November. 1908.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 131.

श्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया

व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम्

चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-

म्बिन्या टिप्पण्या सनाथम्

द्राविड—श्रीलक्ष्मण शास्त्रिणा परिशोधितः ।

ŚRÎ HARSHA'S

KHANDANAKHANDAKHÂDYA,

WITH THE COMMENTARY

'khandanaphakkikâvibhajana'(vidyâsâgarî) of Ânandapûrna

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF

Chitsukha, Śankara Miśra and Raghunâtha,

EDITED BY

PANDIT LAKSHMANA ŚÂSTRÎ DRÂVIDA,

Professor of Vedânta, The Gaurishankar
Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS VI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS LONDON,

Printed by Harikrishna Dâs Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितसब्धाभ्रष्टातपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—१३१

मवायः एतत्पञ्चविधसम्बन्धसम्बद्धविशेषणविशेष्य-
भावश्च तेषामन्यतमो विषयनियमे प्रयोजकः प्रत्य-
क्षस्यानुमायां व्याप्तिः, सादृश्यमुपमाने, सङ्केत आगमे
संस्कारः स्मृतौ, अभावार्थापत्त्योरत्रैवान्तर्भावाश्च प्र-
योगान्तरं एतेभ्यः षड्भ्यः सन्निकर्षेभ्य इतरेण न प्र-
युक्तो विषयनियमो यस्य ज्ञानस्य तत्साक्षात्त्वविवक्षि-
तमित्यर्थः। अव्याप्त्या दूषयति *नेति* इदं रजतमित्या-
दिज्ञाने मिथ्यासंसर्गविषयनियमः षोढासन्निकर्षेतर-
दोषप्रयुक्तः साक्षाच्च भवति तेनाव्याप्तिरित्यर्थः। प्रमा-
त्वविशिष्टसाक्षात्वस्येदं लक्षणं न साक्षात्त्वमात्रस्य
तेन नाव्याप्तिरित्याशङ्कते * प्रमेति * साक्षात्त्वसामा-
न्यं लक्षयित्वा तद्विशेषो लक्षणीयोऽनाकलितसामा-
न्यरूपस्य विशेषस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वादिति दू-
षयति *नेति* अन्यथाख्यातिवादिनो भाट्टस्यायं पत-
तु वज्रप्रहारः शिरसि न त्वख्यातिवादिनो प्रमेत्या-
शङ्क्याह * अनिष्टेति * संयोगादिसन्निकर्षविशेषे-
तराप्रयुक्तविषयनिमत्वं विवक्ष्यते किं वा समुदितष-
ड्विधसन्निकर्षेतराप्रयुक्तनियमत्वमाद्येऽव्याप्तिर्घटादि-
प्रत्यक्षस्य समवायादितरप्रयुक्तविषयनियमत्वात् द्वि-
तीये त्वसम्भवो न ह्येकमपि समुदितषड्विधसन्निकर्ष-
प्रयुक्तविषयमित्यर्थः।

अस्तु तर्हि स्वरूपधीः साक्षाद्धीरिति शङ्कते।

४६५ प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षनिरासः।

साक्षाद्धीः स्वरूपधीः स्वेन रूपेण वस्तुनो भानमिति
चेन्न। अनुमानादिव्यापनात्। अनुमानादौ लिङ्गाद्यपे-

क्षत्वात्तदवच्छिन्नकालसम्बद्धबोधत्वं न त्वध्यक्ष इति चेन्न । व्यभिचारात् । यत्र लिङ्गादि भाव्यादिबोधकं तत्र ततकालताव्यभिचारात् । एतेन यदि न लिङ्गकाला-वच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमा तदाकूटव्याप्यानुमितस्य व्यापकस्य दैववशात् सत्यव्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्रासौ व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्त्या तावत्यंशे प्रमात्वं प्रमाविशेषान्तर्भावानिर्वाह्यमापद्येतेति निरस्तम् । भूतादिव्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वासम्भवात् । तथापि चाग्न्यादिमदंशमात्रे प्रमात्वापातदुष्परिहरत्वस्योक्तत्वात् ।

साक्षादिति किमिदंस्वरूपधीत्वं तत्राह *स्वेनेति* अन्यथा सतोऽन्यथा भानेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अनुमानादिव्यापकमेतदिति दूषयति *नेति* लिङ्गाद्य-नवच्छिन्नकालसम्बद्धार्थबोधत्वं स्वरूपधीत्वं विवक्षितमतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते*अनुमानादाविति*परिहरति *नेति* अनुमानादिविषये लिङ्गाद्यपेक्षत्वात्तदवच्छिन्नलिङ्गाद्यवच्छिन्नकालसम्बन्धाव्यभिचारोऽनुमानादिविषयस्य तत्राह *यत्रेति* विशिष्टमेघोदयनदीपूरणादिलिङ्गं भाव्यादेर्भाविनोऽतीतस्य च बोधकं तत्र भाव्यादेरनुमेयस्य वर्तमानलिङ्गकालसम्बन्धस्य व्यभिचार इति तत्रातिव्याप्तिस्तथा भाव्यर्थबोधकशब्दज्ञानजे ज्ञानेपीत्यादिपदार्थः । भाव्याद्यनुमाने लिङ्गकालावच्छिन्नार्थबोधत्वाभावोपपादनेन परेषां चोद्यान्तरमपि चूर्णितमिति प्रसङ्गादित्यतिदिशति *एतेने

ति* लिङ्गकालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमानं न भवति किंतु व्याप्तिकालावगतव्यापकप्रतीतिमात्रं सेति स्वीक्रियते यदि तदा तर्हि मिथ्याव्याप्येन धूमत्वपरिगृहीतधूलीपटलादिनाऽनुमितस्य व्यापकस्य दैववशात् सत्यव्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्राप्तौ प्रतीतौ सत्यां तज्ज्ञानस्य तावत्यंशे व्याप्तिकालावगतव्यापकांशे प्रमात्वमापद्येतेति यच्चोद्यं तदपि निरस्तमिति सम्बन्धः। व्याप्त्यभावे कथं व्याप्तिकालावगतव्यापकांशे प्रमात्वं तत्राह * व्याप्तीति * व्याप्तस्य व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकेन व्याप्तेर्विद्यमानत्वादित्यर्थः। उभयनिष्ठव्याप्तेरेकतरासत्त्वेऽपि कथं सत्त्वमित्याशङ्कानिरासाय कथितं * दैवेति * लक्षणबलादायातं तदपि स्वीक्रियत इत्यत आह*प्रमेति*प्रमाविशेषाः प्रत्यक्षादयस्तेष्वन्तर्भावो निर्वोढुं न शक्यते यस्य तत्तादृशं अक्लृप्तकरणजन्यतया तत्रान्तर्भावासम्भवादतिरेके च प्रमाणचतुष्टयवादिनियमभङ्गाद्व्याप्यकालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमेति वक्तव्यमित्यर्थः। परामृष्टं हेतुमेव स्पष्टयति *भूतेति* लिङ्गं व्याप्यतया गमकं व्याप्तिश्च श्लिष्टेति तदाधारतया व्यापकस्य व्याप्यकालावच्छिन्नत्वमस्तीत्याशङ्कामङ्गीकृत्यापि दूषयति *तथापीति* प्रमाखण्डने लिङ्गान्तरवति केवले वा विषयतया प्रामाण्यस्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादित्यत्रोक्तत्वान्नेदमप्यनुमानलक्षणमित्यर्थः।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतसाक्षात्त्वलक्षणान्तरमाशङ्कते।

४६६ प्रत्यक्षलक्षणान्तरनिरासः ।

अनुपहितप्रतीतिः साक्षाद्धीरिति चेन्न । विशिष्टप्रविष्टविशेष्यप्रत्यक्षाव्यापनात् । करणानुपहितत्वं विवक्षितमिति चेन्न । परकरणोपहिताव्यापनात् । स्वकरणोपहितत्वस्य च स्वपदकुक्षिनिक्षिप्तत्वात् ।

अन्विति साध्यधर्मोपहितो धर्म्यनुमाने प्रकाशत इति तत्र तद्व्यावृत्तयेऽनुपहितेति विशेषणम् । अनुपहितशब्देन किं विशेषणमात्रानुपहितत्वं उत लिङ्गासम्बद्धत्वमिति विकल्प्य आद्ये ऽव्याप्तिरिति परिहरति *नेति* दण्डीति विशिष्टप्रत्यक्षं विशेषणं विशेष्यं च गृह्णाति विशिष्टस्य तावन्मात्रत्वादतश्च विशेष्यांशे साक्षात्त्वं न स्यात्तस्य विशेषणोपहितत्वादित्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते *करणेति* परकरणानुपहितत्वं वा स्वकरणानुपहितत्वं वा आहो स्वित् करणमात्रानुपहितत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति *नेति* धूमवत्वलिङ्गेन गिरिशिखरे कृशानुर्यदाऽनुमीयते परेण तदा तत्समीपस्थस्य वह्निप्रत्यक्षं साक्षान्न स्यात्परकरणोपहितविषयत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह *स्वेति* स्वपदेन विशेषोपादानेऽव्याप्तिः सामान्योपादाने कथितातिव्याप्तिरित्याशयः ।

प्रकारान्तरेण साक्षात्त्वं लक्षयति ।

४६७ प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

व्यपत्याद्युपहितत्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः

सा धीः साक्षाद्धीरिति चेन्न। व्याप्त्यादिप्रत्यक्षाव्यापनात्। असिद्धत्वाच्च। पर्व्वतोऽग्निमानित्येव प्रतिज्ञानात्। शब्देन च स्वाप्रतिपादनात्। शाब्दादिमितेश्च प्रत्यक्षत्वापादनात्।

* व्याप्तीति * व्याप्तिसङ्गतिसादृश्योपहितत्वानां यत्राभावः सा साक्षाद्धीरनुमादित्रयव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम्। नेदं लक्षणमव्यापकत्वादित्याह * नेति * अग्निव्याप्तोऽयं धूम इति व्याप्तिप्रत्यक्षं व्याप्तिविशिष्टं घटशब्दस्य घटेन साङ्केतिकः सम्बन्धस्तद्विषयमेवेश्वरप्रत्यक्षं तदुपहितं चन्द्रसदृशं मुखमित्यत्र सादृश्यप्रत्यक्षं च तदुपहितमिति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः। लक्षणस्यासम्भवं चाह * असिद्धत्वाच्चेति * यत्र व्याप्त्यादिसमुच्चयसम्भवस्तत्रैव तद्व्यतिरेकसमुच्चयोऽपि, न च प्रत्यक्षे तदस्तीत्यसिद्धिरित्याशयः। न केवलमव्याप्त्याद्यतिव्याप्तिरपीत्याह * पर्वत इति * पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञानाद्व्याप्यधूमव्यापकवानित्यप्रतिज्ञानादनुमाने व्याप्त्यस्फुरणात् फलिता द्रुमा इति शब्देन शब्दाविषयज्ञानाजननाच्च व्याप्त्याद्यव्यवहितत्वं शाब्दप्रतीतावनुमितौ चास्तीति साक्षात्त्वापात इत्यर्थः।

लक्षणान्तरमनूद्य दूषयति।

४५८ प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः।

अव्यवहितधीत्वं साक्षाद्धीत्वमिति चेन्न। व्यवधानविकल्पानुपपत्तेः। यदि द्रव्यविशेषान्तरावस्थितिर्व्यवधिः तदानीमप्रत्यक्षविभुधियां साक्षात्त्वापत्तिः। अथ ज्ञापक-

ज्ञानपूर्वसत्ता व्यवधानं तदा परत्वाद्यप्रत्यक्षतापत्तिरिति । लिङ्गवैशिष्ट्यं व्यवधानमिति चेन्न । धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमिति स्वरूपस्थितौ तथात्वे कार्य्यकारणभावविरोधः प्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य धर्मिविशेषणत्वे हेतोरंशतः स्ववृत्तिः । साध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षे ऽप्यव्यवधानाभावात् न साक्षात्त्वं स्यात् ।

* अव्यवहितेति * अव्यवहितस्य धीरव्यवहितधीस्तत्त्वमिति यावत् । अव्यवधानस्य च व्यवधानेन निरूप्यत्वात्तस्यच दुर्निरूपत्वान्नैविशिष्टलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । किमिदं व्यवधानं मूर्त्तद्रव्यस्य मध्येऽवस्थानं तदुत ज्ञापकविषयज्ञानस्य प्रथमत्वमाहोस्विल्लिङ्गादिविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यमिति विकल्प्य प्रथममनुवदति *यदीति* द्रव्यविशेषस्य मूर्तस्यान्तरा ज्ञानज्ञेययोर्मध्ये व्यवस्थितिर्व्यवधिस्तदभावोऽव्यवधानमित्यर्थः । अतिव्याप्त्या दूषयति *तदेति* विभवो दिक्कालादयो नित्यानुमेयाः तेषां ज्ञानानि साक्षात्स्युस्तत्र द्रव्यविशेषान्तरावस्थानाभावादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयं कल्पमवलम्बते *अथेति* ज्ञापका लिङ्गादयस्तज्ज्ञानपूर्वकान्यनुमानादीनि न तथा प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियाणामज्ञातानामेव ज्ञापकत्वादित्याशयः । परत्वापरत्वपृथक्त्वादीनां प्रतियोग्यपेक्षज्ञानानामप्रत्यक्षता स्यात्प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वात्तज्ज्ञानस्येत्यव्याप्तिमाह *तदेति* ननु ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं साक्षात्त्वमिति पूर्वमेव परास्तं किमिदानीमाश-

च्यते । नैष दोषस्तत्रैव दोषान्तराभिधित्सया व्यवधानश-ब्दार्थविकल्पविशेषतया पुनरुद्भावनादिति । अन्त्यमु-त्थापयति *विशिष्टेति* लिङ्गादिविशिष्टे धर्मिणि सा-ध्यादिविशिष्टज्ञानमनुमानादौ तदभावः प्रत्यक्ष इत्य-र्थः । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं विशिष्टवैशिष्ट्यं लिङ्गविशि-ष्टस्य साध्यवैशिष्ट्यं शब्दविशिष्टस्य देशजात्यादि-वैशिष्ट्यं सादृश्यविशिष्टस्य संज्ञावैशिष्ट्यं तद्ग्राह-कत्वमनुमादेर्व्यवधानमिति द्रष्टव्यम् । धूमविशिष्टे वह्नि-वैशिष्ट्यं स्वरूपेण प्रथमं भवति तद्ग्राहित्वं किम-नुमानस्य व्यवधानमुत धूमवैशिष्ट्यं गृहीत्वा वह्निवै-शिष्ट्यग्राहकत्वप्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य प्राथम्यं व्य-वधानमिति विकल्प्याद्यं दूषयति * नेति * धूमस्य वह्नेः प्रथमभावित्वे वह्निकार्यत्वं न स्यात्पूर्वोत्तरभाव-नियतत्वात्कार्यकारणभावस्य तेन स्वरूपस्थित्या धू-मवैशिष्ट्ये वह्निवैशिष्ट्याभावादेतद्ग्राहकत्वव्यव-धानाभावादनुमानेऽतिव्याप्तिरित्याभिसन्धिः । तथात्वं धूमस्य पूर्वभावित्वं इति यावत् । द्वितीयेऽपि धूमवै-शिष्ट्यं धर्मिविशेषणतया गृह्यते किं वा साध्यवि-शेषणतयेति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * प्रतीता-विति* धूमवैशिष्ट्यविशिष्टश्चेद्धर्मी तदा हेतोर्धूमस्य धर्मिविशेषणभूतस्यात्मनि वृत्तिः स्यादित्यंशतः स्व-वृत्त्यापातो धर्मिनिष्ठतया हेतोर्वक्तव्यत्वादित्यर्थः । परिशिष्टं कल्पं श्लथयति *साध्येति* धूमवैशिष्ट्यस्य साध्यविशेषणत्वे यो धूमवान् सोऽग्निमानिति प्रत्यक्षे साक्षात्त्वं न स्याद्धूमवैशिष्ट्यप्रतीतिरूपव्यवधाना-

दन्यथा धूमस्य धूमेनैव व्याप्तिग्रहापत्तेरित्यतिव्याप्तिरिति यावत् ।

एवमौपाधिको धर्म्मः साक्षात्त्वं नेत्युक्ते ऽस्तु जातिरित्याह ।

४६९ प्रत्यक्षत्त्वस्य जातित्वनिरासः ।

अथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वं, तत्रानुभवत्वेन परापरभावानुपपत्तिः स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति केचित् । तन्न । स्मृतेस्तथात्वानभ्युपगमात् । स्वप्नस्य तावत् स्मृतित्वासिद्धेः सिद्धौ वा तत्र साक्षात्त्वारोपोपगमात् । भावनाबलजस्य च क्वचिदालोकादिधर्मिकप्रियाद्याश्रयधर्मारोपत्वं शुक्तिरजतभ्रमवत् निमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदत्र गतिरवगन्तव्येति ।

* अथेति * संशयत्वादिव्यतिरिक्तत्वे सति ज्ञानत्वापरजातिः साक्षात्त्वमित्यर्थः । प्राभाकरोक्तदूषणं दर्शयति * तत्रेति * अनुभवत्वं न परजातिस्तदभावेऽपि स्मृतौ साक्षात्वभावान्नापि साक्षात्वं परमसाक्षात्कार्यनुमानादावनुभवत्वभावादिति परापरभावानुपपत्तेर्जातिसङ्करस्य परस्परव्यभिचारिणोरेकत्रावस्थानस्य सङ्करस्य जातिबाधकत्वादित्यर्थः । स्मृतेः साक्षात्कारित्वादित्युक्तहेत्वसिद्ध्या तदुक्तं दूषणं परिहरति * तन्नेति * तार्किकैः स्मृतेः साक्षात्त्वानङ्गीकारात्साक्षात्त्वमपरमनुभवत्त्वं परमिति शक्यत एव परापरभावो निरूपयितुमित्यर्थः । स्वप्नज्ञानं स्मृतिः संस्कारमात्रज-

त्वात्सम्प्रतिपन्नवदपरोक्षं च इदन्तावभासत्वात् कुम्भोऽयमिति ज्ञानवदतः स्वप्नस्मृतावनुभवाभावेऽपि साक्षात्त्वादुक्तदोष इत्यत आह *स्वप्नस्येति* संस्कारमात्रजत्वमसिद्धं दोषजन्यत्वादितियावत्।जाग्रत्युपलब्धानामेव स्वप्ने दर्शनात्तज्ज्ञानं स्मृतिः प्रसिद्धस्मृतिवदित्याशङ्क्याह * सिद्धौ चेति * साक्षात्त्वं तत्रारोप्यते न मुख्यं साक्षात्त्वमतो न साङ्कर्यमित्यर्थः। भावनाबलात्कामिन्यादिसाक्षात्कारो दृश्यमानः स्मृतिरेवेति तत्राह * भावनेति * आलोकादिधर्म्यधिष्ठानं यस्य प्रियाद्याश्रयधर्मारोपस्य स तथोक्तः। एतदुक्तं भवति चक्षुःसम्प्रयुक्तालोकदेशादौ धर्मिणि कामुकस्य कामादिदोषात् ध्यायतो द्वेषादिदोषाच्च सुभ्रूः सुनासेत्यादिप्रियाश्रयधर्म्मा असुखहेतुत्वादयः शत्र्वाश्रयधर्मा आरोप्यन्त इति। निमीलितनयनस्याक्षादिसम्प्रयोगानुभवकारणाभावे यद्देवताद्यापरोक्ष्यं ध्यानबलाद्दृश्यते पारिशेष्यात् स्मृतिरेवेत्यत आह * निमीलितेति * मनोनिरोधदोषसहितात्ममनःसंयोगाज्जायमानतया स्वप्नवत् भ्रान्तिरित्यर्थः।

एवं परोक्तदोषस्यानुपादेयत्वमुक्त्वा स्वयमुच्यमानस्योपादेयत्वमाह।

४७० प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वे दोषकथनम्।

इदन्तु स्यात् परमाण्वादिबुद्धावनुव्यवसीयमानायां परमाणुप्रतीत्यंशेऽपि साक्षात्त्वमनुभूयत इत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिः। अन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्षणया प्रत्यासत्त्या

वह्निरपि मानसप्रत्यक्ष एव न लैङ्गिक इति परेण सुवचत्वात्। एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकालस्थितिमस्य पश्यामीति कस्यानुभवो यद्बलात्तथाभ्युपेयं तस्मात्प्रतीति कलहोऽयम्।

इदन्त्विति द्व्यणुकं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्पटवदित्यनुमानजा परमाण्वादिबुद्धिर्ज्ञाताः परमाण्वादय इत्यनुव्यवस्यते निर्विषयबुद्धेरनुव्यवस्यत्वायोगात्तद्विषयपरमाण्वादिरपि तत्र भात्येवेति मानसानुव्यवसायस्य तत्राप्यपरोक्षत्वं स्यान्न चैवमनुभवोऽस्ति परमाणूनामयोगिगम्यत्वापातादित्यर्थः। व्यवसायः परमाणुविषयः स चात्मसमवेत आत्मा च मनः संयुक्त इति बुद्धिलक्षणसंनिकर्षात्परमाणुरपि प्रत्यक्ष इत्यत आह *अन्यथेति* वह्निसम्बन्धो धूमस्तद्विषयं ज्ञानमात्मनि विशेषणं स च मनस्संयुक्त इति लैङ्गिकोऽपि प्रत्यक्षः स्यादित्यर्थः। चक्षुःसंयुक्तदेवदत्तविशेषणसंस्कारविषयः पूर्वदेशकालसम्बन्धः सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायां संस्कारलक्षणप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियते तद्वदनुमेयोऽपीत्यत आह *एवमिति* अस्य-प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वदेशकालस्थितिं सम्बन्धमित्यर्थः। विप्रतिपन्नानुभवानार्थसिद्धिरित्युपसंहरति *तस्मादिति*

किं च साक्षात्त्वं जातिः किं प्रत्यक्षगम्योतानुमेयेति विकल्प्य प्रथममनुवदति।

५७१ साक्षात्त्वजातेः प्रत्यक्षगम्यत्वनिरासः।

यदि च साक्षात्त्वं जातिरध्यक्षमानिका तदा प्रतीतौ कस्याञ्चिदध्यक्षानध्यक्षाविवादो न स्यात्। न हि घटादिप्रत्यक्षत्वे विवदन्ते। क्वचिदस्फुटत्वाद्विवाद इति चेत्। मैवम्। निरंशे वस्तुनि कः स्फुटत्वानवभासः। यद्येकार्थसमवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः, स[1] ज्ञानत्वादिवत्साक्षात्त्वेऽपि तर्हीति ज्ञानादित्वे न विवादः साक्षात्त्वे त्वितिविशेषो वाच्यः। दर्शनकृतो हि विवादो न मात्सर्येण वाङ्मात्रेण वा किन्तु तत्त्वाभिमानादेव।

यदीति तर्हि वादिनां व्यवसायादिषु प्रत्यक्षत्वविवादो न स्यादिति दूषयति *तदेति* कुतो विवादासम्भव इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षे घटादौ तथात्वे विप्रतिपत्त्यदर्शनादित्याह * नहीति * घटादेः स्फुटावभासत्वाद्विवादाभावेऽप्यस्यास्फुटावभासत्वात्प्रत्यक्षत्वे विवादः स्यादिति शङ्कते * क्वचिदिति * साकल्येनार्थग्रहणं स्फुटावभासः साक्षात्त्वजातेरनवयवत्वादवभासेत् स्फुट एवेति परिहरति * मैवमिति * साकल्येनार्थग्रहणं न स्फुटावभासः किं तु ज्ञानत्वानुभवत्वप्रमात्वादयो भूयांसो ऽपरोक्षत्वेनैकार्थसमवायिनो धर्माः सन्ति तैः सह ग्रहणं स्फुटावभास इत्याशङ्क्याह

---

१ स ज्ञानादित्ववत्साक्षात्त्वेऽपि तर्हि ज्ञानादित्वे न विवादः साक्षात्त्वेऽपि विशेषो वाच्यः दर्शनकृतां हि विवादो न मात्सर्येण वाङ्मात्रात्किन्तु इति सो० पु० पा०।

* यदीति * तर्हि साक्षात्त्वस्य ज्ञानत्वादिवत्स्फुटाव-भासो विद्यते ततश्च ज्ञानादित्वे यथा नास्ति विवा-दस्तथा साक्षात्त्वेऽपि न स्यादविशेषादित्याह * स इति * साक्षात्त्वे स्फुटमवभासमानेऽपि परोक्षेन तत्र विवादितव्यमिति मात्सर्यनिमित्तोऽपवादः स्यादित्यत आह * दर्शनेति *

एवं परमाणुबुद्धिविषयानुव्यवसाये साक्षात्त्व-परोक्षत्वसाङ्कर्यमुपवर्ण्य सम्प्रत्यनुमानविशेषेऽपि तदु-पपादयति ।

४७२ प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वे साङ्कर्यम् ।

प्रत्यक्षार्थधर्मिकायाश्चानुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्वस-ङ्करो दुर्वारः । परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्व-मेव तथा केवलन्तु साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्वमिति चेन्न । अस्यार्थस्यो॑ऽविनिगन्तव्यत्वापत्तेः॰ । सर्वज्ञमनुमन्यमा-नस्य च मते दृष्टलिङ्गादेरीश्वरस्य लिङ्गयादिबुद्धावपरो-क्षत्वेनापि विरोधः। लिङ्गादिधीजन्यत्वमनुमितित्वादौ प्र-योजकमिति चेत्। साक्षात्त्वेऽपि तर्हीन्द्रियसन्निकर्षादिज-त्वमिति साक्षादपि सा न स्यात् ।

प्रत्यक्षेति वह्निमान् गिरिरिति प्रत्यक्षधर्मिकानु-मा धर्मिविशिष्टसाध्यधर्मं गोचरयति तत्र धर्म्यंशे सा-साक्षात्स्यादिन्द्रियजत्वात् धर्मांशे लिङ्गजत्वेन परो-क्षा स्यादित्येकस्यामेव निरंशायामनुमायां साक्षा-

---

१ न भवितव्यमिति सो० पु० पा० ।

२ विनिगन्तव्यत्त्वापत्तेरिति सो० पु० पा० ।

त्वपरोक्षत्वसङ्कर इत्यर्थः । परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरपि जातित्वे स्यादयं दोषो न चैवं परोक्षत्वस्याजातित्वादिति शङ्कते * परोक्षत्वमिति * भावरूपधर्मयोः परस्परव्यभिचारे सत्येकत्रावस्थानं भवति साङ्कर्यमजातित्वेऽपीत्यत आह *केवलमिति* परोक्षत्वं जातिरपरोक्षत्वं तदभाव इति विपरिवर्तिप्रसङ्गान्नैवमिति परिहरति *नेति* न्यायतः परोक्षत्वापरोक्षत्वसाङ्कर्यं प्रतिपाद्य तदङ्गीकारपर्यालोचनेनाप्युपपादयति * सर्वज्ञमिति * दृष्टो लिङ्गादिर्येन स दृष्टलिङ्गादिरादिपदेनागमादयो गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति । ईश्वरस्य सर्वमेव करतलादिवदपरोक्षं तत्र धूमाद्यापरोक्ष्याद्वन्ह्यादिज्ञानं जायेतैव ज्ञायमानलिङ्गादेर्लिङ्ग्यादिज्ञानजनकत्वस्वाभाव्यादेवं च वह्निज्ञानमैश्वरं परोक्षं लिङ्गजत्वादपरोक्षं च न च तत् ज्ञानद्वयमेकस्मिन् युगपदेकजातीयविशेषगुणद्वयसमवायविरोधान्न च तत्परोक्षमेवेश्वरप्रत्यक्षं सर्वविषयमित्युपगमादिति वन्ह्यादिबुद्धावपरोक्षत्वेनापि परोक्षत्वस्य साङ्कर्यं नाम विरोधः स्यादिति । नित्याया ईश्वरबुद्धेर्लिङ्गाद्युपरक्ताया लिङ्ग्याद्युपरागोऽपि भवतीत्येतावता न परोक्षत्वमनुमित्यादित्वे लिङ्गादिजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वादिति शङ्कते * लिङ्गेति * अतिप्रसङ्गेन परिहरति * साक्षात्त्वेऽपीति * इन्द्रियसन्निकर्षजत्वं साक्षात्त्वप्रयोजकमिति कृत्वा तदजन्या बुद्धिः साक्षादपि न स्यादिति साक्षात्त्वस्य स्वरूपहानिरित्यर्थः ।

न केवलं परस्वीकारनिरूपणायां साक्षात्त्वजा-

त्यसम्भवः किं तु जातिस्वभावनिरूपणेऽपीत्याह ।

४७३ व्यञ्जकाभावात्प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वाभावः ।

व्यञ्जकोपाधिर्नियता च जातिरिष्यते । नच तदत्र उक्तप्रकारबाधात् । नच व्यञ्जकनियमानभ्युपगत्या न तदत्रोपगम्यमितिवाच्यम् । किं मया दृष्टं तथा किं वा केन चित्कथितमिति संशयानुपपत्तेः । प्रागभूतायां स्मर्य्यमाणायां तद्बुद्धौ त्वन्मते मनसा ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वाऽग्रहो विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात् ।

* व्यञ्जकेति * अस्तु ततः किं तत्राह न *चेति* हेतुमाह * उक्तेति * सविशेषार्थप्रकाशत्वादिकथितप्रकाराणां निरासादित्यर्थः । अस्माभिर्जातेर्नियतोपाधिव्याप्यत्वानभ्युपगमान्न साक्षात्त्वजातावसावभ्युपगन्तव्य इत्याशङ्क्याह *न चेति* कुत इत्यत आह * किमिति * ज्ञानाकारातिरिक्तसाक्षात्त्वस्य व्यञ्जकानङ्गीकारात्तन्मया दृष्टमुत केन चित्कथितमिति दृष्टे तथा संशयो न स्याद्दृष्टमित्येवापरोक्षत्वनिश्चयः स्याद्विशेषाग्रहणस्य संशयप्रयोजकस्यासत्त्वादित्यर्थः । उपपादयति * प्रागिति * पूर्वोत्पन्ना प्राग् बुद्धिर्यदा स्मर्यते तदा तद्विषयस्मृतिज्ञानस्य मनःसंयुक्तात्मनि समवायात् ज्ञानरूपैव प्रत्यासत्तिस्तस्या बुद्धेर्मनसा सह त्वन्मते तया प्रत्यासत्त्या तस्यां पर्वोत्पन्नबुद्धौ प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वाग्रहो

व्यञ्जकाभावं विना कथं स्यात्सति व्यञ्जके तद्गत-साक्षात्त्वग्रहः स्यादेव । न च गृह्यते, स्मर्यमाणायां तद्बुद्धौ साक्षात्वासाक्षात्वसंशयानुपपत्तेस्तस्मात्संशयादगृह्यमाणायामेवेति वाच्य मतो यस्याभिव्यञ्जकस्याग्रहात्संशयस्तदभिव्यञ्जकं तस्योपगन्तव्यमित्यर्थः ।

न ज्ञानधर्मः साक्षात्त्वं किं तु मेयधर्मः तद्विषयततया ज्ञानस्य साक्षात्त्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याह ।

४७४ प्रत्यक्षत्वस्यार्थधर्मत्वनिरासः ।

अर्थधर्मश्च साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरस्तम् ।

* अर्थेति * कर्म्मलक्षणखण्डनेन तत् खण्डितमित्यर्थः ।

यद्यप्यौपाधिकं जातिरूपं वा साक्षात्त्वमर्थधर्मो वा न सम्भवत्युक्तयुक्तितस्तथाऽपि न स्वरूपमपलपनीयमनुगतप्रत्ययव्यवहारविरोधादिति शङ्कते ।

४७५ प्रत्यक्षत्वस्य पदार्थान्तरत्वनिरासः ।

तथाप्यबाधितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबलादन्ततः पदार्थान्तरमपि साक्षात्त्वमननुमत्य न निस्तारोऽस्ति, भ्रान्तरप्यभ्रान्तिपूर्वकत्वादिति चेन्न । तस्यापि साक्षाद्ग्रहे कचिदपि तद्विवादो न स्यादित्यादिदोषसाम्यात् । अनुमानादिवेद्यत्वे च लिङ्गाद्यनुपपत्तेः क च व्याप्त्यादिग्रह इत्यादिरुत्तरपरम्परैव स्यात् । सप्तपदार्थीनियमसाधनानि च न कथं परिपन्थीनि स्युरिति ।

* तथापीति * असत्यपि विषये प्रत्ययव्यवहाराविदं रजतमितिवत् भ्रान्तौ स्यातामित्याशङ्क्याह * भ्रान्तेरिति * अन्यथाख्यातित्वाद्भ्रान्तेस्तथात्वमुपगम्याप्यन्ततस्तत्स्वीकार्यमन्यत्र सत एवान्यत्र भ्रान्तिविषयत्वादित्यर्थः । उक्तदूषणातिदेशेन परिहरति * नेति * अर्थान्तरमपि साक्षात्त्वं न सम्भवति यदि वाऽध्यक्षमानिकेत्यादिना कथितदोषस्य तस्यापि समानत्वादिति । लिङ्गशब्दसादृश्यानुपपद्यमानत्वयोग्यानुपलब्धीनामभावान्नानुमादिगम्यमिति द्वितीयं दूषयति * अनुमानादीति * क्वचित्प्रत्यक्षेण व्यापकादिना व्याप्यादेर्गृहीतसङ्गतिकस्यानुमानादिबुद्धिजननात्साक्षात्त्वस्य क्वचिदप्यप्रत्यक्षत्वे व्याप्त्याद्यग्रहादनुमेयताद्यनुपपत्तिरित्याह * क्व चेति * अनवसानदोषपरम्परा स्यादिति यावत् । दोषान्तरमाह * सप्तेति * द्रव्यादयः षट् पदार्था अभावः सप्तमः सप्तानां पदार्थानां समाहारः सप्तपदार्थी तन्नियमगोचराणि प्रमाणानि कथं न विरोधीनि स्युः साक्षात्त्वस्य न द्रव्यादित्रिकेऽन्तर्भावः गुणवृत्तित्वान्नापि सामान्यादित्रिकेऽनित्यत्वान्नाप्यभावता प्रतियोग्यनिरूप्यत्वादिति द्रव्यादिपदार्थातिरिक्तत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

साक्षात्त्वस्य लक्षणान्तरमाशङ्कते ।

४७६ प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धीः साक्षादितिचेन्न ।
परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः । ईदृशीप्रमा तथेति चे-

ज्ञ । प्रत्यक्षप्रमाव्याप्तेः ।

* लिङ्गेति * लिङ्गशब्दसादृश्यजन्यत्वाभावविशिष्टं ज्ञानं साक्षादित्यर्थः । धीरित्युक्तेऽनुमायामतिव्याप्तिः तन्निवारणाय लिङ्गजन्यत्वाभाववतीत्युक्तम् । आगमादिनिरासायादिपदोपादानम् । लिङ्गादिजन्यधर्मेतरेतराभाववत्ताऽनुमानादावस्तीति तदपोहाय पुनः समुदायविशेषणम् । नेदमपि लक्षणमतिव्यापकत्वादित्याह * नेति * परमाणुर्वा जगत्कारणं प्रधानं वेति परोक्षसंशयः प्रधानमेवेति परोक्षभ्रान्तिः सा मे मातेति स्मृतिरेतासु लक्षणातिव्याप्तिरपरोक्षत्वाभावेऽपि कथितरूपत्वादित्यर्थः । लिङ्गादिजन्यत्वाभावसमुदायवती प्रमा साक्षादिति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते *ईदृशीति* अतिव्याप्तिपरिहारेऽपि नाव्याप्तिपरिहार इत्याह * नेति * प्रमाप्रमासाधारणसाक्षात्त्वमात्रस्य लक्ष्यमाणत्वादव्याप्तिरित्यर्थः ।

अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रकारान्तरेण लक्षणं विशिनष्टि ।

४७७ प्रकारान्तरेण लक्षणनिरासः ।

अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाजनिता धीः साक्षादिति चेन्न । एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता धीरनुमानादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्यत्वं स्यात् । तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकद्व्यादि परिहाय व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्त्ववत्तत्र तत्रानुगत-

वृद्ध्याद्यन्तरापत्तेः । व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न । निमित्तस्यानत्यापत्तिद्वारस्यैव कल्प्यत्वात् । तत्तज्जनितत्वाभावो हि तेनैव रूपेणानुगतव्यवहारप्रत्ययावादध्यान्न त्वन्येनापि । तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिविशेषान्यत्वेन व्यवहारोपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्—

विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थनः ।
नैवं चेदपराद्धं ते किमन्यापोहवादिना ॥ ४१ ॥

* अनुमानादीति * अनुमानमादिर्येषां तान्यनुमानादीनि । अनुमानागमोपमानपरोक्षभ्रमसंशयस्मरणानि तान्येव व्यवच्छेद्यानि तेषां तानि तान्यसाधारणकारणानि लिङ्गशब्दसादृश्यविप्रतिपत्तिहेत्वाभाससंस्काराख्यानि तदजन्यं ज्ञानमिति लक्षणं स्यादित्यर्थः । एवं च प्रत्यक्षसिद्धौ तद्व्यावृत्तानुमादिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्व्यावृत्तप्रत्यक्षसिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्याशयेन परिहरति *नेति* प्रत्यक्षं च तेभ्यस्तेभ्योऽनुमानादिभ्योऽपराणि च प्रत्यक्षतत्तदपराणि तद्व्यतिरिक्ता इन्द्रियशब्दसादृश्यविप्रतिपत्तिहेत्वाभाससंस्काराजन्या धीरनुमानं, इन्द्रियलिङ्गसादृश्यविप्रतिपत्त्याद्यजन्या धीरागम इत्यादिप्रत्येकमनुमानादिलक्षणं कुतो न स्यादित्यनिश्चयत्वं लक्षणस्येत्यर्थः । अतिप्रसङ्गबाधमाह * तेष्विति * एकद्व्यादि परिहाय—एकं द्वयं त्रयं वा परित्यज्य व्यवच्छेद्यहेतुजनितत्वेनाप्य-

नुगतरूपेण तत्र तत्रानुमादावनुगतबुद्ध्यन्तरादेः प्रत्यक्षबुद्धिव्यतिरिक्तबुद्धिव्यवहारयोरापत्तिर्यथाऽनुमादिहेत्वजन्यत्वेन घटादिप्रत्यये प्रत्यक्षमित्यनुगतबुद्धिव्यवहारौ। एतदुक्तं भवतीन्द्रियाजन्यत्वेनानुगतरूपेणानुमादिषु लिङ्गसादृश्याजन्यत्वेन प्रत्यक्षागमयोः शब्दसादृश्यसंस्काराजन्यत्वेन प्रत्यक्षानुमयोः लिङ्गसादृश्याजन्यत्वेन प्रत्यक्षस्मरणयोरनुगतबुद्धिव्यवहारौ स्यातां लिङ्गाद्यजन्यत्वेन घटादिप्रत्ययेषु प्रत्यक्षबुद्धिव्यवहारवदविशेषादिति। नैमित्तिकानुसारि निमित्तं प्रसिद्धं न निमित्तानुसारि नैमित्तिकं घटादौ व्यभिचारादिति शङ्कते *व्यवहार इति* सत्यं यत्र नैमित्तिकं दृष्ट्वा निमित्तं कल्प्यते तत्रान्ययोगायोगव्यवच्छेदेन नियतमेव कल्प्यं न्यायविद्भिरन्यथा दर्शनमात्रशरणतया विचारानवतारापातादिति परिहरति * नेति * अत्यापत्ति रतिप्रसक्तिः तस्या द्वारं मुखमत्यापत्तिद्वारं तन्न भवतीत्यनत्यापत्तिद्वारमतिप्रसङ्गानापादकमिति यावत्। तत्तद्धेत्वजनितत्वमनुगतप्रत्ययव्यवहाराधायकमनुगतरूपत्वाद्गोत्ववदिति तत्र तत्रानुगतव्यवहारप्रत्ययावनुमेयौ स्त इत्याशङ्क्याह *तत्तदिति* तज्जनितत्वाभावो निषेधरूपेणाभावगोचरावनुगतप्रत्ययव्यवहारौ कुर्यान्न विधिरूपेणाप्येवं च तत्तल्लिङ्गाद्यजन्यत्वेन घटादिप्रत्ययेषु न प्रत्ययव्यवहारौ इत्यर्थः। उक्तमर्थं विपक्षदण्डप्रदर्शनेन दृढीकुर्वन्नाह * तथात्व इति * विधिमुखेनापि प्रत्यक्षव्यवहाराधायकत्व इति यावत्। प-

रिदृष्टव्यक्तिविशेषा अश्वादयस्तदन्यत्वेनैव गोत्वादिव्यवहारोपपत्तेर्गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः प्रयोजनप्रमाणयोरभावादित्यर्थः। यस्मादन्यव्यावृत्तिरभावव्यवहारं करोति तस्मादित्युत्तरश्लोकापेक्षितं पूरयति * तस्मादिति * विधिजो भावजन्यः व्यावृत्तिगोचरात्प्रत्ययादन्यः। हेतुमाह * व्यतिरेकेति * व्यतिरेकेणाभावेन समर्थनं नास्ति यस्य स व्यतिरेकासमर्थनः। उक्तमर्थं परं बलादङ्गीकारयति * नैवमिति * यदि भावप्रत्ययोऽप्यभावविषयस्तर्हि गौरिति शब्दप्रत्ययावगोव्यावृत्तिविषयाविति वदता बौद्धेन किमपराद्धं ततश्च

"सिद्धश्च गौरगोभ्योऽन्यो गोनिषेधात्मकश्च सः।
तत्र गौरेव वक्तव्यो नायं गौः प्रतिषिध्यते॥
गव्यसिद्धेप्यगौर्नास्ति तदभावे तु गौः कुत"

इत्यादिना कथितेतरेतराश्रयस्तवापि स्यादित्यर्थः।

प्रत्यक्षलक्षणान्तरमनुवदति।

४७८ प्रत्यक्षलक्षणान्तरनिरासः।

शब्दानुमानोपमानजप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्वं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न त्रपते स प्रष्टव्यः किं प्रत्येकमिदं लक्षणमुत मिलितम। नाद्यः प्रत्येकं व्यभिचारात्। द्वितीये किं मिलितानां निषेधः उत निषेधानां मिलितत्वम्। नाद्यः प्रत्येकमेव व्यभिचारात। न हिप्रत्येकमनुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः। नापि द्वितीयः मिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलकस-

म्भवेऽपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् ।

* शब्देति * प्रमितित्वं प्रत्यक्षत्वमित्युक्तेऽनुमादावतिव्याप्तिस्तन्निरासाय शब्देत्यादिविशेषणम् । शब्दादिजप्रतीतिव्यतिरिक्तत्वमित्युक्ते घटादि व्याप्नुयात्तदर्थमाह *प्रमितित्वमिति* भ्रान्त्यादिपरासाय प्रमेतिविशेषणम्। एवं विधं लक्षणं सर्वत्रैव कथयितुं शक्यमिति प्रागुक्तपरस्पराश्रयादिदोषग्रासाल्लज्जाकारणं प्राप्तमथवाऽयं निर्लज्ज एव कोऽपि लक्षणं वक्तीत्यर्थः। आक्षेप एव लक्षणमन्यथयतीत्यन्यथयितुं विकल्पयति * स इति * शब्दजप्रतीतिव्यतिरिक्तप्रतीतित्वमनुमानजप्रमितिव्यतिरिक्तप्रमितित्वमुपमानजप्रतीतिव्यतिरिक्तप्रमितित्वमिति प्रत्येकं लक्षणमुत त्रयं मिलितमिति विकल्पार्थः। प्रथमं दूषयति * नेति * एकैकव्यतिरिक्तत्वविवक्षायां तदितरयोरतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये विकल्पेऽवद्यं कथयितुं विकल्पयति * द्वितीय इति * मिलितानां शब्दानुमानोपमानानामन्योन्याभावो यत्र प्रमितौ तत्प्रत्यक्षमुत शाब्दादित्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावत्रयसमुदायो यस्यां प्रमितौ तत्प्रत्यक्षमिति विकल्पार्थः । उक्तदोषादेव न प्रथम इत्याह * नेति * कथमन्यदीयो दोषोऽन्यत्र भवेदित्यत आह * नहीति * यद्यप्यनुमित्यादौ प्रत्येकं स्वप्रतियोगिकेतरेतराभावो नास्ति तथाऽपि मिलितत्रयरूपत्वमेकस्य नास्तीति मिलिताभावः प्रत्येकमस्तीत्यर्थः । निषेधानां मेलनं लक्षणमिति द्वितीयेऽपि दूषणमाह * नापीति * मि-

लिता अनुमित्यादय एकैकस्वभावा न भवन्तीति मिलितास्वनुमित्यादिषु लक्षणातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

एकत्वे सति शब्दादिप्रतीतिप्रातियोगिकेतरेतराभावसमुदायवती प्रमा प्रत्यक्षमिति लक्षणं विशिष्टमाशङ्कते ।

४७९. विशिष्टलक्षणनिरासः ।

न बह्वाश्रयाणामुक्तनिषेधानां लक्षणत्वमपि त्वेकाश्रयाणामिति चेन्न । समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेकतोपचारबीजाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते । असमुदायत्वे सतीत्यपि विवक्षितमिति चेन्न । समुदायत्वविशिष्ट एवांशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधभयेनासमुदायत्वस्यैष्टव्यत्वेन तादृशि प्रसङ्गो दुर्वारः । ज्ञानस्यैवं विवक्षितमिति चेन्न । विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव ।

* नेति * मिलिता अनुमित्यादयो बह्व्योऽत एकेतिविशेषणाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यैकत्वात्तदुपाधावनुमित्यादेरप्येकत्वादतिव्याप्तिरेवेति परिहरति * नेति * वैशेषिकमते गुणस्य गुणतयैकानुमितिरेका शाब्दीत्यादिव्यवहारो नैकत्वसङ्ख्यागुणवत्तया किन्तु द्व्यादिसङ्ख्यायोगवैधुर्यादुपचारात्तत्समुदायेऽप्यविशिष्ट इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । एकोपचारे बीजं यस्य तत्तादृशं तत्त्वाविशेषाभ्युपगम इति यावत् । एकत्वेऽसमुदायत्वे-

च सति शब्दादिप्रतीतिप्रतियोगिकेतरेतराभावस-मुदायवत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * समुदायत्व इति * अकिंचित्करमिदं विशेषणमिति परिहरति *नेति* समुदायत्वविशिष्ट एवासमुदायत्वस्यैष्टव्यत्वेन तादृशि समुदायत्वविशिष्टानुमितिसमुदाये समुदायान्यत्वविशिष्टलक्षणप्रसङ्गो दुर्वारः । हेतुमाह * अंशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधभयेनेति * समुदायत्वविशिष्टः समुदायो भवतीति न विधातुं शक्यते समुदायत्वाधिकरणविशिष्टे समुदायत्वाधिकरणात्मत्वविधानेऽशतो विशेषणांशे समुदायत्वे समुदायत्वस्यात्मनि वृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । ज्ञानत्वे सति कथितविशेषणवत्प्रत्यक्षमिति लक्षणादज्ञानात्मके समुदाये कथमतिव्याप्तिरिति शङ्कते * ज्ञानेति * शुक्लस्यापि पटत्ववत्समुदायत्वविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ ज्ञानत्वमस्त्येवेति परिहरति * नेति *

अनुमित्यादावतिव्याप्तिमुक्त्वेदानीमव्याप्तिं कथयितुमेकाश्रयाणामित्यत्रैकशब्दार्थे विकल्पयति ।

४८० एकशब्दार्थविकल्पनिरासः ।

एकेति च किमाश्रयव्यक्त्यभेदो विवक्षितः, उताभिन्नजातीयता, उतैकोपाधिकता, उतैकसङ्ख्यायोगिता, उत द्व्यादिसङ्ख्यायोगाभावः । आद्ये तद्विशिष्टस्याव्यापकतादोषः व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्यावृत्तत्वात् धर्मिणा च लक्षणविशेषणेऽलक्ष्यधर्मत्वं धर्मस्य स्यात् स्वस्यैव स्वधर्मत्वानुपपत्तेः । आश्रयाभेदस्योपलक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः ।

* एकेति * एकाश्रयाणामित्यभिन्नाश्रयाणामिति प्रथमः कल्पः एकजातीयाश्रयाणामिति द्वितीय एकोपाधिक्रोडीकृताश्रयाणामिति तृतीय इतरौ स्पष्टौ। कस्मिन् सति किं स्यादित्यत आह *आद्य इति* तद्विशिष्टस्याश्रयव्यक्त्यभेदविशिष्टस्य लक्षणस्येति यावत्। कुत इत्यत आह * व्यक्तीति * अभेदो व्यक्तिस्वरूपमेव तच्च व्यक्त्यन्तराद्व्यावृत्तमिति घटप्रत्ययाभेदविशिष्टाभावसमुदायस्य लक्षणत्वे घटादिप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः। किं चाश्रयव्यक्त्यभेदो लक्षणस्य विशेषणमुतोपलक्षणमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * धर्मिणेति * धर्मस्य लक्षणस्येति यावत्। कुत इत्यत आह * स्वेति * लक्ष्याविशिष्टलक्षणस्य लक्ष्यधर्मत्वे लक्ष्यस्यापि स्वधर्मत्वं स्यान्न चैतद्युक्तं स्ववृत्तिविरोधादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * आश्रयेति * उपलक्षणस्य व्यावर्त्याद्बहिर्भूतत्वात्तद्व्यावृत्तमभावत्रयमात्रं लक्षणं स्यात्तच्चानुमित्यादावपीति प्रागुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यर्थः।

एकजातीयाश्रयाणामभावानां लक्षणत्वमिति द्वितीयोऽस्तु गदितावद्याभावात्तत्राह।

४८१ द्वितीयादिविकल्पनिरासः।

द्वितीये तदेवाभिन्नजातीयत्वं लक्षणमस्तु अवश्यन्तया प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात्। न तृतीयः परोक्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावात्। नापि चतुर्थः वैशेषिकपक्षे गुणतया तदभावात् भावे वाऽनुमि

त्यादित्रयवृत्तीनां तयाणामप्यभावानामेकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यसम्भवात्, मिलितानामप्येकसमुदायापेक्षया तथात्वात् । नापि पञ्चमः वैशेषिकमतानुसारेणानुमित्यादित्रयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात् । अतदनुसारे[1] प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि द्व्यादिसङ्ख्यायोगात् ।

* द्वितीय इति * यथाऽपरोक्षत्वजात्या साजात्यं व्यक्तीनां सैव लक्षणमस्य लक्ष्यधर्मत्वे लक्ष्यस्यापि स्वधर्मयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन प्रत्याययितुं सामर्थ्यात्तस्या इत्यर्थः । तस्योक्तलक्षणस्य च लक्ष्यव्यापकत्वसाम्ये सैवेत्यवधारणं कुतस्त्यं तत्राह * अवश्यन्तयेति * अवश्यं भावेनेति यावत् । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वाल्लाघवाच्चेत्यर्थः । एकोपाधितैकशब्दार्थ इति तृतीयपक्षमाक्षिपति * नेति * कुत इत्यत आह * परोक्षेति * प्रत्यक्षमात्रनिष्ठमर्थजत्वादिकमुपाधिरुत यः कोऽपि, प्रथमे तदेव लक्षणमस्तु द्वितीये परोक्षप्रमितित्वमुपाधिरनुमित्यादावस्त्यस्ति चाभावत्रयमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । न तुरीयोऽपि चातुरीयं प्राञ्चतीत्याह * नेति * हेतुमाह * वैशेषिकेति * अगुणतया गुणहीनतयेति यावत् । "गुणादीनां पञ्चानां निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे" इति भाष्यवचनात्प्रत्यक्षस्य च गुणत्वादेकत्वसङ्ख्यागुणायोगादसम्भव इत्यर्थः । एकं प्रत्यक्षमिति प्रतीतिव्यवहारदर्शनादेकत्वसङ्ख्योपेयत इति मतान्तरमाशङ्क्याह * भाव इति * अनुमित्यादित्रयवृत्तयस्तत्प्रतियोगिकान्योन्या-

[1] अतदनुसारेणेति का० मु० पु० पा० ।

भावाश्रय एकत्वसङ्ख्या चाऽनुमित्यादिनिष्ठेत्यभावाना-मेकत्वसङ्ख्यया समानाश्रयत्वसम्भवादतिव्याप्तिरित्यर्थः। अयत्रयाणामेकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यमिति कथं न प्रतिज्ञाविरोधस्तत्राह * मिलितेति * समुदायापेक्षया तदसम्भवेऽपि समुदायोपाधावेकत्वसम्भव इति भावः। द्व्यादिसङ्ख्यायोगाभाव एकशब्दार्थ इति पञ्चमं प्रति-क्षिपति * नेति * वैशेषिकमतानुसारेणेदं लक्षणमु-च्यते उतान्येन केन चित्प्रथमं प्रत्याह * वैशेषिकेति * अनुमित्यादित्रयस्यापि गुणतया द्व्यादिसङ्ख्यायोगाभा-वादतिव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीयमपवदति * अतदिति * अतदनुसारे ततोऽन्यमतानुसरण इति यावत्। एकं प्रत्यक्षं द्वयं त्रयमिति च द्व्यादिसङ्ख्यायोगादसम्भवो लक्षणस्येत्याशयः।

एकत्र समाप्तद्व्यादिसङ्ख्याविधुरवृत्त्यनुमानादिप्र-तियोगिकान्योन्याभावत्रयं प्रत्यक्षलक्षणमतो नास-म्भव इति शङ्कते।

४८२ एकशब्दार्थविकल्पनिरासः।

तथापि नैकस्यां प्रत्यक्षव्यक्तौ द्व्यादिपरिसमाप्तिः द्व्यादिसङ्ख्यापरिसमाप्त्यभावश्च तदभावशब्देन विव-क्षित इति चेन्न। का हि परिसमाप्तिर्यैकस्यां व्यक्तौ ना-स्तीत्युच्यते। तत्रैव वृत्तिर्द्व्यादेः परिसमाप्तिः सैक-स्यां व्यक्तौ नास्तीति चेन्न। एवमेकत्वस्यापि न क्वचित्प-रिसमाप्तिः स्यात् न हि तस्य तत्रैव वृत्तिरन्यस्यैक-

त्वाभावप्रसङ्गात् । अत एकत्वसङ्ख्यावत्यामेव व्यक्तौ द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्यविशेष एव ।

तथापीति तत्रैव वृत्तिः परिसमाप्तिस्तदभावश्च त-दभावशब्देनेत्येकत्र परिसमाप्तद्व्यादिसङ्ख्याभावो द्व्या-दिसङ्ख्यायोगाभावशब्देनेति यावत् । प्रत्यक्षत्वेनैकव्य-क्तित्वेऽनुमानादिकमादायैव द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्या-शयः । असम्भवातिव्याप्त्योरन्यतरावश्यकत्वप्रतिपा-दनाय परिसमाप्तिस्वरूपं पृच्छति * केति * तत्रैव वृत्तिः परिसमाप्तिरिति पूर्ववादी लक्षणमाह । तत्रैवेत्येवका-रानन्तरं वृत्तिशब्दो द्रष्टव्यः । अनुमितित्वशाब्दत्वो-पमितित्वोपाधिक्रोडीकृतेष्वेव द्वित्वादि वर्तते नैवं प्रत्यक्षेऽनुमाद्यपेक्षणान्नातोऽसम्भवातिव्याप्ती इत्यर्थः । परिसमाप्तिमात्रस्येदं लक्षणमत एकत्वसामान्यादेः परिसमाप्यवृत्तितयाऽङ्गीकृतस्यापि परिसमाप्तिर्न स्या-दिति परिहरति * नेति * एकस्यापीति भावपरो निर्देशः । एकत्वं तत्रैव परिसमाप्तं स्ववृत्तावाश्रयान्त-रानपेक्षणादित्याशङ्क्य तदसिद्धमित्याह * नहीति * औष्ण्यस्य तेजोनिष्ठत्वेऽबादीनामनुष्णत्ववदेकत्वस्य तन्मात्रनिष्ठत्वेऽन्यत्रैकत्वव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । फलितमाह *अत इति* ययोर्द्वित्वं वर्त्तते तयोर्द्वयोर-प्येकत्वसङ्ख्यावत्वादेकस्यां व्यक्तौ द्वित्वादेः परिसमा-प्तत्वाद् द्वित्वादिपरिसमाप्त्यभावलक्षणैकशब्दार्थाभा-वादेकाश्रयाणां निषेधानामभावे तल्लक्षणासम्भवे वि-शेषाभाव इत्यर्थः ।

तत्रैव वृत्तिलक्षणपरिसमाप्तिमेकत्वसङ्ख्यायां उपपादयन्नाह ।

४८३ एकत्वसङ्ख्यया परिसमाप्तिशङ्कातन्निराकरणे ।

एकव्यक्तिगतैकत्वसङ्ख्याव्याप्तिर्नान्यत्रेति चेन्न । सत्ताव्यक्तेरप्येवम्भावप्रसङ्गात् अननुगतत्वापत्तेश्च । सत्तैकैव जातिरूपा एकत्वन्तु प्रतिव्यक्ति भिन्नं गुणपदार्थ इति चेत् । नूनं वैशेषिकैर्विप्रलब्धोऽसि, कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनुभवव्यवहाराविशेषमपश्यन्नपि कानि चित्कानि चिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रलपसि । सत्त्वैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेरेवं स्यादिति चेन्न । साम्यात् । जातिपरापरत्वध्रौव्यमेव च क्वाप्येकन्यूनवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । क्व तथेति चेन्न । शैलेऽनलस्यानुमायां क्व हस्तवितस्त्यादौ तदंश इत्यनिश्चयवददोषत्वात् ।

* एकेति * एकत्वमेकव्यक्तावेव वर्त्तते व्यक्त्यन्तर एकत्वान्तरमत एकत्वसङ्ख्यावत्यामेव द्व्यादिपरिसमाप्तिर्नास्ति व्यक्त्यन्तरेऽपि तस्या एव द्व्यादिव्यक्तेर्वर्त्तनादतो न लक्षणासिद्धिरित्यर्थः । एकत्वन्न प्रातिव्यक्ति भिद्यते अबाधितानुगतप्रत्ययगोचरत्वात्सत्तावद्विपक्षे सत्ताया अपि प्रतिव्यक्ति भेदप्रसङ्ग इत्याशयवान्परिहरति * नेति * एकत्वस्य प्रतिव्यक्ति भेदे दोषान्तरमाह * अनन्विति * एकत्वं प्रतिव्यक्ति

१ नैवं स्यात् इति का० मु० पु० पा० ।

भिन्नं चेत्तर्हि प्रातिस्विकस्वरूपवदेकत्वमनुगतं न स्यादेवं च एको घट एकः पट इत्याद्यनुगतप्रत्ययव्यवहारौ निर्विषयौ स्यातामित्यर्थः । सत्तावदेकत्वमपि न प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तमिति यदुक्तं तत्र दृष्टान्तं विघटयन्नाशङ्कते * सत्तेति * जातित्वात्सत्तायाः प्रतिव्यक्त्यभेद इति युक्तं एकत्वं तु प्रत्याश्रयत्वान्नाना द्वित्वाद्यन्यत्वे सति गुणत्वाद्रूपादिवदित्याह * एकत्वं त्विति * सोपहासं परिहरति * नूनमिति * विप्रलब्धोसि–वञ्चितोऽसीत्यर्थः । न गालिरेवार्थमन्यथयतीत्यत आह * कथमिति * सत्तावदेकत्वेऽप्यनुगतप्रत्ययव्यवहाराविशेषेऽपि सत्ता जातिरेका चैकत्वं तु गुणः प्रतिव्यक्ति नाना चेत्यवद्याचराणि कथमन्यथोपपद्येरन्नत एकत्वमपि जातिरिति स्वीकार्यमित्यर्थः । एकत्वस्य जातिताङ्गीकारे बाधकमाशङ्कते * सत्तेति * यद्येकत्वं जातिस्तर्हि सत्ताद्रव्यत्वयोरिव परापरभावो वाच्यस्तन्न सम्भवति सत्तायां सत्तावैधुर्येऽप्येकत्वभावेन न सत्ता परं नाप्येकत्वं परमेकत्व एकत्वाभावेऽपि सत्ताभावात् द्रव्यादौ च तयोः साङ्कर्यादेकत्वं गुण इत्यर्थः । सत्तैव गुण एकत्वं जातिरित्यत्रापि युक्तिसाम्यमिति परिहरति * नेति * सत्ता जातिरेकत्वं गुण इति प्रतितन्त्रप्रसिद्धेरप्रमाणत्वाल्लोकप्रसिद्धेश्चाभावात्परापरभावानुपपत्तेस्तुल्यत्वान्न्यायसाम्यमित्यर्थः । पूर्वं सत्ता गुण इत्यङ्गीकारेण परिहार उक्तः सम्प्रति सत्ताया अपि जातिताङ्गीकारे न कश्चित् दोष इत्याह * जातीति * सत्तैकत्वे परापरभा-

वनियत एकव्यक्तिजातिविषयत्वात्सत्ताद्रव्यत्ववदित्य-
नुमानं मानमित्यर्थः । अनुपलब्धिविरोधमनुमानस्य
शङ्कते * क्वेति * नानुपलब्धिमात्रं बाधकं किं तु
योग्यत्वविशिष्टं न चानुमेयस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वमिति
सदृष्टान्तं परिहरति * नेति * अयं गिरिर्वह्निमान्
तत्केतुमत्त्वादित्यनुमाने स वह्निः शैले क्व वर्त्तते हस्तप्रदेशे
वितस्तिमात्रे प्रदेशे वेत्यादिनिश्चयाभावे ऽप्यनुमान-
स्यादुष्टत्ववदिदमपि न्यूनपरभावस्थलाविशेषानिश्च-
येऽपि न दुष्टं स्यादित्यर्थः ।

अध्यक्षलक्षणखण्डनं प्रकृत्यैकत्वानुगतत्वप्रतिपा-
दनमर्थान्तरं नाम निग्रहः स्यादिति चोदयति ।

४८४ अर्थान्तरशङ्कातन्निराकरणं च ।

नन्वस्तु मा वासीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरू-
पितेन, द्वित्वादि यत्र न समाप्यते अभिहिताभावत्रयं
चास्ति तत्प्रत्यक्षमिति । मैवम् । अनुमित्यादित्रयेऽपि
न त्रित्वं परिसमाप्तम् । एवं सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः ।
अन्या सा त्रित्वव्यक्तिः याऽन्यत्रेति चेन्न । त्रित्वव्यक्तेः
कस्याश्चिदनुमित्यादित्रये समाप्त्यभावात् ।

* नन्विति * एकत्वमनुगतमस्तु मासीद्वा माभू
द्वेति योजना । प्रकृतानुपयुक्तस्यार्थान्तरस्य प्रतिपा-
दनं निग्रह इदं तु प्रकृतोपयोगित्वान्न निग्रहमावह-
तीत्यत आह * द्वित्वेति * एकत्वस्य विशेषणानङ्गी-
कारेणैव प्रत्यक्षलक्षणमुच्यत इत्यर्थः । सर्वास्त्रित्व-

व्यक्तयो यत्र समाप्यन्ते तन्निष्ठमभावत्रयं लक्षण,मुतैकैका, अथैकापीति, त्रिधा विकल्प्य प्रथमेऽतिव्याप्तिरिति परिहरति * मैवमिति * कुतो न समाप्तिस्तत्राह * एवमिति * यावत्यस्त्रित्वव्यक्तयः सन्ति तावतीनामनुमानादित्रितयपरिसमाप्तौ प्रमेयादीनि त्रीणि न स्युस्तत्र त्रित्वसङ्ख्यायोगाभावादित्यर्थः। द्वितीयकल्पावलम्बनेनाशङ्कते * अन्येति * तत्राव्याप्तिरेवेति परिहरति * नेति * यस्याः कस्याश्चित् त्रित्वव्यक्तेरनुमित्यादावपरिसमाप्तत्वादेकत्वाच्च तस्याः एका त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यते तन्निष्ठाभावत्रयं लक्षणमनुमित्यादावतिव्यापकमिति यावत्।

तृतीयकल्पमुत्थापयति।

४८५ तृतीयकल्पनिरासः।

काचिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यत इति चेन्न। अव्यापकत्वात्। प्रत्यक्षत्वस्य च त्रित्वव्यक्तेश्चावश्यं सामानाधिकरण्यस्य वैशेषिकमतव्युत्थितेन भवताऽभ्युपगम्यत्वात्। अन्यथा प्रत्यक्षव्यक्तयस्तिस्रो न स्युः तदेव हि त्रिरभिधीयते यत्र त्रित्वं परिसमाप्यते।

* काचिदिति * त्रित्वव्यक्त्यधिकरणत्वात्यन्ताभाववन्निष्ठाभावत्रयं लक्षणमित्यर्थः। शरीरपरित्यागेन रोगपरिहारवदयमतिव्याप्तिपरिहारः इत्थं विवक्षायां लक्षणस्यासम्भवित्वादिति परिहरति *नेति* अव्यापकत्वादसिद्धत्वादित्येवाव्यापकत्वमेवोपपादयति*प्र-

स्यक्षेति * सामानाधिकरण्यस्य-समानाश्रयत्वस्येति यावत्। गुणा निर्गुणा इति वैशेषिकाभिमताद्विशिनष्टि * वैशेषिकमताद्व्युत्थितेनेति * विपक्षे दण्डं पातयति * अन्यथेति * प्रत्यक्षत्वाधिकरणव्यक्तिषु त्रित्वानङ्गीकारे कथं त्रिरिति व्यवहाराभावस्तत्राह * तदिति *

न केवलमव्याप्तिरतिव्याप्तिरपि स्यादित्याह।

४८६ उक्तविशेषणेऽप्यतिव्याप्तेरवारणम्।

किञ्च तथापि स एवातिव्यापकतादोषः त्रित्वेनावच्छिन्नास्वनुमित्यादिव्यक्तिषु त्वदभिहितमभावत्रयमस्तीति तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरुक्ता तद्व्यावर्त्तनाय भवताऽभिधीयते काचिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यत इति। न चैवमुक्ते साऽतिव्याप्तिर्निवर्त्तते तत्राप्युक्तविशेषणस्य विद्यमानत्वात्। न हि त्रित्वावच्छिन्ने तस्मिन् त्रित्वव्यक्तिः काचिदपि समाप्यते त्रित्वलक्षणैकोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् त्रित्वव्यक्त्यन्तरं भवदप्याश्रयान्तरमादाय वर्त्तते न तु यत्रैव परिसमाप्यते। यत्र चोक्तमुपाधिभूतं त्रित्वं तेषु यदि त्रित्वसमाप्तिर्धर्मिषु दृश्येत तदा तद्दर्शनेन तत्र धर्मिमात्रे लक्षणव्यावृत्तिः सिद्ध्येत्। न तु त्रित्वविशिष्टे धर्मिणि तस्मादतिव्यापकत्वं तदवस्थमेव। अभावत्रयञ्च

त्रित्वोपाध्यवच्छेदेन समुदिततामुपगतवति त्रिशिष्टे धर्मिणि वर्त्तते नत्वत्रिशिष्टे प्रत्येकमभावतयात्रस्थानस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात् ।

* किं चेति * यद्यप्यतिव्याप्तिपरिहाराय काचिदित्यादिविशेषणं निक्षिप्तं तथाऽप्यतिव्यापकता स्यादेवेति यावत् । व्यभिचारनिवारणफलस्य विशेषस्य स्वीकारे कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्कासमर्थत्वाद्विशेषणस्येति दर्शयितुं पूर्ववादिनो विशेषणोपादानप्रकारमनुवदति * त्रित्वेति * अनुमित्यादिप्रतियोगिकेतरेतराभावत्रयं यत्र तत्प्रत्यक्षमित्युक्ते त्रित्वेनावच्छिन्ना अनुमित्यादय एकैकस्वभावा न भवन्तीत्यभावत्रयलक्षणं तत्रातिव्याप्तमिति खण्डनवादिनोक्ते तत्परिहाराय काचिदपीत्यादिविशेषणं त्वया निक्षिप्तमित्यर्थः । तथापि कथं विशेषणस्यासामर्थ्यं तत्राह * न चेति * कुत इत्यत आह * तत्रेति * त्रित्वापरिसमाप्तिलक्षणोक्तविशेषणस्य सद्भावादिति यावत् । अनुमित्यादित्रये त्रित्वापरिसमाप्तौ तिस्रोऽनुमित्यादिव्यक्तयो न स्युरित्यत आह * नेति * त्रित्वानवच्छिन्ने त्रित्वसमाप्तावपि न तदवच्छिन्ने तत्समाप्तिर्यथा त्रित्वव्यक्त्या तदवच्छिन्नं तस्या एव तत्र वृत्तावंशतः स्ववृत्त्यापातादन्यस्यावृत्तावनवस्थानात् क्वचिदन्तोपगमे तत्रैवातिव्यापकतेति भावः । त्रित्वावच्छिन्ने त्रित्वान्तरवृत्तावप्यतिव्यापकतैवेत्याह *त्रित्वलक्षणेति * त्रित्वावच्छिन्नमेतदनुमानादिव्यक्तित्रयमेकं पुनरपि तथा तथा त-

चेदं च मिलितं त्रयमिति त्रित्वावच्छिन्नेऽपि त्रित्वान्तरं यद्यपि भवति तथापि न तत्र परिसमाप्यते आश्रयान्तरमादायैव तत्र वर्तनादतश्च पूर्वत्रित्वावच्छिन्नेऽनुमित्यादित्रये लक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः। उक्तमेवार्थं सङ्क्षिप्य दर्शयन् स्पष्टयति * यत्रेति * यत्र-धर्मिषु त्रित्वमुपाधिभूतमुक्तं तेषु धर्मिषु त्रित्वसमाप्तिर्दृश्येत यदीत्यन्वयः। त्रित्वसमाप्तिश्चेद् दृश्येत न तर्ह्युक्तलक्षणं तत्रातिव्यापकमित्यत आह*नं त्विति*त्रित्वावच्छिन्नेऽनवच्छिन्ने च तत्समाप्तिविरोधादिति त्वर्थः। त्रित्वानवच्छिन्नधर्मिस्वरूपाद्यावर्त्तमानमपि लक्षणं न तदवच्छिन्नाद्यावर्तत इत्यर्थः। उपसंहरति * तस्मादिति * अनवच्छिन्नेऽनुमित्यादावतिव्याप्तिर्नोच्यते किन्त्ववच्छिन्न एवेति यस्मात्तस्मादिति यावत्। तत्र को हेतुरित्यपेक्षायामाह * अभावेति * समुदिततामुपगतवति—समुदितत्वं प्राप्त इति यावत्। अनवच्छिन्नेषु तेषु प्रत्येकमभावत्रयावस्थानं वक्तुमशक्यमितरद्वयाभाववत्त्वावपि स्वाभावस्य स्वास्मिन्वृत्तिविरोधादित्यर्थः *

अनुमित्याद्यभावत्रयवती प्रमितिः प्रत्यक्षमितिलक्षणस्य विवक्षितत्वान्न त्रित्वावच्छिन्ने ऽनुमित्यादावतिव्याप्तिरिति शङ्कते।

४८७ अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारौ।

अथ मन्यसे तादृशस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वेनैव व्यवच्छेदः नह्यभावत्रयवत् त्रित्वं विशेषणमाश्रयकोटावन्तर्भाव्य तासु धर्मिव्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्त्तते किन्तु

१ तर्हीति सो० पु० पा०।

तेषां धर्मिणां स्वरूपमात्रे उक्ताभावत्रयं प्रमितित्वञ्चेत्येतद्यत्रास्ति तत्प्रत्यक्षमिति हि ब्रूम इति । न । भवताऽपि भिन्नाभिन्नधर्मावच्छिन्नस्यैव धर्मिणः प्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वञ्चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथा हि—यदि प्रमितित्वस्य क्वाचित्कत्वे नियामकं नोच्यते तदा सर्व्वा प्रमितिः स्यात् न वा काचिदपि ।

सर्व्वत्र सत्ताऽसत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया ।
नियामकाद्धि भावानां क्वाचित्कत्वस्य सम्भवः ॥४२॥

अथेति त्रित्वपारिसमाप्त्यभाववदुक्ताभावत्रयविशिष्टस्य त्रित्वाद्यवच्छिन्नस्यानुमित्यादेः प्रमितित्वविशेषणेनापोह इति यावत् । त्रित्वावच्छिन्नानामनुमित्यादीनां प्रमितित्वाधिकरणत्वात्कथं तद्व्युदासस्तत्राह *नहीति* अभावत्रयं यस्य त्रित्वस्य तदभावत्रयवत्त्रित्वं तद्विशेषणमाश्रयकोटावलम्ब्य तास्वनुमित्यादिधर्मिव्यक्तिषु प्रमितित्वं न वर्त्तते ऽन्यथा ऽभावत्रयस्य त्रित्वस्य च प्रमात्वापातादित्यर्थः । तदवच्छिन्ना अनुमित्यादयोऽप्रमा स्युस्तत्राह *किं त्विति* विशेषणांशमपहाय विशेष्यानुमित्यादिस्वरूपे प्रमितित्वसमवायाप्रमात्वं दण्डस्य पुरुषत्वाधिकरणत्वेऽपि विशेष्यदेवदत्तस्य पुरुषत्ववदित्यर्थः । एवं प्रमितिविशेषस्य व्यावर्त्तकत्वसामर्थ्यमुक्त्वा लक्षणस्वरूपं दर्शयति *उक्तेति* प्रमितित्वाधिकरणत्वे सति कथिताभावत्रयवत्प्रत्यक्षमित्याशयः । एवं कथं चिदतिव्याप्तिपरिहारे लक्षण-

मसम्भवि स्यादिति परिहरति * नेति * भिन्नभिन्न-धर्मावच्छिन्नस्येति * अन्योन्यधर्माविशिष्टस्येति यावत् । अभावत्रयप्रमितित्वयोर्वैयधिकरण्याल्लक्षणासिद्धिरित्यर्थः । अवश्यमित्यर्थापत्तिरन्यथा प्रमात्वस्य काचित्कत्वानुपपत्तिरूपा सूचिता तां विकल्पपुरःसरं प्रथयति * तथाहीति * प्रमितत्वस्य कादाचित्कत्वे किं नियामकं नास्ति किं वा ऽस्तीति विकल्प्य प्रथममनुवदति * यदीति * शुक्तिरजतादिज्ञानमपि प्रमा स्यादविशेषादिति परिहरति * तदेति * विपक्षे दण्डमाह * न चेति * अनियामकपक्षोक्तमर्थं सर्वत्रानुसन्धानार्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति * सर्वेति * अन्यानपेक्षया नियमे स्वीक्रियमाणे सर्वत्र सत्ताऽसत्ता वा स्यादिति सम्बन्धः । नियामकाभावे काचित्कत्वाभावः कुतस्तत्राह * नियामकादिति * अङ्कुरत्वादीनां बीजोद्भवत्वादिनियामकादेव काचित्कत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः ।

अबाधितानवगतासन्दिग्धविषयज्ञानत्वं संस्कारमात्रेतरादुष्टकारणोद्भवत्वं वा नियामकमुच्यते इति द्वितीयमाशङ्क्य तदपि प्रमात्वाधिकरणव्यक्तीनां विशेषणमुपलक्षणं वेति विकल्पयति ।

४८८ विकल्पपुरस्सरं नियामकनिरासः ।

तन्नियामकमाश्रये विशेषणीभूतं वा वक्तव्यं, उपलक्षणीभूतं वा । आद्ये यदेव प्रमितित्वस्याश्रयविशेषणं तदेव यद्यभावत्रयस्यापि तस्य तदा त्रित्वावच्छिन्नेऽनुमि-

त्यादावभावत्रयस्य दर्शितत्वात्तत्र च प्रमितित्वेनापि त्रित्वावच्छिन्ने भवितव्यमिति प्रमितित्वान्न तदव्यवच्छेदः । अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्मावच्छिन्ने चाभावत्रयसम्बन्धः तदा नास्ति त्वत्पक्षेऽपि प्रमितित्वस्यैकधर्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वं विशिष्टेऽपि धर्मिण्याश्रितो धर्म्याश्रित एवेति कृत्वा च प्रमितित्वस्याभावत्रयसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादित्रयेऽपि प्रसङ्गस्तदवस्थः ।

* तदिति * यदा विशेषणं तदाऽपि प्रमितित्वाश्रयविशेषणमेवाभावत्रयस्यापि नियामकतयाऽऽश्रयविशेषणमुतान्यदिति विकल्प्य प्रथममनुवदति * आद्य इति * प्रमितित्वाभावत्रययोर्नियामकैक्यादनुमित्यादौ त्रित्वावच्छिन्ने प्रमितित्वस्य वृत्तिरूपेयाऽभावत्रयवृत्तिदर्शनादिति दूषयति * तदेति * त्रित्वावच्छिन्नमनुमित्यादित्रयं प्रमितित्वाधिकरणमुक्ताऽभावाधिकरणत्वात्प्रत्यक्षवदित्यनुमानान्न प्रमितित्वविशेषणेन तदपोह इत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति * अथेति * प्रमितित्वाधिकरणत्वे सत्युक्ताभावत्रयवत्त्वाविशिष्टलक्षणासिद्धिस्तयोर्वैयधिकरण्याद्विशिष्टभेदादिति दूषयति * तदेति * अभावत्रयेणेति शेषः । दण्डित्वकुण्डलित्वयो र्दण्डकुण्डलांशाविशिष्टाधिकरणभेदेऽपि विशेष्यदेवदत्तस्यैक्यादैकाधिकरण्यवन्नियामकधर्मविशिष्टभेदेऽपि प्रत्यक्षधर्मिण एकत्वादेकाश्रयत्वमभावत्रयप्रमितित्वयोरित्याशङ्क्याह

* विशिष्ट इति * त्रित्वावच्छिन्नानुमित्यादिनिष्ठाभावत्रयस्य प्रमितित्वस्य च धर्मिद्वारा सामानाधिकरण्यमस्तीति कथितातिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यर्थः ।

उपलक्षणपक्षमाक्षिपति ।

४८९ उपलक्षणपक्षप्रतिक्षेपः ।

नापि द्वितीयः उपलक्षणीभूतेन केनचिद्धर्मेण योऽसावुपलक्षितो धर्मी स एव खलु त्रित्वविशिष्टोपि विशेषणत्वेोपि यावद्विशेष्यवस्तुना विशेष्यवस्त्वात्मकत्वात् । यथा दण्ड्यपि पुरुषः पुरुष एव एवञ्च सत्युपलक्षितादनन्यभूतं त्रित्वाविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ प्रमितित्वमाश्रितं नियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्याभेदव्यवस्थिततया तस्याप्यवच्छिन्नत्वात् । तथाचातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता ।

* नेति * काऽनुपपत्तिरित्यपेक्षायामनुपपत्तिं प्रथयितुमुपलक्षितविशिष्टयोरैक्यमाह * उपेति * प्रागुक्तोपलक्षणेन य उपलक्षितो वित्तिलक्षणो धर्म्मी स एवानुमित्यादौ त्रित्वविशिष्टोऽपीत्यर्थः । उपलक्षितं वित्तिस्वरूपमात्रं विशिष्टं तु त्रित्वसम्बन्धरूपमनयोर्विशिष्टाविशिष्टयोरेकत्वमित्यत आह * विशेषणेति * विशेषणयोगे विशेष्यस्वरूपैक्यानपायादिति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यारूढं करोति *यथेति* एवं च सति त्रित्वावच्छिन्नानुमित्यादिनिष्ठाभावत्रयस्य प्रमितित्वस्य च सिद्धमेकाश्रयत्वमित्याह *

एवं चेति * हेतुमाह * नियामकेनेति * तस्यानुमित्यादित्रयस्यापि प्रमात्वनियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्यवित्तिस्वरूपाभेदे व्यवस्थिततया भिन्नतया त्रित्वावच्छिन्नत्वादित्यर्थः। एवं च प्रत्यक्षलक्षणं त्रित्वावच्छिन्नानुमित्यादावगमदित्याह * तथा चेति *

उपलक्षणेन त्रित्वावच्छिन्नतया वित्तिस्वरूपानुपलक्षणादुपलक्षितवृत्तिप्रमात्वस्य त्रित्वावच्छिन्नवृत्त्यभावात्प्रमात्वाधिकरणमुक्ताभावत्रयवत्प्रत्यक्षमित्युक्ते नातिव्याप्तिरिति शङ्कते।

४९० अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारौ।

तथाप्युपलक्षकेण त्रित्वविशिष्टतया नोपलक्षितोऽसौ धर्मी किन्तु स्वरूपेणेति चेन्न। उक्तमत्र। यदेव तदुपलक्षितं तदेव विशिष्टमपि। तथापि विशिष्टेन रूपेण तावन्नोपपलक्षितमिति चेत् नोपलक्षि। अविशिष्टेनापि तन्नोपलक्षितमेव अन्यथा प्रकृतेपि वैयधिकरण्यापत्तेः।

* तथापीति * उपलक्षितवित्तिस्वरूपस्यैव त्रित्वावच्छेदात् धर्म्मैक्यमुक्तामिति परिहरति * नेति * यद्यपि यस्य यद्विशेषणं तदेवोपलक्षणेनाप्युपलक्षितं तथापि विशिष्टेन रूपेण नोपलक्षितमतो विशिष्टोपलक्षितयोरैक्यानुपपत्तिस्तथात्वे विशेषणेनाप्यभेदप्रसङ्गादुपलक्षितस्येति शङ्कते * तथापीति * स्वरूपेणोपलक्षितस्य विशिष्टाद्भेदो ऽपि न सम्भवति स्वस्य त्रिस्वरूपस्य भेदप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य परिहृति * नोपलक्षीति *

उपलक्षितं माभूदिति यावत् । किं च प्रमात्वाधिकरणं नियामकेन त्रित्वानवच्छिन्नतया यद्युपलक्ष्येत तर्हि प्रमात्वाभावत्रययोरवच्छिन्नानवच्छिन्नवृत्तित्वेऽनुमित्यादिव्युदासः स्यान्न च तथा स्वरूपेणैवोपलक्षितत्वादित्याह * अविशिष्टेति * भावाभावयोर्विरुद्धयोरौदासीन्यायोगादविशिष्टेनैव तदुपलक्षितमित्यत आह * अन्यथेति * अनवच्छिन्नवृत्ति प्रमात्वमभावत्रयमवच्छिन्नवृत्तीति वैयधिकरण्यं यथाऽनुमित्यादौ तथा प्रत्यक्षेऽपि स्यादविशेषादित्युक्तलक्षणासम्भव इत्यर्थः ।

प्रत्यक्षलक्षणखण्डनमुपसंहरति ।

४९१ उपसंहारः ।

तदास्तामुल्लसत्पल्लवदलनविलसितेनेति । तदेवं लक्षणान्तरेऽपि प्रतिपादितोऽयं दूषणसमूहः स्वयमूहनीयः ।

एतदेव परामृश्य भट्टैरिदमुदाहृतम् ।

लक्षणस्याऽभिधानन्तु केनांशेनोपयुज्यते ॥ ४३ ॥

अन्याभिप्रायोक्तमपि हि तत्सामान्यतोऽप्युपपद्यमानमेवेति।

* तदिति * उल्लसन्तः ऊर्द्धं लसन्त उर्द्धं गच्छन्त इति यावत् । पल्लवाः किसलयानि तेषां दलनं मोटनं तत्र क्रीडितेनेत्यर्थः। प्लववलनविलसितेनेति केचित्पठन्ति तत्रायमर्थः उल्लसन्तो माद्यन्तः प्लवाः पक्षिणः प्लवन्तीति तेषां वलनं वलयाकारेण गमनविशेषस्तत्क्रीडितेनेति दूषितलक्षणस्यैव पुनः पुनर्विशेषान्तरशब्दा-

१ वचनेति पु० पा० ।

न्तरोपादानात्किमर्थमिदमभिधीयत इत्यादिना ऽभिहितो दोषव्रातो न प्रत्यक्षलक्षणस्यैवेति मन्तव्यं सर्वलक्षणसाधारणस्यापि ज्येष्ठप्रमाणलक्षणखण्डने ऽभिहितत्वादित्यभिप्रेत्याह * तदिति * लक्षणस्य विश्वव्याप्यनुपयुक्तत्वे भट्टसंमतिमाह * एतदिति* लक्षणस्यानुपयुक्तत्वं विमृश्य- विचार्य भट्टैरिदं- वक्ष्यमाणमुदाहृतं किं तदित्यत आह * लक्षणेति * प्रत्यक्षलक्षणस्याभिधानं "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इत्यत्र चोदनैव प्रमाणं धर्मे चोदना प्रमाणमेवेति प्रतिज्ञाद्वये केनांशेनोपयुज्यते न केनापीत्यर्थः । "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म प्रत्यक्षं तदनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वा" दित्यनेन सूत्रेण प्रत्यक्षादेर्धर्मे प्रत्यनिमित्तत्वं अप्रमाणत्वमुच्यते चेत्तर्हि विद्यमानोपलम्भनत्वादित्यनेनैवालं किं सदित्यादिलक्षणेनेति प्रत्यक्षलक्षणाभिधानस्य पूर्वप्रतिज्ञातार्थेऽनुपयोग उक्तो न तु लक्षणमात्रस्येत्यत आह * अन्येति * सामान्यतो लक्षणमात्रस्यानुपयोगेऽप्युपपद्यमानमेव तद्वचनमुक्तरीत्याऽत उदाहृतमित्यर्थः ।

इति प्रत्यक्षखण्डनं समाप्तम् ।

प्रत्यक्षप्रतिक्षेपेणैव यद्यप्यनुमानादि प्रतिक्षिप्तं प्रत्यक्षसिद्धव्याप्त्याद्युपजीवित्वात्तथापि विशेषतो यावन्न निरस्यते तावत्तस्य प्रामाण्याशङ्का मन्दमतेर्न निवर्तेत इति विशेषतस्तत्खण्डनं प्रस्तौति ।

४९२ अनुमानखण्डनारम्भः ।

अनुमानमपि किमुच्यते । करणपक्षे लिङ्गपरामर्शो-

ऽनुमानमिति चेत् किं लिङ्गत्वं। व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमिति चेत्। न। संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्टापि व्यापकं तत्परामर्शेऽतिप्रसङ्गात्। अतएव न तस्य वर्त्तमानस्या, तत्काऌेऽप्युपलक्षणत्वात्। विशेषणत्वे चानुमाय व्यापकं धर्मिनाशवदप्रवृत्त्यापत्तेः। पक्षधर्माद्धेतोः पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिरीदृशञ्च वैयधिकरण्यमिष्टमेवेत्यत। नैवमिति चेन्न। पक्षमादाय वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिलोपापत्तेः। तथापि विशेष्यमादाय साऽस्त्येवेति चेन्न। साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिबलायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्य्यवसानबलादेवेति सामान्यविशेषसिद्ध्यनुपयोगिनी पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानुमितिकारणत्वेनैष्टव्या। सिद्धसाधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्रहेतुनिवेशिनी सति। मोक्षमार्गैर्हि—

"आगमेनानुमाने न ध्यानात्प्रत्यक्षणेन च।
त्रेधाऽऽत्मनि प्रमाणानां संप्लवः स्वार्थमिष्यत इति ॥४४॥

एतेन संशययोग्यताऽपि निरस्ता।

* अनुमेति * अनुमीयतेऽनेनेति किं करणव्युत्पत्त्याऽनुमितिकरणं पृच्छ्यत उतानुमितिरनुमानमिति भावव्युत्पत्त्या व्यापकज्ञानं पृच्छ्यते इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *करणेति* सौषुप्तिक सुखादिपरामर्शव्यावृत्त्यर्थं

लिङ्गेति विशेषणम्। करणखण्डनेन फलमपि खण्डितं स्यात्तज्जन्यत्वात्तस्येत्यभिप्रेत्य लिङ्गं पृच्छति * किमिति * व्याप्यस्य धूमादेः पर्वतादिपक्षनिष्ठत्वं लिङ्गत्वम्प्रसिद्धं किमत्र प्रश्नेनेत्याह * व्याप्तेति * पक्षधर्मत्वं व्यापकस्याप्यस्ति ततो विशिनष्टि * व्याप्तेति * सन्दिग्धसाध्यः पक्षस्तत्र वृत्तिः पक्षधर्मत्वं, तत्र सन्देहः पक्षोपलक्षणं किं विशेषणमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * यत्रासौ गिरिर्वह्निमान्न वेति सन्देहः समजनि ततस्तन्निकटोपसन्नस्य प्रत्यक्षेण वह्निं दृष्टवतः तत्र धूमं पश्यतोऽसौ धूमो वह्निव्याप्त इति परामृशतोऽपि परामर्शोऽनुमानं स्यात्, त्वदुक्तलक्षणभावादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। वर्त्तमानसन्देहोपलक्षितपक्षनिष्ठत्वं लिङ्गत्वमिति नातिव्याप्तिरित्यत आह * अत इति * उपलक्षणत्वादेवेति यावत्। उपलक्षणत्वमिति शेषः। कुत इत्यत आह * अतदिति * गुरुटीका कुरुक्षेत्रमित्यादावसतो गुर्वादेष्टीकाद्युपलक्षणत्वदर्शनादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह *विशेषणेति* यथा धर्म्यभावे प्रवृत्त्यभावस्तथाऽनुमानन्तरमानुमानिकनिश्चयेन संशयनाशे तद्विशिष्टपक्षनाशो दण्डनाशे दण्डिनाश इव, एवं चानुमाय तत्रतत्रतथा प्रवृत्तिर्न स्यादन्यत्र ज्ञानमन्यत्र प्रवृत्तिरित्यतिप्रसङ्गादित्याशयः। साधनवत्साध्यमपि यदि पक्षे सिद्धं तर्हि अनुमाय प्रवृत्तिर्न स्यात्पक्षनाशान्नैवं पक्षधर्मस्य साधनस्य तदंशे साध्यसाधनत्वादिति शङ्कते * पक्षेति * तर्हि व्यधिकरणासिद्धता हेतोः स्यादित्यत आह

* ईदृशामिति * पक्षाधिकरणं साधनं तदंशधर्म्मिमात्राधिकरणं साध्यमितीदृशं वैयधिकरण्यमिष्टमेव विशेष्यस्य विशिष्टेऽप्यनुगमादिति यावत्। अन्यनिष्ठस्यान्यत्र साधकत्वे व्याप्त्यसिद्धिरिति परिहरति * नेति * यो धूमवान् सोऽग्निमानिति साध्यसाधनयोर्नियतैकाश्रयत्वलक्षणव्याप्तिरनुमानाङ्गमङ्गीकृता सा हीयेत पक्षमादाय साध्यसाधनयोर्वैयाधिकरण्यादित्यर्थः। दण्डिनि वर्तमानदण्डित्वस्य देवदत्तवृत्तित्ववद्विशिष्टपक्षनिष्ठसाधनस्य विशेष्यधर्म्मिमात्रनिष्ठत्वमपीत्यस्ति व्याप्तिसिद्धिरिति शङ्कते *तथापीति* विशेष्यमात्रे सामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिमुपगच्छतो व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं लिङ्गत्वमित्यत्र पक्षधर्मत्वविशेषणमकिञ्चित्करं व्याप्तिमात्रेण लिङ्गत्वोपपत्तेरिति परिहरति * नेति * यत्र सामान्यं व्याप्तिबलादायातं तत्र साध्यविशेषसिद्धिरपि सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानादेवेति योजना । एतदुक्तं भवति पक्षधर्मत्वं किं सामान्यसिद्धावुपयुक्त,मुत साध्यविशेषसिद्धां,वुत यत्र सामान्यं तत्रैव विशेषसिद्धा,वाहो स्विदसिद्धसाधनतापरिहारे, न तावत्प्रथमे त्रयः सम्भवन्ति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्त्यैव साध्यसामान्यसिद्धेर्विशेषमन्तरेण सामान्यस्यासिद्ध्या विशेषसिद्धेस्तत्रैव च सिद्धेरिति तुरीयमरुच्याङ्गीकरोति * केवलमिति * अरुचिमेव दर्शयति * सिद्धेति * प्रमाणान्तरसिद्धस्याप्यर्थस्य दृढीकरणाय स्वार्थानुमाने साधनात्परार्थानुमान एव तस्य दूषणत्वात्तत्रैव पक्षधर्मता तत्परिहारफला स्यान्न सर्वत्रेति

भावः । प्रमाणान्तरसिद्धस्य न स्वार्थानुमानेऽपि साधनमित्याशङ्क्य तद्दर्शयन्नुत्तरश्लोकापेक्षितं पूरयति * मोक्षेति * मोक्षमाणैरात्मनि प्रमाणानां त्रिधा संप्लवः सङ्करः स्वार्थमिष्यत इत्यन्वयः । तदेव दर्शयति * आगमेनेति * आगमानुमानध्यानशब्देन श्रवणमनननिदिध्यासनानि कथ्यन्ते । प्रत्यक्षणेनेति प्रत्येकं सम्बन्ध्यते । आगमानुमानयोरपि प्रत्यक्षात्मनि साक्षात्प्रत्ययजनकत्वादन्यथा भ्रान्तत्वापातात् । सन्देहयोग्यसाध्यविशिष्टः पक्षः व्याप्तस्य तन्निष्ठत्वं लिङ्गत्वमिति केचित्तत्राऽप्युक्तमतिदिशति *एतेनेति* दृष्टाऽपि व्यापकं तत्परामर्शप्रसङ्गादित्युक्तेनानुमेये निश्चितेऽपि तद्योग्यताया यावद्द्रव्यभावितया भावादन्यथा कालान्तरे तत्र कस्य चित्संशयानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा स्वार्थानुमाने साध्यस्य संशययोग्यता संप्लवाङ्गीकारेण निरस्या अन्यथा सन्दिग्ध एकस्य विषयोऽन्यस्य तद्योग्य इति विषयभेदेन संप्लवानुपपत्तेरित्यर्थः ।

पक्षधर्मत्वविशेषणं विहाय व्याप्यत्वं लिङ्गत्वं तत्परामर्शोऽनुमानमिति शङ्कते ।

४९३ व्याप्यत्वं लिङ्गत्वमिति शङ्कानिरासः ।

व्याप्यत्वमिति चेत् । किं वस्तुगत्या व्याप्यस्य स्वरूपेण परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा । नाद्यः अगृहीतव्याप्तिनाऽपि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः व्याप्त्युल्लेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । त-

स्यापि व्याप्यत्वग्राहिताया अवश्यवक्तव्यत्वात् । अतएव द्वितीय तृतीयविशेषणे अपि निरस्ते । धारावाहिनि तथात्वापत्तेः । गृहीतव्याप्तिनाऽपि युगपदुभयग्रहणं द्वावेतौ व्याप्यव्यापकाविति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । न-च तदनुमानमेव,असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्मस्य हेतोः सिद्धसाधनवदपक्षधर्मत्वात् ।

* व्याप्येति * दूषणोक्तिविभागाय विकल्पयति * किमिति * कस्मिन् सति किं स्यात्तत्राह * नेति* परामर्शः प्रत्ययमात्रमुत प्रत्यभिज्ञानं, यदि प्रथमस्तर्हि न गृहीता व्याप्तिर्येनसो ऽगृहीतव्याप्तिस्तेनापि पुरुषेण सोऽयं धूम इति यः परामर्शस्तस्यापि वस्तुगत्या व्याप्तविषयत्वमिति तत्राप्यननुमानेऽप्यनुमानत्वमित्यतिप्रसक्तिरित्यर्थः । व्याप्यस्य व्याप्तिमत्तया यः परामर्शः सोऽनुमानमिति द्वितीयं दूषयति * नेति * हेतुं कथयति * व्याप्तीति * धूमाग्नी व्याप्ताविति व्याप्तिं गृह्णतः प्रमाणस्य तद्धर्मितया व्याप्यविषयत्वमपीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । सम्बन्धिग्रहणमन्तरेण सम्बन्धग्रहणानुपपत्ते"राधारात्मनि विज्ञाते सुखमाधेयबोधन"मिति न्यायादित्याह * तस्येति * यदित्थं तत्तथेति द्वितीयलिङ्गपरामर्शस्तथा चायमिति तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमानमतो नातिव्याप्तिरित्यत आह * अत इति * व्याप्त्युल्लेखिनो ऽनुमानत्वप्रसङ्गादेवेति यावत् । तदेवोपपादयति * व्याप्येति * द्वितीयादिविशेषणे यद्यपि न प्रथमव्याप्यपरामर्शेऽतिव्या-

प्तिस्तथापि तावेतौ धूमाग्नी व्याप्ताविति धारावाहि-
व्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षान्यत्वे सति
व्याप्यपरामर्शो ऽनुमानमित्यत आह * गृहीतेति *
तदपि लक्ष्यमित्यत आह *न चेति* यथा सिद्धसाध-
नस्य हेतोः पक्षधर्मता नास्ति साध्यस्य प्रमाणान्तर-
सिद्धतया सन्देहाभावात्तथा युगपदुभयग्रहेऽपि सा-
ध्यस्य प्रत्यक्षविषयत्वेनासन्दिग्धत्वात्तद्विशिष्टस्य प-
क्षत्वाभावेन तन्निष्ठहेतोरपक्षधर्मत्वादित्यर्थः।

प्रमाणान्तरेण साध्यनिश्चयेऽपि स्वार्थानुमाने पक्ष-
धर्मत्वमिष्टमतोनोक्तदोष इति शङ्कते .

४९४ सिद्धावपि सन्देहसत्त्वेनदोष इति शङ्कानिरासः।

स्वार्थानुमाने नाऽयं दोष इति चेन्न। प्र-
त्यक्षलक्षणोपत्तया साक्षात्त्वासाक्षात्त्वविरोधापत्तेः। अ-
व्यापकविषयत्वे सतीति चेन्न। व्याप्यविषय-
त्वाभावप्रसङ्गात्। व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिक-
ग्रहणं तथा चैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथा च सति
व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यमन्यथा
विशिष्टग्रहणस्य कर्तुमशक्यत्वात्। विशेषतो व्यापकावि-
षयत्वे सतीति चेन्न। अग्निधूमौ व्याप्त वित्याप्तोपदेशात्पू-
र्वं भूयोगृहीतवह्निधूमसाहचर्यस्य वन्हिधूमाग्रहणका-
ल विमर्शवशात् वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यप-
रामर्शोऽनुमानं स्यात्। न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन प्रथ-

मग्रहणे प्रसङ्गः स्यात् किन्नाम प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न । विचारादाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिं पुनराप्तोपदेशाद्विचाराद्वा यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्यभिजानानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात् । विशेषतो व्याप्यविषयत्वे सतीति चेन्न । अव्यापकत्वप्रसङ्गात् । एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात्सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् ।

स्वेति अनुमानमात्रस्येदं लक्षणं नानुमानविशेषस्य दूषणं च नानुमानमात्रस्य स्वार्थानुमानेऽस्यादोषत्वाद्विशेषदूषणेन नानुमानमात्रं दुष्टमित्यर्थः । अनिष्टापादनेन परिहरति * नेति * युगपदुभयग्रहणे व्यापकधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकवतः प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वं लिङ्गपरामर्शजन्यतया परोक्षत्वमिति साक्षात्त्वासाक्षात्त्वयोः साङ्कर्यं स्यादित्यर्थः । उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय व्यापकाविषयत्वे सति व्याप्यपरामर्शोऽनुमानमिति विशेषणप्रक्षेपेण शङ्कते * व्यापकेति * व्याप्तिग्रहणस्य युगपदुभयग्रहणस्य च व्यापकविषयत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । व्यापकमात्राविषयत्वं विशेषणमुत व्यापकविशेषाविषयत्वमिति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * नेति * व्यापकाविषयत्वे व्याप्याविषयत्वासम्भवादसम्भवि लक्षणं भवेदिति भावः । व्याप्यव्यापकयोरन्यत्वात् व्यापकाग्रहे व्याप्याग्रहणं कस्मादित्यत आह * व्याप्यत्वं हीति * अन्याग्रहणे नान्यग्रहणं ब्रूमः किं

तु प्रतियोग्यग्रहणेऽनुयोगिनोऽप्यग्रहणमिति भावः । व्याप्यस्य सप्रतियोगिकग्रहणमनुभवसिद्धमित्याह- * तथा चेति * अस्तु ततः किं स्यादित्यत आह * तथा चाति * व्याप्यस्य सप्रातियोगिग्रहणत्वे सति व्या- प्यग्रहणे व्यापकस्यापि विशेषकस्य विशेषणतया व्यावर्त्तकतया ग्रहणं वाच्यमित्यर्थः । उक्तं व्यतिरेक- द्वारा दृढीकरोति * अन्यथेति * विशेषणज्ञानं विशिष्ट- ज्ञानकारणमिति केचित् । केचित्तु विशेषणविशेष्ययो- रेकप्रत्ययविषयत्वमिति सर्वथा व्यापकाग्रहणे तद्विशि- ष्टव्याप्यग्रहणमनुपपन्नमित्यर्थः । द्वितीयं.कल्पमाशङ्कते *विशेषेति* प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे युगपदुभयग्रहे च व्या- पकस्य विशेषेणैव ग्रहणान्नातिव्याप्तिर्नाप्यसम्भवो लि- ङ्गपरामर्शे व्यापकस्य सामान्येनैव स्फुरणादित्याशयः । एवमप्यतिव्याप्तिस्तदवस्थेति परिहराति * नेति * अ- ग्निधूमौ व्याप्तावित्याप्तवाक्याज्जायमानव्याप्तिग्रहो य- स्य पुरुषस्य तस्य व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्याद्वाक्य- जन्यप्रत्ययस्य विशेषाविषयत्वादित्यर्थः । यदि कश्चि- द्वाक्याजन्यत्वे विशेषाविषयत्वे च सति व्याप्यप- रामर्शोऽनुमानमिति ब्रूयात्तं प्रति अतिव्याप्त्यन्तरमाह * पूर्वमिति * भूयो-बहुशो गृहीतमग्निधूमयोः सा- हचर्यं सहचरितत्वमविनाभावो येन तस्य प्रत्यक्षेण वह्निधूमाग्रहणकाले विमर्शवशात्पूर्वानुभूतसाहचर्यं स्मृत्वा यदि धूमो वह्निं व्यभिचरेत्तर्हि नियतसाह- चर्यमनुपपन्नमिति विचारात् जायमानव्याप्तिग्रहस्य तस्यैव व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यात्तस्याप्यविशेषवि-

षयत्वादित्यर्थः । परामर्शः प्रत्ययमात्रमुत प्रत्यभिज्ञानमिति विकल्प्य प्रथमकल्पोऽपाकृत इदानीं द्वितीयमनुभाषते * नेति * परामर्शवचनस्य प्रत्यभिज्ञार्थत्वात्प्रथमग्रहणे युगपदुभयग्रहणे च नातिव्याप्तिरित्यर्थः । व्याप्यमात्रविषयपरामर्शः किं वा व्यापकविशेषविषयोऽनुमानमिति विकल्प्य प्रथममतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * धूमाग्न्योरविनाभावेन भवितव्यमन्यथा नियतसाहचर्यमनुपपन्नमिति विचारात्पूर्वं व्याप्तिं प्रतीत्य–ज्ञात्वा तत्संस्कारसहितविचारान्तरात् यैव व्याप्तिर्मया पूर्वं गृहीता सैवेयमिति प्रत्यभिजानानस्य–प्रत्यभिज्ञां कुर्वतो व्याप्तिप्रत्यभिज्ञाने व्याप्यस्य स्फुरणात्तत् ज्ञानमनुमानं स्यादिति योजना । आप्तोपदेशाद्वेत्यत्रापि एवं योजनं द्रष्टव्यम् । उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय द्वितीयमाशङ्कते * विशेषेति * विचाराप्तोपदेशाभ्यां जायमानज्ञानस्य परोक्षतया विशेषविषयत्वेनास्ति व्याप्यविशेषविषयत्वे सति परामर्शत्वमनुमानत्वमतो नातिव्याप्तिरित्यर्थः । विशेषस्य विषयान्तरेऽभावादव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * किमिदं विशेषविषयत्वं पर्वतादिनिष्ठधूमादिभेदविषयत्वं किं वा सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वमिति विकल्प्य प्रथमेऽव्याप्तिरित्युक्तं स्पष्टयति * ऐकेति * पर्वतनिष्ठधूमविषयत्वस्यारण्यगतधूमपरामर्शेऽनुमापकेऽभावादव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * सामान्येति * व्यक्तित्वाधिकरणमात्रं प्रागुदाहृतप्रत्यभिज्ञानेऽपि स्फुरतीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

४९५ विकल्पोपन्यासपूर्वकं साध्यज्ञापकत्वदूषणम् ।

एवं व्याप्यविषयत्वप्रयुक्तं दूषणमुक्त्वा साध्यज्ञानजनकत्वप्रयुक्तं दूषणं दर्शयितुं विकल्पयति ।

किञ्च धूमवत्त्वादेर्यदाकदाचिदग्निमत्वं वा प्रतीयते तदानीं वाऽग्निमत्त्वं पर्व्वतादेः । नाद्यः तदानीमिवान्यदाऽप्यग्न्यर्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात् । न द्वितीयः तदानीमग्निमत्तया व्याप्तत्वानवगमात् । तदेति धूमकालोऽपेक्षित इति चेन्न । क्वचिद्देशेऽन्यदाऽपि धूमस्यावस्थानमस्तीति कालान्तरस्यापि धूमकालत्वात् । तद्धूमकालोऽपेक्षित इति चेन्न । तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेषवचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चोक्तदोषापत्तिः । हेतोः पक्षधर्मतयांऽप्यपर्व्वतादिधर्मः साध्यो माभूत्ततस्तु कालान्तरे किं न स्यात् । तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथं पश्चान्निष्कम्पं प्रवर्त्तेत । धूमकालमन्तर्भाव्य चेदुक्तमावर्त्तते । तद्धूमकालञ्चेदंशतः स्ववृत्तिः ।

* किं चेति * धूमवत्त्वादिहेतोः पर्वतादेरग्निमत्वं यदाकदाचित्प्रतीयते कालविशेषस्य व्याप्तिविशेषणत्वास्फुरणा,त्तुत यदा व्याप्यपरामर्शस्तदानीमेवानतिप्रसङ्गादिति विकल्पार्थः । आद्यमतिप्रसङ्गेन दूषयति * नेति * अनियतकालाग्निमत्त्वादिप्रतीतौ यथाऽनुमानकाले ऽग्न्यर्थी पर्वते प्रवर्त्तते तथा कालान्तरेऽपि तदर्थी प्रवर्त्ततैव प्रवृत्तिहेतुविषयनिश्चय-

भावादिति भावः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह * नेति * तदिति प्रयोगकालो विवक्षित उत धूमकाल इति विकल्प्य प्रयोगकालस्य विवक्षितत्वे तद्विशिष्टाग्निना धूमस्य व्याप्त्यग्रहाद्व्याप्यपरामर्श इति लक्षणासम्भव इति भावः । द्वितीयं कल्पमाशङ्कते * तदेति * धूममात्रकालो विवक्ष्यते किं वा पक्षनिष्ठधूमकाल इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * कालान्तरेऽपि क्वचिद्देशान्तरे धूममात्रस्यावस्थानमस्तीति कृत्वा कालान्तरस्य धूमकालत्वादग्न्यर्थिप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते * तदिति * तच्छब्देन पर्वतादिपक्षविशेषो विवक्ष्यते किं वा पक्षमात्रमाद्येऽसिद्धिरित्याह * नेति * पक्षविशेषनिष्ठधूमकालीनाग्निना व्याप्तिग्रहाभावादसम्भव इत्यर्थः । अप्रतीतव्याप्तिकत्वं व्याप्याभिमतस्येति शेषः । द्वितीयमपवदति * यदिति * पक्षमात्रनिष्ठधूममात्रस्य कालान्तरेऽपि सत्वं यत्र क्वचिद्यत्किञ्चिद्धूमधर्मिणो यत्किञ्चित्साध्यवत्तया येन केन चित्पक्षीकरणादतश्च कालान्तरेऽप्यग्न्यर्थिप्रवृत्तिः स्यादिति कथितदोषापत्तिरित्यर्थः । व्याप्तिमात्रान्न साध्यसिद्धिः किन्तु हेतोः पक्षधर्मतयाऽपि तेन न पर्वतनिष्ठात् धूमाद्देशान्तरकालान्तरवह्निसिद्धिरिति शङ्कते * हेतोरिति * हेतोर्व्याप्त्या पक्षधर्मतयाऽप्यपर्वतादिधर्मः पर्वतेतरदेशगतस्तत्कालेतरकालगतो वह्निः साध्यो मा भूत् किन्तु तद्देशकालीन एव साध्यो भवेदिति योजना । पक्षधर्मताबलात् पक्षध-

र्मनियमवत्कालनियमोऽपि भविष्यतीति भावः। पक्षधर्मताबलात्पक्षनियम इति दृष्टान्तांशमङ्गीकरोति * तत इति * हेतोः पक्षधर्मता देशान्तरव्यावर्त्तिका तर्हि कालान्तरव्यावर्त्तिकाऽपि किं नाङ्गीकृता तत्राह *कालेति* पक्षधर्मता खल्वनुमानवादिभिः पक्षे साध्यसिद्ध्यर्थमङ्गीकृता साध्यसाधनयोरैकाधिकरण्यव्याप्तिबलान्न चैवं कालसिद्धिस्तस्य साध्यतद्विशेषणयोरभावादित्यर्थः। पक्षधर्मता पक्षे साध्यं साधयन्ती कालनियममपि साधयत्येव कालस्यापि पक्षान्तर्भावादित्यत आह * तमिति * द्वितीयतृतीयक्षणादौ वन्ह्यर्थी तत्र न प्रवर्त्तेत कालनाशेनान्तर्भावितकालपक्षस्यापि नष्टत्वादित्यर्थः। धूमपरामर्शे नियतोत्तरकालमन्तर्भाव्य पक्षो न भवति येन द्वितीयक्षणादावप्रवृत्तिः किं तु धूमकालमन्तर्भाव्यातो द्वितीयक्षणादौ प्रवृत्त्युपपत्तिर्नापि कालान्तरे प्रवृत्तिरिति शङ्कते * धूमेति * धूममात्रकालमन्तर्भाव्य किं वा तद्धूमकालमन्तर्भाव्य पक्षत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * उक्तमिति * धूममात्रकालस्य सर्वदा भावात्सर्वदाऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्युक्तं दूषणमावर्तत इत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह *तदिति* तद्धूमकालमन्तर्भाव्य यः पक्षस्तस्मिंस्तस्यैव धूमस्य वृत्तावंशात आत्माश्रयो धूमस्य पक्षविशेषणतया स्वं प्रत्याश्रयत्वादित्यर्थः।

व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वं लिङ्गत्वमित्यत्र पक्षधर्मत्वमखण्डि, व्याप्यत्वमपि खण्डयितुं तद्विशेषणव्याप्तिखण्डनं प्रस्तौति।

४९.६ व्याप्तिखण्डनम् ।

कश्च व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यम् । अविनाभाव-इति चेन्न । किमेकस्याव्यतिरेकेऽपरस्य भावोऽविनाभाव-पदार्थः, उत एकस्य व्यतिरेकेऽपरस्य व्यतिरेकः । यद्या-द्यस्तदाऽव्यतिरेकोऽन्वयार्थ इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इ-त्युक्तं स्यात् । एवञ्च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर-न्वयोव्याप्तिः स्यात् ।

कश्चेति व्याप्यत्वं वदता व्याप्तिर्निरूपणीया सा च दुर्निरूपेत्याशयः । व्याप्तिलक्षणं शङ्कते *अविनेति* दूषणं प्रकटयन्विकल्पयति *किमिति* न विनाभावः अविनाभाव स्तत्र नञो विनेत्यनेन सम्बन्ध, उत भा-वेत्यनेन, यदि विनापदसंबन्धस्तर्हि एकस्य व्यापक-स्याव्यतिरेके भावे परस्य व्याप्यस्य भाव इत्यर्थः स्या,यदि भावपदेन संबन्धस्तर्ह्येकस्य व्यापकस्य व्य-तिरेकेऽभावेऽपरस्य व्याप्यस्य व्यतिरेकोऽभावोऽविना-भाव इति विकल्पार्थः । प्रथमपक्षमनुवदति *यदीति* व्यतिरेकव्याप्तिरसङ्गृहीता स्यादित्यभिप्रेत्य परिनि-ष्पन्नमर्थमाह * तदेति * न केवलमव्याप्तिरतिव्याप्ति-रपीत्याह * एवं चेति * यत्पार्थिवं तल्लोहच्छेद्यमिति व्याप्त्यभावे लक्षणातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय लक्षणविशेषणं शङ्कते ।

४९.७ सार्वत्रिकसम्बन्धस्य व्याप्तित्वखण्डनम् ।

न क्काचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः सार्वत्रिकस्य तथात्वेन विवक्षितत्वादिति चेत् । किमिदं सार्व-

त्रिकत्वं सम्बन्धस्य। सर्वासु तज्जातीयव्यक्तिषु विद्यमानतेति चेत्। नेयं सर्वतज्जातीयव्यक्त्यपरिज्ञाने शक्यावधारणा। न च सर्वास्ता व्यक्तयो विशेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्तत्प्रमितिकरणासम्भवात्।

* न काचित्क इति * व्याप्यमात्रस्य व्यापकमात्रेण यः सम्बन्धः स व्याप्तिर्नचैतत्पार्थिवत्वलोहलेख्ययोरस्ति वज्रे पार्थिवत्वे सत्येव लोहलेख्याभावादिति भावः। विशेषणासम्भवेन विशिष्टलक्षणासम्भवं वक्तुं विशेषणस्वरूपं पृच्छति * किमिति * यावत्यो व्याप्यव्यापकव्यक्तयस्तावतीषु सर्वासु विद्यमानत्वं सम्बन्धस्य सार्वत्रिकत्वमिति शङ्कते * सर्वास्विति * सर्वतज्जातीयव्यक्तिपरिज्ञाने सति तद्गतत्वं सार्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य ज्ञायते, किं वा तदज्ञान इति विकल्प्य न द्वितीयोऽसम्भवादित्याह *नेयमिति* अस्तु तर्हि प्रथमः कल्पस्तत्राह * न चेति * कुत इत्यत आह *तत्रेति* स्वेन स्वेनासाधारणरूपेण सर्वव्यक्तिपरिज्ञाने करणभूतेन्द्रियसन्निकर्षाभावादित्यर्थः।

प्रमितिकरणासम्भवोऽसिद्ध इन्द्रियस्यैव प्रमितिकरणत्वादिति शङ्कते।

४१८ सामान्यप्रत्यासत्तिखण्डनम्।

इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्यन्ते यदनभ्युपगमे पण्डक-

१ मात्रस्याव्यापकेति स्रो० पु० पा०।

२ त्स्व्याप्तिर्नावेत्पार्थिवत्त्वेति पु० पा०।

मुद्दाह्य मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिवेति वाचस्पतिरुपालम्भमवादीदिति चेत् । मैवम् । सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिं गृह्णतः सार्व्वज्ञप्रसङ्गात् । कश्चिदप्यज्ञानं ते नस्यादिति च सार्व्वज्ञापादनमिति न प्रतिकृत्यापि । प्रमेयतया व्याप्तिग्रहणकाले सर्व्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणं प्रमेयत्त्वादिसर्व्वं तदा ज्ञायत एव न तु रूपान्तरेणेति चेन्न । यदि रूपान्तरेण तत् प्रमेयं तदा रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम् । अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्तरेण तत् । येन तु रूपेणास्ति तेन सर्व्वेण प्रमेयमिति यावद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रङ्गः । तथात्वस्वीकारे च ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामकी चित्तवृत्तिः ततः श्रद्धास्ये ।

* इन्द्रियेणेति * यदा यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तिग्रहणकाले चक्षुषा धूमाग्नी संयोगात् गृह्येते तदा धूमत्वाग्नित्वसामान्ये संयुक्तसमवायात् गृह्येते तद्विशेषणभूताश्च व्याप्यव्यापकव्यक्तयः सर्वाः सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या गृह्यन्त इत्यर्थः । विपक्षे दण्डं न्यायवाचस्पतिरेवावोचदित्याह *यदिति* यस्य सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेनभ्युपगमे पण्डकं नपुंसकमुद्वाह्य परिणीय मुग्धाया मूढकामुक्याः परिणेतुः पुत्रप्रार्थनसदृशं व्याप्यदर्शनाद्व्यापकानुमानमित्याक्षेपमवादीदित्यर्थः । अतिप्रसङ्गेन परिहरति *मैवमिति* यद्वस्तु तत्प्रमेयमिति वस्तुत्वादेः प्रमेयत्वादिना

व्याप्तिग्रहणकाले सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सर्वपदार्थग्रहणप्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वं ते स्यादित्यर्थः । सर्वज्ञत्वं ते स्यादित्यतिप्रसङ्गस्याऽपि सर्वज्ञानव्यतिरेकेणासम्भवात्तथापि सर्वज्ञत्वप्रसङ्ग इत्याऽऽशङ्क्याह * क चिदिति * मत्पृष्टपदार्थाकथनात्तद्विषयज्ञानाभावस्तव सिद्धः स नस्यात्तद्विषयज्ञानवत्त्व इति मदीयप्रसङ्गार्थ इति कृत्वा तथापि सर्वज्ञत्वं स्यादिति न प्रतिकृत्यापि प्रभंवतीत्यर्थः । क चिदपि मयिवस्थे पदार्थे पृष्टस्यावचनात् यत्तथाज्ञानं निश्चितं तत् न स्यादित्यनेन प्रकारेण सार्वज्ञापादनमिति कृत्वा तन्न प्रतिकृत्यापीति योजना । कृत्या नाम कश्चिद्देवताविशेषोऽनर्थहेतुस्तस्य विनाशकं देवतान्तरं प्रतिकृत्येत्युच्यते न प्रतिबन्दीत्यर्थः। इदमिष्टापादनं सर्वस्यापि प्रमेयाकारेण व्याप्तिग्रहणकाले ग्रहणादिति शङ्कते * प्रमेयेति* तर्हि सर्वस्य व्याप्तिग्रहणकाले सिद्धत्वादसाधारणविषयाभावोऽनुमाया इत्यत आह* न त्विति * तद्रूपान्तरं प्रमेयं न वा, यदि प्रथमस्तत्राह *नेति* रूपान्तरस्य प्रमेयत्वे तदात्मना तद्रूपमपि गृहीतं स्यादित्यर्थः।द्वितीयमुत्थापयति *अथेति* यदस्ति तत्प्रमेयमिति भवन्नियमात्तन्न स्यादेवेत्याह *नास्तीति* माऽस्तु तदप्रमेयं रूपान्तरं तथापि विद्यमानरूपेष्वेव कतिपयरूपापरिज्ञानान्न सार्वज्ञप्रसङ्गस्तत्राह * येनेति * विद्यमानाकारस्य सर्वस्य प्रमेयत्वाधारतया ज्ञातत्वात्सार्वज्ञ्यमप्यस्तु को दोषस्तत्राह *तथा त्वेति* तत्र अज्ञास्ये त-

१ नापीति सो० पु० पा० ।

स्सार्वज्ञमिति शेषः।

भेदाभेदमतावलम्बनेन चोदयति।

५१९ भेदाभेदमतावलम्बनेन शङ्कानिरासः।

स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः पृथक् तथैक्यमपि वस्तूनां, ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्मिणामेकत्वमेकमेव ततः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत् सर्वमपि तेनैक्येन प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञायमानं भवतीति कथं तदेकत्ववेदिनः सार्वज्ञम्। नच वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति, यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति। तस्मात्—

"एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः
सर्व्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति।,,

तत्त्वतस्तादृूप्येण एकीभूता इति। तदेतदपि नोपपन्नम्। नानैकमिति व्याहतप्रतीत्यापत्तेः।

स्यादेतदिति अन्योन्याभावादिर्भेद एको न भवति किं तु भिन्न इति वैधर्म्यदृष्टान्तमाह *यथेति* भेदस्य भिन्नत्वात्तद्विलक्षणमभेदापरपर्यायमैक्यं वस्तूनामेकमेवेत्याह *तथेति* ऐक्यस्यैकत्वेन प्रमेयत्वस्य किमायातमिति तत्राह *तत इति* प्रमेयत्वं वस्तुत्वं च सर्वभावानामेकत्वमेकमेव तथाऽपि कथमनिष्टापत्तिपरिहार इत्यत आह *तत इति* यतः प्रमेयत्वादिलक्षणेनैकत्वेने-

१ मेकमेवेति का० मु० पु० नास्ति।

क्यात्प्रमीयमाणायाः पुरोवर्तिन्या एकस्या व्यक्तेरात्मना स्वरूपेण ज्ञायमानमेकमेव ज्ञानं भवतीत्येकत्ववेदित्वान्न सार्वज्ञप्रसङ्ग इत्यर्थः । नानात्वस्यापि प्रमेयत्वात्प्रमेयग्रहणे तद्धर्मितया नानात्वमपि गृह्यत एवेति स एव सार्वज्ञप्रसङ्ग इत्यत आह *न चेति* कुत इत्यत आह *यत इति* नानात्वमपि गृह्यमाणं प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणत्वादेकमेव गृहीतं भवतीत्यर्थः। नानात्वमपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव भवति यस्मात्तस्मादित्युत्तरश्लोकार्थमपेक्षितमाह *तस्मादिति* अभियुक्तवचनमुदाहरति * एक इति.* सर्वे भावास्तत्वत इतीति * यथायथमसाधारणरूपेण सर्वपदार्थज्ञानं तत्रोक्तं नैकत्वज्ञानमित्याशङ्क्य तत्त्वत इति पदं व्याचष्टे * तत्त्वत इति * एकत्वं नानात्वं च किमेकेन रूपेण सर्वभावानामुत रूपभेदेनेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तदिति * हेतुं व्याचष्टे *नानेति* एकत्वनानात्वयोरेकतयाऽवस्थानव्याघातस्तथाहि एकं नानेति शब्दप्रत्ययानामेकार्थत्वे ऽन्योन्यविषयस्यान्योन्यान्तर्भावाभ्युपगमे ऽन्यतरपरिशेषादन्यतरत् लुप्येतेत्यर्थः ।

द्वितीयं कल्पमुत्थापयति ।

५०० द्वितीयकल्पनिरासः ।

अथ रूपान्तरेण नानात्वं प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यवस्थित्या न व्याघातः स्यात् । तर्हि प्रमेयत्वाद्याधारस्य व्यक्तिभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् सार्वज्ञापत्तिस्तादवस्थ्येति ।

अथेति रूपान्तरेण घटपटादिव्यक्त्यात्मनेति यावत् । रूपान्तरस्य प्रमेयत्वानधिकरणत्वेऽसत्त्वापातात्प्रमेयत्वाधिकरणतया साकल्येन ग्रहात्सार्वज्ञापत्तिर्वज्रलेपायितेति परिहरति *तर्हीति*

सार्वज्ञप्रसङ्गात् न सर्वव्याप्यव्यापकव्यक्तिग्रहसम्भव इत्युक्तमधुना प्रौढ्या सर्वव्यक्तिग्रहमुपेत्य न सार्वत्रिकसम्बन्धलक्षणव्याप्तिग्रहसम्भवस्तद्ग्राहकानिरूपणादित्याशयवानाह ।

५७१ सर्वव्यक्तिग्रहं उपेत्यापि व्याप्तिग्रहासम्भवः ।

किञ्च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीयविशेषग्रहणे तासु सर्व्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धास्तित्वे किं प्रमाणम् । सर्व्वव्यक्तिवत्तत्सम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्तिग्राहकमिन्द्रियमेव प्रमाणमिति चेत्तर्हि क्वचिदेवमवधारितस्य यद्व्यभिचारो दृश्यते तन्न स्यात् इन्द्रियेण तत्सम्बन्धस्य प्रमितत्वात् । भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिः पश्चाद्बाधादिति चेन्न । सामग्र्यभेदे का चिद्भ्रान्तिः काचिद्भ्रान्तिरिति विभागानुपपत्तेः दोषादोषवैचित्र्यविवेचनस्य च दुष्करत्वात् ।

किं चेति किं प्रमाणमिति प्रत्यक्षमुतानुमानादीति विकल्पाभिप्रायः । नानुमानादि तस्य व्याप्तिसापेक्षतया तद्ग्रहात्प्रागप्रवृत्तेरित्येकं कल्पं दुर्गन्धं निरस्य

१ इन्द्रिये तत्र सम्बन्धित्वस्येति सो० पु० पा० ।
२ दूरगन्धमिति सो० पु० पा० ।

प्रत्यक्षं प्रमाणमिति कल्पान्तरमाशङ्कते * सर्वेति * संयुक्तसमवेतविशेषणभूता व्याप्तिविशिष्टा व्यक्तयस्तेन व्याप्तिरपि संयुक्तसमवेतविशेषणतया व्यक्तिवदिन्द्रियेण गृह्यत इत्यर्थः। धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे या सामग्री सैव पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहेऽप्युत तद्विलक्षणेति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * तर्हीति * पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः काष्ठादाववधारिततया व्याप्तेर्वज्रादौ व्यभिचारो दृश्यते स न स्यादित्यर्थः। सामान्यप्रत्यासत्त्या सार्वत्रिकसम्बन्धस्य प्रमितत्वादिति हेतुमाह * इन्द्रियेणेति * धूमाग्न्योरिवेति दृष्टान्तः। प्रमितत्वादित्यसिद्धो हेतुः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहस्य भ्रान्तित्वादिति शङ्कते * भ्रान्तिरिति * व्याप्तिग्रहत्वाविशेषे सा किं नाभ्रान्तिर्धूमाग्निव्याप्तिग्रहवदित्याशङ्क्याबाधितार्थत्वमभ्रान्तित्वप्रयोजकमित्याह * पश्चादिति * अबाध्याऽपि सा धूमाग्निव्याप्तिग्रहसामग्रीगतकार्यजन्यत्वात्तदेवेति परिहरति * नेति * धूमाग्न्योरदुष्टमिन्द्रियं व्याप्तिग्राहकं दुष्टं तु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरिति सामग्री विलक्षणेति द्वितीयं कल्पमाशङ्क्याह * दोषेति * किमिदानीमिह वैचित्र्यं प्रत्यक्षगम्यमुतानुमेयं, नाद्य इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः।

बाध्यत्वाबाध्यत्वलक्षणकार्यगतवैलक्षण्यात्सामग्रीवैलक्षण्यमनुमेयमिति द्वितीयकल्पमाशङ्कते।

५०२ कार्यवैलक्षण्येन कारणवैलक्षण्यमितिशङ्कानिरासः।

कार्य्यभेदादेव सामग्रीभेदोऽप्युन्नेय इति चेत्। उन्नी-

यताम्। स एव तु कीदृगुन्नेय इति वाच्यम्। न तावत्सा-र्वत्रिकसम्बन्धभावाभावात्मकस्तदानीं भाविनां सम्ब-न्धानामसत्त्वेनाकारणत्वात् । सामान्यतश्च तज्जातीय-योः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्व्वं सत्त्वं भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधा-रणं, क्वचिदपि सम्बन्धाभावे भ्रान्तेरनुत्पादात् ।

कार्येति कार्यवैलक्षण्यं सामग्रीवैलक्षण्यानुमा-पकमित्युक्तमङ्गीकरोति *उदिति* अनङ्गीकृतमंशं स्फो-रयति * स इति * यत्र दोषस्तत्र सार्वत्रिकसम्बन्धा-भावो यत्र दोषाभावस्तत्र सार्वत्रिकसम्बन्धः कर्मतया व्याप्तिग्रहणसामग्र्यामन्तर्भवतीत्येवंरूपो विशेष उ-न्नेय उतान्य इति विकल्पाभिप्रायमेतत्प्रत्यक्षज्ञाने क-र्म्मतयाकारप्रदस्यैव विषयत्वनियमात् । प्रथम एव क-ल्पोऽस्त्वित्यत आह * तदानीमिति * सम्बन्धस्य-सामग्र्यन्तर्भावे प्राक्सत्त्वलक्षणं करणत्वं वाच्यं तन्न सम्भवति कालान्तरभाविधूमाग्निसम्बन्धानां व्याप्तिग्रहणापेक्षया प्रागसत्वादित्यर्थः। यद्यपि भा-वसम्बन्धा विशेषात्मना तदानीं न सन्ति तथाऽपि सामान्यात्मना सन्त्येव व्याप्यव्यापकसम्बन्धस्य कस्य चित्तदा सद्भावादित्याशङ्क्याह * सामा-न्येति * तज्जातीययोर्व्याप्यव्यापकजातीययोः स-म्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वं सामान्यतः सत्वमिति स-म्बन्धः। पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि काष्ठादौ सम्ब-न्धो भवतीति भावः। तदेवोपपादयति *क्वचिदिति* सख्यादिनो मते देशान्तरादिगतस्यैव भ्रान्तौ स्फुरणं

कश्चित्प्रामाणिकस्यैवान्यत्रारोपावगमादिति भावः।

प्रथमकल्पदोषो ऽनङ्गीकारपरास्त इत्यभिप्रेत्य द्वितीयकल्पमाशङ्कते।

५०३ द्वितीकल्पनिराकरणम्।

किमेतावता अन्यएव तर्हि कार्य्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यत इति चेत्। स हि किमिन्द्रियसहकारिभूतः करणान्तरमेव वा कल्पनीय इति वाच्यम्। नाद्यः इन्द्रियस्य भाविभूतसम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्। प्रत्युत व्युपरतेन्द्रियव्यापारस्यापि विचारयतः पूर्व्वप्रतीतसन्बन्धधर्म्मिद्वयस्य व्याप्त्यवधारणदर्शनात्। तदापि मनोऽस्तीन्द्रियमिति चेत् अस्तु, तस्मिन् कार्य्ये मनसः करणत्वे तु प्रमाणाभावः। अवश्यपरिकल्पनीयेनान्येनैव सर्व्वानुपपत्त्युपशान्तेः। कारणत्वमात्रं तु चक्षुरादिजज्ञानवन्मनसस्तत्र स्यात्। चक्षुरादिवत्करणं अन्यदेव तत्कल्पनीयमिति सप्तममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत। अन्यथा चाक्षुषादिप्रतीतावपि चक्षुरादेः करणत्वं न स्यात्। शक्यते तत्रापि वक्तुं मन एव तत्र सुखादिप्रतीतिवत्करणं चक्षुरादयस्तु सहकारिमात्रम्। नापि द्वितीयः इन्द्रियान्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा।

*** किमिति * अस्य पक्षस्यासम्भवं वक्तुं विक-**

रूपयति * स हीति * इन्द्रियसहकारितया कारण-निरपेक्षमेव कारणं वेति विकल्पार्थः । प्रथमपक्षं नि-षेधति * नेति * सार्वत्रिकसम्बन्धग्रहणकारणस्य वर्त्तमानैकग्राहीन्द्रियसहकारित्वासम्भवादिति भा-वः । न केवलमिन्द्रियस्य कारणत्वे प्रमाणाभावः प्रत्यु-त व्यापारव्यतिरेकेण व्याप्तिग्रहणदर्शनादकारणमेवे-त्याह * प्रत्युतेति * पूर्वं प्रतीतः सम्बन्धो यस्य व्या-प्यव्यापकधर्मिद्वयस्य तस्य व्याप्त्यवधारणादर्शनानु-परतः चक्षुरादीन्द्रियव्यापारो यस्य तस्य पुंसो व्या-प्तिमन्तरेण धूमाग्न्योर्भूयः साहित्यदर्शनं नोपपद्यत इति विचारयतोऽन्वयव्यतिरेकाभावान्नेन्द्रिये व्याप्ति-ग्रहकारणत्वमित्यर्थः । भूतभाविसम्बन्धांशे बहिरि-न्द्रियस्याप्रमाणत्वेऽपि मनसः प्रामाण्यं भवतीत्या-शङ्कते * तदेति * व्याप्तिग्रहणं मनोऽतिरिक्तकरणजन्यं बाह्यार्थग्रहणत्वात् घटादिग्रहणवदिति परिहरति * अस्त्विति * न च स्वप्नप्रत्यये व्यभिचारः प्रमाणत्वेन विशेषणीयत्त्वाच्चक्षुरादेर्व्यभिचारित्वेनाकारणत्वादका-रणप्रतीतेरनुपपत्त्या मनसस्तत्र करणत्वं कल्प्यत इत्यत आह * अवश्येति * कार्यवैलक्षण्यदर्शनाद्यः कारणविशेषः कल्प्यते तेनैव करणानुपपत्त्यादेरुपशा-न्तेर्न मनसस्तत्र करणत्वमित्याशयः । मनसः समा-धानमन्तरेण कदाचिदपि व्याप्तेरग्रहात्केवलव्यतिरे-कविरोधोऽकारणत्वचादिन इत्यत आह *कारणेति* रूपादिज्ञाने मनोऽन्वयव्यतिरेकौ कारणतामात्रेण त-थेहापीत्यर्थः । अस्तु मनसस्तत्र कारणत्वमात्रमतस्त-

स्यैव कल्प्यमानो विशेषः सहकारी भविष्यतीत्याशङ्क्याह * चक्षुरिति * करणमन्तरेण कार्यानुत्पत्तेः करणान्तरं कल्पनीयं यथा रूपादिज्ञानेन मनोऽतिरिक्तं चक्षुरादि करणं कल्प्यते तद्वदित्यर्थः। तथाऽपि कथमनिष्टापत्तिरित्यत आह * सप्तेति * व्याप्तिग्रहस्य साक्षात्त्वे तत्करणं सप्तममिन्द्रियं प्रसज्यते शरीरसंयुक्तमतीन्द्रियं साक्षात्प्रतीतिसाधनमिन्द्रियमिति तल्लक्षणात् परोक्षत्वे तत्करणं सप्तमं प्रमाणं प्रसज्येत व्याप्त्यादिनिरपेक्षतया लिङ्गादिवैलक्षण्यादपसिद्धान्त इत्यर्थः। व्याप्तिग्रहणं मनोतिरिक्तकरणं मा भूद्भूयादर्थग्रहणमतश्च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजक इत्यत आह * अन्यथेति * रूपादिज्ञानस्यापि चक्षुराद्यकरणत्वप्रसङ्गो बाध इत्यर्थः। व्याप्तिग्रहणस्य मनःकरणमात्रत्वे रूपादिज्ञानस्य कथं चक्षुराद्यकरणत्वं तत्राह *शक्यत इति* तत्रापि—रूपादिज्ञानेऽपि। तत्र-इन्द्रियाणां मध्य इत्यर्थः। अन्धादेरूपाद्यनुपलम्भाच्चक्षुरादिकरणत्वसिद्धिरित्यत आह * चक्षुरिति * कल्प्यमानो विशेषो निरपेक्षकरणमिति द्वितीयं दूषयति * नापीति * तत्कल्प्यमानमिन्द्रियरूपं प्रमाणान्तरं वा,ऽऽद्ये कथितरीत्या षडिन्द्रियान्तर्भावासम्भवात्सप्तममिन्द्रियं प्रसज्येत द्वितीये तु स्वसमयपरिगणितप्रमाणप्रकाराधिक्यं प्रसिद्धप्रमाणवैलक्षण्यादित्यर्थः।

अविनाभाव इत्यत्र नञो विनापदसम्बन्ध इति प्रथमकल्पमपास्य भावपदेन नञः सम्बन्ध इति द्वि-

तीयं पक्षं प्रति क्षिपति ।

५०४ भावपदेन नञः सम्बन्ध इति कल्पनिराकरणम् ।

नापि विना भाव एकस्य व्यतिरेकेणापरस्याव्यतिरेक स्तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः पक्षः । एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थिवत्वव्यतिरेकश्च क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः प्रसज्येत । सार्व्वत्रिकं व्यतिरेकयौगपद्यं विवक्षितं न तु क्वाचित्कं अत एवोच्यते अविनाभावनियम इति चेन्न । सार्व्वत्रिकान्वयावधारणनिरासन्यायेन सार्व्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् । शक्यत्वे चाऽन्वयावधारणमेवास्तु सार्वत्रिकं कृतं व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया ।

नापीति विनाभाव इत्येतद्व्याचष्टे *एकस्येति* एकस्य-व्यापकस्य व्यतिरेकेणाभावेनापरस्य-व्याप्यस्याव्यतिरेकोभावस्तन्निषेधोऽविनाभाव इति । अतिव्याप्तेरिति हेतुमाह *एवं हीति* लोहलेख्यत्वस्य व्यापकस्य व्यतिरेके ऽभावे व्याप्यस्य पार्थिवत्वस्यापि व्यतिरेकोऽस्तीति तयोरप्यविनाभावः स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । व्यतिरेकसाहित्यमात्रं यदि लक्षणं तदा स्यादतिव्याप्तिर्न तथा, सार्वत्रिकव्यतिरेकसाहित्यस्य लक्षणत्वान्नैवमतिव्याप्तिः यत्र लोहलेख्यत्वव्यतिरेकेऽपि पार्थिवत्वाव्यतिरेकादिति शङ्कते *सार्वेति* उक्तेऽभियुक्तसम्मतिमाह *अत इति* एवं सति विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति दूषयति *नेति* सामान्यप्रत्यास-

स्या शक्यावधारणत्वमित्युपेत्यापि दूषयति * शक्यत्वे चेति * व्याप्यव्यापकव्यतिरेकावधारणस्याप्यन्वयावधारणपर्यवसायितया गौरवात् कुटिलिका ततो वरं सार्वत्रिकमन्वयस्य प्रामाणिकमनुमानमुक्तं लाघवादित्यर्थः।

अविनाभावो व्याप्तिरिति लक्षणं निरस्य लक्षणान्तरं शङ्कते।

५०५ व्याप्तेर्लक्षणान्तरनिरासः।

यत्र विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयो व्याप्तिरिति केचित्। तन्न। यत्तु विपक्षे वृत्तौ बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात्। आद्ये न तावदिन्द्रियं तदसम्भवात्। अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात्। नाप्यनुमानम्। अनवस्थाप्रसङ्गात्। नाप्यर्थापत्तिः अनुमानाव्यतिरेकात्। व्यतिरेके वा यदि लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्गिसिद्धेः कृतमनुमानेन। अनवम्भावे च तयोः किमायातम्।

* यत्रेति * यत्र हेतोर्विपक्षे वृत्तौ बाधकं प्रमाणरूपं तर्करूपं वाऽस्ति यस्य च साध्यस्याभावेन विपक्षता तयोरन्वयोव्याप्तिर्यद्वा यत्र ययोः साध्यसाधनयोर्मध्ये साधनस्य विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयो व्याप्तिरिति। यस्य वृत्तौ बाधकमस्ति तदन्वय इत्युक्ते सर्पधारान्वयव्याप्तिस्तद्व्यावृत्तये हेतोरितिविशेषणम्। तथाऽपि स्वरूपासिद्धस्य पक्षे वृत्तौ बाधक-

मस्ति तद्व्यावृत्त्यर्थं विपक्षेति विशेषणम्। नैवमतिव्याप्ति- र्लोहलेख्यत्वाभावेऽपि वज्रे पार्थिवत्वप्रतीतौ बाधकाभा- वादित्याशयः। विपक्षबाधकसहितोऽन्वयो व्याप्तिरि- त्येवमुक्तं स्यात्तन्न सम्भवति विशेषणासिद्ध्या वि- शिष्टासिद्धेरिति दूषयति * तदिति * विशेषणासिद्धि- मुपपादयितुं विकल्पयति * यदिति * प्रमाणतर्कातिरि- क्तबाधकासम्भवात्। यदि प्रमाणं तदपि प्रत्यक्षमुतानु- मानमाहो स्विदर्थापत्तिरिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * आ- द्य इति * कुत इत्यत आह * तदिति * इन्द्रियस्य स- म्बन्धबोधमात्रपर्यवसायितया ऽतीतानागतविप्रकृष्ट- विपक्षसन्निकर्षासम्भवाच्च बाधकत्वासम्भवादित्यर्थः। विपक्षदण्डमाह * अन्यथेति * भूः शशविषाणोल्लिखि- ता भूत्वादित्यादौ विपक्षबाधकाभावेन व्यभिचाराश- ङ्का न स्यादिन्द्रियेणैव विपक्षवृत्त्यभावस्य प्रमितत्वेन सं- शयनिवारकविशेषदर्शनसद्भावादतश्च सन्दिग्धानैका- न्त्यं क्वापि न स्यादित्यर्थः। अस्तु तर्हि गिरिरयमधूमः स्यादनग्नित्वाद्वादिवदित्यनुमानं बाधकमिति द्वि- तीयस्तत्राह * नापीति * हेतुमाह * अनवस्थेति * त- स्याप्यनुमानस्य व्याप्तिसापेक्षतया हेतोर्विपक्षवृत्ति- बाधकानुमानान्तरगवेषणेऽनवस्थाऽन्योन्याश्रयो वा स्वेनै- व सिद्धौ स्वाश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः। अनग्नित्वे धूमानुप- पत्तिरित्यादिरूपार्थापत्तिर्बाधिकेति तृतीयकल्पं परा- करोति * नेति * अर्थापत्तेर्व्याप्तिसापेक्षतया केवलव्य- तिरेकिप्रयोगान्तर्भावात्तार्किकमते तस्य च बाधक- त्वं निरस्तमित्यर्थः। अर्थापत्त्युत्पत्तौ त्रिरूपत्वानपे-

क्षणादनुमानेन तदपेक्षयैवोत्पद्यमानत्वात्तयोर्व्यति-
रेक इति मीमांसकमतमनुसृत्याह * व्यतिरेकेति *
लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गानुपपत्तिरर्थापत्तिस्तान्याहशी
यदि प्रथमस्तत्राह * यदीति * अग्न्यभावे धूमानुप-
पत्तिरित्येवंरूपार्थापत्तित एव पर्वतनिष्ठाग्निसिद्धेः
कृतमलमनुमानेनेत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * नैवमिति *
लिङ्गाभावे लिङ्गानुपपत्तिरित्येवंरूपस्याभावेऽर्थाप-
त्तेस्तयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः किमायातं लिङ्गिव्यतिरेकेण
लिङ्गस्य वृत्तावनुपपत्त्यभावान्न तयाऽर्थापत्त्या व्यभि-
चारासिद्धिरित्याशयः।

अर्थापत्तेर्बाधकत्वमुपेत्यापि मतिं ब्रूते।

५०६ उपेत्याऽपि दोषकथनम्।

अस्तु वा कथमपि तावदर्थापत्तिर्बाधिका। तथा-
पि कीदृगभ्युपगम इतिप्रष्टव्यम्। किं? विपक्षवृत्तिबाधक
सध्रीचीनो यत्र क्वचिदन्वयो व्याप्तिः, उत तत्सहितः सा
र्वत्रिकोऽन्वयः उत किं नो विशेषगवेषणेन तत्सध्री-
चीनः सामान्यतोऽन्वयोगतिः उत सार्वत्रिकान्वयः
स च विपक्षे बाधकादवगम्यते। नाद्यः विकल्पानुपप-
त्तेः। तथा हि किं विपक्षे वृत्तौ बाधकं सर्व्वव्यक्तिविष-
यं उत सामान्यविषयम्। आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्त्त-
नीयं तत्रावश्योपस्थाप्यया अन्यथाभावबाधकभूतयाऽर्था-
पत्त्यैव साध्यसिद्धेः शान्तमनुमानव्यसनेन।

आद्ये त्वेति निर्हेतुधूमानुपपत्तिर्हेतुमात्रमाक्षिपति न

त्वग्निमिति कथमपि केनापि प्रकारेणेत्युक्तम्। ताव-दिति सम्प्रतिपत्तौ बाधकं प्रमाणमिति शेषः। तथा-ऽपि व्याप्तिस्वरूपं विवेचनीयमित्याह * तथाऽपीति * विकल्पमेव करोति *किमित्यादिना* विपक्षबाधकस-हितः क्वापि तर्कान्वयो व्याप्तिरिति प्रथमकल्पार्थः। स-ध्रीचीनः सहित इत्येतत् विपक्षबाधकोपेतः सार्वत्रिको ऽन्वयो व्याप्तिरिति द्वितीयविकल्पार्थः। सार्वत्रि-कत्वासार्वत्रिकत्वविशेषणगवेषणेनास्माकं किं स्या-द्बाधकोपेतमन्वयमात्रं व्याप्तिरिति तृतीयकल्पार्थः। सार्वत्रिकान्वय एव व्याप्तिर्न बाधको व्याप्तावन्तर्भ-वति किं तु तद्गमक इति तुरीयार्थः। प्रथममपाकरोति * नेति * अनुपपत्तिं प्रथयितुं विकल्पयति * तथा हीति * किं शब्दस्य सर्वशब्देन सम्बन्धः। सा-ध्याभाववत्यो यावत्यो विपक्षव्यक्तयः सन्ति तासु सर्वासु हेत्वभावविषयमिति प्रथमकल्पार्थः। साध्या-भाववद्वृत्त्यभावं हेतोर्बोधयति न तु सार्वत्रिकत्वा-दिविशेषं इति द्वितीयार्थः। आद्यं प्रतिवक्ति * आद्य इति * यत्र पक्षेऽनुमीयतेऽग्निस्तत्राप्यन्यथाभावबा-धिकयाऽग्न्यभावे धूमभावोऽन्यथाभावस्तद्बाधिकया तत्र साध्यासिद्धेरनुमानकथया शान्तं निष्फलमित्य-र्थः। सा च तत्रावश्योपस्थाप्याऽन्यथा तत्राग्न्यभावे धूमभावस्याविरुद्धतया व्याप्त्यसिद्धेरिति भावः।

द्वितीयमपवदति।

५०७ द्वितीयविकल्पनिरासः।

द्वितीये क्वचिद्व्यभिचारेऽपि क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य बा-धकस्य चरितार्थत्वं धूमवत्तामात्रमग्निमत्तामात्रव्यतिरे-

कीत्येवं रूपो हि सामान्यतो विपक्षपक्षः तत्र च बाधकं तयोरविरोधे पर्य्यवस्यति। अविरोधश्च कचित्साहित्यान्त्र-वस्थेवेति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवम्भूतव्याप्तत्व-प्रसङ्गः।

* द्वितीय इति * सामान्यविषयस्य काचित्कव्यभिचारमाश्रित्य चरितार्थत्वमिति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवम्भूतव्याप्तिप्रसङ्ग इत्युपरि सम्बन्धः। चरितार्थत्वं दर्शयितुं बाधकविषयं सामान्यतो-विपक्षं दर्शयति * धूमेनि * विपक्षं प्रदर्श्य बाधककृत्यमाह * तत्रेति * सर्वविषयत्वाभावे बाधके कथमविरोधे पर्यवस्येदिति न काचित्कव्यभिचारमाश्रित्य बाधकत्वस्य चरितार्थत्वमित्यत आह * विरोधश्चेति * विरोधः सहानवस्थानं तदभावोऽविरोधः स च कचित्साहित्यमात्रेणापि भवतीत्यर्थः।

बाधकोपेतसार्वत्रिकोऽन्वयो व्याप्तिरिति द्वितीयं प्रत्याह।

५०८ द्वितीयतृतीयनिराकरणम्।

नापि द्वितीयः विशेषणवैयर्थ्यात्। सार्वत्रिकोऽन्वय इत्येवोच्यताम्। न च सोऽपि सङ्गत इत्युक्तम्। नाऽपि तृतीयः। बाधकस्य सामान्यविशेषविषयताविकल्पोक्तयुक्त्यैव निरस्तत्वात्।

नापीति बाधकसहित इति पदेन पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरन्वयो व्युदस्येत सार्वत्रिकविशेषणेनैव त-

व्याप्त्यं तस्यासार्वत्रिकत्वादित्यर्थः। तर्हि तद्विशेषवर्ज परित्यज्य लक्षणं ब्रूमः तत्राह * न चेति * सम्बन्ध-सार्वत्रिकत्वस्यासर्वज्ञेन गृहीतुमशक्यत्वादित्युक्तमि-त्यर्थः। बाधकोपेतमन्वयमात्रं व्याप्तिरिति तृतीयं परा-स्यति * नापीति * बाधकस्य विपक्षसामान्यविषय-त्वे क्वचिद्व्यभिचारमाश्रित्य चरितार्थत्वात्पार्थिवत्व-लोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तित्वप्रसङ्गो विशेषविषयत्वे बाधकार्थापत्त्यैव साध्यसिद्धेरनुमानं व्यर्थमित्युक्तयु-क्त्यैव निरस्तत्वादित्यर्थः।

तुरीयोऽपि न चातुरीयं प्राश्नातीत्याह।

५०९ चतुर्थविकल्पनिरासः।

नापि चतुर्थः। तथा हि यद्धूमवत् तदग्निमदित्यत्रे-ह्मन्वयस्य सार्वत्रिकत्वं वाच्यं यत्सर्वासां धूमव्यक्ती-नामग्निसम्बन्धित्वं तद्यदि व्याप्तिग्रहकाले गृहीतं तदा पक्षस्यापि धूमवद्व्यक्तेरग्निमत्त्वं प्राक् गृहीतं स्मर्य्यत एवेति गतमनुमानम्। सामान्याऽग्निमत्त्वं तस्यापि गृ-हीतमेव विशेषतस्त्वनुमीयत इति चेन्न। विशेषत इति किमग्निमत्त्वस्य विशेषो व्यक्तिरूपो विवक्षितः उत काल-देशादिसम्बन्धस्तस्य। नाद्यः सर्वव्यक्तीनां व्याप्तौ प्रती-तत्वेन भवतैवाङ्गीकारात्। नापि द्वितीयः अग्निमद्रूप-तया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य चक्षुरादिभि-रेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषादिगत्तया परिच्छेदात्।

यथा प्राक्प्रत्ययाहितसंस्कारसध्रीचीनैश्चक्षुरादिभिः प-रिच्छिद्यमानेदानीम्भावदेशविशेषावस्थानादेः स एवाय-मिति प्रत्यभिज्ञायमानताऽङ्गीक्रियते । तथैवात्राऽप्यस्तु कृतमनुमानेन ।

नापीति दूषणं दातुमन्वयस्य सार्वत्रिकत्वं दर्श-यति * तथा हीति * सार्वत्रिकत्वस्वरूपं प्रदर्श्य स-म्प्रति तस्य व्याप्तिग्रहणकाले गृहीतत्वेऽनुमानप्रविलय इत्याह * यदिति * धूमवद्व्यक्तेः पक्षस्याग्निमत्त्वं व्याप्तिग्रहणकाले गृहीतं कालान्तरे सदृशसन्दर्शनसमु-द्बुद्धसंस्कारबलात्स्मर्यते इत्यनुमानोच्छेद इत्यर्थः। यदि-ति सन्देहः।व्याप्तिबलादग्निमदंशो स्मृतिसम्भवेऽपि पक्ष-धर्मताबललभ्यो विशेषः प्रमेयोऽनुमानस्येति शङ्कते * सामान्येति * विकल्पासहत्वेन दूषयति * नेति * तदुपपादनाय विकल्पयति * विशेषेति * प्रथमं स्वाङ्गी-कारविरोधेन परिहरति * नेति * हेतुमाह * स-र्वेति * सार्वत्रिकान्वयो व्याप्तिरिति वदता त्वयैव सर्वव्यक्तीनां व्याप्तिग्रहकाले गृहीतत्वाङ्गीकारादगृ-हीतो विशेषो ऽनुमेयो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । दे-शकालहस्तवितस्त्यादिपारिमाणसम्बन्धो विशेष इ-ति द्वितीयं दूषयति * नापीति * कुत इत्यत आह * अग्निमादिति * धूमवद्विशेषस्य पक्षीभूतस्य पर्व-तादेरग्निमत्तया स्मृतस्य पर्वतत्वादिदेशकालविशे-षादिमत्तया चक्षुरादिभिरेव परिच्छेदादनुमानवैय्य-र्थ्यमिति सम्बन्धः।तत्र पर्वतो देशः कालो वर्त्तमानो वि-

शेषादीत्यत्र सामान्यं गृह्यते । अग्निमद्रूपतया स्मृतस्य कथं देशादिविशेषवत्तया चक्षुरादिभिः परिच्छेदस्तत्राह * अग्निमद्रूपतया स्मृतस्येति * अग्निमद्रूपस्य प्रागनुभूतत्वात्तत्संस्कारसहितचक्षुरादेर्विशिष्टाग्निमद्बुद्धौ करणत्वमित्यर्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति * यथेति * प्राक्प्रत्ययः पूर्वानुभवस्तेनाहितो निक्षिप्तस्तत्संस्कारसहितइति यावत् । परिच्छिद्यमान इदानीम्भावविशेषावस्थानादिर्यस्य स परिच्छिद्यमानेदानीम्भावदेशविशेषावस्थानादिस्तस्येति विग्रहः । इदानीम्भावो वर्त्तमानकालसत्त्वम् । देशविशेषावस्थानं पुरोदेशवृत्तित्वमादिपदात्कृशत्वस्थूलत्वादि गृह्यते । दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिकेऽर्पयति * तथेति * पूर्वानुभवसंस्कारसहितचक्षुःसम्प्रयोगजनिते स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाने यथा देशकालादिविशिष्टो देवदत्तः स्फुरति तद्व्याप्तिग्रहणकालगृहीताग्नेस्तत्संस्कारसहितचक्षुरादिना देशादिविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञोपपत्तेरनुमानवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

उपमानं बाधकमिति कल्पान्तरं निराकरोति ।

५१० उपमानशब्दयोर्बाधकत्वनिरासः ।

नाप्युपमानं बाधकं विपक्षे शक्यं वक्तुं तस्य नियतविषयत्वेनैतादृशे विषयेऽनुदयात् । नापि शब्दः आप्तस्योपदेष्टुरभावे व्याप्त्यनवगमप्रसङ्गात् ।

* नापीति * कुत इत्यत आह * तस्येति * उपमानं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धमात्रविषयमित्येके । सादृश्यवि-

षयमित्यपरे। सर्वथा तस्य नियताविषयत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वाभावादित्यर्थः। शब्दस्तर्हि हेतोर्विपक्षवृत्तौ बाधकं मानमित्यत आह * नापीति * शब्दोऽपि कृतको नित्यो वा, न नित्यः व्याप्तिग्राहकवेदवचनानुपलम्भाद्धूमादेर्नापि कृतकः उपदेष्टुर्व्याप्तिग्रहकालेऽभावेन तदग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थः।

अभावस्तर्हि विपक्षवृत्तिबाधकं मानमित्यत्राह।

५११ अनुपलब्धेर्बाधकत्वनिरासः।

अभावस्तु कदाचित् स्यात् सोऽपि निरूप्यमाणो न घटते एवं स वाच्यो यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलभ्येत न चोपलभ्यतेऽतोऽनुपलम्भान्नास्ति तद्व्यतिरेकेणेति। तच्च न। तथा हि क्वचिद्व्यभिचारादर्शनाद्वाऽयमभावः प्रवर्तते सर्व्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा। नाद्यः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः सर्वत्र योग्यानुपलम्भो वाऽनुपलम्भमात्रं वा वाच्यम्। नाद्यः सर्वत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात्। नापि द्वितीयः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भवात्। तत्र वज्र एव व्यभिचार इति चेन्न। तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात्। तद्दर्शनदशायां तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेत्। अत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यत इत्यत्रापि नियामकादर्शनात्।

* अभावस्त्विति * अभावमानस्याभावविषयत्वा-द्धेतोर्वृत्त्यभावे मानत्वं सम्भवतीति सम्भावनया स्या-दित्युक्तम्।कदा चिदित्यापातत इत्यर्थः।अस्तु तर्हि स एव बाधकं मानं नेत्याह * सोऽपीति * अघटमानतां दर्शयितुं बाधकत्वेनेष्यमाणाभावप्रमाणस्वरूपं द-र्शयति * एवं हीति * ग्रन्थस्तु स्पष्टार्थः। स एवं उच्यते को दोषस्तत्राह * तच्चेति * प्रतिज्ञानमुपपादयितुं वि-कल्पयति * तथा हीति * क्वाचित्कमदर्शनं व्यभिचा-राभावं प्रमापयति सार्वत्रिकं वेति विकल्पार्थः। आ-द्यमपवदति * नेति * कुत इत्यत आह * पार्थिवे-ति * पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि क्वचित्काष्ठादौ व्यभिचारादर्शनाद्व्याप्तत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। सार्वत्रिकमद-र्शनमिति द्वितीयमपवदति * नेति * योग्यताऽनुप-लम्भविशेषणं न वेति विकल्पार्थः। उपलब्धुं योग्य-स्यानुपलम्भो योग्यता तु स्वेतरस्योपलम्भकपौष्कल्य-मात्रं वाऽयोग्यतादिनिवृत्तिः। प्रथमकल्पमसम्भवेन पराकरोति * नेति * अतीतानागतविप्रकृष्टानां व्यभिचाराणां योग्यत्वासम्भव इत्यर्थः। द्वितीयं दूष-यति * नापीति * हेतुमाह * पार्थिवेति * सर्वत्र व्यभिचारदर्शनं तत्र नास्ति वज्रमणौ पार्थिवत्वस्य लोहलेख्यत्वव्यभिचारदर्शनादिति शङ्कते * तत्रेति * अतिव्याप्त्यैव परिहरति * नेति * यदा वज्रमणि-र्न दृश्यते तदा पार्थिवत्वव्यभिचारानुपलम्भव्याप्ति-रित्यर्थः। अतिप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते * तादिति * ता-वदिति निश्चये। क्व तर्हि व्याप्तिस्वीकारस्तत्राह * य-

श्रेति * यत्र विषये न क्वचिन्न कदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिर्नैवं पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्याप्तिप्रसङ्गः क्व चित्कदा चित् व्यभिचारदर्शनादित्यर्थः। विशेषणासिद्ध्या दूषयति * नेति * धूमादिविषये यद्यपि व्यभिचारो न दृष्टो दृश्यते वा तथाऽपि न द्रक्ष्यत इति मानाभावात् व्याप्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

विपक्षबाधकं प्रमाणमिति प्रथमकल्पमपाकृत्य तर्क इति द्वितीयपक्षं प्रतिषेधति।

५१२ तर्कस्य बाधकत्वनिरासः।

नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे ऽनवस्थाप्रसङ्गात्। तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वापातात्।

* नापीति * योऽपि विपक्षबाधकाभिमतस्तर्कः सोऽप्यापाद्यापादकयोर्व्याप्तिमूल उत नेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तर्कस्येति * मूलभूतव्याप्तिसाधकं तर्कान्तरं तस्यापि व्याप्तिमूलतया तर्कान्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * तदिति * तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वात्तदनभ्युपगमे प्रशिथिलमूलतर्काभास इत्यर्थः। नन्वियमपि कश्चित्तर्कोऽस्य व्याप्तिमूलत्वे तत्खण्डनव्याघातस्तदमूलत्वे प्रशिथिलमूलत्वमिति कथं नोट्टलकुटन्यायापात इति। मैवम्। अनिर्वचनीयव्याप्तिमुपेत्य तत्सत्तांशखण्डनात्परासिद्धां व्याप्तिमुपेत्य तत्खण्डनादिति।

तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वमुपेत्यैवानवस्थादिपरिहार उदयनोक्तस्तमाशङ्कते ।

५१३ उदयनोक्तशङ्कानिरूपणम् ।

अथ ब्रूषे न शक्यमिदं वक्तुं—तथाह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा । स चायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः । तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्य्यादा । एवं सर्वत्रानुत्तरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति ।

* अथेति * इदमित्यनवस्थानादीति यावत् । कुतो न शक्यमित्यत आह * तथा हीति * अयमिति वक्ष्यमाणः। कोऽसावित्यत आह*यदीति*यदीति सन्देहे। भावत्वे सत्यकारणत्वादात्मवन्नित्यं स्यादेव । विपक्षेदोषमाह * नेति * यस्मिन्क्षणे सत्त्वमिष्टं तस्मिन्नपि न स्यादविशेषादिति शशविषाणवदत्यन्ताभावः स्यादित्यर्थः । कार्यं कारणपूर्वकमिति व्याप्तिमूलश्चेदयमपि तर्कस्तर्हि साऽपि व्याप्तिः शङ्क्यते तत्रापि तर्कान्तरं वाच्यमित्यनवस्थापात उक्त इत्यत आह * स चेति * उत्तरो न विद्यते यस्य असावनुत्तरः व्याप्तिनिर्णयार्थमपेक्ष्यमाणोत्तरतर्कहीन इत्यर्थः। अनुत्तरोऽपरिहार्य इति वा । तर्कत्वे सति व्याप्तिमूलत्वाशङ्कया कथमनवस्थादि न स्यादित्यत आह * तत्रेति * येन

तर्केण शङ्काऽऽपाद्यते त्वया तस्मिन्नपि तर्के प्रसङ्गसामान्येन व्याघातापत्तिरित्यर्थः। तर्ह्येवंविधशङ्कायाः कोऽविषयः तत्राह *तदिति* यथा जगत्कारणं प्रधानं परमाणुर्वेति पुरुषेण शङ्क्यते चेत्क्रियाव्याघातो नाम कथाव्याघातः स्वयं स्वीकृतव्याप्तिसाधनक्रियाव्याघातो वा इदमव्याप्तं शङ्कितव्यभिचारादित्यादिरूप एवं शङ्कमानस्य सर्वस्यैवानुमानस्य प्रविलयेन कथाप्रवृत्त्यनुपपत्तेरुक्तं हि साधकाभावे मुखस्पन्दनमात्रस्यापि कर्तुमशक्यत्वादिति। यद्वा कार्यं कारणपूर्वकं न भवतीत्याशङ्कमाने कारणोपादानक्रियाव्याघात आदिपदात् स्ववचनस्वभावव्याघातादयो गृह्यन्ते कारणाधीनात्मलाभत्वं कार्यत्वं तदकारणमित्युक्ते स्वभावव्याघातो वचनव्याघातश्चेति। लोकमर्यादा–प्रमाणव्यवस्था। धूमविषये यद्यप्येष तर्कोऽनुत्तरस्तथाऽपि न सर्वत्र संभवति कृतकत्वस्य नित्येऽपि प्रध्वंसे दर्शनादतो न कृतकत्वादनित्यव्याप्तिस्तर्कलभ्येति तत्राह * एवमिति * यदि नित्यः शब्दस्तर्हि सर्वदोपलभ्येतेत्यादितर्को वाच्य इत्याशयः।

व्याघातपरिहारेण शङ्कां दर्शयन्परिहरति।

५१४ शङ्कापरिहारः।

नैवम्। किमित्येवं शङ्कितव्यं यद्धेतुफलभाव एव न भविष्यति। एवन्तु शङ्कितव्यम्। अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोरयमुदेष्यतीति। न च वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैकजातित्वं न स्यादिति। क्वचिदिन्द्रियज-

न्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यवत्तदु-पपत्तेः। तत्रेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न। ज्ञानत्वस्याऽऽकस्मिकत्वपरिहारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवताऽवश्यं वक्तव्यत्वात्। धूमेऽपि वह्नेर्विशेष एव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितुं शक्यत्वात्। न दृश्यते तावदग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम्। तददर्शनस्यापाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया ऽविकल्प्यत्वादप्युपपत्तेः। यदा तु हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो द्रक्ष्यते तदाऽसौ विकल्पिष्यत इति सम्भावनाया दुर्निवारत्वात्।

* मैवमिति * एवमाशङ्कितव्यमिति सम्बन्धः। यथास्मिन् शङ्कमान इति यावत्। हेतुफलभावः कार्यकारणभावः। हेतुफलभावव्याघातपरिहारेण शङ्कैव न सम्भवतीत्यत आह * एवामिति * कथमित्यत आह * अग्निमिति * धूमस्याग्निव्यभिचारं शङ्कमानस्य नाकारणत्वमभिप्रेतं किं तु वान्हिमदन्योऽपि हेतुर्धूमस्य सम्भवति इति तेन व्याघात इत्यर्थः। क्व चिदग्निजन्यो धूमः क्व चिद्धेत्वन्तरजन्य इति कारणविकल्पो न सम्भवति कार्यस्यैकजातीयत्वादेकं हि नानेकहेतुकमिति न्यायादित्यत आह * न चेति * कुत इत्यत आह *क्व चिदिति* घटादौ ज्ञानमिन्द्रियजन्यं ग्राह्केन्द्रियादौ लिङ्गजन्यं धर्मादौ शब्दादिजन्यमिति कारणविकल्पेऽ-

पि ज्ञानत्वेन कार्यैकजात्यवद्वन्हितदितरजत्वेऽपि धूमैकथोपपत्तिरित्यर्थः। विभिन्नकारणवत्त्वे घटपटादिवदेकजातीयं न स्यादित्यस्य न क्वचिद्व्यभिचार इन्द्रियलिङ्गादीनां साक्षात्कारत्वानुमितित्वादौ प्रयोजकत्वादिति शङ्कते * तत्रेति * परिहरति * नेति * यदीन्द्रियादि ज्ञानत्वप्रयोजकं न भवति तर्हि ज्ञानत्वमाकस्मिकं स्यान्न तद्युक्तं "नियामकाद्धि भावानां काचित्कत्वस्य सम्भव" इति न्यायादनुगतनियामकं वाच्यं न तच्चक्तुमशक्यमात्मनः संयोगस्य तदप्रयोजकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिन्द्रियाद्येव प्रयोजकमित्यर्थः । यदीन्द्रियादेर्ज्ञानविशेष एव प्रयोजकत्वं तत्रैवान्वयव्यतिरेकदर्शनादित्याग्रहस्तत्राह * धूमेऽपीति * यथेन्द्रियादेर्ज्ञानविशेषे प्रयोजकत्वं तथा वन्हेरपि धूमविशेष एव प्रयोजकत्वमिति शङ्कितुं शक्यतेऽतो वन्ह्यभावे धूमविशेष एव न स्यान्न धूममात्रमित्यर्थः । इन्द्रियादिप्रयोज्यसाक्षात्त्वादिवदग्निप्रयोज्यो विशेषो धूमे न दृश्यतेऽतः स नास्त्येवेति शङ्कते * नेति * तावदिति निश्चये । आपाततस्तन्न दृश्यत इत्युच्यते किं विचारेऽपीति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तदिति * विचारमन्तरेणेति यावत् । नानुपलम्भमात्रादसत्वनिश्चयः किन्तु, योग्यानुपलम्भात् योग्यता च नास्ति वह्निप्रयोज्यधूमविशेषदर्शनस्य हेत्वन्तरप्रयोज्यतद्विशेषप्रतियोगिकत्वात्तद्दर्शने तयो विकल्प्यत्वाद्विशिष्टज्ञानायोग्यत्वादपि तद्दर्शनस्योपपत्तेरन्यथासिद्धं तदित्याशयः । द्वितीयोऽसिद्ध इत्याह * यद्वेति * प्र-

तियोगिहेत्वन्तरविशेषदर्शने वह्निकृतविशेषोऽपि विकल्पिष्यते विशेषतो ज्ञास्यत इति सम्भावयितुं शक्यत्वादसिद्धमदर्शनं इत्यर्थः ।

ज्ञानत्वस्येन्द्रियप्रयोज्यत्वे यदाऽऽकस्मिकत्वमुक्तं तत्परिहारं सिंहावलोकनन्यायेन शङ्कते ।

५१५ ज्ञानत्वस्याऽऽकस्मिकत्वे शङ्कापरिहारः ।

अस्त्यात्ममनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न । यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादिच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि त्वदृष्टविशेषो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरतापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुम् ।

* अस्तीति * अतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानत्वप्रयोजकत्वे रागद्वेषसुखादय आत्मगुणा ज्ञानं स्युस्तेषामप्यात्ममनःसंयोगासमवायिकारणजत्वाविशेषादित्यर्थः । अदृष्टाद्यनुगतं ज्ञानत्वस्य कारणान्तरं शङ्कते *यदीति* अदृष्टस्य सर्वकार्यसाधारण्याद्विशेष इत्युक्तम् । आत्ममनःसंयोगस्य सकलज्ञानजनने काचिदनुगता शक्तिः सा वा कारणं, ज्ञानत्वजातेर्नित्यतया ज्ञानमात्रात्प्राक्सत्वसम्भवात्सा वा कारणं, प्रागभावरहितस्यानुत्पत्तेर्ज्ञानप्रागभावो ज्ञानत्वप्रयोजक इति मीमांसकानामाशङ्का शक्तेस्तार्किकैरनङ्गीकारात्साम्यापादनेनैव परि-

हरति * तदिति * तददृष्टादि धूमगतैकजात्यप्रयोजकतया शङ्कितुं शक्यतेऽदृष्टविशेषस्य धूमकारणानुगतशक्तेर्धूमत्वजातेर्धूमप्रागभावस्य च भावादतो वह्नितदितरयोर्धूमविशेषप्रयोजकत्वेऽपि नैकजात्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।

अदृष्टादेः कारणात् ज्ञानस्यैकजातीयत्वकल्पनं युक्तमिन्द्रियादेः कारणस्य व्यभिचारदर्शनाद् धूमस्य तु वह्निव्यभिचारदर्शनाभावाददृष्टादेरैकजात्यं दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनायोगादिति शङ्कते ।

५१६ दृष्टेसत्यदृष्टकल्पना नेति शङ्कानिरासः ।

दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति चेत् । अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः । अत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यत इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्किष्यते । एवं शङ्कमानस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यात् प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वकर्त्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति चेन्न । धूमव्यक्तेरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैवं सति सदनुमानत्वप्रसङ्गात् । सामग्रीसाम्येन प्रमाप्रमावैचित्र्यानुपपत्तेः । साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनादौ सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्य्यानुदयात्परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि

स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः ।

* इष्ट इति * अर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति * अस्त्विति * इष्टे व्यभिचार इत्यनुषङ्गः । तावता तव को लाभस्तत्राह * अत्राऽपीति * वह्निव्यतिरेकेण धूमः कारणान्तरादप्युत्पद्यत इति शङ्कमानस्य प्रागप्रक्षिप्तव्याघातापत्तेर्नैवं शङ्कितव्यमिति चोदयति * एवमिति * स एव व्याघातः कुत इत्यत आह * प्रतीति * प्रतिवादिशरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वादस्मत्शरीरवदिति शरीरातिरिक्तानुमानाभावे कस्य प्रबोधनार्थं कथायां प्रवृत्तिरादिपदात्परचैतन्यानुमानं परास्फुरणाद्यनुमानं च गृह्यते । असति चानुमाने परचैतन्यानवगतौ किमुद्दिश्य साधकं वा ब्रूयादिति न्यायादनिष्टान्तरमाह * स्वेति * यैरनुमानैः स्वयं परपक्षं बाधते स्वपक्षं साधयति तेष्वप्याशङ्काक्रमणादिति एवं शङ्कामनिच्छतोऽपि व्याघातः समान इति परिहरति * नेति * उच्यमानोऽयमनुमानदोषो न भवतीत्यभिधीयते उत दोषोपेतमपि प्रमाणं भवतीति, नाद्यः शङ्कितव्यभिचारस्य दोषत्वोपगमान्न द्वितीयस्तार्णः पूर्णो वाऽयमग्नित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानस्यापि सदनुमानत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । सदनुमानत्वप्रसञ्जकमाह * सामग्रीति * पक्षधर्मत्वादेर्दोषस्य च सामग्र्याः समानत्वाद्धूमानुमानं प्रमाणं वन्ह्यनुमानं न प्रमाणमिति वैचित्र्यानुपपत्तिरित्यर्थः । वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यादिति शङ्कैव नोदेति व्याघातभयादतो नोक्तदोष इत्यत

आह * साधारणेति * साधारणधर्मविशेषदर्शनादौ सत्यपि शङ्काया अनुदयेऽङ्गीक्रियमाणे भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः। कुत इत्यत आह * सामग्यामिति * सामान्यदर्शनं कोटिद्वयस्मरणं च शङ्कासामग्रीष्यते तत्र धूमगतकार्यत्वं वह्नितदितरयोः कारणयोः तुल्यं वह्निजत्वप्रापकविशेषश्च न दृश्यते सहचरितसाधारणदर्शनाद्वह्नितदितरजत्वकोटिद्वयं स्मर्यत इति शङ्कासामग्र्यां सत्यामेव सर्वत्रैवंविधशङ्कया क्रियाव्याघातभयाद्यदि कारणान्तरजत्वशङ्का नाङ्गीक्रियते तर्हि परप्रतिपाद्यहेत्वसम्प्रतिपत्तिसामग्री या वचनादिरूपा तामुत्पादयतस्तत्रापि व्याघातस्तस्या अपि कार्याजनकत्वादित्यर्थः। अपि[1] विरोधः समुच्चये व्याघातदर्शने विशेषादर्शनरूपकारणाभावाच्छङ्कासामग्र्येव नास्त्यतो न व्याघातसाम्यमिति शङ्कते।

५१७ व्याघातसाम्याभावशङ्कापरिहारः।

व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्र्येव नास्ति मत्पक्षे कुतो व्याघातसाम्यमिति चेन्न। तद्धि न तावत् आहारादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न। तस्य तर्कावसरे निरस्यत्वात्। तस्माद्यदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं श-

---

१ अपि चेत्तविरोधः इति पु० पा०।

ङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत् किं प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यं तर्काद्वा, यदि प्रथमः शङ्कास्तित्त्वमपि तेनैव प्रमाणेनापनेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात्। यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव। भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्कामवलम्ब्य व्यवस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात् शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न। व्याघातसत्ताकाले तदवलम्ब्यया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारता; तस्याः शङ्काया व्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम्।

* व्याघातेति * अनिर्वचनवादिपक्षे अज्ञानमेव शङ्कादिकारणं न सामान्यदर्शनादि तेन विशिष्टमिदमित्युक्तं हि—

"प्रत्यङ्मोहैकहेतुत्वात्सर्वानर्थमृषामतेरिति।

तुरीयपरिच्छेदे व्याघातस्यैव पराकरिष्यमाणत्वान्मैवमिति परिहरति * नेति * किं च विशेषरूपव्याघातदर्शनमाहारादिरूपाज्जायमानं शङ्काविरोधि उतानाहारादिरूपादिति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे * तर्ह्यीति * आहार उत्प्रेक्षा आदिपदेन वाक्याभासादिति गृह्यते। कुत इत्यत आह * कूटेति * कूटं मिथ्या। यदि पार्थिवत्वं लोहलेख्यत्वं

व्यभिचरेत्तर्हि प्रमेयमेव तन्न स्यादित्यादिनित्य-
व्याघातदर्शनस्याभासकारणजन्यस्य सर्वत्र सम्भ-
वेन क्वापि व्यभिचारादिशङ्कानुदयादित्यर्थः। उत्प्रे-
क्षादिजन्यमपि विद्यमानव्याघातदर्शनं प्रमितस्यैव
व्यभिचाराभावस्य प्रसञ्जकं तेन नातिप्रसङ्गः पार्थि-
वत्वादावनेवंरूपत्वादिति शङ्कते * कूटेति * कूटा-
द्भिन्नः कूटभिन्नः परमार्थविषयो बोध इति यावत्।
प्रमाणवत्प्रमितविषयत्वे उत्प्रेक्षादिविषयत्वमेव न
स्यादिति तर्केण निरस्यत्वान्नेत्याह * नेति * यद्य-
ऽसौ बोधः प्रमाणमप्रमाणं वा नाद्यः कलृप्तकारणाज-
न्यत्वात् द्वितीयेऽपि न स्मृतिरननुभूतगोरत्वाद्विपर्यय-
त्वे संशयत्वे च प्रमिताप्रसञ्जकत्वमिति तर्कनिरस-
नीयत्वादित्याह * नेति * तस्मात् द्वितीयः पक्षः प-
रिशिष्यत इत्याह * तस्मादिति * तस्माद्यदेत-
द्व्याघातदर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तदाहारादेव
जायमानं वक्तव्यमिति तदपि न विचारसहमित्यु-
पपादनाय विकल्पयति * किमिति * प्रथममनूद्य
दूषयति * यदिति * व्याघातोपनायकप्रमाणेन त-
द्विशेषणभूतशङ्कास्थितमप्युपनेयमित्यर्थः। कुत इ-
त्यत आह * शङ्केति * शङ्कायां सत्यामेव व्याघा-
ताभिधानेन शङ्काविशिष्टत्वाद्व्याघातस्य विशेषण-
विशेष्ययोरेकप्रमाणविषयत्वादित्यर्थः। अन्वय-
मुखेनोपपादितं व्यतिरेकमुखेनाप्युपपादयति * य-
दिति * यथा शङ्कमानस्य समस्तक्रियाव्याघातस्त-
था तामकुर्वतस्तवापि क्रियाव्याघातः स्याच्छङ्कासद्-

सत्त्वयोर्व्याघाताप्रयोजकत्वादित्यर्थः । व्याघातविषयस्य तद्विशेषणशङ्कायामपि प्रामाण्यमुपेत्याव्यभिचारसिद्धिं शङ्कते * भवत्विति * व्याघातप्रमाणस्य शङ्कायामपि प्रामाण्यमात्रेण व्यभिचारासिद्धौ किं दूषणं स्यादित्यर्थः । तर्हि शङ्काऽस्तित्वेन निःसन्दिग्धव्याप्त्यसिद्ध्याऽनुमानप्रवृत्तिरित्यत आह * प्रथमेति * प्रथमशङ्कायां तत्प्रमाणमस्तु तस्यां च व्याघातविशेषादर्शनेन निवृत्तायां पुनः शङ्कान्तरं नोदेति विशेषदर्शनानुवृत्तिविरोधादतो व्याप्तिरित्याशयः । व्याघातसत्ताकाले व्यभिचाराभावसिद्धिरुतोत्तरकालमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * व्याघातास्तित्वे तद्विषयशङ्कायामप्यस्तित्वात्तयैवं शङ्कमानव्यभिचारता हेतोरित्यर्थः । द्वितीयमपवदति *तस्या इति* पुष्कलकारणे सति कार्योत्पादविरोधिप्रतिबन्धः प्रसिद्धः स च तदुत्पत्तिकाले वक्तव्य इत्यर्थः ।

शङ्काभावे तदवलम्बिव्याघाताभावमङ्गीकृत्य चोदयति ।

५१८ व्याघाताभावाङ्गीकारेण शङ्का तत्परिहारश्च ।

मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ नतु स्वरूपेण क्वचिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न । अयावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरेपि तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वेऽव्यवस्थि-

पाकपक्षे कुम्भस्य परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितपाकस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात्। यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं मा भूत्। यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमित्यापत्तेः।

* मेति * माऽस्तु नामेति यावत्। व्याघाताभावोऽङ्गीकृतश्चेत्कः संशयान्तरोत्पत्तेर्वारयितेत्यत आह * तदिति * तदवगमस्तत्संस्कारोत्पत्तिं निरुणद्धीत्याशयः। तदवगमतत्संस्कारयोः शङ्कानिवारकत्वानुपपत्तिरविरोधित्वाद्विरोधिन एव निवारकत्वादित्यत आह * विशेषेति * तर्हि क्वचिद्व्याघातः संशयनिवारकः क्वचित्तदवगमः क्वचित्तदवगमजनितसंस्कार इति प्रयोजकवैरूप्येण गौरवं स्यादित्यत आह * नत्विति * सर्वत्रापि विशेषावगमतत्संस्कारयोरन्यतरः संशयविरोधी न तु विशेषस्तस्मिन् सत्यपि वक्रकोटरत्वादौ संस्काराद्यभावे स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयदर्शनादसत्यपि तद्विशेषदर्शनेऽनुमानजादौ संस्कारे च सति संशयादर्शनादन्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यामित्यर्थः * तथेति * संशयनिवारकमित्यर्थः। अतिप्रसङ्गेन दूषयति * नेति * अयावदाश्रयभाविनः पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं यो वा संस्कारस्तस्य कालान्तरे-

ऽपि तत्प्रतिधर्म्मसंशयविरोधित्वे स्वीक्रियमाणे सति कुम्भस्य परमाणोर्वा पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य सम्भावितपाकस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तया कालान्तरे संशयो न स्यादिति सम्बन्धः। यावन्तं कालमाश्रयो भवति तावत्कालं यो भवति स यावदाश्रयभावी न यावदाश्रयभाव्ययावदाश्रयभावी व्याघातः शङ्कोच्छेदे व्याघातोच्छेदादाश्रयस्य हेतोरनुच्छेदात्तस्य प्रतिधर्मस्तत्प्रतिकूल इत्यर्थः। व्याघाताभावेऽपि तदवगमात्तत्संस्काराद्वा तद्विरुद्धव्यभिचारधर्मवत्तया संशयानुत्पत्तौ सत्यां कुम्भस्य परमाणोर्वा पाकनिक्षिप्तस्य किमयं रक्त उतारक्त इति पाकजन्यलोहितरूपवत्तया कालान्तरं संशयो न स्यादस्ति च, कुलालस्य तदुपरिनिहितभस्माद्यावरणातिरस्करणेन वीक्षणदर्शनात्। कुत इत्यत आह * पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्येति * आमदशायां श्यामतया ज्ञातत्वात् श्यामतानाशेऽपि तदवगमादिसम्भवात्तत्प्रतिकूलसंशयो न स्यात्। पिठरपाकपक्षेऽप्यवयवी कुम्भः पच्यते पीलुपाकपक्षे परमाणवः पच्यन्ते क्रमेण कुम्भस्य परमाणोर्वेति सम्बन्धः। ननु पाकजन्यत्वे संशयो न तु रक्तिमगुण इति। सत्यम्। तत्राप्यनुपपत्तिस्तुल्या पाकजत्वस्य पूर्वमुपलम्भादिति।

एवं तावद्व्याघातविषयत्वे शङ्काया दोषोऽभाषि, सम्प्रति हेत्वादिधर्मिस्वरूपस्य व्याघातानाश्रयत्वात् व्याघाताश्रयः किं शङ्कोत व्यभिचार इति विकल्प्य प्रथममनुवदति *यदीति* परिहरति *तदेति* व्याघाताश्रय-

भूतप्रथमशङ्कायाः शङ्कान्तरं मा भूत्सा तु स्यादेवेति न व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * यदीति * कुत इत्यत आह * व्याघातेति * व्यभिचाराश्रयव्याघातप्रमापकेण तद्विशेषणव्यभिचारस्याऽपि प्रमित्यापत्तिरन्यथा व्याघातस्य प्रमातुं शक्यत्वादित्याशयः ।

विपक्षबाधकतर्काणां व्याप्तिमूलत्वे याऽनवस्था पुरस्तादुपन्यासि तत्परिहारं शङ्कते ।

५१९ अनवस्थापरिहारशङ्कापरिहारः

अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का इति चेन्न । तद्बुद्धेः प्रमितत्वासिद्धेः । शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्यप्रमात्वोपगमात् । अनादित्वासिद्धेश्चोभयत्राविशेषात् ।

* अनादीति * अनादिसिद्धा मूलभूता व्याप्तिर्येषां तेऽनादिसिद्धव्याप्तिकाः अनादिपुरुषपरम्परायां तद्बुद्धिधारास्तित्वमनादिसिद्धिरतो ऽनादिसिद्धत्वान्न युगपत् व्याप्तिग्रहापेक्षेति नानवस्थाऽतोऽसञ्जातविरोधितया लब्धप्रतिष्ठत्वाद्बलवत्तराश्चेत्तर्का आगन्तुकं शङ्कितव्यभिचारं शमयिष्यन्तीति भावः । यद्यपीयं शङ्काऽनवस्थोक्त्यनन्तरं युक्ता तथाऽपि शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमत्र कृतेत्यदोषः । प्रमाधीनत्वात्प्रमेयसत्त्वस्य न तद्बुद्धिपरम्परामात्रेण व्याप्तिसिद्धिरिति दूषयति * नेति * व्याप्तिबुद्धेरनादित्वात्प्रमात्वसिद्धिरित्यत आह * शरीरेति * शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्यानादित्वमसिद्धं पूर्वेषां केषांचिद्विवेकिनां तदभावादित्यत आह * अनादीति * तत्त्वदर्शां मुक्तानां व्याप्ति-

भुव्यभावोऽपि तुल्य इत्यर्थः ।

व्यभिचारशङ्काप्रतिपक्षभूतं व्याघातरूपविशेषदर्शनं प्रमाणादुपजायते किं वा तर्कादिति विकल्प्य प्रथमो निरस्तो द्वितीयमिदानीं निरस्यति ।

५२० तर्काद्व्याघातावगमानिरासः ।

नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्क्येत तदा व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् । तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च साम्यम् । शक्यत एव तर्काभासाद्भवतोऽपि व्याघात उपनेतुम् ।

* नापीति * अत्र धूमादावग्न्यादिव्यभिचारः स्यादित्याशङ्क्येत यदीत्यर्थः । एवंरूपात्तर्कादपि व्याघातदर्शनं न स्यादित्यन्वयः । कुत इत्यत आह-*व्याघातेति* व्याघातप्रतिपादको यः तर्कः स व्याप्तिहीन उत तन्मूलः प्रथमे मूलशैथिल्येनाभासत्वापत्तेरित्यर्थः। व्याप्तिसमर्थनकाले तद्धीनस्यैव तर्कस्य व्याघातापादकत्वमित्यत आह *तादृशेति* तर्कस्याभासतया साधकत्वं चेति विरुद्धसमुच्चयरूपव्याघातापत्तेः साम्यं तेऽपीत्यर्थः । अयं व्याघातस्त्वया नापादयितुं शक्यते व्याप्त्यनङ्गीकारेण तस्याभासत्वादित्याशङ्क्याह *शक्यत इति* त्वया यथाऽऽभासरूपा व्याघाता आपाद्यन्ते तथा मयाऽप्यापादयितुं शक्यत इत्यर्थः ।

व्याघातदर्शनहेतुस्तर्को व्याप्तिमूल इति द्वितीयमवलम्बते ।

५२१ तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेऽनवस्थादोषः।

अथ तर्कस्य व्याप्तिर्मूलभूताऽभ्युपगम्यते । तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव । तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्थमनवस्थैव ।

तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा ।
त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ॥ ४४ ॥
व्याघातो यदि शङ्काऽस्ति नचेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ॥४५॥

अथेति मूलभूतव्याप्तौ व्यभिचारशङ्कायां पुनस्तर्कान्तरं पुनस्तत्राप्येवमनवस्थेति परिहरति *तत्रेति* अनवस्थावलम्बने न क्वाप्यनुमानमिति स्वक्रियाव्याघात आपतेदित्यत आह *तत्रापीति* व्याघातो येन तर्केणानवस्थायामापाद्यते तस्याऽपि व्याप्तिमूलत्वात्पुनरित्थं अनवस्था स्यादित्यर्थः। एवं च व्याघातसदसत्त्वयोः शङ्कास्तित्वमापाद्य सम्प्रति यदुदयनेन शङ्कासदसत्त्वयोरनुमास्तित्वयुक्त्यभिधायकं वाक्यमुक्तं तदस्मत्पक्षेऽपि वक्तुं शक्यते इत्युष्ट्रलकुटन्यायापातो भवत इत्युपहसन्नाह * तस्मादिति * यस्मादेवं व्याघातसदसत्त्वयोः शङ्का स्यादेव तस्मादस्मिन्नर्थेऽस्माभिरपि त्वद्गाथैव दुःपठा न खलु सुपठैव। कथं सुपठत्वमत्राह * अन्यथाकार मन्यथाकारो यथा भवति तथा कियन्त्यक्षराणि कृत्वेत्यर्थः। तदीया च गाथेयम्।

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम्।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥

अस्यायमर्थः । कालान्तरे कदाचिद्व्यभिचरिष्यतीति कालं भाविनमाकलय्य शङ्केत तदाकलनं चाऽनुमानवमधीर्य न कस्य चि,न्मुहूर्त्तयामाहोरात्रपक्षमासायनसंवत्सरादयो हि भाविनो भवन्मुहूर्त्ताद्यनुमेया एवानवगतेषु स्मरणस्याप्यनाशङ्कनीयत्वादनाकलने वा कमाश्रित्य व्यभिचारः शङ्क्येत तथा च सुतरामनुमानस्वीकार एवं देशान्तरे वक्तव्यं स्वीकृतमनुमानम् । सुहृद्भावेन तु पृच्छामः कथमाशङ्का निवर्त्तनीयेति चेन्न । यावदाशङ्कं तर्कप्रवृत्तेस्तेन हि प्रवर्त्तमानेनोपाधिकोटौ वा तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपनयतेच्छा विच्छिद्यते विच्छिन्नविपक्षेच्छश्च प्रमाता भूयोदर्शनोपलब्धसाहचर्यं लिङ्गमनाकुलोऽधितिष्ठति स्वाधिष्ठिताच्च करणात् क्रियानिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नम् । ननु तर्कोऽप्ययमविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्त्तते ततोऽनवस्थया भवितव्यम् । न । शङ्काया व्याघातावधित्वात् तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने क्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा न हि हेतुफलभावो न भविष्यतीति शङ्कितुमपि शक्यते तथा सति शङ्कैव न स्यात्सम्यङ्मिथ्या भविष्यतीत्यादिवदिति । अन्यथाकृत्याक्षराणि गाथां पठति * व्याघात इति * शङ्कायां सत्यां प्रामाणिको व्याघातोऽस्त्युत न, यद्यस्ति तत्राह *व्याघातो यद्यस्ति तदा शङ्काऽस्ति* व्याघातप्रमाणेन तदवलम्ब्यशङ्काया अपि प्रमितत्वादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह *नचेदिति* व्याघातो न चेत्तः शा-

ङ्कान्तरमस्ति व्याघाते प्रतिपक्षभूतेऽप्यस्ति तदभावे सुतरां स्यात्। प्रथमकल्पमेवाश्रित्य शङ्का नास्तीति शङ्कते *व्याघातेति* यावन्तं कालं व्याघातस्तावन्तं कालं विशेषदर्शनाच्छङ्कान्तरं न जायते सा च नश्यतीति चेदित्यर्थः। अनुषङ्गं दूषयति *तर्क इति* व्याघातदर्शनजनकेन तर्केणावधिरवसानं कुतस्तथाऽपि व्याप्तिमूलतया शङ्कान्तरजननस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । यद्वा न चेच्छङ्का ततस्तरामित्युक्तं तत्र तदर्थमाह * व्याघातावधिराशङ्केति * व्याघातादाशङ्क्यते ततस्तदभावे सा सुतरां स्यादित्यर्थः । तर्कः शङ्कावधिर्मत इति यदुक्तमुदयनेन तं दूषयति * तर्क इति* विपक्षप्रतिपक्षभूते तर्के सति शङ्कावधिरवसानं कुतो नं कुतोऽपि, सति तस्मिन् शङ्काया आवश्यकत्वादित्यर्थः ।

विरुद्धानेकप्रकारावलम्बी प्रत्ययः संशयस्तत्र व्यभिचार एका कोटिरव्यभिचारोऽपरा तत्राव्यभिचारस्य क्वचित्सिद्धत्वेऽनुमानसिद्धिरसिद्धत्वे संशयानुपपत्तेरनुमानसिद्धिरिति न व्यभिचारशङ्कया ऽनुमानं दूषयितुं शक्यत इत्याशङ्क्याह ।

५२२ व्यभिचारशङ्कयाऽनुमानस्य दुष्टत्वम् ।

अव्यभिचारश्चैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालदृष्टे नष्टेऽदृष्टः शङ्क्यत इत्याहुः ।

* अव्यभीति* यद्वा व्यभिचारशङ्कया व्याप्त्यसिद्धिमुक्त्वा सम्प्रति दूषणान्तरमाह * अव्यभिचारेति *

अन्वय इत्युक्ते पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वान्वयेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह *एकेति* वज्रे लोहलेख्यत्वाभावेऽपि पार्थिवत्वाभावात्तन्निवृत्तिरेवं समन्वय–रूपमुक्त्वा दूषयति * समेति * समकालं दर्शनानन्तरमेव यत्र दृष्टं व्याप्यव्यापकभावहीनतया गम्यगमकभावहीनं तस्मिन्नपि दृष्टोत्पन्नधूमादावपि गम्यगमकभावः प्रयोजको भवतीति शङ्क्यते सार्वत्रिकत्वादिति विशेषणस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः।

व्याप्तेर्लक्षणान्तरं शङ्कते।

५२३ व्याप्तेर्लक्षणान्तरखण्डनम्।

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः। सप्रष्टव्यः कस्य स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनोरुतान्यस्य। न चरमः वैपरीत्यापत्तेः।

* स्वेति * पार्थिवत्वादिसम्बन्धव्युदासाय भाविकेति विशेषणम्। स्वाभाविकशौक्ल्यादिव्युदासाय सम्बन्ध इति। दूषयितुं पृच्छति * स इति * स्वभावप्रयुक्तः स्वाभाविकस्तस्य स्वभावप्रयुक्त इत्यर्थः। सामान्योक्तमेव विशदयति *किमिति* जघन्यत्वादन्त्यमपि कल्पं प्रथमं दूषयति *नेति* कुत इत्यत आह *वा इति* असम्बन्धिनोः सम्बन्धसम्बन्धिनोरसम्बन्ध इति विपरीतापत्तेरित्यर्थः *

प्रथममपि पराकर्त्तुं स्वाभाविकशब्दार्थं पृच्छति।

५२४ स्वभावशब्दार्थविकल्पः।

आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थ इति प्रष्टव्यं किं स-

म्बन्धिस्वभावाश्रितः। अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः। अथ सम्बन्धित्वविवक्षितस्वभावानतिरिक्तः। अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः। अथवा सम्बन्धिस्वभावादन्येन न प्रयुक्तः। उतान्य एव कश्चिद्विवक्षितः।

आद्य इति अग्नेरौष्ण्यं स्वभाव उच्यते तत्स्वरूपाश्रयत्वादेवं सम्बन्धिस्वरूपाश्रयत्वात्सम्बन्धः स्वाभाविक इति प्रथमकल्पार्थः। वसन्ते वृक्षस्य प्रसूतिः स्वभावस्तज्जन्यत्वादेव, सम्बन्धिकार्यत्वं स इति द्वितीयकल्पार्थः। पुरुषस्य चैतन्यं स्वभाव इति सम्बन्धिस्वरूपमेव स्वाभाविकोऽनन्यार्थश्च तद्धित इति तृतीयकल्पार्थः। वाह्निको धूम इत्यत्र धूमस्य वह्नियोगित्वं तद्धितार्थः एवं सम्बन्धिस्वभावव्याप्यत्वं स इति चतुर्थकल्पार्थः। आत्मन आत्मत्वसमवायः स्वाभाविक इति वत्सम्बन्धः सम्बन्धिस्वरूपातिरिक्तहेतुजन्यो न भवतीति पञ्चमार्थः। न्यूनतापरिहाराय कल्पान्तरमाह * उतेति *

प्रथममतिव्याप्त्या दूषयति *

५२५ स्वाभाविकशब्दार्थविकल्पनिरासः।

आद्ये पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गः। न द्वितीयः आतव्याप्तेरव्याप्तेश्च। अतएव न तृतीयः। नापि चतुर्थः व्याप्त्यानिरुक्त्या व्याप्यत्वानिरुक्तेः। सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धिदर्शनेऽपरा-

नुमानाय नियामकत्वायोगात् । नापि पञ्चमः न प्रयुक्त इति यदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षेऽन्य-नेति विशेषणवैयर्थ्यमकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाऽप्यज-नितत्वात् । सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरे-व स्यात् । सामग्र्याः सर्वसम्भवादन्ततः कालदेशादृ-ष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । नापि ष-ष्ठः पक्षः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । एवमेव वि-कल्पग्रासं चरमविकल्पः सर्व्वत्रोपन्यस्य दूष्यो न्यूनत्व-शङ्काभयादिति ।

आद्य इति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः सम्बन्धो-ऽपि सम्बन्धिस्वरूपाश्रय इति व्याप्तिः स्यादित्यर्थः । उ-क्तहेतुनैव द्वितीयं दूषयति *नेति* रज्जुघटयोगः सम्ब-न्धिस्वरूपजन्यो भवति तयोरसौ व्याप्तिरित्यतिव्याप्तिः पृथिवीत्वद्रव्यत्वयोरेकार्थसमवायरूपा व्याप्तिर्नित्यत-या जन्या नेत्यव्याप्तिश्चेत्यर्थः । तृतीयं दूषयति *अन्तत इति* अव्याप्तेरतिव्याप्तेरेव । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वस-म्बन्धस्यापि सम्बन्धिस्वरूपानातिरिक्ततयाऽतिव्या-प्तिरिति धूमसम्बन्धस्य सम्बन्धिस्वरूपातिरिक्ततयाऽव्या-प्तिरित्यर्थः । तुरीयं दूषयति *नापीति* हेतुमाह *व्याप्ती-ति* व्याप्यत्वं नाम व्याप्तिमत्वं व्याप्तिरव्याप्यसिद्धा तस्या एव परीक्षाकालत्वादतो विशिष्टलक्षणासिद्धि-रित्यर्थः । सम्बन्धस्य व्याप्यत्वमुपेत्यापि खण्डयति *सम्ब-न्धस्य व्याप्यत्वे चेति* एकसम्बन्धिदर्शने-धूमादिदर्शने

सत्यपरानुमानाय-वन्ह्यभावाद्यनुमानाय सम्बन्धस्य नियामकत्वायोगात्। कुत इत्यत आह *सम्बन्धिनोरिति *व्यापकस्य व्याप्यापेक्षयाऽधिकवृत्तित्वं वाच्यमन्यथा व्याप्यव्यापकभावानिश्चयात्तत्संभवाच्चैवं च वन्हिव्यतिरेकेणापि धूमावस्थानसम्भवान्नानुमानं स्यादित्यर्थः। पञ्चमं निषेधति * नापीति * प्रयुक्तशब्देन जनिमभिधाय न प्रयुक्त इति तन्निषेधः क्रियत उतव्याप्तिमभिधायेति विकल्प्य द्वितीयमात्माश्रयेण बहिरेव दूषयित्वा प्रथममनुवदति * यदीति * असौ सम्बन्धः कृतकोऽकृतको वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तदेति * सम्बन्ध इत्येवालं स्वाभाविक इति पराजन्यत्वविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः। कुतो वैयर्थ्यमित्यत आह *अकृतकेति* स्वेन जन्यत्वे सति हेत्वन्तरनिवारणाय विशेषणमुपादेयं स्वरूपेणैवाजन्यत्वेऽनादिसम्बन्ध इति वक्तव्यं तथा च धूमादिसम्बन्धे ऽव्याप्तिरित्याशयः। द्वितीयेऽवयं निगदति *सम्बन्धस्येति* असम्भव एवस्यादित्यर्थः। * सामग्र्या इति * असम्भवमेवोपपादयति * सामग्र्या इति * अन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि सम्बन्धजन्यत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्तत्रापि हेतुः * सामग्र्या इति *

"न किञ्चिदेकमेकस्याः सामग्र्याः सर्वसम्भव"

इति न्यायेन सम्बन्धस्यापि सम्बन्धिस्वरूपातिरिक्तदेशादिजन्यत्वं वक्तव्यं देशादृष्टेश्वरेच्छादीनामुत्पत्तिमन्मात्रनिमित्तत्वादित्यर्थः। अन्ततोऽवसानेऽपीति यावत्। अन्य एवेति परिशिष्टं दूषयति

नापीति ननु कथं निर्वक्तुमशक्यत्वं यावतोदयनेन न्यायवाचस्पतिटीकायां स्वाभाविको निरुपाधिरित्यर्थ इति निरुक्तं इति। मैवम्। तस्य प्रतियोगिभूतोपाधिखण्डनप्रस्तावे पराकरिष्यमाणत्वात्। निर्वक्तुमशक्योऽयं विकल्पः कस्मात्कृतइति तत्राह * एवमिति * कुत इत्यत आह *न्यूनेति* यदि स्वयं प्रतिभाताविकल्पा एव क्रियन्ते तर्हि परो ब्रूतेऽन्य एव प्रकारो ममाभिप्रेत इति न्यूनोक्तिस्तवेति तत्परिहारार्थमित्यर्थः।

व्याप्तिलक्षणान्तरमुपस्थापयति।

५२६ व्याप्तिलक्षणान्तरखण्डनम्।

अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः। स प्रष्टव्यः कोऽयमुपाधिर्नाम यच्छून्यत्वमनौपाधिकत्वम्। उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः। अयञ्च–

"एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः।
साध्याभावाविनाभावी स उपाधि र्यदत्ययः"–

इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य यदत्ययः स उपाधिरिति योज्यमानस्य पर्यवसितोऽर्थः। तद्धर्म्मभूता हि व्याप्ति र्जपाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यते। तदिदमाहुः–

* "व्याप्तश्चदृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः।
अस्मिन्सत्यमुना भाव्यमिति यत्सा निरूप्यते॥

* अयं श्लोकः का० मु० पु० नास्ति।

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा" ॥

स चोपाधिर्निश्चित इवाशङ्कितश्च यत्तदमुच्यते ।
"यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते ।
विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिका बल"
मिति चेत् ।

अनौपेति सम्बन्धो व्याप्तिरित्युक्ते पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरिति तत्परिहाराय विशेषणमनौपाधिकेति । तस्य प्रशिथिलावयवत्वोपाधिकत्वादुपाधावेव लक्षणगमनपरिहाराय विशेषणं सम्बन्ध इति । दूषणायोपक्रमते * स इति * व्याप्तिखण्डनप्रस्ताव उपाधिप्रश्नो ऽयुक्तो ऽप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गादित्यत आह *यदिति* व्याप्तिविशेषणाभावप्रतियोगितयोपाधिरपि प्रस्तुत इत्यर्थः । कुसुमाञ्जलावुदयनेन जल्पितमुपाधिलक्षणं शङ्कते * उपाधिरिति * अव्यापक उपाधिरित्युक्ते घटाव्यापकपटेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * साधनस्याव्यापक इति * तावत्युक्ते शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटवदित्यत्र सामान्यवत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वमुपाधिः स्यात्तत्र सत्यपि कृतकत्वे बुद्ध्यादावभावेन साधनाव्यापकत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह * साध्यस्य व्यापक इति * तथाऽग्निमान् पर्वतो धूमवत्वादित्यत्र तत्पुष्कलकारणवत्वमुपाधिः स्याद्यत्रयत्राग्निस्तत्र तत्र तत्पुष्कलकारणवत्त्वमिति साध्यव्यापकत्वेऽपि साधनाव्यापकत्वं

नास्ति तेनैव हेतुना पर्वतेऽपि तस्य साधयितुं शक्यत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह * साधनाव्यापकेति * साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वमित्यत्रोदयनसम्मतिमाह * अयं चेति * अयञ्चास्य श्लोकस्य पर्यवसितोऽर्थ इति सम्बन्धः । कथमस्याऽयमर्थः स्यात्तद्वाचकस्य पदस्यादर्शनादित्यत आह * व्यतिरेकेति * व्यतिरेको मुखं द्वारं यस्य स तथोक्तः । व्यतिरेकमुखत्वमेव कथमित्यत आह * यदिति * तमेव श्लोकं पठति * एकेति * स श्यामो मैत्रतनयत्वाद्गृहगतमैत्रतनयवदित्यत्र एकेन साध्येन श्यामतालक्षणेन सह मैत्रतनयत्वशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परापूर्वत्वयोरविनाभावे साहचर्ये सति । कीदृशयोस्तयोरित्यत आह * मिथ इति * परस्परमसम्बन्धशून्ययोर्व्याप्यव्यापकभावरहितयोर्मध्ये यदन्ययः यस्य शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वस्याप्यन्ययो ऽभावः साध्याभावाविनाभावी श्यामतालक्षणसाध्याभावव्याप्यः यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वं नास्ति तत्र श्यामत्वमपि नास्ति यथा गौरः पुरुष इति । स—शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वधर्म उपाधिरत्र मिथः सम्बन्धशून्ययोरिति साधनाव्यापकत्वमुक्तम् । यदन्ययः साध्याभावाविनाभावीति साध्यव्यापकत्वमुक्तं व्यापकाभावस्य व्याप्यत्वात् व्याप्याभावस्य च व्यापकत्वादेकसाध्येत्यादिस्वरूपसङ्कीर्त्तनम् । यत्र साध्यं तत्रोपाध्यभिमतो धर्मो यत्रोपाध्यभिमतो धर्मो नास्ति तत्र न साध्यमपीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोरेव व्याप्यव्यापकभावनिश्चयेऽपि

तत्रोपाधिशब्दप्रवृत्तिः किं निबन्धनेत्याशङ्क्याह * तदिति * तस्योपाध्यभिमतस्य धर्मभूता व्याप्तिः साधनाभिमते धर्मे चकास्ति भातीति कृत्वाऽसावुपाधिरुच्यते ऽत्रोदाहरणमाह * जपेति * जपाकुसुमधर्मो रक्तता स्फटिक इव उप समीप आधीयत इत्युपाधिः स्वसम्बन्धादन्यत्र स्वधर्माध्यारोपकत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। इदमुदितं कुसुमाञ्जलौ तद्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जपाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यत इति। अन्यत्राप्युक्तं स्वसम्बन्धेन स्वीयं धर्ममन्यत्र दर्शयन् स उपाधिर्यथा लोके जपाकुसुमादिःस्फटिकोपल इति। अन्यत्र स्वधर्मारोपकत्वादुपाधित्वमित्यत्र भट्टवचनं प्रमाणयति * तदिति * ननु व्याप्यस्य गमकत्वेऽग्नीषोमीयादिष्वधर्मत्वावगतौ हिंसात्वस्यापि हेतुव्याप्तित्वप्रसङ्गः व्याप्ता हि हिंसा ब्रह्महत्यादिष्वधर्मत्वेनानिष्टं चेदमित्याशङ्क्याह *

व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः।
अस्मिन् सत्यमुना भाव्यमितिशक्त्या निरूप्यते॥
अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीविकाः।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणेति॥

इदं श्लोकद्वयं भट्टोक्तं तात्पर्येन इत्थं व्याख्यातमिह तावद्ब्रह्महत्यादिष्वधर्मत्वयुक्तेषु हिंसात्वनिषेधत्वे उपलब्धे ततउभयधर्मसंनिधानेऽपि निषिद्धत्वमेवाक्षेपकमधर्मत्वस्य न हिंसात्वं यतो निषेधविधिप्रयुक्तैवाऽनिष्टानुबन्धिता न हिंसात्वप्रयुक्ता आक्षेपकं चाक्षि-

ल्यमाणेन नियतं तत्र हिंसात्वमाक्षेपकं यदि हि नि-षेधविधानं न स्यात्ततो विनाप्यधर्मत्वं न स्यादेव हिंसात्वमाक्षेपकश्चान्यत्रोपलभ्यमानमाक्षेप्यं सन्निधा-पयति अनाक्षेपकस्तूपलभ्यमानोऽपि न धर्मांतरं स-न्निधापयत्यनियतत्वादिति । अत्रोदाहृतवार्त्तिकस्येय-मक्षरयोजना । परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवका अन्ये समर्थहेतोरन्ये हेत्वाभासा इत्यर्थः।यद्वा अन्ये हिं-सात्वादयः यथा ऽग्नीषोमीयपश्वालम्भोऽधर्मसाध-नं हिंसात्वाद्ब्रह्मर्थहिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वप्रयुक्तव्या-प्त्युपजीवको हिंसात्वादिति हेतुः तत्प्रभृतिभिः तैः परप्रयुक्तव्याप्तिभिर्दृष्टैः पक्षधर्मतयाऽवगतैरपि व्या-पकांशावधारणा नैष्वेव साध्यनिश्चयो न जायत इत्यर्थः । एवमुपाधिं लक्षयित्वा तदवान्तरभेदमाह * स चेति * द्विविध इत्यध्याहारस्तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजकः स च द्विविधो हि निश्चितोपाधिराशङ्कितोपाधिः । शङ्कितोपाधाव-भियुक्तवचनमुदाहरति * यत्रेति * विपक्षस्य साध्या-भाववतो यावद्व्यतिरेकित्वं हेत्वभावरहितत्वं शतां-शेनापि उपाधिशङ्काद्वारेणापि शङ्क्यते तावद्धेतोर्गम-निकाबलं साध्यनिश्चयजननसामर्थ्यं कुतो न कुतोऽपि निःसन्दिग्धव्याप्तिलक्षणाङ्गविकलत्वादित्यर्थः *

अतिव्याप्त्या खण्डयति *

५२७ उपाधिखण्डनम् ।

साध्यव्यापकं पक्षेतरत्वेऽपि प्रसङ्गात् । तद्व्याप्ति-

रिक्त इत्यपीति चेन्न । बाधोन्नीतस्य तस्याव्यापनात् । अन्यथा निरुपाधिसम्बन्धित्वे बाधासिद्धेः । यदाह बाधेन वोपाधिरुन्नीयतां अन्येन वेति न कश्चिद्विशेषः । एतदर्थमपि विशेषणीयमिति चेन्न । तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्यासचनवधारणे न शक्यावधारणम् । एवं साध्यव्यापक इत्यपि ।

* नेति * क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यत्र पक्षेतरत्वं साध्यव्यापकं भवति सकर्तृकघटादौ सर्वत्र भावात्साधनाव्यापकं च पक्षे एव कार्यत्वे सति पक्षेतरत्वाभावादिति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । अत्रैके समादधते न हि पक्षेतरत्वं साध्यव्यापकं पक्ष एव साध्यसन्देहे ऽप्युपाध्यभावस्य निश्चितत्वादिति । तैः कथमनुमानमेव मानमिष्टं पक्षे साध्यसद्भावसन्देहेऽपि साधनसद्भावनिश्चयेन शङ्कितव्यभिचारत्वाद्धेतोः । पक्षादन्यत्र हेतोः साध्यसम्बन्धनिश्चय इति चेत्तर्हि इहापि साध्याभावेऽपि पक्षेतरत्वस्य वृत्तेर्विरोधात्स्वयं न वर्तत इति व्यतिरेकनिश्चयस्वरूपभेदादेव न तस्य पक्षत्वापत्तिरिति

" मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं किं न पश्यसी"

त्याभाणकविषयतां नातिवर्तत इति तद्दूषणाय न यत्यत इति । पक्षेतरत्वव्यतिरिक्तत्वे सति साध्यव्यापकः साधनाव्यापक उपाधिरिति लक्षणं विशिनष्टि * तदिति * पक्षेतरत्वं पक्षान्यो-

न्याभाववत्वं तद्यतिरिक्तं पुनस्तदन्योन्याभाववत्वं तत्र सम्भवत्यनवस्थानादिति दूषयति * नेति * अभ्युपेत्यापि दूषयति *बाधेति* तेजो द्रव्यमनुष्णं रूपित्वाद्धटवदित्यत्र पक्षे साध्याभावस्य प्रत्यक्षतया हेतोः प्रत्यक्षविरुद्धत्वं तत्र रूपित्वानुष्णत्वसम्बन्धेऽ तेजस्त्वमुपाधिः पक्षेतरत्वमेव वा बाधेनोन्नीयते तत्र व्याप्त्युपात्तपक्षेतरत्वव्यतिरिक्तेतिविशेषणाभावादित्यर्थः। बाधोऽप्रामाण्यगमको नोपाधेरित्यत आह *अन्यथेति *दुष्टकरणाजन्यस्यैव शुक्तिरूप्यादिज्ञानस्य बाध्यत्वान्निरुपाधिसम्बन्धत्वे कदुष्टकरणजन्यतया प्रमाणमेव स्यादित्यत एवोदयनेनातेजस्त्वमुपाधिरुक्तः। बाधेनोपाधिरुन्नेय इत्यत्र तदीयवचनमुदाहरति *यदिति* अन्येन—व्यभिचारेण विपक्षप्रतिकूलतर्काभावेन वेत्यर्थः। ननु शब्दो नित्य आकाशैकगुणत्वात्तद्गतपरममहत्त्ववदित्यनुमानमिति चेन्न। अकार्यत्वस्योपाधेर्भावादन्यथाऽऽत्मविशेषगुणा नित्यास्तदेकगुणत्वात्तद्गतपरममहत्त्ववदिति च स्यात्। अस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादहेतुत्वमिति चेन्न। निरुपाधेर्बाधाभावात्स्वभावप्रतिबन्धस्य तत्परित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात्तस्मात् बाधेन चोपाधिरुन्नीयतामन्यथा वेति न कश्चिद्विशेष इति कुसुमाञ्जलावुक्तमित्यर्थः। बाधोन्नेयपक्षेतरत्वव्यतिरिक्तत्वे सति कथितलक्षण उपाधिरिति शङ्कते * एतादिति * अतिव्याप्तिपरिहारेऽप्यसिद्धिरपरिहार्येति दूषयति * नेति * साधनव्यापकत्वं तद्व्याप्तिकर्तृत्वं तदभावः साधनाव्यापकत्वमेवं च व्याप्तिसिद्धौ

व्यापकत्वासिद्धिस्तत्सिद्धौ तदपेक्षाऽव्यापकासिद्धिस्तत्सिद्धावुक्तोपाधिसिद्धिरुपाधिसिद्धौ च निरुपाधिकसम्बन्धव्याप्तिसिद्धिरिति चक्रकापत्तेरित्यर्थः । उक्तन्यायं विशेषांशेऽप्यतिदिशति * एवमिति * व्याप्त्यनवधारणे साध्यव्यापक इत्यपि शक्यावधारणं नेति सम्बन्धः । व्याप्तिसिद्धौ साध्यव्यापकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धावुपाधिसिद्धिरुपाधिसिद्धौ च निरुपाधिकसम्बन्धव्याप्तिसिद्धिरिति चक्रकापत्तेरत्राऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । एतेन समव्याप्तिपक्षोऽपि ।

" समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा ।
समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः" ॥

इत्युक्तो निरस्तश्चक्रकापत्तेस्तुल्यत्वात् ।

निरुपाधिकसम्बन्धो व्याप्तिर्न साध्येन सहोपाधेर्येन चक्रकं स्यात्किन्तु साहचर्यमात्रमतो नोक्तदोष इति शङ्कते ।

५२८ चक्रकापत्तिपरिहारशङ्कानिरासः ।

अथ मन्यसे ऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वम् । न । वस्तुगत्या व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापाततोऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वसम्भवात् तस्याप्युपाधित्वापत्तेः । न दृश्यत इति च निरूपयितुमशक्यम् । व्याप्तिग्रहकाले च साध्यत्वाभावेन तदव्यभिचारः कथमवधार्य्यः । साध्यं व्यापकमपेक्षितमिति चेन्न । व्याप्त्यनवगमे व्यापकार्थानवगमात् । सम्भावितव्यापकभावो व्यापकोऽपेक्षित

इति चेन्न। व्यापकस्यानिरुक्तौ किंरूपतया सम्भात्र-नापि स्यात्। अथ साध्यव्यापक इत्येव भद्रं तदानीं साध्यत्वाभावेऽपि साधयितुमर्हत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। न। कथं ह्यवगन्तव्यमिदमेव साधयितुमर्हमिदं नेति। व्यापकत्वादिति वक्तुमशक्यत्वात्। नच साधनाव्यापकत्वं सर्व्वत्र निश्चेतुं शक्यम्। स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया मैत्रतनयेऽभावस्य दुरधिगमत्वात्।

* अथेति * न दृष्टो व्यभिचारः साध्येन यस्य सोऽदृष्टव्यभिचारः साध्यस्तथात्वमुपाधेः साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः। आपाततो ऽदृष्टव्यभिचारत्वमुत कालान्तरेऽपीति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * वस्तुगत्या व्यभिचारि साध्यं यस्योपाधेस्तस्यापाततो न दृष्टो व्यभिचारः साध्येन यस्य स तथोक्तस्तथात्वसम्भवात् क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्यत्र रूपित्वमुपाधिः स्यात्तस्य साधनाव्यापकत्वादापाततो व्यभिचारादर्शनाच्चेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीये लक्षणासिद्धिरित्याह * नेति * कालान्तरभाविव्यभिचारस्य सम्प्रति ज्ञातुमशक्यतया तदभावोऽपि दुर्निरूप इत्यर्थः। व्याप्तिग्रहणकाल इति काकाक्षिवदुभयतः सम्बध्यते। एवं साध्यव्यापक इत्यत्र व्यापकांशाप्रयुक्तदूषणमभिधाय साध्यांशदूषणमाह *व्याप्तीति* साध्यत्वं नाम सिद्धिविषयत्वं सिद्धिश्च व्याप्तलिङ्गाधी-

ना तल्लिङ्गं व्याप्तिग्रहणकाले नास्ति तेन तदा साध्यत्वाभावात्तेन सह व्यभिचाराभावो नावधारयितुं शक्यत इत्याशयः। साध्यत्वं न सिद्धिविषयत्वं किं तु व्याप्तिकर्तृत्वमेवातस्तद्व्यभिचारः शक्यनिरूपण इति शङ्कते * साध्यमिति * असम्भवेन दूषयति *नेति* व्याप्त्यनवगमे यद्यपि तत्कर्तृत्वव्यापकत्वप्रमा न सम्भवति तथाऽपि सम्बन्धकर्तृत्वे सत्यधिकवृत्तितया व्यापकत्वसम्भावनाऽस्ति सम्भावितव्यापकादृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वमिति शङ्कते * सम्भावितेति * क्वचित्प्रमितस्यैवान्यत्र सम्भावनाविषयत्वं निश्चयपूर्वकत्वात्संशयस्य संभावनस्येहान्तर्भावात्क्वचिदप्यनिश्चये सम्भावनमपि न स्यादिति परिहरति * नेति * किंरूपतया—केन प्रकारेणेति यावत्। व्याप्तिग्रहणकाले साध्यत्वाभावप्रयुक्तोक्तदोषपरिहारं शङ्कते * अथेति * कुतो भवत्त्वमुक्तदोषापाकरणमन्तरेणेति तत्राह * तदानीमिति * साध्यत्वं न सिद्धिविषयत्वं किन्तु तद्योग्यता सा तु यावद्द्रव्यभाविनीति भावः। नैतदपि सिद्ध्यति मानाभावादिति परिहरति * नेति * इदमग्न्याद्येव साध्यं नेदं धूमादि इति कथमवगन्तव्यमित्यन्वयः। धूमाग्न्योः साधनसाध्यभावो व्याप्यव्यापकभावादवगम्यते तत्राह * व्यापकेति * साधनाव्यापकत्वविशेषणस्य प्रकारान्तरेण खण्डनं प्रस्तौति * न चेति * शब्दो नित्यः ध्वन्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदित्यत्राकृतकत्वोपाधौ साधनाव्यापकत्वं निश्चेतुं श-

क्यत इति सर्वत्रेत्युक्तम् । कुतोऽनिश्चय इत्यत आह * स इति * मैत्रतनयत्वश्यामत्वसम्बन्धे शाकाद्या-हारपरिणतिपरम्परोपाधिराश्रीयते तस्याः पक्षीकृतमैत्रतनये भावो दुरधिगमो मानाभावात्कथंचिच्छाकपरिणामाभावावगमेऽप्याद्दिपदोपात्ताहारान्तरपरिणति-परम्पराभावो दुरधिगम इत्याशयः ।

तर्हि साधनाव्यापकत्वानिश्चयान्माभून्निश्चितोपाधित्वमथापि सन्दिग्धोपाधित्वं भविष्यति साधनाऽव्यापकत्वस्याप्यनिश्चयादिति शङ्कते ।

५२९ सन्दिग्धोपाधित्वनिरासः ।

यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वमन्यत्र शङ्कितोपाधित्वं मैत्रतनयत्वव्याप्यशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया स्थातव्यमित्यत्र नियामकाभावादिति चेन्न। मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छङ्काया अपि छेत्तुमशक्यत्वात् । तत्रापि तत्तत्सामग्रीत्युपाधिपरम्पराभिधाने च तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव प्रसाधनस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् ।

* यत्रेति * यत्र निषिद्धत्वादौ साधनव्यापकत्वादिकथितलक्षणस्य निश्चायकं श्रुत्यादिकं प्रमाणमस्ति तत्र निषिद्धत्वादौ निश्चितोपाधित्वमित्याशयः । निश्चितोपाधिस्थलमुक्त्वा शङ्कितोपाधिस्थलमाह * अन्यत्रेति * शाकाद्याहारपरिणत्यादौ सन्दिग्धोपाधित्वमित्यर्थः । साधारणधर्म्मदर्शनादि-

शङ्कासामग्र्यां सत्यामुपाधिशङ्कानङ्गीकारे स्वक्रिया-व्याघातापत्तिरित्यभिप्रेत्य हेतुमाह * मैत्रेति * शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया मैत्रतनयत्वं व्याप्य स्थातव्यमित्यत्र प्रमाणाभावाद्विशेषादर्शनं साहचर्यमात्रे सामान्यदर्शनं च विद्यत इति भावः । विशेषादर्शनादिकारणाभावमापादयन् शङ्कानङ्गीकारे नास्ति व्याघात इति परिहरति * नेति * मैत्रतनयः शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परापूर्वको मैत्रतनयत्वादिति हेतुनैव व्यापकत्वविशेषदर्शनात् कारणाभावादेव शङ्काभाव इति भावः । मैत्रतनयत्वेन शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परापूर्वकत्वे साध्ये शाकाद्याहारसामग्रीसत्वमुपाधिस्तस्य मैत्रतनयत्वेन प्रसाधने तत्सामग्र्युपाधिरित्युपाधिपारम्पर्याभिधानान्नोपाध्यनुमानसम्भव इत्यत आह * तत्रापीति * तस्याः सामग्र्या मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्तुं शक्यत्वात्साधनाव्यापकत्वमिति शेषः ।

तत्सामग्र्या साधनव्यापकत्वानुमाने साधनानवस्था स्यात् सा च न युक्ताऽनवस्थायां प्रमाणाभावाद्गौरवाच्चेति शङ्कते ।

५३० अनवस्थानिरासः ।

अनवस्थैवं स्यादिति चेत् । न । उपाध्युपन्यास एव कुतोऽनवस्था न स्यात् । साध्यसामग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारण्यात् । एवं च साध्ये सामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयम् । श्यामत्वादौ साध्ये

शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्यादेस्तस्मिन्साध्ये श्यामत्वा-
देरुपाधित्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यत
इति चेत् । नैवम् । प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना
साधने साधनाव्यापकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् ।
अन्यथा सकर्तृकत्वे साध्येऽदृष्टजत्वं अदृष्टजत्वे च
सकर्तृकत्वमुपाधिरित्युभयासिद्धिः स्यात् एवं बुद्धिम-
त्पूर्वकत्वे प्रयत्नवत्पूर्वकत्वं प्रयत्नवत्पूर्वकत्वे बुद्धि-
मत्पूर्वकत्वमेवं वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वे ऽपीन्धनत्वजा-
त्याक्रान्तत्वं तस्मिन्वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्वमुपाधिः स्या-
दित्यत्राऽपि विश्वमनुमानं व्याकुलं स्यात् ।

* अनवस्थेति * अनवस्थासाम्यापादनेन परिहृ-
रति * नेति * साध्यसामग्र्या उपाधित्वमुपेत्य दू-
षणं निरगादिदानीं तदेवानुपपन्नमतिप्रसङ्गादित्याह
* साध्येति * पर्वतो ऽग्निमानित्यत्रापि सामग्र्यु-
पाधिः स्यात्तत्साधने तत्सामग्रीति साध्यसामग्रीप-
रम्परया सर्वानुमानोच्छेद इत्यर्थः । माभूत्तर्हि साध्य-
सामग्र्या उपाधित्वमतिप्रसङ्गनिवृत्तय इत्यत आह *
एवमिति * साध्यसामग्र्यन्यत्वे बाधोन्नेयपक्षेतरत्व-
व्यतिरिक्तपक्षेतरत्वान्यत्वे सति कथितलक्षण उपा-
धिरिति विशेषणीयमेवं विशेषितेऽपि शाकाद्याहा-
रपरिणतिपारम्पर्यस्य साधनाव्यापकत्वासिद्धिरित्या-
शयः । स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यनुमाने शाकाद्या-

कारणारम्भपर्यमुपाधिः शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्य-पूर्वको मैत्रतनयत्वादित्यनुमाने श्यामत्वमुपाधिरि-ति इतरेतरोपाधित्वसम्भवान्नोपाधेः साधनव्याप-कत्वानुमानं शक्यमिति शङ्कते * श्यामेति * आ-दिपदादुपाध्यन्तरस्थलस्वीकारः । द्वयोर्युगपत्साधनाच्च परस्परोपाधित्वमिति परिहरति * नैवमिति * स श्यामत्वे सति शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकः मैत्रत-नयत्वादिति साधने प्रत्येकं साधनाव्यापकत्वस्य शङ्कि-तुमशक्यत्वादित्यर्थः । यदि द्वयोर्युगपत्साध्यत्वं नाङ्गी-क्रियेत तर्हि सर्वमप्यनुमानं भज्येतेत्याह *अन्यथेति* अन्यथा विश्वमनुमानं व्याकुलि स्यादिति सम्बन्धः । तदुपपादनं * सकर्तृकत्व इत्यादि * एवमन्योन्योपा-धिनयेश्वराऽनुमानासिद्धिमुक्त्वा तस्य सर्वज्ञत्वानुमा-नासिद्धिमाह * एवमिति * उपाधिरित्युभयसिद्धिरि-ति सर्वत्रानुषङ्गः । तेजोवत्त्वमात्रं पर्वतेऽप्यस्तीति वि-शिनष्टि *इन्धनतेजोवत्त्वमिति * इन्धनं मण्याद्युप-लक्षणम् । एतदुक्तं भवति । पर्वतो वन्हिमान् धूमव-त्वादित्युक्ते काष्ठाद्यन्यतमजन्यतेजोवत्त्वमुपाधिरिति । वन्हित्वं जातिर्यस्य स वन्हित्वजातिरग्निस्तदाक्रान्त-त्वं वन्हिमत्वमित्यर्थः । केचित्तु अयं वन्हित्वजात्याक्रा-न्तः धूमकेतनत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमाने काष्ठादि-जन्यप्रकाशगुणवत्त्वमुपाधिरिति व्याचक्षते । तत्सदसद्वे-ति पण्डितैरेव निरूप्यम् । आदिशब्दाद्द्व्यणुकं स्वपरि-माणान्यूनपरिमाणारब्धं सावयवत्वाद्घटवदित्यत्र कार्यद्र-व्यत्वमुपाधिस्तस्मिँश्च साध्ये स्वपरिमाणाऽन्यूनपरि-

माणारभ्यत्वमित्यादि मृग्यते । अन्योन्याश्रयोपाधित्व इवोपाधित्वेऽपि सम इत्यदोष इति भावः ।

साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वम-स्त्वित्यत आह ।

५३१ सर्वज्ञनारायणमतनिरासः ।

अत एव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमिष्टमित्यपि प्रत्युक्तम् ।

* अत इति * व्याप्त्यनिरुक्तौ व्यापकत्वानिरुक्तेरेवेत्यर्थः । साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वं साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वमिति नारायणसर्वज्ञमतमपि निरस्तम् । व्याप्त्यसिद्धौ साध्यसाधनभावासिद्धेरिति द्रष्टव्यम् । ननु चसाधनाव्यापकत्वमपि सर्वत्र निश्चेतुं शक्यमित्यस्मात्प्रागिदं वक्तव्यम् । सत्यम् । ग्रन्थार्थ उपदेशानां ऽवगन्तव्य इत्यभिप्रेत्य व्यवहितसम्बन्धितया करणाददोष इति ।

यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वमिति यदुक्तं तदपि न प्रसक्तार्हमित्याह ।

५३२ निश्चितोपाधावपि साधनाव्यापकत्वस्यदुर्ग्रहत्वम् ।

यत्राप्युपाधिर्निश्चीयते तत्राप्यतीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाव्याप्त्यर्थमनुमेयतायां सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् ।

तथा सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्व्यूढं स्थास्यतीति चेत् । एवं ब्रुवाणो नियतमजैषीः परं मन्द मन्दाक्षं न प्रतिपक्षम् । तथा हि-स्वीकृतनिश्चितोपाधिभावे शङ्कितोपाधित्वमापनदनुकूलं मन्यते कोऽन्यो जितलज्जात् । न च क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्का शक्या । यत्र प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भविष्यतीति चेन्न । ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं शक्यत्वात् । नच यदेकत्वैकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यत्रैन्द्रियकबाधे हेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्येत पाकदर्शनात् जठरानलादि । साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इति च शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परासाध्यं व्याप्नोतीत्यव्यापकतादोषः । न हि शाकादित्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं व्याप्नुयात् ।

* यत्रेति * तेजोऽनुष्णं रूपवत्त्वादित्यत्र शङ्कितोपाधिमात्रमुन्नीयातेजस्त्वमुपाधिविशेषः कल्प्यते तस्य प्रत्यक्षतया तदभावः पक्षे प्रत्यक्ष इति विशिनष्टि * अतीन्द्रियेति * वज्रादिर्लोहलेख्यः पार्थिवत्वात्काष्ठवदित्यत्र शिथिलावयवत्वमुपाधिराश्रीयते स चातीन्द्रियो लोहलेख्यत्वेनानुमेयत्वादत एव वाचस्पतिटीकायामुदयनेन स्फटिके कथमेवं प्रतिपत्तिरिति चोदिते प्रत्युक्तं लोहलेख्यत्वादेवेति तस्य

साधनाव्यापकत्वार्थं तदभावो वज्रादावनुमेयो वज्रादिर्न प्रशिथिलावयवः लोहालेख्यत्वादायुधवदिति । अस्य च हेतोर्वज्रादिः प्रशिथिलावयवः पार्थिवत्वाद्घटवदिति सोपाधीक्रियमाणपार्थिवत्वेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्तुं शक्यत्वान्न साधनाव्यापकत्वानिश्चय इत्यर्थः । अतीन्द्रियोपाधौ साधनाव्यापकत्वं निश्चेतुं न शक्यं चेत् सोऽपि तर्हि शङ्कितोपाधिरेव तल्लक्षणत्वाच्छाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्यवदिति शङ्कते * तथासतीति * अतीन्द्रियोपाधेः साधनाव्यापकत्वानिश्चये सतीत्यर्थः । निर्व्यूढं निष्प्रत्यूहमित्यर्थः । अपसिद्धान्तप्रसङ्गेन परिहरति *एवमिति* मन्दाचं लज्जामतीन्द्रिये विषये शङ्कितोपाधित्वमित्येवं ब्रुवाणः परं केवलं लज्जामजैषीर्न प्रतिवादिनमित्यर्थः । शङ्कितोपाधिलक्षणे सति शङ्कितोपाधित्वस्वीकारे लज्जां जितवानसीति कथमाक्षेपस्तत्राह * तथा हीति * स्वीकृतो निश्चित उपाधिभाव उपाधित्वं यत्र तस्मिन्नित्यर्थः । पूर्वमुपाधिशङ्कामुपेत्य स्वीकृतत्यागादपसिद्धान्तः स्यादित्युक्तं सम्प्रति सोऽपि न सम्भवत्याशङ्क्यमानस्य क चिदप्यनिश्चितत्वादित्याह * न चेति * सम्बन्धिदर्शनेन कोटिद्वयस्मरणे सति सविशेषाग्रहणादिकारणाच्छङ्का जायते स्मरणं च पूर्वानुभूतस्यैवातः क चिदुपाधिनिश्चयाभावे तच्छङ्का न स्यादित्यर्थः । क चिदप्युपाधिनिश्चयाभावे स्यादयं दोषो न तु तदभावः प्रत्यक्षाविषये तन्निश्चयादिति शङ्कते *यत्रेति* तद्दर्शनस्थानं साधनाव्याप-

कत्वस्थानमित्यर्थः। यद्वा तदेवानुमानं तद्दर्शनस्थानमुपाधिनिश्चयस्थानमित्यर्थः। प्रत्यक्षोपाधावपि साधनाव्यापकत्वनिश्चयं पराकुर्वन्परिहरति *नेति* तेजोऽनुष्णं रूपित्वादित्यत्रातैजसत्वं पक्षेतरत्वं प्रत्यक्षं तस्य पक्षे साधन ऐन्द्रियकबाधे सति तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन रूपित्वहेतुना साधयितुं शक्यतया न तद्दर्शनस्थानत्वमित्यर्थः। एकत्रोपाधेरैन्द्रियकत्वे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्य प्रत्यक्षबाधेन तदनुमेयत्वं दृष्टमित्यत आह *न चेति* न च न प्रसाध्य इति सम्बन्धः। उदाहरणमाह *पाकेति* बाह्यानलस्य प्रत्यक्षत्वात्तस्य वाऽशितपीतपाकलिङ्गेनान्तरतीन्द्रियस्तज्जातीयोऽनुमीयते। आदिग्रहणेन तद्गतरूपादिसङ्ग्रहः। एवं साधनाव्यापकत्वांशं निरस्य साध्यव्यापकत्वांशं निरस्यति *साधनेति* साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इत्यस्य लक्षणस्याव्यापकतादोषश्च कुत इत्यत आह *शाकेति* शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परासाध्यं श्यामत्वन्न व्याप्नोति यस्मादित्यर्थः। शाकादित्वस्य नानात्वेन व्यावृत्ततयाऽनुगतश्यामत्वव्यापकत्वायोगादिति हेतुमाह *न हीति* क्वचिच्छाकं क्वचित्सलं क्वचिल्लवणमिति शाकादित्वमनुगतमेकं नास्ति तेनाव्यापकत्वमित्यर्थः।

यद्यपि शाकादिरूपेणानुगतिर्नास्ति तथाऽपि श्यामिकाकारणत्वोपाधावनुगतिरस्त्येवेत्याशङ्कामुपेत्याह।

५३३ शाकादित्वस्यानुगतत्वेऽपि दोषः।

अस्तु वा कथमपि तथापि, श्यामत्वं न व्याप्नोति इन्द्र-

नीलशिलादिश्यामत्वस्याहाराजन्यत्वात् । शरीरश्यामत्वं साध्यं तच्च व्याप्नोत्येवेदमिति चेन्न । व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् । नच पुरुषश्यामत्वेन व्याप्तिः । हेतुपक्षधर्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्मः सिध्यति न व्याप्तया अन्यथा-पुरुषपदस्य व्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात् । परम्परा-सम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात् । नच साध्यसाधनसम्बन्धादृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वं मा रूपसाक्षात्कृतिकरणादेस्तैजसादित्वे साध्ये भूदुद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वम् । साधनेनापि च विशेषणतया निवेश्येन यदि केवलसाध्यव्यापकं व्यवच्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारशङ्काधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात् । अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वासिद्धिरेव । न हि प्रयोजनमात्राद्विशेषणमर्थवद्भवति किन्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति । अन्यथा शरीरजन्यत्वमिवाकर्तृकत्वे व्यक्तमासिद्धौ पर्य्यवस्येदिति ।

अस्त्विति शा[illegible]ाहाराजन्यश्यामत्वाभावात्कथमव्यापकत्वमित्यत आह * इन्द्रेति * इन्द्रनीलमणौ श्यामत्वसाध्यमस्ति नचोपाधिरित्यव्यापकत्वमित्यर्थः । श्यामतामात्रस्य साध्यत्वाभावात्तत्रोपाध्यभावो न दोषाय शरीरश्यामत्वस्यैव साध्यत्वात्तच्च

सर्वत्रोपाधिरस्त्येवेति शङ्कते *शरीरेति* इदं शाका-दित्वमिति यावत् । साध्यसाधनसम्बन्धस्यैव सोपाधिकत्वं न तु साध्यत्वस्येति परिहरति *नेति* साध्य-साधनसम्बन्ध एवोपाधिर्वक्तव्यो न तु साध्येऽन्यथा हेतोरप्रयोजकत्वासिद्धेर्व्याप्तिनिश्चयो यो मैत्रतनयः स श्याम इत्येतावद्रूप इति स्यादेवाव्यापकत्वमित्यर्थः । मैत्रतनयत्वस्येति शेषः । पुरुषश्यामत्वेन व्याप्त्यग्रहे मैत्रतनयत्वस्य श्यामत्वमात्रप्रयोजकतया पुरुषश्यामत्वासिद्धिरित्यत आह * हेत्विति * हेतुव्याप्त्या साध्यसामान्यसिद्धेर्हेतोः पक्षधर्म्मतया साध्यविशेषस्य पक्षधर्म्मस्य सिद्धिरित्यभ्युपगमादन्यथा

"विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता ।
इत्यादिदोषदुष्टत्वान्न च नोऽनुमितिः प्रमा" ।

इति कथितदोषानिस्तारादित्यर्थः । पुरुषश्यामत्वेन मैत्रतनयत्वव्याप्त्यभ्युपगमेपि नाननुगमप्रसङ्गस्तदेतत्पुरुषेति विशेषणाभावान्न च हेतोः पक्षधर्म्मवैयर्थ्यं तद्बलादेव तन्निष्ठपुरुषश्यामत्वसिद्धेस्तत्पुरुषत्वविशेषणमपि व्याप्त्यन्तर्गतमेवेत्यत आह * अन्यथेति * श्यामतामात्रव्याप्तमैत्रतनयत्वहेतुपक्षधर्म्मत्वबलादेवैतत्पुरुषश्यामत्वसिद्धेः पुरुषेति विशेषणं व्यर्थं व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न वैयर्थ्यं मैत्रतनयत्वं पुरुषसम्बन्धि तत्सम्बन्धि च तन्मैत्रस्थकज्जलादि तत्सम्बन्धि तत्समवेतश्यामलादीति परम्परासम्बन्धि श्यामलादिव्यवच्छेदकत्वात्तत्पुरुषविशेषणस्येति तत्राह * पर-

स्परेति * परम्परया सम्बन्धि च तत्कज्जलादिलेपेन जायमानश्यामलादि चेति तथोक्तं तद्व्यवच्छेदकत्वे पुरुषविशेषणस्येति सम्बन्धः । परम्परासम्बन्धिनः श्यामत्वस्य व्यवच्छेदकं कथं स्यान्न कथं चित् तथा विधश्यामत्वमेव नास्ति तत्राह * संयुक्तेति * मैत्र-तनयेन संयुक्तो यः श्यामलपुरुषः तस्मिन्समवेतं यच्छ्यामत्वं तत्परम्परया मैत्रतनयसम्बन्धीति यथा स श्याम इत्युक्ते कज्जलादिलेपनिमित्तश्यामत्वेन सिद्धसाधनता तथा पुरुषविशेषणेऽपि परम्परासम्ब-न्धिपुरुषश्यामत्वेन सिद्धसाधनता स्यादिति तदर्थम-पि विशेषणान्तरमुपादेयमिति न कदाचित्कोऽप्यविच्छेद इत्यर्थः। श्यामलादीत्यत्रादिपदेन पीतादि न गृह्यते किं तु कज्जलश्यामलापेक्षया श्यामलान्तरमेव स्वीक्रियते साध्यरूपे व्यापकत्वं यदि तर्हि शाकादित्वस्येन्द्रनील-श्यामत्वे भावादव्यापकत्वं स्याद्यदा तु साध्यसाधनस-म्बन्धव्यापकत्वं तदा नाव्यापकतादोषो यत्र मैत्रतनय-त्वश्यामत्वसम्बन्धस्तत्र शाकादिजन्यत्वमपि तत्सम्भ-वादित्यत आह*न चेति*व्याप्यनिरुक्तौ व्यापकत्वानि-रुक्तेरिति दूषणस्य कथितत्वात् दूषणान्तरमाह*मेति* साक्षात्कृतिकरणत्वादेर्हेतोस्तैजसादित्वे साध्ये उद्भूत-रूपत्वादेरुपाधित्वं मा भूदित्यन्वयः। चक्षुस्तैजसं रूपा-दिषु रूपस्यैव ग्राहकत्वात् दीपवदित्यत्रोद्भूतरूपत्वमुपा-धिः स्याद्रूपस्यैव ग्राहकत्वस्य तैजसत्वसम्बन्धे सर्वत्र भावात्तथा स्पर्शनेन्द्रियं वायवीयं स्पर्शादिषु स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वाद्व्यञ्जनाभिघातवायुवदित्यत्रोद्भूतस्पर्शवत्वं,

घ्राणं पार्थिवं गन्धादिषु गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वाद्विङ्गुवदित्यतोद्भूतगन्धत्वमुपाधिः स्यान्न चैतदिष्यते । चक्षुरादेस्तैजसादित्वसिद्धेरतस्तस्योपाधित्वं मा भूदिति साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वतनुर्न साध्यव्यापकत्वे तु नोद्भूतरूपत्वादेरुपाधिधित्वं द्व्यणुके तैजसादित्वे सत्यप्युद्भूतरूपत्वाद्यभावेनाव्यापकत्वादित्यर्थः । साध्यसाधनसम्बन्धव्यापक इत्यत्र सम्बन्धद्वारा निवेशनीयं यत्साधनं तेन केवलसाध्यव्यापको व्यवच्छिद्यते किं वा न किञ्चिदिति विकल्प्य प्रथममपवदति * साधनेति * अव्याप्त्या दूषयति *तदेति* तस्य—केवलसाध्यव्यापकस्येति यावत् । अध्वरे पश्वालम्भोऽधर्मसाधनं हिंसात्वान्निषिद्धहिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिः केवलसाध्यव्यापकोऽन्यथा निषिद्धत्वेन परदारगमनादेरधर्मसाधनत्वानुमानायोगादतस्तस्य व्यभिचारशङ्कां साधनस्याधातुं क्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यादित्यर्थः । द्वितीयमुद्भावयति * अथेति * व्यर्थविशेषणासिद्धत्वं लक्षणस्येति दूषयति * तदेति * अव्यवच्छेदकत्वेऽपि साधनवन्निष्ठसाध्यव्यापकशाकादित्वोपाधित्वस्वीकारप्रयोजनतया भवत्येव विशेषणमित्यत आह * न हीति * कुतस्तर्हि विशेषणार्थवत्त्वमित्यत आह *किन्त्विति* सदृष्टान्तं विशेषणासिद्धिमुपपादयन्नुपसंहरति * शारीरीति * पृथिव्याद्यकर्तृकं शरीरजन्यत्वादात्मवदिति मीमांसकेनोक्तेऽजन्यत्वमेवाकर्तृत्वे प्रयोजकमित्युक्ते व्यभिचाराभावेन शरीरिविशेषणवैयर्थ्याद्वि-

शेषणासिद्धो हेतुर्यथा तथेदमपि लक्षणं हेतुविशेषत्वादसिद्धौ पर्यवस्येदित्यर्थः । बाधोन्नेयोपाधौ साधनवन्निष्ठसाध्यव्यापकत्वासम्भवात्केवलसाध्यव्यापकत्वमिति तदव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

एवमन्वयव्यतिरेक्यनुमान उन्नाव्यमानोपाधौ लक्षणाव्याप्तिमुक्त्वा केवलव्यतिरेकिहेतूपाधावपि लक्षणाव्याप्तिरित्याह ।

५३४ केवलव्यतिरेकिहेतूपाधौ लक्षणाव्याप्तिः ।

किञ्च आभासे व्यतिरेकिणि पक्षधर्म्महेतौ जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् प्राणादिमत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणं व्यवस्थाप्यं न ह्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिना व्याप्तमिष्यते तस्य पराभिमतस्य क्वचित् सिद्ध्यापत्तेः । व्यतिरेकयोर्व्याप्तावुपाधिश्चेत् तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्य उपाधिरवश्यं मन्तव्योऽन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तिरित्युपाधिव्यतिरेकव्याप्यत्वस्यम्भावस्याभ्युपगम्यतया उपाधेर्यदव्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधेर्व्यतिरेकस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः । असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभाववैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तिरिति । नच दोषान्तरमेव तर्हि वाच्यमिति वाच्यम् । हेतोः पक्षधर्म्मत्वास्थितौ व्याप्तिक्षत्यर्थं त्वयापाध्युपगमध्रौव्यात् ।

* किं चेति * विपक्षबाधकतर्कहीनं केवलं व्यतिरेक्याभास इष्यते। आभासेति विशेषणमुपाधेरावश्यकत्वद्योतनाय। स्वरूपासिद्ध्यैव तत्परिहार इत्यपि न वक्तव्यमित्याह *पक्षेति* तत्स्वरूपं दर्शयति * जीववदिति * इन्द्रियायतनं शरीरमिति लक्षणाच्छरीरमात्रपक्षीकरणे भागे बाधिततया तदाभासत्वमिति तद्व्यावर्त्तनाय जीववदित्युक्तम्। उपाधिव्यतिरेकेण नान्यो दोषः सम्भवतीति वक्तुं विशेषणप्रक्षेपः। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिङ्मनांसि पृथिव्यादिष्टद्रव्याणि तदतिरिक्तानेकद्रव्यवदिति साध्यते। जीवच्छरीरमनेकद्रव्यवदित्युक्ते पृथिव्याद्यनेकद्रव्यसम्बन्धीति सिद्धसाधनं तद्व्यावृत्त्यर्थं पृथिव्यादीति विशेषणम्। व्यतिरिक्तद्रव्यवदित्युक्ते सात्मकत्वेन सिद्धसाधनं तदर्थमनेकेति विशेषणम्। एकस्मिन् शरीरे भोक्तृनानात्वं दशमद्रव्यं वा साध्यते। आदिपदेन भूः शशविषाणोल्लिखिता भूत्वाव्यतिरेकेण गगनवदित्याभाससङ्ग्रहः। अत्रोपाधिस्त्वया ऽवश्यं वक्तव्यो ऽन्यथा निरुपाधिसम्बन्धस्याऽऽभासत्वासिद्धेरेवं चान्वयव्याप्तावुपाधिरुपन्यस्यत उत व्यतिरेकव्याप्ताविति विकल्पाभिप्रायेण कथमित्याह। अन्वयव्याप्तावुपाद्ध्युपन्यासेऽनुपपत्त्यभावात्प्रथम एव कल्पोऽस्त्वित्यत आह * न हीति * व्यतिरेकीति विशेषणमसम्भवद्योतनाय। उपाधिरिष्यते चेत्तेन व्याप्तं साध्यं किं नेष्यत इत्यत आह * तस्येति * पराभिमतस्य तस्य साध्यस्य क्षि-

त्पक्षे सपक्षे वा सिद्ध्यापत्तेर्यदि पक्षव्यतिरिक्ते सा-
ध्यमुपाधिव्याप्तमुच्यते तदा सपक्षभावात्केवलव्यति-
रेकिव्याघातः यदि पक्षे तदोपाधेर्हेतुस्वरूपमात्रसम्ब-
न्धितया व्यभिचाराधानासामर्थ्याभावात् हेतुदोष-
त्वासम्भवेन सदनुमानत्वापत्तिरित्यभिप्रायः। यत्प्रा-
णादिमत्तत्पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवदित्यन्व-
ये यद्युपाध्यसम्भवस्तर्हि व्यतिरेकव्याप्तावुपाधिरू-
ह्याध्यत इति द्वितीयं शङ्कते * व्यतीति * य-
त्पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवन्न भवति त-
त्प्राणादिमदपि न भवति यथा लोष्टादीति व्यतिरे-
कव्याप्तावभोगायतनत्वमुपाधिरूह्यते सर्वत्र व्याप्ता-
वुपाधेर्वक्तव्यत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तौ वैपरीत्येन साध्यव्या-
पक उपाधिरित्यर्थः। परिहरति * तर्हीति * यदु-
क्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनमपि न भवतीति
व्यतिरेके यत्पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यत्वा-
भावरूपसाध्यासत्वं तद्व्याप्तं साधनाभावेन तस्य
साध्याभावस्य उपाधिर्व्याप्यो मन्तव्यो यत्र यत्रो-
पाधिस्तत्र तत्र पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्य-
त्ववन्नास्तीत्यन्यथा साध्याभावाभावेऽप्युपाध्यनुवृत्तिः
स्यादिति साधनव्यापकत्वांशाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः।
अवश्यशब्दोपात्तां युक्तिमाह * अन्यथेति * उपा-
धिर्व्याप्यतया यदि नेष्यते तर्ह्युपाधेरन्वये सत्वे सा-
ध्यान्वयापत्तेः साध्यसत्वप्रसङ्गात्क चित् साध्याभा-
वाभावेऽप्युपाधिसत्वमन्तरेण तस्य व्यापकत्वाभा-
वासिद्धेः साध्याभावाभावश्च साध्यमेवेति क चित्
साध्यसिद्धिरित्याशयः। इतिशब्द उपाधेर्व्याप्य-

त्वप्रतिपादनसमाप्तौ। यत्रोपाधिस्तत्र साध्यन्नास्तीति साध्याभावेनोपाधेरन्वयव्याप्त्यैव व्याप्यत्वन्न पुनः साध्याभावोपाध्योर्व्यतिरेकव्याप्तिरपीति न परसाध्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह *उपाधीति* उपाधौ भोगायतनत्वस्य व्यतिरेकव्याप्तेर्यत्र साध्याभावो नास्ति तत्र भोगायतनत्वं नास्तीत्येवं-रूपाया व्यतिरेकव्याप्तेरवश्यम्भावस्याव श्यकत्वस्याभ्युपगन्तव्यतया साऽऽवश्यकता वाऽन्वयव्यतिरेकवतो धर्मस्यैवोपाधित्वादन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकनियमाच्च केवलान्वयिन्यपि विपक्षस्य समर्थनीयत्वाद्धुपाधेर्यस्य यद्व्यापकं साध्याभावरूपतद्व्यतिरेकस्तस्य साध्याभावस्य व्यतिरेकोऽभावः साध्यसत्वमेव स उपाधिर्व्यतिरेकस्याभोगायतनत्वाभावस्य भोगायतनत्वस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति कृत्वा परसाध्यापत्तिः क्वचित्साध्यासत्वे व्यतिरेकानवधारणादेवं च सपक्षसद्भावाद्व्यतिरेकित्वक्षतिरित्यर्थः। व्यापकाभावो व्याप्याभावव्याप्य इति नियमो नास्ति वस्तुत्वप्रमेयत्वयोर्व्यतिरेके व्यभिचारादत उपाधेर्यद्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिव्यतिरेकस्य व्याप्यतया न मन्तव्य इत्यत आह *असमेति* समव्याप्तिकयोरिदमेव साधनमिदमेव साध्यमिति नियमाभावात्तत्र व्यतिरेकेऽपि व्यापकनियमो माभूदथाऽप्यसमव्याप्तिकयोर्धूमाद्यग्न्याद्योरन्वये यः साध्यसाधनभावस्तद्वैपरीत्येन व्यतिरेके साध्यसाधनभावो यत्राग्न्यादिर्नास्ति तत्र धूमादिर्नास्ति इति व्याप्तेरत्राऽपि भवितव्यं व्यापकाभावस्य व्याप्यत्त्वेनेति भावः। तर्हि व्यतिरेक्याभासे

नोपाधिरुच्यतेऽपितु दोषान्तरमेवोच्यत इत्यत आह * न चेति* कुतो न वाच्यमित्यत आह * हेतोरिति * व्याप्यत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यामप्रामितस्यैवाभासत्वात्पक्षधर्म्मत्वनिश्चये तस्य व्याप्तिहानिर्वक्तव्या तदर्थमुपाधिरभ्युपगम्यत इति नियमादन्यथा व्याप्तिमतः पक्षधर्म्मस्य हेतोराभासत्वानुपपत्तेरतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

एवमुपाध्यनिरूपणेन निरुपाधिकसम्बन्धरूपव्याप्त्यसिद्धिमभिधायाधुना तामुपेत्यापि दूषणमभिधत्ते

५३५ व्याप्तिसिद्धिमुपेत्याऽपि दूषणम् ।

भवतु वा या काचिद्व्याप्तिर्नाम तत्सत्त्व एवानुमितिभावात् तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्या ततश्चाऽऽत्माश्रयः । तद्भेदेचाऽननुगमात्रिनिगमौ स्यातामिति ।

* भवत्विति * दोषं वक्तुं व्याप्त्यनुमित्योर्व्याप्तिमुपपादयति * तदिति * अग्निभाव एव धूमभावात् धूमाग्न्योर्व्याप्तिरिष्टा तद्वद्व्याप्तिभाव एवानुमितिभावात्तयोरपि व्याप्तिरेष्टव्या समानन्यायत्वादित्यर्थः । इष्यते चेल्लिङ्गलिङ्गिनोर्या व्याप्तिः सैव व्याप्त्यनुमित्योरुतान्येति विकल्प्याऽऽद्यमपवदति * ततश्चेति * व्याप्यव्यापकयोर्व्याप्त्याश्रयत्वाद्व्याप्तेर्व्यापकत्वे व्याप्यत्वे वा स्वयमेव स्वाश्रय इति स्ववृत्त्यापात इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति * तदिति * सम्बन्धस्य सजातीयसम्बन्धानाश्रयत्वाद्विजातीयत्वसिद्धये भिन्नलक्षणं वाच्यमतश्च लक्षणाननुगमस्तथा का व्याप्तिरनुमानलक्षणान्तर्गता

का वा व्याप्त्यनुमित्योरित्यनिश्चयोऽव्यवस्था स्यादित्यर्थः ।

व्याप्तिः पक्षधर्म्मता चानुमित्युत्पत्तेरङ्गं तत्र व्याप्तिरखण्डीदानीं पक्षधर्म्मतां खण्डयितुं स्थलशुद्धिं विधत्ते ।

५३६ पक्षधर्मताखण्डनम् ।

व्याप्तिपक्षधर्म्मते अनुमितिं भावयत इति वदन्ति। कश्चायं पक्षो नाम यद्धर्म्मत्वं पक्षधर्मत्वम् । सिषाधयिषितधर्मा धर्मीति चेन्न । सिषाधयिषा हि प्रतिपिपादयिषा वा स्यात् प्रतिपित्सा वा । आद्ये स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः । द्वितीये चासुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसविषयस्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः ।

*व्याप्तीति*भावयतो भवन्तीमुत्पादयतः।वदन्ति तार्किकाः पक्षानिर्णयेन पक्षधर्म्मताऽनिश्चयं वक्तुं पक्षं विकल्पयति *कश्चेति*सिषाधयिषितधर्म्मा धर्मी पक्ष उतानवधारितधर्मा धर्म्मीति विकल्पार्थः।पक्षविकल्पस्याऽऽकस्मिकत्वपरिहारायाह*यदिति*आद्यं कल्पमवलम्बते *सिषाधयिषितेति* साधयितुमिष्टो धर्म्मो यस्य धर्मिणः स सिषाधयिषितधर्मा धर्मी। पक्ष इत्युक्ते सपक्षेऽतिव्याप्तिः तस्य साध्यसमानधर्मत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह *सिषेति* सिषाधयिषितधर्म्मेत्युक्ते धर्मिविशिष्टस्य पक्षत्वं स्यादतश्चासम्भवः साध्यस्य पक्षवृत्तित्वेन तस्यान्तःस्ववृत्त्यापातात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह *धर्म्मीति* विशेष्यांश

इत्यर्थः। विशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति- परिहरति *नेति* तदुपपादनाय विकल्पयति *सिषाधयिषेति* प्रतिपादयितुमिच्छा प्रतिपत्तुमिच्छा वेति विकल्पार्थः। प्रथमं प्रतिक्षिपति *आद्य इति* स्वार्थानुमाने प्रतिपादनरहिते प्रतिपिपादयिषाया अभावेन कथितपक्षाभावाद्धेतोराश्रयासिद्धतया स्वार्थानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्तत्र लक्षणाव्याप्तिरित्याशयः। द्वितीयं दूषयति *द्वितीय इति* असुरभिगन्ध एवासावनुमेयश्चेत्यसुरभिगन्धानुमेयः स च कुत्सितरसश्चासुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसौ तद्विषयेति विग्राह्यम्। विमतोऽसुरभिगन्धः क्लिन्नत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् विमतः कुत्सितरसोऽसुरभिगन्धत्वात् शुक्तादिवदिति स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्ग इत्यर्थः *

द्वितीयं विकल्पं दूषयति *

५३७ द्वितीयविकल्पनिरासः।

न चानवधारितधर्मा धर्मी पक्षः। हेतुमत्तयाऽप्यनवधारणेऽनुमानोदयनिदानमात्रासम्भवात् अवधारणे चानवधारितधर्मत्वानुपपत्तेः।

नचेति पूर्ववद्विशेषणकृत्यम्। अनवधारितो हेतुलक्षणो धर्म्मो यस्य स पक्ष उतानवधारितहेतुविषयधर्मो यस्य स इति विकल्पस्य प्रथमं दूषयति *हेत्विति* निदानमात्रं निदानत्वम्। हेतोः पक्षधर्म्मतयाऽनिश्चये सन्दिग्धासिद्धत्वेनाभासत्वादनुमितिकरणत्वन्न स्यादि-

त्यर्थः। दूषणान्तरमाह * अनवधारणे चेति * धर्म्मानवधारणे तद्विशिष्टधर्म्मिणोऽप्यवधारणासम्भवेन पक्षासिद्धिर्विशेषणनिश्चयपूर्वकत्वाद्विशिष्टसिद्धेरित्यर्थः। न चानवधारितरूपतया धर्म्मस्य निश्चितत्वात्तद्विशिष्टपक्षसिद्धिरिति वाच्यम् । अनिश्चितरूपेण निश्चितमित्युक्तौ निश्चितभावाभावयोरेकोपाधौ व्याघातापातात् ।

द्वितीयं कल्पं दूषयति ।

५३८ द्वितीयकल्पनिरासः ।

नचाऽनवधारितहेतुविषयधर्मा धर्मी पक्षः, तथाहि-केनानवधारितधर्मा न तावदनुमानप्रयोक्त्रा स्वयमज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात् । प्रतिवादिनेति चेन्न । प्रतिवादिविते ह्यर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात् ।

*न चेति*हेतुविषयः साध्यमनवधारितसाध्यधर्म्मेति यावत् । अनवधारितसाध्यविशिष्टपक्षस्यासम्भवमुपपादयति * तथा हीति* हेतुविषयस्यानवधारितत्वमनुमानप्रयोक्त्रा प्रतिवादिना वेति विकल्पयति * केनेति * प्राथमिकत्वादनुमानप्रयोक्तेति प्रथमकल्पमाशङ्क्याह * न तावदिति * स्वेनानवधारितस्य परं प्रति प्रमाणेन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् सन्देहविषयस्य प्रमाणस्य व्याघातात्तथाऽऽप्तस्य स्वनिश्चितार्थस्यैव परं प्रति प्रतिपादकत्वादित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते * प्रतीति *

अव्याप्त्यैव दूषयति * नेति * सह श्रोत्रोः परस्परं विद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थं प्रतिवादित्वं विहाय केवलवादितयाऽनुमानप्रयोगो दृश्यते तत्र प्रतिवादिनाऽनवधारितधर्मत्वलक्षणाभावादव्याप्तिः। न च तत्राऽपि दूषक एव प्रतिवादीति वचनीयं केवलमात्मविद्योत्कर्षनिश्चयफलतया तत्त्वनिर्णयविजयफलकामित्वाभावात्तत्कामितया दूषकस्यैव प्रतिवादित्वात्। एवं वाद्यपि तत्र न स्यादिति चेन्न, स्यान्नाम न हि वयं तत्र वादिसमर्थनाय प्रवृत्ता इति न किञ्चिदवद्यम्।

दोषान्तरं भाषितुं प्रकारान्तरेण विकल्पयति।

६३९ प्रकारान्तरेण विकल्प्य दोषः।

तथाऽनवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्मगोचरं वादिप्रयोक्तव्यहेतुविषयगोचरं वा। न तावदाद्यः अग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरधर्मानवधारणात् धूमं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः तथापि तत्र प्रसङ्गात्। तद्धेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात्। असाधारणविवक्षायाश्चाननुगमात्। इतरेतराश्रयदोषाच्च। पक्षधर्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात्। व्याप्तपक्षधर्मत्वस्यैव(१) हेतुत्वात्। हेतुना च पक्षनिरूपणात्। स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षाभावेनानुमानानुदयप्रस-

(१) स्वस्य हेतुत्वादिति का० मु० पु० पा०।

ङ्गात् । विरुद्धहेतौ पक्षस्याभासत्वप्रसङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् हेतोरेव च साध्यविपरीतव्याप्त्या दुष्टत्वात् ।

तथेति कस्मिन्सति किं स्यादित्यत आह *नेति* कुत इत्यत आह *अग्निमत्त्वेति* अग्निमान्पर्वतो धूमवत्वादित्यनुमानेन पर्वतस्याऽग्निमत्त्वनिश्चयकालेऽपि कृतकत्वसावयवत्वादिहेतुसाध्यानित्यत्वकार्यत्वादिधर्मस्य पर्वतेऽनवधारणात्पर्वतस्य धूमं प्रति पक्षत्वं प्रसज्येत न च तदिष्यते सन्दिग्धाग्निमत्त्वस्यैव धूमं प्रति पक्षत्वादित्यातिव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह * नेति * कुत इत्यत आह * तथापीति * तत्प्रसङ्गमुपपादयति * तादिति * तेषां कृतकत्वादिहेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात्तद्विषयानित्यादिधर्म्मानवधारणादग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि पर्वतस्य धूमं प्रति स एव पक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । वादिप्रयोक्तव्यधूमवत्त्वहेतुविषयधर्मानवधारणवत्त्वमग्निमत्त्वं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वमतो नातिव्याप्तिरित्यत आह * असाधारणेति * नकेवलमव्याप्त्यादिरसम्भवोऽपीत्याह * इतरेति * कुत इतरेतराश्रयत्वं तत्राह * पक्षेति * व्याप्यत्वं हेतुत्वं तच्च व्याप्तितः पक्षधर्म्माधिकरणत्वमात्रेण भवतीति न पक्षधर्मत्वापेक्षेत्यत आह *व्याप्तेति* सिद्धस्यैव हेतुत्वाद्व्याप्त-

(१) चपक्षधर्मत्वाभावप्रसङ्गात् का० मु० पु० पा० । पक्षत्वासत्त्वप्रसङ्गात् पु० पा० ।

त्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यां प्रमितस्यैव सिद्धत्वात्पक्षधर्मतापेक्षेत्यर्थः। हेतोः पक्षधर्मत्वापेक्षायामपि पक्षस्य हेत्वनपेक्षत्वान्नेतरेतराश्रयस्तत्राह * हेतुनेति * हेतुविषयानवधारितधर्मवान्पक्ष इति लक्षणादित्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरमाह * स्वेति * स्वार्थानुमाने हेतोर्वादिना प्रयोक्तव्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरित्याशयः। किं च अनित्यः परमाणुर्वायवीयो नीरूपद्रव्यत्वादित्यत्र वायवीयपरमाणोर्नीरूपद्रव्यत्वविरुद्धहेतुविषयधर्मानवधारणाभावात् पक्षत्वन्न स्यादित्याह * विरुद्धेति * कुत इत्यत आह * तत्रेति * अनित्यत्वस्य नीरूपद्रव्यत्वहेतुविषयत्वाभावादित्यर्थः । प्रदर्शितानुमानस्याभासत्वोपपत्तौ न पक्षस्याप्याभासत्वं कल्पनीयं गौरवादित्यर्थः।

उक्तदूषणं पक्षान्तरेऽप्यतिदिशति ।

५४० दूषणातिदेशः ।

एतेन सन्दिग्धसाध्यधर्माधर्मी पक्षः साध्यत्वञ्च स्वपरार्थानुमानसाधारणमुत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् ।

* एतेनेति * एतेन निरस्तमिति सम्बन्धः । किमिदं साध्यत्वं प्रतिपिपादयिषितत्वं प्रतिपित्सितत्वं वाऽऽद्ये स्वार्थानुमानाव्याप्तिः द्वितीये परार्थानुमानाव्याप्तिरित्यत उक्तं *साध्यत्वं चेति* वादिप्रयोक्तव्यहेतूत्पाद्यज्ञानत्वमुत हेतुमात्रोत्पाद्यज्ञानत्वमुत वादिप्रयोक्तव्येतद्धेतूत्पाद्यज्ञानत्व,माद्यद्वितीययोरग्निमत्वनिश्चयदशायामपि पर्वतस्याग्निमत्वं प्रति पक्ष-

त्वप्रसङ्गः तृतीयेऽननुगम इत्येतेनेत्यर्थः ।

एवं पक्षानिरुक्त्या पक्षधर्म्मताऽनिरुक्तिमापाद्य सम्प्रति पक्षधर्म्मता स्वरूपमेव निरसितुं प्रौढ्या पक्षमुपगच्छति ।

५४१ पक्षधर्मता निरासः ।

भवतु वायः कश्चन पक्षः केयं पक्षधर्मता । पक्षाश्रिततेति चेन्न । नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् । विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्यानङ्गीकारात् । तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् ।

भवत्विति एवं पक्षमुपेत्य पृच्छति *केति* पक्षाश्रितता व्याप्यस्य सामर्थ्यं वा सेति पृच्छार्थः । प्रथमं शङ्कते *पक्षेति* आश्रिततेत्युक्ते रूपाद्याश्रिततायामतिव्याप्तिस्तन्निरासायोक्तं पक्षेति । नेदं पक्षधर्मतालक्षणं पक्षाव्यापकत्वादिति दूषयति * नेति * आदिपदेन वैशेषिकादय उपादीयन्ते । व्यक्तिरभिधेया प्रमेयत्वादाकृतिवदित्यत्र प्रमेयत्वस्य हेतुत्वं न स्यात्पक्षाश्रितत्वाभावादित्यर्थः । हेतुत्वाविशेषात्प्रमेयत्वमपि धूमादिवत्पक्षाश्रितमिति तत्राह * विषयेति * प्रमाविषयः प्रमेयमिति लक्षणाभिधानात्प्रमाविषयत्वमेव प्रमेयत्वं प्रमाप्रमेययोः स्वरूपमेव विषयविषयिभावस्य स्वभावसम्बन्धत्वोपगमादित्यर्थः । ज्ञानज्ञेयस्वरूपस्यैव तस्य पक्षाश्रितत्वं किन्न स्यात्तत्राह * तयोश्चेति * ज्ञानस्यात्मगुणत्वात् ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् ज्ञेयस्य स्ववृत्त्यापातेन तद्यो-

गादिति भावः।

व्याप्यस्य सामर्थ्यं पक्षधर्म्मतेति द्वितीयं शङ्कते

५४२ द्वितीयविकल्पनिरासः।

प्रतीतिं व्याप्तिबलेन सामान्यतो व्यापकावगाहनप्रवृत्तां विशेषमादाय परं पर्य्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सेति चेन्न। तस्याः सामान्यविषयाया अनुपपत्तेरासिद्धेर्व्याप्तिवत्सम्भवात् अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात् अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे विरम्य व्यापारापत्तेः मानान्तरत्वापत्तेर्व्वा। विशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वेऽतिप्रसङ्गात्। पक्षधर्म्मतया च यदि साध्यव्यक्तिभेदः सिद्ध्येत् तर्ह्यनुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्यन् पुंशब्दात् पुरुषमनुमाय[1] प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने तद्विशेषासंशयी स्यात्। प्राग्विशेषादर्शनात्तथा स्यादिति चेन्न। पश्चात्तत्र तद्दर्शित्वान्न संशयीतेति।

* प्रतीति * व्याप्तिबलेन सामान्यतो व्यापकावगाहनप्रयुक्तां प्रतीतिमादाय विशेषं पर्य्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सा पक्षधर्म्मतेत्यन्वयः। यद्वा सामान्यतो व्यापकावगाहनप्रयुक्तां प्रतीतिं विशेषमादाय सामान्यं पर्य्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सेत्यन्वयः। परं–केवलं। सामर्थ्यमनुपपत्त्याक्षेपकत्वशक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यापर्य्यवसानं त्वनुप-

1 पुरुषानुमायी इति का० मु० पु० पा०।

पत्तिः। असम्भवेनैतद्दूषयति *नेति* यो धूमवान् सोऽग्निमानिति व्याप्तिबललभ्यव्यापकसामान्यप्रतीतेर्विशेषविषयत्वं विनाऽनुपपत्तेरसिद्धेर्व्याप्यस्य विशेषाक्षेपकत्वसामर्थ्यस्य पक्षधर्मतेत्यर्थः। सामान्यस्य प्रतीतौ विशेषपरतन्त्रत्वाद्विशेषविषयत्वमन्तरेण सामान्यप्रतीतिरनुपपन्नेत्यत आह * व्याप्तीति * धूमाग्न्यादिनिष्ठसंयोगादिसम्बन्धविशेषरूपतामन्तरेणैव संम्बन्धरूपा व्याप्तिर्यथा सम्भवति तद्वदित्यर्थः। यद्वा यो धूमवान्सो ऽग्निमानिति व्याप्तिग्रहणकाले यथा व्याप्यव्यापकयोः सामान्येनैव प्रतीतिर्विशेषे ऽनुगमाभावेन सामान्योपाधौ तद्ग्रहादेवमिहापीत्यर्थः। उक्तमर्थे व्यतिरेकदण्डं दर्शयन् दृढीकरोति * अनुपपत्तित्व इति * उपपत्तिर्न विद्यते यस्याः साऽनुपपत्तिस्तथात्वे व्याप्तिग्रहणकाले व्यापकसामान्यप्रतीतौ तद्विशेषानुप्रवेशः एवं च कतिपयविशेषानुप्रवेशेऽननुगमोऽशेषविशेषानुप्रवेशे सर्वज्ञतापत्तिरनुमानोच्छेदश्च व्याप्तिग्रह एवाशेषविशेषसिद्धेरित्यर्थः। व्याप्त्यननुप्रवेशादिति पाठे व्याप्तिग्रहे व्यापकसामान्यं यत्र प्रमीयेत तत्र विशेषास्फुरणादतो व्याप्तेसिद्धिरित्यर्थः[1]। व्याप्तिबलसिद्धव्यापकसामान्यप्रतीतेर्विशेषविषयत्वं विना ऽनुपपत्त्यभावे ऽप्यधिकविषयाकाङ्क्षित्वमस्तीदमेवापर्यवसानमित्यत आह *अधिकेति* व्याप्तिसिद्धिसामान्यप्रतीतेरेवाधिकाकाङ्क्षाऽन्यस्या वा, आद्ये प्रथमं सामान्यव्यापारःपश्चात्कृतोऽधिकविषय इति जन्मभा-

१ व्याप्त्यासिद्धिरित्यर्थइति पु० पा०।

अव्यापाराया बुद्धेर्विरम्य व्यापारापत्तेरित्यर्थः। यद्य-न्यस्यास्तत्राह *मानेति* व्याप्तिबलसिद्धसामान्यज्ञान-मेकमपरं पक्षधर्मतासिद्धविशेषविषयं मानमिति माना-न्तरापत्तिरित्यर्थः। सामान्यप्रतीतेर्नानुपपत्तिर्येनोक्त-दोषः किं तु विशेषविषयायाः पर्वतनिष्ठत्वादिवि-शेषान्तरमन्तरेणानुपपत्तिः सा व्याप्यस्य सामर्थ्य प-क्षधर्मतेत्यत आह * विशेषेति * अनवस्थानादि-त्यर्थः। व्यापकसामान्यस्य व्याप्तिसिद्धत्वात् व्याप्य-स्य पक्षधर्मतया व्यापकविशेषः सिध्यतीति वाच्यं तत्र दूषणमाह * पक्षेति * तर्ह्यनुमाय प्रत्यक्षेण तामनुमितां व्यक्तिं पश्यन् तद्विशेषासंशयी स्यादि-त्यन्वयः। तथा संशय एव नास्तीत्यत आह * पुंश-ब्दादिति * बहिरवस्थितोऽभ्यन्तराध्ययनध्वनिश्रवणा-दभ्यन्तरे पुरुषार्थाऽनुमायी भवति अयं शब्दः पुरुष-विनिर्गतः शब्दविशेषत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति स पुरु-षानुमायी पश्चात्तत्र च पुरुषद्वयदर्शने अयं मयाऽनुमितो ऽयं वेति तद्विषयसंशयो न स्यादनुमानतस्तद्विशेषद-र्शनाद्भवति चातो न पक्षधर्मतया साध्यव्यक्तिभेदासि-द्धिरित्यर्थः। यद्यप्यनुमानतः प्राग्विशेषो दृष्टस्तथाऽ-पि प्रत्यक्षतस्तद्दर्शनं नास्ति परोक्षं च विशेषदर्श-नं नापरोक्षसंशयनिवर्त्तकमिति शङ्कते * प्रागिति * अनुमितस्यैव विशेषस्यैव पश्चात् प्रत्यक्षत उपलम्भान्न संशयं कुर्यादिति परिहरति * नेति * अनुमानन्न-सामान्यं प्रमाणमन्यत एव तत्सिद्धेर्नापि विशेषं त-त्प्रत्यायनसामर्थ्याभावादतः कल्पितमेव तत्प्रामा-

णमित्यभिसन्धिः । इति शब्दः समाप्तौ ।

। इत्यनुमानखण्डनम् ।

अनुमानानिरुक्त्याऽनुमेयस्यानिर्वचनीयस्य सिद्धेर्न तेनाद्वैतव्याकोप इति प्रत्यपीपददिदानीं पुनरेतस्यैव द्रढिम्ने उपमानलक्षणं क्रमप्राप्तं खण्डयितुमुपक्रमते ।

५४३ उपमानखण्डनम् ।

उपमानमपि किमुच्यते । सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके । तन्न । स्मृतावपि प्रसङ्गात् । अनुभव इत्यभिधाने च सदृशाविमावितीन्द्रियजेऽपि प्रसङ्गात् । सोऽपि गवयो गवा सदृशो गवयत्वात् गवयान्तरवदित्यनुमानस्यापि तत्त्वापत्तेः । एवमाप्तोक्तिजेऽपि ।

उपमानमिति किमः प्रश्ने आक्षेपे च साधारण्यादाक्षिप्तमपि पृष्टं मत्वोत्तरमाह *सादृश्येति* ज्ञानमुपमानमित्युक्तेऽक्षजेऽतिव्याप्तिपरिहाराय विशिनष्टि * सादृश्येति * तावत्युक्ते तत्रैवातिव्याप्तिपरिहाराय ज्ञानमिति विशेषणम् । एके मीमांसकैकदेशिनः । यथाश्रुतमेवेदं न लक्षणमतिव्याप्तेरिति दूषयति * तन्नेति * सादृश्यमिति सादृश्यविषयिणी स्मृतिः सा नोपमितिकरणं तदनन्तरमेवानुभवान्तरादर्शनान्नाप्युपमितिः स्मृतेरप्रमात्वादित्यतिव्याप्तिरित्याशयः । अपिशब्दात्सादृश्यसंशयविपर्यययोरतिव्याप्तिं समुच्चिनोति । सादृश्या-

नुभव उपमितिरिति ब्रूमो नातः स्मृतावतिप्रसक्ति-र्नापि तत्संशयादौ, यथार्थत्वविशेषणस्य विवक्षितत्वा-दित्याशङ्क्याह * अनुभव इति * इमौ भिन्नाविति संयुक्तसमवायादिना भेदानुभव इवेमौ घटौ सदृशा-विति संयुक्तसमवायादेव सादृश्याऽनुभवो भवति सादृश्यस्यावयवगुणानां भूयसां साम्यस्यान्यस्य वा विवक्षितत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षान्यत्वे सति सादृश्यानुभवो यथार्थ उपमितिर्विवक्षित इति चेत्तत्राह * सोऽपीति * तत्त्वापत्तेः–उपमिति-त्वापत्तेरिति यावत् । अतिव्याप्तिस्थलान्तरमाह * एवमिति * गोसदृशो गवय इत्याप्तवचनजनितोऽनु-भवः सादृश्यविषयो भवति न तत्र संज्ञासंज्ञिसम्ब-न्धपरिच्छित्तिरस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

उपमानशब्दस्य करणे भावे च साधारण्यात् द्विधा विकल्पयन्ति दोषान्तरं भाषितुम् ।

५४४ विकल्पद्वयनिरासः ।

किञ्चोपमितिलक्षणमिदमुपमितिकरणलक्षणं वा स्या-त् । नाद्यः सादृश्यस्योपमेयत्वापत्तेः । सदृशे चोपमेय-व्यवहारोऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि । सदृशमितिः से-ति चेन्न । अक्षादिकरणासम्भवे तदुदाहरणासिद्धेः । नापि द्वितीयः । सादृश्यज्ञानस्य सर्वस्यासम्भवत्प्रमाणा-न्तरव्यापारफलजनकताया दर्शयितुमशक्यत्वात् ।

किञ्चेति उपमितिरुपमानमिति भावव्युत्पत्त्यो-

पमितिरेवोच्यत उतोपमीयतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्योपमितिकरणमित्यर्थः। कस्मिन्सति किं स्यादित्यत आह *नेति* कुत इत्यत आह *सादृश्यस्येति* सादृश्यमप्युपमेयं तेन नानिष्टापत्तिरित्यत आह *सदृशे चेति* सत्यं सादृश्यमप्युपमेयं न तन्मात्रं तद्विशिष्टद्रव्यस्योपमेयत्वात्तदस्मिन्पक्षे न स्यादित्यर्थः। तदुदाहरणनिष्ठं दर्शयति *चन्द्रेति* करिपुष्करोपमेयः करं इत्यादि। शोणो धावतीति शोणाश्वभावनवत् सादृश्यज्ञानमिति सदृशज्ञानं लक्षणया विवक्षितं नातोऽतिप्रसङ्ग इति शङ्कते *सदृशेति* स्मृत्यपोहार्थं प्रमितिग्रहणम्। असम्भवेनैतत् दूषयति *नेति* अक्षादिजन्यकुम्भाद्यनुभवेभ्यो मानान्तरमुपमानमिच्छता यत्राक्षादीनि करणानि न सम्भवन्ति तत्र कारणान्तरादुत्पद्यमाना सदृशमितिरुदाहरणीया न चोदाहर्तुं शक्या सर्वत्र सदृशज्ञानेऽक्षादिसम्भवादित्यसम्भवि लक्षणमित्यर्थः। सादृश्यज्ञानमुपमितिकरणलक्षणमिति द्वितीयं दूषयति *नापीति* कुत इत्यत आह *सादृश्येति* न सम्भवति प्रमाणान्तराणां व्यापारो यस्मिन् फले तदसम्भवत्प्रमाणान्तरव्यापारफलं तज्जनकतया। न च सादृश्यव्यवहारस्तत्फलं सम्यगनुभवस्यैव प्रमाणफलत्वात्। न च सादृश्यानुभवस्तत्फलं तस्य प्रत्यक्षादिनैव सिद्धेः। नापि सादृश्यानुभव एव करणफलयोरेकत्वायोगात्। नापि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेदस्तत्फलं दृष्टगोररण्यंगतस्यातिदेशकवाक्यं श्रुतवतोऽयं गवयसंज्ञोऽन्यथा गोसादृश्यानुपप-

सेरित्यर्थापत्त्यैव तत्सिद्धेरिति लक्षणासिद्धिरित्यभिसन्धिः।

किं च सादृश्यं ज्ञानस्योपलक्षणं विशेषणं वा, आद्ये सादृश्यस्योपलक्षणतया लक्षणबहिर्भावेन ज्ञानमात्रस्यातिव्याप्तेर्विशेषणत्वे सादृश्यस्य प्रतिव्यक्ति व्यावृत्त्या तद्विशिष्टलक्षणस्यापि व्यावृत्त्याऽव्यापकतेत्यभिसन्धायाह।

५४५ सादृश्यस्य विशेषणत्वे उपलक्षणत्वे च दोषः।

नच सादृश्यमेकमनुगतमस्ति। मुखसादृश्यस्य हस्तसादृश्यस्य च भेदेनैवोपलम्भात्। नच सादृश्यरूपत्वमनुगतं तेष्वपीत्यदोषः। तथापि सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वाश्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्पराश्रयभावोऽनभ्युपगमे वाऽननुगमः। तयोः सादृश्यानभ्युपगमे वाऽन्यत्रापि तथापत्तिः। किञ्च वैधर्म्यप्रतीतेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्यादविशेषात्। एवमेवाभ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृश्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति।

* न चेति * कुत इत्यत आह *मुखेति* मुखस्य चन्द्रसादृश्यं दीप्तिमत्त्वं हस्तकरिपुष्करसादृश्यं दीर्घत्वे सति क्रमतनुत्वमिति भेदोपलम्भादित्यर्थः। यद्यपि सादृश्यव्यक्तयो भिन्नास्तथाऽपि तासु सादृश्यरूपत्वमनुगतमेकमस्ति तदुपाधौ लक्षणकरणान्नातिव्या-

पकता यथाऽऽत्मव्यक्तीनां भेदेऽप्यात्मत्वसामान्यानुगतेर्ज्ञातात्मेति लक्षणकरणं इत्यत आह * न चेति * कथमित्यत आह * तथा हीति * सादृश्यरूपत्वस्य सादृश्येन सह सादृश्यमस्ति अनेकस्थत्वादिसादृश्यरूपस्यानेकाश्रयत्वात्सादृश्यस्य च द्विगामितया ऽनेकस्थत्वादादिपदेन ज्ञेयत्वादि वर्तते तस्मिँश्च सादृश्यरूपत्वाश्रिते सादृश्येऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वस्याश्रयभावोऽभ्युपगम्यते न वा, आद्यो यद्यभ्युपगम्यते तर्हि सादृश्यरूपेऽनेकस्थत्वादि वर्त्तते तस्मिंश्च सादृश्यरूपत्वमिति परस्पराश्रयत्वान्नैकस्यापि सिद्धिरित्यर्थः। यद्यनेकस्थत्वादेः सादृश्यरूपत्वं प्रति आश्रयभावो नाभ्युपगम्यते तत्राह *अनभ्युपगमेति* सर्वसादृश्येषु सादृश्यरूपत्वस्येति शेषः। सादृश्येन सादृश्यरूपत्वस्य सादृश्यमेव नास्तीति नोक्तोपालम्भ इत्यत आह * तयोरिति * तयोः सादृश्यसादृश्यरूपत्वयोः सादृश्यानुपगमेऽन्यत्रापि मुखचन्द्रयोरपि सादृश्याभावापत्तिस्तदभावे ऽपि सादृश्यव्यवहारोपपत्तेरिहैवेत्यर्थः। सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षादिभ्यः प्रमाणान्तरत्वे वैधर्म्यज्ञानमपि तेभ्यः प्रमाणान्तरं स्यादित्यतिप्रसङ्गेनापि लक्षणासिद्धिमभिसन्धायाह * किं चेति * कुत इत्यत आह * अविशेषादिति * साधर्म्यप्रतीतिः प्रमाणान्तरं न वैधर्म्यप्रतीतिरिति विशेषाभावादित्यर्थः।

"प्रमाणत्वादायातः प्रवाहः केन वार्यते"।

इति तदप्युपेयत इत्यत आह * एवमिति * परिगणितानि चत्वारि पञ्च वा प्रमाणानि तेभ्य आ-

धिक्यप्रसङ्ग इति यावत् । यद्युक्तदोषभयाद्वैधर्म्य-प्रतीतेः प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्तत्राह * सादृश्येति * इति शब्दो लक्षणखण्डनसमाप्तौ ।

इदानीं मीमांसकाभिमतमुपमानलक्षणं पराचष्टे ।

५४६ मीमांसकोक्तोपमानलक्षणनिरासः ।

अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरु-पमानमित्यपि न । आप्तवाक्यादपि तथा प्रमितेः ।

* अप्रतीयमानेति * अप्रतीयमानस्य गोः प्रतीयमानेन गवयेन सह सादृश्यप्रमितिः सोपमितिरिति तत्करणं चोपमानं सैव वा ऽस्मृत्याद्यपोहाय प्रमिति विशेषणम् । अनुमाद्यपोहार्थं सादृश्यविशेषणम् । सादृश्यप्रमितिरुपमानमित्युक्ते इमौ सदृशावितीन्द्रियजायामतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * अप्रतीयमानस्येति * अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । सादृश्यधर्मितया तस्यापि परोक्षप्रतीतेः । केनेति साकाङ्क्षतयाऽऽनर्थक्यपरिहारायोक्तं प्रतीयमानेनेति । कुत इत्यत आह *आप्तेति* नागरिकं प्रत्यारण्यकस्याप्तस्य वाक्यं त्वदीयगवा सदृशोऽसावरण्यगतो गवय इति तस्मादप्यप्रतीयमानगवा प्रतीयमानस्य गवयस्य सादृश्यप्रमितिरुत्पद्यत इति तत्रातिव्याप्तेरित्यर्थः ।

आप्तवाक्याजन्यत्वे सत्युक्तविशेषणमुपमानमिति लक्षणं विशिंषन्नाशङ्कते

५४७ मीमांसकोक्तलक्षणदूषणम् ।

यत्र तद्व्यापारोनास्तीति चेन्न । स चायञ्च अ-

भिन्नाविितिवत् सचायञ्च सदृशाविति पूर्व्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहैवैन्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियासम्पृक्तस्येतिचेन्नाप्रत्यक्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य साऽपि च गौ गवयेन सदृशी गोत्वादियमित्येत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् । अलिङ्गजापीति चेन्न । नन्वत्रं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्थत्त्वे सतीत्युक्तं स्यात् । तथा च विशेषणमेव समर्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थम् । नोपादेयमेव पदान्तरमिति चेन्न । अर्थापत्तेरवश्यं सम्भवात् । तेन सार्द्धमेतत्सादृश्य स्यानेन सार्द्धं तत्सादृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात् । अन्यथा प्रैत्ययोत्पत्तिविषयं प्रमाणान्तरमापद्येत । तस्मादयंह्रस्व इति प्रतीते रस्मात् स दीर्घ इति चान्यथा कतमा प्रमा स्यात् । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छतापीयमर्थापत्तिरनुमाने वाऽन्तर्भाव्या पृथक् प्रमाणीकर्त्तव्या वा ।

* यत्रेति * तद्व्यापार आप्तव्यापारस्तद्वाक्यव्यापारो वेत्यर्थः । एवं विशेषणेनाप्तवाक्यजप्रमितिव्यवच्छेदेऽपि नाप्तजप्रमितिव्यवच्छेद इति दूषयति । * स चेति * स च पूर्वोपलब्धश्चायं च सम्प्रत्यनुभूयमानश्च देवदत्तावभिन्नाविितिवत्स च नगरेऽनु-

---

१ वैधर्म्यप्रत्ययेति का० मु० पु० पा० ।

भूतो गौरयं चेदानीमनुभूयमानगवयश्च सदृशाविति पूर्वप्रतीतस्य गोः प्रतीयमानेन गवयेन सह ऐन्द्रियकसादृश्यप्रमितिः तस्यामपि प्रसङ्गादिति योजना। इदमत्राकूतं सोऽयं देवदत्त इति यथा पूर्वानुभूतसंस्कारसहितेदानींतनसम्प्रयोगात् संस्कारप्रत्यासत्त्या पूर्वप्रतीतदेवदत्तस्येदानीं प्रतीयमानदेवदत्तेनाभेदप्रत्यय ऐन्द्रियकस्तथा पूर्वप्रतीतगोः प्रतीयमानेन गवयेन सह पूर्वसंस्कारसहितेदानीन्तनसंयोगादैन्द्रियकसादृश्यप्रमिति रुत्पद्यत इति तत्रातिव्याप्तिरन्यथा देवदत्तैक्यप्रत्यभिज्ञानस्याप्यनुपपत्तेरिति। आप्तवाक्याजन्यत्वे सतीन्द्रियासम्प्रयुक्तस्याप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरुपमानमिति लक्षणं विशिंषन्नाशङ्कते *इन्द्रियेति * तत्रेन्द्रियेण संस्कारलक्षणप्रत्यासत्तिरस्तीति तद्व्यवच्छेदः। न च सादृश्यप्रमायाः प्राक् संस्कारोद्बोधकाभावादप्रत्यासत्तिस्तत्रेति वाच्यम्। अदृष्टचिन्तादेरपि तदुद्बोधकत्वादनुद्बुद्धसंस्कारस्य च प्रत्यासत्तित्वासम्भवादिति। अतिव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनेन परिहरति * नेति * इमौ गोगवयौ सदृशाविति प्रत्यक्षेणैव गवयसादृश्यं गोरुपलभ्य असौ नगरस्थापि गौर्गवयसदृशी गोत्वादियमिवेति यदाऽऽरण्यकोऽनुमिमीते साऽपि प्रमितिरुक्तविशेषणेति तत्रातिव्याप्तिरित्याशयः। उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते *अलिङ्गजेति* इन्द्रियासम्प्रयुक्तस्याप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरलिङ्गजोपमितिरित्यर्थः। एवं विशेषणे विशेषणवैयर्थ्यं दर्शयितुं प-

र्थवसितमर्थं लक्षणवाक्यस्य दर्शयन्नाह सिद्धान्ती * नन्वेवमिति * ननु प्रसिद्धौ। तथोच्यतान्नाम को दोषस्त-त्राह * तथा चेति * तथा विशेषणेऽपि प्रत्यक्षा-द्यनुत्थत्वविशेषणमेवान्यतो व्यावर्तयितुं शक्तमि-त्यप्रतीयमानस्येत्यादिविशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः । त-र्ह्यप्रतीयमानेत्यादिविशेषणं परित्यज्य प्रत्यक्षानु-मानशब्दानुत्थसादृश्यप्रमितिरुपमानमिति लक्षणं ब्रूम इति शङ्कते * नेति * परिहरति * नेति * प्रत्य-क्षाद्यनुत्था या सादृश्यप्रमितिः साऽनुपपत्त्या गवयेन सह गोरपि सादृश्यं गमयतीत्यर्थः । अनुपपत्तिज-न्यमपीदं ज्ञानमुपमानमेव प्रत्यक्षाद्यनुत्थत्वे सति सादृश्यमितित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यत आह * अ-न्यथेति * अन्यथा—ऽर्थापत्तित्वानङ्गीकारे अन्यथाप्र-त्ययोऽनुपपत्त्या प्रत्ययस्तस्योत्पत्तिस्तज्जनकमनुपपत्त्या प्रत्ययोत्पत्तिजनकमिति यावत् । जीवद्देवदत्तस्य गृ-हाभावो बहिर्भावमन्तरेणानुपपद्यमानो बहिर्भावं गमयन्नर्थापत्तेः प्रमाणान्तरमापद्येताविशेषादित्यर्थः । एतादृशविषये ऽर्थापत्तित्वानङ्गीकारे प्रमाणान्तराप-त्तिस्थलान्तरमुदाहरति * तस्मादिति * अस्मात्तस्य दीर्घत्वमन्तरेण तस्मादस्य—ह्रस्वत्वानुपपत्त्या या दी-र्घप्रतीतिः साऽन्यथा कतमा प्रमा स्यान्न तावत् प्र-त्यक्षाद्यन्यतमा अक्षशब्दलिङ्गानां तत्राव्यापारादिति सामर्थ्यापत्तेरपि प्रमाणान्तरे स्यादिति परिगणित-प्रमाणप्रकाराधिक्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । अर्थापत्तेरमानत्वान्न तया सादृश्यसिद्धिरित्यत आह * अर्थेति * नैय्या-

ग्यिकेनार्थापत्तेः स्वरूपमेव नापलपनीयं किं त्वर्थापत्त्यनुमित्योर्भेद एवापलपनीय इत्यर्थः। अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिर्व्याप्यदर्शनात् व्यापके बुद्धिरनुमितिरिति लक्षणभेदात्कथमैक्यमित्यत आह * पृथगिति *

उक्तन्यायेन लक्षणान्तरं निरस्तमित्यतिदिशति।

५४८ उपमानलक्षणान्तरनिरासः।

एतेनाप्रतीतगवयगवान्तरसामान्यस्या दृष्टान्तानुमानासम्भवात् गवयेनानेन सदृशी सा गौरिति मितिरुपमितिरित्यपि व्युदस्तम। तयैतत्साहश्यस्यैतेन तत्साहश्यं विनाऽनुपपत्त्यैव सिद्धेरिति।

* एतेनेति * मितिग्रहणं स्मरणाद्यपोहार्थम्। घटोऽयमित्यपोहार्थं गौरिति ग्रहणम्। इयं गौरिति प्रत्यक्षापोहार्थं सेति। अश्वाद्विलक्षणा सा गौरिति मित्यपोहाय सदृशीति। केनेति साकाङ्क्षतया ऽसम्भवपरिहाराय गवयेनेति। पूर्वदृष्टगवयेन सदृशी सा गौरित्युपमितिफलसिद्ध्युत्तरकालीनमित्यपोहाय। अनेनेति अनेन सदृशी सा गौर्गोत्वादित्यमिवेत्यनुमानापोहाय। अप्रतीतेति। अप्रतीतं गवयेन गवान्तरस्य साम्यं येन तस्य दृष्टान्तासम्भवादनुमानासम्भवः अप्रतीतगवयगवान्तरसाम्यस्यानेन सदृशी सा गौरिति मितिरूपमितिरिति यावत्। एतेनेति परामृष्टन्यायं

१ साहश्यस्येति का० मु० पु० पा०।

२ दृष्टान्ताभावेनानुमानासम्भवात् इति का० मु० पु० पा०।

स्पष्टयति * तथेति * पूर्वं प्रतीयमानेनाप्रतीयमानस्य सादृश्यमितिरुपमितिरित्याशङ्का निरस्तमिदानीं सदृशमितावतिदिश्यत इति भेदः।

उदयनोदीरितं उपमानलक्षणमुपन्यस्य पराचष्टे।

५४९. उदयनकृत लक्षणनिरासः।

अनवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानमित्यपि न। प्रस्मृतसङ्गतेरेवम्भूतोपमित्यव्यापनात्। अस्मृतसङ्गतीत्याभिधेयमिति चेन्न। अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात्। अस्मर्य्यमाणेति चेन्न। कदाचित्तु स्मर्य्यमाणताया स्तत्रापिसम्भवात्। सर्व्वदा अस्मर्य्यमाणतायाः क्वचिदप्यसम्भवात्। उपमितिप्राक्काल इति चेत्स्यादेवैतद्यद्युपमितिर्लक्षिता स्यात् तदर्थमत्र तु क्रन्दनमिदम्भवतः।

* अनवगतेति * अनवगता सङ्गतिर्यस्याः संज्ञायास्तया समभिव्याहृतं सह पठितं यद्वाक्यं तदर्थस्य संज्ञिन्यनुसधानं कीदृशो गवय इत्यादि नागरिकेण पृष्ट आरण्यको ब्रवीति गोसदृशो यो गवय इति तत्र गवयसंज्ञाऽनवगतसङ्गतिसंज्ञिको गोसदृशो गवय इत्याप्तोपदिष्टः सोऽयमित्यनुसन्धानमुपमानमिति यावत्। संज्ञिनीति ग्रहणं संज्ञासम्बन्धिपरिच्छित्तिरुपमानफलमिति दर्शनार्थं न लक्षणान्त-

---

१ कदाचि दस्मर्य्यमाणेति का० मु० पु० पा०।

गीतम् । अनुसन्धानमुपमानमित्युक्ते सोऽयं देवदत्त इत्यनुसन्धानेऽतिव्याप्तिस्तत्परिहारायाह * वाक्येति * महति कानने शतं हस्तिनस्तिष्ठन्तीति वाक्यार्थानुसन्धानेऽतिव्याप्तिपरिहारायाह *अनवगतेति* न च वचनादसति वृत्त्यन्तरे तत्र प्रयोगाद्वा लिङ्गाद्वा पूर्वमेवायमवगतः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः केवलमधुना स्मार्यत इति वाच्यम् । निमित्तस्य प्रागनधिगतेरधिगतस्य च सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमितत्वे वा गौरवादप्रतीतगूनामरण्यवासिनां गवयव्यवहारानुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च। अतएवोक्तं–

सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ।
समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वेति ॥

कुत इत्यत आह * प्रस्मृतेति * पूर्वमनुभूय प्रस्मृता सङ्गतिर्येन तस्य एवंभूतोपमितिरभ्युपगम्यते तत्राव्याप्तिरनवगतेति विशेषणाभावादित्यर्थः । अव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते *अस्मृतेति* अनवगतेति विशेषणस्थाने अस्मृतेतिविशेषणं निधातव्यं नैवमव्याप्तिरनुभूय प्रस्मृतसङ्गतेः संस्कारलोपादेवास्मरणादननुभूतसङ्गतेः संस्काराभावादित्याशयः । अव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनेन परिहरति * नेति * विशेषणाभावादित्यर्थः। सर्वानुपपत्त्युपशान्तये स्मर्यमाणसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्येति लक्षणं कार्यमिति शङ्कते *अस्मर्येति* अस्मर्यमाणेति लडर्थस्य विवक्षितत्वा-

साप्यव्याप्तिरित्यर्थः। किं कदा चिदस्मर्यमाणत्वं विवक्षितमुत सर्वदा,उत उपमितिप्राक्काल,इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *नेति* कदा चिदस्मर्यमाणतायास्तत्रापि महति च कानने शतं हस्तिनस्तिष्ठन्ति इत्यादौ व्यवच्छेद्याभिमतेऽपि सम्भवात्तदर्थानुसन्धानेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। कदा चित्स्मर्यमाणताया इति पाठे कदा चिदस्मर्यमाणताया अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृतस्थलेऽपि सम्भवेनास्मर्यमाणताया असम्भवादव्याप्तिरेवेत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति * सर्वदेति * लक्ष्याभिमतेऽपि फलसिद्ध्युत्तरकालं स्मरणोपपत्त्या सर्वदाऽस्मर्यमाणत्वविशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्याशयः। अन्त्यं कल्पमुत्थापयति * उपेति * उपमितिप्राक्कालेऽस्मर्यमाणसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्यानुसन्धानमित्युक्तं स्यादेवं चोपमितिरपि लक्षणविशेषणं स्यान्न तद्युक्तं सिद्धस्यैव विशेषणत्वादिति परिहरति * स्यादिति * मानान्तरसिद्धामुपमितिं लक्षणे विशेषणतया निवेश्य तल्लक्षणं ब्रूम इत्यत आह * तदिति * मानान्तरसिद्धौ लक्षणानर्थक्यादुपमितिसिद्ध्यर्थमेव लक्षणं प्रणेतव्यमतश्च लक्षणसिद्धावुपमितिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च लक्षणसिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्यर्थः। क्रन्दनमाक्रोशः।

सङ्गतेरनवगतत्वं च किं सर्वैरेव किं वा येन केनापि यद्वोपमात्राऽथ वा यस्याः प्रमितेर्यः प्रमाता तेनेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति।

५५० सङ्केतेरनवगतत्वविकल्पनिरासः।

किञ्च सर्वैरनवगतसङ्गतित्वस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः। केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य वाक्यजेऽपि सम्भवात्। उपमात्रेति च पूर्ववत् निरस्तम्। यस्याः प्रमितेर्येन प्रमातेति चाभिधाने अनुगतरूपाभावात् व्यक्तौ पतनेन लक्षणाऽननुगत्यापत्तेः।

* किञ्चेति * सर्वज्ञेश्वराङ्गीकारात्तेन विदितसङ्गतित्वं गोसदृशो गवय इत्यत्रापि सम्भवतीति लक्षणासिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * केनेति * महति कानने हस्तिनः शतं तिष्ठन्तीत्यादिवाक्यजानुसन्धानेऽपि सम्भवति पृथग्जनानां बहुलत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। तृतीयमाशङ्कते * उपेति * न सर्वैः केनापि चेति ब्रूमः किं तूपमात्रेति नातोऽसिद्धिरतिव्याप्तिर्वेत्यर्थः। परिहरति * पूर्वेति * उपमितिसिद्धौ तदाश्रय उपमाता सिध्यति तत्सिद्धौ च लक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धावुपमितिसिद्धिरिति चक्रकापत्तेरसम्भव इत्यर्थः। यदि चतुर्थस्तत्राप्यभिधानीयं यस्यास्तेनेति यत्तच्छब्दावनुगतं रूपं वदत उत व्यक्तिमितिविकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * यस्या इति * अनुगतरूपस्य सामान्यस्योपाधेर्वा ऽसम्भवस्तस्यापि च यत्तच्छब्दवाच्यत्वेनात्माश्रयादनवस्थानाद्वा ऽतो ऽसम्भव इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति * व्यक्ताविति।

एवमनवगतसङ्गतीति विशेषणं निरस्य संज्ञेति विशेषणन्निरसितुमाह।

५५१ संज्ञेति विशेषणनिरासः ।

संज्ञेत्यप्याकुलं गोसदृशो गवयः प्रायः कानने महति दृश्यत इति श्रुतवाक्यस्य काननपदाविदितसङ्गतेर्गवयपदविदितसङ्गतेश्चा[1]संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफलायामीदृशप्रतिपत्तौ गतत्वेनातिव्यापकत्वात् । विनापि वा प्रायः शब्दमभिहितस्य तस्यानुसन्धाने प्रसङ्गः । तत्र काननसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धावधारणेऽप्यन्यत्रेव पदान्तरसमभिव्याहारोत्थाया अन्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वात् । नतूपमानस्य । उपमेयसंज्ञासमभिव्याहृतेतिविशेषणे च पूर्वोक्त एव निरासः ।

* संज्ञेति * आकुलमनवस्थमित्यर्थः । कुत इत्यत आह * गोसदृश इति * काननपदस्याविदिता सङ्गतिर्येन तस्य । गवयपदस्य विदिता सङ्गतिर्येन तस्य । एतदुक्तं भवति । गोसदृशो गवयः प्रायः कानने महति दृश्यत इति वाक्यं श्रुतवतः काननं गतस्य स एवायमुपदिष्टो गवय इत्यनुसन्धानात्मिका प्रतिपत्तिर्जायते न चासावुपमितिः गवयसंज्ञायाः संज्ञिना सह सम्बन्धपरिच्छित्तेरतत्फलत्वाभावात्तत्फलाया एवोपमितित्वाङ्गीकारात्काननपदेनाविदितसङ्गतिना समभिव्याहाराच्च तत्र वाक्यजप्रतिपत्तौ गतत्वेन तेन वाक्यजानुसन्धानेऽतिव्याप्तिरिति प्रायः शब्दप्रयोगात्तत्र काननपदस्यापि पूर्वं विदितसङ्गति-

१ सङ्गतेश्च सज्ञां इति का० मु० पु० पा० ।

त्वं गम्यतेऽतोऽनवगतसङ्गतीति लक्षणांशाभावान्ना-
तिव्याप्तिरित्यत आह * विनेति * प्रायो नून-
मिदमप्युपमानमेव काननपदस्य गवयाधिकरणम-
र्थ इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य प्रमितेरित्यत आह *
तत्रेति * प्रसिद्धपदैरन्यैः सहपाठानुपपत्त्या व्यु-
त्पन्नविभक्त्यर्थस्य यद्गवयाधिकरणं तत्काननसंज्ञ-
मिति सम्बन्धपरिच्छेदस्यानुपपत्त्यैव सिद्धत्वान्नोप-
मानस्य तत्र मानत्वमन्यानधिगतविषयाभावात् प्रसि-
द्धपदार्थे व्युत्पत्तिर्लीलालभ्येत्यत्र दृष्टान्तमाह * अन्य-
त्रेति * इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबती-
त्यत्र यथेत्यर्थः। उक्तं च

पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति।
निर्णीयते निरूढन्तु न स्वार्थादपनीयत इति।

ननु गोसदृशपदयोः प्रसिद्धत्वात्तत्समभिव्याहा-
रादेव गवयपदव्युत्पत्तेरपि सिद्धे नोपमानमेवास्तीति-
वक्तव्यं सत्यमभ्युपगम्यापि दोषो भाष्यत इत्ययं
संरम्भ इति न दोषः। अनवगतसङ्गतित्वं न य-
स्याः कस्याश्चित्किं त्वनवगतोपमेयसंज्ञासङ्गतीति-
विशेष्यते वनसंज्ञापदस्यानुपमेयसंज्ञात्वान्न वाक्यजा-
नुसन्धानेऽतिव्याप्तिरित्यत आह *उपमेयेति* उपमा-
नस्यायाप्यसिद्धोपमेयेति विशेषणासिद्धिरिति पूर्वो-
क्त एवेत्यर्थः।

एवमनवगतत्वसंज्ञात्वविशेषणासिद्धा विशि-

(१) रहितप्रायः शब्दमुक्तलक्षणमुपमानमिति नातिव्याप्तिरिति
सां० पु० पा०।

ष्ठलक्षणासिद्धिमभिधाय वाक्येति विशेषणासिद्ध्या-पि तदाह ।

५५२ वाक्यार्थेति विशेषणनिरासः ।

वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव, प्रतिपत्तिकालास्मृतातिदेश-वाक्यावगतकाननादिपदार्थस्य तथाविधप्रत्ययाव्यापनात् । वाक्यैकदेशस्यापि[1] वाक्यत्वेन विवक्षितत्वे सदृशो गव-यइत्यादि स्मारिणोऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात् । प्रतीत्युत्पत्तिं प्रति प्रयोजकीभूतं यावत्तावद्वाक्यं विवक्षितमि-ति चेन्न । अन्तर्भावितवनाधिकरणतादृशप्रतिपत्तिं प्रति तस्याऽपि प्रयोजकत्वात् । उपमितिं प्रतीति तु पूर्वन्नि-रस्तमिति । यावत्संज्ञासंज्ञिबुद्ध्यौपयिकं तावद्विवक्षित-मिति चेन्न । लक्षणसहचारितसंज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि प्रसङ्गात् ।

* वाक्येति * तादृगाकुलमित्यर्थः । अतिदेशकवा-क्ये यावन्ति पदानि श्रूयन्ते तावत्सर्वं वाक्यत्वेन वि-वक्षितमुत तदेकदेश उत प्रतिपत्तिप्रयोजकतदेकदे-श इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * प्रतीति * गोस-दृशो गवयो महति कानने दृश्यत इत्यपि कदा चि-दतिदेशवाक्यं भवति तत्र यदा गोसदृशः स एवा-यं गवय इति प्रत्ययो भवति तदा तस्याऽव्याप्तिस्तत्र हेतुः * प्रतिपत्तीति * प्रतिपत्तिकालेऽस्मृतोऽतिदेशवा-

१ वाक्यार्थैकदेशस्याऽपि वाक्यार्थत्वेनेति का० मु० पु० पा० ।

ष्यगतकाननादिपदार्थो येन तस्येति विग्रहः। अदृष्ट-प्रतिबन्धात्काननपदस्य महत्पदस्य वार्थास्मरणे क-थितलक्षणविशेषणाभावादव्याप्तिः काननादिपदा-र्थास्मरणे वाक्यार्थस्मरणाभावादित्यर्थः। अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह * वाक्येति * गोसदृशो गवय इति वा-क्यैकदेशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वात्तदर्थानुस-धानं वाक्यार्थानुसंधानं भवत्येवेति चेत्तर्हि गोस-दृशो गवय इति स्मरणेऽपि सादृश्यमात्रवत्त्वानु-सन्धानेऽपि लक्षणातिव्याप्तिस्तस्यापि कथितरीत्या वाक्यार्थानुसन्धानत्वादादिपदेन काननादिपदानुस-न्धानसङ्ग्रहः। न चैतदुपमानमेष्टव्यं प्रतियोग्यस्मरणा-त्प्रतियोगिस्मरणसहितानुसन्धाने तत्सङ्केतस्य का-र्यत्वादिति भावः। न च प्रतियोग्यस्मरणे सादृश्यस्म-रणानुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वनि-यमोपगमे परस्पराश्रयप्रसङ्गादनुयोगिसदृशतयाऽव-गतस्यैव सादृश्यप्रतियोगित्वात्तथा च गवयप्रतीतौ तत्सदृशतया ऽवगतगोःप्रतियोगित्वं तथाविधतत्प्र-तीतौ सदृशतयाऽवगतगवयस्य प्रतियोगित्वमिति तस्मात्सादृश्यग्रहमिच्छता प्रतियोगिज्ञानं विनाऽपि तद्ग्रहो वक्तव्य इति तृतीयं शङ्कते * प्रतीति * प्र-तिपत्तिजनकं यावत्पदवृन्दं तावद्वाक्यं विवक्षितमतो नाव्याप्तिः काननादिपदस्य प्रतिपत्त्यप्रयोजकत्वान्ना-प्यतिव्याप्तिर्गोपदस्यापि प्रतिपत्तिप्रयोजकत्वादि-त्याशयः। प्रतिपत्तिमात्रं प्रति प्रयोजकत्वं विवक्षित-मुतोपमितिरूपां प्रतिपत्तिं प्रति किं स्वित्संज्ञासंज्ञि-

सम्बन्धप्रतिपत्तिं प्रतीति त्रिधा विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * अन्तर्भावितमधिकरणं यस्मिन् गोसदृशो गवय इत्यत्र तत्सदृशप्रतिपत्तिं प्रति वनपदस्यापि प्रयोजकत्वात्तदस्मारिणस्तथाविधप्रत्ययाऽव्याप्तेरेवेत्यर्थः। द्वितीयमसिद्ध्या दूषयति * उपेति * उपमितेरद्याप्यसिद्धत्वादिति निरस्तमित्यर्थः। तृतीयं शङ्कते * यावदिति * औपमिकं साधनमितियावत्। काननादिपदस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्धबुद्धनौपयिकत्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः। एवं विशेषणमतिप्रसङ्गकमिति परिहरति * नेति * गन्धवतीति लक्षणेन सह चरिता या पृथिवीति संज्ञा तस्या उपदेशो लक्षणवाक्यं तदर्थानुसन्धानेऽतिव्याप्तिः गन्धवती पृथिवीति लक्षणवाक्यमुपश्रुत्य गन्धवद्व्यक्तिमुपलभ्य सेयं गन्धवती पृथिवीत्यनुसन्धानं भवति न चैतदुपमानं लक्षणं केवलव्यतिरेकीति पृथिव्यधिकारे कथितत्वादित्यर्थः।

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिजनकवाक्यैकदेशार्थानुसन्धानमुपमानमिति पक्षेऽतिव्याप्त्यन्तरमाह।

५५३ अतिव्याप्त्यन्तरम्।

किञ्च यदा तर्कानुसन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधानुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति मितिः फलमुत्पद्यते तदा तस्याप्रमाकरणस्यापि उपमानत्वमापद्यते। प्रमाफलकमितिविशेषणप्रक्षेपपक्षे चानुसंहि-

तद्रूपव्यवहार्यतानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुसन्धानमुपमानं स्यात् । अव्याप्तविषयप्रमाफलकमिति विशेषणीयमिति चेन्न । वस्तुगत्याऽव्याप्तत्वस्योपमेयेऽप्यभावात् । व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्येति च कृते यत्प्रति तल्लिङ्गं तेन सहव्याप्तत्वावगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुयात् । उपमेयेन सह व्याप्तत्वानवगतत्वोक्तावप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः । अनुमेयेन सहेति कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव ।

* किं चेति * एवं विधानुसन्धाने–सोऽयं गोसदृशो गवय इत्यनुसन्धाने सत्यपि, गवयपदस्य गोसदृशार्थे वृत्तौ निमित्तं गोसादृश्यं मितिफलमुत्पद्यते यदा तदा तस्याप्युपमानत्वमापाद्यते सति गवयत्वे सादृश्यमेव निमित्तमिति कथं फलोत्पत्तिस्तत्राह * तर्केति * तर्कस्तु लाघवाख्यो वक्ष्यतेऽतएव तर्कसहायमुपमानमाहुः । अस्तु तस्याप्युपमानत्वं को दोषस्तत्राह * अप्रमेति * उपमानस्य प्रमाणस्य प्रमाजनकत्वेन प्रयोजकत्वं वाच्यमिदं तु सादृश्यमेव निमित्तमिति भ्रान्तिजनकतया तदाभासमितीहाति-व्याप्तिरुक्तलक्षणस्य सर्वस्याप्यत्राभावादित्यर्थः । प्रमाफलकमुक्तानुसन्धानमुपमानमिदं तु न प्रमाफलकमिति तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह * प्रमेति * प्रमामात्रफलकमुक्तानुसन्धानमुपमानमुताव्याप्तविषयप्रमा-

१ विषयेति सो० पु० पा० नास्ति ।

फलकमाहोस्वित्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमाफलकं नाद्योऽनुसंहितरूपस्य गोसदृशस्य व्यवहार्यताऽनुमितिश्च विमतो गवयनया व्यवहर्त्तव्यो गोसादृश्याधिकरणत्वात् व्यतिरेकेण गोवदिति न चैतत्प्रमाजनकमनुसन्धानमुपमानमस्य लिङ्गान्तर्भावादित्यर्थः। अनुसंहितं परामृष्टमिति यावत्। द्वितीयं शङ्कते * अव्याप्तेति * व्याप्तं लिङ्गं तद्विषयादन्यदव्याप्तविषयं तत्प्रमाफलकमुक्तानुसन्धानमुपमानमिदं तु व्याप्तविषयप्रमाफलकमिति नातिव्याप्तिरित्यर्थः। अव्याप्तविषयं च तत् प्रमाफलकं चेति विग्रहः। वस्तुगत्या व्याप्तविषयत्वमुत व्याप्ततयाऽनवगम्यमानविषयत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *नेति* उपमेयः सदृशस्तस्यापि वस्तुतो नास्त्यव्याप्तत्वं अप्रतिबद्धस्वसामग्र्या व्याप्तत्वादतस्तत्प्रमाकरणमुपमानमेतल्लक्षणं न व्याप्नुयादित्यसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते *व्याप्तेति* व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्यानुसन्धानस्योपमानत्वमिति विवक्षितं तेन नातिव्याप्तिः व्यवहार्यतानुमित्युत्पादकस्य तेन व्याप्तत्वावगमान्नाप्यसिद्धिरुपमेयस्य वस्तुगत्या स्वसामग्र्या व्याप्तत्वेऽपि व्याप्तत्वानवगमादित्याशयः। अत्रेदं वाच्यं येन केनापि व्याप्ततयाऽनवगतमुतोपमेयेन किं वाऽनुमेयेनेति न तावदाद्य इत्याह * इति च कृत इति * विशेषण इति शेषः। यत्प्रति—स्वकारणादिप्रति तदनुसन्धानं तेन सह व्याप्ततयाऽवगतमिदं लक्षणं न व्याप्नुयाद्व्याप्ततया ऽनवगतेति विशेषणाभावाद्भवति च कदा चित् कार्यं सका-

रणमिति व्याप्तत्वावगमो ऽनुसन्धानस्येत्यव्याप्तिरित्यर्थः। तदव्याप्तिर्न दोषायेत्यत आह * उपमितिकरणमपीति * उपमेयेन सह व्याप्ततयाऽनवगतमनुसन्धानमुपमानमिति द्वितीयकल्पे नास्त्यव्याप्तिस्तस्यानुमेयेनैव सह व्याप्तत्वावगमादित्याशङ्क्याह * उपेति * व्यवहारार्थतानुमित्युत्पादकं यदनुसन्धानं तदुपमेयेन संज्ञासंज्ञिसम्बन्धेन व्याप्ततयाऽनवगतं किं त्वनुमेयेनैवेति तत्रातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यर्थः। तर्ह्यनुमेयेन सह व्याप्तत्वानवगतमिति तृतीयोऽस्तु तत्र समनन्तरोक्त्या ऽतिव्याप्त्यभावादित्यत आह *यदिति*यत्प्रति लिङ्गत्वेन स्वकारणादिना व्याप्तत्वावगमस्यानपायात्प्रागुक्ताव्याप्तिरित्यर्थः।

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमाकरणमुक्तानुसन्धानमिति प्राक्तनकल्पेषु परिशिष्टकल्पं शङ्कते।

१५४ परिशिष्टकल्पशङ्कानिरासः।

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरणमिति चेन्न। तथात्वासिद्धेः। अर्थापत्त्यादितस्तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अननुमितिजनकं तादृक् प्रतिसन्धानमुपमानमिति चेन्न। तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वात्। व्यक्त्यपेक्षायाञ्च जनकत्वस्य सामान्याकारपर्यवसायिनोनित्यं व्यक्त्यावसम्भावितत्तया अननुगमेन चायुक्तत्वादिति।

* संज्ञेति * अभिधेयतद्वयाति * नेति * तथात्वासिद्धेः संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रमितिकरणत्वासिद्धेरित्य-

र्थः। सम्बन्धप्रमितिदशयत्वे तस्याश्च करणापेक्षायामुक्ता-नुसन्धानं तथात्वेन सम्बध्यते इति नासिद्धिरित्यत आह *अर्थेति* अनवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थानुसन्धानं प्रमाफलकमनुमित्यजनकमिति विवक्षितत्वान्नैको ऽपि दोष इति शङ्कते *अनन्विति* अननुमितिजनकमिति किमनुमितिजनकजातीयेतरत्वं विवक्षितमुतानुमितिजनकव्यक्तीतरत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *नेति* उक्तानुसन्धानजातीयस्य व्यवहार्यतानुमितिजनकत्वस्य दर्शितत्वादसिद्धिरित्यर्थः। यदि द्वितीयस्तत्राह *व्यक्तीति* व्यक्त्यपेक्षायां च जनकत्वस्यायुक्तत्वादिति सम्बन्धः। तत्र हेतुर्नित्यमिति तत्रापि हेतुः सामान्येति। नियतप्राक् सत्त्वं जनकत्वं नियतत्वं वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यापाधौ ग्राह्यमिति व्यक्तौ न सम्भवतीति कथिताव्याप्तिरेवेत्यर्थः। दोषान्तरमाह *अननुगमेति* यद्वा जनकत्वस्य व्यक्त्यपेक्षायां लक्षणस्या युक्तत्वादिति सम्बन्धस्तदुपपादनाय सामान्येत्यादि जनकत्वं च सामान्यगतमेवेति लक्षणासिद्धिरव्याप्तिश्चेत्यर्थः।

पूर्वं संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रमितिरुपमानफलमित्यूरीकृत्य तल्लक्षणं निरासि, सम्प्रति सम्बन्धप्रमितिरुपमानफलमेवेत्यभिसन्धायाह।

५५५ सम्बन्धप्रमितेरुपमानफलत्वमेव।

किञ्च गोसादृश्यं विहाय गवयत्वजातौ गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवाख्यं तर्कमपास्य न स्यादिति

तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिक्येव तत्र गवयत्वस्य गवयपदवाच्यताप्रमितिरियं नेष्यते । सम्भवति हि प्रयोगः विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथात्वे तर्केण विषयीक्रियमाणविपर्य्ययकत्वात् न यदेवं नतदेवं यथा गोत्वं तथा चेदं ततस्तथेति । न ह्यस्ति सम्भवो-मूलशैथिल्यादिदोषविरहिततर्कनिवेदितविपर्ययश्चार्थो नच तथेति । अथवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्यमानाप्रोक्तगोसादृश्यसामानाधिकरण्यमर्थाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामाक्षिपतीत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु । सा च त्वया व्यतिरेकीकृत्य परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणनीयेति ।

* किं चेति * गवयत्वजातौ गोसादृश्यं विहाय गवयशब्दार्थताप्रतीतिर्लाघवाख्यं तर्कमपास्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ गवयत्वस्य गवयपदवाच्यताप्रतीतिरानुमानिक्येव किं नेष्यते इति सम्बन्धः । अयं च लाघवतर्कः यदि गोसादृश्यं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदा तद्विशेषणतया गोरपि तन्निमित्तत्वं स्यादिति शक्तिकल्पनागौरवं तच्चायुक्तं निर्विशेषणे गवयत्वे तन्निमित्ते सम्भवतीति तर्कस्यावश्यकत्वे तत्प्रतीतिर्यौक्तिकी स्यान्न त्वानुमानिकी तत् कारणलिङ्गाभावादित्यत आह * सम्भ-

१ तर्केणाविषयीक्रियमाणेतिका० मु०पु०पा० ।

यतीति * प्रयोगं रचयति * विमतीति * विमति-पदं—विप्रतिपत्तिविषयं गवयत्वं गवयशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं तथात्वे गवयत्वस्य गवयपदप्रवृत्तिनिमितत्वे लाघवाख्यतर्केण विषयीक्रियमाणो बोध्यमानः सा-दृश्यादेर्निमित्तान्तरस्य विपर्ययोऽभावो यस्य त-त्तथोक्तं तद्भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः। न यदेवं गवय-पदप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदेवं न तथात्वे तर्केण वि-षयीक्रियमाणविपर्ययकं न भवतीति व्यतिरेकव्या-प्त्यभिधानम्। यथा गोत्वमिति व्यतिरेकदृष्टान्तस्तथा-चेदं इदं च गवयत्वं तथा तथात्वे तर्केण विषयीक्रि-यमाणविपर्ययकमित्युपनयः ततस्तथा तत उक्तहेतो-स्तथा उक्तसाध्यमिति निगमनम्। विमतिपदं निमि-त्तमित्युक्ते स्वज्ञाननिमित्तमिति सिद्धसाधनं तद्व्या-वृत्त्यर्थमाह * शब्देति * बाधपरिहारार्थं गवयेति विशेषणम्। विषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वादित्युक्ते प्र-माणेन विषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वं नास्तीत्यसिद्धि-स्तत्परिहाराय तर्केति विशेषणम्। अस्तूक्तसाधनं मा-स्तूक्तसाध्यं च तथा विपक्षबाधकाभावादप्रयोजक-तेत्यत आह * नहीति * मूलशैथिल्यं व्याप्तिहीन-त्वमादिपदेन विपर्ययापर्यवसानेष्टापदनाश्रयहीनत्वा-दीनि गृह्यन्ते। सत्तर्कनिवेदितनिमित्तान्तराभावोऽपि स्वयन्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं न भवतीति न सम्भवोऽस्ति एवं पदस्य निरालम्बनत्वापातादित्यर्थः। एवमर्था-पत्त्यादिन इत्यत्रोक्तादिपदार्थमुक्तार्थापत्तिमिदानी-

१ गवयपदस्येति पु० पा०।

माह * अथवेति * गवयपदमर्थादात्मनो गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्ततामाक्षिपतीत्यर्थः। अनुपपत्तिमूलमाह * अनुपपद्यमानेति * अनाप्तप्रयुक्तपदसामानाधिकरण्यं निरर्थकत्वेनापि सम्भवति इदं त्वाप्तोक्तपदसामानाधिकरण्यमतो भवितव्यमवश्यं प्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थानुपपत्तिः सादृश्यमेव निमित्तमित्यन्यथानुपपत्तिर्नेत्याह * असम्भवदिति * नन्वत्र सामानाधिकरण्यं शाब्दमनुपपन्नमित्युच्यते किं वाऽऽर्थं न तावदाद्यो व्योमपुष्पमिति वदुपपत्तेर्नापि क्रियाकाररूपार्थसामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्वटे गावः सुशेरत इति वदुपपत्तेरिति मैवम्। प्रामाणिकार्थिकसामानाधिकरण्यस्यानुपपद्यमानत्वस्य विवक्षितत्वादिति अर्थापत्तिर्नाम प्रमाणमेव नास्ति तत्कथं सा तत्र प्रमाणं भवेत्तत्राह * सेति * नैयायिकेनार्थापत्तिं व्यतिरेकानुमानेऽन्तर्भाव्य प्रमाणनीया प्रमाणीकर्त्तव्या व्याप्तिमूलत्वेनाभेदाङ्गीकारात्परेण मीमांसकेन पृथगेव वा प्रमाणीकर्त्तव्या षट् पञ्च वा प्रमाणानीति जैमिनीयैरङ्गीकारादित्यर्थः। तस्मात्प्रासङ्गपदसमभिव्याहारजनिताया अन्यथानुपपत्तेरेव सम्बन्धप्रमितिमूलत्वादुपमानं नाम प्रमाणं किं चित्पश्याम इति।

उपमानखण्डनम्।

अभ्युदयनिश्रेयसहेतोः शब्दप्रमाणस्य स्वीकारवदुपमानमपि किं न स्वीक्रियत इत्याशङ्क्य सोऽप्य-

विचारितरमणीय एव न वस्तुतस्तल्लक्षणाभावा-दित्याह।

५५६ शब्दप्रमाणखण्डनारम्भः।

शब्दोऽपि क उच्यते। आप्तवाक्यं हि शब्दः प्रमाण-मिति न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः।

* शब्दोऽपीति * किमाप्तवाक्यं शब्दः प्रमाण-मुत निर्दोषस्य वाक्यमाहो स्विद्यथार्थवाक्यमिति वि-कल्पाभिप्रायः। विकल्पक्रमेण प्रथमकल्पं प्रथममपाक-रोति * आप्तेति * वाक्यमित्युक्ते कराग्रे करिवृन्दमास्त इत्यनाप्तवाक्ये ऽतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * आप्तेति * प्रणेतृतीव्रशक्तिनिवारणाय वाक्यग्रहणम्। वर्णात्मक-शब्दमात्रस्य नेदं लक्षणं किन्तु प्रमाणभूतवाक्यस्येति द्योतनाय प्रमाणग्रहणम्। हि शब्दः प्रसिद्धौ। कुत इत्यत आह * विकल्पेति *

अनुपपत्तिप्रकटनाय विकल्पयति।

५५७ आप्तत्वानिरुक्तिः।

तथा हि कोऽयमाप्तो नाम। यथादृष्टत्वादीति चेन्न। भ्रान्तिप्रतिपन्नत्वादिवाक्येऽपि प्रसङ्गात्। प्रमाणदृष्टेति-विशेषणे च तथा भूतस्यान्यथात्वादव्यापनात्। यथा-प्रमाणेति करणे चांशे तथाभूतत्वादिवाक्यस्या ऽयथार्थ-स्याऽपि व्यापनात्। यावद्यथाप्रमाणदृष्टनिरुक्तौ च प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्ष्याणां तदव्याप्तिः। नहि

१ तर्हि यावत्प्रमितमिति का० मु० पु० पा०।

यावत्प्रमितं तावदभिधीयते । यथाप्रमितस्यैव च वक्तुर्वाक्यमिति व्याकारे च युधिष्ठिरवाक्यस्याप्यन्तर्भूतत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः । तत्र विषय इति विशेषणं च विशेषरूपस्य विषयस्यासाधारण्येनाऽव्यापकत्वापतात् ।

* तथाहीति * यद्यथादृष्टार्थवाद्याप्त उत प्रमाणदृष्टार्थवादी किं वा यथा प्रमाणदृष्टवादीति विकल्पार्थः । प्रथमं कल्पं शङ्कते * यथेति * विप्रलम्भकनिरासाय यथेति विशेषणम्।अतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * देहात्मनोरैक्यं भ्रान्त्या प्रतिपद्य यो वक्ति देह एवात्मेति सोऽप्याप्तः स्यात् तद्वाक्यं चाप्तवाक्यतया प्रमाणं स्यादित्यति व्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्र कथितातिव्याप्तेरभावात्प्रमाणप्रतिपन्नत्वविशेषणाभावादित्यत आह * प्रमाणेति * तथाभूतस्य प्रमाणदृष्टस्य साङ्ख्यादीनामिन्द्रियभौतिकत्वस्यान्यथावादः प्राकृतानीतितद्यापनादतिव्याप्तिःप्रमाणेनार्थमुपलभ्य तस्यैवान्यथात्वं यो वक्ति स आप्तः तद्वाक्यं च प्रमाणं स्यादित्यर्थः । तृतीयं शङ्कते * यथेति * येन प्रकारेण प्रमाणतोऽर्थो दृष्टस्तस्य तथा वाद्याप्त इति विवक्षितत्वान्न पूर्वयोरतिव्याप्तिर्यथा प्रमाणेति विशेषणयोरभावादित्यर्थः । यथा प्रमाणेति को ऽर्थः प्रमाणदृष्टमपि वक्तीति किं वा यत्प्रमितं तदेव वक्ति किं वा यावत्प्रमाणदृष्टं तदेव वक्तीति नाद्य इत्याह * अंश इति * ते ग्रावाणः प्लवन्त इति यो वक्ति स आप्तः स्यात्तद्वाक्यं प्रमाणं स्यात्ते ग्रावाण इत्यंशे त-

थाभूतत्वात् प्लवन्त इत्यंशे चातथाभूतत्वात्तस्मिन्नप्यंशे प्रमात्वमिति संसृष्टार्थ एव प्रामाणिकः स्यादित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते *यावदिति* निरुक्तौ नातिव्याप्तिरिति शेषः। यावदिति विशेषणाभावादित्यभिसन्धिः। दूषयति * प्रायेणेति * लक्ष्याणामाप्तानां चातथाभूतत्वात्प्रमाणदृष्टस्य कात्स्न्येनावक्तृत्वादसिद्धिरित्यर्थः। तदुपपादयति * तर्हीति * अस्तु तर्हि तृतीयो यथा प्रमितस्यैव वक्ताऽऽप्त इति नैवमसिद्धिः प्रमितस्यैव वक्तृत्वान्नाप्यतिव्याप्तिः प्रमितस्यैवेति विशेषणाभावादन्यथेत्यत आह * यथेति. * आप्तवाक्यमिति लक्षणस्य यथा प्रमितस्यैव वक्तुर्वाक्यमिति व्याकारे व्याख्याने युधिष्ठिरवाक्यस्याव्याप्तेरिति सम्बन्धस्तत्र च हेतुरनेवमिति * युधिष्ठिरः खलु सर्वलोके सत्यत्वेन प्रसिद्धस्तस्यापि क्व चिदनृतवादित्वं भारते स्मर्यते अतोऽव्याप्तिरित्याशयः। यथा प्रमितस्यैव वक्ता तत्र विषये आप्तस्तद्वाक्यं च तत्र प्रमाणमिति विशेष्यते ततो युधिष्ठिरस्यानेवम्भूतविषये नाप्तत्वं न तद्वाक्यं च प्रमाणमित्यत आह * तत्रेति * विशेषणे च व्यापकत्वापातादिति सम्बन्धस्तत्र हेतुर्विशेषेत्यादि। विषयविशेषस्यापि लक्षणान्तर्भावात्तस्य च व्यावृत्त्या तद्विशिष्टलक्षणाव्याप्तिरित्यर्थः। एतेन समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनमागमः स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थभेदात्तत्र दृष्टार्थानां तु वाक्यानां प्रायेण प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रामाण्यं गम्यते अदृष्टानां तु पुनराप्तोक्तत्वेनेति य-

दुक्तं भूषणकृता तदपि निरस्तमाप्तानिरुक्तौ तत्प्रा-
माण्यानिरुक्तेः किं च परोक्तेति विशेषणं व्यर्थं
व्यवच्छेद्याभावात्सम्यक्त्वानुभवत्वसाधनत्वानि च ख-
ण्डितानीत्येषा दिक् ।

द्वितीयं कल्पं शङ्कते ।

५५८ निर्दोषवाक्यस्य प्रमाणत्वनिरासः ।

अथ निर्दोषस्य वाक्यं तथेति चेन्न । सदोषस्य नास्ति घट इत्यभिधित्सतोऽस्ति घट इति दैवान्निर्गतयथार्थवाक्याव्याप्तेः । तत्प्रमाणं न भवत्येवेति चेन्न । पूर्वमुक्तोत्तरत्वात् । प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यावधारणसम्भवादापाततः सन्देहेऽप्यदोषात् सामान्यतोनिर्दोषत्वस्य भ्रमाग्रजऽप्यभावात् विशेषतस्तथात्वस्यासाधारण्यपर्य्यवसायित्वात् ।

* अथेति * दोषा अज्ञानसंशयविपर्ययरागद्वेषादयस्तद्धीनो निर्दोषस्तद्वाक्यमागम इत्यर्थः । दैवागतविज्ञाने ऽव्यापकमिदमिति दूषयति * नेति * वस्तुतो भूतलमधितिष्ठत्यपि घटे आशयदोषान्नास्ति घट इत्यभिधातुमिच्छति तस्य दैववशादस्तीति मुखाद्वाक्यं निर्गच्छति तद्वाक्यं प्रमाणमप्रमाणं वाऽऽद्येऽव्याप्तिः तत्प्रयोक्तुः सदोषत्वेन निर्दोषविशेषणाभावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते *तदिति* आशयदोषदुष्टपुरुषप्रयुक्तवाक्यत्वाद्भ्रान्तादिवाक्यवदप्रमाणमिति नाव्याप्तिरित्यर्थः । उक्तं संस्मर्त्तुमर्हसीति परिहरति

* नेति * प्रमाणलक्षणगतविशेषणेन वा व्यवच्छेद्यं परिगणितप्रमाराशिष्वेव वाऽन्तर्भावनीयमिति प्रमाखण्डन उक्तमित्यर्थः। किं च अबाधितस्वसमानविषयप्रवृत्तिजननसमर्थत्वात्तत्ज्ञानं प्रमा तत्करणं च प्रमाणमिति निश्चेतुं शक्यते स्मरणविलक्षणज्ञानस्य तथात्वाव्यभिचारादित्यभिप्रेत्याह * प्रवृत्तीति * दुष्टपुरुषप्रयुक्तवाक्यान्तरेऽप्रामाण्यस्य निश्चितत्वादिदमपि किं प्रमाणमप्रमाणंवेति सन्देहो जायतेऽतः संशयजनकत्वेनाप्रमाणमित्यत आह *आपातेति* सम्वादात्प्रामाण्यमुपगच्छतः प्रवृत्तिसंवादेन पश्चात्प्रामाण्यनिश्चयसम्भवादित्यर्थः। किं च निर्दोषेति सकलदोषरहितत्वं विवक्षितमुत यत्किञ्चित् दोषराहित्यमाद्येऽसंभवो युधिष्ठिरस्य सकललोकाभिमतस्यापि किं चिद्दोषदर्शनात् किमितरेषां सूक्ष्मापराधबाहुल्यमित्यभिप्रेत्याह * सामान्येति * द्वितीयं प्रत्याह * विशेषेति * दोषविशेषाभावस्य व्यावृत्तत्वेन लक्षणाननुगम इत्यर्थः। एतेन च निर्दोषत्वमशक्यावधारणं न पुंसां विषयभेदेषु विपर्ययबाधकावधारणादर्शनात् दृश्यते खलु म्लेच्छानामप्यपहृतसर्वस्वानां मार्गमुपदिशतां सद्गोचराप्तत्वावधारणं लोके तत्रैव पटुतराभ्यासानामविभ्रमत्वाद्विप्रलम्भकत्वासम्भवाच्च सर्वस्वस्य स्वीकृतत्वाच्छरीरस्य वा ऽनुपयोगित्वादुपयोगे वा परित्यागानुपपत्तेर्यदा चैवं म्लेच्छानामप्याप्तत्वमवधार्यते किं पुनस्तदा महापुरुषाणां तदुपदेश्येषु विषयविशेषेष्विति च यदपि कश्चिद्विपश्चिदवोचत्तदपि निरस्तम् ।

विषयाविशेषदोषाभावस्याव्यापकत्वात्सामान्यतो दुरवधारणत्वात् ।

तृतीयं कल्पमाशङ्कते ।

५५९ तृतीयकल्पनिराकरणम् ।

यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाणमित्यत्र को दोष इति चेन्न ।पूर्वोक्तयाथार्थ्यदूषणानि तावत्प्रथमः। यथार्थमिति विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्ववद्दोषश्च द्वितीयः । वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः ।

* यथेति * पदकृत्यं विशदम् । पूर्वमाप्तत्वानिरुक्त्या दूषणमुक्तमिदानीमाप्तपदस्थाने यथार्थपदोपादाने को दोषो वक्तुं शक्यत इति पृच्छाम इति पृष्टः सिद्धान्त्याह * पूर्वेति * यथार्थोऽनुभवः प्रमेत्यत्र किमिदं यथार्थत्वमर्थसादृश्यमबाधितार्थत्वं वेति विकल्पोक्तानि दूषणानि तावदेको दोष इत्यर्थः । बहूनामपि दोष इत्येकवचनं वेदाः प्रमाणमिति वदविरुद्धम् । दोषान्तरं दर्शयति * यथार्थमिति * यथार्थविशेषणस्याभासव्यवच्छेदकत्वे दैवान्निर्गतवाक्यव्यवच्छेदकत्वं वाच्यं तन्न सम्भवति तथांशतोयथार्थवाक्यव्यवच्छेदकत्वं वा शक्यं अव्यवच्छेदकत्वे विशेषणवैयर्थ्यमतिव्याप्तिश्चेति द्वितीयो दोष इत्यर्थः । विशेषणांशप्रयुक्तदोषमुक्त्वा विशेष्यांशप्रयुक्तं दर्शयति * वाक्येति * प्रश्नवाक्यगतं दोषपदमुत्तरवाक्ये सर्वत्रानुषज्यते ।

वाक्यानिरुक्तिं दर्शयितुं वाक्यलक्षणं पृच्छति ।

५६० वाक्यलक्षणनिरासः ।

तथाहि किमिदं वाक्यं नाम ? एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायो वाक्यमिति चेन्न । एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वानां वाच्यानि दूषणानि तावत्सन्तु पदपदार्थन्तु चिन्तयामः ।

* तथा हीति * वाक्यलक्षणं शङ्कते * एकेति * समुदायो वाक्यमित्युक्ते वर्णसमुदायपदेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासाय पदेति विशेषणम् । कराग्रे करिवृन्दमास्त इत्यादिपदसमुदायेऽतिव्याप्तिस्तत्परिहाराय विशेषणमेकार्थेति । क्रियाकारकादिभावेन विशिष्ट एको ऽर्थस्तदवच्छिन्नपदसमुदायो वाक्यमिति नातिव्याप्तिरित्यर्थः । असम्भवेनैव तद्दूषयति * नेति * एकत्वन्नाम सङ्ख्या किं वा द्वित्वादिविरहः आद्ये नित्यमैश्वरज्ञानं गुणः प्रमेति वाक्याव्याप्तिस्तदर्थस्य एकत्वसङ्ख्या नास्ति गुणत्वात् द्वितीये द्वित्वादिसङ्ख्यावच्छिन्नपदार्थविषयगौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिपदसमुदायेऽतिव्याप्तिः द्वित्वावच्छिन्नेऽपि तदन्योन्याभावस्य सम्भवादित्यर्थः । न चैतदपि वाक्यमेव तदाभासाभावप्रसङ्गादित्येकत्वस्य वाच्यं दूषणं वाक्यस्य विषयत्वमेवार्थावच्छिन्नत्वं तथात्वं विषयविषयिभावस्वरूपमुतातिरिक्तं इति विकल्पादिदूषणं चतुर्थपरिच्छेदे भविष्यति । अवच्छिन्नत्वमपि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धत्वातिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेति दूषणं तत्रैव वक्ष्यते तानि दूषणान्यस्मिल्लक्षणे

सन्तीत्यर्थः । तावदिति प्राथम्योक्त्या दूषणान्तरं ध्वनितं दर्शयति * पदेति * पदमित्येतस्य पदस्यार्थमित्यर्थः ।

पदनिरूपणाय तल्लक्षणमनुवदति ।

५६१ पदप्रथमलक्षणखण्डनम् ।

सुप्तिङन्तं पदमिति केचित् । वर्णा विभक्त्यन्ताः पदमित्यन्ये । तत्र नाद्यः प्रत्येकं मिलितस्य चाव्यापकत्वात् । पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायाश्च वाक्यलक्षणाव्यापकत्वापातात् ।

* सुप्तिति * सुबन्तमित्युक्ते तिङन्ताव्याप्तिस्तिङन्तमित्युक्ते सुबन्ताव्याप्तिरत उभयावरोधार्थमुभयग्रहणम् । केचित्पाणिनीयाः । लक्षणान्तरमाह * वर्णेति * विभक्त्यन्ताः पदमित्युक्ते वाक्येऽप्यतिव्याप्तिस्तदर्थमाह * वर्णा इति * तावत्युक्ते कखगघङ इत्यादिवर्णेष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं विभक्तिग्रहणम् । अपरः कालापादिरित्यर्थः । प्रथमलक्षणमपाकरोति * तत्रेति * सुबन्तं तिङन्तं च प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितमाद्ये सुबन्तस्य पदत्वे तिङन्ताव्याप्तिस्तिङन्तस्य पदत्वे सुबन्तस्यापदत्वप्रसङ्गः उभयस्य मिलितस्य लक्षणत्वे सर्वाव्याप्तिरेकस्याप्युभयान्तत्वाभावादित्यर्थः । केषांचित्पदशब्दवाच्यत्वे सुबन्तत्वान्निमित्तं केषांचित्तिङन्तत्वं यथा गोशब्दवाच्यत्वं गवादीनां गोत्वादीन्यनेकानि निमित्तानीत्यत आह * पृथगिति *

पदार्थस्यानेकत्वेन पदस्याननुगमात्तत्समुदायो वाक्यलक्षणमप्यननुगतं स्यादित्यर्थः।

द्वितीयलक्षणं दूषयति।

५६२ पदद्वितीयलक्षणखण्डनम्।

नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यासम्भवात् "विभक्ति"रित्यनेन सुप्तिङोः "प्राग्दिशोऽविभक्ति"रित्यनेन च तासिलादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसंज्ञाविधानात् शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात्।

* नापीति * कुत इत्यत आह * विभक्तीति * विभक्त्यर्थस्य व्यावृत्त्या तदन्तवर्णत्वमपि पदलक्षणं व्यावृत्तं स्यादित्यर्थः। कथं विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यासम्भव इति तदुपपादयति * विभक्तीति * विभक्तिश्चेत्यनेन प्रकृतयोः सुप्तिङोर्विभक्तिसंज्ञाभिधानात्प्राग्दिशोविभक्तिरित्यनेन सूत्रेण तसिलादेः प्रत्ययस्य पृथगेव संज्ञाविधानाद्विभक्तिपदार्थोऽनुगतो न लभ्यत इत्यर्थः। आदिपदेन यत्तदः काले दा प्रकारवचने थालित्यादिप्रत्यया गृह्यन्ते। विभक्तिपदार्थस्यानुगतस्यासम्भवेऽपि विभक्तिरिति संज्ञैकैव सर्वत्र तेन तदुपाधौ लक्षणं ब्रूमो विभक्तिशब्दवाच्यान्ता वर्णाः पदमिति तत्राह * शब्देति * अर्थस्यानुगत्यभावे प्रत्येकमिलितविकल्पदोषापत्तेः शब्दसाम्येऽपि न लक्षणोपपत्तिर्न च तच्छब्दवाच्यत्वमिति रूपमनुगतप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं तद्भावस्तत्त्वं

तस्यैकस्यानङ्गीकारादङ्गीकारे वा पृथक् संज्ञाविधानग्रन्थगौरवानर्थक्यादित्यर्थः ।

इतश्च विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमित्यलक्षणमित्याह ।

५६३ विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमिति लक्षणस्य निरासः ।

किञ्च वर्णा इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वे अहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः । अविवक्षितत्वे देवदत्त इत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात् । सार्थकस्तथेति चेत् । भवतीत्यादौ शवकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः शपः सार्थकत्वात् । यत्र विहिता विभक्तिस्तदिति चेन्न । शवकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् । तन्मध्यपातितत्वाच्छवकारोऽपि गृह्यत इति चेत् तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्र तद्विभक्तिमध्यपतितं पदमिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभक्तिमध्यवर्त्तिसहितं पदमिति वा, आद्ये शवकारस्यापि पृथगेव पदत्वप्रसङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकत्वात् । द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः मध्यवर्तिनोऽभावेन मध्यवर्तिसहितविशेषणाभावात् । कचिन्मध्यवर्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्येति यथासम्भव इति चेन्न । एकानुगतरूपानभिधाने लक्षणस्याव्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात् ।

*** किं चेति * "बहुषु बहुवचनमिति" बह्वर्थविवक्षायां बहुवचनविधानादिह च वर्णशब्दस्य बहुव-**

धनान्तत्वाद्वर्णबहुत्वं विवक्षितन्न वा आद्यं प्रत्याह * वर्णेति * अहं त्वं सः क इत्यादेरपदत्वं प्रसज्येत विभक्त्यन्तबहुवर्णत्वाभावादित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह * अविवक्षितेति * देवदत्त इत्यत्र तकारापर्यकारस्तस्य पदत्वं स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । कुत इत्यत आह * तस्येति * प्रथमैकवचनस्य सो कृते कृते विसर्गादेशस्तद्वद्भवतीति न्यायेन विसर्गान्तस्याकारस्य विभक्त्यन्तत्वादित्यर्थः । अतिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते * सेति * सार्थको वर्णो विभक्त्यन्तः पदमिति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनेन परिहरति * नेति * भूतिविति-स्थिते कर्तरिशबिति शब्भवति शपावनुबन्धौ तयोर्लोपे अ इति शिष्यते गुणे कृते एचोऽयवायाव इत्यवादेशे कृते पकारानुबन्धलोपे च भवतीति रूपं सिद्धं तत्र शवकारस्य पदत्वं प्रसज्येत । आदिपदेन श्यन्प्रभृतयो गृह्यन्ते हेतुं कथयति * शप इति * शप्श्यन्प्रभृतीनां कर्तरि विहितत्वात्सार्थकत्वं विभक्त्यन्तत्वं चेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । शङ्कते अतिव्याप्तिपरिहारं * यत्रेति * यस्मिन्वर्णे विहिता विभक्तिः स सार्थको विभक्त्यन्तः पदं न शवकारे विभक्तिर्विहिता तस्य प्रत्ययत्वात्प्रकृतावेव विभक्तिविधानादिति तन्निवृत्तिरित्यर्थः । एवमपि नातिव्याप्त्या विमुच्यस इति परिहरति * नेति * भू इत्येतावन्मात्रे विभक्तेर्विहितत्वात्तन्मध्यपतितशवकारं परित्यज्य पदत्वमापाद्येत तस्य सार्थकत्वाद्विभक्तिविधानोद्देश्यत्वाद्विभक्त्यन्तत्वाच्चेत्यति-

व्याप्तिरित्यर्थः। प्रत्याहारग्रहणन्यायेन प्रातिपदिकस्य तदुपरिवर्त्तिविभक्तेश्च ग्रहणे तन्मध्यवर्तिशवकारोऽपि गृहीत एवेति नोक्तदोष इति शङ्कते * तदिति * तदेतद्विशकलयितुं विकल्पयति * तर्हीत्यादिना * यत्र प्रकृतौ विभक्तिर्विधीयते तत्प्रकृतिरूपं पदं तद्विभक्त्योर्मध्यपातितशवकारादि च पदमिति प्रथमकल्पार्थः। तत्प्रकृतिरूपमेव मध्यपतितशवकारादिना सहितं पदमिति द्वितीयार्थः। कस्मिन्सति किं स्यादित्यत आह * आद्य इति * भवतीत्यादौ प्रकृतिरूपं भूति इति शवकारश्च पदमिति पदद्वयं स्यादित्येकपदत्वप्रसिद्धिविरोध इत्यर्थः। दूषणान्तरमाह * लक्षणेति * मध्यवर्तित्वस्य पदलक्षणत्वे प्रकृतेरपदत्वे प्रकृतित्वस्य तल्लक्षणत्वे मध्यवर्तिनो पदत्वं मिलितस्य लक्षणत्वे मव्याप्त्याप्तिरित्यर्थः। अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह * द्वितीय इति * कुत इत्यत आह * मध्येति * देवदत्त इति प्रातिपदिकात्सु इति विभक्तिर्विहिता न च तयोर्मध्ये किं चिद्विहितमस्तीति तत्सहितविशेषणाभावादित्यर्थः। यत्र विभक्तिर्विधीयते तन्मध्यवर्तिसहितं पदमिति न पदमात्रस्य लक्षणं किं तु तद्विशेषस्यातो नाव्याप्तिरिति शङ्कते * क चिदिति * क चिद्भवतीत्यादौ मध्यवर्त्तिसहितस्य तत्त्वं क चिद्देवदत्त इत्यादौ केवलस्येत्यर्थः। पदमात्रलक्षणाभिद्धौ तद्विशेष एव लक्षयितुमशक्यो ऽसिद्धसामान्यस्य विशेषस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वात्तथा लक्षणे ना पदसमुदायो वाक्यमि-

त्यत्र पदपदार्थाननुगत्या वाक्यलक्षणस्याप्यननुगति-रिति दूषयति * नेति *

विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमित्यस्य लक्षणस्यातिव्या-प्त्यन्तरमाह ।

५६४ पदलक्षणनिरासः ।

किंच देवदत्तस्त्वित्यपि पदं स्यात् । अथ अपशब्दो-ऽयं पदत्वे सति -रुत्वादेर्विधानस्यावश्यम्भावित्वात् इति चेन्न । यत एवायमपशब्दः अत एव भवतो दो-षः प्रसञ्जने अपशब्देऽपि पदलक्षणं गतमिति । तस्मात् पाणिनिनाऽऽचार्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पदसंज्ञेयं रुत्वादिविध्य-नुरोधेनापशब्ददशायामन्यैव कृता नदीसंज्ञावन्न लौकि-कपदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधुशब्दविशेषे, ततश्च तस्यान्य-देव लक्षणं वाच्यमन्यथा दाक्षीनन्दनोदीरितनदीसंज्ञा-प्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः काननस्थलीमलीकाभि-मानी भवानीहेत ।

* किं चेति * देवदत्त इत्यस्य "अर्थवदधातुरप्र-त्ययः प्रातिपदिक"मिति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वौजस-मावित्यादिना प्रथमैकवचनं सुर्भवति उकारस्येत्संज्ञा-लोपे देवदत्त इति भवति तदपि पदं स्यात् विभक्त्य-न्तत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । अतिव्याप्तिमेव प्रकट-यितुं चोद्यमुद्भावयति *अथेति* कुतोऽपशब्दत्वमिति तत्राह *पदेति* विभक्त्यन्तदेवदत्तप्रातिपदिकस्य पद-

संज्ञायां"ससजुषोरुरिति"रुत्वं ततः "खरवसानयोर्विसर्जनीय" इति विसर्जनीयश्चावश्यकोऽतोऽपशब्दत्वाव्याप्तिरित्याशयः। अपशब्दे स्वेनापदे पदलक्षणगमनस्याव्याप्तिसाधकत्वान्नायं समाधिः साधीयानिति समाधत्ते * नेति * का तर्हि सुप्तिङन्तं पदमिति अपशब्दस्य पदसंज्ञाविधानस्य गतिरित्याशङ्क्य तामुपपादयन्नुपसंहरति * तस्मादिति * अपशब्ददशायामन्यैव पदसंज्ञा कृता अपशब्ददशायां पदसंज्ञाविधाने प्रयोजनमाह *शब्देति* पदसंज्ञा वा केन द्वारेण शब्दसिद्धावुपकरोतीत्यत उक्तं * रुत्वेति * देवदत्त इत्यस्य सुबन्तत्वेन पदसंज्ञायामेव ससजुषोरुरिति रुत्वं खरवसानयोरिति विसर्गश्च भवतीति पदसिद्धिरित्यर्थः। अपदे पदसंज्ञा किं घटते भगवतः पाणिनेरित्यत आह *नदीति* "यूस्त्र्याख्यौनदी"त्यनयामेव नदीसंज्ञा क्रियते यद्वदित्यर्थः। अन्यैवेत्येवकारव्युदस्यमाह *नन्विति* अस्तु तावता प्रकृते किं स्यादित्यत आह * ततश्चेति * यदि पाणिनीरितपदलक्षणव्यतिरेकेण लौकिकपदस्य लक्षणान्तरं नोरीक्रियते तदा दण्डं दर्शयति * अन्यथेति * दाक्षीनन्दनः पाणिनिरन्यथा भवान्काननस्थलीमाहेति सम्बन्धः। पाथः शब्दः सलिलवाची काननस्थलीशब्दस्य स्त्रियाख्यत्वादीकारान्तत्वाच्च यूस्त्र्याख्यौ नदीत्यनेन नदीसंज्ञया संज्ञितत्वादेतदुक्तं भवति मध्यान्हे विन्ध्याटव्यामटमानं ललाटंपार गभस्तिमालिनि भगवति खरतरकरे विपरिवर्तिनि पिपासुः सलिलं प्रार्थयमाणो दाक्षीनन्द-

नपरिभाषितकाननस्थलीं नदीसंज्ञां प्रत्यभिजानानस्तत्र प्रवर्तेत भवानिति। अभिमानो ज्ञानं न तु भ्रमः मिथ्यापर्य्यायस्यालीकशब्दस्य पृथग्ग्रहणात्। इति शब्दः परिसमाप्तौ।

गदितावद्यपरम्परापरिजिहीर्षया लौकिकपदस्य चिन्हान्तरं शङ्कते।

५६५ पदस्य लक्षणान्तरनिरासः।

अथोच्यते विभक्त्यन्तमेव सर्व्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति लक्षणमस्तु। मैवम्। सर्व्वलक्षणप्रवृत्तेः सर्वत्रासम्भवात्[1]। सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्येति चेन्न। सम्भवत्त्वं तत्काले कालान्तरे वा विवक्षितम्। आद्ये देवदत्तावित्यपि पदं स्यात् रुत्वविधानकाले विसर्गस्यासम्भावितत्वात्। कालान्तरेऽपीतिपक्ष देवदत्त इत्यपि पदं न स्यात्। इत्यादिपदपूर्व्वकालभाविनो यत्वयलोपादेरकरणात्।

* अथेति * विभक्त्यन्तं पदमित्युक्ते देवदत्त सु इत्यस्यापि पदत्वप्रसक्तिस्तन्निवारणायाह * सर्वेति* लक्षणं सूत्रम्। विभक्त्यन्तं लक्षणप्रवृत्तिनिष्पन्नमित्युक्ते देवदत्तावित्यस्यापि पदत्वप्रसङ्गस्तन्निरासाय सर्वेति विशेषणम्। यावन्ति लक्षणानि प्रणीतानि पाणिनिना तावतां सर्वेषां प्रवृत्त्या निष्पन्नमिति विवक्षितमुत

1 सर्वत्राऽभावात् इति का मु० पा० पा०।

यत्र यावन्ति सम्भवन्ति तावतां सर्वेषां प्रवृत्त्या नि-ष्पन्नमिति विकल्प्य प्रथममसम्भवेनापाकरोति * नैवमिति * सर्वलक्षणानां प्रवृत्तिस्सर्वत्रापि न सम्भवति क्व चित्केषां चिदेव प्रवृत्तिरित्यर्थः। द्वितीयं कल्पमवलम्बते * सम्भवादिति * नैतद्विकल्पास-हत्वादिति दूषयति * नेति * लक्षणानां सम्भवत्वं यदेकलक्षणं वर्तते तदेकस्मिन्नेव काले विवक्षितमिति प्रथमकल्पार्थः। कालान्तरे लक्षणसम्भवत्त्वमिति द्वितीयार्थः। प्रथमकल्पमतिव्याप्त्या दूषयति * आद्य इति * देवदत्त सु इति स्थिते पदसंज्ञायां "ससजुषो-रु"रिति रुत्वं भवति तदा देवदत्त इति रूपं भवति तदपि पदं स्यादित्यतिव्याप्तिः रुत्वविधानकाले "खर-वसानयो"रिति सूत्रस्यासम्भवात् कृतरुत्वाश्रयेण त-त्प्रवृत्तेरित्यर्थः। कालान्तरेऽपि सम्भवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽपि निष्पन्नमिति पक्षे नातिव्याप्तिः विसर्गविधायकसूत्र-कालान्तरसम्भवत्प्रवृत्त्यनिष्पन्नत्वादतोऽस्तु द्वितीय-स्तत्राह *कालेति * यद्यप्यतिव्याप्तिः परिह्रियेत तथा प्यव्याप्तिः स्याद्देवदत्त इति विसर्गान्तं प्रथमैकवचनं पदत्वेन प्रसिद्धमपि यतः पदं न स्यादित्यर्थः। कुत इत्यत आह * इत्यादीति * इतिशब्द आदिर्यस्य स्वरादिपदस्य तदित्यादिपदं तस्मात्पूर्वताकाले कृत-रुत्वस्य "भोभगोअघोअपूर्वस्य यो ऽशि"त्यनेन यत्वं "लोपः शाकल्यस्ये"त्यनेन यलोपस्तस्याकरणादित्यर्थः। आदिपदेन यलोपाभावपक्षे श्लिष्टोच्चारणं गृह्यते।

१ यदेतल्लक्षणं वर्तते इति पु० पा०।

अव्याप्तिपरिहाराय विशेषणं शङ्कते।

५६६ अव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरमितिशङ्कानिरासः।

शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण यद्भाति लक्षणं तद्वि-वक्षितमिति चेन्न। जीविकाकृत्य व्याचष्ट इत्यर्थे जी-विकां कृत्वा व्याचष्ट इति प्रयुज्यमानं वाक्यं स्यात्। एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायस्य तत्रापि गतत्वात्। कृत्वे-त्यनेन सम्बद्धस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन सङ्-गृहीतत्वात्।

* शब्देति * शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण—का-लान्तरे यावन्ति लक्षणानि सम्भवन्ति तावतां प्रवृ-त्त्या निष्पन्नं पदं विवक्षितमतो नाव्याप्तिर्देवदत्त इत्य-स्य इत्यादिपदसन्निधावेव यत्वादिलक्षणानां सम्भ-वान्नाप्यतिव्याप्तिर्देवदत्तरु इत्यस्य सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नत्वाभावादित्यर्थः। अतिव्याप्त्यन्तरदर्शनेन परिहरति * जीविकेति * यथौपम्यमन्तरेण जीविकां कृत्वेति भवति प्रयोगस्तद्वाक्यमेव सम्मतमित्यत उक्तं जीविकाकृत्य व्याचष्ट इति। एतद्वस्तुतः पदद्वयात्मकं वाक्यं तदर्थे जीविकां कृत्वा व्याचष्ट इति पदत्र-यमर्थं बोधयद्भिः प्रयुज्यते जीविकामिव कृत्वा व्याचष्ट इत्यस्यार्थे। न चैतद्वाक्यमेव जीविकां कृत्वेत्यनयोरप-शब्दत्वा"ज्जीविकोपनिषदावौपम्य"इत्यनेन सूत्रेण जी-विकाशब्दस्य गतिसंज्ञायां"नित्यं क्रीडाजीविकयो"रि-त्यादिना समासेन विभक्तिलोपस्य भावितव्यत्वा"द्ध्रस्व-

स्य पिति कृति तुगि"ति तुगागमे विहिते "समासेऽन-ञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबि"त्यनेन क्त्वाप्रत्ययस्थाने ल्यपा भवित-व्यत्वादित्यर्थः। कुत इत्यत आह *एकेति* कृत्वेत्या-दीनां पदत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः। जीविकामित्यस्य सम्भवत्स-र्वलक्षणप्रवृत्तिनिष्पन्नत्वमेव नास्ति "कृत्तद्धितसमासा-श्चे"ति प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपोधातुप्रातिपदिकयो" रित्यनेन विभक्तिलोपस्यावश्यकत्वादित्यत आह *कृ-त्वेति* सन्निध्यभावे कृत्वेत्यनेन सम्बद्धस्य जीवि-कापदस्य कथितलक्षणमेवेत्यर्थः।

प्रकारान्तरेण पदलक्षणं शङ्कते।

५६७ प्रकारान्तरेण पदलक्षणनिरासः।

यदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन नि-ष्पन्नं तथेति चेन्न। यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिस्तत्र केवले तस्या सत्यामित्यस्याभावादपदत्वापत्तेः। यस्यामव-स्थायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्वसम्पत्तौ विभ-क्त्यन्तं पदमिति चेन्न। यस्यामवस्थायामित्यवस्थानां भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमादव्यापक-त्वादोषः। अवस्थानामैक्यं व्यविवक्षितमसम्भावितंच। सर्वदा सर्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति। स च भव-ति भवति भवतीति भवत्यस्तीति पटः पटाविति पटं पट इति चेत्यतिव्याप्तिः।

यदिति य उपाधिः कारणं यस्याः सा य-

दुपाधिका उपाधिश्च समास उपम्यादिर्वा तदु-पाधिसम्पत्तौ सत्यां सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्या नि-ष्पन्नं पदं जीविकामित्यादेस्तु समासाद्युपाधौसत्यपि सर्वलक्षणसिद्धत्वन्नेति तन्निवृत्तिरित्यर्थः। तर्हि प्रागुक्ता ऽव्याप्तिरेवेति परिहरति *नेति* यत्र देवदत्त इत्यादौ समासाद्युपाधिर्नास्ति तत्र उपाधिसम्पत्तौ सत्यामिति विशेषणाभावादव्याप्तिरित्यर्थः। उपाधिशब्देन न स-मासादिविशेषो विवक्ष्यते किं तु तत्तत्पदस्यावस्था न-चैवमव्याप्तिः केवलावस्थायां सम्भवत्सर्वलक्षणसिद्ध-त्वाद्देवदत्त इत्यस्य, न वाऽतिव्याप्तिरनेवंरूपत्वात् जी-विकामित्यादेरिति शङ्कते *यस्यामिति* किमवस्था-विशेष उच्यते किं वाऽवस्थामात्रमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *नेति* देवदत्त इत्येतत्पदावस्थायां सम्भव-त्सर्वलक्षणात् सिद्धत्वाभावात् घटादिपदेष्वव्याप्तिः। द्वितीयमपवदति *अवस्थेति* समासाद्यवस्थानाम-नेकत्वादेकत्वमविवक्षितं तवापीत्यर्थः। न केवल-मनभिप्रेतत्वमसम्भवोऽपीत्याह * सम्भावितमि-ति * एकस्योपाधेः सामान्यस्य वा निरूपयितु-मशक्यत्वादित्यर्थः। यदि कश्चिद्वृद्धव्यवहार-सिद्धपदसिद्ध्यनुगुणकालत्वादिरूपेणावस्थानामैक्यं ब्रू-यात्तं प्रत्याह *सर्वेति* सर्वावस्थाविषयाणां सर्व-लक्षणानां सर्वत्र प्रसङ्गादित्यर्थः। तमेव प्रसङ्गं दर्शयति *सचेति* किमवस्थानामैक्यं पदानामेक्यरूपं का-लत्वमुत पदार्थैक्यसम्बन्धित्वमाहो स्विदेकरूपप्रकृति-सम्बन्धित्वमिति, यदि प्रथमस्तदा भवति भवतीति

पदत्रयमप्येकं पदं स्याद्रूपसाम्येन तत्सामान्येन तत्सम्बन्धावस्थायां एकत्वेन तत्र सम्भावितसर्वलक्षणासिद्धत्वादित्यतिव्याप्तिस्तत्रैकं भवति पदं तिङन्तं, द्वितीयं पुंलिङ्गं सप्तम्यन्तं, तृतीयं स्त्रियां सम्बुद्धौ। यदि द्वितीयस्तर्हि भवत्यस्तीति पदद्वयमेकं स्यादेकार्थत्वात् तृतीये पटः पटावित्यनयोरेकद्विवचनयोरैकपद्यं स्यादेकप्रकृतिकत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः।

एवं काणादनये शब्दप्रमाणखण्डनकथिरीतिं मीमांसकनयेऽप्यतिदिशति।

५६८ मीमांसकमतेऽतिदेशः

एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि निरस्तम्।

एतेनेति वाक्यत्वानिरुक्तिदोषेणेत्यर्थः *तदिति* शब्दप्रमाणमित्यर्थः। लिङ्गप्रकरणादावव्याप्तिश्च। न च तदपि वाक्यमेव तथा च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्येति षट् प्रमाणानीत्यभ्युपगमात् श्रुतिमूलत्वेन तत्रान्तर्भावं प्रत्यक्षमूलतयाऽनुमानादेः सर्वस्य तत्रान्तर्भावापातादाप्तवाक्येऽव्याप्तिरित्यादि स्वयमूह्यम्।

इति शब्दप्रमाणखण्डनम्।

आगमानन्तरभाव्यर्थापत्तिखण्डनं प्रस्तावयति।

५६९ अर्थापत्तिखण्डनम्।

का पुनरर्थापत्तिरपि। अन्यथाऽनुपपत्तिरितिचेन्न। यतोऽन्यत्त्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेः।

* केति * परोक्तलक्षणं शङ्कते * अन्यथेति *

जीवद्देवदत्तगेहाभावो बहिर्भावं विनाऽनुपपद्यमानो बहिः सत्त्वं गमयतीति जीवद्देवदत्तगेहाभावानुपपत्तिरर्थापत्तिरित्यर्थः । अनुपपत्तिरित्युक्ते सर्वथा ऽनुपपत्तौ फलविरोधिन्यामतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * अन्यथेति * अन्यथेत्युक्ते अन्यथाऽप्युपपत्तावतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * अन्यथेति * अन्यथाऽनुपपत्तिर्नामान्येन प्रकारेणानुपपत्तिस्तथाऽन्वयत उपपादकादन्यथात्वं तदुपपादकमन्यत्वप्रतियोगि प्रागसिद्धं सिद्धं वा इति विकल्पाद्यं प्रत्याह * नेति * अन्यत्वस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात्तस्य बहिःसत्वादिरूपप्रतियोगिनः सिद्धेरग्रे तदसिद्धेरन्यथानुपपत्त्यसिद्धेस्तत्सिद्धिः प्रागेव वक्तव्या ततश्चानुपपत्तिसिद्धावुपपादकासिद्धिस्तत्सिद्धौ चानुपपत्तिसिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्याशयः ।

तर्हि सिद्धेनोपपादकेनानुपपत्तिर्ज्ञायतामिति दूषितमपि पक्षं पुनः शङ्कते दूषणान्तरदर्शनाय ।

५६९ दूषितपक्षस्यैवपुनर्निराकरणम् ।

सिद्धे नानुपपत्तिरितिचेन्न । विशेषणव्यवच्छेद्याप्रतीतौ तद्वैयर्थ्येन तदनुपादाने सर्वथाऽनुपपत्त्यर्थतायां फलविरोधात् । केनाऽप्यनुपपत्त्यर्थत्वे साध्यसिद्ध्यपर्यवसानात् ।

* सिद्धेनेति * सिद्धेति विशेषणमकिञ्चित्करमिति मत्वा दूषयति * नेति * सिद्धेनेति विशेषणेनासिद्धं व्यावर्तनीयं तस्यासिद्धत्वादेवाप्रतीतौ सप्त-

मरसादिवह्यवच्छेद्यत्वानुपपत्या विशेषणवैयर्थ्येन तदनुपादानं प्राप्तं तदनुपादाने चानुपपत्तिरिति शिष्यते सा सर्वप्रकारेणापि केनापि प्रकारेण वा, न तावत्प्रथमः सर्वथा ऽनुपपत्त्यर्थतायामनुपपत्तिशब्दस्य फलाविरोधादुपपादकप्रमानुपपत्तेस्तस्यापि सर्वान्तःपातितयाऽनुपपत्तेरित्यसम्भवि लक्षणमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * केनेति * येन केन च विना ऽनुपपत्तिर्यत् किं चित्साधयेन्न तु विवक्षितं बहिःसत्वादीति साध्यासिद्धेरसम्भव एवेत्यर्थः ।

उक्तदोषपरिहारायाऽनुपपत्तिं प्रकारान्तरेणोपस्थापयति ।

५७० प्रकारान्तरेणाऽनुपपत्तिनिरासः ।

प्रमाणयोर्विरोधानुपपत्तिरितिचेन्न । असिद्धत्त्वात् । प्रमाणत्त्वेनाभिमन्यमानयोरितिचेन्न । अभिमतेर्भ्रमार्थत्त्वेऽतिप्रसङ्गात् । ज्ञानार्थत्त्वेऽप्युक्तदोषाऽनिवृत्तिरेव । अनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव । तथाहि-सत्प्रतिपक्षेऽपि तस्य तदुपपादकप्रमाफलकत्त्वापत्तेः । तत्र विरोधे व्याहत्यैकाप्रामाण्यनिश्चयो यत्र तु नैवं तद्विवक्षितमिति चेन्न । एवं सत्प्रतिपक्षवदन्यत्रापि विरोधार्थत्त्वेनैवाभासत्वाविशेषात् । तर्कयोर्विरोधोऽपेक्षित इति चेन्न । मिथो विरोधेन तर्कयोरप्याभासत्त्वात् ।

* प्रमेति * जीवति देवदत्त इत्याप्तवाक्यं देव-

दृतसत्त्वं सामान्येन प्रमापयति गृहेऽनुपलब्धिस्तद-सत्त्वमिति प्रमाणयोर्विरोधोऽनुपपत्तिः सा च बहिःस-त्त्वं प्रकल्प्य शाम्यतीत्याशयः । असम्भवेनैव दूषयति * नेति * भिन्नविषययोरेकविषययोर्वा प्रमाणयो-र्विरोधोऽसिद्ध इत्यर्थः । स्वविषयशूरत्वात्प्रमाणयोर्वि-रोधाभावेऽपि प्रमाणत्वेनाभिमन्यमानयोः सोऽस्तीति शङ्कते *प्रमेति* अभिमतिरपि भ्रम उत ज्ञानं किं स्वि-दनिर्णय इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * स्रजि सर्पोऽयमित्येकस्य भ्रान्तस्य वचनमपरस्य दण्डोऽयमि-ति तयोरपि विरोधानुपपत्तिरित्युपपादकं कल्पयेदि-त्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयमपवदति * ज्ञानेति * ज्ञानस्य प्रमाणत्वे विरोधासिद्धिरप्रमाणत्वे साधा-रणत्वे चातिप्रसङ्ग इति कथितदोषानुषङ्ग इति भा-वः । तृतीयेऽप्यतिप्रसङ्ग एवेत्याह * अनिर्णयेति * अतिप्रसङ्गमेव स्फुटयति * तथा हीति * वायुः प्र-त्यक्षः अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सति गृह्यमाणस्प-र्शाधिष्ठानत्वात् घटवद्वायुर्न स्पर्शग्राह्यो नीरूपद्र-व्यत्वादात्मवदित्यत्र सत्प्रतिपक्षहेत्वोरनिर्णीयमान-प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्विरोधोऽनुपपत्तिरिति तस्य वि-रोधस्य तदुभयोपपादकविषयप्रमाकरणत्वेनार्थापत्ति-त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । विशेषं शङ्कते * तत्रेति * यत्र विरोधेऽपि व्याहत्या ऽप्रमाणनिश्चयो नास्ति तदिह विवक्षितं सत्प्रतिपक्षे तु तन्निश्चय इति तद्व्याप्तिरि-त्यर्थः । तत्रासम्भव एवेत्याह * नेति * देवदत्तस-त्त्वासत्त्वग्राहकयोरपि विरोधे व्याहत्यैवाप्रमाणत्व-

निश्चयात्सत्प्रतिपक्षवदसिद्धिरित्यर्थः । शङ्कते * त-र्केति * देवदत्तस्य जीवित्वात्मत्वेन भवितव्यमिहा-नुपलभ्यमानत्वाद्सत्त्वेनेति तर्कयोर्विरोधो ऽनुपपत्तिः साऽन्यत्र सत्त्वापादनेन शाम्यतीत्यर्थः । अत्रापि तु-ल्यमुत्तरमित्याह * नेति *

तर्कत्वेनाभिमन्यमानेत्यादिविशेषणेऽपि पूर्ववदेव पुनरपि प्रमाणविरोधाऽनुपपत्तिरिति पक्षमवलम्ब्य शङ्कते ।

५७२ पुनः शङ्कान्तरनिरासः ।

विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेष-प्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य विरोधे इति चेन्न । विशे-षविषयप्रमाणबाधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थतांश संश-यस्य दुर्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषय-ता तदीयां गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव । अविशेषप्रवृ-त्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयप्रमाणदर्शनं तदितरावशेषविषयप्रमाफलकं तथेति चेन्न । अवि-शेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य च विषययोस्तद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीत्यङ्गी-कारलब्धायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्म्मिणोर्विरुद्धध-र्माध्यासस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतद्गर्भप्रवेशतया तत्सहज्ञयस्य तन्नान्तरीयकस्य वान्यत्रैवाऽन्यत एव प्राप्तः ।

१ स इतिचोदिते का० मु० पु० पा० ।

* विशेषेति * अविशेषप्रवृत्तताद्विपरीतार्थप्रमाणस्य विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपाविषयत्वसंशयः स इति सम्बन्धः । विशेषे देवदत्तगृहाभावे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपलब्धिरूपं तस्यार्थो गृहेऽभावस्तस्य प्रतिक्षेपो निरासः गृहेऽसत्वं स विषयो यस्य तद्विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपविषयस्तद्भावस्तत्त्वं तत्र संशयः तद्विषयत्वमस्ति वा न वेति अविशेषे देवदत्तसत्तामात्रे प्रवृत्तं जीवति देवदत्त इति प्रमाणं तस्माद्विशेषप्रवृत्तलक्षणाद्विपरीतार्थप्रमाणं यस्य स इति विरोधः स च गृहावच्छिन्नसत्त्वं बोधयन्न शाम्यति बहिर्भावमापाद्यैव शाम्यति साऽर्थापत्तिरित्याशयः । विशेषादर्शनमूलत्वात्संशयस्य विशेषदर्शने सति स नोपपद्यते इति परिहरति * नेति * वैपरीत्ये विशेषविषयप्रमाणबोधिते सति तद्विरुद्धार्थतांशे संशयस्याविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां विशेषप्रमाणबोधितवैपरीत्यविरुद्धार्थांशसम्बन्धिनीं गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेवेत्यन्वयः । असामर्थ्ये हेतुर्दुर्बलत्वेन्यादि । न हि स्थाणुरेवायमिति विशेषप्रमाणबोधिते स्थाणुत्वे ऊर्द्धत्वदर्शनात्तद्विरुद्धपुरुषत्वसंशयो भवति तद्वदनुपलब्ध्या गेहाभावे निश्चिते सति सामान्यप्रमाणेन तत्प्रतिक्षेपसंशयो ऽसम्भवीत्यर्थः । प्रकारान्तरेण प्रमाणविरोधमनुपपत्तिं शङ्कते * अविशेषेति * अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तदितराविशेषविषयप्रमाफलकत्वं तद्विपरीतार्थविशेषविषयप्रमाणदर्शनं तथा विरोध इति सम्बन्धः । अविशेष-

प्रवृत्तस्य प्रमाणस्य—जीवति देवदत्त इति वाक्यस्य तद्विपरीतार्थे—तस्मात्सामान्यप्रमाणाद्विपरीतार्थे गेहाभावविषयविशेषप्रमाणमनुपलब्धिस्तद्दर्शनं तस्मादितरोविशेषो गेहाभावादितरो बहिर्भावात्मको विशेषस्तद्विषयमविशेषप्रमाणमिति—प्रमाणजनकमित्यर्थः । अर्थापत्तिमन्तरेणैव सामान्यविशेषप्रमाणार्थभेदसिद्धेर्मैवमिति परिहरति * नेति * अविशेषप्रवृत्तस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोः परस्परविरुद्धत्वप्रतिपत्तौ धर्मिणोर्भेदस्यान्यत एव प्राप्तेरित्यन्वयः । विरुद्धत्वप्रतीतौ हेतुस्तद्विपरीतेति । तस्माद्विशेषप्रवृत्तप्रमाणाद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीत्यङ्गीकारेण लब्धायां अन्यत एव प्राप्तौ हेतुः विरोधेति । विरोधस्य सहानवस्थानरूपस्य विवेचनं तस्मिन् स्फुटस्तद्गर्भे प्रवेशो यस्य स तथोक्तस्तद्भावस्तत्ता तया सह ज्ञेयस्य । तदुपपादनाय भेदस्वरूपमाह * विरुद्धधर्माध्यासस्येति * विरुद्धयोर्धर्मयोर्भावत्वाभावत्वयोः सम्बन्धो विरुद्धधर्म्माध्यासः स खलु विरोधगर्भे प्रविशति तेन विरोधेन सह ज्ञेयस्तता विरोधप्रतीत्यैव विषयभेदस्य विरोधप्रतीतिकाल एव सिद्धत्वादर्थापत्तिरफला अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्म्माध्यासः कारणभेदश्चेति मतमवलम्ब्योक्तमन्योन्याभावो भेद इति मतेऽप्याह * तदिति * तन्नान्तरीयकत्वं विरोधापर्यवसानवृत्त्या तदनुबन्धित्वम् । अन्यत एव विरोधप्रतीतेरेव । अन्यत्रेव घटतदभावयोरिव । देवदत्तभावाभावयोरपि भेदः सिद्धोऽन्यथा त-

आप्यर्थापत्तिः स्यादिति विफलैवार्थापत्तिरित्यर्थः।

प्रकारान्तरेण विकल्प्यापास्यति।

५७३ अर्थापत्तेः प्रकारान्तरेण निरासः।

किञ्चाविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषयत्वं? अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वं? अथ वा सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः? उत तद्विषयीकृतविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीयते। नाद्यः अर्थापत्तेर्भ्रमकरणत्वापत्तेः। न द्वितीयः तदनुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयप्रतीत्यसम्भवात्। न तृतीयः सामान्यस्यानन्तर्भावितआश्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेवतत्सिद्धेः।

* किं चेत्यादिना * जीवति देवदत्त इत्यविशेषप्रवृत्तप्रमाणस्य बहिर्भावरूपविशेषविषयत्वं प्रमीयत इति प्रथकल्पार्थः। प्रमाणस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वं तदपर्यवसानेनार्थापत्तेः प्रागेव विशेषविषयस्य सतो विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वमिदानीं प्रमीयत इति द्वितीयार्थः। जीवति देवदत्त इति प्रमाणविषयस्य सत्वसामान्यस्य बहिर्देशत्वादिविशेष इदानीं प्रमीयत इति तृतीयार्थः। सामान्यप्रमाणविषयीकृते विशेषे किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीयत इति तुरीयार्थः। पूर्वं तु विकल्पद्वयं प्रमाणाश्रयमपरं प्रमेयाश्रयम्।

विकल्पक्रमेण निराकरोति*नेति* सामान्यविषयस्यैव प्रमाणस्य विशेषविषयत्वप्रतीतिर्भ्रमस्तत्करणं चार्थापत्तिः प्रमाणं स्यादित्यर्थः। द्वितीयमपवदति *नेति* कुत इत्यत आह *तदिति* विशेषाविषयस्य प्रमाणस्य तद्विषयत्वेनाज्ञातस्यैवासम्भवात्। तत्रापि हेतुस्तदिति। व्यवसायो निश्चयस्तमनु जायमानोऽनुव्यवसायस्तद्वादिमते फललिङ्गानुमानज्ञानवादिनयेऽप्यनुव्यवसायोऽस्त्येवानुमारूपः स्वयं प्रकाशत्वे त्वज्ञानमेव न सम्भवतीति भावः। तृतीयं निराकरोति*नेति* अर्थापत्तेः प्रागेव विशेषसिद्धेरिति हेतुस्तत्रापि कारणं सामान्यस्यापि। सामान्यस्य सत्तायामपराधीनस्यापि प्रतीतौ व्यक्तिपरतन्त्रत्वात्तज्ज्ञानं विनाऽधिकरणं ज्ञातुं शक्यते इत्यर्थः।

तुरीयोऽपि न चातुरीयं प्राश्नुतीत्याह।

५७४ चतुर्थविकल्पनिरासः।

नापि चतुर्थः। तद्धि प्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वमन्यद्वा स्यात्। नान्त्यः तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात्। न प्रथमः अनुगताननुगतजातिव्यक्तिचाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्तिगन्धादितादात्म्यवादिनये तदुभयप्रमातादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधाऽसिध्या तद्गमनिकाचलस्यैवासिद्धेः। तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणप्रागेव तत्प्रतीत्याऽर्थापत्त्यनुवादनापत्तेः।

नेति तदनुपपत्तिप्रकटनाय विकल्पयति *तदिति* प्रतीयमानो गृह्यमाणोऽभावो विरोधी यस्य तत्प्र-

तीयमानविरोधि गृहे सत्वं ततो व्यतिरिक्तत्वं बहिस्सत्वमिति यावत् । अन्यदिति मद्गतपरिणामादिधर्मान्तरमित्यर्थः । प्रधानपरिवारन्यायेनान्त्यमादौ दूषयति * नान्त्य इति * तत्प्रतीतौ विशेषदर्शनरूपार्थापत्तेः सामर्थ्यं दर्शयितुमशक्यत्वेनार्थापत्त्या इदं प्रमीयत इति निश्चेतुमशक्यत्वादर्थापत्तिः संशयकरणं प्रमाणं न स्यादित्यर्थः । प्रथमकल्पेऽपि किं भट्टनयानुसारेणेदमुच्यते गुरुमतानुसरणेन वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * अनुगता चाननुगता चानुगताननुगते ते च जातिव्यक्ती चाक्षुषा चाचाक्षुषा च चाक्षुषाचाक्षुषे ते च आदी यासां व्यक्तीनां ता अनुगताननुगतजातिव्यक्तिचाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्तिगन्धादयस्तासां तादात्म्यवादिनये तदुभयप्रमायास्तादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधस्यैवासिद्धेः । एतदुक्तं भवति । अनुगता जातिरननुगता व्यक्तिरनुगत्यभावो ऽननुगतिस्तयोस्तादात्म्यविषया प्रतीतिः प्रमा तथा घटश्चाक्षुषो ऽचाक्षुषो गन्धः स न ग्राह्यो रसो नापस्तथा तत्र च तादात्म्यविषया प्रतीतिः प्रमा इत्यभ्युपगच्छता तादात्म्यप्रतीतेः प्रमात्वव्युदासं विना देवदत्तभावाभावयोरेकस्मिन् गेहे विरोधासिद्धा विशेषदर्शनस्यैव बहिःसत्वगमनिकासामर्थ्यस्यैवासिद्धेरर्थापत्तेरसम्भव इति । यदि गुरुमतानुसारेणोच्यते तत्राह * तदिति * तयोर्विशेषाविशेषप्रमाणार्थयोः प्रतीतौ तन्निष्ठो विरोधो ऽवधार्यः अनवधारणे तद्धर्मविरोधस्यैवावधारणानुपपत्तेः त-

था च तन्निष्ठासद्भावस्थाने विरोधावधारण एवार्थापत्तिविषयस्य बहिःसत्त्वस्य सिद्धेः सामान्यप्रमाणस्य तद्विरुद्धार्थविशेषप्रमाणदर्शनरूपार्थापत्तिरनुवादत्वेनाप्रमाणं स्यादित्यर्थः । एतेनानुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिरिति निरस्तमनुपपत्तिविषयस्यानुपपद्यमानत्वादनुपपत्तेश्च दुर्निरूपत्वादिति ।

इत्यर्थापत्तिखण्डनम् ।

भट्टाभिमतषष्ठप्रमाणखण्डनमुपक्रमते ।

५७५ अनुपलब्धिप्रमाणखण्डनम् ।

योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यप्ययुक्तम् । प्रमाणाभावस्य[1] तथात्वे विभ्रमानुदय[2]प्रसङ्गात् । उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्खधवलिमप्रतिसन्धानवतः पीतभ्रमानुदयप्रसङ्गात् । कालभेदात्तत्राविरोध इति चेन्न । तथाऽपि संसृष्टयोरन्योन्याभावाग्रहणप्रसङ्गात् । तादात्म्यस्य स्वरूपमात्राऽनतिरेकात् । अभावस्फुरणे च तत्प्रतिभानस्य ध्रौव्यात् ।

* योग्येति * योग्यत्वे सत्यनुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्याहुर्योग्यत्वं च प्रतियोगितादिन्द्रियसन्निकर्षातिरिक्तप्रतियोगिप्रमापकबाह्येन्द्रियमनःसमा-

---

१ प्रमाभावस्येति का० मु० पु० पा० ।

२ प्रमानुदयेति का० मु० पु० पा० ।

धानादिदृष्टसामग्रीसम्पत्तिस्तस्यां सत्यां प्रतियोग्य-नुपलम्भः तदभावप्रमां कुर्वन्नभावप्रमाणमुच्यते यथा भूतले घटो नास्तीति । अयोग्यभूतललग्नसलिलानुपलम्भनिरासायाह * योग्येति * योग्यस्योपलम्भनिरासायानुपलम्भेति । किमनुपलम्भशब्देन प्रमाणाभावो विवक्षित उत ज्ञानमात्राभाव इति विकल्प्य प्रथमं पराचष्ट * प्रमेति * तथात्वे-अभावप्रमाकरणत्वे इत्यर्थः । शुक्तौ योग्यत्वे सति रजतविषयप्रमाणाभावस्य तदभावप्रमाकरणस्य सत्वेन नेदं रजतमिति तदभावप्रमैव स्यान्न त्विदं रजतमितिभ्रम इत्यर्थः । न च तदा गुणाभावेन करणस्य दोषप्रतिहतशक्तित्वेन वा प्रतियोगिप्रमापकसाकल्यं योग्यत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । स्वतः प्रामाण्यपक्षे गुणस्य प्रमाऽकरणत्वाद्दोषस्य करणगतज्ञानजननशक्त्यभिघातकत्वे वा भ्रमज्ञानस्याप्यनुदयादत एव प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वमाहुः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्र रजतप्रामाण्याभावेऽपि तज्ज्ञानमात्रसम्भवेन भ्रमोपपत्तेरित्यत आह *उपेति* पूर्वानुभूतधवलिमानं स्मरतस्तद्विरोधात्पीतज्ञानमेव नास्ति युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेर्मनसो लिङ्गत्वादतः पीतिमोपलम्भाभावस्य तदभावप्रमाकरणस्य विद्यमानतया तदभावप्रमैव स्यान्न तु पीतः शङ्ख इति विभ्रम उक्तदोषवतोऽपीत्यर्थः । शङ्खश्वैत्यस्मरणकाले पीतानुपलम्भेऽपि तदुत्तरकाले पीतोपलम्भसम्भवेन तद्भ्रमोत्पादाविरोध इति शङ्कते * कालेति * प्राक्काले तदभावप्रमाकरण-

पोऽकल्ये तदभावप्रमोत्पत्तेरेव तदुपलम्भोऽसम्भवीति परिहरति *नेति* अङ्गीकृत्यापि दूषयति *तथापीति* संसृष्टयोर्गिरितर्वोर्नायं गिरिस्तरुरिति इतरेतराभावग्रहणं तस्य तत्प्रतियोगितादात्म्यस्य तदोपलम्भेन तदभावप्रमाकरणानुपलम्भाभावादिति भावः। गिरितरुस्वरूपप्रतिभानेऽपि तत्सम्बन्धस्तादात्म्यं न भातीति तदभावप्रमा किन्न स्यादित्यत आह * तदेति * अन्योन्याभावे तत्स्वरूपेणैव प्रतियोगित्वन्न संसृष्टस्य संसर्गस्य वा तथा सति संसर्गाभावादितरेतराभावस्य भेदाभावप्रसङ्गादतस्तादात्म्यं प्रतियोगिस्वरूपमेवेत्यर्थः। तादात्म्यस्य स्वरूपमात्रं वा कथं तत्प्रतिभासोऽभावग्रहणकाल इत्यत आह * अभावेति *

"गृहीत्वा वस्तु सद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम्।
मानसन्नास्तिताज्ञानं जायते ऽक्षानपेक्षया"

इति भाषितत्वादित्यर्थः।

एवं विशेष्यानुपलम्भांशप्रयुक्तदूषणमभिधाय विशेषणांशयोग्यत्वप्रयुक्तं दूषणमभिधत्ते।

५७६ योग्यत्वप्रयुक्तदूषणम्।

किञ्च योग्यता हि तत्तदविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते तथा सति च यत्र भावोपलम्भस्तत्राप्यभावप्रमा स्यात्। नहि तत्र हेतुव्यतिरेकेणैव वा सत्येव वा तदभावप्रमोत्पद्यते। तत्तदविनाभूतविरहसहितः स तथेति चेन्न। तदविनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे

प्रमाणाभावात् । अतएवालोकस्याध्यक्षणे नालोकान्तरवत्ताऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन वा, आलोकेनान्यथासिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सा नापेक्ष्यते ।

* किं चेति * तदिति प्रतियोग्युच्यते । तदविनाभूतेति तदिन्द्रियसन्निकर्षः सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यविनाभूतत्वात् ताभ्यामन्यानि प्रतियोगिप्रमापकाणीन्द्रियाणि मनःसमाधानादीनि तेषां पौष्कल्यं योग्यता स्वस्वेतरातिरिक्तस्वप्रमापकसामग्रीयोग्यत्वमिति यावत् । उत्पादकसामग्रीव्यावृत्त्यर्थं प्रमापकेत्याह । अभावप्रमापकसाकल्यनिरासाय प्रतियोगीति । प्रतियोगितदविनाभूतयोरपि प्रतियोगिप्रमापकत्वमस्तीति योग्यत्वमसम्भवि स्यात्तन्निराकरणाय तत्तदविनाभूतान्येति । अस्त्विदं योग्यत्वमस्मिंश्चानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणं एतावता को दोषस्तत्राह * तथेति * यत्र घट इति प्रमा भवति तत्र घटो नास्तीत्यपि प्रमा स्यात् कुत इत्यत आह * नहीति * प्रतियोगिप्रमापकसाकल्यव्यतिरेकेणाभावप्रमा न जायते कार्यस्य कारणसाकल्यपूर्वकत्वनियमात्तत्र प्रमापकसद्भावे भावोपलम्भादेव नाभावप्रमोत्पद्यतेऽनुपलम्भाभावादित्यत आह * सतीति * भावोपलम्भे सत्येव न[1] भावप्रमा भवति वैयर्थ्यादनवस्थानाच्चाऽतः प्रमापकसाकल्ययोग्यत्वे सति प्रतियोगिप्रमोत्पत्तिक्षणेऽनुपलम्भस्य सम्भवात् द्वितीयक्षणे तदभावप्रमा स्यादित्याशयः । उक्तातिव्या-

---

१ नेति सो॰ पु॰ नास्ति ।

प्तिपरिहाराय विशेषणं शङ्कते * तदिति * प्रतियोगितदिन्द्रियसन्निकर्षव्यतिरेकसहितयोग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाणमिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तदविनाभूतव्यतिरेकेति विशेषणं व्यर्थं तद्व्यतिरेकसाहित्यविशेषणेनैवातिप्रङ्गनिवृत्तेरिति परिहरति * नेति * तदविनाभूतव्यतिरेकस्य हेतुत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावादभावप्रमायां इति[1] शेषः। इन्द्रियसन्निकर्षे सत्यभावप्रमानुत्पादादसति चोत्पादादन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमित्यत आह * तदिति * प्रतियोग्यभावादेव सन्निकर्षाभावो न त्वभावप्रमाकरणत्वादित्यन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकावित्यर्थः। अन्यथासिद्धसन्निधेरहेतुत्वं क्व दृष्टमित्यपेक्षायां तदृष्टान्तेन स्पष्टयति * अत इति * अत एवान्यथासिद्धसन्निधेरालोकाध्यक्षणेऽन्यालोकान्तरवत्ताऽन्यथासिद्धसन्निधिरहेतुः कथमालोकान्तरवत्ता तत्राह * अवयवेति * अवयव्यालोकाध्यक्षणेऽवयवेनावयवालोकाध्यक्षणेऽवयविना वा याऽऽलोकान्तरवत्ता चक्षुषः साऽन्यथासिद्धसन्निधिस्तदन्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धौ कार्यकारणत्वेन सन्निधिर्नत्वन्योन्यज्ञानहेतुत्वेनेति (क्रियावदालोकाध्यक्षणे हेतुर्न भवतीति) कृत्वा तदभावग्रहेऽप्यालोकाभावतमोग्रहेऽप्यालोकवत्ता नापेक्ष्यते यावता प्रतियोगिज्ञानं तदभावोऽपि तावतेति न्यायादित्यर्थः।

१ इत्यर्थ इति सो०पु०पा०।

() एतदन्तर्गतो ग्रन्थ०सो०पु०नास्ति।

तत्तदविनाभूतविरहसहितेत्यादिलक्षणे व्यर्थविशेषणत्वमुक्ता सम्प्रत्यसम्भवमाह ।

५७७ असम्भवकथनम् ।

अर्थाक्षयोगस्तु नार्थव्याप्तोऽशतयैक्यात । तद्विरहसहितः स तथेति चेन्न । इन्द्रियसन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्यनुपलम्भे तावद्धेतुनाऽङ्गीक्रियते तत्र किं सन्निकर्षव्यतिरेके कार्य्यानुदयोदाहरणमष्टव्यं न वा, न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुतैव कुतामन्तव्याऽन्यथैव कार्य्योत्पत्त्युपपत्तेः । एष्टव्यश्चेत्तर्हि तत्रैवोदाहरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थतश्चाभाववत्युक्तकरणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यात् । तत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्तीति चेन्न । सन्निकर्षस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वावधारणोदाहरणमेव तर्हि तन्न स्यात् । व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधिनैव प्रमाविरोधित्वमिति चेत्तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं न त्वभावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति स्थिते स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव । नच सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनुत्पत्त्यापत्तेः । अतएव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यं इन्द्रियसन्निकर्षे एव तदुपपत्तेः । नचाश्रयसाक्षात्कारो-

पि प्राङ्नास्तिताग्रहादौ व्यभिचारात् ।

अर्थेति अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगस्य नार्थव्याप्यत्वमर्थस्य सम्प्रयोगविशेषणतया व्याप्यत्वं व्यापकत्वं चेति स्ववृत्त्यापातात् । न चार्थस्योपलक्षकत्वमेवं सति सन्निकर्षमात्रस्य व्याप्तत्वप्रसङ्गादुपलक्षणवैलक्षण्याच्चार्थस्यातस्तदविनाभूतेतिविशेषणासिद्धरित्यर्थः । असिद्ध्यादिपरिहाराय तदविनाभूतविरहेति विशेषणं परित्यज्य लक्षणमुच्यत इति शङ्कते *तदिति* प्रतियोग्यभावसहितो योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाणमित्युक्ते नासिद्ध्यादिदोष इत्यर्थः । कुड्याद्यव्यवहिते वस्तुतोऽसति घटादौ तदनुपलम्भेऽतिव्याप्त्यभिधित्सया पीठिकां रचयति *नेत्यादि* तर्हि तत्रेत्यन्तेन "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् । प्रत्यक्षमित्यङ्गीकारादित्यर्थः।तावदिति निश्चये। अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगोऽर्थप्रमापकोऽङ्गीक्रियते नामैतावताऽभावप्रमाणस्य किं छिन्नमित्याशङ्क्य तदुपपादनाय विकल्पयति *तत्रेति* तत्रैवं सतीतरकारणसम्पत्तौ सन्निकर्षमात्राभावे कार्यं न जायत इति केवलव्यतिरेकप्रदर्शनार्थमुदाहरणमिच्छन्ने नचेत्यर्थः । द्वितीयस्य जघन्यत्वादनङ्गीकृतत्वाद्याद्यौ दूषयति *नेति* कुतः कस्मात्प्रमाणादिति यावत् । कार्यादन्यथानुपपत्त्या तस्य कारणत्वमित्यत आह *अन्यथेति* सन्निकर्षातिरिक्तकारणादेव कार्योत्पत्त्युपपत्तेरन्यथैवोपपत्तिरर्थापत्तेरेवं च नियतप्राक्सत्त्वरूपं कारणत्वं न सिध्येन्नियमस्य केवलव्य-

तिरेकलभ्यत्वादिह च तदभावादित्यर्थः । प्रथममनुवदति दूषणाय * एष्टव्यमिति * यदभिसन्धाय तदर्थमर्थान्तरमुपवर्णितं तदिदानीमाविष्करोति * तर्हीति * तत्रैवोदाहरणे सन्निकर्षव्यतिरेके कार्यानुदयोदाहरणेऽभावप्रमा स्यादिति सम्बन्धः । उक्तकारणसम्पत्तेरिति हेतुः । प्रतियोग्यभावसहितयोग्यानुपलम्भत्वादित्यर्थः । तदप्युपपादयति व्यवधायकेन कुड्यादिनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थतश्चाभाववति घटादौ । न च तथाऽभावप्रमा भवति बहिःस्थस्यापवरककदेशे घटो विद्यते न वेति सन्देहदर्शनादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । योग्येति विशेषणाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते * तत्रेति * प्रतियोग्युपलम्भहेतुव्यवधायकस्य व्यवधानहेतोः कुड्यादेरप्यभावोऽपि योग्यपदार्थः स्वस्वेतरस्वप्रमापककारणपौष्कल्यस्य योग्यत्वेन विवक्षितत्वादिह च तन्नास्तीत्यर्थः । व्यवधायकाभावस्य न योग्यतान्तःप्रविष्टत्वं प्रतियोग्यनुपलम्भकत्वादित्यभिसन्धाय परिहरति * नेति * यदि व्यवधायकाभावः कारणं तर्हि कुड्यादिव्यवहितसन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वावधारणोदाहरणमेव न स्यात् किं सन्निकर्षाभावात्प्रतियोगिप्रमाऽभाव उत व्यवधायकाभावाभावादिति संदेहापत्तेरित्यर्थः । व्यवधायकाभावाभावो व्यवधायक एव तस्य स्वरूपेणैव प्रमाभावप्रयोजकत्वे भवेत्सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वानवधारणं सन्निकर्षव्यतिरेकद्वारा प्रयोजकत्वेनाप्यदोष इति शङ्कते * व्यवधायके-

ति * एकं सन्निधित्सतो ऽपरन्ते प्रच्यवत इति परिहरति * तर्हीति * व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधित्वे व्यवधायकाभावः सन्निकर्षहेतुः स्यान्न तु प्रतियोग्युपलम्भोऽपि गौरवान्मानाभावाच्च इति योग्यपदार्थत्वाभावेन तदभावप्रमोत्पत्तावपि कारणमिति व्यवस्थिते व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थतश्चाभाववत्युक्तकरणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यादित्युक्तप्रसङ्गस्तदवस्थ इति यावत्। सन्निकर्षव्यतिरेको ऽन्यथासिद्धसन्निधिरहेतुरिति यद्यप्युक्तं तथाऽपि सिंहावलोकनन्यायेन तत्र प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षाभावादभावप्रमा न जायते इत्याशङ्क्याह * न चेति * कुत इत्यत आह * प्रतियोगिति * नित्यं नियमेन तदनुत्पत्तेरभावप्रमानुदयप्रसङ्गात्सन्निकर्षे सति सन्निकृष्टप्रतियोगिनोऽभावादित्यर्थः। यद्वा नित्यं नियमेन तदनुत्पत्तेरभावप्रमानुदयप्रसङ्गादर्थेन्द्रियसम्प्रयोगस्य तदभावप्रमाकरणत्वेन तदुत्पादकत्वादित्यर्थः। प्रतियोग्युपलम्भकव्यवधानाभावाभावादभावप्रमा न जायत इत्यत आह * अत इति * उक्ताभावप्रमाकरणादतिरिक्तं नेष्टव्यम्। अत इति परामृष्टमेव हेतुं स्पष्टयति * इन्द्रियेति * इन्द्रियसन्निकर्ष एव तदनुपपत्तेर्व्यवधानानुपपत्तेर्व्यवधानाभावोऽपि व्यवधायकाभाववत्सन्निकर्षहेतुर्न त्वभावप्रमाविशेष इत्यर्थः। व्यवधायकेन व्यवहितेनाभावप्रमाप्रसङ्गस्तद्धेतोर्द्धर्मिसाक्षात्कारस्य तदाऽभावादित्यत आह * नचेति * अधिकं कारणमेष्टव्यमित्यनुषङ्गः। कारणत्वविषयान्व-

यव्यतिरेकयोरभावादिति हेतुमाह * प्रागिति * प्राक् प्रातश्चत्वरे देशे गजो नासीदिति प्राङ्नास्तीति ग्रहे तदत्र न भविष्यति तत्कारणाभावादित्यादि-भाविकालीनाभावग्रहे चाऽऽश्रयसाक्षात्कारस्य व्यभिचारात्तत्र धर्मिज्ञानमात्रस्मरणादिरूपमस्तीति चे-त्तुल्यमत्रापीत्यर्थः ।

व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थतश्चाभाववत्युक्तकरणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यादिति यदुक्तं न तदनिष्टमभावप्रमायास्तत्र स्वीकारादिति चोदयति ।

५७८ पुनः शङ्कान्तरनिरासः ।

ननु व्यवधायकसद्भावेऽपि यत्र परमार्थतोऽस्त्यभावस्तत्रोक्तकारणादभावावधारणमस्त्येव कोविरोधः स न तावज्ज्ञातयोगिन्यपि तावता तद्विरहप्रमा प्रसज्येत । तर्हि प्रतियोग्यभावसहितोऽनुपलम्भ एवाभावप्रमाणमस्तु जहीहि योग्यताविशेषणनिवेशव्यसनम् । योग्यताविशेषणाप्रक्षेपेऽनुपलम्भमात्रतो वस्तुगत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनिश्चयः कदाचित्तु संशयो जायते तत्कथं तथाङ्गीक्रियत इति चेत् तर्हि व्यवधानेऽप्येवमेवेति योग्यताविशेषणप्रक्षेपेऽपि तुल्यम् ।

* नन्विति * प्रतियोगिविरहसाहितयोग्यानुपलब्धेरभावप्रमासामग्रीत्वात्सामग्र्यां च कार्याव्यभिचारादिति भावः । व्यवहितेऽपवरकादौ भाववत्य-

भावप्रमाप्रसङ्गो विरोध इत्यत आह * नेति * ता-वदिति निश्चयं। प्रतियोगिविरहस्यापि तद्विरहप्रमायां कारणत्वाद्भावबति तदभावादित्यर्थः। एवं सति व्यर्थविशेषणत्वं लक्षणस्येति परिहरति * तर्हीति * प्रतियोग्यभावसहितो ऽनुपलम्भो ऽभावप्रमाकरणमि-त्युक्ते व्यभिचाराभावाद्योग्यतेति विशेषणं व्यर्थमि-त्यर्थः। योग्यताविशेषणस्यार्थवत्त्वार्थं तदनुपादाने ल-क्षणस्य व्यभिचारं दर्शयति पूर्ववादी *योग्यतेति* प्र-तियोग्यभावसहितानुपलम्भे सति कुतोऽभावानिश्चय इत्यत आह *कदा चिदिति* वस्तुतोऽसत्यपि पिशा-चे किं विद्यमानः पिशाचो न उपलभ्यत उताविद्य-मान इत्यनुपलम्भात्संशयो जायतेऽतोऽस्मिन्सन्देहहे-तावनुपलम्भे योग्यताविशेषणानुपादानेऽतिव्याप्तिरित्य-र्थः। तस्मात्तन्निवारणाय योग्यताविशेषणमुपादेयमित्यु-पसंहरति *तदिति* तथाऽभावप्रमाकरणमिति यावत्। एवं तर्ह्यसमर्थविशेषणत्वमिति परिहरति *तर्हीति* यत्र व्यवधानमस्ति तत्र वस्तुतो घटाभावे सत्यपि योग्यानुपलम्भे संशयो जायते ऽपवरके घटोऽस्ति वा न वेति संशयस्यानुभवसिद्धत्वादतो योग्यता-विशेषणेऽपि तुल्यमतिव्यापकत्वमित्यर्थः।

प्रतियोग्यभावस्य लक्षणविशेषणत्वमुपगम्य व्य-र्थविशेषणत्वायुक्तमिदानीं तदपि न सम्भवत्यसि-द्धिप्रसङ्गादित्याह।

५७९. अभ्युपेत्यदूषणोक्तिः।

अपि च मेयस्य वास्तवसत्त्वं प्रमाणकोटाविनिवेशार्हमेव

मेयवस्तुसत्त्वनिर्द्धारणार्थमत्र हि प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाणाम्। अन्यथाऽनुमाने व्याप्तावुपाधिनिरासायासायासो व्यर्थः स्यात् व्याप्तपक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वाङ्गीकारेण सौस्थ्यात् । प्राङ्नास्तिताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि सा न स्यात् । तत्रेदानीं जायमानाभावप्रमोत्पत्तावभाववास्तवसत्त्वविहस्यापीदानीं कचित्सम्भवात् । फलविषयकालिकाभावोपलक्षिताश्रयादेः कारणकोटिनिवेशने विशेषाभावात् । तदुपलक्षितत्त्वस्यैव विशेषणस्य विशेषत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तथापि सामान्यतो विशेषाभावोऽसिद्ध इति चेन्न । तस्य सत्त्वे निर्व्वेचनापातात् ।

* अपि चेति * प्रमाणकोटौ-प्रमाणपक्षे । निवेशार्हं न भवति-प्रमाणस्य फलजनकतयोपसर्जनत्वात्प्रमेयस्य फलशालितया प्राधान्यादेकस्य विरोधे चोभयत्वायोगादित्यर्थः । इतश्च प्रमेयसत्वं प्रमाणकोटावनिवेशार्हमित्याह * मेयेति * मेयसत्वसिद्धये प्रमाणमिदमप्रमाणं वेति लक्षणतः प्रमाणाप्रमाणविवेकः-क्रियते ततो लक्षणतः प्रमाणसिद्धेः प्राक् प्रमेयस्यासिद्धस्य न लक्षणाविशेषणत्वमित्यर्थः । विचारका-निरूपकाः । प्रमाणविवेचनस्य प्रमेयतत्वनिर्द्धारणार्थत्वानङ्गीकारे दण्डमभिधत्ते * अन्यथेति * व्याप्यव्यापकयोः सम्बन्धे उपाधिर्निरस्यतेऽनुमानवादिभिः

सति तस्मिन्व्याप्यत्वासिद्ध्याऽऽभासत्वापानादित्याभासविवेकाय सोऽपि प्रयासो व्यर्थः स्यादित्यर्थः। न तस्य वैयर्थ्यं साध्यासिद्ध्युपयोगित्वादित्यत आह * व्याप्तेति * व्याप्तपक्षधर्म्मताज्ञानस्य प्रमेयसत्त्वविशिष्टस्य पक्षसाध्यप्रमापकत्वसम्भवादित्यर्थः। माप्तशब्देन निरुपाधिकत्वं व्यावर्त्यते। सौस्थ्यात्सुस्थत्वादिति यावत्। खण्डनान्तरमाह * प्रागिति * प्रागत्र घटो नासीदिति प्रागभावग्रहे ऽभावस्य प्रमाणताऽङ्गीक्रियते न वा, यदि न सर्वत्रापि तर्हि तत्र स्यादविशेषादतस्तत्राभावस्य प्रमाणता मन्तव्या तां यदिमन्यस इत्यनुवादः। असम्भवेन दूषयति * तर्हीति * प्रागभावप्रमितौ मेयाभावस्यापि प्रमाणविशेषणतया प्रमाणता यदि तर्हि सा न स्यात्कुत इत्यत आह * तत्रेति * प्रागत्र घटो नासीदिति इदानीं याऽभावप्रमा तदुत्पत्तौ क्वचित्कारणभूताभावावास्तवसत्ताभावस्य सम्भवात् ततः सघटेऽपि भूतलेऽयं घटः प्राङ्नासीदिति कदाचिदुत्पत्तेरित्यर्थः। नेयमव्याप्तिः फलकालिकाभावोपलक्षिताश्रयादेः करणे निवेशात्तस्य प्राङ्नास्तितामितौ सम्भवादित्यत आह * फलेति * प्रमेयाऽभावो न प्रमाकारणकोटिनिविष्टः किं तु योग्यानुपलम्भरूपप्रमाणस्य फलमभावप्रमायास्तस्या विषयः कालः कालस्य विषयशब्दवाच्यत्वात्तत्कालिकाभावः फलविषयकालिकाभावस्तेनोपलक्षितस्याश्रयस्य धर्मिणः प्रतियोगिनः प्रमातुर्वा प्रमाणे निवेशात् इति। यद्वा फ-

लस्य विषयः प्रमेयोऽभावस्तत्कालिकश्चासावभावे-
नोपलक्षितश्चेति फलविषयकालकाभावोपलक्षितस्त-
स्याश्रयादिरादिपदेन कालो गृह्यते अभावोपलक्षिताश्र-
यादियोग्यतानुपलम्भो ऽभावप्रमाणमिति यावत् । वि-
शेषाभावाद्भाववति परमार्थतश्चाभाववत्यप्यभावप्रमा-
करणस्य विशेषाभावात्प्रसङ्गस्तदवस्थः भाववत्यपि
कदा चित्तदभावसम्भवेन तदुपलक्षितेत्यादिविशेष-
णसम्भवादित्यर्थः । विशेषाभावो ऽसिद्धस्तदुपल-
क्षितत्वस्यैव विशेषत्वादित्यत आह * तदिति * त-
त्कालाभावोपलक्षितत्वमिदानीमस्ति चेत्तत्कालस्या-
पीदानीं प्रसङ्गो नाऽस्ति चेदुक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
यद्यप्ययमसौ विशेष इति वक्तुमशक्यस्तथापि वि-
शेषाभावो ऽसिद्धः सामान्येन देशकालादेर्यस्य कस्य
चित्सम्भवात्तदखण्डनादिति शङ्कते * तथापीति *
यदस्ति तद्वाच्यमिति नियमाङ्गीकारवादिभिरस्ति चे-
दसौ निर्वक्तव्यो न च निर्वक्तुं शक्यते इति परिहरति
* नेति * न च विशेष इत्येव तत्र दोष तन्निर्वचनं
समाधाना सम्भवादिति भावः ।

इति प्रमाणखण्डनम् ।

एवं तावत् षट्प्रमाणी खण्डिता इदानीं तदा-
भासखण्डनाय प्रक्रमते ।

५८० आभासखण्डनारम्भः ।

कश्चाऽयमसिद्धो नाम ? तथाहि व्याप्तिपक्षधर्मत्वा-

व्यामप्रमितोऽसिद्ध इत्यलक्षणं हेत्वाभासान्तराणामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात्। व्याप्तिं पक्षधर्मतां तत्प्रमितिं वा न विरुन्धतां हेतुदोषत्वासम्भवात्।

क इति ननु प्रत्यक्षाभासान्परित्यज्य कस्मादनुमानाभासा एव परास्यन्ते। अत्र ब्रूमः सूत्रकारेण प्रत्यक्षाभासानामप्रतिपादनात् ग्रन्थकारैस्तु तत्र प्रसङ्गात्प्रसाधितानामत्रापि प्रसङ्गादेव तत्र तत्र निराकरणाद्धेत्वाभासानां कथाङ्गतया सूत्रकारेण मुखत एव प्रतिपादनात्त एव प्राधान्येन निरस्यन्ते। संशयस्यान्यतमपदार्थत्वेन परिगणितत्वमिति चेत्सत्यं स प्रत्यभिज्ञाखण्डने खण्डित एव च तुरीयपरिच्छेदेऽपि खण्डिष्यते तथा सामान्यतो विशेषाभावोऽसिद्ध इति तस्य प्रकृततया बुद्धिस्थत्वात्तत्खण्डनमादावुपपन्नम् * कश्चेति * न कोऽपीत्याक्षेपः। व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमाविषयत्वात्यन्ताभाववानसिद्ध इति लक्षणसम्भवात् कुतो न कोऽप्यसिद्ध इत्यत आह * तथाहीति * व्याप्ततया पक्षधर्म्मत्वेन न प्रमितः सोऽसिद्धो, न प्रमितोऽसिद्ध इत्युक्तेऽसम्भवो व्याप्त्यादिविरहात्मना प्रमितत्वादत आह * पक्षधर्म्मत्वेति * पक्षधर्म्मत्वेन न प्रमितोऽसिद्ध इत्युक्ते स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धावव्याप्तिस्तन्निरासायोक्तं *व्याप्तेति* व्याप्तत्वेन न प्रमितोऽसिद्ध इत्युक्तेऽनित्यः शब्दः पटस्य कृतकत्वादित्यादिव्यधिकरणासिद्धावव्याप्तिस्तन्निरासायोक्तं *पक्षेति* कुतो न लक्षणमित्यत आह *हेत्विति* विरुद्धा-

दीनां व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यामप्रमितत्वमस्ति वा न वा, प्रथमे हेत्वाभासान्तराणामप्येवं सत्यसिद्धे प्रवेशः स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। यदि द्वितीयस्तत्राह * व्याप्तिमिति * व्याप्तिं पक्षधर्मतां प्रमितिं वा ये न विरुन्धन्ति तेषां धूमवत्त्वादिवद्धेत्वाभासत्वासम्भवादाभासानाभासविवेको न स्यादित्यर्थः।

विरुद्धादीनामसिद्धावन्तर्भावादित्युक्तमुपश्रुत्यासहमाना नैयायिकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते।

५८१ नैय्यायिकशङ्का।

ननु नेदमीदृशं तथाहि—केचिद्दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिविरहात्मानः केचित्तु व्याप्त्यादिभङ्गे लिङ्गभूताः प्रतिबन्धकतयाऽनुमित्युत्पत्तिं निरुन्धानाश्च केचिद्दोषभूयं भजन्ते तत्र प्रथमे तावदसिद्धमध्यमध्यासते तद्यथा व्याप्यत्वासिद्धः सोपाधिरूपः अनौपाधिकसम्बन्धिता हि व्याप्तिः सहोपाधिता चानुपाधितविरहरूपैव एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भावेष्णुः पक्षपदोपात्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपा हि सा।

* नन्विति * इदं—हेत्वाभासान्तराणामसिद्धान्तर्भावित्वमीदृशन्न। विरुद्धादीनामसिद्धतः पृथक्त्वदर्शनाय हेत्वाभासानां त्रैविध्यं दर्शयति * तथाहीत्यादिना * सन्ति पञ्च हेत्वाभासा असिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टसव्यभिचाराख्या अनध्यवसितश्चानैकान्तिकान्तर्भूतस्तत्र केचिद्दोषा व्याप्ति-

पक्षधर्म्मतयोः प्रमितिविरहात्मानः यानसिद्धानाहुः। विधान्तरमाह * केचिदिति * व्याप्तिभङ्गस्य गमकतया लिङ्गभूता दोषा इत्यनुषङ्गः। विरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टा इति कथ्यन्ते। प्रकारान्तरमाह * प्रतीति * के चित्सव्यभिचाराख्या न व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहात्मानो नापि तत्प्रमितिविरहरूपाः किंतु सम्यक् हेतुप्रतिबन्धकतया साध्यप्रमितिं निरुन्धानास्सम्यक् हेतौ सत्येवाऽगृह्यमाणविशेषदशायां संशयजनकतया दोषभूयं-दोषभावं भजन्त इत्यर्थः। सर्वत्र व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनम्। तत्र केषां किंरूपत्वमित्यत आह * तत्रेति * असिद्धिमध्ये प्रविशन्तीत्यर्थेऽसिद्धिमध्यमध्यासत इत्युच्यते। स्फीतालोकमध्यमध्यासीनो घट इतिवत्। तदेव स्पष्टयति *तदिति* मैत्रतनयत्वादिति * व्याप्यत्वासिद्धेः सोपाधिकमात्रेण कथमसिद्धत्वमित्यपेक्षायां तदुपपादनाय व्याप्तिस्वरूपमाह * अनौपेति * एतावता किमित्यत आह * सहेति * उपाधिकृत उपाधेयस्तेन सह वर्तमानः सहोपाधेयस्तद्भावः सहोपाधेयता साऽनौपाधिकसम्बन्धव्याप्त्यभावरुपा अभावाभावस्य भावत्वात्।

"अभावेऽपोह्यमाने हि भाव एवावशिष्यत"

इतिन्यायादित्यर्थः। व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्त्यभावरूपतामुक्त्वाऽधिकरणासिद्धेः पक्षधर्मताविरहरूपतामाह *एवमिति* अन्तर्भविष्णुरन्तर्भवनशीलः। गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वाद्ग्रामारविन्दवदित्याश्रयासिद्धिरधिकरणासिद्धिरित्युच्यते। कुत इत्यत आह * पक्षेति *

पक्षधर्म्मत्वमिति पक्षपदोपात्तो य आश्रयो हेतो-स्तस्येहासत्त्वेन पक्षधर्म्मत्वासम्भवात्तद्व्यतिरेकरूपा सेत्यर्थः ।

द्व्यणुकं स्वतोन्यूनपरिमाणारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति सिद्धसाधनमप्यसिद्धेऽन्तर्भावयिष्णवति आह।

५८२ सिद्धसाधनस्यासिद्धेऽन्तर्भावः ।

सिद्धसाधनमपि तथैव। सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो हि पक्ष उच्यते यच्च सिद्धं न तत्र सिषाधयिषाऽस्ति ततो विशेषणाभावायत्तो विशिष्टपक्षरूपस्य तत्राभावः। नच वाच्यं यथा सव्यभिचारत्वाद्भग्नव्याप्तिकमिति पृथगेव सव्यभिचारस्य दोषत्वं तथासिद्धत्वात्तत्र सिषाधयिषा नास्तीति सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति लिङ्गद्वारेणासिद्धिपर्य्यवसायित्वात्, अन्यथा व्याप्त्यादिविरहपर्य्यवसायितामात्रेण सव्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति । यतः सिषाधयिषाभावो न प्रतिपत्ता सिद्धत्वाल्लिङ्गाद्गम्यते। किं नाम ? इच्छाभावस्य तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगम, इच्छैव तु तत्र यत्रास्ति तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यत सिद्धसाधने न त्विच्छाभावमनुमातुं लिङ्गतयेति । एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्म्मताविरहरूपैव ।

* सिद्धेति * तथैवासिद्धेऽन्तर्भविष्णु। तदुपपादनाय पक्षस्वरूपमाह * सिषाधयिषितेति * साधयितुमिष्टः सिषाधयिषितः सन्दिग्धसाध्यः पक्ष इत्युपगमात् एवंविधस्य पक्षस्य सिद्धसाधनेऽभावं वक्तुं तद्विशेषणाभावमाह * यत्रेति * प्रमाणान्तरामितं सिद्धं नच तत्रसाधनेच्छाऽस्ति फलसिद्धेरिच्छानिवर्तकत्वादित्याशयः। अस्तु प्रकृते किं स्यादित्यत आह * तत इति * साधनेच्छारूपविशेषणाभावात्तद्विशिष्टपक्षाभावेन तद्वृत्तित्वपक्षधर्म्मताविरहरूपैव सेत्यर्थः । व्याप्तिभङ्गलिङ्गतयाऽसिद्धिपर्यवसायिनः सव्यभिचारादेरिव सिषाधयिषाभावमनुमापयित्वा तद्द्वारेण पक्षधर्म्मताविरहगमकतया ऽसिद्धिपर्यवसायिसिद्धसाधनत्वस्याप्यसिद्धात् पृथगेव दोषत्वमित्याशङ्क्याह *न चेति* विमतं इदं भग्नव्याप्तिकं सव्यभिचारत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति सव्यभिचारत्वस्य व्याप्तिभङ्गलिङ्गतयाऽसिद्धात्पृथगेव दोषत्वं तथा विमतं न सिषाधयिषितं सिद्धत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति सिद्धत्वस्यापि सिषाधयिषाभावानुमानद्वारा पक्षधर्म्मत्वाभावगमकत्वादसिद्धात्पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोतीति कृत्वा लिङ्गद्वारेण—हेतुद्वारेणासिद्धिपर्यवसायित्वं पृथगेव दूषणं सिद्धत्वमेवेत्यर्थः । विपर्यये दण्डमभिधत्ते * अन्यथेति * लिङ्गद्वारेणासिद्धिपर्यवसायिनः सिद्धसाधनत्वस्यासिद्धत्वात्पार्थक्यानङ्गीकारे सव्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धावन्तर्भावः स्यादविशेषादिति च न वाच्यमित्यत्र सम्बन्धः । असिद्धत्वव्य-

भिचारत्वयोरविशेषो न वक्तव्य इति किमियं राज्ञामाज्ञेत्यत आह * यत इति * सिषाधयिषाभावो यदि सिद्धत्वलिङ्गादुगम्येत व्याप्तिविरह इव व्यभिचारादिना भवेत्तर्हि सिद्धत्वं पृथक् दूषणं न तु तदेवेत्याशयः । प्रतिवादिनः सिषाधयिषाभावो वादिना यद्यपि लिङ्गादुगम्यस्तथापि न प्रतिवादिना तेनैवं तदधिगमस्य प्रयोजकत्वादित्यभिप्रेत्य प्रतिपत्तेति विशेषगम् । तर्हि बाधकाभावादिच्छाभावासिद्धिरित्यत आह * किमिति * इच्छाया आत्मगुणस्य प्रत्यक्षपक्षे तदभावोऽपि मानसः साक्षिवेद्यत्वे तदभावोऽपि तथेति सर्ववादिनां स्वसमयानुसारेण मानान्तरसिद्ध इत्यर्थः । तर्हि मानान्तरसिद्धसिषाधयिषाभावेनानुमाने दुष्टे सिद्धत्वोपन्यासः सिद्धसाधने किमर्थ इत्यत आह * इच्छेति * तावतैव दुष्टे हेतौ कुत इति सुहृद्भावेन पृच्छति किं प्रति सिद्धत्वमुपन्यस्यते तस्येच्छाभावस्य प्रागभावरूपत्वे तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकतया प्रध्वंसत्वे साक्षादेव प्रयोजकत्वादित्यर्थः । एतावन्मात्रेणेति मात्रचो व्युदस्यमाह * नात्वेति * अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति स्वरूपत्वासिद्धिः सोऽपि पक्षवृत्तित्वरूपपक्षधर्मताविरहरूपेत्याह * एवमिति * भागासिद्ध्यादेरत्रान्तर्भावो यथासम्भवमूहनीय इत्याशयः ।

व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गभूता अपि हेत्वाभासा असिद्धावन्तर्भावयेव आभासत्वाविशेषादित्यत आह

५८३ विरुद्धस्यासिद्धतः पृथक्त्वम् ।

ये तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरहलिङ्गभूतास्तेऽसिद्धतः पृथगेव हेत्वाभासाः । तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तः तत्र साध्यव्यतिरेकव्याप्तता हेतोर्न साध्यव्याप्तताभावः । किन्नाम ? साध्यव्यतिरेकेण सहानौपाधिकः सम्बन्धोऽन्य एवासौ, इत्थमेव पक्षधर्मताविरहात्माऽपि नायम् । किन्नाम? ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधिसम्बन्धत्वात् तत्र साध्यव्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते । तथासति च साध्यव्याप्तिव्यतिरेकालिङ्गं सद्विरुद्धः पृथगेव हेत्वाभासो भवति ।

ये त्विति तदेवोपपादयति *तदिति* क्रमप्राप्तविरुद्धस्य पृथक्त्वोपपादनाय तत्स्वरूपमाह * विरुद्ध इति * अनित्यः शब्दः कार्यत्वादिति हेतुरनित्यत्वसाध्याभावनित्यत्वेन व्याप्तो विरुद्ध इत्युच्यते साध्यव्याप्तसम्यक्हेतुनिवारणाय *विपरीतेति * विपरीतव्याप्त इत्युक्ते साकाङ्क्षतया कस्येत्यानर्थक्यपरिहाराय साध्येति विशेषणम् । विरुद्धस्यासिद्धान्तर्भाववादिना व्याप्तिभङ्गेऽन्तर्भाव उच्यते उत पक्षधर्मताभावे इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तत्रेति * व्याप्तिभङ्गो विरुद्धेऽप्यस्तीति मन्वानः पृच्छति * किमिति * भावाभावयोरैक्यं मन्वानः प्रत्याह * साध्येति * असौ व्यतिरेकव्याप्तता । पक्षधर्मताभावान्तर्भाव इति द्वि-

तीयं दूषयति * इत्थमिति * व्यतिरेकव्याप्यत्वस्य निरुपाधिभावरूपसम्बन्धत्वात्पक्षधर्म्मताभावेनाभेदासम्भव इत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । केन तर्हि प्रकारेण हेतुदोषत्वं विरुद्धस्येति पृच्छति * किमिति * हेतुदोषत्वं व्याप्त्यभावलिङ्गद्वारेणेति परिहरति * साध्येति * नायं साध्यव्याप्तस्तदभावेन व्याप्तत्वात्तदभावव्याप्तधर्मान्तरवदित्यनुमीयत इत्यर्थः । अस्तु तावता किमित्यत आह * तथेति * अनुमेयादनुमापकस्य भिन्नत्वादित्यर्थः ।

विरुद्धस्य पृथक्त्वे ऽप्यनैकान्तिकस्य व्याप्तिव्यतिरेकरूपत्वमेवेत्यत आह ।

५८४ अनैकान्तिकस्य व्याप्तिव्यतिरेकरूपत्वाभावः ।

एवमनैकान्तिकोऽपि न व्याप्तिव्यतिरेकरूपः किन्तु तल्लिङ्गमेव। तथाहि-हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो न साध्यसाधनव्याप्तिविरहात्मा, किं नाम? व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं बोधयति, यदि हि निरुपाधिः साध्येन सम्बन्धोऽस्य भवेत् कथं व्यभिचरितुं शक्नुयात्तस्माद्व्याप्तिविरहलिङ्गं व्यभिचारः नतु व्याप्तिविरहः। पक्षधर्मताविरहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव।

* एवमिति * शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादित्यनैकान्तिकः। किं तर्हि तद्रूपमित्यत आह * किं त्विति * तदेवोपपा-

दयति *तथा हीति* सव्यभिचारोऽनैकान्तो व्यभिचारश्चान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा, अन्वयस्य व्यभिचारो विपक्षवृत्तिता व्यतिरेकव्यभिचारो विपक्षादव्यावृत्तिता सा च साध्यव्यतिरेकेणान्यत्र क्वचित्सत्त्वमिति यावत् स च व्यभिचारो न व्याप्त्यभाव इत्यर्थः। प्रश्नपूर्वकं तस्य व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वं दर्शयति *किमित्यादिना* नायं साध्यव्याप्तस्तदभावेऽपि सत्वात्तदभावभाविवस्त्वन्तरवदिति व्यभिचारो व्याप्तिभङ्गमनुमापयतीत्यर्थः। व्यभिचारे सत्येव साध्यव्यापकत्वमस्तु को दोषः तथा च विपक्षबाधकाभावान्नानुमापकत्वं व्यभिचारस्येत्यत आह * यदीति * तल्लिङ्गत्वात्ततो भेद इत्युपसंहरति * तस्मादिति * अस्तु तर्हि पक्षधर्म्मताभावोऽनैकान्तिकस्तत्राह * पक्षेति * पक्षत्रयवृत्तित्वादनैकान्तस्येत्यर्थः।

सत्प्रतिपक्षस्यासिद्धितः पृथक्त्वं स्पष्टमिति मत्वा तत्स्वरूपमाह।

५८५ सत्प्रतिपक्षस्यासिद्धितः पृथक्त्वं तत्स्वरूपं च।

सत्प्रतिपक्षतायां चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यानिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसद्भावे कार्याजनकत्वमितरकारणसाधारणो वस्तुस्वभावः तस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपताऽसम्भावितैव।

सदिति सन् प्रतिपक्षो यस्यासौ सत्प्रतिपक्षः नित्यमाकाशं निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदनित्यमाकाशं बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणाधिकरणत्वात् घटवदिति

सत्प्रतिपक्षः सत्प्रतिपक्षतायां यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं तद्वस्तुस्वभाव इति सम्बन्धः। तदुपपादनमनवगम्येत्यादि। करतलानलसंयोगे सति मन्त्रादिप्रतिबन्धकसद्भावे स्फोटादिकार्याजनकत्वं वन्ह्यादिकारणानां साधारणं इत्याह लक्ष्यमाणोपयोगितया। प्रतीतिफलितमाह * तस्येति * भावस्वभावस्य अभावत्वासम्भवादित्यर्थः। दोषत्वं चास्यासिद्धत्ववत् साक्षादेव न त्वनैकान्तिकवद्व्याप्तिभङ्गलिङ्गतया।

बाधोनासिद्धितः पृथक् साधनवति साध्याभावबोधात्मत्वाद्व्याप्तिविरहावगमरूप एवेत्याशङ्क्याह।

५८६ बाधस्यासिद्धितः पृथक्त्वम्।

बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभावबोधनात्मा भवन्नपि न व्याप्तिविरहावगमरूपः सामान्यतोऽनौपाधिकसम्बन्धरूपा हि व्याप्तिः साधनवति च पक्षे साध्यविरहो न सोपाधिता साध्याविरोधिस्वभावत्वात्तस्याः। नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधनसम्बन्धस्य विरहरूपः, बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य दृष्टान्तावगतस्यानपलापात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषविषयत्वात् सामान्याकारपरिगृहीतस्य सम्बन्धस्य विशेषान्तरमादाय पर्य्यवसानाऽविरोधात्। तस्माद्विशेषबाधेन सामान्यतः सम्बन्धस्य सोपाधिताऽनुमीयते निरुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः। यथाह "बाधाद्वोपाधिरुन्नीयतेऽन्यथा वेति न क-

श्चिद्विशेष" इति ।

* बाधस्त्विति * अग्निरनुष्णः पदार्थत्वादित्यत्र प्रत्यक्षबाधः साध्यानुष्णत्वाभाव उष्णत्वबोधात्मा भवन्नपि न व्याप्तिविरहावगमरूपः किं तु साध्याभाववानित्यर्थः । प्रत्यक्षगोचरे साधनवति पक्षे साध्यस्याभावात्कथन्न व्याप्त्यभावरूप इत्यत आह * सामान्येति * विशेषाऽननुगमात्साधनमात्रस्य साध्यमात्रेणानौपाधिकसम्बन्धो व्याप्तिरित्यर्थः । अनौपाधिकसम्बन्धस्य व्याप्तित्वे साध्यविरहबोधात्मकस्य बाधस्य कथन्न व्याप्तिविरहावगमरूपत्वमित्यत आह * साधनेति * व्याप्त्यभावः सोपाधिकताऽभावाभावस्य भावत्वादित्युक्तं । कुत इत्यत आह * साध्येति * सोपाधिकतायाः साध्येन सह वृत्तित्वात्तदविरोधिस्वरूपत्वात्साध्याभावस्य तद्विरोधित्वात्तदवगमयोरपि नैक्यमित्यर्थः । यद्यपि साधनवति पक्षे व्याप्तिविरहात्मा न भवति तथाऽपि पदार्थत्वमात्रस्यानुष्णत्वमात्रेण व्याप्त्यभावरूपो बाधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * नापीति * कुतो न तथात्वमित्यत आह * बाध इति * बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्यानपलापादिति सम्बन्धः । अनपलापे हेतुर्दृष्टान्तेति । पदार्थत्वहेतोरनुष्णत्वसाध्येन घटादौ सम्बन्धस्यावगतत्वेन निराकरणत्वायोगादित्यर्थः । यद्यथा भाति तत्तथैवेत्युत्सर्गो बाधकोपनिपातादन्यथात्वं कस्मान्न भवेदित्यत आह * बाधेति * अग्नौ साध्यसाधनसम्बन्धाभावमात्रगोचरो बाधो बाधत इति

बाधस्य ज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तथाऽपि कथन्न व्याप्त्यभाव इत्यत आह * सामान्येति * बाधस्य पक्षमात्रे साध्याभावविषयत्वात् व्याप्तिग्राहकस्य सामान्यसम्बन्धविषयत्वाद्व्यवस्थाया अविरोधोपपत्तिः सर्वभूताहिंसाविधिना विरोधे ततोऽन्यपशुहिंसाविषयत्वेनाविरोधवदित्यर्थः। केन तर्हि प्रकारेण बाधस्य हेतुदोषत्वमित्याशङ्क्य व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेनेति दर्शयन्नुपसंहरति * तस्मादिति * पदार्थत्वानुष्णत्वसम्बन्धः सोपाधिकः विपक्षबाधकोपपन्नत्वात् हिंसात्वाधर्म्मत्वसम्बन्धवदित्यनुमीयत इत्यर्थः। विपक्षे बाधमेवाह * निरूपेति * पदार्थत्वानुष्णत्वयोः सम्बन्धस्य स्वाभाविकत्वे साधनवति पक्षे साध्याभावबोधात्मा बाधो न भवेदित्यर्थः। बाध उपाध्यनुमापक इत्यत्राभियुक्तसम्मतिमाह * यथेति * अन्यथेति * विपक्षबाधकतर्काभावेन वेत्यर्थः।

वाचस्पतेर्मतमाह।

५८७ वाचस्पतिमतम्।

अन्यस्तु सत्प्रतिपक्षवत् बाधस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव तेन बाधे सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्म्मतादोषमनालोच्य अन्यथैव बाधस्य दोषत्वमित्याह।

* अन्यस्त्विति * अन्यस्तु बाधस्यान्यथैव दोषत्वमाहेति सम्बन्धः। तदन्यथात्वमेव दर्शयति * सत्प्र-

तीत्यादिना * व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमितं लिङ्गं तद् बाधे सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न करोति बाधस्यापि सत्प्रतिपक्षवत्प्रतिबन्धकत्वमेव येन, तेन कारणेन साध्याभावग्राहकप्रमाणाभावोऽपि साध्यप्रमितौ हेतुः साध्याभावप्रमाणसत्वं विसामग्रीप्रतिबन्ध इति यावत् । व्याप्तिः पक्षधर्मता चानुमितिकरणं तत्र बाधे सति निरुपाधिसम्बन्धत्वानुपपत्त्या सोपाधित्वं साध्याभावनिश्चयेन सन्दिग्धसाध्यपक्षाभावेन तद्धर्मताविरह इति व्याप्तिपक्षधर्मताविरहदोषत्वे सति बाधस्य कथं प्रतिबन्धकत्वमन्यथा ऽनैकान्तिकादीनामपि तथाभावापातादित्याशङ्क्याह * व्याप्तीति * अनालोच्येत्यनेन तन्मतं निरस्तप्रायम् ।

हेत्वाभासत्रैविध्यमुपपादितमुपसंहरति ।

५८८ त्रैविध्योपसंहारः ।

तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितत्वानां यत्र साक्षादेव विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धः । यत्र तु व्याप्त्यादिविरहलिङ्गान्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रान्यो हेत्वाभासः ।

* तस्मादित्यादिना * स्वार्थानुमित्याभासावरोधाय शक्योद्भावनत्वं विवक्षितं द्रष्टव्यम् । हेत्वाभासान्तरस्यासिद्धेः को विशेष इत्यत आह *यत्रेति* प्रतिपक्षोपन्यासः स्वमते अन्यमते तु कालात्ययापदे-

१ दर्शयतीति अधिकं सां० पु० ।

शास्यापि।

उक्तहेत्वाभासनियमं प्रतिबन्दीग्रहेणाक्षिपति।

५८९ नियमाक्षेपपरिहारौ।

ननु सोपाधित्वादयोऽपि यतोऽवगम्यन्ते तत कुतः पृथक् दूषणं न भवत्यनैकान्तिकत्वादिवत । मैवम् । अनैकान्तिकत्वादेर्व्याप्त्यादिविरहबाधने लिङ्गमात्रनियमात् पृथगुपन्यासः। सोपाधित्वादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेः। न तु लिङ्गमात्रनियतं तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति। नच वाच्यं यत्र लिङ्गात्सोपाधितादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृतिविषये तत्र तत लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाऽभिधीयतां, न ह्यनैकान्तिकत्वादिकमपि सार्व्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति । अनैकान्तिकत्वादिवत्तेषां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्देष्टुमशक्यत्वात् पृथक् पृथगेव वाऽभिधानमशक्यमपरिसङ्ख्येयत्वादिति। वक्ष्यामश्चाग्रे हेतुं तदनभिधानस्य।

* नन्विति * सोपाधित्वं व्याप्तिविरह आदिपदेन स्वरूपासिद्ध्यादिसङ्ग्रहः। सोपाधित्वादिकमसिद्धेः पृथक् दूषणं भवितुमर्हति हेतुदोषज्ञापकत्वादनैकान्तिकत्वादिवदन्यथा ऽनैकान्तादेरपि पृथक् दोषत्वं न स्यादित्यर्थः। पृथक् दूषणत्वे व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गत्वसत्प्रतिपक्षान्वयोरन्यतरत्वं प्रयोजकमिति परिहरति *मैवमिति* सोपाधिकत्वादिग्राहक-

प्रमाणं व्याप्त्यादिविरहलिङ्गं हेतुदोषग्राहकत्वादनैका-
न्तिकत्वादिवदिति साधनव्यापकतामाशङ्क्याह * सो-
पाधीति * आपो गन्धवत्यः कठिनत्वादित्यत्र प्रत्य-
क्षेण स्वरूपासिद्धिर्गम्यते जलं धूमवदनग्नित्वादित्यत्र
व्याप्त्यभावः प्रत्यक्षेण गम्यते तथाऽऽगमादेरपि तद-
धिगमोदाहरणं द्रष्टव्यम् । तर्हि यत्र सोपाधित्वा-
दि लिङ्गादवगम्यते तत्र तदनैकान्त्यादिवदसिद्धितः पृ-
थक् दूषणमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति चोद-
यति * नचेति * पृथग्ग्रहणेनैन्द्रियकसङ्ग्रहः । अ-
ध्वरे हिंसाऽधर्म्मसाधनं हिंसात्वात् ब्राह्मणहिंसा-
वदित्यत्र निषिद्धत्वं उपाधिर्निन्दितत्वाल्लिङ्गादवगम्यते
अस्ति प्रधानं विश्वपरिणामित्वादित्यत्र पक्षधर्म्मता-
विरहोऽप्रामाणिकत्वलिङ्गाद् गम्यते स श्यामो मैत्रत-
नयत्वादित्यत्र श्यामत्वमैत्रतनयत्वयोरैन्द्रियकयोरपि
शाकाद्याहारपरिणतिपरम्पराजन्यत्वमन्वयव्यतिरेक-
वत्त्वात् लिङ्गादवगम्यते तत्र तल्लिङ्गं दूषणान्तरं स्यादि-
त्यर्थः । यत्र सोपाधित्वाद्यवगमस्तत्र सर्वत्र तल्लिङ्गमेव
हेतुरिति नियतन्न भवति प्रत्यक्षादितोऽपि तदवगमा-
दतोऽसार्वत्रिकव्याप्तिविरहलिङ्गत्वादपृथग्दोषत्वमित्य-
त आह * नहीति * अनैकान्त्यमपि न सार्वत्रिकं
व्याप्तिविरहलिङ्गं क्व चिद्विरुद्धादिना तदवगमादिति
तदपि पृथक् दूषणं न स्यादित्यर्थः। फलितमाह *इतीति*
यानि पृथग्दूषणाभिमतानि लिङ्गानि तेषामुपसङ्ग्राहक-
मेकं रूपमस्ति किं वा पृथक् पृथगेव तद्वुद्ध्याव्यमिति
विकल्प्य प्रथमं प्रत्याचष्टे * मैवमिति * सव्यभि-

चारत्वसाध्यविपरीतव्याप्तत्वादिवदनुगतरूपाभावा-देकरूपशब्दाप्रवृत्तेरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति *पृथगि-ति* प्रतिव्यक्ति सङ्केतग्रहायोगादित्यर्थः। अशक्यत्वे हेतुमाह * अपरिसङ्ख्येयेति * सोपाधित्वादिगमक-लिङ्गानां पृथग्दूषणत्वाभावे हेत्वन्तरमपि वक्ष्यत इत्याह *वक्ष्यामश्चेति *

व्याप्त्यादिविरहलिङ्गानामनैकान्तादीनां पृथग्दू-षणत्वमङ्गीकृत्यातिप्रसङ्गश्चोदित इदानीं पृथग्दूषणत्व-मेव न सम्भवतीति चोदयति।

५९० पृथग्दूषणत्वाभावशङ्का।

नन्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्गतयाऽनैका-न्तिकत्वादीनां पृथग्दूषणत्वमिति यतो व्याप्तपक्षधर्म्म-तोपेतलिङ्गप्रमितिसाध्यानुमितिस्तद्वैकल्यान्न भवेत्। यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तमि-दमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह नास्तीति। नच व्याप्तिपक्ष-धर्म्मते तत्प्रमितिश्च विहायान्यत्तदुत्पत्तिकारणमस्ति व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यं तस्मादनुमितिदोषप्रतीतिकारण-त्वमनैकान्तिकत्वादीनां न तु साक्षाद्दोषत्वं दोषप्रति-पादकतयापि च दोषत्वं साक्षाद्दोषत्वमनुपजीव्याशक्या-भिधानमिति प्रधानदोषस्यैव दोषतयोद्भावनं युक्तं न स-व्यभिचारत्वादीनामिति विभागसूत्रमनर्थकमिति।

* नन्विति * व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गभूतानामनै-

कान्तिकादीनां अनुमित्यनुत्पत्तिप्रयोजकत्वात्कथमनुचितं तद्दूषणत्वमित्यत आह * यत इति * व्याप्तिपक्षधर्म्मतोपेतलिङ्गप्रमितेरनुमितिसाधकत्वात्तदभावादेवानुमितिर्न भवतीति यावत्। अस्तु लिङ्गप्रमित्यभावस्यैवानुमित्यनुत्पत्तिप्रयोजकत्वमेतावता किं स्यादित्यत आह * यतश्चेति * वदनप्रकारमभिनयेन दर्शयति * इदमिति * व्याप्तिपक्षधर्म्मतावदनैकान्त्याद्यभावोऽपि कारणमनुमितेरतो व्याप्त्याद्यभाववदनैकान्त्याद्यभावाभावोऽनैकान्त्यादिरपि दूषणमित्यत आह * नचेति * अनैकान्त्याद्यभावस्यान्वयेऽपि व्यतिरेको न दर्शयितुं शक्यते व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितौ सत्यामनुमित्यनुत्पत्त्यदर्शनाद्व्यतिरेकात्कारणमवसेयमित्यर्थः। व्याप्त्यादिविरहस्यासिद्धदोषत्वेऽनैकान्त्याद्युद्भावनमनुचितमिति प्रतिपादयितुमनुमानदोषप्रत्यायकत्वमेवाति फलितमुपसंहरति * तस्मादिति * दोषप्रतिपादकतयैव दोषत्वमनैकान्तिकादीनां भवतु को दोष इत्यत आह * दोषेति * व्याप्त्यादिविरहस्य दोषत्वमुपजीव्य तत्प्रतिपादकतया दोषत्वं वाच्यमन्यथा तदसिद्धेरित्यर्थः। तथा चोपजीव्यस्य दोषत्वोद्भावनं युक्तं प्राधान्यात्तस्येति फलं निगमयति * प्रधानेति *

अर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति।

९०.१ शङ्कापरिहारः।

सत्यमेतत्। साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याप्त्यादिविरहस्य वा, विरुद्धत्वादीनान्तु तत्प्रमापकतया य-

द्यपि दोषपक्षानिक्षेपस्तथापि विरुद्धत्वादयो यद्दोषप्रति-पादकतयोक्ता स्तदुद्भावनलाघवानुरोधात् व्याप्त्यादि-विरहे तत्रोद्भाव्यमाने न हेतुर्गन्तुं शक्यते। अनैका-न्तिकत्वादौ तूद्भाविते व्याप्त्यादिविरहोऽर्थाद् गम्यते। व्याप्त्यादिविरहव्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्नत्वा-त्। यथा तस्माद्दीर्घोऽयमित्युक्ते अस्मात् ह्रस्वः स इ-त्यर्थाद्गम्यते न तु तत्र प्रतिपाद्यान्तरापेक्षा तथेहापि निरग्नौ धूमोऽस्तीति प्रतिपादिते अग्निनाऽसौ न व्याप्त इत्यर्थाद्गम्यते। न हि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तो-ऽनग्नौ चास्तीति। अत एवाऽऽनन्त्यादतीन्द्रियोपाध्यादि-लिङ्गानां येषां पूर्वमनभिधानं समर्थितं तेषामनभिधा-नेऽयमपि हेतुः। तानि ह्युपाधिलिङ्गानि नार्थवशादु-पाधिमनपेक्षाणि गमयन्ति येन तेषां व्याप्तिर्नावधारिता तं प्रति तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भ-वात्। अनैकान्तिकत्वाद्यवगतौ च व्याप्त्यादिविरह-बोधाय न प्रतिपादनीयान्तरापेक्षा कस्य चित्सचेतसः स-म्भवतीति पूर्वपक्षसङ्क्षेपः।

***सत्यमिति* अङ्गीकृतमंशमनुवदति * साध्वादि-त्यादि निक्षेप इत्यन्तम् * अनङ्गीकृतमंशमाह * त-थाऽपीति * यस्य दोषस्य व्याप्त्यादिविरहस्य प्रति-पादकतयोक्तास्तदुद्भावने लाघवानुरोधात्पृथग्दूषण-**

नयोपन्यस्यन्त इति शेषः। लाघवं चानन्यापेक्षतया तत्प्रतीत्युत्पत्तिः। लाघवानुरोधादनैकान्त्यादेर्दोषत्वोपन्यासो यदि तर्हि व्याप्त्यादिविरह एवोपन्यस्यतां तस्य प्राधान्याल्लाघवस्य च तुल्यत्वादित्यत आह *व्याप्तीति* अनयोर्न व्याप्तिरित्युक्तौ कुत इति हेत्वाकाङ्क्षायां सत्यामप्यसाववगन्तुं न शक्यते व्याप्त्यादिविरहस्यानैकान्त्यादिहेतुदोषविशेषव्याप्तत्वादिति सोऽपि वक्तव्य इति गौरवमित्यर्थः। अनैकान्ताद्युद्भावनेऽपि व्याप्त्यादिविरहो नाधिगन्तुं शक्य इति तुल्यं गौरवमित्यत आह *अनैकेति* व्याप्त्यादिविरहव्यतिरेकेणानैकान्त्यादेरनुपपत्त्यभावान्नार्थात्तदधिगम इत्यत आह *व्याप्त्यादीति* यदि हि निरुपाधिः साध्येन सम्बन्धोऽस्य भवेत्कथं व्यभिचरितुं शक्नुयादित्युक्ते चानुपपत्तिरित्यर्थः। यद्येन विनाऽनुपपन्नं तदभिधाने तदुपपादके बुद्धिरर्थाद्भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह *तस्मादिति* दृष्टान्तप्रतिपादितमर्थं दार्ष्टान्तिकेऽर्पयिष्यन्नाह *तथेति* निरग्नौ जले यद्यपि वस्तुतो धूमो नास्ति तथाऽप्युदाहरणमात्रतयोक्तमिति न दोषः। कयाऽनुपपत्त्या गम्यत इत्यत आह *न हीति* वक्ष्यामश्चाग्रे हेतुं तदनभिधानस्येति यदुक्तं तदिदानीं दर्शयति *अत इति* अनभिधानेऽयमपि हेतुरिति योजना। अत एव—सापेक्षतया गौरवादेव। अत इति परामृष्टं हेतुं स्पष्टयति *तानीति* कुत इत्यत आह *येनेति* लिङ्गानामुपाधिना सह व्याप्तिर्न

गृहीता येन तं प्रति व्याप्तिप्रतिपादनमन्तरेण तत्प्रतिपादकत्वासम्भवात् व्याप्तिपक्षधर्मोपेततया प्रमितस्य लिङ्गत्वादित्यर्थः। अनैकान्तिकत्वादीनामपि लिङ्गत्वाद्व्याप्तिप्रतीत्यपेक्षा तुल्या इत्यगृहीतव्याप्तिकं प्रति तत्प्रतिपादनापेक्षेत्यत आह * अनैकान्तिकेति * पदार्थानभिज्ञस्य कथायामनधिकारादनैकान्तविरुद्धादिपदादेव व्याप्त्याद्यभावो गम्यते तथाऽनैकान्तिकत्वाद्युद्भावने स्वयमेव विपक्षबाधकतर्काद्व्याप्त्यादिविरहो गम्यते न तथोपाधिलिङ्गोपन्यासे विपक्षबाधकतर्काभावादित्याशयः। एवमाभासत्रैविध्योपपादनेन व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इति लक्षणस्यातिव्याप्तिं परिहृत्य पूर्वपक्षमुपसंहरति * इति पूर्वेति *

सिद्धान्तोपक्रमज्ञापनायाह।

५९२ सिद्धान्तोपक्रमेऽसिद्धलक्षणनिरासः।

एवमसिद्धलक्षणे व्यवस्थिते बाधोऽयमभिधीयते। एतेन कीदृशमसिद्धलक्षणं व्यवस्थापितमायुष्मता भवति। व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इति तावत् विरुद्धादिषु लक्षणं किन्नास्ति किं वाऽस्ति। यदि नास्ति तदा व्याप्तिपक्षधर्म्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धादयः प्राप्नुवन्ति। अथास्ति तदा तेऽप्यसिद्धभेदाः प्राप्ताः। अथैतस्मिँल्लक्षणे सत्यपि ते नासिद्धान्तर्भूताः तर्हि लक्षणमिदमतिव्यापकमापन्नम्। अथ यत्र व्याप्तिपक्षधर्म्म-

त्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भाव्यते तदसिद्धमित्युच्यते तर्हि लक्षणान्तरमिदमुक्तं स्यात् । नचैतदपि युक्तं यत्र व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्तिविरहमात्रं प्रतिपाद्यते तत्र व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितत्वानां हानं मिलितं नोद्भाव्यत इति नासावसिद्धः स्यात् । एवं सर्व्वासिद्धविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गो विधातव्यः ।

* एवमिति * एतावता प्रबन्धेन किं व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितत्वमसिद्धिलक्षणं व्यवस्थापितं भवति किं वा व्याप्त्यादिविरहो यत्र साक्षादुद्भाव्यते सोऽसिद्ध इति विकल्पाभिप्रायेणाह * एतेनेति * प्रथमकल्पमपाकर्त्तुं द्वेधा विकल्पयति * व्याप्तीति * प्रथममपाकरोति * यद्वीति * भावाभावयोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरविधिध्रौव्यात् व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमिततया सम्यगहेतवः स्युरित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते *अथेति* आभासत्रैविध्यभङ्गप्रसञ्जनेन परिहरति * तेऽपीति * विरुद्धादयो ऽसिद्धान्तर्भूतास्तल्लक्षणवत्वात्स्वरूपासिद्धिवदित्यर्थः । विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकतां शङ्कते * अथेति * लक्षणस्यातिव्यापकत्वप्रसङ्गो बाध इति परिहरति * तर्हीति * अनसिद्धे विरुद्धादावसिद्धलक्षणगमनादतिव्याप्तिरित्यर्थः। उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय द्वितीयं शङ्कते * अथेति * यत्र व्याप्त्यादिविरहः साक्षादुद्भाव्यते सोऽसिद्धो यत्र तल्लिङ्गापन्यासः स विरुद्धादिरित्यर्थः । निर्विशेषणं लक्षणम-

भिधायातिव्याप्त्या दूषिते तस्मिन्विशेषणप्रक्षेपे हेत्वन्तरनिग्रहः स्यादिति परिहरति * तर्हीति * लक्षणत्वमुपगम्य निग्रहो ऽगादि, तदपि न युक्तमित्याह * न चेति * तथा हि व्याप्तत्वपक्षधर्म्मताप्रमितत्वानां ह्यानं मिलितमसिद्धिलक्षणमुत प्रत्येकमिति विकल्प्य प्रथमेऽव्याप्तिरित्याह * यत्रेति * स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यादावुपाध्युद्भावनेन व्याप्तिविरहमात्रं प्रतिपाद्यते नासावसिद्धः स्यादिति सम्बन्धः । तदुपपादनं तत्रेत्यादि मिलितलक्षणाभावादित्यर्थः । उक्तामव्याप्तिं स्वरूपासिद्धावतिदिशति * एवमिति * गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वादित्याश्रयासिद्धे पक्षधर्मताविरहमात्रमुद्भाव्यते शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वादिति स्वरूपासिद्धे च तथा धूमस्याग्निना व्याप्तत्वं पक्षनिष्ठत्वं वा येन न प्रमितं तेन प्रमित्यभावमात्रमुद्भाव्यत इति प्रत्येकमिलितलक्षणाव्याप्तिरित्यर्थः ।

प्रत्येकपक्षं शङ्कते ।

५९३ प्रत्येकपक्षशङ्का तत्परिहारौ ।

अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्त्यप्रमिततया साक्षादुद्भाव्योऽसिद्धः पक्षधर्म्मत्वाप्रमिततया चेति । तर्हि अन्योन्योदाहरणाव्याप्तेरव्यापकत्वमुभयोः । अथोभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविषयाव्यापकता न दोषायेति मन्यसे । न । सामान्यलक्षणे निर्व्वक्तुमशक्ये

कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटते। अथानुमितेरसाधारण-हेतुव्यतिरेकोद्भावनं सामान्यलक्षणमस्तु। मैवम्। सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यतिव्याप्तेः। भावरूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः स्वरूपासिद्धिः सर्वप्रमाणसाधारणो दोष इत्यत्र तदुद्भावनाव्याप्तेश्च। अथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्म्मताभ्यां प्रमितत्वस्य व्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यस्यते सोऽसिद्ध इति इदमप्यलक्षणमव्यापकत्वात्। यत्र व्याप्त्यादिव्यतिरेक उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोऽस्तु नाम नतूपन्यस्यतेऽपि, प्रयोजनाभावात्। व्याप्तिव्यतिरेकदर्शनादेवानुमानाङ्गवैकल्यात्मनो दोषस्योद्भावनपर्य्यवसानात्। तस्मात्तत्र प्रमितत्वव्यतिरेकोद्भावनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः।

* अथेति * कथं प्रत्येकमिदं लक्षणमभिधानीयमिति तत्प्रकारं दर्शयति * व्याप्तीत्यादिना * किमिदमसिद्धिमात्रलक्षणमुत विशेषस्येति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तर्हीति * असिद्धविशेषलक्षणमिदमिति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * असिद्धसामान्यलक्षणान्तरं किन्नास्त्युतास्ति प्रथमेऽसम्भव इत्याह * नेति * सामान्यतो ज्ञाते विशेषजिज्ञासनात्सर्वत्र प्रमाणादौ सामान्यलक्षणकरणपूर्वकं विशेषलक्षणप्रणयनादन्यथा सोऽपि प्रयासो व्यर्थः स्यादित्याशयः।

असिद्धेः सामान्यलक्षणान्तरमस्तीति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * व्याप्तिविरहः पक्षधर्मताविरहो वाऽसिद्धिरिति विशेषं नब्रूमोऽपि त्वनुमितेः साधारणकारणाविरह इति नैवमव्याप्तिरुभयोरपि साधारणकारणव्यतिरेकत्वादित्यर्थः। यथाश्रुतमिदं लक्षणमुत भावत्वविशेषितमाद्येऽतिव्याप्तिरित्याह * नैवमिति * तार्किकपक्षे प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वात्सत्प्रतिपक्षे तदभावस्वरूपप्रतिबन्धहेतूद्भावनमनुमितिसाधारणहेतुव्यतिरेको भवतीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * भावेति * सत्प्रतिपक्षनिवृत्तये तु भावरूपहेतुव्यतिरेक इति विशेषणं यद्युपादीयते तर्हि व्याप्तेर्निरुपाधित्वेन तद्व्यतिरेकसोपाधित्वोद्भावनाव्याप्तिर्व्याप्तेर्भावरूपत्वाभावादित्यर्थः। अव्याप्त्यन्तरमाह * स्वरूपेति * अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धिरुद्भाव्यते न च तत्रानुमितिसाधारणहेतुव्यतिरेकत्वमस्ति स्वरूपासिद्धेः सर्वप्रमाणसाधारणकारणत्वादित्यर्थः।न चान्यसाधारण्येऽप्यनुमितिसाधारण्याविरोध इति वाच्यम्। अदृष्टादिव्यतिरेकोद्भावनस्याप्येवमसिद्धत्वप्रसङ्गादिति। प्रत्येकमिलितपक्षोक्ताव्याप्तिपरिहाराय विशेषं शङ्कते * अथेति * व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितत्वानां त्रयाणां व्यतिरेकस्य प्रत्येकस्य मिलितस्य वा यद्यप्यव्याप्तिस्तथापि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां यद्विशिष्टं प्रमितत्वं तद्व्यतिरेकस्य लक्षणत्वे नाव्याप्तिरित्याशय। अव्याप्त्यैव दूषयति * इदमिति * अव्याप्तिमेवोपपादयति * यत्रेति * स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र व्याप्तिविरहः

आकाशारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वादित्यत्र पक्षधर्मताविरहः। यत्र व्याप्त्यादिव्यतिरेक उपन्यस्यते तत्राव्यापकत्वं दोष इति सम्बन्धः। न तत्राव्याप्तिर्वस्तुतो व्याप्तत्वप्रमितिव्यतिरेकस्य सत्वादित्यत आह * तत्रेति * अनुपन्यासे हेतुः * प्रयोजनेति * प्रमितत्वव्यतिरेकोपन्यासे ऽस्ति प्रयोजनमनुमानाङ्गवैकल्यमित्यत आह * व्याप्तीति * तावता ऽनुमानाङ्गवैकल्ये सम्भवति न प्रमितत्वव्यतिरेक उपन्यसनीय आधिक्यापातादतोऽव्याप्तिरिति निगमयति * तस्मादिति *

विशिष्टस्य विशेषणविशेष्याधीनत्वात् विशेषणादिव्याप्त्यादिमात्रविरहोद्भावनं व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितत्वव्यतिरेकोद्भावनपर्यवसाय्येवेति मन्वानो ऽव्याप्तिपरिहारं चोदयति।

५९४ शङ्कापरिहारौ।

ननु विशेषणाद्यभावोऽपि वस्तुतो विशिष्टाभाव एवेति नोक्तदोषः। न। यदि विशेषणाद्यधिकोविशिष्टस्तदा तदभावभेदोऽपि स्यात्। अथ नाधिक स्तदा विशेषणाभावत्वान्नान्या सा विशिष्टाभावतेति विशेष्याभावस्यापि तथात्वे पृथगेव विशिष्टाभावत्वार्थ स्तयोरित्यननुगम एव। स्वार्थानुमित्यसिद्ध्यव्याप्तिश्चानुद्भावनादिति।

* नन्विति * विशेषणविशेष्यतत्संसर्गेभ्योऽन्यो विशिष्ट उत तन्मात्र इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * ने-

ति * प्रतियोगिभेदस्याभावभेदकत्वाद्विशिष्टाभावो विशेषणाद्यभावादन्य एवेत्यव्याप्तिस्तदवस्थेत्यर्थः। पदार्थनियमवादिपक्षे विशिष्ट औपाधिको वा पदार्थान्तरमेति द्वितीयं शङ्कते *अथेति * प्रतियोग्यैक्ये तदभावैक्यमपि स्यादिति परिहरति * तदेति * अस्य–विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावत्वान्नान्या विशिष्टाभावतेति सम्बन्धः । न च प्रतियोग्यैक्येऽपि प्रागभावप्रध्वंसवदत्राभावभेदः स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि कालभेदेन तद्विशिष्टप्रतियोगिभेदस्यावश्योपगन्तव्यत्वात् । विशिष्टाभावो विशेषणाभाव एव भवतु तावता तव को लाभ इत्यत आह * इतिविशेष्येति * विशिष्टस्य विशेषणाभेदात्तदभावाभेदवद्विशेष्यविशिष्टयोरभेदात्तदभावाभेदोऽपि स्यादेवं च व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वविशिष्टप्रमितत्वव्यतिरेको विशेषणाभावो विशेष्याभावश्चेति तयोः प्रत्येकं मिलिततया वा लक्षणत्वेऽव्याप्तिरित्यर्थः । परोपदेशनिरपेक्षतया यत्र प्रयुज्यते तत्स्वार्थानुमानं तत्र व्याप्त्यादिविरहसम्भवात्तत्राव्याप्तिरित्याह * स्वेति * उपन्यासस्य वाक्यप्रयोगात्मकस्य परप्रतिपत्त्यर्थतया तदनपेक्षस्वार्थानुमित्याभास उद्भाव्यत इति विशेषणांशाभावादित्यर्थः ।

स्वार्थानुमित्यसिद्धावरोधाय व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वविशिष्टप्रमितत्वव्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यसितुं योग्यः सोऽसिद्ध इति शङ्कते ।

५९५ पुनः शङ्कापरिहारौ।

अथ ब्रूषे यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः साक्षाच्छक्योपन्यास स्तदासिद्धं शक्योपन्यासत्वस्यानुपन्यस्तेऽपि सम्भवान्नास्त्यव्यापकतेति। नैतदपि युक्तम्। तथाहि शक्योपन्यासत्वं किं शक्यस्वरूपनिर्देशत्वमात्रं, उत शक्यप्रमापणत्वम्। आद्येऽनैकान्तिकादावपि व्याप्तिशून्यत्वं शक्यप्रतिज्ञम्भवत्येव। द्वितीयेऽपि यदि साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थः तदा प्रत्यक्षेण प्रमापणीयत्वं व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिविरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिमते विरुद्धादावप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः। अन्यमते न क्वचिदपीति सर्व्वाव्याप्तिः।

* अथेति * योग्यत्वस्य कार्य्यगम्यत्वात् तदनुपन्यासे तद्योग्यत्वमेव कुतस्तत्राह * शक्येति * यागादेः स्वर्गसाधनत्वयोग्यत्वं न कार्य्यादवगम्यत इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गान्मानान्तरात्तदधिगमोऽत्रापि न दण्डवारित इत्यर्थः। विशेषान्तरोपादाने हेत्वन्तरं निग्रहः स्यादिति दूषयति * नेति * दोषान्तरं वक्तुं विकल्पयति * तथाहीत्यादिना * शक्य उपन्यासः स्वरूपनिर्देशो यस्यस तथोक्तः। मात्रमिति प्रमापणव्यावृत्तिः। शक्यं परं प्रति प्रमाणं यस्य तत्तथोक्तं तद्भावस्तत्त्वम्। प्रथमेऽतिव्याप्तिरित्याह * आद्य इति * अनैकान्तादौ व्याप्तिशून्यत्वमस्ति तच्च निर्द्देष्टु शक्यमे-

चेति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीयेऽपि साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थः किं वा लिङ्गाद्यनपेक्षत्वं साक्षादर्थ इति विकल्प्य प्रथममनुवदति * द्वितीयेऽपीति * किमिदं प्रत्यक्षाभाववादिनोच्यते किं वा षष्ठप्रमाणवादिनेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तदेति * प्रत्यक्षप्रतियोगिधर्म्मिकोऽभावः प्रत्यक्ष इति यो मन्यते तन्मते व्याप्त्यादिप्रमितिविरहस्य विरुद्धादावपि प्रमापणीयत्वमस्तीत्यतिव्याप्तिः स्याद्द्वितीये लक्षणासम्भव इति द्वितीयं प्रत्याह * अन्येति * षष्ठप्रमाणवादिमतेऽसिद्धेऽपि व्याप्त्यादिप्रमितिव्यतिरेकस्य प्रत्यक्षता नास्त्यनुपलब्धिगम्यत्वनियमादतः सर्वाऽव्याप्तिरसम्भव इत्यर्थः।

उक्तातिव्याप्त्यसम्भवपरिहाराय विशेषणं शङ्कते
५९६ विशेषणेऽपि दोषाऽपरिहारः।

अथ व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमापणीयता विवक्षिता सा न युक्ता उक्तलक्षणवाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहानभिधायित्वात्। तद्विरहेऽपि तात्पर्य्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षणताविकल्पेनाव्यापकत्वापातात्। अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये तदभावादव्यापकत्वापत्तेः।

* अथेति * व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरहस्य तत्प्रमितिविरहस्य च यत्र साक्षाच्छक्योपन्यासत्वं तदासिद्धमिति नैयायिकेनोच्यते नातोऽसम्भवो नाप्यतिव्या-

प्तिरनैकान्तादौ तत्प्रमितिविरहस्य मानसत्वेऽपि व्याप्तिविरहस्य प्रत्यक्षत्वाभावादित्यर्थः । लक्षणव्याप्त्या सामर्थ्येन दूषयति *सेति* कुत इत्यत आह *उक्तेति* व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेक इति वाक्यस्य व्याप्त्यादिविरहाभिधानेऽसामर्थ्यादित्यर्थः । व्यतिरेकपदस्य व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितत्वैः प्रत्येकं सम्बन्धो विवक्षित इत्यत आह * तादिति * त्रयाणामभावस्य प्रत्येकं लक्षणत्वेऽव्याप्तिर्मिलितस्य तथात्वेऽसम्भव इत्यर्थः।अव्याप्त्यन्तरमाह *अतीन्द्रियेति* अनित्याः परमाणवः सर्वगतत्वादिति मीमांसकेन यदा प्रयुज्यते तदाऽतीन्द्रियपक्षधर्मत्वविरहस्तथा वन्ध्यासुतश्चतुर्वेदाभिज्ञः ब्राह्मणीप्रसूतत्वादित्यतीन्द्रियव्याप्तिविरहः । एतदुक्तं भवति । अतीन्द्रियपक्षहेत्वोः प्रत्यक्षप्रमापणीयत्वाभावात्तद्धर्मत्वादिविरहपक्षधर्मत्वव्याप्तिव्यतिरेकस्य प्रत्यक्षप्रमापणीयत्वाभावात्त्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रत्यक्षेणाशक्योपन्यास इति लक्षणाव्याप्तिरिति ।

उक्तं दूषणं द्वितीयकल्पेऽप्यतिदिशति ।

५९७ दूषणातिदेशः ।

एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षादर्थः सोऽपि निरस्तः । अथोच्यते यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत्प्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः तदसिद्धमिति। नैतदप्युपपन्नम् । अतिव्यापकत्वात् । तथा हि–विरुद्धादौ श-

कयते तावद्विपक्षवृत्तिदण्डभूततर्काभावात् सोपाधिताऽव-गन्तुम् । यदाह "यत्रानुकूल स्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजक" इति । तस्मात्तेषामप्येवं लक्षणयोगित्वादसिद्धत्वप्रसङ्गः । नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षव्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिविरहप्रमापकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यम् । तथा सति विरुद्धत्वादिवत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात् ।

* एतेनेति * अतीन्द्रियपक्षधर्मत्वादिविरहस्य लिङ्गापेक्षतया तत्राव्याप्तिरित्यनेनैवेत्यर्थः । उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते * अथेति * यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनस्तत्र हेतुस्तत्प्रमापकत्वस्य प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षणेति । न चैवमतिव्याप्तिर्विरुद्धादौ विरुद्धत्वसव्यभिचारत्वादिलिङ्गोपन्यासाव्याप्तिरतीन्द्रियपक्षधर्मत्वादिविरहे तत्र पक्षादिविरहस्यैव लिङ्गान्तरापेक्षतया तदवगमे सति व्याप्त्यादिव्यतिरेकावगमकलिङ्गानुपन्यासादित्यर्थः । यद्वा यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया यत्प्रमापकं लिङ्गं तदुपन्यासव्यतिरेकेणेति सम्बन्धः । विरुद्धादौ प्रतिपाद्यान्तरापेक्षविरुद्धत्वाद्युपन्यासात्प्रातिव्याप्तिर्न वा ऽतीन्द्रियपक्षधर्मताविरहादावव्याप्तिस्तल्लिङ्गस्य प्रतिपाद्यान्तरापेक्षत्वाद्येन तस्य व्याप्तिर्नावधारिता तं प्रति तस्याः

प्रतिपादनीयत्वादित्यर्थः । नेदं लक्षणमतिव्याप्तत्वादिति परिहरति * नेति * विरुद्धादौ प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षविरुद्धत्वादिलिङ्गोपन्यासेन व्याप्तत्वादिप्रमितिव्यतिरेकस्य शक्योद्भावनत्वे कथमतिव्याप्तिरित्यत आह * तथा हीति * अनित्यः शब्दोऽकृतकत्वादनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्यादिविरुद्धादौ विपक्षबाधकतर्काभावादपि व्याप्तिविरहस्य शक्यावगमत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः। विपक्षबाधकतर्काभावो विरुद्धत्वादिवद्व्याप्तिव्यतिरेकगमक इत्यत्रोदयनसंवादमाह * यत्रेति * अनुकूलतर्कः पक्षे स एव प्रतिकूलो विपक्षे स यत्र हेतुत्वाभिमते नास्ति सोऽप्रयोजको व्याप्तिरहित इत्यर्थः। उक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वाद्विरुद्धादेरसिद्धान्तर्भावः स्यादित्युपसंहरति * तस्मादिति * विपक्षबाधकतर्कागोचरत्वं प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षव्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिव्यतिरेकलिङ्गमुपन्यस्यत इति नातिव्याप्तिरित्यत आह *न चेति* कुतो न वाच्यमित्यत आह * तथेति *

व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गत्वाद्विरुद्धादिवत्तर्काभावोऽपि हेत्वाभासान्तरं स्यात् न च तस्य विरुद्धादावन्तर्भाव एवं सति विरुद्धेऽनैकान्तादेरन्तर्भावापाताद्यमतिप्रसङ्गो दोषाय विरुद्धादेरसिद्धलक्षणोपपन्नत्वेनासिद्धत्वस्यापि सम्भवादिति शङ्कते ।

५९८ तर्काभावस्यहेत्वाभासान्तरत्वशङ्कापरिहारः ।

अथोच्यते तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धम्भवत् साध्य-

विपरीतव्याप्तित्वादिना तु दूष्यमाणं विरुद्धाद्येव तत्, उपन्यासप्रकारभेदाच्च भेदव्यवस्था हेत्वाभासानाम् । नह्यत्र गोत्वाश्वत्वादिवदत्यन्तासङ्कर इष्यते । किं नाम ? प्रमाणप्रमेयभाववत् प्रकारासङ्करमात्रमिति । तदप्ययुक्ताभिधानम् । वक्तव्यं हि केन प्रकारेणासिद्धत्वम्भवति न तावदुक्तलक्षणेन, तथाशक्योद्भावनत्वस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य सम्भवात् । सर्वथा निष्प्रकारकस्यासिद्धधर्म्मिणस्तदुद्भावनाशक्यत्वात् । नच तथाशक्योद्भावनत्वमप्युद्भाव्यते असिद्धेः येन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन भवेत् । नच शक्योद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिति कृते निस्तारः सोपाधित्वाद्युद्भावने प्रमित्यभावोद्भावनं व्यर्थत्वान्न क्रियत इति तदव्यापकत्वं प्रसज्येतेति प्रागेवोक्तत्वादिति ।

अथेति तुल्यतया प्रमाणप्रमेयव्यवहारवद्विरुद्धादावसिद्धत्वविरुद्धत्वादिव्यवहारोऽस्ति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेव हेत्वाभासभेदव्यवस्थेत्यर्थः *तथेति* प्रागुक्तप्रकारपरामर्शः । तर्हि विरुद्धादित्वादिलयमियादित्यत आह *साध्येति* यत्र साधकतर्काभावेन सोपाधिता गम्यते तदसिद्धं तदेव पुनः साध्यविरुद्धत्वादिना दूष्यमाणं विरुद्धादि भवतीत्यर्थः । उपन्यासभेदे ऽपि वस्तुन एकत्वात्कथं हेत्वाभासव्यवस्थेत्यत आह * उपन्यासेति * उपन्यासभेदौपाधिक एव हेत्वाभासे भेद

इत्यर्थः । अनौपाधिक एव भेदः कस्मान्नेष्यते हेत्वाभासानामित्यत आह * न हीति * जलमनग्नि धूमवत्वादित्यत्र व्याप्त्यादिविरहस्य साध्यविपरीतव्याप्तत्वेन सङ्करात्तथा नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्यादावप्यसिद्धसाङ्कर्यादित्यर्थः । उक्तमर्थं सदृष्टान्तमुपपादयितुं परमुखेन पृच्छति *किमिति* स्वरहस्यमाह *प्रमाणेति* इन्द्रियादौ प्रमाकरणत्वेन प्रमाणत्वं तद्विषयत्वेन प्रमेयत्वं च व्यवह्रियते यद्वदित्यर्थः । खण्डनवादिनं प्रति प्रमाणप्रमेयवदिति कथं सिद्धवद्दृष्टान्तमुदाहरसीति दूषयति * तदिति * किं च प्रकारासङ्करमात्रमिति ब्रुवता ऽसिद्धव्यवहारोचितप्रकारो वक्तव्यः स च वक्तुमशक्य इत्यभिप्रेत्याह * वक्तव्यं हीति * यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः सोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह * न तावदिति * कुत इत्यत आह * तथेति* साध्यविरुद्धव्याप्तत्वादिप्रकारेणोपन्यस्यमानस्यापि तथानुद्भावनेऽपि तथा शक्योद्भावनत्वमस्तीत्यतिव्याप्तेरेवेत्यर्थः । यत्र साध्यविपरीतव्याप्तत्वादिप्रकारो नास्ति व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकश्च लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः सो ऽसिद्धप्रकार इत्यत आह * सर्वेति * सर्वथा विरुद्धादिप्रकारहीनस्यासिद्धधर्मिणस्तदुद्भावनस्य व्याप्त्यादिप्रमितिव्यतिरेकोद्भावनस्याशक्यत्वात्क्वचिदसङ्करेऽपि सर्वत्रासाङ्कर्याभावादित्यर्थः । यद्यपि विरुद्धव्यवहारोचितप्रकारादावपि तथा शक्योद्भावनत्व-

मस्ति तथाऽपि यत्रोद्भाव्यते यत्र च तदुद्भाव्यते सोऽसिद्धप्रकार इति व्यवस्थेत्यत आह * न चेति * स्वार्थानुमानासिद्धाव्याप्तेरित्यर्थः । तर्हि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको यत्र लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेणोद्भाव्यमानः सोऽसिद्ध इति कृते निस्तारो विरुद्धादावनुद्भाव्यमानत्वादिति समनन्तरोक्ताव्याप्तिमपश्यन् केवलातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते यस्तं प्रत्याह * न चेति * कुतो न निस्तार इत्यत आह *सोपाधीति * सोपाधित्वं व्याप्त्यभावः व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहदर्शनेनैवानुमानाङ्गवैकल्यात्मनो दोषस्योद्भावनपर्यवसानाद्वैयर्थ्यात् प्रमित्यभावो नोद्भाव्यत इति कृत्वा तस्य लक्षणस्याव्यापकत्वं व्याप्त्यादिविरहमात्रतयोद्भाव्यमानासिद्धम्प्रत्यव्यापकत्वं स्यादिति प्रागुक्तमित्यर्थः ।

इदानीं सूत्रनिःसृतलक्षणन्निरस्यति ।

६९९ सूत्रोक्तासिद्धलक्षणनिरासः ।

एतेनासिद्धः साध्यसम इति प्रत्युक्तम् । यथा कथञ्चित्साध्यसाम्यस्य सर्वसाधारणत्वात् । साम्यविशेषस्य चोक्तप्रकारपर्य्यवसानव्यतिरेकेणान्यस्यासम्भवात् लक्षणान्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा यथासम्भवमिह योजनीया इत्यलं विस्तरेणेति ।

* एतेनेति * साध्येन हेतोः साम्यं येन केन चिदाकारेण किं वा साम्यविशेष इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * यथेति * अस्तित्वज्ञेयत्वादिना साध्यसाम्यं

विरुद्धादावपि तुल्यमित्यर्थः । यथा साध्यं साध्येन व्याप्ततया न प्रमितं एकत्वात्तथा च पक्षधर्मतया न प्रमितं सन्दिग्धत्वादेवंरूपत्वमिह साम्यं विवक्षितमिति द्वितीयमाशङ्क्याह * साम्येनेति * एवंविधसाम्यविशेषस्य व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यान्न प्रमित इत्युक्तप्रकारपर्यवसायित्वात्तस्य च खण्डितत्वादित्यर्थः । अनिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्ध इत्यादिलक्षणान्तरे को दोषस्तत्राह * लक्षणेति * व्याप्तत्वपक्षधर्म्मताप्रमितिव्यतिरेकस्य तत्राप्यवश्यं वक्तव्यत्वादुक्तदोषाः प्रादुष्युरेवेति यावत् । किं चेदमनिश्चितत्वमप्रमितत्वमुत अज्ञातत्वं उत सन्दिग्धत्वमाद्ये दत्तमेवोत्तरं द्वितीये भ्रान्त्याऽपि पक्षधर्मतया विदिते सोपाधिकादावव्याप्तिस्तृतीये पक्षधर्मत्वादिविरहात्मनानिश्चितचाक्षुषत्वादावव्याप्तिव्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्धादौ चेत्यादि बहुवक्तुं शक्यमपि नोच्यते ग्रन्थगौरवभयादित्युपसंहरति * इत्यलमिति *

विरुद्धखण्डनानि प्रस्तावयति ।

६०० विरुद्धखण्डनारम्भः ।

अपिचासिद्धलक्षणविशेषणेषु प्रमाणव्यवच्छेदकव्यतिरिक्तेन यद्व्यवच्छेद्यं तत् किं केनचिद्विरुद्धं केनचिदन्यदिति चेत् । विरुद्धमेव किमुच्यते । तथा हि—साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इत्याहुः । तन्न । साध्यव्यतिरेकेण हि व्याप्तिः कात्स्न्र्येन वा अनौपाधिको वा स्वाभाविको वा सम्बन्ध इत्याद्युक्तिभिः सविशेषेण सहभाव एव निरु-

ष्यते। तथा सति च साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव विशेषणविशेषयुक्तं विरुद्धत्वमित्युक्तं स्यात्। यदा चैवं तदा साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्यमेव हेतोरगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्भाव्यं वृथा विशेषणप्रक्षेपः। तथा चानैकान्तिक एवायं स्यात्।

* अपि चेति * व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितिव्यतिरेको यत्र लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनस्तदासिद्धमित्यादिलक्षणेषु व्यतिरेक इत्यन्तं विशेषणं प्रमाणव्यवच्छेदकं तदतिरिक्तं विशेषणद्वयमस्ति तेन किं व्यावर्त्यं न किं चिद्विरुद्धादेरव्याप्यसिद्धत्वात् व्यावर्त्तयितुमशक्यत्वादितरेतराश्रयश्च विरुद्धादौ सिद्धे तद्व्यावर्तनेनासिद्धसिद्धिरसिद्धसिद्धौ च तद्व्यावृत्तविरुद्धादिसिद्धिरित्याक्षेपाभिप्रायः। क्षिप्तमपि पृष्ठं मत्वोत्तरमाह इतरः * केन चिदिति * लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेणेति विशेषणे न विरुद्धं व्यवच्छेद्यमनैकान्त्यादि च तुल्यत्वात्केन चिच्छक्योद्भावन इत्यनेनान्यदव्यापकत्वं स्वार्थानुमानासिद्ध इत्याशयः। विरुद्धस्यैव निरूपणसरणिमधिरोढुमनर्हतया परास्यत्वमित्यभिप्रेत्याह * विरुद्धमिति * विरुद्धानिरुक्तिमेव प्रति पादयति * तथा हीति * साध्यस्य विपरीतोऽभावस्तद्विरुद्धो वा धर्म्मस्तेन व्याप्तो विरुद्ध इत्याहुरुदयनादयः। विपर्ययव्याप्तत्वेन निश्चितो विरुद्धो हेत्वाभास इति वचनात्पक्षविपक्षयोरेव वर्त्तमानो विरुद्ध इति भूषणकृतां पक्षस्याप्यर्थतो न भेदः।

विपर्ययसाहचर्यमात्रमनैकान्तेऽप्यस्तीति तत्परामाय व्याप्तेरविशेषणं भङ्क्त्वा भणति * तन्नेति * लक्षणस्य व्यर्थविशेषणतां वक्तुं व्याप्तिपदार्थं कथयति * साध्येति * साध्यव्यतिरेकेण हि हेतोर्व्याप्तिरित्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते इति सम्बन्धः । *कार्त्स्न्येनेति* सार्वत्रिक इत्यर्थः।सर्व एते प्रकारा अनुमानप्रस्तावे दर्शिताः। आदिपदेन यत्र विपक्षे हेतोर्वृत्तौ बाधकमस्ति तयोः सहभावो गृह्यते । सहभाव एव व्याप्तिपदार्थो निरुच्यतां का नाम वस्तुक्षतिरित्यत आह * तथेति * साध्याभावेन हेतोः सामानाधिकरण्यं साहचर्यं सम्बन्धो विशेषणकार्त्स्न्यादिना युक्ता व्याप्तिः स्यादित्यर्थः । यदर्थमुपात्तास्ततः कुतस्तदिदानीं दर्शयति * यदेति * हेतोः साध्याभावसम्बन्धमात्रस्यैवानुमानाङ्गवैकल्यदोषप्रतिपादनसामर्थ्यात्तन्मात्रमुपादेयं, न हि भवति साध्याभावसहचारितः साध्याविनाभूतश्चेति ततः कार्त्स्न्येत्यादिविशेषणप्रक्षेपो मुधा। यद्यपि व्याप्तिरित्युक्तं निर्विशेषणं तथापि दण्डीतिवत्तदर्थनिर्वचनेन सविशेषणत्वं तर्हि साध्यस्य व्यतिरेकसहचारितो विरुद्ध इत्येतावन्मात्रं ब्रूमस्तत्राह * तथा चेति * पक्षत्रयवृत्तेरनैकान्तिकस्यापि साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्यमस्तीति ततो भेदो न स्यादित्यर्थः।

अनैकान्तिके व्यतिरेकसामानाधिकरण्यं तन्मात्रस्य वा गमकत्वे प्रयोजकत्वमुक्तमङ्गीकृत्य चोदयति।

६०१ अनैकान्तविरुद्धयोर्भेदशङ्कानिरासः ।

ननु साध्यव्यतिरेकसम्बन्धो यद्यपि विरुद्धानैकान्तिकयो र्हेत्वोरप्यस्ति तथापि वस्तुगत्या स्वाभाविकोऽसौ विरुद्ध एवेत्येतावन्मात्रविशेषविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्तिकाद्भेदोपन्यासः । मैवम् । दत्तोत्तरत्वात् । वस्तुगत्या सन्नप्ययं विशेषो नाङ्गावनार्ह इत्युपक्षणीय इत्युक्तम् । तथा हि नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशेषणाधिक्यस्योक्तन्यायेन दुष्परिहृत्वात् । अत एवानैकान्तिके सन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदेनोपन्यास इत्यप्यनवकाशम् । अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि हेतुदोषोऽनुमितिहेतुश्चैको व्याप्तिस्ततस्तदभावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं ज्ञाप्यं तच्च हेतुविपक्षसम्बन्धोद्भावनमात्रादेव गम्यते तस्मादनुमितिहेतुव्याप्तिप्रमितिव्यतिरेकबोधनाय संशये व्यतिरेकनिश्चये चोद्भाव्यमानेऽपि कुतस्तावेवेत्यत्र विपक्षसम्बन्धमात्रनियततत्सम्बन्धावश्योपन्यास्यावेति तत्सम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुद्भाव्यं कुतमितराभ्यामिति ।

*ननिवति*तर्हि विशेषणवैयर्थ्यमित्यपि न वचनीयं विरुद्धस्यानैकान्ताद्भेदज्ञापकतयाऽन्तर्वर्तिन्या व्याप्तिरूप-

न्यासादित्याह *तथाऽपीति* फलितमाह * इत्येतावदिति* अनुपयुक्तांशसन्निध्यधिको न वक्तव्यो ज्ञेयत्वादिवन्निग्रहापातादिति परिहरति * मैवमिति * दृष्टोत्तरत्वादिति हेतुरसिद्ध इत्यत आह * वस्त्विति * व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमेव हेतोरगमकत्वे समर्थमिति विशेषणप्रक्षेपो मुधेत्युक्तमित्यर्थः। नित्यः शब्दः कृतकत्वादात्मवदित्युक्ते कृतकत्वं न नित्यत्वस्य साधकं विरुद्धत्वादित्युपन्यासे कथं विशेषणवैयर्थ्यमित्यत आह * तथाहीति * साध्यनिश्चयं विरुणद्धीति विरुद्ध इति वक्तव्यं व्याप्तिरपि सार्वत्रिकत्वादिविशिष्टं साहचर्यमित्युक्तन्यायेन साहचर्यमात्रस्यागमकत्वसमर्थत्वेन विशेषणाधिक्यं दुष्परिहरमित्यर्थः। उक्तामेव नीतिं भङ्ग्यन्तरेऽप्यतिदिशति * अत इति * अनैकान्तिके साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिसन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु साध्यव्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयेन प्रत्यवस्थानमित्येवंरूपाविशेषादनैकान्तविरुद्धयोर्भेदकथनमत एव विशेषणवैयर्थ्यादेव निरवकाशमित्यर्थः। अनैकान्तिको हि साधारणोऽसाधारणश्चेति द्विधा, तत्र साधारणः साध्याभाववति विपक्षे पक्षे च साधारणत्वात्समानधर्मतया पक्षे साध्यसन्देहं करोति, असाधारणस्तु पक्षसपक्षाभ्यां साध्यतदभाववद्भ्यां व्यावृत्ततयाऽनेकधर्मतया पक्षे साध्यसन्देहं करोति, विरुद्धस्तु व्यतिरेकव्याप्ततया पक्षे साध्याभावनिश्चयं करोतीति तयोर्भेद इति शङ्काकृतोऽभिप्रायः। अत इति परामृष्टं विशेषणवैयर्थ्यं दर्शयति *अनुमितीति* अनुमितेर्य-

त्कारणं तदभावो हेतुदोष इत्यर्थः। कस्तर्ह्यनुमितिहेतुर्व्यतिरेको हेतुदोष इत्यत आह * अनुमितीति * एको व्याप्तिरपरो हेतुः पक्षधर्मतेति यावत्। ततः किमित्यत आह * तत इति * व्याप्तिव्यतिरेकस्य हेतुदोषत्वात्तन्मात्रमुद्भाव्यं हेतुं दूषयतीत्यर्थः। व्याप्तिव्यतिरेकोद्भावनमेव हेतोर्विपक्षसम्बन्धनियमानियमाभ्यामिति तदुपन्यास इत्यत आह *तच्चेति* साध्याभावसहचरितः साध्यव्याप्तश्चेत्यसम्भवाद्विपक्षवृत्तित्वदर्शनेनैव व्याप्तिव्यतिरेको गम्यत इत्यर्थः। विपक्षसम्बन्धनियमानियमाभ्यामपि व्याप्तिव्यतिरेको गम्यत इति तावेवोपन्यस्याविति विपरीतं किं न स्यादित्याशङ्क्योपसंहरति * तस्मादिति * तत्सम्बन्धमात्रमेवोद्भाव्यमस्तु कृतमलमितराभ्यां व्यतिरेकसंशयनिश्चयाभ्यामिति सम्बन्धः। तदुपपादयति *अनुमितीति* अनुमितिहेतुव्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकबोधनाय व्यतिरेकसंशयेऽनैकान्तिके व्यतिरेकनिश्चये विरुद्धे चोद्भाव्यमाने तावेव संशयनिश्चयौ कुत इति जिज्ञासायां विपक्षसम्बन्धमात्रं विपक्षनियतसम्बन्धश्चावश्योपन्यस्य इति कृत्वा विपक्षसम्बन्धमात्रस्य व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वात्तन्मात्रमुद्भाव्यमुपजीव्यत्वाल्लाघवाच्चेत्यर्थः।

अभूद्भवति भविष्यतीति लुङादिलकारभेदप्रयोगे विवक्षितोऽपि भूतादिकालः प्रतीयते देवदत्तो ग्रामं गतः इत्यादौ पुंल्लिङ्गत्वादिरविवक्षितः प्रतीयते यथा वाग्निमान्पर्वत इत्यादावविवक्षितधर्म्मिदृष्टान्तादि

प्रतीयते तद्वहिपक्षसम्बन्धमात्रोद्भावने ऽविवक्षितौ नियमानियमौ प्रतीयेते इत्यत आह ।

६०२ अविवक्षितनियमाऽनियमप्रतीतिनिरासः ।

लकारभेदप्रयोगे तैस्तैर्लकारैः कालविषयविशेषप्रतिपादनवद्विभक्तिभिर्लिङ्गसङ्ख्याज्ञापनवत् पर्वतोऽग्निमानित्यादौ धर्म्यादिप्रतिपादनवच्च नेदं घटते तत्र तेषामतात्पर्य्यविषाणामपि पदप्रयोगे विशिष्टबोधने वा अन्यथासिद्धानां यथा बोधनं तथा यद्यत्रापि व्याप्तेरतात्पर्य्यविषयत्वं तदनैकान्तिकसाधारण्यादेव, अन्यथोक्तदोषापरिहारादेवेति ।

* लकारेति * कालविशेषस्याविवक्षितत्वं कालसम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात्प्रथमादिविभक्तेः कर्त्रादिकारकमात्रपरत्वाल्लिङ्गादेरविवक्षितत्वमग्निपर्वतसम्बन्धस्यैव विवक्षिततया प्रत्यक्षसिद्धतया च धर्म्यादेरविवक्षितत्वमित्यर्थः कुतो न घटत इत्यत आह *तत्रेति * तत्र तेषामतात्पर्यविषयाणामन्यथासिद्धानां बोधनं यथेति सम्बन्धः । अन्यथा सिद्धिं दर्शयति * पदेत्यादिना * पदानां लिङ्गादिबोधकत्वस्वाभाव्याल्लिङ्गादेरन्यथासिद्धिः कालादिविशिष्टबोधने विशेषणतया कालादिविशेषस्यान्यथासिद्धिरित्यर्थः । तथा व्याप्तेरतात्पर्यविषयत्वमुत तात्पर्यविषयत्वमिति विकल्प्य प्रत्याह * तथेति * साधारण्यादेव न घटत इति सम्बन्धः । व्यतिरेकानियमस्यातात्पर्यविषय-

तथा लक्ष्यत्वाभावाद्व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमात्रं लक्षणं स्यात्तदनैकान्तेऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयमपवदति * अन्यथेति * सम्बन्धनियमस्य विवक्षितत्वे व्यतिरेकसम्बन्धमात्रस्यागमकत्वप्रयोजकत्वं सति विशेषणवैयर्थ्यादेवेत्यर्थः ।

खण्डनान्तरमाह ।

६०३ खण्डनान्तरम् ।

अनैकान्तिकत्वञ्चानुद्भावयता अनधिगच्छता वा विरुद्धमशक्योद्भावनमशक्याधिगमञ्चेति तदुपजीवित्वान्न पृथक् दूषणं विशेष्यप्रतिपादनं विशेष्यावगमञ्च विना विशिष्टप्रतिपादनस्य विशिष्टावगमस्य चाशक्यत्वात् । एवमन्यत्रापि विशेषणस्याप्रयोजकता विशेष्यस्य सामर्थ्ये स्वयमूहनीया । तद्यथा—इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वादित्यत्र साधारणेति विशेषणे सपक्षविपक्षगतत्वादित्यत्र सपक्षगतत्वेऽप्युद्भाव्यमाने एवमसाधारणेऽपीति इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्वविवेचनं स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्याघातकत्वस्यैव सर्व्वमसत् ज्ञेयत्वादित्याद्यजातिजातिसाधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तरत्वाभिधान इति ।

अनैकान्तिकत्वमिति विरुद्धोऽनैकान्तिकान्न पृथक् दूषणमिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः *तदिति* तस्याप्युपपादनाय *अनैकान्तिकमित्यादि* विरुद्धस्यानैकान्ति-

कोपजीवित्वे भवदुक्तं भवेत्तदेवासिद्धं व्याप्तिभङ्गवि-
ङ्गत्वाविशेषादित्यत आह * विशेष्येति * विपक्ष-
सम्बन्धस्य विशेषणं कार्त्स्न्यादि कृत्स्नत्वादिविशि-
ष्टविपक्षसम्बन्धप्रतिपादनादिविशेष्यभूतविपक्षसम्ब-
न्धमात्रप्रतिपादनादिव्यतिरेकेण नोपपद्यते विशेष-
णविशेष्यप्रतिपादनाद्यधीनत्वाद्विपक्षसम्बन्धमात्रं चा-
नैकान्तिकमित्यर्थः । विशेष्यांशस्य हेतोरगमकत्वं
समर्थत्वे सति विशेषणवैयर्थ्यमन्यत्राप्यतिदिशति-
एवमिति तदुदाहरणेन विशदयति *तदिति* श-
ब्दो नित्यः प्रमेयत्वात् घटवदित्यत्र प्रमेयत्वमसाधकं
साधारणानैकान्त्यादित्युक्ते साधारणेति विशेषणे
सति सपक्षे सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादित्यत्र विपक्षे-
ति विशेषणेऽप्रयोजकता द्रष्टव्येत्याह * एवमिति *
विशेषणांशस्यैव समर्थत्वे विशेष्याप्रयोजकताऽपि
द्रष्टव्येत्यभिप्रेत्याह * इदमिति * सर्वं सत् ज्ञेयत्वा-
दिति प्रथमप्रयोगे दृष्टान्ताभावेनासाधकत्वेऽपि न
जातिना सर्वमसत् ज्ञेयत्वादिति द्वितीयप्रयोगे हेतो-
रपि ज्ञेयतया ऽसत्त्वप्रसङ्गेन स्वव्याघातकत्वादादिपदेन
नेदं साधकं हेतुत्वादित्यादिपरिग्रहः॥किमिदं जातित्वमिति
जिज्ञासायां स्वव्याघातकरमुत्तरं जातिरिति विवेचनीयं
तथा च जात्यजातिसाधारणस्यव्याघातकत्वस्यैव
दूषणसमर्थत्वादुत्तरमिति विशेष्यस्याप्रयोजकताऽनु-
त्तररूपे व्याघाते जातित्वानङ्गीकारादुत्तरमित्यपि व-
क्तव्यम् ।

एवं प्रसङ्गाद्व्यर्थविशेषणत्वाद्यन्यत्रातिदिश्य विरु-

द्धलक्षणखण्डनं प्रकृतमनुसरति।

६०३ विरुद्धलक्षणखण्डनम्।

किञ्च साध्यविपरीतेति साध्याभावेत्यर्थे, यदा अभावात्मैव साध्यः क्वचिद्भवति तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्तदव्यापकत्वं लक्षणस्य। नच विपरीतशब्दस्य विरोधिमात्रार्थत्वे भावाभावोभयव्याप्तिरिति वाच्यम्। सहानवस्थानं हि भावाभावयोर्विरोधोऽभ्युपेयते अनवस्थानञ्च संसर्गनिषेधः स च भावाभावयोरन्योन्यस्यानवस्थानमेव परस्परप्रतिषेधरूपत्वात्तयोः, तथा च सति भावाभावयोः स्वरूपस्यानुपसङ्ग्रह प्रत्येकमव्याप्तिर्मिलितस्यासम्भव एवेति। वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्विरोधनिरुक्तिनिराकरणमुपरिष्टादिति।

* किञ्चेति * साध्यविपरीतव्याप्त इत्यत्र विपरीतपदेनाभावो विवक्षित उत विरोधमात्रमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * साध्येति * अभाव इत्यर्थे आद्गुण इति गुण एकारे कृते अभावेत्यर्थे इति रूपे विवक्षित इति शेषः। न नित्यः शब्दः भावत्वे सत्यनादित्वादित्यत्र नित्यत्वाभावे साध्ये तद्विपरीतेन नित्यत्वेन भावरूपेण व्याप्तोऽयं विरुद्धो लक्षणेन न व्याप्यत इत्यव्याप्तिरिति यावत्। द्वितीयमपवदति * नचेति * यत्र भावः साध्यस्तत्र तद्विपरीतोऽभावो यत्राभावस्तत्र तद्विपरीतो भाव इति कुतो नोभ-

यन्व्याप्तिर्विरुद्धमात्रार्थत्व इत्यत आह * सहेति * भावाभावस्यैव विरोधत्वे ऽन्यतरलयप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु ततः किमित्यत आह * अनवस्थेति * एकस्मिन् काले देशे च भावाभावयोरवस्थानं संसर्गस्तन्निषेधोऽनवस्थानमित्यर्थः । संसर्गनिषेधः कीदृश इत्यत आह * स चेति * यत्र भावस्तत्र नाभावो यत्राभावस्तत्र न भाव इत्यन्योन्यस्यानवस्थानमेव संसर्गनिषेध इत्यर्थः । कुत इत्यत आह * परस्परेति * तथा लक्षणस्य को दोष इत्यत आह * तथेति * भावाभावयोः स्वरूपास्वीकारे तयोरनवस्थानस्यैव लक्षणत्वस्वीकारे किं प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितमाद्येऽन्योन्योदाहरणाव्याप्तिः द्वितीयेऽसम्भव इत्यर्थः । भावाभावयोरनवस्थानं च यद्यपि तदुभयव्यतिरेकेण नास्ति तथाऽप्यङ्गीकृत्यैतदुक्तम् । भावाभावयोर्विरोधनिर्वचनस्य खण्ड्यमानत्वादपि लक्षणासिद्धिरित्याह * वक्ष्यामश्चेति ।

उत्तरवादपातनिकां रचयति

६०४ अनैकान्तिकखण्डनारम्भः ।

किञ्च व्याप्तिपदेन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यवच्छेद्यम् । अनैकान्तिकमिति चेत । किं तदनैकान्तिकम् । तथा हि—अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्यलक्षणम् । सव्यभिचारत्वं हि यदि विपक्षवर्त्तिता तदानीं विरुद्धेऽपि प्रसङ्गः असाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च । अथ सपक्षवि-

पक्षगताभावता तदा साधारणोदाहरणाव्यापकत्वम् ।

किञ्चेति विरुद्धलक्षणप्रविष्टेन व्याप्तिपदेन किं व्यवच्छेद्यं न किञ्चिदिति क्षेपः प्रश्नो वा उभयत्र परिहारं शङ्कते *अनैकान्तिकमिति* असिद्धस्य सप्तमरसादिवद्व्यवच्छेद्यत्वादनैकान्तस्य सिद्धिर्वक्तव्या सा च लक्षणायत्तेति लक्षणं पृच्छति *किमिति* आक्षेपाभिप्रायमाविष्करोति *तथा हीति* एकस्मिन्नेव साध्ये नियत एकान्तः न एकान्तोऽनैकान्तः व्यभिचारश्च सम्बन्धानियमः अनियतसाध्यसम्बन्धोऽनैकान्त इत्येतदलक्षणमिति यावत् । किमिदं सव्यभिचारत्वं विपक्षवृत्तित्वमुत सपक्षविपक्षगताभावता किंस्वित्सपक्षविपक्षसाधारणतेति विकल्प्य प्रथममनुवदति *सेति* दूषयति * तदेति * शब्दोऽनित्यः अकार्यत्वादित्यस्मिन्विरुद्धेऽपि विपक्षवृत्तित्वं लक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। दोषान्तरमाह * असाधारणेति * शब्दो नित्यः आकाशविशेषगुणत्वादित्यसाधारणानैकान्तिकाऽव्याप्तिस्तस्य विपक्षवृत्तित्वाभावात् । ननु अनध्यवसितोऽयं हेत्वाभासो नानैकान्तः साध्यासाधकः पक्ष एव वर्तमानो हेतुरनध्यवसित इति तल्लक्षणादिति । मैवम् । असाधकत्वमनुमित्यजनकत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्मत्वनिश्चये सत्येव उत तद्विरहे वा नाद्यो ऽसम्भवान्न हि सम्भवति व्याप्तपक्षधर्मतानिश्चये सत्यसाधक इत्यतिप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽसिद्धान्तभावः व्याप्तिविरहाच्चे दसाधकत्वं तदा न एकान्तोऽनैका-

न्तिक इत्यन्वर्थसंज्ञासम्भवे ऽपूर्वसंज्ञान्तरकरणमनुपपन्नं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च। अस्यानैकान्तिकान्तर्भाव्यनुपसंहार्यस्यानैकान्तिकान्तर्भावाभावादनैकान्तिकादनध्यवसितः पृथक् स्वीकर्त्तव्य इति चेन्न। समनन्तरमेव तस्याप्यन्तर्भावाभिधानात्तस्माद्भूषणोक्तमप्यनादृत्याचार्योद्द्योतकरवाचस्पतिप्रभृतिभिरुक्तमेव स्वीकार्यमिति द्वितीयं शङ्कते *अथेति* सपक्षविपक्षयोर्गतोऽभावो यस्य स तथोक्तस्तद्भावस्तत्ता सव्यभिचारत्वमिति सम्बन्धः। निराकरोति *तदेति* शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिति साधारणानैकान्तिकोदाहरणाव्यापकत्वं लक्षणस्य पक्षत्रयवृत्तित्वात्तस्येत्यर्थः।

तृतीयं शङ्कते।

६०५ विकल्पनिरासः।

अथोच्यते सव्यभिचारत्वं सपक्षविपक्षसाधारणता अभिप्रेता सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणासाधारणस्यानैकान्तिकस्य सङ्ग्राहिका, सपक्षविपक्षसाधारणतामात्रं त्वन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषणवत्तया न विवक्षिता अतः साधारणासाधारणानैकान्तिकयोरुभयोरपि सङ्ग्रहः। विवादाध्यासितं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्य्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन साम्यमिति। विचार्य्यमेतद्व्याख्यानं परमस्तु तावदापाततः, तथापि व्यतिरेकेण सपक्षविपक्षसाधारण-

तायाः सपक्षाव्यापके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनाति-व्यापकत्वात्। यदि त्वस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्वविपक्ष-सपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूषे। तदा व्य-तिरेकमात्रेण सर्वसपक्षविपक्षापक्षसाधारणता धूमा-नुमानादिगामिनी न भवतु नाम। अन्वयेन तु सर्व-सपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसपक्षैकदेशगामिनं साधा-रणानैकान्तिकं शब्दो न नित्यः प्रत्यक्षग्राह्यत्वादित्या-दिकं न सङ्गृह्णातीत्यव्याप्तिरित्येकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते।

* अथेति * एवमपि कथमुभयसङ्ग्रह इत्यत आह * सेति * अन्वयः सत्त्वं, व्यतिरेकोऽसत्त्वं साधारणस्योभयत्र सत्वं समानमसाधारणस्यासत्त्वमिति अन्वयेन व्यतिरेकेण च सपक्षविपक्षसाधारणतोभय-सङ्ग्राहिका व्यापिकेत्यर्थः। अन्वयेन साधारण्यं चेद्वि-वक्षितमसाधारणाव्याप्तिर्व्यतिरेकेण चेत्साधारणाऽ-व्याप्तिरुभयेन चेदुभयाव्याप्तिरित्यत आह * सपक्षे-ति * लक्षणं व्यापकमिति शेषः। हेतुं व्याचष्टे * अन्व-येनेति * विवादाध्यासितं सर्वं क्षणिकं सत्वादित्यादे-रनुपसंहार्यस्य कथं सङ्ग्रहः तत्रान्वयव्यतिरेकयोर-भावादित्यत आह * विवादेति * उपसंहारो व्याप्तिस्त-द्विषय उपसंहार्यो दृष्टान्तः स न विद्यते यस्य सोऽ-नुपसंहार्यः तस्यापि सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन व्यति-रेकेण साम्यमिति तदुपसङ्ग्रहस्तत्र हेतुः * सपक्षेति * न

हि सम्भवति सपक्षादिर्नास्ति तत्र गतो हेतुरित्यादिपदेन सर्वं शून्यं ज्ञेयत्वादित्यादिसङ्ग्रहः । न च खपुष्पादिर्दृष्टान्त इति वाच्यम् । निरुपाख्यस्य सोपाख्यसाध्यहेत्वनाश्रयत्वादन्यथाऽऽश्रयासिद्धिविलोपप्रसङ्गादिति सपक्षविपक्षसाधारण्यं केवलव्यतिरेकिहेतोरप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः साध्यासाधकत्वविशेषणे तदेव दूषणं समर्थमुद्भाव्यं व्यर्थं सपक्षेत्यादिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह * विचार्यमिति * अङ्गीकृत्याप्याह * परमिति * परं केवलमापाततोऽस्त्विति अङ्गीकृतं चेल्लक्षणसौस्थ्यमित्याशङ्क्य किं सपक्षविपक्षसाधारण्यमात्रं लक्षणमुत सर्वसपक्षविपक्षसाधारण्यमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *तथा ऽपीति * गोपालघटिकोद्भासितधूमव्यावृत्त्यर्थं विशेषपदम्। धूमवत्त्वादिति सद्धेतुर्विपक्षसपक्षयोर्व्यतिरेकद्वारा साधारण इत्यतिव्यापकत्वं । तत्र हेतुः * सपक्षेति * सपक्षैकदेशेऽङ्गारावस्थाग्निमति तदप्रवृत्तेरित्यर्थः । आदिपदेन शब्दो नित्यः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् घटवदित्यादिसङ्ग्रहः । द्वितीयकल्पं शङ्कते * यदीति * सर्वसपक्षविपक्षसाधारणो ऽनैकान्तः सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तौ तदभाव इति तन्निवृत्तिरित्यर्थः । उक्तातिव्याप्तिपरिहारमङ्गीकृत्य दूषयति * तदेति * व्यतिरेकमात्रेण सपक्षविपक्षसाधारणता धूमानुमानगामिनी न भवतीति कृत्वा ऽतिव्याप्तिर्माभून्नामेत्यर्थः । न चैतावता लक्षणं निरवद्यमव्यापकत्वादित्याह * अन्वयेनेति * शब्दो

नित्यः प्रत्यक्षत्वात् घटवदिति साधारणानैकान्तं न सङ्गृह्णाति–न व्याप्नोति सपक्षैकदेशे गुरुत्वादौ आकाशादौ वा प्रवृत्तेरित्यर्थः । शब्दोनित्यो ऽचलनात्मत्वे सति सामान्यवत्त्वादित्यादिरादिपदार्थः । उपसंहरति * इत्येकमिति * अतिव्याप्तिपरिहारमिच्छतस्तेऽपरं–सर्वलक्ष्यव्याप्तिः प्रच्यवत इत्यर्थः ।

सङ्केतावतिव्याप्तिपरिहारमङ्गीकृत्याव्यापकत्वमुक्तमिदानीमतिव्याप्तिरपि तदवस्थेत्याह ।

६०६ अङ्गीकृत्याऽपिदोषतादवस्थ्यम् ।

अपिचान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्षविपक्षगतत्वाद्धूमानुमानादौ स एव प्रसङ्गः विशेषरूपेण तयोरविवक्षितत्वात् ।

* अपि चेति * धूमादौ स एव लक्षणातिव्यापकत्वप्रसङ्गस्तत्र हेतुः * सर्वेति * तत्रापि हेतुरन्वयेति । धूमवत्वं हेतुर्विपक्षं व्यतिरेकेण सपक्षैकदेशं च तेनैव सपक्षैकदेशं पुनरन्वयेनेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्षादिव्यापकत्वमित्यर्थः । व्यतिरेकेणैवान्वयेनैव वा सर्वसपक्षविपक्षसाधारणोऽनैकान्तिक इति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरित्यत आह * विशेषेति * विवक्षितत्वे चाव्याप्तिरित्यर्थः ।

सर्वसपक्षेत्यादिलक्षणवाक्ये सर्वपदं विपक्षस्यापि विशेषण,मुत सपक्षस्यैकस्यैवेति विकल्प्य प्रथममनुवदति ।

६०७ लक्षणविकल्पनिरासः ।

किञ्च सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति वाक्ये यदि सर्वेति विपक्षस्यापि विशेषणं तदा विपक्षैकदेशवृत्तेः सपक्षव्यापिनः साधारणानैकान्तिकस्य त्रसरेणुः कार्य्यावयवको महत्त्वात् घटवदित्यादेरव्यापकं लक्षणमिदम् । अथ सर्व्वेति न विपक्षस्य विशेषणं तदा व्यतिरेकमादाय विपक्षसर्व्वसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति एतद्विपक्षैकदेशमात्रवृत्तौ विरुद्धे क्षिति र्नित्या सावयवत्वादित्यादौ गतत्वादतिव्यापकमिति ।

* किञ्चेति * दूषयति * तदेति * तदा साधारणस्यानैकान्तिकस्याव्यापकमिदं लक्षणमिति सम्बन्धः । सर्वेति विशेषणाभावादिति दर्शयति * विपक्षेत्यादि * उदाहरणमाह * त्रसरेणुरिति * त्र्यणुकमित्यर्थः । कार्यमवयवो यस्य स तथोक्तः कार्यारब्ध इत्यर्थः । महत्त्वं हेतुः सपक्षे घटादौ सर्वत्र वर्तते विपक्षे परमाण्वादौ न वर्तते दिक्कालादौ वर्तत इति विपक्षैकदेशवृत्तिः परमाणुः स्वतो न्यूनपरिमाणारब्धः द्रव्यत्वात् घटवदित्यादिरादिपदार्थः । द्वितीयं शङ्कते *अथेति* अतिव्याप्तिं दर्शयितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयति * तदेति * व्यतिरेकमादाय विरुद्धे गतत्वादित्युपरि सम्बन्धनीयम् । इदमनैकान्तिकमित्युक्तं स्यादिति शेषः । अस्तु को दोष इत्यत आह *एतदिति* उदाहरति *क्षितिरिति* सावयवत्वादि-

ति हेतुर्विपक्षे घटादौ वर्तते बुद्ध्यादौ च न वर्तते सपक्षे परमाण्वादौ सर्वत्र न वर्तत इति सर्वसपक्षविपक्षसाधारणत्वं विपक्षैकदेशवृत्तिविरुद्धेऽस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । क्षितिर्नित्या कार्यद्रव्योपादानत्वादित्याद्युदाहार्यमिति दर्शयत्यादिपदेन ।

सपक्षविपक्षसाधारणमिति लक्षणस्यासाधारणादिसकलानैकान्तिकाव्यापकत्वमङ्गीकृत्यातिव्यापकत्वमुक्तमिदानीं सा वाक्भङ्गिरेवानुपपन्नेत्याह ।

६०८ वाचोयुक्तिनिरासः ।

का चेयं वाचोयुक्तिः सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्वं सङ्गृह्यते अन्वयेन व्यतिरेकेण चेति कथमनुपसंहार्यस्यासत्सपक्षविपक्षस्य सपक्षे विपक्षे वा अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात् तयोरेवाभावात् । यदि च सपक्षे च विपक्षे च साधारणत्वमुभयत्र स्वरूपानुगमो विवक्षित स्तदानीमसाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिः । अथोभयस्मिंस्तस्मिन्नसत्त्वं तद्विवक्षितं तदा सर्वाव्याप्तिः तदसत्त्वस्यातद्धर्मत्वात् । अथ तदुभयवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य योऽभावस्तदाश्रयत्वं वाऽभिप्रेतं तदापि साधारणोदाहरणाव्याप्तिः । अथ मन्यसे तदुभयसाधारण्यं नाम एकस्मिन् याद्रूप्यं हेतोः सत्त्वमसत्त्वं वा ताद्रूप्यमपरस्मिन्नपि यत्तदुच्यते, तथा सति नाव्यापकतादोष इति । नै-

वम् । मुख्यस्तावद्वचनार्थो नोपपद्यते हेतोरैकरूप्यस्य-सपक्षविपक्षावाश्रय इति । किं नाम? ऐकरूप्यवतोहेतोस्तावाश्रयाविति स्यात्तदा चासाधारणाव्याप्तिः तत्र सपक्षे विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासम्भवात् । तस्मात् सपक्षे विपक्षे च साधारणत्वं हेतोरनैकान्तिकत्वमित्यनुपपन्नमेव ।

* का चेति * साधारणासाधारणानुपसंहार्यमित्यर्थः । काऽनुपपत्तिरित्यत आह * कथमिति * सपक्षविपक्षयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधारण्यमनुपसंहार्यस्यासम्भवीति दर्शयितुं तत्स्वरूपमाह * असदिति * कथं वा न स्यादित्यत आह * तयोरिति * सपक्षविपक्षयोरेवाभावे तन्निष्ठो हेतुभावोऽभावो वा न हि प्रमातुं शक्यते भावाभावयोर्भावाधिकरणतया प्रमानियमादित्यर्थः । किं च सपक्षविपक्षसाधारणत्वं हेतोः सपक्षविपक्षयोरनुगम उत तदुभयत्रासत्त्वं किं वा तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमाहो स्वित्सपक्षविपक्षसम्बन्धाभाववत्त्वमिति विकल्प्य प्रथममनुवदति * यदीति * अव्याप्त्या दूषयति * तदेति * असाधारणानैकान्तस्य सपक्षविपक्षानुगतत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * अथेति * तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमित्यर्थः । असम्भवेनैतद् दूषयति * तदेति * कुतः सर्वाऽव्याप्तिरित्यत आह * तदिति * सपक्षविपक्षगतहेत्वभाव-

स्य हेतुधर्म्मत्वाभावात्तत्साधारण्यवत्त्वासम्भवादसिद्धिरित्यर्थः । तृतीयचतुर्थौ कल्पावुद्भावयति * अथेति * सपक्षविपक्षाभ्यां हेतोः सम्बन्धस्तदुभयनिष्ठ इति तदभावोऽपि तदुभयाश्रय इत्यभावप्रतियोगित्वं सपक्षविपक्षाभ्यां हेतुसम्बन्धस्य योऽभावस्तदाश्रयत्वं वा सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षितमित्यनुषङ्गः । इदमव्यापकमित्याह * तदेति * साधारणानैकान्तस्य सपक्षविपक्षगतत्वादेव तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तत्सम्बन्धाभाववत्त्वं वा नास्तीत्यर्थः । उक्तदोषपरिजिहीर्षया पक्षान्तरं शङ्कते * अथेति * हेतोरेकस्मिन्सपक्षे विपक्षे वा याद्रूप्यं-यद्रूपत्वं सत्त्वमसत्त्वं वा ताद्रूप्यमपरस्मिन्सपक्षादौ यत्नाम तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमुच्यत इत्यर्थः । एवं लक्षणाशिक्षायां फलमाह * तथेति * सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं प्रति यदधिकरणत्वं सप्तम्या प्रतीयते तद्विवक्षितमुत लक्षणया ताद्रूप्यवतो हेतोस्तदाश्रयत्वं विवक्षितमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नैवमिति * हेतोरैकरूप्यं हेतुधर्म्मत्वान्न तदन्यनिष्ठमित्यर्थः । तस्माद् द्वितीयः परिशिष्यत इति प्रश्नपूर्वकमाह * किमिति * अस्तु तथा वा को दोष इत्यत आह * तदेति * कुत इत्यत आह * तत्रेति * तत्रासाधारणोदाहरण इति यावत् । सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं नाम असाधारणस्यासत्त्वं तद्वतो हेतोः सपक्षादिनिष्ठत्वमित्यर्थः । सपक्षविपक्षसाधारणोऽनैकान्त इति लक्षणखण्डनं निगमयति * तस्मादिति *

सङ्क्षेपविस्ताराभ्यामुच्यमानं वस्तु मन्दबुद्धिबुद्ध्यारूढं भवतीति कथितमेव हेतुं सङ्क्षिप्याह ।

६०९ पूर्वोक्तहेत्वनुवादः ।

असत्त्वपक्षे हेतोस्तदाश्रयकत्वानुपपत्त्या सपक्षे विपक्षे चेति सप्तमीनिर्देशस्यासङ्गतत्वात् । तदभावापेक्षयाचाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे किमायातम् । आयातु वा किञ्चित् तथापि साधारणोदाहरणेषु हेत्वभावापेक्षया सपक्षविपक्षयोर्नाश्रयता सप्तम्यर्थः किन्तु हेत्वपेक्षयैवेति एकार्थापर्य्यवसायित्वे[1] वाक्यस्य लक्षणाव्यापकतापत्तिरेव ।

* असत्त्व इति * यद्यपि सपक्षादिसाधारण्यं तद्गतासत्वं हेतोरित्यसाधारणानैकान्तस्थले हेतोः सपक्षादिनिष्ठत्वन्नास्ति तथाऽपि तदभावस्य सपक्षाद्याश्रयत्वमस्तीत्यत आह * तदिति * तदाश्रयत्वस्य सपक्षादेः सप्तम्यर्थस्य सम्भवेऽपि हेतोः सपक्षादिनिष्ठत्वे लक्षणप्रविष्टे न किं चिल्लभ्यत इत्यर्थः । सपक्षादिनिष्ठाभावं प्रति प्रतियोगित्वं हेतोर्लाभ इत्यत आह * आयात्विति * यद्यपि सपक्षविपक्षगतासत्वप्रतियोगित्वं हेतोर्विशेषस्तथाऽपि साधारणानैकान्तिकस्थलेषु सपक्षविपक्षयोर्हेत्वभावापेक्षया सप्तम्यर्थोऽधिकरणत्वं न भवति सपक्षविपक्षगामित्वादेव तस्येत्यर्थः । कस्तर्हि सप्तम्यर्थोऽधिकरणत्वं तत्रेत्यत आह *

1 हेत्वनेकार्थपर्यवसायित्वे इति का० मु० पु० पा० ।

किं त्विति * सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं हेतोरनैकान्त्यमिति वाक्ये साधारणोदाहरणविवक्षायां सपक्षादौ सत्वमैकरूप्यमितरत्र तदसत्वमेतावता प्रकृतलक्षणस्य को दोषस्तत्राह * इत्यनेकेति *

सपक्षविपक्षयोः साधारणो हेतुरनैकान्तिक इत्येतावन्मात्रं लक्षणमुतान्वयादिना विशेषित इति विकल्प्य प्रथमकल्पमनुवदति ।

६१० सामान्यविशेषलक्षणयोर्निरासः ।

किञ्च सपक्षविपक्षसाधारणत्वं यदि सामान्यतोलक्षणं साधारणासाधारणानैकान्तिकभेदद्वयसङ्ग्रहार्थमुच्यते तदा सपक्षविपक्षयोरन्यत्वादिभिर्हेतोः साधारण्यमस्त्यन्यत्रापीत्यतिव्याप्तिः । अथातिव्याप्तिपरिजिहीर्षयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युच्यते तदा अन्वयव्यतिरेकयोः प्रत्यकमिलितविकल्पानुपपत्त्या अव्यापकत्वापातः ।

किं चेति अतिव्याप्त्यैतदपवदति *तदेति* धूमवत्वादिहेतोः सपक्षाद्यपेक्षया ऽन्यत्वसत्त्वज्ञेयत्वादिभी रूपैः सपक्षविपक्षयोःसाधारण्यमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीयं कल्पमुत्थापयति *अथेति* अन्वयेन सपक्षादिसाधारण्ये ऽसाधारणाव्याप्तिर्व्यतिरेकेण साधारण्यलक्षणस्य साधारणाव्यापकता मिलिताभ्यामुभाभ्यां साधारण्यस्य सर्वाव्याप्तिरित्यभिसन्धाय दूषयति*तदेति*

उक्ताव्याप्त्यसम्भवपरिहाराय प्रकारान्तरं शङ्कते।

६११ प्रकारान्तरेणानैकान्तिकानिरासः।

स्यादेतत् स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्त्वं सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षितमेवं नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति। तदप्यसत। तथाह्यस्तु तावत्सर्वपदविशेषणोपादानानुपादानपक्षोक्तदोषापातः सर्वशब्दोपादाने धूमानुमानादौ प्रसङ्गश्च। स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्याप्येकस्यानुगतस्यासम्भवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः तत्तदभावयोर्हि विरोधः सहानवस्थानं अनवस्थानञ्चावस्थानप्रतिषेधः नच तद्भावस्याभावस्वरूपादन्यत्, नचाभावस्याप्यनवस्थानं भावस्वरूपादन्यत्, किन्तु तदेव भावस्य स्वरूपं तत्र स्वस्वाभावविरोधाश्रय इत्यस्य नार्थैक्यं किञ्चिन्मृग्यमाणमवाप्यते। स्वस्वाभावविरोधाश्रय इति वचन विचारमहति। स्वस्वाभावयोर्विरोधविशेषणतया आधेयकोटिनिवेशात् विशेषणघटितमूर्त्तित्वाद्विशिष्टपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः। अतिव्यापकता च स्यात्। अन्वयमादाय सपक्षे व्यतिरेकमादाय विपक्षे वर्त्तमानस्याप्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। स्वस्वाभावाविशेषितस्य तु विरोधस्याश्रयेऽभिधीयमाने सर्व्वानुमानव्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षणस्यापतेत्।

स्यादिति स्वशब्देनानैकान्तिकाभिमतहेतुरुच्य-

ते स्वं च स्वाभावश्च स्वस्वाभावौ तयोर्विरोधः स्वस्वाभावविरोधस्तस्याश्रयौ स्वस्वाभावविरोधाश्रयौ ताभ्यामाश्रितौ सपक्षविपक्षौ यस्य हेतोः स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं अनैकान्त्यमिति शेषः। अभेदविरोधाऽऽश्रयभेदाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सर्वानुमानसाधारणमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वेत्यादिविशेषणम् । सपक्षविपक्षसारणोऽनैकान्त इत्युक्तलक्षणपरित्यागाद्धेत्वन्तरतेत्यत आह *सपक्षेति* लक्षणवाक्ये कुटिलिकास्वीकारफलमाह *एवमिति * भावाभावविरोधस्योभयनिष्ठत्वाद्भावाभावद्वयमपि विरोधाश्रयत्वेनैकं भवति तेन प्रत्येकमिलिताविकल्पाऽनुपपत्तिर्नाप्यतिव्याप्तिः सद्धेत्वादौ सपक्षविपक्षयोरुक्तविरोधाश्रयाश्रितत्वाभावादित्यर्थः । स्वशब्देन व्यक्तिपरामर्शेऽव्याप्तिः सामान्यपरामर्शेऽतिव्याप्तिः धूमादेः सपक्षविपक्षाभ्यामन्यत्वेन स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वादिति दूषयति * तदिति * असत्त्वमेव प्रकारान्तरेणोपपादयति * तथा हीति * सपक्षविपक्षयोर्विशेषणत्वेन सर्वपदमुपादीयते न वाऽऽद्ये विपक्षैकदेशगामिनं साधारणानैकान्तिकं न व्याप्नोति द्वितीये व्यतिरेकेण सपक्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षाव्यापके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकमित्यर्थः । भङ्गान्तरमाह * सर्वेति * अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षगतत्वात् धूमादौ स एव प्रसङ्गः विशेषरूपेण तयोरविवक्षितत्वादित्यर्थः । प्रागुक्तमेव दोषं स्मारयित्वा दोषान्तरं दर्शयति * स्वेति * असम्भवेनापी-

ति सम्बन्धः। कथं विरोधशब्दार्थस्यैक्यासम्भव इत्यत आह * तदिति * हेतुतदभावयोर्विरोधः सहानवस्थानं भावाभावविरोधस्य सहानवस्थानस्याङ्गीकारादित्यर्थः। एवं च विरोध एको न सम्भवतीति दर्शनाय तत्स्वरूपं दर्शयति * अनवस्थेति * एकस्मिन्देशे काले च भावाभावयोः संसर्गोऽवस्थानं तदभावोऽनवस्थानमित्यर्थः। अस्तु ततः किमित्यत आह * न चेति * भावस्य तदभावेन सहानवस्थानमभावस्वरूपादन्यन्न सम्भवति यत्राभावस्तत्र भावो नास्तीत्येकार्थत्वादित्यर्थः। एवमभावस्यापीत्याह * न चेति * अभावस्याऽप्यनवस्थानं भावस्वरूपान्नान्यत्। किं तु भावस्वरूपमभावाभावस्य भावत्वादित्यर्थः। उपसंहरति * तत्रेति * स्वस्वाभावविरोधः स्वस्वाभावावेव तथा च प्रत्येकामिलितविकल्पदोष इत्यर्थः। स्वस्वाभावविरोधाश्रयत्वं स्वस्वाभावयोरभ्युपगम्यैतदुक्तन्न च तत्सम्भवतीत्याह * स्वेति * स्वस्वाभावविशिष्टो विरोध उत विरोधाश्रयाश्रितसपक्षत्वादिलक्षणमुत स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्षितत्वं विरोधस्येति विकल्प्य प्रथमे दूषणमाह *स्वेति* स्वस्वाभावयोस्तदाधारत्वानुपपत्तेरसम्भव इति सम्बन्धः। तदुपपादनं *विरोधेत्यादि* तत्रापि हेतुर्विशेषणेति। विशिष्टपदार्थस्य विशेषणघटितमूर्त्तित्वात्स्वस्वाभावविशिष्टविरोधस्य स्वस्वाभावाश्रयत्वे स्वस्वाभावयोरंशतः स्ववृत्तिः स्यादित्यर्थः। न केवलमसम्भवोऽतिव्याप्तिरपीत्याह *अस्तीति* अतिव्याप्तिमुपपा-

दयति * अन्वयमिति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यादेः सपक्षव्यापकस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वादित्यर्थः। द्वितीयं दर्शयति * स्वेति * अभेदविरोधाश्रयभेदाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सर्वानुमानसाधारणमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। स्वस्वाभावाविशेषितस्य विरोधस्य सर्वानुमानव्यापकत्वमिति सम्बन्धः।

स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्षितत्वं विरोधस्याऽभिप्रेयते तेन विशेषणपक्षोक्तस्ववृत्तिदोषो नेति तृतीयकल्पमाशङ्क्याह।

६१२ तृतीयकल्पनिरासः।

न च वाच्यं स्वस्वाभावोपलक्षितो विरोधोऽभिमतः तेन विशेषणपक्षोक्तदोषस्य नावकाश इति, यतः स्वस्वाभावाभ्यां विरोधमात्रं वा लक्ष्यते तद्व्यक्तिर्वा काचित्। आद्ये यदेव स्वस्वाभावाभ्यां लक्षितं विरोधमात्रं तदेवान्यदपीत्युक्ताऽतिव्याप्तिः तदवस्थैव। स्वस्वाभावपदोपादानवैयर्थ्यञ्च। अथ द्वितीयस्तदा लक्षणस्याननुगमः एकस्य विरोधव्यक्तिविशेषस्यात परिगृहीतस्यापरविरोधव्यक्त्यनात्मत्वात्[1]। अथ यावत्योऽपेक्षिता विरोधव्यक्तयस्ता उपलक्ष्यन्त इत्युच्यते, किन्नोपलक्ष्यन्ते, किन्तु किं केन चिदनुगतेन रूपेण, उत प्रतिस्वं व्यावृत्तेनात्मना।

१ व्यक्तेरन्यत्वात् इति का० मु० पु० पा०।

प्रथमे तदेवोच्यतां किमुपलक्षणोपन्यासप्रयासेन । न च तत्सम्भवति विरोधमात्रस्यातिप्रसञ्जकत्वात् । प्रतिस्वं व्यावृत्तेन व्यक्तीनामात्मनोऽलक्ष्यत्वे तथैव तासां लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सर्वाव्याप्तिः प्रत्येकं लक्षणत्वे परस्परोदाहरणाव्याप्तिः ।

* न चेति * कुत इत्यत आह * यत इति * यत इत्यस्य विरोधव्यक्त्यनात्मत्वादित्यनेनोपरि सम्बन्धः । हेतूपपादनाय विकल्पयति * स्येति * अविवक्षितविशेषं विरोधसामान्यमुपलक्ष्यते किं वाविरोधव्यक्तिरेव काचिदित्यर्थः । कस्मिन्सति किं स्यादित्यत आह * आद्य इति * विरोधमात्रस्योपलक्षितस्य लक्षणनिविष्टत्वात्तस्य चैक्यादन्यत्र धूमानुमानादावपि विरोधाश्रयभेदाश्रितसपक्षविपक्षगतत्वेनोक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारफलत्वाभावात्स्वेत्यादिविशेषणस्य विशेषणासिद्धं च लक्षणमित्याह * स्वेति * द्वितीयं दूषयति * अथेति * अननुगमे हेतुमाह * एकेति * एकैव तावद्विरोधव्यक्तिर्लक्ष्यते तस्याः साधारणगतत्वेऽसाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिस्तद्गतत्वे चेतराव्याप्तिरित्यर्थः । विरोधमात्रं नोपलक्ष्यते नाप्येकैव विरोधव्यक्तिः किं तु साधारणासाधारणकृत्स्नानैकान्तिकोदाहरणेषु यावत्यो विरोधव्यक्तयोऽपेक्ष्यन्ते तावत्यः स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्ष्यन्तेऽतो नोक्तदोष इति शङ्कते * अथेति * अङ्गीकरोति * कामिति *

उपलक्ष्यन्ते एवेति शेषः । विवक्षितं दोषं दर्शयितुं वि-कल्पयति *किं त्वित्यादिना* अपेक्षिता व्यक्तयः केन चिदनुगतरूपेण सङ्गृहीता लक्ष्यन्त इति प्रथममपाकरोति * प्रथम इति * तस्यैवोपसङ्ग्राहकरूपस्याव्याप्त्यादिपरिहारेणानैकान्तिकव्यवस्थापकत्वसम्भवादुपजीव्यत्वाल्लाघवाच्च तदेव लक्षणमास्तामुपलक्षणादिप्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः । अस्तु तर्हि तदेव लक्षणमित्यत आह * न चेति * असम्भवं हेतुमाह * विरोधेति * विरोधमात्रस्यातिप्रसञ्जकत्वात्स्वस्वाभावविरोधाभिधानेऽप्यभिहितदोषानिस्तार इत्यर्थः । द्वितीयमपवदति * प्रतीति * व्यक्तीनां प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वनाऽऽत्मनोपलक्ष्यत्वं—तेनैवाकारेण लक्षणप्रवेशे स्वीकार्ये सति मिलितानां लक्षणत्वं प्रत्येकं वा ऽऽद्ये सम्भवो द्वितीयेऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

अनैकान्तिकस्य लक्षणान्तरं शङ्कते ।

६१३ अनैकान्तिकस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

स्यादेतत् सपक्ष एव विपक्ष एव वर्त्तते न यः सोऽनैकान्तिकइति लक्षणमस्तु तेन साधारणासाधारणानैकान्तिकोदाहरणव्याप्तिर्भवतीति । एतदप्यलक्षणम् । सद्वनौ धूमादावपि गतत्वात् । नह्यसौ विपक्ष एव वर्त्तते, सर्वथा तत्रा-

(१) ८३५ पृष्ठस्थ ९ पङ्क्तौ "उक्तानि व्याप्तिपरिहारायेत्यादि एतावत्पर्यन्तं शाङ्करीविद्यासागर्यो रेकविध एव पाठ उपलभ्यते लेखनशैली तु शाङ्करीत्वं नपमापयति विद्यासागरीस्थ एवांशः प्रमादाच्छाङ्कर्यो मिश्रित इत्यनुमीयते ।

वृत्तेः। नापि सपक्ष एव, पक्षेऽपि वर्त्तमानत्वात्। अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि तथापि सद्धेतोरपरित्यागः पक्षवृत्तित्वादेव सपक्ष एव वृत्तेरभावात्। असिद्धानैकान्तिकसङ्कराव्याप्तिश्च। अथ पक्षव्यतिरिक्त इति विशेषणं प्रक्षिपसि तदानीमप्रसक्तव्यावर्त्तनमनुपपन्नं। न हि पक्षाव्यातरिक्तः सपक्षो विपक्षो वा सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिदव्यावर्त्तकं विशेषणमेवेदं तयोः कथं घटेत। अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमान इति विशेषयसि. तदानीमसाधारणाव्याप्तिः नासौ पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानः। अथ पक्षव्यतिरेकेणेति विशेषणमुपादत्से तदाऽपि पक्षव्यतिरेकस्य पक्षविरहरूपस्योपलक्षणत्वं हेतुत्वं वा द्वयमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणानैकान्तिके न सम्भवति पक्षविरहस्य तत्राऽसम्भवादेव। निषेध्यविशेषणत्वे त्वस्य सद्धेतौ गमनं स्यात्।

* स्यादेतदिति * साधारणाऽनैकान्तिकः सपक्ष एव न वर्तते विपक्षेऽपि वर्त्तमानत्वाद्विपक्ष एव च न वर्त्तते सपक्षेऽपि वर्तमानत्वादसाधारणस्य सर्वथा सपक्षविपक्षवृत्त्यभावादेव सपक्ष एव न वर्त्तते इति लक्षणं तुल्यं लक्ष्यावान्तरवैजात्यमात्रम्। सपक्षे यो न वर्त्तते सोऽनैकान्त इत्युक्ते सपक्षैकदेशवृत्तौ सद्धेतावतिव्याप्तिस्तन्निरासाय विशेषणमेवेति। सपक्ष एव

न वर्त्तते योऽसावनैकान्तिक इत्युक्ते विरुद्धेऽतिव्याप्ति-स्तन्निरासाय विपक्ष इत्युक्तम्। तथाऽपि विपक्षै-कदेशवृत्तिविरुद्धे ऽतिव्याप्तिपरिहारार्थमेवेति विशे-षणम्। तेन लक्षणेन किं लभ्यत इत्यत आह * ते-नेति * सपक्ष एव विपक्ष एव वर्त्तते न य इति वा-क्यस्योभयत्रापि योजयितुं शक्यत्वादित्यर्थः। केवल-व्यतिरेकिहेतावतिव्यापकमित्यभिसन्धाय दूषयति * एतदिति * अतिव्याप्त्यन्तरमाह * सदिति * अ-न्वयव्यतिरेकिणि धूमादिहेतावतिव्याप्तिमुपपादयति * * न हीति * सद्धेतोर्विपक्षमात्रावच्छिन्नवृत्त्यभावे हे-तुमाह * सर्वथेति * लक्षणांशान्तरं सम्भावयति * *नापीति* वर्त्तते इत्यनुषङ्गः। तत्रापि हेतुः पक्ष इति। सद्धेतावतिव्याप्तिपरिहाराय लक्षणं विशिनष्टि * अ-थेति * सपक्षविपक्षवृत्तिमात्रशून्योऽनैकान्त इति ल-क्षणस्य न सद्धेतावतिव्याप्तिः पक्षवृत्तेः सतः सपक्ष एव वर्त्तते नेत्यादिनिषेधे विपक्षवृत्त्यादिकमादाय यो-जनीयत्वादित्यर्थः। असमर्थमिदं विशेषणमिति परि-हरति *तथाऽपीति* पक्षवृत्तित्वविशिष्टस्य सद्धेतोः सपक्ष एव न वर्त्तते इति लक्षणांशो नास्ति पक्षवृत्तित्व-विशिष्टस्य पक्षे न वर्त्तनादित्यत आह *पक्षेति* पक्षे न वर्त्तते ऽथच पक्षवृत्तित्वविशिष्ट इति व्याघातात्पक्षे वृत्ति-राश्रयणीया तथा चातिव्याप्तितादवस्थ्यम्। न चैवमं-शतः स्ववृत्त्यापात इति वचनीयं, वृत्तिभेदोपादानेन तत्प-रिहारात्पक्षवृत्तित्वधर्मवतः पक्षवृत्तिधर्मिसम्बन्धोपगमे विरोधाद्धेति भावः। न केवलमतिव्याप्तिरव्याप्तिरपी-

त्याह * असिद्धेति * रूपरसावनित्यौ चाक्षुषत्वादित्याद्यसिद्धानैकान्तिकसङ्करस्तद्व्याप्तिस्तस्य पक्षैकदेशे वृत्त्यभावादेवं स्वरूपासिद्धावनैकान्तिकसङ्कीर्णोदाहरणं द्रष्टव्यम्। कथितातिव्याप्त्यव्याप्तिपरिजिहीर्षया लक्षणं विशिनष्टि *अथेति* पक्षव्यतिरिक्ते सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणं, नैवं सद्धेतावतिव्याप्तिः पक्षव्यतिरिक्ते सपक्ष एव वृत्तिनिषेधे विपक्षवृत्तिमादाय तथात्वात्तदभावाच्च नापि विरुद्धे, पक्षव्यतिरिक्तविपक्षमात्रवृत्तिनिषेधस्य सपक्षवृत्तिपर्यवसायित्वान्न चाऽसिद्धानैकान्तसङ्कराव्याप्तिः पक्षव्यतिरिक्ते सपक्ष एवेत्यादिलक्षणाभावादिति भावः। पक्षव्यतिरिक्त इत्येतत्सपक्षविपक्षयोर्विशेषणमुत हेतोरिति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * तदानीमिति * विशेषणं विशेष्यं कुतश्चिद्व्यावर्त्तयदेव भवति व्यावृत्तिश्चान्यप्रसक्तौ तथा च पक्षव्यतिरिक्तत्वविशेषणं पक्षव्यतिरिक्तसपक्षादि व्यावर्तयदप्रसक्तव्यावर्तकं स्यादित्यर्थः। पक्षव्यतिरिक्तत्वविशेषणस्याप्रसक्तव्यावर्तकत्वे हेतुमाह * न हीति * साध्यसमानधर्मत्वतद्विपरीतधर्मत्वयोस्तल्लक्षणत्वादित्यर्थः। मा भूत्पक्षादव्यतिरिक्तसपक्षादिव्यावर्तकमथ च विशेषण म्भवत्येवेत्यत आह * सपक्षेति *

"सम्भवे व्यभिचारे च स्यात् विशेषणमर्थव"दिति न्यायादित्यर्थः। हेतुविशेषणमिदमिति द्वितीयकल्पं शङ्कते * अथेति * पक्षव्यतिरेके वर्तमानः सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न यः सोऽनैका-

न्त इति लक्षणं न चैवमप्रसक्तव्यावर्तनं सद्धेतौ त-थाभूतवृत्तेः प्रामाण्यः प्रतिषेधादित्यर्थः । अतिव्याप्त्य-भावे ऽप्यव्याप्तिरिति दूषयति * तदेति * अव्याप्तिमे-वोपपादयति * नासाविति * नित्या भूर्गन्धवत्त्वादि-त्यसाधारणः स पक्षमात्रवृत्तित्वात्पक्षव्यतिरेके न वर्त इत्यतिव्याप्तिरिति यावत् । उक्तदोषपरिहाराय विशे-षणान्तरं शङ्कते * अथेति * सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न य इति लक्षणं सद्धेतौ यद्यप्यस्ति तथाऽपि पक्षव्यतिरेकेणावच्छिन्नविशेषणाभावा न्नातिव्या-प्तिर्न वा ऽव्याप्तिः पक्षमात्रवृत्तेरसाधारणस्य प-क्षव्यतिरेकेणान्यत्रावर्तनादुक्तलक्षणसम्भवादित्या-शङ्काकृतोऽभिमानः । पक्षव्यतिरेको हेतुविशेषण-मुत निषेध्यवृत्तिविशेषणमिति विकल्प्य यद्यप्यस्त-दाऽपि व्यतिरेकेणेति तृतीया किमित्थम्भूतलक्षणा,त हेताविति विकल्पयति * तदेति * किञ्चात इत्यत आ-ह * इयमिति * असम्भवं हेतुमाह * पक्षेति * यदा तृतीयेत्थम्भावलक्षणा तदा पक्षव्यतिरेकेण लक्षि-त इत्यर्थः स्याद्यदा हेतौ तदा पक्षव्यतिरेकेण नि-ष्पन्न इति तदुभयमपि न सम्भवति पक्षमात्रवृत्तावसा-धारणे पक्षव्यतिरेकस्यैवासम्भवादिति भावः । द्विती-यं कल्पं शङ्कते * निषेध्येति * सपक्ष एव विपक्ष एव या वृत्तिर्हेतोर्निषेध्या सा पक्षव्यतिरेकेण विशिष्टैव नि-षिध्यते ऽतोऽविशिष्टनिषेधे विशेषणपक्षव्यतिरेक-स्यापि निषेधात्पक्षे वृत्तिः सिध्यतीति नाऽसाधा-रणा ऽव्याप्तिरित्याशयः । निषेध्यविशेषणत्वे तस्य को

दोष इत्यध्याहारः। दोषं भाषते * सादिति * सद्धेतौ धूमादौ पक्षविरहावच्छिन्नसपक्षमात्रवृत्तिर्नास्ति पक्षेऽपि वर्त्तनाद्विपक्षमात्रे च न सर्वथा तत्रावृत्तेरित्यतिव्याप्तिः केवलव्यतिरेकिणि चेति द्रष्टव्यम्।

मुक्तन्यायमन्यत्रादिशति।

६१४ अन्यत्र दूषणातिदेशः शङ्कान्तरनिरासश्च।

एतेन पक्षं विना पक्षमन्तरेणेत्याद्यक्षरैर्विशेषाभिधानमपास्तम्। अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तेत तदा सपक्ष एव विपक्ष एव न वर्त्तते यः सोऽनैकान्तिकः तथा सत्यसाधारणस्यापि व्याप्तिः सद्धेतौ चाप्रसक्तिरिति मन्यसे ? तदा भ्रान्तोऽसि तराम्। एवं सति नोभयस्यापि सङ्ग्रहः। असाधारणे तावद्यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तेत इत्येतन्न सम्भवति तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तिसम्भावनानुपपत्तेः। साधारणेऽपि निश्चितसपक्षविपक्षवृत्तौ यद्यर्थं न पश्यामो यदि पक्षव्यतिरिक्तं वर्त्तेत इति, न हि निश्चितवृक्षभावायां शिंशपायां प्रयुज्यते यदि शिंशपा वृक्षः स्यादिति, तत्कस्य हेतोः संशयोपस्थापितात् कोटिद्वयादेकस्यां कोटौ तदाश्रये किञ्चिद्धर्मोपदर्शनार्थमारोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते नतु निश्चित एव वस्तुनि तस्मादसाधारणानैकान्तिकसङ्ग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं तन्न साधारणमपि समग्रहीत्।

* एतेनेति * विनाऽन्तरेण विहायेत्यादिपदानां व्यतिरेकेणेत्यस्मादनर्थान्तरत्वादित्यर्थः। पक्षव्यतिरेके वर्त्तमानः सपक्ष एव विपक्ष एव वर्त्तते न यः सोऽनैकान्त इति लक्षणस्यासाधारणेऽव्याप्तिमुक्तां परिहर्तुं विशेषणान्तरं शङ्कते * अथेति * यदीति विशेषणेन किं लभ्यत इत्यत आह * तथा सतीति * यदि-शब्दः पाक्षिकत्वं द्योतयति तेन यदि पक्षातिरिक्ते सपक्ष एव विपक्ष एव वर्त्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणं नाव्यापकं पक्षस्य साधारणस्य सपक्षे विपक्षे च वर्त्तनाभावेऽपि यदि पक्षातिरिक्ते वर्त्तते इति पक्षातिरिक्तवृत्तित्वस्य पाक्षिकत्वकथनात्तदभावेऽपि व्याप्त्युपपत्तेरित्याशयः। एवमव्याप्तिं परिहृत्यातिव्याप्तिं परिहरति * सदिति * यदि पक्षातिरिक्ते वर्तते सद्धेतुस्तदा सपक्षमात्रे न वर्तते पक्षेऽपि वर्त्तनादिति नातिव्याप्तिरित्यर्थः। वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टमितिकष्टां दशामाविष्ट इत्युपहसन्परिहरति * तदेति * अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययाभावात्कथं भ्रान्तत्वमित्यत आह * एवं हीति * उभयाव्यापकस्योभयव्यापकत्वाभिमानादित्यर्थः। प्रतिज्ञामात्रे नेष्टसिद्धिर्विपरीतस्यापि सुप्रतिज्ञत्वादित्यतस्तदुपपादयति * असाधारणेति* तदेव वा कुत इत्यत आह *तस्येति* यदिशब्देन पक्षव्यतिरिक्ते पाक्षिकी वृत्तिरुच्यते साऽसाधारणे न सम्भवति पक्षव्यतिरिक्ते वृत्त्यभावस्य निश्चितत्वादित्यर्थः। असाधारणाव्याप्तावपि सा-

१ विपक्षेतिसो० पु० पा०। २ मभ्रान्तत्वमिति सो० पु० पा०।

धारयानैकान्तं व्याप्नोत्येवेत्यत आह * साधारणेऽपीति * यद्यर्थे-यदि शब्दार्थे। पाक्षिकत्ववृत्तेरित्यर्थः। निश्चिततथाभावे यद्यर्थासम्भवं दृष्टान्तेनोपपादयति * न हि इति * निश्चितो वृक्षभावो वृक्षत्वं यस्यास्तस्यामित्यर्थः। तत्रापि यदिशब्दाप्रयोगस्तथाभावनिश्चयादुत कारणान्तरादिति कथं निर्णेतुं शक्यं येन दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यास इति पृच्छति * तदिति * तथाभावनिश्चये सति यदि-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तासम्भवादेव तदप्रयोग इति निर्णेतुं शक्यमिति परिहरति * संशयेति * संशयोपस्थापितकोटिद्वयादेकस्यां कोटावारोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते न तु निश्चित एव वस्तुनि, तस्यां कोटौ यदि-शब्दप्रयोगः किमित्यत आह * तदिति * यद्ययं पुरुषः स्यात्तर्हि शिरःपाण्यादि स्याद्यदि स्थाणुस्तदा वक्रकोटरादि भवेदिति तदाश्रितधर्मप्रदर्शनार्थमिति यावत्। निश्चितासाधारणाकारे वस्तुनि संशयोपस्थापितानेककोटिभ्यो निर्धार्यमाणैककोट्यभावेन तदाश्रयकिञ्चिद्धर्मोपदर्शनाभावेन प्रयोगासम्भवादित्यर्थः। तस्माद्यदीतिविशेषणमुपाददानो भ्रान्तोऽसि तरामित्युपसंहरति * तस्मादिति * न समग्रहीत्-न व्याप्नोदित्यर्थः।

सङ्केतावतिव्याप्तिपरिहारमात्रप्रयोजनतया प्रकारान्तरेण लक्षणमुत्थापयति।

६१९ प्रकारान्तरेणानैकान्तलक्षणनिरासः।

अथ विपक्ष एव सपक्ष एव यो हेत्वाभासः सोऽनैकान्तिक इति मन्यसे। तदप्यनुपपन्नम्। अनैका-

न्तिकत्वमनिश्चित्याग्रत एव हेत्वाभासत्वावधारणे तत एव हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कृतं तदुपजीविनाऽनैकान्तिकत्वोपन्यासेन । अथाग्रे हेत्वाभासत्वं नावधार्यते तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वं विशेषणस्य हेत्वाभासत्वस्यानवधारणात् ।

* अथेति * सो ऽयं बकबन्ध इवेति परिहरति * तदिति * एतल्लक्षणबलादनैकान्तिकत्वसिद्धेरग्रे हेत्वाभासत्वं निरधारि न वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *अनैकान्तिकेति* द्वितीयं शङ्कते * अथेति * असम्भवेन तदपाकरोति * तदेति * अनैकान्तिकत्वनिश्चयादग्रे हेत्वाभासत्वानवधारणे कुतो लक्षणानवधारणमित्यत आह * विशेषणेति *विशिष्टसिद्धेर्विशेषणसिद्ध्यधीनत्वाद्धेत्वाभासत्वस्य च लक्षणविशेषणत्वादित्यर्थः ।

सजातीयविजातीयाभासानाभासव्यावृत्त्यर्थं लक्षणान्तरमनैकान्तस्य शङ्कते ।

६१६ अनैकान्तिकस्य प्रकारान्तरेण लक्षणनिरासः ।

अथ ब्रूषे असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टादन्यो हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति । तदप्युक्तन्यायेनैव निरस्तम् । किञ्चैवमसिद्ध्यादिसङ्कीर्णस्यानैकान्तिकस्य न सङ्ग्रहः स्यात् । न च तदसिद्धादित्वादेवाहेतुर्भविष्यतीति वाच्यम् । इतरानैकान्तिकवद्धेर-

क्षगतत्वादिनाऽप्युद्भावने दोषत्वसम्भवात् ।

*अथेति*कृत्यं स्पष्टम् । अनैकान्तिकत्वनिश्चयादग्रे हेत्वाभासत्वनिर्णये तत एवासाधकत्वसिद्धेरनैकान्तोपन्यासो व्यर्थो ऽनवधारणे विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह * तदिति * अव्यापकं चेदं लक्षणमित्याह * किं चेति * अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्यसिद्धसङ्कीर्णो ऽनैकान्तो न सम्भवति, पृथिवी न रूपवती भूतत्वादिति कालात्ययापदिष्टसङ्कीर्णः साधरणोऽनैकान्तः, पृथिवी न रूपवती गन्धवत्वादिति तत्सङ्कीर्णोऽसाधारणः, आकाशमनित्यं प्रमेयत्वादित्येतदाकाशं नित्यं विभुत्वादात्मवदित्यनेन सत्प्रतिपक्षसङ्कीर्णानैकान्तं, तदेतदनेकान्तकुलं नैतल्लक्षणं व्याप्नोत्यसिद्धादिसङ्कीर्णमसिद्धादित्वादेव हेत्वाभासो नानैकान्तिकत्वादतो नाव्याप्तिरित्यत आह * न चेति * पक्षधर्मत्वव्याप्तत्वप्रमितिविरहाद्यात्मनोद्भाव्यमानस्य दोषत्वसम्भवे कस्मान्नासिद्धतादिरित्यत आह * इतरेति * असङ्कीर्णानैकान्तेषु विपक्षगतत्वेन पक्षमात्रवृत्तित्वेन चोद्भावने यथा दोषत्वं तथा सङ्कीर्णेष्वपि विपक्षगतत्वादिनोद्भावने दोषत्वसम्भवादनैकान्तत्वमन्यथेतरत्रापि तन्न स्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः ।

साधारणत्वासाधारणत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वमस्तु तर्हि लक्षणमिति शङ्कते ।

---

१ अदोषत्वप्रसङ्गात् इति का० मु० पु० पा० ।

६१७ प्रकारान्तरेणानैकान्तलक्षणनिरासः।

अथ मन्यसे साधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां मिलिताभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकव्यापि सामान्यलक्षणमस्तु। मैवम्। यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे च इदमस्तीत्यतिव्याप्तिः। यदि व्यतिरेकद्वयवत्त्वोपलक्षणं तदोपलक्ष्यस्वरूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता तदा व्यतिरेकोऽप्यविशिष्टे तस्मिन्नास्ति। न हि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं विशिष्टं एवमभेदेनापि। भेदाभेदात्तदेवा[1]ति चेन्न। अतदपीति प्रसङ्गतादवस्थ्यात्। ततोऽत्यन्तान्यत्वं लक्षणमिति चेन्न। असिद्धादिसङ्कीर्णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात्। स्वरूपाणाञ्चानन्त्येन तत्प्रतियोगिकान्यत्वा[2]वधारणस्याशक्यता तेषामानन्त्यात्। तन्मध्यपतितकतिपयान्यत्वे चान्यत्र कतिपये प्रसङ्गतादवस्थ्यात्। उपलक्षणत्वे चोभयव्यतिरेकस्यान्यत्वप्रतियोगिकोट्यप्रवेशेन ततसङ्गृहीतव्यतिरेकपक्षतापातात्। एवञ्चादृष्टत्वाणादिना गोत्वादेवम्भूताद्वाणादिविषाणित्वानुमानौचित्यापातात्। हेत्वाभासान्तरमप्येवं किन्न समग्राहीति वासनायां यदेवानयोरितरेभ्योवैधर्म्यं वाच्यं तस्यैव लक्षणस्य निर्वचनतापत्तेरिति।

---

१ त्तदेवातदपीति का.मु.पु.पा.। २ न्यत्त्वलक्षणावधारणतिसो० पु० पा० ।

अथेति साधारणत्वं सपक्षविपक्षयोः सत्वं तत्रासत्वमसाधारणत्वं, तयोर्व्यतिरेकावभावौ ताभ्यां मिलिताभ्यां यद्विशिष्टं तस्मादन्यत्वं लक्षणमिति योजना । अन्यत्वमित्युक्ते यत्किञ्चिदन्यत्वं सर्वत्रेति तन्निवारणाय व्यतिरेकेति पदम् । तावत्युक्ते घटव्यतिरेकविशिष्टभूतलादन्यत्वं पटेऽपीत्यतिव्याप्तिरेव तन्निवारणायासाधारणेति । असाधारणत्वव्यतिरेकविशिष्टादन्यत्वं साधारणे नास्तीत्यव्याप्तिः तन्निरासाय * असाधारणेति * साधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां विशिष्टादन्यत्वमित्युक्ते साधारणव्यतिरेकविशिष्टादन्यत्वमसाधारणे नास्त्यसाधारणव्यतिरेकविशिष्टादन्यत्वं साधारणे नास्तीत्यव्याप्तिपरिहाराय मिलितेत्युक्तम् । मिलितद्वयव्यतिरेकविशिष्टादन्यत्वमुभयत्राप्यस्ति स्वव्यतिरेकस्य स्वारूढत्वायोगान्नैवमिति व्याप्तिः सम्यग्घेतोरसिद्धादेश्च व्यतिरेकद्वयविशिष्टत्वान्नापि सङ्कीर्णत्वव्याप्तिस्तत्र मिलितव्यतिरेकविशिष्टान्यत्वसम्भवादिति भावः। इयं कुटिलिका ऋजुपथप्रस्थितान् प्रति शोभते नास्मान्प्रतीति परिहरति *नैवमिति* व्यतिरेकद्वयं विशेषणमुपलक्षणं वाऽन्यत्वप्रतियोगिन इति विकल्प्य प्रथमनुवदति*यदीति*दूषयति*तर्हीति*तस्य विशिष्टस्य विशेष्यविशेषणमात्रत्वाभावाद्विशेष्ये विशेषणे चेदमस्तीति विशेष्ये सत्त्वादौ विशेषणे व्यतिरेकद्वये च ल-

१ असाधारणत्वव्यतिरेकविशिष्टादन्यत्वं साधारणे नास्तीत्यव्याप्तिस्तन्निरासाय साधारणेति । सो॰ पु॰ पाठोऽधिकः ।

क्षणातिव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीयमुपादत्ते *यदीति*व्यतिरेकद्वयोपलक्षितादन्यत्वमुपलक्ष्यांशे नास्ति केवलस्यैवोपलक्ष्यत्वादिति विशेष्यांशातिव्याप्तिपरिहारमात्रमस्मिन् पक्षे प्रयोजनम् । व्यतिरेकद्वयेन ये सद्धेत्वादय उपलक्ष्यन्ते ते केन चिदनुगतरूपेण किं वा भिन्नभिन्नरूपेण न द्वितीयोऽनन्ततयाऽशक्यत्वादुपेत्यापि दूषणमाह *तदेति * व्यतिरेकद्वयाविशिष्टेऽसिद्धादिरूपेण द्वयोपलक्षितादन्यत्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । तदेवोपपादयति * न हीति * यद्व्यतिरेकद्वयविशिष्टं तत्केवलमिति न सम्भवति विशेषणविगमेऽपि विशिष्टप्रत्ययापातादुपलक्ष्यं च केवलमित्यर्थः। विशिष्टाविशिष्टयोरत्यन्तभेदवादे भवेदयमुपालम्भो ऽस्माभिः पुनर्भेदाभेदाभ्युपगमान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * भेदेति * तदविशिष्टं तदेवापि विशिष्टमपीति यावत् । को भावः किमव्यतिरेकद्वयोपलक्षितादन्यत्वमात्रं लक्षणमुतात्यन्तान्यत्वमिति विकल्प्य प्रत्याह * नेति * अभेदवद्भेदस्यापि भावादभेदमाश्रित्यातिव्याप्तिपरिहारे भेदमाश्रित्यातिव्याप्तिप्रसञ्जनस्यापि सम्भवादवक्तव्यं लक्षणमापद्यत इत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति * तत इति * व्यतिरेकद्वयोपलक्षितादत्यन्तान्यत्वं लक्षणं न च तदसिद्धावस्ति व्यतिरेकद्वयविशिष्टस्य तदुपलक्षितादन्यत्वान्न चैवमनेकान्तेऽपीत्यसम्भवः सर्वसङ्करपदस्यावस्तुतत्वाद्विशिष्टाविशिष्टयोरेव भेदस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। अव्याप्त्या दूषयति * नेति * सङ्कीर्णानैकान्तिकासिद्धादिभ्योऽ-

न्यत्वं नास्ति प्रकारमात्रभेदादिसव्याप्तिरित्यर्थः। न केवल-मव्याप्तिरसम्भवोऽपीत्याह * स्वेति * भिन्नभिन्नाकारे-णोपलक्षितस्वरूपाणामानन्त्ये तत्प्रतियोगिकान्यत्वस्य लक्षणस्य दुरवधारणतयाऽसिद्धेरित्यर्थः। प्रतियोगि-नामानन्त्ये तन्निरूप्यान्यत्वानामप्यानन्त्यादभावभेद-स्यापि धर्मिप्रतियोगिभेदाधीनत्वादिति हेतुमाह * तेषा-मिति * उपलक्षितसर्वप्रतियोगिस्वरूपान्यत्वस्य दुरव-धारणत्वेऽपि व्यतिरेकद्वयोपलक्षितकतिपयस्वरूपान्य-त्वं शक्यावधारणं तदेव वा ऽत्र लक्षणं विवक्षितमतो नासम्भव इत्याशङ्क्याह * तादिति * उपलक्षितकतिप-यासिद्धाद्यन्यत्वं तदुपलक्षितकतिपयासिद्धादिव्यक्ति-षु विद्यते इति तत्रैवातिव्याप्तिरित्यर्थः। किं चोपलक्ष-णस्य काकवदुपलक्ष्याद्बहिर्भावप्रसिद्धेरन्यत्वप्रतियोगि-भूता याऽसिद्धादिकोटिस्तत्र व्यतिरेकद्वयस्यानन्तर्भावे-न ततोऽन्यत्वसम्भवात्तत्रातिव्यापकं लक्षणमिति भङ्ग्य-न्तरं भणति * उपलक्षणत्वे चेति * उभयव्यतिरेकस्योपल-क्षणत्वेऽन्यत्वप्रतियोगिकोट्यप्रवेशेन तत्सङ्गृहीतव्यति-रेकपक्षतापातात्—व्यतिरेकान्यत्वं लक्षणीभूतं तत्पक्ष-तापातात्तदाश्रयत्वादिति यावत्। साधारणत्वासा-धारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां मिलिताभ्यां विशिष्टादन्य-दनैकान्तिकमित्यत्र व्यतिरेकद्वयस्य विशेषणत्वे विशे-ष्यांशे विशेषणांशे चोपलक्षणत्वे व्यतिरेकविशिष्ट उपलक्षणे च तस्मिन्नतिव्याप्तिमुक्त्वा ऽधुना दोषान्तरं भाषते * एवं चेति * गोशब्दो वज्रबाणस्वर्गाद्यनेकार्थेषु वर्त्तते तत्र येनादृष्टो बाणादिस्तेनादृष्टबाणादिना पुं-

सा. वाणादिर्विषाणी गोशब्दवाच्यत्वात्सम्प्रतिपन्नगोवदित्यनुमानौचित्यमपि स्यात्तत्र हेतुरेवंभूतादिति। गोत्वादित्यस्य न साधारण्यं विपक्षैकदेशेऽश्वादावभावान्नाप्यसाधारण्यं सपक्षेऽपि भावादिति व्यतिरेकद्वयविशिष्टाद्गोत्वात्तदन्यत्वानैकान्तलक्षणरहितात्सर्वसपक्षविपक्षसत्वं साधारण्यं तद्व्यतिरेकविशिष्टादन्यत्वं विवक्षितमिति चेन्न। लक्षणवाक्ये सर्वपदाश्रवणात्तदुपादाने च विपक्षैकदेशवृत्तेः सर्वसपक्षविपक्षवृत्तित्वासम्भवादेवं पृथिव्यादिष्वनैकान्त्यादूगोत्वाद्विषाणित्वानुमानमुचितं स्यादित्यनैकान्तभेदे विपक्षैकदेशवृत्तावव्याप्तिरिति यावत्। उपलक्षणं चैतच्छब्दो नित्यः प्रत्यक्षत्वादित्यादावपि द्रष्टव्यम्। धर्मिग्राहकमानविरोधादनौचित्यं विषाणित्वानुमानस्येत्यत आह * अदृष्टेति * स्वार्थानुमानरूपत्वान्न प्रतिवादिप्रत्ययविरोध इत्यर्थः। यद्वा व्यतिरेकद्वयस्यापि तल्लक्षणत्वादनैकान्तत्वमस्तु को दोष इत्यत आह * एवमिति * व्यतिरेकद्वयस्याऽप्यनैकान्तिकत्वेन प्रतीतं व्यवहृतं च येन तेन तद्व्यावृत्तत्वेनानुमानं वक्तव्यं न च तत् लोके प्रतीतं व्यवहृतं चातोऽप्रसिद्धविशेषणत्वेनानुमानमात्रमनुचितं स्यादथ च तदौचित्ये ऽदृष्टवाणादिना पुंसा गौरियं वाणादिसदृशविषाणवती गोत्वादूगवान्तरवदित्यनुमानं वाणस्यादृष्टतया प्रसिद्धविशेषणमुचितं स्यादसिद्ध्यादिविरहस्यातिरोहितत्वादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। दूषणान्तरमाह * हेत्विति * स्वव्यतिरेकमेलकविशिष्टादन्योऽनैकान्त इत्यनेन

प्रकारेणासिद्ध्यादिहेत्वाभासान्तराणामप्यनैकान्तिकत्वेन सङ्ग्रहे सम्भवति किमिति तथा न समग्राहीति वासनायां चिन्तायां यदीतरेभ्यो व्यावृत्तं धर्ममनयोः साधारणासाधारणयोः पश्यता तथा नाकारि तर्हि तदेव वैलक्षण्यं लक्षणमास्तां उपजीव्यत्वादितरदू व्यर्थमित्यर्थः।

लक्षणान्तरं शङ्कते।

११८ अनैकान्तिकस्य लक्षणान्तरनिरासः।

असिद्धत्वादिप्रकारादन्येन प्रकारेण हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति चेत्। वाच्य स्तर्हि स प्रकारः कस्यान्यथा ततस्ततोऽन्यत्वं ज्ञयम्। किञ्चैवं तर्हि असिद्धत्वादन्यदनैकान्तिकमिति कृत्वा विरुद्धादीनामनैकान्तिकत्वेनैव सङ्ग्रहे शक्ये विरुद्धादिवद्रूपान्तरासङ्ग्राह्ययोः साधारणासाधारणयोरेव यदनेन प्रकारेण सङ्ग्रहमकार्षी स्तत्र नियतं रुचिरेव भवतो नियन्त्री। यदा च त्वमसिद्धादिव्यतिरिक्ततयाऽनैकान्तिकं लक्षयसि तदा ऽसिद्धादिभेदकं प्रकारमनवगम्य तदन्यत्वमशक्याधिगममिति तदभिधाने प्रसक्ते तदाश्रया ये दोषा दर्शिता स्तैः स्मृतिव्यतिरिक्तत्वोक्तदोषैश्च निराकर्त्तव्योऽसि।

असिद्धेति हेत्वाभासग्रहणं सम्यग्घेतुव्यावृत्त्यर्थं शेषं विशदम्। अन्यत्वस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानत्वादन्यत्वधर्मिप्रकारो वक्तव्यः स च वक्तुमशक्य इत्यभिप्रेत्य परिहरति *वाच्य इति* किमि-

त्यसौ प्रकारो वाच्य इत्यत आह * कस्येति * अन्य-था—तत्ज्ञानं विना ततस्ततो—ऽसिद्धादिप्रकारात्कस्य ज्ञेयत्वमित्यन्वयः। अतिप्रसङ्गबाधितं चेदं लक्षणमस-म्भवतीत्याह * किञ्चेति * असिद्धादन्योऽनैकान्त इति लक्षणेन विरुद्धादीनामप्यनैकान्तिकत्वेन शक्यसङ्करेण च लाघवे सति साध्याविपरीतव्याप्तत्वादिप्रकारस्य ख-ण्डनाद्विरुद्धादि यथाऽसम्भवद्रूपान्तरं तथा ऽनयोर-प्यसम्भवद्रूपान्तरत्वसाम्ये सत्यनेन प्रकारेण लक्ष-णकरणे नियामकं न पश्याम इत्यर्थः। अनैकान्तस्यैवा-नेन प्रकारेण लक्षणप्रणयनमुपेत्यापि खण्डनान्तरं व-क्तुमनुवदति * यदेति * अनैकान्तादसिद्धादेर्भेदकप्रका-रमनवगम्यानैकान्तलक्षणमुच्यते किं वा तदवगम्ये-ति विकल्प्य प्रथमे ऽसम्भवमाह * तदेति * स्वरूपे-णास्फुरतः प्रतियोगित्वे स्वात्मनो ऽपि तत्प्रसङ्गात् सति भेदइति विशेषणे च करम्बितनीरक्षीरयोर्व्यभिचा-रादसिद्ध्यादिस्वरूपानवगमे तदन्यत्वलक्षणासिद्धिरि-त्याशयः। तस्मात् द्वितीयः परिशिष्यत इत्याह * इति तदिति * स्यादन्योन्याश्रय इति शेषः। अनैकान्ते सिद्धे तदन्यत्वमसिद्धादिप्रकारस्य सिद्ध्येत्सिद्धे च त-स्मिन् तदन्यत्वमनैकान्तस्येति खण्डनान्तरमीरयति * तदिति * असिद्ध्यादिप्रकाराश्रया ये दोषास्तत्तत्खण्ड-नकाले व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितौ विरुद्धादेः सद्धेतु-त्वं तदभावे तत्रैवातिव्याप्तिरित्यादयस्तैर्निराकर्तव्योऽ-सि, तथा स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यत्र किं सर्वस्मृतिव्यतिरिक्तत्वं उत स्मृतिमात्रव्यतिरिक्तत्वमि-

त्यत्र ये दोषा उक्तास्तत्सदृशैः सर्वासिद्धादिव्यतिरेकस्या सर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यत्वं कतिपयतद्व्यतिरिक्तत्वं कतिपयेषु तत्रैवातिव्यापकं तन्मात्रव्यतिरिक्तत्वमित्यत्र मात्रशब्देन सामान्याभिधाने तत्रैवातिव्यापकं व्यक्त्यभिधाने पूर्वोक्तानिस्तार इत्येतैरपीत्यर्थः ।

अनैकान्तिकलक्षणान्तरमाशङ्क्य निराकरोति ।

६१९ अनैकान्तिकस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

साध्येनाव्याप्यत्वे सति तदभावाव्याप्तोऽनैकान्तिक इत्यपि न । साध्याविशिष्टेऽपि गतत्वात् । विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वावगमाच्च । प्राथमिकाव्याप्यत्वासिद्धिरेवोपजीव्यादूषणं स्यात् । विशेषणांशस्यैव चासाधकत्वसाधनसामर्थ्याद्व्यर्थविशेष्यताऽपि । वस्तुगतिव्यापकवन्मात्रपर्य्यवसायिनि तदभाववन्मात्रपर्य्यवसायिनि वा तत्कालसन्दिह्यमानान्यतरव्यापकत्वे शब्दोऽनित्यः श्रोत्रविशेषगुणत्वादित्यादावसाधारणे व्यावृत्तत्वाच्च । वस्तुतः साध्याव्याप्ते तत्कालेऽपि च सत्प्रतिपक्षतयाऽनिर्द्धारितसाध्यव्याप्तिके प्रकरणसमे गतत्वाच्च । एतेनानैकान्तिकः सव्यभिचार इति प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । सव्यभिचारस्योक्तप्रकाराधिकस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वादिति ।

साध्येति साध्येनाव्याप्तोऽनैकान्त इत्युक्ते विरुद्धे प्रसक्तिनिवारणाय तदभावेत्युक्तम् । तस्य साध्यविपरीतव्याप्तत्वात् । सम्यग्घेतुनिवारणायं साध्येति विशेषणम् ।

नचैवं कालाऽतीतप्रकरणसमयोरतिव्याप्तिस्तयोः साध्यव्याप्तयोः परप्रतिबन्धस्त्वान्नासिद्धे व्याप्तत्वासिद्धादेरभावव्याप्तत्वात्सङ्कीर्णं चैवं सङ्गृहीतं स्यादित्यर्थः । अतिव्यापकत्वादिति हेतुं टीकते * साध्येति * प्रपञ्चः सत्यः प्रमाणविषयत्वादिति तार्किकैर्यदा मीमांसकं प्रति प्रयुज्यते तदा ऽसौ साध्याविशिष्टस्तस्मिन्नेतदतिव्यापकं साध्यस्यैव हेतुतया तस्य भावतद्भावाभ्यामव्याप्तत्वादिति भावः । अपि च साध्याव्याप्तत्वं लक्षणं विशेषण मुपलक्षणं वा, द्वितीये तस्य काकवद्बहिर्भावात्साध्याभावाव्याप्त इत्येव लक्षणमिति विरुद्धेऽतिव्यापकं, यदा विशेषणं तदा विशेषणावगमव्यतिरेकेण विशिष्टायोगात्प्रथमावगतव्याप्त्वासिद्धिरेव दूषणं स्यात्सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादित्याशयवानाह*विशेषणीति * व्यर्थविशेषणासिद्धं लक्षणमित्याह * विशेषणेति * न केवलमतिव्याप्तिः अव्याप्तिरपीत्याह * वस्तुगतीति * असाधारणाव्यावृत्तत्वादित्यन्वयः । तस्योदाहरणं * शब्द इति * तस्यैव विशेषणं * तदिति * तत्काले सन्दिह्यमानमन्यतरव्यापकत्वं प्रयोगकाले साध्यतदभावयोरन्यतरव्यापकत्वं यस्य तत्तथोक्तं तत्र हेतुर्व्यापकत्वादिति । साध्यवत्पक्षमात्रपर्यवसायिनि । तदभावन्मात्रपर्यवसायिनि-साध्याभाववत्पक्षमात्रपर्यवसायिनि वा । तत्र श्रोत्रगुणत्वादिति हेतुः शब्द एव पक्षे वर्तते ततोऽन्यस्याकाशविशेषगुणत्वाभावादित्यसौ साध्यव्याप्तः पृथिवी न पाकजरूपाधिकरणं गन्धवत्त्वादित्ययं साध्याभावव-

न्मात्रपर्य्यवसायीत्यर्थः। अतिव्याप्त्यन्तरमाह * वस्तुत इति * शब्दोऽनित्यः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादित्यत्र प्रकरणसमे वस्तुतः साध्यव्याप्तत्वे सत्यपि प्रयोगकाले समबलहेत्वन्तरप्रतिबद्धतया साध्यव्याप्तेरनिर्द्धारितत्वादुक्तलक्षणं तत्रातिव्यापकमित्यर्थः। सपक्ष एवेत्याद्यारभ्यानैकान्तिलक्षणखण्डनं यदुक्तं तत्सिंहावलोकनन्यायेन प्रागुक्तनिरस्तेऽपि लक्षणेऽतिदिशति *एतेनेति* कथमन्यदीयो दोषोऽन्यत्रानुषजेदित्यत आह सेति * सपक्ष एव विपक्ष एव वर्त्तते न य इत्यादेरन्यस्य व्यभिचारस्य निरूपयितुमसामर्थ्यादित्यर्थः।

अनैकान्तिकखण्डनम्।

उत्तरवादप्रस्तावनिकां कुर्वन्व्यर्थविशेषणतामाह।

६२० सत्प्रतपक्षखण्डनारम्भः।

अपि चोक्तलक्षणविशेषणेन प्रमाणव्यवच्छेदकादन्येन किं व्यवच्छेद्यम्? केन चित् सत्प्रतिपक्षः केन चिदन्य इति चेत्।

कः? पुनः सत्प्रतिपक्षः। तथा हि—सत्प्रतिपक्षलक्षणमनुयुक्तो यद्याह-समानबलबोधितसाध्यविपर्य्ययको हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति। तन्न। तथा हि किमिह बलं विवक्षितम्। सामर्थ्यमिति चेत्। तत्कुत्र कार्य्येऽभिमतं, न तावत्सर्व्वस्मिन्नेव कार्य्ये, सत्प्र-

तिपक्षहेत्वोर्भिन्नविषयबुद्ध्यादिजनकतया सर्व्वकार्य्ये सम-शक्तिकताया असम्भवात् । नापि यत्र क्वचित् कार्य्ये प्रकृतसाध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषेणापि प्रमेयत्व-प्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षताप्रसक्त्या सर्व्वहेतूनां शक्यप्रकरणसमहेत्वाभासत्वापत्तेः । नापि पूर्व्वहेतुसाध्याभावबोधनरूपे कार्य्ये, उत्तरहेतोरेवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकतापत्तेः । प्रतिहेतोरिति चेन्न । तत्प्रतिहेतोरसामर्थ्यादेव समशक्तिकत्वानुपपत्तेः । इत्थमेव न हेतुसाध्यस्य विपर्य्ययबोधनेऽपि ।

* अपिचेति * असिद्धविरुद्धकालात्ययापदिष्टप्रकरणसमान्यो हेत्वाभासो ऽनैकान्तिक इति लक्षणे हेत्वाभास इति हेत्वाभासविशेषणं प्रमाणव्यवच्छेदकं तदा ऽन्येन किं व्यवच्छेद्यमित्यर्थः । व्यवच्छेद्यं विशदमेवात्र सत्प्रतिपक्षादीति शङ्कते *केन विदिति* अन्यः त्कालात्ययापदिष्टादिरित्यर्थः । असिद्धस्य सप्तमरसादिवद्व्यवच्छेद्यत्वात्सत्प्रतिपक्षस्य सिद्धिर्वक्तव्या सा च दुर्वचनीयेत्याशयवानाह * क इति * सन् प्रतिपक्षो विद्यमानो यस्य स सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । समानबलेन बोधितसाध्याभावो हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति लक्षणाधीनान्वयात्तत्सिद्धिरित्याशङ्क्याह * तथा हीति * अनुयुक्तः—पृष्टः । बोधि-

१ हेतुसाध्यस्य बोधनेऽपीति सो० पु० पा० ।

तत्साध्यविपर्ययो नेदं रजतमिति प्रत्ययो भवति ज्ञाप्य-स्य साध्यत्वादतउक्तं * हेत्विति * कालात्ययाप-दिष्टव्युदासाय समानपदम् । अनैकान्तिकासिद्धौ तद्व्यावृत्ततया सत्प्रतिपक्षो लक्ष्यते लक्षिते चसत्प्रति-पक्षे ऽनैकान्त इतीतरेतराश्रयमभिप्रेत्य दूषयति * त-न्नेति * दूषणं विशदयितुं बलशब्देन सामर्थ्यं विव-क्षितमुत पक्षधर्मत्वादीति विकल्पयति * किमिति * प्रथमं शङ्कते *सेति * सामर्थ्यस्य कुत्र कस्येति विषय-प्रतियोगिनियमाद्विषयो वाच्यः स च ज्ञाप्य उत्पाद्यो वा भवति सर्वथाऽपि तत्सामर्थ्यं सर्वस्मिन्नेव स्वकार्येऽ-भिमतमुत यत्र कुत्र चित्कार्ये किं वा पूर्वहेतुसा-ध्याभाव बोधने किं वा प्रतिहेतु साध्याभाव-हेतुबोधनेऽन्यत्र वेति विकल्पाभिप्रायेणाह * त-दिति * प्रथमं पराकरोति * नेति * स्वशब्देन प्र-तिहेतू द्वावपि विवक्षितौ कुतो नैवमित्यत आह * सादिति * आकाशमनित्यमस्मदादिबाह्येन्द्रियग्रा-ह्यगुणाधिकरणत्वाद्घटवदाकाशं नित्यं सदकारण-त्वादात्मवदिति सत्प्रतिपक्षहेतोर्भिन्ने विषये नित्य-त्वादौ बुद्धिव्यवहारजनकतया सर्वत्र स्वकार्ये सम-शक्तिताया असम्भवाल्लक्षणासिद्धिः सामर्थ्यस्य भि-न्नकार्यगोचरत्वे समत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयम-पवदति * नापीति * कुत इत्यत आह * प्रकृतेति * सर्वहेतूनां शक्यं प्रकरणसमहेत्वाभासत्वं येषां ते श-क्यप्रकरणसमहेत्वाभासत्वास्तदापत्तेरित्यन्वयः । तदु-पपादयति * प्रकृतसाध्येति * शब्दो ऽनित्यश्चाक्षुष-

त्वादित्यनेन प्रकृतानित्यत्वसाध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषेणापि प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ यत्र क्वचित्कार्ये समर्थेन सत्प्रतिपक्षतायाः प्रसक्त्या धूमवत्त्वादिहेतूनामपि प्रकरणसमत्वापत्तिरित्यर्थः । तृतीयं कल्पमपाकरोति *नापीति* प्रतिज्ञातमर्थं हेतुनोपपादयति *उत्तरेति* शब्दो नित्यः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्सपक्षवदित्यत्र प्रथमहेतोः साध्याभावबोधनरूपे कार्ये सामर्थ्योपेतेनोत्तरहेतुना प्रथमहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि प्रथमहेतोः पुनः प्रथमहेतुसाध्याभावबोधने सामर्थ्यासत्त्वेन तेनोत्तरहेतोः सत्प्रतिपक्षता न स्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः । तुरीयं कल्पं शङ्कते *प्रतीति* प्रतिहेतोः साध्याभावबोधनरूपे कार्ये सामर्थ्यं विवक्षितं पूर्वहेतुरप्यत्तुरस्य प्रतिहेतुर्भवतीति नाव्याप्तिरित्यर्थः । एवं सति लक्षणासिद्धिरिति परिहरति * नेति * तर्हि वादिप्रयुक्तहेतुसाध्ये वा तत्प्रतिहेतोर्भिन्नविषयतया सामर्थ्याभावादेव समशक्तित्वानुपपत्तिर्द्वयोः समर्थयोरेककार्यसामर्थ्यस्यैव समत्वादित्यर्थः । पूर्वहेतुसाध्यप्रतियोगिकाभावविषयत्वेन समशक्तित्वे वस्तुत्वविषयतया सर्वहेतूनां समशक्तित्वापत्तिरित्याशयः । अन्यत्रैवेति परिशिष्टेऽपि पक्षे कथितदोषमतिदिशति * इत्थमिति * पूर्वहेतुसामर्थ्यबोधनेऽपि द्वितीयहेतोः सामर्थ्यादेव समशक्तित्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।

एवं मीमांसकाभिप्रायेण बलशब्देन सामर्थ्यमुच्यते इति प्रथमं कल्पं पराकृत्य पक्षधर्मत्वादि बल-

मिति तार्किकाभिप्रायेण द्वितीयकल्पमुद्भावयति ।

§२१ तार्किकाभिमतबलशब्दार्थनिरासः ।

अथोच्यते स्वकीये स्वकीये प्रकृतसाध्ये यत् सामर्थ्यं पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविषयत्वलक्षणं तत् सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं तदभिप्रायेणेदं समबलाभिधानं तेनेदमुक्तं भवति पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविषयत्वै स्तुल्येन बोधितसाध्यव्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इति । नैतदपि युक्तम । प्रतीयमानभागासिद्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । कियत्यपि पक्षे सत्त्वेन तस्य पक्षसत्त्वभावात् । नचैष्टव्यमेव भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं, प्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति सत्प्रतिपक्षत्वस्यैष्टव्यत्वापत्तेः हेत्वाभासान्तरत्वाविशेषात् । न च सर्वपक्ष इति कृते नायं दोष इति वाच्यम् । यत्रैक एव पक्षः प्रतिहेतौ तस्य सत्प्रतिपक्षस्याव्यापनात् । तत्र पक्षस्य सर्वशब्दार्थत्वाभावादेव सर्वपक्षसत्त्वाभावेनोक्तलक्षणानुपपत्तेः । एतेन यावदित्यपि पक्षविशेषणं दोष उक्तप्रायः ।

* अर्थात * नित्यः शब्द आकाशैकाधिकरणत्वात्परिमाणवदनित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद् घटवदिति सत्प्रतिपक्षहेतावपि स्वस्वकीये साध्ये पक्षधर्मत्वसपक्षसत्वविपक्ष-

व्याप्तत्वाबाधितविषयत्वं नाम रूपचतुष्कं तत्तुल्य मित्यर्थः । लक्षणवाक्यं बलशब्दः प्रयुक्त इदानीं पक्ष- धर्मत्वादि कथ्यते इत्यसम्बद्धमिदमित्यत आह * तदिति * एवं स्वाभिप्रायमुक्त्वा लक्षणवाक्यस्य प- र्यवसितमाह * तेनेति * किमित्यत आह *पक्षेति * व्यतिरेको ऽभावः । पक्षसत्वमात्रं विवक्षितमुत सर्वपक्षसत्वमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * कुत इत्यत आह * प्रतीति * परमाण्वाकाशौ नि- त्यौ नीरूपद्रव्यत्वादात्मवदित्यस्य तावनित्यौ मू- र्तमहत्वाद्घटवदित्यनेन भागासिद्धेनापि सत्प्रतिप- क्षत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । भागासिद्धस्य पक्षसत्वाभावात्क- थमतिव्याप्तिरित्यत आह * कियतीति * भागासिद्धेन सत्प्रतिपक्षत्वमिष्यत एवातो नातिव्याप्तिरलक्ष्ये लक्षण- गमनस्यैव तथात्वादित्यत आह * प्रतीति * प्रतीयमा- नविरुद्धत्वादिदोषान्तराणामपि सत्प्रतिपक्षत्वापाता- दित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । भागासिद्धेन सत्प्रतिपक्ष- स्वीकारे हेत्वाभासान्तरेणापि तथात्वस्वीकारः क- स्मादित्यत आह * हेत्विति * प्रकरणसमाद्धेत्वाभा- सान्तरत्वसाम्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि सर्वपक्षसत्व- मिति द्वितीयः कल्पस्तत्रोक्तदोषाभावादित्यत आह * न चेति * कुतो न वाच्यमित्यत आह * पत्रेति * आकाशं नित्यं नीरूपद्रव्यत्वादात्मवदाकाशमनित्यं बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणाधिकरणत्वाद्घटवदित्यत्र सत्प्रतिपक्षहेतोः पक्षस्यैकतया ऽव्याप्तिरित्यर्थः । पक्ष- स्यैक्यमात्रेण विशिष्टलक्षणस्य तदसङ्गहः कस्मादि-

त्यत आह * तत्रेति * तर्हि यत्र यावान् पक्षो ऽस्ति तत्र तावति पक्षे सत्त्वं विवक्षितमतो नोक्तदोष इत्यत आह * एतेनेति * यावच्छब्दस्य परिमाणार्थत्वाद्यत्र परिमाणमेव पक्षीकृत्याकाशपरिमाणं नित्यं सर्वगतद्रव्यपरिमाणत्वादात्मपरिमाणवदाकाशपरिमाणमनित्यं भूताधिकरणमहत्परिमाणत्वात्पृथिवीपरिमाणवदिति प्रयुज्यते तत्र परिमाणस्य परिमाणान्तराभावादव्याप्तिदोष उक्तप्राय इत्यर्थः ।

पक्षधर्मत्वादिरूपचतुष्केण समानहेतुबोधितसाध्यव्यतिरेक इति लक्षणे सर्वेतिविशेषणोपादानेऽव्याप्त्यन्तरमाह ।

१२२ सत्प्रतिपक्षलक्षणेऽव्याप्तिः ।

किञ्चान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा, केवलव्यतिरेकिणश्चान्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे लक्षणमिदं नास्ति सपक्षसत्त्वया तुल्यतायास्तत्राभावात् । न च सपक्षसत्त्वया तुल्येनेति लक्षणे तदनुरोधान्न कर्त्तव्यमेव, तथासत्यसाधारणानैकान्तिकतया निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । नचान्वयव्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणैव केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षता न व्यत्यासेनापीति नियमोऽभ्युपगन्तुं शक्यः, उभयोरप्यनवगम्यमानदोषान्तरत्वदशायामेक-

सम्बधिनो दोषस्यावश्यम्भावितया कैतरस्य व्याप्यत्वपक्षधर्म्मत्वावगमो मे भ्रान्तिरिति बुद्धिमादाय प्रतिपत्तु निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुं केवलव्यतिरेकिणि अन्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणि च केवलव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सामर्थ्यस्य दुरपवादत्वात्। एतदेव च सत्प्रातिपक्षत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमे मूलं यन्नाम व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिरस्मिन् सति न भवितुमर्हतीति।

* किं चेति * आत्मा स्वव्यवहारहेतुप्रकाशोऽदृष्टत्वाद्घटवदिति केवलव्यतिरेकिणाऽऽत्मा प्रत्यक्षः महत्वे सत्यश्रावणविशेषगुणाधिकरणत्वाद्घटवदित्यन्वयव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षत्वं, विवादाध्यासितं सर्वं चित्कर्तृकं सावयवत्वादिति केवलव्यतिरेकिणो विगीतमकर्तृकं शरीरजन्यत्वादात्मवदित्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वं तत्रेदं लक्षणं नास्तीत्यव्याप्तिः। सत्प्रतिपक्षत्व इति भावपरो निर्देशः स चेल्लक्ष्यः किमिति लक्षणाभाव इत्यत आह *सेति* केवलव्यतिरेकिणश्च त्रिरूपतया सपक्षसत्वाभावादित्यर्थः।तर्हि पक्षसत्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधितविषयत्वैस्तुल्येन बोधितसाध्यव्यतिरेक इत्येतावल्लक्षणं क्रियते तत्सङ्ग्रहार्थमित्यत आह * न चेति * तत्परित्यागे को दोष इत्यत आह * तथा सतीति * शब्दो नित्यः कार्यत्वाद्घटवदित्यस्य नित्यः शब्दः आकाशविशे-

१ एकतरस्येति सो० पु० पा०।

षगुणत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत पक्षसत्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधितविषयत्वैस्तुल्यत्वात्तस्यापीत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षतैव नास्ति किन्तु केवलव्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणैवेति नियमाभ्युपगमान्नाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * इत्थं नियमाभ्युपगमे को नाम विरोध इत्यत आह * उभयोरिति * अन्वयव्यतिरेकिणि केवलव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोर्निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुं केवलव्यतिरेकिणि वाऽन्वयव्यतिरेकिणो निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुं सामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात्-दुरपह्नवत्वादित्यन्वयः। एतदेवोपपादयति एकतरस्यासिद्ध्यादिदोषान्तरवत्वावगमे-ऽन्यस्य सद्धेतुत्वनिश्चयसम्भवोऽन्यदा तूभयोरप्यनवगम्यमानदोषान्तरत्वदशायां विरुद्धहेतुद्वयोपनीतधर्माध्यासस्यैकधर्मिण्यसम्भवेनैकहेतुसम्बन्धिनो दोषस्याऽऽवश्यकतया कतरस्य व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वावगमो मे भ्रान्तिरिति बुद्धिमाधाय प्रतिपत्तुर्विमर्शयितुरित्यर्थः। इतरेतरनिश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमस्तु, माऽस्तु सत्प्रतिपक्षता तथा च कोऽत्र दण्डनिपात इत्यत आह * एतदिति * तदेव विशदयति * यदिति * अन्यत्रापि सत्प्रतिपक्षस्वीकरणमिदमेव यदुत समबलप्रतिहेतौ सति व्याप्त्यादिप्रमितिर्भवितुं नार्हतीति ततोऽन्यत्रापि सत्प्रतिपक्षता न स्यादित्यर्थः।

तुल्येनेति विशेषणप्रयुक्तदोषमात्रपरिहारप्रयोज-

नतया पदान्तरावापपूर्वकं लक्षणं शङ्कते।

६२३ सत्प्रतिपक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः।

अथाभिधत्से पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधितविषयत्वयोगिना बोधितसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति। न। निरस्तप्रायत्वात्। पक्षपदे सर्वशब्दविशेषणप्रक्षेपाप्रक्षेपपक्षोक्तदोषस्य केवलव्यतिरेक्यव्यापकत्वस्यापि भावात्। किञ्च सोपाधिमसिद्धभेदं वदतां मते सोपाधितया निश्चीयमानेऽपि सर्वे यथोक्तमिदं लक्षणमस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात्।

* अथेति * निश्चितासिद्धादिभावेन सत्प्रतिपक्षताप्रसङ्गनिवारणाय पक्षसत्वादिविशेषणं द्रष्टव्यम्। इदं च मृतकल्पं कथमुज्जीवितुमर्हतीत्याह * नेति * निरस्तप्रायत्वे हेतुं कथयति * पक्षेति * सर्वेति विशेषणं पक्षस्योपादीयते न वा न चेद्भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षता, प्रथमे यत्रैक एव पक्षस्तदव्यापनमिति दोषस्यान्वयव्यतिरेकिकेवलव्यतिरेकिणोरितरेतरसत्प्रतिपक्षत्वाव्यापकस्य च भावादिति भावः। पार्थिवपरमाणुरूपरसगन्धस्पर्शा अनित्याः पाकजत्वाद्घटरूपादिवदित्यस्य पार्थिवपरमाणुरूपादयो नित्याः परमाणुरूपत्वादाप्यपरमाणुरूपादिवदित्यनेन भावकार्यत्वेनोपाधिना निश्चितव्याप्यत्वासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यतिव्याप्तिमाह * किं चेति *

---

१ पदान्तराभावेति सो० पु० पा०।

भागासिद्ध्यादिनाऽपि सत्प्रतिपक्षतामसङ्गं परि-हर्तुं प्रकारान्तरेण लक्षणं शङ्कते ।

६२४ प्रकारान्तरेण लक्षणनिरासः ।

अथ ब्रूषे—असिद्धविरुद्धानैकान्तिकबाधितविषय-त्वहीनेन बोधितसाध्यासत्त्वः प्रकरणसम इति । नैतदपि सुस्थम् । आपाततोऽस्फुरद्दोषेण वस्तुगत्या चासिद्ध्या-दिदोषवता सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात् तदव्यापकत्वा-त् । किञ्च विरुद्धार्थगोचरयोः सत्प्रतिपक्षहेत्वो-र्मध्येऽवश्यमन्यतरासिद्ध्यादिदोषेण भवितव्यमन्यथा ध-र्म्मिणोर्विरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गात् । तत्रैकस्य व्यव-च्छिद्य दोषानिश्चयात्प्रतिहेतावप्यसिद्ध्यादिदोषाशङ्कायामा-पतितायामसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशस्यानिश्चयात् ल-क्षणस्य दुरवधारणत्वम् । न च वाच्यं किमर्थं सत्प्र-तिपक्षहेत्वोरन्यतरासिद्ध्यादिकमवश्यमभ्युपेयं सत्प्रतिप-क्षलणदोषदुष्टत्वादेव तयो न धार्म्मिणो विरुद्धधर्माध्य-स्तत्वमापत्स्यत इति, यतोऽवश्यं दुष्टे हेतौ व्याप्तिः पक्ष-धर्म्मताया वाऽभावेन भवितव्यं तत्सत्त्वाभ्युपगमे साध्य-सत्ताया अभ्युपगमप्रसङ्गात् । बाधादीनामप्युपाधिख्या-पनद्वारा व्याप्त्यादिभङ्ग एव पर्य्यवसानात् । सत्प्रति-पक्षत्वादुन्नीयमानोऽपि व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गो न विशिष्ये-

कस्मिन् हेतौ निर्णेतुं शक्यः अन्यतरस्मिन् व्याप्त्यादिभङ्गेनापि सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तेः अतो विशेषनिष्ठतया तदुन्नयने स्थिते यदि साक्षादस्मात्त्ववधार्य्यते तदानीमसिद्धिः। अथ लिङ्गतोऽनुमीयते तदाऽनैकान्तिकादेरन्यतमं दूषणं वस्तुगत्याऽस्ति सत्प्रतिपक्षे तत्कथमसिद्ध्याद्यन्यतमं नाभ्युपेयं तत्र, तस्माद्यस्य तस्य दोषस्य कुत्र द्वयोर्म्मध्येऽस्तित्वमस्तीत्यन्यतरानिर्द्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां सत्यामसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं दुष्परिहरमेव ।

* अथेति * असिद्धाद्याभासचतुष्केण सत्प्रतिपक्षतानिवारणाय क्रमेण विशेषणचतुष्कं द्रष्टव्यम् । असिद्धत्वादिदुष्टत्वप्रतीतिरहितेन बोधितसाध्यविशेषणत्वं किं वा वस्तुतोऽप्यसिद्धत्वादिहीनेनेति विकल्प्य द्वितीयं अव्याप्त्या दूषयति * नेति * कुत इत्यत आह * आपातत इति * वर्णत्वमुत्पत्तिमदाश्रयं वर्णाश्रयजातित्वात्सत्तावदित्यादेर्वर्णा नित्याः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदित्यादिना झटित्यप्रतीयमानदोषेण सत्प्रतिपक्षत्वस्वीकारादव्याप्तिरित्यर्थः । नापि प्रथमोऽसम्भवादित्यभिप्रेत्याह * किं चेति * वर्णा नित्याः ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववद्वर्णा अनित्याः सामान्यवत्वे सति श्रावणत्वात् ध्वनिवदित्यनयोः प्रतिहेत्वोर्म्मध्येऽन्यतरस्यासिद्ध्यादिदोषेणावश्यं भ-

श्चितत्वमिति निश्चयादप्रतीयमानतथात्वमसिद्धमित्याशयः । उभयोरपि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमितत्वात्सद्धेतुतैव किं न स्यादित्यत आह *अन्यथेति* उभयोरपि सद्धेतुत्वे नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसम्बन्धाद्धर्मिभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु द्वितीयहेतौ न सत्प्रतिपक्षासिद्ध्यादिदोषस्तस्य प्रथमहेतुनिष्ठतयानिश्चयादतोऽसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशसिद्धिरित्यत आह *तत्रेति* हेतोः प्रतिहेत्वोर्वैकस्य विशेषदोषनिश्चये कारणाभावादेकतरमभ्यन्धित्वनिश्चयात्प्रतिहेत्वावपि तच्छङ्कायामापादितायां सत्यामसिद्ध्यादिहीनेनेति विशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । हेतुप्रतिहेत्वोर्मध्येऽन्यतरस्यासिद्ध्यादिकमभ्युपेयमिति यदुक्तं तत्किमर्थमभ्युपगम्यते । धर्मिणो विरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गादिति चेन्न । सत्प्रतिपक्षतालक्षणदोषदुष्टत्वादेव तदप्रसक्तेरित्याशङ्क्याह * न चेति * कुतो न वाच्यमित्यत आह * यत इति * व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामुपेतस्यैव दुष्टत्वस्वीकारे किं बाधकमित्यत आह * तदिति * व्याप्त्याद्यभ्युपगमे व्यापकसत्ताऽभ्युपगन्तव्याऽन्यथा व्याप्तेरेवासिद्धेरिति विरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः । यथा बाधादीनां व्याप्त्यादिभङ्गनिरपेक्षतया दोषत्वमेवं सत्प्रतिपक्षस्यापि तन्निरपेक्षस्य दोषत्वं किं न स्यादित्यत आह * बाधेति * अतोऽसिद्धव्यतिरिक्तहेत्वाभासस्य व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गत्वनियमात् सत्प्रतिपक्षत्वेनापि व्याप्त्यादिभङ्ग उन्नेय इति यावत् । सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमाना व्याप्त्यादि-

भङ्गः प्रथमहेतुनिष्ठतयोन्नीयतेऽन्यथा प्रतिहेतुनिष्ठत्वे सत्प्रतिपक्षत्वस्यैवानुपपत्तेरित्यत आह * सदिति * अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तेरिति हेतुमाह *अन्येति* अन्यतरदोषेणापि विरुद्धधर्माध्यासपरिहारादापाततो दोषस्फुरणाच्च सत्प्रतिपक्षत्वोपपत्तिरित्यर्थः । अस्तु विशेषणैव तदुन्नयनं किमेतावता प्रस्तुते स्यादित्यत आह *अत इति* अविशेषनिष्ठतयेति पदच्छेदः । हेतुप्रतिहेत्वोरन्यतरमात्रनिष्ठतया व्याप्त्यादिभङ्गोन्नयने स्थिते ऽसौ साक्षादुन्नेय उत लिङ्गव्यवधानेन, यद्याद्यस्तदा ऽसावसिद्धः स्यादित्याशयः । द्वितीयं प्रत्याह *अथेति* लिङ्गव्यवधानेन व्याप्त्यादिविरहनिश्चयेऽनैकान्त्यादीनामन्यतमदूषणं सत्प्रतिपक्षं स्यादित्यर्थः । अतः सत्प्रतिपक्षे ऽसिद्ध्याद्यभ्युपगमः किमर्थ इति कथमवोच इत्याह * कथमिति * एवं विशेषणांशासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिमुपपादितामुपसंहरति * तस्मादिति * आदिना असिद्ध्यादिहीनत्वविशेषणस्य निश्चयाभावेऽपि सत्प्रतिपक्षताया दोषत्वं निराकर्तुमशक्यमिति

पुनः शङ्कते ।

६२५ पुनःशङ्का ।

स्यादेतत् । अस्तु लक्षणांशस्यासिद्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोऽपि तावदस्ति ततसंशयेन शङ्कितसत्प्रतिपक्षतादोषग्रस्तत्वादेवासाधकत्वं दूष्यानुमानस्य शङ्कितोपाधावित्रासिद्धिशङ्कया । न च यामसिद्ध्यादिश-

ङ्कामुपजीव्य सत्प्रतिपक्षादिशङ्का दोषः स्यात् सैव तदा दोष इति वाच्यम् । असिद्ध्यादिशङ्काया एव ताद्दृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदुपजीवकत्वादिति ।

* स्यादेतदिति * तन्निश्चयाभावे कथं दोषत्वं सत्प्रतिपक्षत्वस्य तत्राह *संशयोऽपीति* दोषहीनस्य निश्चयाभावेन नियतत्वाभावेऽपि सन्दिग्धतया पाक्षिकमस्तित्वमस्त्येवेत्यर्थः । दोषहीनत्वविशेषणस्य सन्दिग्धतया पाक्षिकप्राप्त्या किं स्यादित्यत आह * तदिति * तत्संशयेन पाक्षिकप्राप्त्या दूष्यानुमानस्य प्रथमहेतोरसाधकत्वं भविष्यति । कुत इत्यत उक्तं शङ्कितः सत्प्रतिपक्षतालक्षणो दोषस्तेन ग्रस्तत्वादिति । दोषाशङ्कया हेतो राभासत्वे दृष्टान्तमाह *शङ्कितेति* शङ्कित उपाधिर्लक्षणसंशयाच्छाकाद्याहारपरिणत्यादिर्यस्य तस्मिन्, शङ्क्यमानोपाधिनाऽसिद्धिशङ्कया ग्रस्ततया दूष्यानुमानस्य साध्यासाधकत्ववदित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षताऽसिद्ध्यादिशङ्कामुपजीव्य दोषो भवति नान्यथा यतो दुष्टे हेतौ व्याप्तेः पक्षधर्मताया वा ऽभावेन भवितव्यमित्यादौ कथितन्यायेन तथाच सैव दोषो ऽस्तु उपजीव्यतया पुरःस्फूर्तिकत्वादित्यत आह * न चेति * कुतो न वाच्यमित्यत आह *असिद्ध्यादीति* सत्प्रतिपक्षताशङ्कामुपजीव्यासिद्ध्यादिशङ्काया जायमानत्वात्ताद्दृशहेतुदर्शनमूलतया सन्दिग्धासिद्ध्यादिहीनप्रतिहेतुदर्शनासिद्धि सा हेतोरसिद्ध्यादिशङ्का, सत्प्रतिपक्षता

शङ्का स्वात्मनो दोषत्वार्थमसिद्ध्यादिशङ्कामुपजीवति, असिद्ध्यादिशङ्का तु स्वसिद्धये सत्प्रतिपक्षताशङ्कामिति परस्परोपजीवकभावाविरोध इति यावत्।

अतिप्रसङ्गेन निराकरोति।

६२६ शङ्कानिरासः।

मैवम्। यतः शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाप्येवं सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत। ननु भवत्वेवमपि तेन किन्नाम भवेत्? तस्यासिद्धतया हीनबलस्य सिद्ध्यादिमता पक्षबाधं विधूय न किञ्चिदन्यत्। बाधादेव तर्हि न तेन सत्प्रतिपक्षतेति चेन्न। सान्दिह्यमानासिद्धतया सत्प्रतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं परहेत्वसाधकत्वप्रसाधकत्वं भविष्यति हेत्वाभासत्वाविशेषात्। हेत्वाभासान्तरं न दोषसंशयापादकमतो नैवमिति चेन्न। तर्हि यमुपाधिमादाय न्यूनबलतया बाध्यता तमादायैव तथाविधोपाधेर्दोषसंशयक्षमत्त्वादेव। किञ्च क्वचित्सत्प्रतिपक्षत्त्वनिश्चयाभावे संशयानुपपत्तिः।

* मैवमिति * अतिप्रसङ्गमेव हेतुतया स्पष्टयति* यत इति * अनिश्चितदोषहीनत्वेनापि सत्प्रतिपक्षधर्मत्वे शङ्कितोपाधितया सन्दिग्धासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षधर्मता स्यादिद न्तदुदाहरणं नित्याः परमाणवो भावत्वे सत्यकार्यत्वादात्मवदित्यस्यानित्याः परमाणवः पृथिव्यादिजातीयत्वाद्घटादिवदित्यनेन विपक्षबाधक-

पक्षानुकूलपक्षराहित्येन शङ्कितोपाधिनाऽपीत्यर्थः। नाऽयं प्रसङ्ग एवमिष्टत्वादेवेति चोदयति * नन्विति * ननु भवत्त्वेवमपीति केचित्पठन्ति तस्मिन् पाठे शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाऽपि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्याशङ्क्य सिद्धान्त्येवाह * नन्विति * पुनः पृच्छति * किमिति * तेन सत्प्रतिपक्षत्वन्नभवेदित्यर्थः । प्रथमपाठ एक एवार्थ इत्यस्तदा तेनापि सत्प्रतिपक्षत्वे किमनिष्टं स्यादित्याशयः । उत्तरमाह * तस्येति * तस्य प्रतिहेतोरसिद्धत्वेन हीनबलस्य सिद्ध्यादिमताऽन्यहेतुना पक्षबाधसाध्यबाधं विहाय नान्यत् किञ्चिद्भवेत् प्रबलेन दुर्बलबाधस्य युक्तत्वादिति कालात्ययापदिष्टे ऽपि प्रकरणसमलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । तर्हि शङ्कितोपाधेरुत्तरहेतोः पूर्वहेतुना बाधितत्वेनाभासत्वात्तेन प्रथमहेतोः सत्प्रतिपक्षता नस्यादिति लब्धावसरः प्रत्यवतिष्ठते * बाधादिति * अन्योन्यं समबलयोः सत्प्रतिपक्षता समबलत्वं चान्योन्यहेतुप्रतिदर्शनात् ज्ञायते बाधे तु नैवमित्याशयः।प्रतिहेतौ दोषस्य सन्दिग्धतया पूर्वहेत्वसाधकत्वमसाधकत्वं न सिद्ध्यति सन्दिग्धासिद्ध्यादितया तस्याभासत्वादिति परिहरति *समिति* हेत्वाभासेनासत्प्रतिपक्षतापादनं न घटते यदि तर्हि वाद्युक्तो हेतुरसाधकः सत्प्रतिपक्षत्वादित्यपि सत्प्रतिपक्षत्वादिना वक्तुमयुक्तमसिद्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयेन प्रतिहेतोः संदिग्धासिद्धतयाऽऽभासत्वाविशेषादित्याशयः। सोपाधिकं यदसिद्धं तत्र दोषसंशयापादकं स-

त्प्रतिपक्षस्तु तदापादको शङ्कितोपाधित्वेन न्यूनबल-त्वाभावादतो न सोपाधिकेन सत्प्रतिपक्षतापादनाभा-वेऽपि सत्प्रतिपक्षहेतोः परहेत्वसाधकत्वं न भवि-ष्यतीत्यभिसन्धिराशङ्कते * हेत्वाभासान्तरमिति * वैषम्यासिद्ध्या परिहरति * नेति * यदि दोषसंशय जनकेन सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टं तर्हि तथाविधोपाधेः श-ङ्कितोपाधेर्दोषसंशयक्षमत्वादेव तेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं । तदेव कथमित्यत आह * तर्हि यमिति * यथा सत्प्र-तिपक्षस्थले द्वितीयस्य दुष्टत्वसंशये प्रथमेऽपि दोष-शङ्का तथा ऽत्राप्युपाधिसन्देहेन द्वितीयस्य सन्दि-ग्धासिद्ध्यादिदोषतया प्रथमे ऽपि सन्देहो जायतेऽत उभयथाऽपि दोषसंशयजनकत्वस्य तुल्यत्वान्न वैषम्य-मित्यर्थः। यदुक्तं शङ्कितसत्प्रतिपक्षत्वं तन्न सम्भवती-त्याह * किं चेति * उक्तयुक्त्या सर्वत्र सत्प्रतिपक्षो-दाहरणं सत्प्रतिपक्षत्वसंशयः क्वचित्तन्निश्चयाभावे कथं स्यादन्यत्रानिश्चितस्य संशयकोटित्वाभावान्निश्च-यपूर्वकत्वात्संशयस्येत्याशयः ।

प्रकारान्तरेण लक्षणं शङ्कते ।

६२७ सत्प्रतिपक्षलक्षणान्तरनिरासः ।

अथान्यथाकारं लक्षणमभिधत्से असिद्धविरोधव्य-भिचारकालात्ययापदेशविरहितया प्रतीयमानेन बोधि-तो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकरणसम इति । एत दपि विचारासहम् । केन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतं किं प्रत्यनुमानप्रयोक्त्रा ? अथ प्रथमानुमानवादिना ? द्वाभ्या-

मपि वा? येन केनचिद्वा? । न तावदाद्यः स्वयं दोषं जानतोऽपि दूषणान्तरापरिस्फूर्त्तौ यद्ययं दोषं न प्रतिसन्धास्यति तदाऽभीष्टमेव । अथ प्रतिसन्धास्यति तदानीमन्यथापि ममास्फुरद्दोषान्तरस्य पराजये अनेन कक्षान्तरारूढायां कथायां शाखान्तरं वा सङ्क्रमितुमवकाशमासादयिष्यामीत्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य मयि वदत्यसत्पक्षोऽपि निर्व्वहतीति लोके प्रकर्षदर्शनार्थं कथमपि ग्रन्थकारादिभिरुक्तस्य वा तथाविधप्रतिहेतौ निर्व्वाहार्थमन्यानुयुक्तस्य प्रौढप्रज्ञस्य स्फुरद्दोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणदर्शनात् । तत्र परेण दोषानुद्भावने जयस्यापि भावात् ।

* अथेति * असिद्ध्यादिरहितेन बोधितसाध्यविपर्ययः प्रकरणसम इत्युक्त उक्तानवधारणलक्षणदोषपरिहाराय प्रतीयमानेति विशेषणमिह तु प्रतीयमानत्वविशेषणाधिक्यान्न पूर्वोक्तदोषावकाशस्तथा प्रतीयमानत्वस्य निश्चेतुं शक्यत्वाद्वस्तुतोऽसिद्ध्यादिमत्वेऽपि न तथा प्रतीतिरपि तु तद्धीनतयेति तात्पर्यम् । पराकरोति *एतदिति* विचारासहत्वं कथमित्यत आह * केनेति * हृदि कृतान्विकल्पान् करोति *किमित्यादिना* कस्मिन् सति किं स्यादित्यत आह * न तावदिति * अल्पप्रज्ञस्य स्वप्रयोक्तव्यप्रतिहेतावसिद्ध्यादिदोषं जानतोऽपि वादिप्रयुक्तहेतौ

सत्प्रतिपक्षत्वातिरिक्तासिद्धयादिदोषान्तराऽपरिवृत्तौ स्फुटदोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणदर्शनादित्यन्वयः। व्यक्तदोषेण सत्प्रतिपक्षीकरणे को ऽभिप्रायस्तस्येत्यत आह * यदिति * यद्यस्य वादी प्रतिहेतोर्दोषं न प्रत्यभिजानाति तदा ममेष्टं जेतृत्वमेव ज्ञाततत्त्वस्यैव कथाधिकारादथ प्रतिसन्धास्यति तदानीमनेन– प्रतिहेतूपन्यासेन कथायां कक्षान्तरारूढायां सत्यां शाखान्तरं– पदकान्तरं सङ्क्रामयितुमवकाशमासादयिष्यामीत्यभिप्रायवतः। एवमभिप्राये मूलमाह * अन्यथाऽपीति * अप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तिः श्रेयसीति न्यायादित्यर्थः। उद्दण्डपण्डितस्यापीत्थम्भूतप्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणं दृश्यत इत्याह * प्रौढेति * तस्याऽप्यभिप्रायमाह * मयीति * मयि वदत्यसत्पक्षोऽपि निर्वहति किमु सत्पक्ष इति लोके स्वातिशयप्रकटनार्थम्। तस्यैव पुनराभिप्रायान्तरमाह * कथमपीति * ग्रन्थकारैर्गुरुभिर्वा प्रयुक्तस्य स्फुटदोषस्य प्रतिहेतोः कथं निर्वाह इत्यन्येन–शिष्येण वादिना वा पृष्टस्य तन्निर्वाहार्थं सत्प्रतिपक्षीकरणदर्शनात्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः। तत्र विजयफलमपि पाक्षिकमस्त्येवेत्याह * तत्रेति * एकान्तं पराजयात्परं जयसंशय इत्याशयः।

प्रतीयमानत्वमपि किं निश्चीयमानत्वमुत सम्भावनेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह।

६२८ लक्षणघटकप्रतीयमानत्वविकल्पनिरासः।

किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता त्रिवक्षिता

तदानीमसम्भव एव, यतो विरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यं दोषः, स च कस्यास्त्विति तदा निर्द्धारयितुमशक्यतया प्रतिहेतावपि तत्संशयात्। अथ सम्भावना प्रतीयमानता, तदोद्भावनसम्भावनां दूषयन्तो यद्वक्ष्यामस्तदेव दूषणमतिदेष्टव्यम्।

* किं चेति * असिद्ध्यादिसद्भावे सन्देहासत्त्वात्तन्निरूपणनिश्चयः किं नेष्यते इत्यत आह * यत इति * स दोषो वादिप्रयुक्तहेतुनिष्ठतया निश्चीयते इत्यत आह * स चेति * द्वितीयमनुवदति * अथेति * अपवदति * तत्रेति * व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गदोषप्रकृतहेत्वपेक्षाविशेषवत्त्वेनानुद्भाव्यमानतया सम्भाव्यमानेन बोधितो वदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः प्रकरणसम इति लक्षणे यद्युद्भावनाकालात्पूर्वकालिकासम्भावना विवक्षिता तदा पश्चादुक्तेऽपि प्रतिहेतुदोषे पूर्वकालिकानुभावने प्रतीकारो न कश्चिदिति सर्वहेत्वाभासः सत्प्रतिपक्षीकरणं स्या,द्यथोद्भावनस्य योऽवसरो भविष्यति तत्कालिकतया, तदा सत्प्रतिपक्षानुत्पादककाले स नास्तीति विशेषणाभावाल्लक्षणाभाव इत्यनुद्भावनायाः सम्भावनानिरासयुक्त्यैव निरस्तं स्यादित्याशयः।

एवमाद्यं कल्पमपोह्य परिशिष्टानपवदति।

६२९. द्वितीयतृतीयचतुर्थकल्पनिरासः।

नापि द्वितीयतृतीयचतुर्थाः, परबुद्धेर्दुरवधारणतया

---

१ अपि इति का०मु०पु०पा०।

परस्यासिद्ध्यादिविरहितस्त्वबुद्धिरत्र भविष्यतीत्यग्रेऽवधारयितुं प्रमाणाभावेनाशक्यत्वात् कथं सत् प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय व्युत्पादयेत् । शङ्कान्तरञ्चात्र निरसिष्यामः ।

* नापीति * वादिप्रयुक्तहेतोः सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय लक्षणप्रदर्शनेन कथं तां व्युत्पादयेत् कथं वा नेत्यत आह * परेति * परस्यात्र प्रतिहेतावसिद्ध्यादिदोषराहित्यबुद्धिर्भविष्यतीति निश्चेतुमशक्यत्वाद्शक्यत्वं वा कथं ? परबुद्धेः प्रमाणाभावेन दुरवधारणतयेति । प्रतिहेतावुपन्यस्ते परेण दोषानुद्भावनलिङ्गेन पश्चात् ज्ञातुं शक्यत इत्यत आह * अग्र इति * प्रतिहेतूपन्यासकाल एव तथा प्रतीयमानत्वमुपयुक्तं प्रामाणिकव्यवहारस्य निश्चयपूर्वकत्वादिति यावत् । प्रतिहेतोर्निर्दोषतया स्वेन निश्चितत्वात्परस्याप्यत्र दोषाभावबुद्धिर्भविष्यतीति सम्भावनेन इष्टफलप्रवृत्तिवत्प्रतिहेतूपन्यास इत्यत आह * शङ्केति *.

गदितमेव भङ्गं लक्षणान्तरेऽप्यतिदिशति ।

६३० दूषणातिदेशः

एतेनासिद्धिविरोधकालात्ययापदेशव्यभिचारवत्तया व्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्तया वा ऽगृह्यमाणेन बाधितसाविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति निरस्तम् । केनाऽगृह्यमाणत्वमिति निर्वक्तुमशक्यत्वात् ।

* एतेनेति * पूर्वत्रासिद्ध्यादिराहित्यतया प्रती-

१ विरहितया बुद्धिरत्र न भविष्यतीति सो॰ पु॰ पा॰ ।

यमानत्वमुक्तमिह तु तद्वत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमिति विशेषः। एतेनेति परामृष्टहेतुं स्पष्टयति * केनेति * प्रत्यनुमानप्रयोक्त्रा द्वाभ्यामपि वा केन चिद्वेति पर्यनुयुक्तेन निरूप्य दर्शयितुमशक्यतया लक्षणासिद्धेः प्रागुक्तीतनिरस्तमित्यर्थः।

उक्तलक्षणत्रयस्य साधारणं दूषणमाह।

६३१ लक्षणत्रयसाधारणो दोषः।

किञ्च, सर्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्यादिग्राहकानुमानैर्बाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकत्वम्। एतेन स्वार्थानुमाने तदाभासेऽपि वा सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वमपोढम्।

* किं चेति * परमाणुः सावयवः संयोगित्वाद्घटवदित्येतस्मिन्नणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतरतमभावत्वान्महत्परिमाणतारतम्यवदित्यनेन धर्मिग्राहकेण बाधिते ऽपि गतत्वादतिव्यापकत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणस्योपजीव्यत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वस्वीकारात्तद्[2]रहितत्वेन ज्ञायमानत्वस्यासिद्ध्यादिरहिततया समानबलत्वस्य लक्षणत्रयस्य भावादित्यर्थः। आदिपदेन लिङ्गग्राहकसङ्ग्रहः। मनो विभु ज्ञानासमवायिकारणाधिकरणत्वादात्मवदित्युदाहरणे युगपत् ज्ञानानुपपत्त्या क्रमदृष्टत्वलक्षणलिङ्गग्राहकबाधिते ऽपीति। यदुक्तं परयुक्तैः परस्यावधारणासम्भवेन सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतिज्ञाय व्युत्पादयितुमशक्यमिति किं तत् स्वार्थानु-

१ बाधितेऽपीति सां० पु० पा०।
२ तद्विरहितत्वेनज्ञायमानेति सां० पु० पा०।

मान एव सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वात्तत्र च स्वप्रयोऽप्यप्रतिहेतौ दोषराहित्यस्याग्रत एव प्रत्येतुं शक्यत्वादित्यत आह * एतेनेति *

यावद् धर्मिग्राहकेऽधिकबलवत्वं विशेषो गृह्यते सत्प्रतिपक्षे त्वगृह्यमाणविशेषबोधितसाध्यव्यतिरेकित्वं विवक्षितमतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

६३२ सत्प्रतिपक्षे विशेषशङ्कानिरासः ।

अथोच्यते अगृह्यमाणविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययः प्रकरणसम इति । अस्तु तावत् केनागृह्यमाणत्वमित्यादिविकल्पदोषाभिधानं, यदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषशब्देनाभिप्रेत स्तदा तदग्रहणं क्वचिदपि नास्तीति सर्वाव्याप्तिः । अथ हेतुदोषलक्षणो विशेषोऽभिमत स्तदा धर्म्यादिग्राहकानुमानबाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकता, अगृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बाधितसाध्यविपर्य्ययत्वात्तस्यापि, तत्र हेतुदोषस्याभावादेवागृह्यमाणविशेषत्वात् । न चागृह्यमाणपरमार्थस्थितहेतुदोषरूपविशेषेणेति कृते निस्तार स्तथा सति सत्प्रतिपक्षहेतुकः सत्प्रतिपक्षो न व्याप्यते । परमार्थतास्तिष्ठतीति च दर्शनीयं न च ज्ञेयमिति च महती प्रज्ञा । न चागृह्यमाणहेतुदोषहेतुगुणरूपविशेषेणेति विशेषणे विवक्षिते निस्तारः, व्यतिरेकिण्य-

१ हेतुरित्यधिकं का० मु० पुस्तके ।

न्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः सपक्षसत्त्वलक्षणो गृह्यते इति तदव्यापकत्वापत्तेः ।

* अथेति * इदमपि प्रागुक्तदोषलङ्घनाऽजङ्गालमेवेत्याह * अस्त्विति * विशेषोऽपि यः कश्चिद्विवक्षित उत हेतुदोषरूप इति विकल्प्य प्रथममनुवदति * यदीति * उत्तरहेतुत्वादिरूपविशेषस्य ग्रहणाल्लक्षणासिद्धिरिति दूषयति * तदेति * द्वितीयमुपादत्ते * अथेति * प्रागुक्ताव्याप्त्यैव दूषयति * तदेति * तामेवाव्याप्तिमुपपादयति * अगृह्यमाणेति * धर्मिग्राहके हेतौ कथं हेतुदोषरूपविशेषस्याग्रहणं स्यादत आह * तत्रेति * परमार्थतो ऽविद्यमानहेतुदोषरूपविशेषो न गृह्यते यस्मिन् तस्मिन् बाधितसाध्यविपर्ययत्वं धर्मिग्राहके त्वविद्यमानस्येति न दोष इत्याशङ्क्याह * न चेति * कुतो न निस्तार इत्यत आह * तथेति * सन्निरवद्यः प्रतिहेतुर्यस्य सत्प्रतिपक्षस्य स सत्प्रतिपक्षहेतुः । आकाशमनित्यं बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणाधिकरणत्वात् घटवदित्ययमाकाशनित्यन्निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदित्यनेन सत्प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षो न व्याप्येतेत्यव्याप्तिरित्यर्थः । परमार्थतः सतो ऽप्यग्रहणमङ्गीकृत्याऽव्याप्तिरुक्ता सम्प्रति तदेव न सम्भवतीत्याह * परमार्थेति * लक्षणविशेषणतया दोषस्य परमार्थसत्त्वं परं प्रति प्रतिपादनीयं स्वयं च ज्ञेयमिति तदज्ञानं न सम्भवतीत्याशयः । महती प्रज्ञेत्युपहासः । अगृह्यमाणहेतुदोषरूपो हेतुगुणरूपो वा विशेषो यस्य तद्बाधितसाध्यविपर्ययत्वं प्रकरणसमत्वं वि-

यच्चितमेवं च नातिव्याप्तिर्धर्म्यादिग्राहके दोषरूपवि-शेषाग्रहणे ऽप्यबाधितविषयत्वगुणरूपविशेषग्रहणा-न्नाव्याप्तिः सत्प्रतिहेतुके प्रकरणसमे गुणदोषयोर्द्व-योरप्यग्रहणादित्यत आह * न चेति * कुतो न नि-स्तार इत्यत आह * व्यतिरेकीति * क्षित्यादिकं स-र्ववित्कर्तृकं कार्यत्वादिति व्यतिरेकिणः जगत्कर्ता न सर्वज्ञः कर्तृत्वात् कुलालवदित्यन्वयिना स किञ्चिदज्ञः कर्तृत्वात् कुलालवदित्यन्वयव्यतिरेकिणा च गृह्यमा-णसपक्षसत्वलक्षणसत्प्रतिपक्षे ऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय व्यतिरेकिणा विशे-षणान्तरं शङ्कते ।

६३१ विशेषणान्तरशङ्कानिरासः ।

अथाऽगृह्यमाणव्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गरूपविशेषणेति क्रियते, तदा प्रष्टव्यं किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टं, यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य तदा प्रसिद्धासिद्ध्यादिमात्रं हेत्वा-भासमपेक्ष्य विशेषो गृह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति ततोऽव्यापकत्वम् ।

* अथेति * व्याप्तिपक्षधर्मतया भङ्गो ऽसत्वमभ-ङ्गश्च सत्वं तयोः सत्त्वं तदुभयरूपविशेषो न गृह्यते यस्य तद्बाधितसाध्याविपर्ययत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमतो ना-तिव्याप्तिर्धर्म्यादिग्राहके तद्रूपविशेषग्रहणान्नाप्यव्याप्तिः केवलव्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे तत्रा-पि पक्षधर्मत्वादिभङ्गादेरग्रहणस्य तुल्यत्वात्सपक्षस-त्वविशेषेऽपीत्यर्थः । विशेषस्य प्रतियोगिनिरूप्यतया

प्रतियोगिरूपं यत्किञ्चिदुत प्रकृतहेतुरेवेति विकल्पय-न्नाह * तदेति * अस्तु प्रथम एव विशेषप्रतियो-ग्युपादाने कारणाभावादिति शङ्कते * यदीति * दूषयति * तदेति * प्रसिद्धो ऽसिद्ध्यादिभावो यस्य हेत्वाभासस्य तमपेक्ष्य व्याप्तिपक्षधर्मतयोरभङ्गरूपो विशेषः सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति तदव्यापकत्व-मित्यर्थः ।

द्वितीयमाशङ्कते ।

६३४ द्वितीयकल्पनिरासः ।

अथ प्रकृतविरोधिनं हेतुमपेक्ष्य, तदा लक्षणवाक्य-मीदृशं पर्य्यवस्यति, व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो यस्य विशेषो न गृह्यते तेन बोधितो यदी-यसाध्यव्यतिरेकः स प्रकरणसम इति । ईदृशमप्येतद्वा-क्यं व्याकारमर्हति । तथा हि व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति मिलि-तस्य भङ्गाभङ्गपदसम्बन्धे विवक्षिते प्रत्येकोदाहरणोति-व्याप्तिः तद्भङ्गाभङ्गरूप इत्यस्य च मिलितस्य विशे-षपदसम्बन्धेऽभिप्रेते सर्वथा सम्भावितया सर्वाव्याप्तिः।

* अथेति * अस्मिन् पक्ष इदं दूषणमिति दर्श-यितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवसानं दर्शयति * तदेति * कीदृशमित्यत आह * व्याप्तीति * एवं वाक्यं पर्यव-साययित्वा दूषणाभिधानायोपक्रमते * ईदृशमि-

१ उदाहरणेऽव्याप्तिरिति सो० पु० पा० ।

ति * व्याकारं व्याख्यानमित्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतयो-र्मिलितयोर्भङ्गाभङ्गपदसम्बन्ध उत प्रत्येकं, यद्याद्यः तदा वस्तुतो व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरभङ्गादौ वा सति तदग्रहणमात्रेणासिद्धभेदेनापि सत्प्रतिपक्षता स्या-दित्येकं पक्षं बहिरेव दूषयित्वा द्वितीयं प्रत्या-ह * तथा हीति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवन्नित्यः शब्दः सदकारणत्वादात्मवदित्यादौ यत्र व्याप्तेरेव भङ्गाभङ्गरूपविशेषो न गृह्यते वस्तुतः पक्ष-धर्मतायां सत्यां तत्रापि सत्प्रतिपक्षतेष्टा सा न स्यादे-वमाकाशमनित्यं महाभूतत्वात्पृथिवीवदित्यत्राकाशं नित्यं क्षणिकविशेषगुणाधिकरणत्वादात्मवदित्यत्रापि पक्षधर्मताया एव तौ न गृह्येते व्याप्तिः पुनरस्त्येव तत्रा-पि सत्प्रतिपक्षता न स्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः। न च वा-च्यं वादिप्रयुक्तहेतौ पक्षधर्मताव्याप्तिभङ्गाभङ्गग्रहणे प्रतिहेतावपि तदुभयसत्त्वे तदुभयाग्रहणं तुल्यमेवेति, यतः कस्य चित्कदा चित्सत्यवैकतरस्मिंस्तदसत्त्वभ्रा-न्त्युपपत्तेस्तथापि वस्तुतो दोषाभावेन सत्प्रतिपक्षत्व-सम्भवादिति । भङ्गाभङ्गयोरपि मिलितयोर्विशेषप-दसम्बन्ध उत प्रत्येकं यदि प्रत्येकं तदा भङ्गरूपविशे-षाग्रहणाद्धर्म्यादिग्रहबाधिते सत्प्रतिपक्षता स्यादित्य-तिव्याप्तिरेवमभङ्गरूपविशेषाग्रहणात्सोपाध्यसिद्धेना-पि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्येकमुद्ग्रन्थमेव परास्य प्रथमं प्रत्याह * तदिति * भङ्गाभङ्गयोर्भावाभावात्मतया विरुद्धयोरेकत्रासम्भवेन तदुभयाग्रहणासम्भवाल्लक्षणा-सम्भव इति भावः ।

दोषान्तरं वक्तुं भूमिकामारचयति।

६३. दोषान्तरोपपादनम्।

अपि चैवमस्य वाक्यस्यार्थो वक्तव्यः व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्त्यभङ्गरूपः पक्षधर्मताभङ्गरूपः पक्षधर्मत्वाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो विशेषो न गृह्यते यस्य तेन बाधितो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स प्रकरणसमः, तथा सति परमाणु निरवयवो विश्रान्तपरिमाणतरतमादिभावत्वाद्व्योमवदित्युक्ते परमाणुः सावयवो मूर्त्तत्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिवाद्युक्तेन परमाणुधर्मिग्राहिणोऽप्यणुपरिमाणतरतमादिभावः क्वचिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमादिभावत्वात् महत्परिमाणतरतमादिभाववदित्यादेः सदनुमानतयेष्टस्य पक्षधर्मताबलेन तदीयनिरवयवत्वेऽपि प्रमाणतां गतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यात्। यश्चास्य सदनुमानतां न मन्यते[1] तं प्रत्येवम्प्रायाणि बहून्युदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः। न च सोऽपि तथाऽस्त्येव, तस्य धर्मिसिद्ध्यर्थमुपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात्।

* अपि चेति * व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्तेरभङ्गरूपो विशेषस्तथा पक्षधर्मतारूपभङ्गस्तदभङ्गरूपश्च विशेषो यस्य प्रकृतहेतुमपेक्ष्य न गृह्यते बाधितसाध्यव्यतिरेकः प्रकरणसम इति वाक्यार्थो वक्तव्य इत्यर्थः। यदर्थं वाक्यार्थ उक्तस्तमतिप्रसङ्गमिदानीं दर्शयति * तथे-

१ मंस्यत इति का० मु० पु० पा०।

ति * विश्रान्तः परिमाणतरतमभावो यस्मिन्स त-थोक्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादादिपदेन ततो ऽप्यतिशयः स्वीक्रियते द्व्यणुकव्यवच्छेदाय । प्रतिवाद्युक्तेनानुमानेन परमाणुधर्मिग्राहिणो ऽपि तदीयनिरवयवत्वेऽपि प्रमाणतां गतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यादिति सम्बन्धः । धर्मिग्राहकानुमानं दर्शयति * अणुपरिमाणेति * अस्तु तथेति न वक्तव्यमित्याह * सादिति * कथं तस्य सत्प्रतिपक्षताप्रसङ्ग इत्यत आह * पक्षेति * वाद्युक्तविश्रान्तपरिमाणतरतमादिभावत्वादिति प्रकृतहेतुमपेक्ष्य प्रतिवाद्युक्तमूर्त्तत्वहेतोः कार्यद्रव्यत्वोपाधिनाऽतीतः कालो गृह्यमाणविशेषत्वात्तेन द्वितीयेन परिमाणतरतमभावत्वादित्यस्य तृतीयस्य धर्मिग्राहिणोऽपि सत्प्रतिपक्षता स्यादुक्तलक्षणसद्भावादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तर्हि परिमाणतारतम्यविश्रामाधिकरणत्वमेव निरवयवत्वं तदनधिकरणस्य रूपादेरपि निरवयवत्वात्परमाण्वनिष्टेश्च कैश्चिदित्यत आह * यश्चेति * विमतः प्रत्ययो यथार्थः प्रत्ययत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्युक्ते विमता प्रवृत्तिः पुरोवर्त्तिरजतज्ञानपूर्विका रजतेच्छाधीनपुरोवर्त्तिप्रवृत्तित्वात्सम्प्रतिपन्नवादित्यनेन विमतः कालो यथार्थज्ञानव्याप्तो ज्ञानकालत्वात्सम्प्रतिपन्नज्ञानकालवदित्याद्युदाहृत्य तत्र प्रसङ्गो द्रष्टव्य इत्यर्थः । नायं प्रसङ्ग एवमिष्टत्वादित्यत आह * न चेति * कुतो नेत्यत आह * तस्येति * परमाणुधर्मिग्राहिणः सावयवत्वहेतुं प्रत्युपजीव्यत्वेन ततोऽधिकबलत्वान्न तेन सत्प्रतिपक्षता धर्मिसिद्धावेव सावयवत्वधर्मस्य

साधयितुं युक्तत्वादित्यर्थः ।

धर्मिग्राहकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षताप्रसक्तिनिवारणाय विशेषणान्तरपुरस्कारेण शङ्कते ।

६३६ विशेषणान्तरशङ्कानिरासः ।

तद्व्यवच्छेदार्थं स प्रकृतः प्रकरणसम इति कर्त्तव्यमिति चेत् तथाप्यनुपपत्तिः, अत्र हि यदि यस्य[1] न गृह्यत इति सम्बन्धस्तेन यतसम्बन्धितया न-गृह्यत इत्यर्थो विवक्षित स्तदा ऽव्यापकत्वं दोषस्तथा हि—यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्त्यादिभङ्गः सत्प्रतिपक्षदशायामगृह्यमाणः तत्र नास्त्येतल्लक्षणं न हि तत्र व्याप्त्यादिभङ्गो विशेषोऽपि तु प्रकृतहेतुना सह साधारण एव ।

* तदिति * व्याप्तिभङ्गादिरूपः प्रकृतहेतुतो विशेषो न गृह्यते यस्य तेन बोधितसाध्यव्यतिरेकः प्रथमहेतुः प्रकरणसम इति विशेषणान्न धर्मिग्राहिणस्तथात्वं तस्य प्रथमत्वाभावादिति भावः । असमर्थमिदं विशेषणं तथापि लक्षणस्यानुपपत्तेरिति परिहरति * तथाऽपीति * कथमनुपपत्तिरित्याशङ्क्य विशेषो न गृह्यते यस्येति लक्षणवाक्ये विशेषो यस्य न गृह्यते इत्यन्वयः, किं वा यस्य विशेषो न गृह्यते, इति विकल्प्य प्रथममनुवदति * अत्रेति * दूषणाभि-

१ विशेषो इत्यधिकं का० मु० पुस्तके ।

धानाग्र वाक्यस्य पर्यवसितमर्थमाह * तेनेति * यस्येति षष्ठ्यन्तपदस्य न गृह्यते इत्यनेन सम्बन्धाङ्गीकारेण यत्सम्बन्धितया न गृह्यते विशेष इति विवक्षितार्थः स्यादित्यर्थः। अस्तु को दोष इत्यत आह * तदेति * प्रतिज्ञातमव्यापकत्वमुपपादयति * तथा हीति * नित्यः शब्दः ध्वन्याद्यन्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदनित्यः शब्दः सामान्याद्यन्यत्वे सति श्रावणत्वात् ध्वनिवदित्यादौ यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्त्यादिभङ्गस्तत्रैतल्लक्षणं नास्ति अस्ति च सत्प्रतिपक्षत्वमित्यव्याप्तिः। एवं तर्हि सत्प्रतिपक्षतैव तत्र नास्तीत्यत आह *सदिति* अगृह्यमाणत्वदशायां सत्प्रतिपक्षत्वमिति यावत्। कुतो लक्षणाभाव इत्यत आह *न हीति* व्याप्त्यादिभङ्गो ह्यगृह्यमाणोऽपि न विशेष इत्यर्थः। किं रूपस्तर्हि व्याप्त्यादिभङ्ग इत्यत आह * अपित्विति * साध्यद्वयसाधकतया प्रसिद्धसाधनद्वयेऽपि विद्यमानत्वात्प्रकृतहेतुना सह प्रतिहेतोः साधारण एवेत्यर्थः।

उक्तातिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते।

६३७ अतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः।

नन्वत्यन्तासतो व्याप्त्यादिभङ्गरूपस्य विशेषस्यापि तावत्तत्राग्रहणमस्ति तदादायैव लक्षणं तद्यापि भविष्यति?, तर्हि यत्र वादी स्वहेतुसाधारणं व्याप्तिभङ्गादिदोषं जानन् प्रतिहेतुनिष्ठतया परस्योद्भावयति परश्च परिह-

र्त्तुं न शक्नोति तत्राप्येवं सत्प्रतिपक्षता ऽक्षतैव स्यात् यत उक्तरूपविशेषवत्तया तेनासौ न गृहीतः उक्तरूपस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात् ।

नन्विति यद्यप्यस्य व्याप्त्यादिभङ्गस्य हेतुद्वयविशिष्टतया साधारण्यात् विशेषता नास्ति तथाऽपि विशेषाग्रहणमस्त्येव विद्यमानव्याप्त्यादिभङ्गस्य साधारणत्वेनाविशेषत्वादन्यस्य चा ऽसत्यत्वादत्यन्तासतो ग्रहणायोगादग्रहणमस्तीत्याशयः । तेन किं स्यादित्यत आह * तदिति * तदग्रहणमादाय लक्षणं तदुदीरितोदाहरणव्यापि भविष्यति क्व चित्सतस्तस्याग्रहणं क्व चिदसतः यदि यस्य विशेष इति सम्बन्धस्तदा सत्सम्बन्धितया न चैवमित्याशयः । तर्हि यत्र सत्प्रतिपक्षता नास्ति तत्रापि लक्षणप्रसङ्ग इत्यतिव्याप्त्या दूषयति *तर्हीति * अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्यादौ यत्र विषये वादिप्रतिवादिभ्यां हेतुप्रतिहेतुप्रयोगे प्रतिवादी स्वहेतुसाधारणं व्याप्त्यादिभङ्गं प्रतिहेतौ जानन्नपि प्रतिहेतुनिष्ठतया परस्योद्भावयति तत्राप्येवं सति सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यतिव्याप्तिः । व्याप्तिभङ्गस्य हेतुद्वयसाधारणत्वे कथं परं प्रत्येव तदुद्भावनमित्यत आह * परश्चेति * परश्च कृतकत्वस्यानित्यत्वेन व्याप्त्यान्नित्यत्वेन व्याप्तिभङ्गं परिहर्तुं न शक्नोति तेन तदपरिहरणे विजयसम्भवात्तदुद्भावनमित्यर्थः । कुतः सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह * यत इति * व्याप्त्यादिभङ्गरूपविशेषवत्तया तेन

वादिनाऽसौ प्रतिहेतुर्न गृहीतो ऽतो ऽगृह्यमाणविशेष-प्रतिहेतुबोधितसाध्यव्यतिरेकत्वमस्त्येवेत्यर्थः । तदेव कुत इत्यत आह * उक्तेति *

यद्यपि वादिना ऽसौ प्रतिहेतुर्विशेषवत्तया न गृहीतोऽथापि प्रतिहेतुवादिना मदीयहेतावेवायं दोष इति विशेषवत्तया गृहीतस्तेन तत्रातिव्याप्तिः प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेण विशेषाग्रहणस्याभावादिति शङ्कते ।

६३८ पुनः शङ्कान्तरनिरासः ।

तथापि प्रतिहेतुवादिना तावद्विशेषवत्तयैव गृहीतस्तस्य तत्साधारणभावास्फुरणात् भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणस्य चात्र ग्रहणमात्रस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न। प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणागृह्यमाणतापक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारणतां तस्य दोषस्य तदैव पश्येत्तदा का गतिः ? । यद्यसौ वादिहेतावपि दोषं पश्येत् तदा तमुद्भावयेत्तथा सति च तत्रैव कथासङ्क्रमः स्यात् सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्येति चेन्न । यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी तत्र दोषमेवं मन्यते । यदीदानीं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञातां विहाय दोषान्तरमुद्भावयामि तदापि प्रतिज्ञातत्यागान्मम भङ्गः। अथ नोद्भावयामि तथापि प्रतिज्ञातदोषानि

१ प्रतिज्ञात्यागो नाम भङ्गोऽधिक इति का० मु० पु० पा० ।

न्वोहान्मम पराजयः तदेवं वृथा दोषान्तरव्युत्पादना यास इति परामृश्य तूष्णीमास्ते तदा का गतिः ?।

* तथाऽपीति * कुत इत्यत आह * तस्येति * साधारणस्य व्याप्त्यादिभङ्गस्य विशेषतया ग्रहणं भ्रान्तिरेव न तु प्रमा तत्प्रमाया विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिपरिहार इत्याशङ्क्याह *भ्रान्तीति* भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणं विशेषग्रहणं लक्षणविशेषणमतो नातिव्याप्तिरित्यर्थः। स्फुरद्दोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणस्य प्रागेव दर्शितत्वात् प्रतिवाद्यभिप्रायेणापि लक्षणाव्याप्त्या दत्तोत्तरमिदमिति दूषयति *नेति* प्रकृतहेतुतो विशेषो यस्य न गृह्यते प्रतिवादिना तद्बोधितसाध्यव्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इत्युक्तं स्यादेवं पूर्वोक्तातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याह * किं चेति * प्रतिहेतुवादी स्वहेतुगतदोषदर्शनकाले तस्य हेतुद्वयसाधारणतां यदि पश्येत्तदा प्रतिवादिना विशेषस्यागृह्यमाणत्वपक्षेऽपि स्यादतिव्याप्तिरित्यर्थः। अस्त्येव गतिरिति परः शङ्कते *यदीति* यदि साधारणतां प्रतिवादी वादिहेतावपि दोषं पश्येत्तदा तमुद्भावयेत्तथाऽपि को दोष इत्यत आह * तथा सतीति * तत्रैव कथासङ्क्रमः स्यात्प्रतिज्ञातं सत्प्रतिपक्षदोषमुपेक्ष्येति उद्भावनाभावादेव न तद्दोषं पश्यन्तीत्यध्यवसीयत इत्यर्थः। सत्प्रतिपक्षतात्यागेनासिद्ध्यादिदोषोद्भावनं न सम्भवतीति परिहरति * नेति * यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी तत्र वादिहेतौ दोषं नोद्भावयति किं तु तूष्णीमास्ते तदा का गतिः

कुत एवमित्याशङ्क्याहैवं चिन्तयेदित्यादि परामृश्ये-त्यन्तेन । यदि सा न प्रतिज्ञाता तदा न प्रतिज्ञात्याग इति प्रतिज्ञातामित्युक्तम् । अनुद्भावनेऽपि दर्शयति: * अथेति * यदि नोद्भाव्यते तदा प्रतिज्ञातसत्प्रतिपक्ष-तानिर्वाहः प्रतिहेतोर्दुष्टत्वादुत उभयत्रापि दोषदर्श-नात्तूष्णीमासीनेनापि विशेषस्याग्रहणात्सत्प्रतिपक्ष-तायाः प्रतिज्ञाताया अनिर्वाहादतिव्याप्तिः स्यादेवे-त्यर्थः ।

यस्येति षष्ठ्यन्तपदस्य विशेषपदेन सम्बन्धाद्यस्य विशेषो न गृह्यत इति द्वितीयकल्प एवास्तु निरवद्य-त्वादिति शङ्कते ।

६३९ यच्छब्दस्यविशेषपदेन सम्बन्धेपिदोषः ।

अथ यस्य विशेष इत्युक्तलक्षणवाक्ये पदसम्ब न्धस्तत्राभिमतः ? तदा उक्त स्तावद्दोषो, दोषान्तरं च स्यात् । व्याप्त्यभङ्गादेर्विरुद्धार्थहेत्वोः साधारणस्यास-म्भवाद्विशेषपदेनाऽव्यवच्छेदकेन सह विशेषणविशेष्यभा-वानुपपत्तेः ।

* अथेति * उक्तस्तावत्परिहार इत्याह * तदे-ति * प्रथमपक्षोक्तदोष एवाऽत्राप्येको दोषः यत्र द्व-योरपि हेत्वोः परमार्थतो व्याप्त्यादिभङ्गः साधार-णस्तत्राऽव्याप्तिस्तत्र प्रतिहेतुसम्बन्धिनो दोषस्य वि-शेषाभावात्तत्सम्बन्धितया च दोषो वाच्य इति । न केवलमेतावद्दोषान्तरमपीत्याह * दोषान्तरमिति * किं तद्दोषान्तरमित्याकाङ्क्षायां विशेषपदस्य सा-

धारण्यं व्यावर्त्त्यं वाच्यं तदभावाद्व्यर्थविशेषणते-त्याह * व्याप्तीति * व्याप्तिभङ्गादर्विशेषपदेन सह विशेषणाविशेष्यभावानुपपत्तेः। अनुपपत्तौ हेतुर्विरुद्धे-त्यादि। वस्तुतो नित्यत्वानित्यत्वादिविरुद्धधर्माध्या-सप्रसङ्गपरिहारायान्यतरसाधने व्याप्त्यादिभङ्गो वा-च्यस्तथा च भङ्गाभङ्गयोः साधारण्यं एवेति न व्या-वर्त्तकं विशेषपदमतो व्यर्थमित्यर्थः।

अगृह्यमाणेनेत्यस्मिन् स्थानेऽनुद्भाव्यमानेनेति वि-शेषणं प्रक्षिप्य तदेव लक्षणं शङ्कते।

६४० विशेषणान्तरप्रक्षेपशङ्कानिरासः।

अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहे-त्वपेक्षविशेषवत्तयाऽनुद्भाव्यमानेन बाधितो यदीय-साध्यस्य विपर्य्ययः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्ष इति। त-दपि नोपपन्नम्। यदि परस्त्वदीयोऽयं प्रतिहेतुरित्थं भग्न-व्याप्तिक इत्येवाभिधत्ते न तु मद्धेतुतोऽयं विशेष इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्वव्युत्पादनादेव प्रतिहेतोः सत्प्रतिपक्षताभङ्गात्तदापीत्थं सत्प्रतिपक्षता न निवर्त्ते-त, तथा सति च प्रतीयमानासिद्ध्यादिनापि सत्प्र तिपक्षीकरणमिति साधु व्युत्पादितं सर्वानुमानानुकू लं स्यात्।

* अथेति * अनुद्भाव्यमानेनेति विशेषणेन तत्रा-प्येवं सत्प्रतिपक्षतैव स्यादिति यत्रातिव्याप्तिरुक्ता

तन्निरस्यते तत्र यदि प्रतिहेतुं तादृग्विशेषवत्तयोद्भावयतीत्युक्तत्वादिति हृदयम् । पूर्वोक्तातिव्याप्तयैव दूषयति * तदपीति * तदेवोपपादयति * यदीति * नित्यः शब्दः भावानादित्वादित्युक्ते सो ऽनित्यः कृतकत्वादिति प्रतिहेतौ वादी कृतकस्याऽपि प्रध्वंसस्य नित्यत्वाद्धेतुर्व्यभिचार्ययं तद्धेतुरित्येवं ब्रूते न पुनः प्रथमहेतुप्रतियोगिकविशेषवत्तया तत्रापि विशेषवत्तयाऽनुद्भाव्यमानेन बोधितसाध्यव्यतिरेकत्वमस्तीति लक्षणातिव्याप्तिरस्तीत्यर्थः । कुतो विशेषवत्तया नोद्भावयति तथात्वोद्भावनमन्तरेण सत्प्रतिपक्षत्वानिरासादित्यत आह * आभासेति* फलितमाह * तदेति * इत्थं सति सत्प्रतिपक्षता तत्रापि स्यादेव सत्प्रतिपक्षतालक्षणलक्षितत्वात् । तत्रापि तथात्वमस्त्वेवेत्यत आह * तथा चेति * प्रतीयमानोऽसिद्ध्यादिर्यस्य तेनापि सत्प्रतिपक्षीकरणमिति सुष्ठूपपादितम् । असिद्ध्यादिना तथात्वस्वीकारे वा काऽनुपपत्तिरित्यत आह *सर्वेति* कृमानुमानादिभङ्गप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

अनुद्भावनमपि कदाऽपेक्षितं प्रतिहेतूपन्यासकाले किं वा पश्चाद्वादिवचनावसर इति विकल्पयति ।

६४१ अनुद्भावनं विकल्प्य लक्षणदूषणम् ।

किञ्च कस्मिन् काले तथाऽनुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितं, यदि यदा प्रतिहेतूद्भावनेन परहेतुं दूषयति प्रतिवादी तस्मिन् कालेऽनुद्भावनं, तदा पश्चादुक्तेऽपि प्रतिहेतुदोषे पूर्वकालिकानुद्भावने प्रतीकारो न कश्चिदिति

सर्व्वहेत्वाभासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनुमानकथया। अथ प्रतिवादिनाऽभिहिते यदा पुनर्वादिवचनावसर स्तदाऽनुद्भावनमिष्टं, तर्हि तत्कथमग्रे प्रत्यनुमानवादिनाऽवधारणीयमयमत्र विशेषतो दोषं नोद्भावयिष्यतीति।

किञ्चेति प्रतिहेतुसम्बन्धदोषानुद्भावनं तदुपन्यासकालीनमपेक्षितमिति प्रथमं शङ्कते * यदीति * पूर्वोक्तातिप्रसङ्गानिस्तार एवेति दूषयति * तदेति * प्रतिवादिना प्रतिहेतावुपन्यस्ते वादिनो वचनावसरस्तदैव दोषस्तेनोद्भाव्यते तदोद्भाविते ऽपि पूर्वकालीनानुद्भावनं लक्षणविशेषणं तथैवाऽऽस्ते इति कृत्वा प्रतीयमानासिद्ध्यादिनाऽपि सत्प्रतिपक्षीकरणप्रसङ्गात्सर्वानुमानभङ्गप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यर्थः। द्वितीयकल्पं शङ्कते *अथेति* असम्भवेनैतद्दूषयति *तर्हीति* मद्वेतावयं वादी दोषान्नोद्भावयतीति विनिश्चित्याग्रत एव सत्प्रतिपक्षतां प्रतिपादयितुं लक्षणतो नेष्टे प्रतिवादी पराशयस्य पराप्रत्यक्षत्वादित्याशयः।

वादिना दोषानुद्भावनस्य प्रतिवादिना निश्चेतुमशक्यत्वात्सत्प्रतिपक्षतां न ब्रूयादित्युक्तं तत्र दोषानुद्भावनस्य शक्यावधारणत्वं शङ्कते।

६४२ दोषानुद्भावनावधारणशङ्कानिरासः।

दोषशून्यत्वात् स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थस्त-

दवधारयितुं शक्नोतीति चेन्न । उक्तमत्र प्रतीतदोषेणाऽपि सत्प्रतिपक्षताकरणं सम्भवति तत्र परेण दोषे[1]ऽनुद्भाविते विजयश्च भवतीति । किञ्च विशेषदोषशून्यत्वमपि स्वकीयहेतोः कथमयमवधारयेत् विरुद्धार्थयो स्तावद्धेत्वोरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यं तत्र यथा तेन स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपि । तद्दर्शने तमेवोद्भावयेत् । को हि सचेता निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसामान्येन प्रत्यवतिष्ठेत । तस्मात् सदोषेऽपि दोषमपश्यन्नयं न स्वेनादर्शनं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्हतीति ।

दोषेति नाय हेतुदोषोद्भावनयोग्यो निर्दोषत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानतो निश्चिनोति प्रतिवादीत्यर्थः । भागासिद्ध्या दूषयति * नेति * प्रौढप्रज्ञस्य लोके ऽणुप्रकर्षप्रकटनाय प्रतीतदोषेणापि हेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणसम्भवान्निर्दुष्टहेतुनैव सत्प्रतिपक्षतानियमाभावान्न दोषशून्यत्वेनानुद्भावनं निश्चनुम इत्यर्थः । अप्रतिपत्तेरन्यथा प्रतिपत्तिः श्रेयसीति न्यायात् विजयफलस्य पाक्षिकस्य भावाच्चाल्पप्रज्ञस्यापि प्रतीतदोषेण सत्प्रतिपक्षताकरणं सम्भवतीत्याह * तत्रेति * दोषशून्यत्वहेतोर्भागासिद्धिमुक्त्वाऽसिद्धिमाह * किञ्चेति * स्वकीयहेतावसि-

1 विशेषे इति सो० पु० पा० ।

द्ध्यादिदोषानुपलम्भात्तथात्वमवधारयेदित्याशङ्क्यानुपलम्भमात्रं संशयहेतुर्न निश्चयकारणमिति प्रतिपादनायान्यतरदोषावश्यकतामाह * विरुद्धेति * द्वयोरपि हेत्वोर्निर्दोषत्व एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गाद्भवितव्यमन्यतरदोषेणेत्यर्थः। यद्येवं किमत इत्यत आह * तत्रेति * प्रतिवादिना यथा स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपीत्यनुपलम्भमात्रं न दोषशून्यत्वनिश्चायकमित्यर्थः । परहेतौ दोषानुपलम्भोऽसत्त्वनिश्चये हेतुरित्यत आह * तादिति * दोषान्तरानुद्भावनलिङ्गान्न दोषान्तरमसौ पश्यतीत्यर्थः । तदनुद्भावनं तददर्शने कथं लिङ्गमित्यत आह * को हीति * यथा परहेतौ दोषादर्शनं तत्र तदसत्त्वानिश्चायकं तथा स्वहेतावप्यविशेषादित्युपसंहरति * तस्मादिति *

उक्ताऽसम्भवपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते ।

६४३ विशेषणान्तरेणाऽसम्भवशङ्कायाः परिहारः ।

अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषवत्त्वेनानुद्भाव्यतया सम्भाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्य्ययः स प्रकृतः प्रकरणसम इति । नैतदपि सुस्थम् । यद्युद्भावनकालात् पूर्वकालिकी सम्भावना विवक्षिता तदा तात्कालिकानुद्भावनपक्षोक्त एव दोषोऽनुसन्धेयः । अथोद्भावनस्य यो ऽवसरो भविष्यति तत्कालिकतया, तदा सत्प्रतिप-

क्षताव्युत्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावाल्लक्षणाभावः ।

* अथेति * अनुद्भाव्यमानत्वावधारणासम्भवेऽपि स्वहेतावापाततो दोषशून्यत्वावगमादनुद्भाव्यमानत्वसम्भावनाऽस्ति तेनानुद्भाव्यमानतया सम्भाव्यमानेन हेतुना बोधितसाध्यव्यतिरेकः प्रकृतः प्रकरणसम इत्यर्थः । विकल्पासहत्वेनैतद्दूषयति * नेति * वादिनो यो दोषोद्भावनकालस्तस्मात्पूर्वकालिकी सम्भावना विवक्षिता, किं स्वित्तत्कालीना, यदि वा कालमात्रसम्बन्धिनीति, विकल्प्य प्रथममनुवदति * यदीति * प्रागुक्तातिव्याप्तिरिहानुसन्धेयेति. परिहरति * तदेति * पूर्वकालिकानुद्भावनासम्भावनाऽनुद्भाव्यमानदोषहेतावप्यस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयो निरवद्यत्वादिति शङ्कते * अथेति * तत्कालिकतयाऽनुद्भाव्यमानत्वविशेषणाभावाद्विशिष्टलक्षणस्य तत्कालिके सत्प्रतिपक्षे ऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

कालमात्रसम्बन्धिनी सम्भावना विवक्षितेति तृतीयकल्पं शङ्कते ।

६४४ कालमात्रसम्बन्धिसम्भावनानिरासः ।

अथोच्यते यावत्सम्भावनाऽनुवर्त्तते तावत्सत्प्रतिपक्षता, किं सम्भावनायाः कालनियमगवेषणेन । मैवम् । एवं हि प्रतिहेतौ दोषेऽनुद्भाविते प्रत्युत निर्दोषतयैव स्वीकृते दोषोद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः स

त्प्रतिपक्षता निवर्त्तते । तथाचेत्थङ्कारमेव वादी सत्प्रतिपक्षतां परिहरेदिति साधु स्यात् । प्रतिहेतोः प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव तत् सत्प्रतिपक्षता प्रतिक्षप्तव्येति । न च स्वीकारादेव प्रतिहेतोः पराजयः स्यात्, सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायतया स्वीकारस्य करणात्, स्वीकारे सति सम्भावनानिवृत्त्या तल्लक्षणकस्य सत्प्रतिपक्षस्यापि निवृत्तेः । तस्मात् स्वीकारोऽप्ययं परस्यानिष्टार्थं सिद्धसाधने परकीयसाध्यस्वीकारवद्गुणाय, स्वीकर्त्तुर्न[1] दोषायेति ।

* अथेति * प्रतिहेतौ दोषे निश्चिते सत्प्रतिपक्षता निवर्तते इति नायं नियमः किं तु तन्निष्ठतया दोषं नोद्भावयिष्यतीति यावत्सम्भावनाऽनुवृत्तिस्तावत्सप्रतिपक्षताऽनुवर्तते इति नोक्तदोष इत्यर्थः । अतः पूर्वोक्तविकल्पदूषणमनवकाशदुःस्थमित्याह * किमिति * अतिप्रसङ्गेनैतद्दूषयति * मैवमिति * अनित्यः शब्दः कार्यत्वाद्घटवदित्यत्र नित्यः स दुःखासमानाधिकरणविभुविशेषगुणत्वादीश्वरप्रमावदिति प्रतिहेतावुक्ते दोषानुद्भाने प्रतीपवृत्त्या निर्दुष्टतया स्वीकारे च दोषानुद्भावनसम्भावना निवर्तते सम्भावनायाः संशयविशेषतयाऽन्यतरकोटिनिश्चये निवृत्तिरिति सत्प्रतिपक्षतानिवृत्तिरित्यर्थः । तथाऽपि किमनिष्टमित्यत आह * तथा चेति * यतः प्रतिहेतोर्नि-

१ तथा स्वीकार इति का० मु० पु० पा० ।

दुष्टतया स्वीकारेण सत्प्रतिपक्षत्वं निवर्त्तते तत्र सर्वत्रैतल्लक्षणं न स्यादित्यभिप्रायः। वादिना प्रतिहेतुरुरीकृतश्चेत्तत एव तस्य पराजयप्रसङ्गान्नैवं सम्भव इत्याशङ्क्याह * न चेति * वादिसाध्यविपरीतव्याप्यप्रतिहेतुरदोषतया स्वीकृतश्चेत्कथं न पराजय इत्यत आह * सादिति * स्वीकारो वा कथं सत्प्रतिपक्षपरिहारोपाय इत्यत आह * स्वीकार इति * यस्मात् स्वीकार एकतरकोटिनिश्चायकतया सम्भावनानिवर्त्तकस्तस्मादित्युपसंहरति * तस्मादिति * परोपन्यस्ताऽङ्गीकरणं प्रयोक्तुरेवानिष्टाय पर्यवस्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह * सिद्धेति * सिद्धसाधनानुमाने प्रयुज्यमानहेतुविषयस्वीकारः स्वीकर्तुरेव जयमावक्ष्यति न पराजयमेवं सत्प्रतिपक्षेऽपि परकीयहेतुस्वीकारः स्वीकर्तुर्जयार्थमेव न पराजयार्थमित्यर्थः।

समानबलबोधितसाध्यव्यतिरेकको हेतुत्वाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति लक्षणेऽव्याप्त्यादयो दोषा उक्ताः पुनरपि दोषान्तरं वक्तुमनुवदति।

६४५ लक्षणमनूद्य दोषकथनम्।

यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनितात्स्वहेतावाभासत्वसंशयात्, तदा क्वचिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता, स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति मया तु न गृह्यत इति ताभ्या मन्यमानत्वात्। यदाह "निश्चितौ हि वादं कुरुत" इति। अ

थौचित्यादात्वर्जिता संशयेन सत्प्रतिपक्षता स्यात् तदा सर्वत्रैव वादे सर्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निवारा । तद्यथा-शब्दानित्यत्वानुमानेन, बुद्धिमद्भिः शतशः शब्दनित्यत्ववादिजयात्, शब्दानित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयात् । द्वयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरद्वस्तुतः सदनुमानमित्यर्हतो दोषसंशयस्य दुर्निवारत्वादिति ।

* यदिति * वादिप्रतिवादिनोः समबलप्रतिपक्षदर्शनेन स्वहेतावाभासतासन्देहो जायते तत एव सत्प्रतिपक्षत्वमित्याशयः । लक्ष्यासंसृष्टमेव लक्षणमुक्तमिति प्रज्ञाकौशलमात्मनः प्रकटीकृतं स्यादित्यभिसन्धाय परिहरति * तदेति * कुत इत्यत आह * स्वेति * स्वहेतुपक्षपातेन स्वहेतौ निर्दोषत्वनिश्चयेनाऽऽभासत्वसंशयाभावात्सत्प्रतिपक्षत्वासिद्धिरित्यर्थः । स्वहेतौ निर्दोषत्वनिश्चय इत्यत्राभियुक्तवचनमुदाहरति * यदिति * ततश्च वादिना स्वहेतावदुष्टत्वनिर्णये सति परहेतोर्दुष्टत्वेनैव निर्णयो विरुद्धहेत्वोरेकस्यावश्यमाभासीभवितव्यत्वाद्-तश्च समानबलबोधिनेत्यादिलक्षणं न क्वचिदपीत्यर्थः । स्वरसतः सन्देहाभावेऽप्यौचित्यादाहार्यसन्देहादेव लक्षणमुपपन्नमिति शङ्कते * अथेति * वादिनोः स्वहेतोरदोषत्वनिश्चयेऽपि परस्पर-

१ दार्यर्जितसंशयेनेति का० मु० पु० पा० ।

विरुद्धहेतुदर्शनादन्योन्यस्मिन् हेतौ दोषसन्देहौचित्यमस्ति तत्र आवर्जता-ऽऽगच्छता संशयेन द्वयोरपि सत्प्रतिपक्षत्वं भविष्यतीत्याशयः । कथामात्रे प्रयुज्यमानानुमानमात्रे लक्षणमतिव्यापकमिति परिहरति * तदेति * एकस्य सत्प्रतिपक्षतामात्रेण कथं सर्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विरुद्धहेतुदर्शननिमित्तसन्देहौचित्यस्य समानत्वादिति दर्शयति * तद्यथेति * अर्हतो-योग्यस्य ।

इति सत्प्रतिपक्षखण्डनम् ।

एवं सत्प्रतिपक्षं निरस्य कालात्ययापदिष्टस्य पृथगनिराकार्थतामाह ।

६४६ कालात्ययापदिष्टखण्डनारम्भः ।

प्रकारभेदाभावाच्च न कालात्ययापदिष्टः पृथक् ।
तद्यथा-बाधितविषयः कालात्ययापदिष्ट इत्यलक्षणम् ।

* प्रकारेति * सत्प्रतिपक्षप्रकारात्कालात्ययापदिष्टस्याप्रकारान्तरत्वात्तन्निरासः पृथगनर्थक इत्युक्तं कथं तस्या ऽप्रकारान्तरत्वं यावता पृथग्लक्षणलक्षितः स इत्यत आह * तदिति * बाधितः साध्यो विषयो यस्य स तथोक्तः प्रमाणान्तरविरुद्धे प्रतिज्ञातार्थे वर्त्तमानो हेतुः कालात्ययापदिष्ट इत्यस्यापि लक्षणवाक्यस्य नार्थतो भेदः ।

अलक्षणत्वमेवोपपादयितुं बलवता बोधितसाध्यविपर्ययत्वं बाधितविषयत्वं विवक्षितं, मुताधिकब-

लेन, किं स्विदनन्यथासिद्धेनेति, विकल्पाभिसन्धिराह।

६४७ त्रिधाविकल्प्याऽऽद्यद्वयनिरासः।

तथाहि—बाधितविषयत्वं किं विवक्षितं, न तावद् बलवता बोधितो विषयविपर्य्ययो यस्य तत्त्वम्? यथाश्रुतस्य सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वात्। तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रथमानुमानविषयविपर्य्ययबोधकस्य पक्षधर्म्मतादिबलसम्भवात्। अथ बलवतेत्यधिकबलेनेति विवक्षितं तदापि केवलव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे गतत्वादतिव्यापकं, तत्रान्वयव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सपक्षसत्त्वलक्षणबलाधिक्यसम्भवात्।

तथा—हीति आद्यमादावपवदति *नेति* विपर्ययः साध्यस्याभावो यस्य तत्त्वं बोधितसाध्यविपर्ययत्वं बाधितविषयत्वमित्यनुषङ्गः। सत्प्रतिपक्षे लक्षणस्यातिव्यापकत्वादिति हेतुं टीकते * यथेति * तदेव कथमित्यत आह * तत्रेति * नित्यमाकाशमस्पर्शिद्रव्यत्वादात्मवदिति प्रथमानुमानसाध्यनित्यत्वाभावो बोधितो येन तस्य प्रत्यनुमानस्याकाशमनित्यं बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणाधिकरणत्वादित्यस्य पक्षवृत्त्यादिबलसत्त्वादित्यर्थः। द्वितीयं कल्पमवलम्बते * अथेति * एवमप्यतिव्याप्तिरेवेत्याह * तदाऽपीति * अस्य चोदाहरणं प्रागेव दर्शितम्। केवलव्यतिरेक्यपेक्षयाऽन्वयव्यतिरेकिणः कथं बलाधिक्यमित्यत आह *तत्रेति* पञ्चरूपत्वादन्वयव्यतिरेकिणश्चतूरूपकेवल-

व्यतिरेकिणोऽधिकबलत्वं, रूपस्यैव हेतुबलत्वादित्यर्थः।

खण्डनान्तरमाह ।

६४८ द्वितीयविकल्पस्य खण्डनान्तरम् ।

किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानाभासबाधो न स्यात् प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाभ्रान्तज्ञानकरणत्वमात्रं बलमनुमानस्य तु पक्षधर्म्मत्वादि भूयिष्ठं बलमिति ।

* किं चेति * अग्निरनुष्ण इत्यादि प्रत्यक्षविरुद्धकालात्ययापदिष्टेऽव्याप्तिरित्यर्थः । अव्याप्तिमेवोपपादयति * प्रत्यक्षेत्यादिना * उत्पन्नस्याभ्रान्तज्ञानकारणत्वमात्रमदुष्टकरणजन्यत्वमात्रं बल,मनुमानस्य तु पक्षधर्मत्वादि बलं बहुलमित्यधिकबलेति विशेषणाभाव इत्यर्थः ।

अन्त्यं कल्पमुत्थापयति ।

६४९ तृतीयकल्पनिरासः ।

अथ मन्यसेऽनन्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षितं तदुच्यते तेनानन्यथासिद्धेन बाधितो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं बाधितविषयत्वमिति । नैवम् । तथाऽपि वस्तुतोऽनन्यथासिद्धेन सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वम्[1] ।

* अथेति * प्रामाण्यप्रकारादन्यप्रकारेण सिद्धिर्नास्ति यस्य तदनन्यथासिद्धं तत्त्वं बलं विवक्षितं तेन शङ्कितोपाधित्वेनान्यथासिद्धानुमानाभासबाधकत्वं

१ गतत्वादतिव्यापकत्वमिति का० मु० पु० पा० ।

प्रत्यक्षस्य भवेदित्यर्थः। लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयति * तेनेति * परिहरति * मैवमिति * अनित्यमाकाशं महाभूतत्वात्पृथिवीवदित्यत्र नित्यमाकाशं निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदित्यनेनानुपलभ्यमानविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षेऽवयवविभागं विना द्रव्यनाशानुपलब्धेरुपाधिशङ्कासम्भवेनानन्यथासिद्धेन बोधितसाध्यव्यतिरेकस्य लक्षणस्य गतत्वमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः।

अनन्यथासिद्धबोधितसाध्यव्यतिरेकत्वं तत्त्वमिति व्याकारे चोक्तिगौरवं दर्शयति।

६५० तृतीये गौरवप्रदर्शनम्।

किञ्चान्यथेत्यन्येन प्रकारेणेत्युच्यते अनन्यथेति चानन्येन प्रकारेण यस्मादनन्यत्वं तेनैवेत्यर्थः सम्पद्यते तथा च वक्तव्यं किं तदन्यताप्रतियोगीति ?। प्रामाण्यं तदिति चेत् अहो दुर्वैदग्धी भवतः, प्रामाण्येनेति वक्तव्ये प्रामाण्याद्योऽन्यः स यो न भवति तेन प्रकारेण यः सिद्धः प्रतीत उत्पन्नो वा तेनेति ब्रुवाणस्य।

* किं चेति * प्रकारवाचितद्धितप्रत्ययान्तत्वादन्यशब्दस्येत्यर्थः। अन्यथाशब्दस्यैवमर्थत्वेऽपि प्रकृते किं स्यादित्यत आह *अनन्यथेति* उच्यते इत्यनुषङ्गः।

१ प्रकारान्तरेणेति का० मु० पा०।
२ दन्यत्वमिति का० मु० पु० पा०।

शक्तितः प्रतीयमानमर्थमुक्त्वा विवक्षितमाह * यस्मादिति * तथाऽपि को दोष इत्यत आह * तथा चेति * अन्यत्त्वस्य प्रतियोगिघटितरूपत्वात्प्रतियोगि वक्तव्यमित्यर्थः । प्रामाण्यस्यैव बाधकत्वोपयोगित्वात्तदेव प्रतियोगि इत्याह * प्रामाण्यमिति * सो ऽयं बकबन्ध इवेति परिहरति * अहो इति * दुर्वैदग्धी दुर्विदग्धता । गौरवाभावात्कथमत्र बकबन्धनन्याय इत्यत आह * प्रामाण्येनेति * प्रामाण्येन प्रकारेण यः सिद्धस्तेन बोधितसाध्यविपर्ययः कालात्ययापदिष्ट इति वक्तव्ये प्रामाण्यादन्येन प्रकारेण यः सिद्धो न भवति तेनेति पदं प्रयुञ्जताऽऽत्मन—

"इष्टस्यायत्नसंसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरे"दिति न्यायविषयत्वं दर्शितमित्यर्थः । सिद्धिशब्दस्य ज्ञप्त्युत्पत्त्योः पर्यायत्वात्प्रतीत उत्पन्नो वेत्युक्तम् ।

तर्हि अनन्यथासिद्धेनेति पदं विहाय प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यविपर्ययः स कालात्ययापदिष्ट इति लक्षणं ब्रूमस्तत्र को दोष इत्यत आह ।

६५१ प्रमाणेनेतिपदघटितलक्षणे दोषः ।

तथापि प्रमाणेन बाधितविपर्ययो विषयो यस्य स कालात्ययापदिष्ट इति । न । इदं रजतमिति शुक्तिं विषयीकुर्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजतमिति प्रमाणेन बाध्यमानेऽपि हेत्वाभासविशेषलक्षणमिदं गच्छदतिव्यापकतामापद्येत । एवं बाध्यविषयिण्यामिच्छायामपि गच्छेत् । प्र-

माणेन बोधितो यदीयविषयस्यान्यथाभावः स हेतुः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न। यदि मुख्यार्थो हेतुशब्दः तदा हेत्वाभासत्वव्याघातः अथामुख्यार्थ स्तदा कोऽस्यार्थः यत्रैष व्यवस्थाप्यते इति सोऽभिधातव्यः। प्रमाणेन बोधितो यदीयविषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न। यद्यग्रे हेत्वाभासत्वानिश्चयः तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम्। अथ कालात्ययापदिष्टत्वे निरूपित एव हेत्वाभासत्वनिर्णय स्तदा तत एव दुष्टत्वसिद्धेः कृतं पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्योपन्यासेनेति। तदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मा वा भूत् सामुद्रिकप्रामाण्येन पुनर्महदेतदलक्षणं कालात्ययापदेशस्य, येनास्य नाम हेत्वाभासभेदपदेऽपभ्रंशः प्रासाधि।

तथाऽपीति बोधितो विपर्ययो यस्येति विषयविशेषणमेतत्। इदं हेत्वाभासविशेषलक्षणं प्रत्यक्षाभासेऽपि गच्छदतिव्यापकमापद्यत इति सम्बन्धः। तदुपपादनमिदं रजतमित्यादि। अतिव्याप्त्यन्तरमाह *एवमिति* परदारेषु सुभ्रूत्वाद्यध्यासमूलायामिच्छायां परस्त्रियं न गच्छेदित्यादिशास्त्रप्रमाणेन बाधितायां गच्छेदित्यातिव्याप्तिरित्यर्थः। हेतुत्वे सति प्रमाणेन बोधितसाध्याभावः कालात्ययापदिष्ट इति विशेषणान्न प्रत्यक्षाभासादावतिव्याप्तिरिति शङ्कते *प्रमाणेनेति* लक्षणविशेषणहेतुशब्दः किं मुख्यार्थ उतोपचरितार्थ

इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति * नेति * व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमुदितो मुख्यो हेतुस्तदितरश्चाभासस्तथा च तयोरेकस्मिन् कालात्ययापदिष्टत्व एकप्रसङ्गो व्याघातप्रसङ्गात्। द्वितीयमुत्थापयति*अथेति*अमुख्यस्यापि हेतुशब्दार्थस्य लक्षणविशेषणत्वाद्विशेषणाधिगतिपूर्वकत्वाद्विशिष्टाधिगमस्य लक्षणावगमाय पूर्वं स वक्तव्य इत्याह * तदेति * सो ऽभिधातव्यः यदभ्यधायि। तत्राह पूर्ववादी * प्रमाणेनेति* लक्षणविशेषणं हेत्वाभासत्वं कालात्ययापदिष्टत्वनिश्चयात्प्रागेव निश्चितं न वा न चेत्तत्राह * न यदीति * विशेषणानवधारणाद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्यर्थः। कल्पान्तरमनुभाषते *अथेति* प्रथमावश्यावगन्तव्यहेत्वाभासत्वात् परहेतौ साध्यासाधकतासिद्धेर्व्यर्थः कालात्ययापदेशोपन्यास इति परिहरति * तदेति * सोपहासं लक्षणाभासोऽयमित्युपसंहरति * तदिति * सामुद्रिकं कुमारप्रणीतं स्त्रीपुरुषादिलक्षणशास्त्रम्। कथमित्यत आह * येनेति * पुरुषलक्षणालक्षणप्रतिपादकशास्त्रे पुरुषाणामायुरादिरूपपदभङ्गप्रसाधकं कररेखाद्यलक्षणमिदमपि च हेत्वाभासत्वनिश्चयादेवासाधकत्वोपपत्तेर्हेत्वाभासविशेषकालात्ययापदिष्टपदविषयत्व-भ्रंशसाधकमेतल्लक्षणस्वीकारे हेत्वाभासत्वस्य विशेषणस्य ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन तदुद्भावनासम्भवादतस्तन्मते तावदिदमलक्षणमित्यर्थः।

लक्षणविशेषणतया ऽवगम्यमानं हेत्वाभासत्वं न दोषत्वेनानुसन्धीयते ऽतो न कालात्ययापदेशवैयर्थ्य-

मिति शङ्कते ।

६५२ हेत्वाभासपदस्य सदृशार्थकत्वेऽपि प्रागुक्तदोषः ।

अथ ब्रूषे हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं हेतुसदृशतया प्रतीयमानत्वं न तु हेतुदोषवत्त्वमिति । मैवम् । हेतुना तुल्यता ह्यहेतुत्वावगमं विना न शक्यप्रतिपत्तिः सादृश्यस्य भिन्नाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतेः । अन्यथा हेतोरपि हेत्वाभासत्वापातात् । ततश्च हेतुरूपवैकल्यस्यावश्यं प्रत्येतव्यत्वेन प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः ।

* अथेति * हेतुवदित्यस्य स्पष्टीकरणं * हेत्वित्यादि * हेतुसादृश्यप्रतिपत्त्यर्थमेव हेतुरूपवैकल्यं प्रथमतोऽवगन्तव्यमिति प्रागुक्तदोषतादवस्थ्यमिति परिहरति * मैवमिति * कुत इत्यत आह *सादृश्येति * चन्द्रवन्मुखमित्यादौ सादृश्यस्य स्वाभिष्ठानभेदप्रतीतिपूर्वकतयैव प्रतीतेरित्यर्थः । विपक्षदण्डेनोक्तं द्रढयति * अन्यथेति * एतावता कथं प्रागुक्तदोषानुषङ्ग इत्यत आह * ततश्चेति *

तर्हि हेत्वाभासत्वविशेषणं परित्यज्य साध्यपदस्थाने पक्षपदं प्रक्षिप्य लक्षणमाचक्ष्महे इति शङ्कते ।

६५३ पक्षपदघटितेऽपि लक्षणे दोषः ।

प्रमाणेन बाध्यमानो यदीयपक्षव्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न ।आश्रयासिद्धव्यापनात् । आ-

१ दण्डेनाभ्यस्तं इति सो० पु० पा० ।

श्रयासिद्धव्यतिरिक्त इति विशेषणीयमिति चेन्न । विशेषणाद्यसिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णकालात्ययापदिष्टोदाहरणमत्र न व्याप्येत ।

* प्रमाणेनेति * सिषाधयिषितधर्मवतः पक्षत्वे तद्विशेषणसाध्याभावग्राहकस्य तद्विशिष्टपक्षाभावाग्राहकत्वान्नासम्भवो नापि प्रत्यक्षाभासेऽतिव्याप्तिस्तत्र पक्षव्यतिरेकबोधाभावादिति भावः । अतिव्याप्त्या दूषयति *नेति* गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् कासारारविन्दवदित्यादिराश्रयासिद्धस्तत्र हेतोराश्रयपक्षाभावस्य प्रमाणबोधितत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । अतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणमादेयमित्याह * आश्रयेति * अव्याप्त्या दूषयति * नेति * अनित्याः प्रधानपुरुषेश्वराः पदार्थत्वादित्ययमनित्यत्वलक्षणविशेषणस्य पुरुषेश्वरत्वनित्यत्वग्राहकप्रमाण विरोधादसिद्ध्या विशेष्यप्रधानग्राहकप्रमाणासत्त्वेनाश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णकालात्ययापदिष्टदृष्टान्तो न व्याप्यत इत्यर्थः ।

प्रमाणेन बोधितसाध्यव्यतिरेक इति प्रागुपन्यस्तलक्षण एव न प्रत्यक्षाभासेऽतिव्याप्तिः प्रत्यक्षविषयस्यासाध्यत्वादिति शङ्कते ।

६५४ पूर्वोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः ।

प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न । प्रत्यक्षाभासव्यापनात् ।

तत्रापि हि साध्यस्य ज्ञाप्यरूपस्य व्यतिरेको बोध्यत एव प्रमाणेन । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यापकस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न । प्रमाणेन बोध्यमानाभावस्य प्रकृतहेतुव्यापकत्वासम्भवात् । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञातस्याभावः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न । स्वार्थानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात् । तत्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञातस्याभावात् । शब्दस्य परार्थत्वात् । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न । तथाभूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन मुख्यपक्षार्थत्वासम्भवात् । पक्षाभासनिविष्टत्वे सतीति तु क्रियमाणे पूर्वं पक्षाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षयोः पृथक् हेत्वाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषवद्दोषो द्रष्टव्यः[1] ।

* प्रमाणेनेति * साध्यपदेन ज्ञाप्यमुच्यत उत व्यापकमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * तदेव स्पष्टयति * तत्रेति * द्वितीयं शङ्कते * प्रमाणेनेति * व्यापकशब्देन व्याप्तिकर्तृकत्वं विवक्षितमुत तथा प्रतिज्ञातत्वमुत पक्षनिविष्टत्वमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * प्रमाणेन बोध्यमानोऽभावो यस्य

१ वक्तव्यः इति सो० पु० पा० ।

तस्येति विग्रहः। अग्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यत्र प्रमाणेन बाध्यमानाभावस्यानुष्णत्वस्य कृतकत्वहेतुव्यापकत्वमेव नास्तीति लक्षणासम्भव इत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * प्रमाणेनेति * प्रतिपिपादयिषया पक्षवचनरूपप्रतिज्ञा यद्यपि स्वार्थानुमाने नास्ति तथाऽपि तत्राऽस्ति पक्षस्तद्विशेषणतया तन्निविष्टस्य साध्यस्याभावो विशेषणतया विवक्षितो नातोऽव्याप्तिरित्यर्थः । पक्षशब्दो मुख्यार्थोऽमुख्यार्थो वेति विकल्प्य प्रथमं निराकरोति * नेति * सन्दिग्धसाध्यस्य पक्षत्वेन निश्चितसाध्याभावस्य तथाभूतस्य मुख्यपक्षत्वासम्भवाल्लक्षणासम्भव इत्यर्थः। द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिपति *पक्षेति*

पक्षे निविष्टस्य तदाभासनिविष्टस्येति वा न ब्रूमः किन्तु पक्षत्वाभिमतस्यांशस्याभावो बाध्यते प्रमाणेन यत्र स इत्यत आह ।

६५५ पक्षत्वाभिमतत्वेत्यस्य त्रेधा विकल्प्य दोषः ।

पक्षत्वाभिमतांशभूतस्येति च क्रियमाणे प्रष्टव्यं किं पक्षत्वाभिमतत्वं किमु पक्षतयाऽभ्युपगम्यमानत्वम् ?। अथ तत्तया प्रमितत्वम् ?। उत प्रत्यक्षतया प्रतीतत्वम् ?। नाद्यः दूषकं प्रति तदसम्भवात् तेन बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात् । अनुमानवाद्यपेक्षयाऽपि नियमाभावः सदनुमानापरिस्फूर्त्तौ मन्दप्रज्ञेन प्रज्ञाभिमानभृता च मयि वदति स्फुटदोषमपि को दूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण यदृच्छया ज्ञातदोष

स्यापि प्रयोगस्य सम्भवात् तत्रानुमानवादिना पक्षत्वा-ङ्गीकाराभावेन तथाभूतबाधितानुमानाव्यापकमिदं लक्षणं स्यात् । न च पक्षतयोपन्यस्यमानत्वमङ्गीकारार्थ इति युक्तं,तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाव्याप्तिः ।

* पक्षेति * किं प्रष्टव्यमित्यत आह * क्रिमिति * पक्षतया स्वीकार,स्तथात्वेन प्रमा, उत तथा स्वप्रतीतिमात्रमेवाभिमतशब्दार्थ इति विकल्पानामर्थः । आद्यं दूषयति *नेति* अभ्युपगम्य-मानत्वं प्रतिवादिना वादिना वेति विकल्प्य प्रथमेऽ-सम्भवमाह * दूषकमिति * असम्भवे हेतुं दर्शयति *तेनेति* बाध्यः साध्यो यस्मिँस्तस्येत्यर्थः । द्वितीय-मपवदति *अनुमेति* नियमाभावोऽव्याप्तिरित्यर्थः । तामेवाव्याप्तिमुपपादयति * सादिति * ग्रन्थः स्पष्टार्थः। यत्र प्रत्यक्षादिविरुद्धतया ज्ञातदोषमप्यनुमानं वादी प्रयुङ्क्ते तत्र पक्षत्वाङ्गीकारविशेषणाभावादव्यापक-मिदं लक्षणमित्याह * तत्रेति * यत्र वादी ज्ञातदोषं प्रयुङ्क्ते तत्र पक्षतयोपन्यासोऽस्ति स एवाङ्गीकारार्थ इति कथमनियम इत्यत आह * न चेति * कुत इ-त्यत आह * तथेति * तत्रोपन्यासाभावादुपन्यस्य-मानत्वाभावः उपन्यासस्य च शब्दरूपत्वात्तस्य च प-रार्थत्वादित्यर्थः ।

पक्षत्वेन प्रमितत्वमभिमतत्वमिति द्वितीयं दूषयति।

६५६ पक्षत्त्वेन प्रमितत्त्वपक्षनिरासः ।

नापि द्वितीयः पक्षत्त्वेन प्रमिते विषये कालात्ययाप-

देशानवकाशात् ।

* नापीति * कथमित्यत आह * पचेति * साध्यधर्मविशिष्टस्य पक्षस्य प्रमितत्वे तद्विशेषणसाध्यस्यापि वस्तुत्वेन बाधायोगाल्लक्षणायोग इत्यर्थः ।

अन्तिमकल्पं निरस्यति ।

६५७ तथात्वेन प्रतीतिमात्रमिति तृतीयकल्पनिरासः ।

नापि तृतीयः तदा ह्येवं लक्षणमिदं सम्पद्यते प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य पक्षप्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति । अस्य च वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोध स्तदा पक्षप्रतीतिर्नास्ति विशेषदर्शने भ्रमस्यानवकाशात् ततश्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावात् तद्विषयांशस्येति विशेषणाभावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणात्मनोऽभावः । यदापि च प्रमाणेन साध्यव्यतिरेकबोधनं नास्ति तदा तस्यैव लक्षणभागस्याभावाल्लक्षणाभाव इति नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेन लक्षणेन लक्ष्यं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो भवान् । न च वैशेषिकप्रक्रियामाश्रित्य विनश्यदवस्थापि पक्षप्रतीति स्तत्काले सम्भावनीया, तदीयसाध्यव्यतिरेकावगमनिवर्तनीया हि सा, तत्साध्यव्यतिरेकावगमश्च पूर्वतरमेव भूत इत्यवश्यमभ्युपगम्यमन्यथा प्रमाणेन

बोध्यमानत्वं कथं साध्यव्यतिरेकस्य तदाऽवगम्येत ।

* नापीति * दूषणं दर्शयितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयति *तदा हीति* प्रमाऽप्रमासाधारणज्ञानं प्रतीतिस्तद्गोचरापन्नस्य पक्षस्यांशभूतसाध्याभावः प्रमाणेन प्रबोधितो यस्य स कालात्ययापदिष्ट इति यावत् । पर्यवसितलक्षणस्वरूपमुक्त्वा तस्यासम्भवित्वमाह * अस्येति * पक्षप्रतीतिसाध्याभावबोधयोः किमेककालत्वं विवक्षित,मुत भिन्नकालत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * यदेति * कुत इत्यत आह * विशेषेति * प्रमाविषयत्वपक्षप्रतिक्षेपादप्रमाप्रतीतिर्वक्तव्या तस्याश्च विशेषाग्रहमूलत्वात्साध्याभावरूपविशेषदर्शने नावकाश इत्याशयः। तदा तत्प्रतीत्यसम्भवे ऽपि विशिष्टलक्षणस्य ततोऽन्यत्वात्तदभावः किंनिबन्धन इत्यत आह * ततश्चेति * विशेषणाद्यतिरिक्तं विशिष्टं ये नोपयन्ति तेषां विशेषणाभावे विशिष्टाभावः स्पष्ट एव, ये तु तदतिरिक्तमुपगच्छन्ति तेषामपि विशेषणाधीनत्वाद्विशिष्टस्य प्रयोजकविशेषणाभावे तत्प्रयोज्यविशिष्टाभावो दण्डाभावे दण्ड्यभाववदिति भावः । अस्तु तर्हि साध्याभावबोधपक्षप्रतीत्योरसमसमयत्वं तथा च पक्षप्रतीतिविशेषणलाभात्तद्विशिष्टं लक्षणमपि सेत्स्यतीति द्वितीयं कल्पं शङ्कते * यदेति * एकं सन्धित्सतोऽपरं न प्रच्यवत इति परिहरति * तदेति * पक्षप्रतीतिलक्षणविशेषणाभावप्रयुक्तदोषाभावे ऽपि प्र-

मात्रेण बोधितसाध्यव्यतिरेकत्त्वमिति लक्षणांशस्या-भावात्तदधीनो लक्षणात्मनोऽभावो दुष्परिहरः । एवं कल्पद्वयेऽपि लक्षणासम्भवमभिधाय सोपहासमुप-संहरति *इति नित्यमिति* प्रमाणेन साध्याभावबो-धकाले तद्बोधकाले च नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेने-त्यर्थः । वैशेषिकमतेन साध्याभावबोधपक्षप्रतीत्यो-रेककालत्वमाशङ्क्याह * न चेति * विरोधिनां बध्यघा-तकभावो विरोध इति वैशेषिकप्रक्रिया तेन विनश्य-दवस्था पक्षप्रतीतिः साध्याभावप्रमितिकाले विद्यते तामादाय लक्षणं सिध्यतीति शङ्काभिप्रायः । कुत इत्यत आह * तदिति * तत्साध्यव्यतिरेकरूपविशे-षदर्शननिवर्त्या पक्षप्रतीतिर्भ्रान्तिरित्यर्थः । अस्तु तथा-ऽपि किमित्यत आह *तदिति* प्रमाणेन बोध्यमानत्व-विशिष्टत्वेन ज्ञानं साध्याभावस्य बोध्यमानत्वमत-श्चास्यापि विशिष्टज्ञानत्वात्तस्य च विशेषणाविशेष्य-ज्ञानपूर्वकत्वात्प्रथमतः पक्षसाध्याभावज्ञानमनन्तरञ्च प्रमाणेन बोध्यमानत्वज्ञानं तदनन्तरञ्च विशिष्टज्ञा-नं तदनन्तरं धर्मिज्ञानं पश्चाच्च प्रमाणेन बोध्यमा-नत्वविशिष्टसाध्याभावविशिष्टपक्षज्ञानमित्यत्यन्तव्य-वहितत्वात्पक्षप्रतीतिलक्षणज्ञानयोर्विनश्यदविनश्य-दवस्थयोरपि न साहित्यमित्यर्थः । विपर्यये दण्ड-माह * अन्यथेति * पक्षप्रतीतेः प्रागेव साध्यव्यतिरे-कप्रतीत्यनभ्युपगमे प्रमाणेन बोध्यमानत्वं साध्यव्य-तिरेकस्यावङ्गन्तुं न पार्यते विशिष्टस्य विशेषणादि-ज्ञानपूर्वकत्वादित्यर्थः ।

पक्षमतीतिविषयत्वस्य विशेषणत्वे लक्षणावगतिसाहित्याभावो दोषो, न तथा, किं नाम? उपलक्षणमतो धर्म्यवगत्यभावे ऽपि तदुपलक्षितलक्षणावगतिसम्भव इत्याशङ्क्याह ।

६५८ प्रतीतिविषयत्वस्योपलक्षणत्वेऽपि दोषः ।

न च वाच्यं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवति, किन्तूपलक्षणं, उपलक्षणेन चासताऽपि व्यवच्छिन्नप्रतीतिरुपजन्यते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्युपलक्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्तगृहस्य व्यवहारकाल इति । यत स्ततोपलक्ष्यदेवदत्तगृहस्य स्वाभाविको विशेषोऽस्ति व्यवहारकाले, तेन काकवत्ताऽभावेऽपि तमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः न तु तत्राऽप्यसत उपलक्षणस्य कारणत्वम् । अत तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षणस्याननुगतत्वम् । अनुगतश्च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्षयामहे । अत उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्त्तमाने लक्षणात्मके साधने विशेषणासिद्धिर्दुर्निवारा ।

* न चेति * उपलक्षणविशेषणयोर्व्यावर्तकत्वसाम्यादुपलक्षणमपि सदेव व्यवच्छेदकमित्यत आह * उपेति * असदुपलक्षणं व्यवच्छेदकमित्यत्रोदाहरणमाह * यथेति * काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यत्र यज्ञदत्तगृहादिभ्यो देवदत्तगृहस्य व्यवच्छिन्नव्यवहार इति न च वाच्यमिति सम्बन्धः । कुतो न वाच्यमित्यत

आह * यत इति * उपलक्षणाभावेऽपि लक्षितस्य मृद्दारुमयत्वादिः स्वाभाविको विशेषो ऽस्ति। तावता किमित्यत आह * तेनेति * कृतो ऽयं निर्णयस्तत्र स्वाभाविकविषय एव विशेषहेतुर्नासदुपलक्षणमिति तत्राह * न त्विति * असतः प्राक्सत्त्वलक्षणकारणत्वाभावादित्यर्थः। तर्ह्यत्रापि प्रतीतिविषयत्वोपलक्षित एव पक्षो विशिष्टलक्षणव्यवहारं जनयेदित्यत आह * अत्रेति * पर्वतादिपक्षव्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वेन लक्षणप्रवेशे तद्व्यावृत्त्या लक्षणाननुगतिरित्यर्थः। अस्तु तर्हि केन चिदनुगतरूपेण क्रोडीकृतानामुपलक्ष्यत्वं तत्राह * अनुगतमिति * लक्षणं व्यतिरेक्यनुमानं तत्र लक्षणात्मके साधने पक्षप्रतीतिविषयांशस्येति विशेषणासिद्धिरित्यर्थः।

उक्तन्यायमन्यत्राऽप्यतिदिशति।

६५१. हेतुत्वाभिमतत्वपक्षस्याऽपि निरासः।

एतेन पूर्वशङ्कितस्य हेतुरित्यस्य प्रत्यक्षाभासव्यवच्छेदार्थमुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतादृशस्य करणं दूषितप्रायम्।

एतेनेति प्रमाणेन बाधितो यदीयसाध्याभावः स कालात्ययापदिष्ट इत्युक्तस्य प्रत्यक्षाभासे ऽतिव्याप्तिरुक्ता तद्व्यवच्छेदार्थं हेतुरित्युपात्तं तस्य च हेतुशब्दस्य मुख्यामुख्यार्थत्वविकल्पेन निरासोऽपि कृतस्तत्परिहाराय हेतुपदस्थाने हेतुत्वाभिमतेति विशेषणं यदि कश्चिद्दधीत तदप्यभिमत्यर्थोक्तविक-

ल्पदूषणेन निरस्तमित्यर्थः ।

लक्षणान्तरं शङ्कते ।

६६० बाधितस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

अथ ब्रूषे प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्याभावः स प्रत्यक्षाभासातिरिक्तः कालात्ययापदिष्ट इति । नैतदपि सुस्थम् । शब्दोपमानाभाससाधारण्यात् ।

* अथेति * अत्र हेतुपदाभावात्प्रत्यक्षाभासव्यतिरिक्तत्वविशेषणाच्च न पूर्वोक्तावद्यमित्याशयः । अतिव्याप्त्यैव दूषयति * नेति * कराग्रे करिवृन्दं रमत इत्यादिशब्दाभासे गोसादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यवधारणफलोपमानाभासे चातिव्यापकमित्यर्थः ।

शङ्कते ।

६६१ तद्व्यतिरिक्तत्वस्य त्रेधा विकल्प्यनिरासः ।

तद्व्यतिरिक्त इत्यपि विशेषणीयमिति चेत् । एतदपि विचार्य्यताम् । किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यं किञ्चित्? उत स्वरूपभेदः? अथवाऽन्योन्याभावः? । न तावदाद्यः तद्भेदकस्य धर्म्मस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् । नापि द्वितीयः स्वरूपस्य परस्परव्यावृत्ततया लक्षणानौपयिकत्वात् । नापि तृतीयः व्यतिरिक्तत्वस्यान्योन्याभावात्मनः प्रत्यक्षाभासादावपि भावेन तद्व्यवच्छेदानुपपत्तेः ।

तदिति प्रमाणेन बोधितसाध्याभावः प्रत्यक्षश-ब्दोपमानाभासव्यतिरिक्त इति विशेषणीयमित्यर्थः । अविचारितरमणीयमेवैतदिति परिहरति *एतदिति* अक्षरं स्पष्टम् । आद्यमपवदति *नतावदिति* कालात्यया-पदिष्टस्य प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यमव्याप्त्यानिरूपितं निरूपितत्वे वा तदेव लक्षणमास्तां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति * नापीति * परस्परमन्यत्वेनैकैकस्य लक्षणप्रवेशे ऽव्याप्तिर्मिलितानामसम्भव इत्यर्थः । अनौपयिकत्वादसाधनमिति यावत् । अन्तिमं दूषयति * नापीति * व्यतिरिक्तत्वं ह्यन्योन्याभावस्तच्च प्रत्यक्षाभासादावप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

एक एव त्रैलोक्ये ऽन्योन्याभाव इत्यङ्गीकृत्योक्तातिव्याप्तिं परिहर्त्तुं शङ्कते ।

६६२ अन्योन्याभावस्यैकत्वेनातिव्याप्तिशङ्कायाः परिहारः ।

ननु न व्यतिरिक्तत्वमात्रमन्योन्याभावस्वरूपं विशेषणमस्माभिरुपात्तं, किन्नाम? प्रत्यक्षाभासादिभ्यो व्यतिरिक्तत्वं, न च प्रत्यक्षाभासादयः स्वात्मभ्य एव भिन्ना स्तत्कथमुक्तस्य प्रसङ्गस्यावकाशः । अवगतमिदं त्वद्विवक्षितं, एतदेव विचार्य्यते किं प्रत्यक्षाभासादिभिर्विशेषितोऽसावन्योन्याभाव स्त्वयोच्यते ? उत तैरुपलक्षितः यं प्रत्यक्षाभासादिष्वप्रसक्तं मन्यसे ? । आद्यस्तावन्न सम्भवति न हि प्रतियोगिरूपविशेषणसहि-

तोऽभावः क्वचिदप्यस्ति ततस्तादृशस्य विवक्षितत्वे सर्व्वाव्याप्तिः। द्वितीये तु प्रत्यक्षाभासादिभिरुपलक्षणै र्यदुपलक्ष्यमन्योन्याभावस्य स्वरूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभासादिषु बाधितानुमानेषु च साधारणमिति कथं नोक्तदोषप्रसङ्गः।

* नन्विति * किं तर्हि विशेषणत्वेनोपात्तमित्यत आह*किमिति* प्रत्यक्षाभासादिप्रतियोगिकव्यतिरिक्तत्वविशेषणेन वा को लाभस्तत्राह *न चेति * फलितमाह *नादिति * अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रह इत्यर्थः। अप्रतिपत्तिं परिहरति *अवगतमिति* तर्हि लक्षणं सुस्थमिति चेन्न। विचारासहत्वादित्याह *एतदिति* विचारमेव दर्शयति *किमित्यादि* कस्मिन् सति किं स्यादित्यत आह *आद्य इति* असम्भवमुपपादयति *नहीति* भूतलनिष्ठो घटाभावो न स्वप्रतियोगिघटविशिष्टो वर्त्तनेऽभावत्वाविशेषादन्योन्याभावो न स्वप्रतियोगिविशेषणो धर्मिणि वर्तितुमुत्सहते दृष्टिविरोधाच्चेत्यर्थः। तथाऽपि किमनिष्टमित्यत आह *तत इति* सर्वाऽव्याप्तिरसम्भवः।(यथा प्रत्यक्षव्यतिरिक्तत्वमनुमानेऽस्ति तथा प्रत्यक्षाभासादिविशिष्टव्यतिरिक्तत्वं कालात्ययापदिष्टे किं न स्यादित्यत आह * कथमिति * विशेषस्थितेः व्यावृत्ततया सर्वानुमाने विशेषात्मभावस्य विशेषात्मना यो भवति तस्य व्यावृत्तरूपस्य प्रत्यक्षस्य कथं व्यवस्थानं न कथमपीति योजना। इदमाकूतं यदि प्रत्यक्षविशिष्टव्यतिरिक्तत्वमनुमाने वर्तते तदा

१ () एतदन्तर्गतो भागोऽसंलग्न इवभाति।

प्रत्यक्षमपि व्यतिरिक्तत्वविशेषणतया तत्र वर्त्तेत न चैतद्धटते ऽतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषग्रस्तत्वमिति । यद्वा प्रत्यक्षाभासविशिष्टस्य व्यतिरिक्तत्वस्य कालात्ययापदिष्टवृत्तावाभासविशेषणतया प्रत्यक्षस्यापि तत्र वृत्तिः स्यात्सा कथं स्यादित्यर्थः ।) प्रत्यक्षाभासादय उपलक्षणमन्योन्याभावस्येति द्वितीयं निरस्यति * द्वितीयेति * अभावस्य स्वरूपेण भेदानभ्युपगमाज्जात्याद्यसम्भवाच्च प्रतियोगिद्वारको भेदो वक्तव्यः स न सम्भवति प्रतियोगिनामुपलक्षणत्वेन बहिर्भावादतश्चान्योन्याभाव एक एवेति प्रत्यक्षाभासादिषूक्तातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यर्थः ।

यदुक्तं प्रतियोगिविशिष्टाभावस्य धर्मिवृत्तौ प्रतियोगिनोऽप्यभावसहवृत्तिता स्यादिति तत्परिहारं शङ्कते ।

६६३ पुनः शङ्कान्तरनिरासः ।

अन्यदस्तु सदात्मकं विशेषणं प्रतियोगी स्वभावस्यास न्नेव तज्ज्ञानस्य विशेष्ये व्यावृत्तबुद्ध्याधानाविरोधात् विशेषणम्भवतीति चेत् । अयुक्तमेतत् । विशिष्टं तावदभावस्य स्वरूपमिहोपात्तं तच्च विशेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति तथा सति विशेष्यस्वरूपमेवोच्यतां वृथा विशेषणपदोपन्यासः तदनुपन्यासे चान्योन्याभावस्वमात्रमुपन्यस्तं भवेत् तच्च प्रत्यक्षाभासादे र्व्यवच्छेद्यस्यापि सङ्ग्राहकं ततश्च विशेष्यादन्योन्याभावा-

दधिकं किञ्चिद्वक्तव्यं तद्विशिष्टमुपन्यस्यताम् । स च यदि प्रतियोगी तदीयोऽभिधीयते तर्हि तस्याभावात्तदानीं विशिष्टाभावः प्रसक्तः । विशेष्यमात्रं परिशिष्टं तच्च केवलमतिप्रसक्तं तस्माद्विशिष्टव्यवहारप्रवर्त्तनकाले विशेष्यातिरिक्तं किञ्चिदनभ्युपेत्य विशिष्टसत्ता व्यवहर्त्तुमशक्या, अतः प्रतियोगी नाभावस्य विशेषणं भवितुमर्हति उपलक्षणन्तु स्यात् तत्र चोक्तमेव । नचान्योन्याभाव एकोन भवति भिन्नप्रतियोगिकौ द्वावभावौ तौ तथा च प्रतियोगिलक्षितं तत्स्वरूपमन्यदेवेति सिद्धान्ताविरोधि । न च युक्तम्, उभयं ह्यन्योन्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगि एकात्मतायाश्च भेदविरोध एव । ततश्च येन च रूपेण प्रतियोगित्वं तेन रूपेण भेदानवकशात् भिन्नप्रतियोगिकता कुतोऽन्योन्याभावस्य। येन च रूपेण भिन्नता तेनान्योन्याभावं प्रति प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनोः ।

* अन्यदिति * गुणकर्म्मादि भावरूपविशेषणमन्यदुच्यते विशेषणत्वात्प्रतियोगिनो ऽपि सत एवाभावविशेषणत्वमित्यत आह * प्रतीति * असत्वे विशेषणत्वमेव तस्य कथमित्यत आह * तदिति * व्यावृत्तिजनकत्वं प्रकृते विशेषणत्वं प्रतियोगिनश्च ज्ञानावच्छेदद्वाराऽभावव्यावृत्तिप्रमितिजनकत्व-

मस्त्येव प्रतियोगिज्ञानेनाभावव्यावर्त्तनादित्यर्थः । यद्यप्ययं ग्रन्थो युक्तः प्रथमकल्पदूषणावसाने तथाऽपि सम्प्रदायतो ग्रन्थार्थोऽवगन्तव्य इत्यत्र विरचित इति द्रष्टव्यम् । भवेदप्येवं यद्यन्योन्याभावभेदः स्यात्तदभेदे तु सैव व्यक्तिरेकैव कथितेतिस एव प्रसङ्ग इत्यभिसन्धाय दूषयति*अयुक्तमिति* तदुपपादनाय स्वरूपमिहोपात्तमभावस्य दर्शयति * विशिष्टमिति * ततः किमित्यत आह * तच्चेति * विशेष्याव्यतिरेकेण विशिष्टस्वरूपानिरूपणात्तन्मात्रमेवत दित्याशङ्क्याह * तथा सतीति * प्रत्यक्षाभासाद्यन्योन्याभाव इत्य त्राभावपदार्थातिरिक्ताभावाद्विशेषणं प्रत्यक्षाभासादिपदं व्यर्थमित्यर्थः । वैयर्थ्याद्विशेषणोपन्यास एव न क्रियते तर्हीत्यत आह * तदिति * अन्योन्याभावमात्रोपन्यासे वा को दोष इत्यत आह * तच्चेति * तन्मात्रं प्रत्यक्षाभासादावस्तीति तद्विशिष्टं लक्षणं तत्रातिव्यापकं स्यादित्यर्थः । विशिष्टाभावस्वरूपं विशेष्यशरीरमात्रं न भवितुमर्हतीति यत्प्रतिज्ञातं तात्सिद्धमुपसंहरति *ततश्चेति* ततो वा किमित्यत आह * स चेति * अभावकाले प्रतियोगिनोऽभावात्तद्विशिष्टोऽभावो लयमित्यादिति लक्षणाऽसम्भव इत्यर्थः । किन्तर्हि तत्र परिशिष्यत इत्यत आह *विशेष्येति* तर्हि तदेव लक्षणमास्तां सिद्धस्यैव लक्षणत्वादित्यत आह *तच्चेति* विचारफलमुपसंहरति *तस्मादिति* अतो द्वितीयः पक्षः परिशिष्यत इत्याह *अत इति * सोऽपि न घटत इत्याह * तत्रे-

ति* अन्योन्याभावस्यैकत्वे स्यादिदं त्वदुक्तं तन्न किन्तु प्रत्यक्षाभासादिप्रतियोगिकोऽन्योन्यश्च कालात्ययापदिष्टप्रतियोगिक इति कृत्वा प्रत्यक्षाभासादिलक्षितान्योन्याभावस्य प्रतियोगिरूपमाह *उभयमिति* प्रतियोगिरूपाविशेषोपन्यासेन किमत्र दूषणमुक्तमित्यत आह * एकेति * एकत्वस्याभेदैकार्थसमवायिनो भेदविरोध इत्यर्थः । ततो वा किमित्यत आह * ततश्चेति * तथापि प्रत्यक्षाभासकालात्ययापदिष्टौ द्वावेव, तत् कुतो भिन्नप्रतियोगित्वाभाव इत्यत आह * येनेति *

असत्प्रतियोगित्वप्रसङ्गभयात्तादात्म्यप्रतियोगित्वमेवान्योन्याभावस्य नोपपद्यते घटपटयोस्तादात्म्यस्यासिद्धेरिति चोदयति ।

१६५ धर्मिप्रतियोगिनोः प्रकृते वैलक्षण्यानिरूपणम् ।

ननु वस्तुतस्तयोरेकत्वाभावात्कथमेकतया प्रतियोगित्वमन्योन्याभावं प्रति घटेत वस्तुनोः[1] । यथा वस्तुतो भूतलसंसर्गाभावेऽपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया[2] संसर्गाभावं प्रति, तत्र यथाऽन्यद् भूतलसंसृष्टतया दृष्टं तथाऽत्रापि तावेव सप्रकारभेदौ तदात्मानौ दृष्टौ, सोऽयं त्वद्दर्शनाभिप्रायो नास्माकं निर्वाहार्ह इत्यास्तां विस्तरः ।

* नन्विति * नेह भूतले घट इत्यादिनिषेधस्य

---

१ वस्तुनो इति का० मु० पु० पा० ।

२ संसृष्टतया इति सां० पुस्तके नास्ति ।

या गतिः सा तत्रापि भवतीति परिहरति *यथेति* प्रतियोगित्वमिति प्रश्नवाक्यादनुषज्यते। तत्र किं तद्देशकालासंसृष्टो घटः प्रतियोगी किं वैतद्देशकालीन इहारोप्यमाणः प्रतियोगी, न तावदाद्यस्तत्र स घटो नासीदिति प्रतिषेधापत्तेर्नापि द्वितीयो ऽत्यन्ताऽसत्प्रतियोगिकतापत्तेः सत्वे वा निषेधस्यैवायोगाद्यदि तृतीयस्तत्राह * तत्रेति * इहारोप्यमाणः प्रतियोगीति शेषः। तर्ह्यत्रापि घटतादात्म्यं घटे दृष्टं पट आरोप्य निषिध्यते तादात्म्यं च पटे दृष्टं घटे निषिध्यत इति समः समाधिरित्याह * तथेति * अन्योन्यस्मिन्निषिध्यत इति शेषः। घटतादात्म्यशब्देन घटस्यैवाभिधानात्पटतादात्म्यशब्देनापि तस्यैवाभिधानात्तयोश्च भिन्नत्वात्कथमेकप्रतियोगिकत्वमित्यत आह * सोऽयमिति * अन्योन्याभावस्य तादात्म्यप्रतियोगित्वं त्वयोरीकृतं तत्त्यज्यते चेदपसिद्धान्तो नोचेदसत्प्रतियोगित्वमिति निर्वहणीयो नास्माभिरित्यर्थः।

धर्मिप्रतियोगिभावावच्छिन्नतयैवान्योन्याभावोपलम्भात्तदुपलम्भात्प्रागेव प्रतियोग्यधिकरणयोरसाङ्कर्यं वैलक्षण्यं वक्तव्यं तत् घटादौ सम्भवेदपीत्याह।

६६४ तादात्म्यप्रतियोगिकत्वं भेदस्य नेति शङ्काया निरासः।

अपिच घटपटयोः स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन चोभयकोटीकृतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति । अत्र तु प्रत्यक्षाऽभासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिना एककोटिताऽस्तु नाम, यत्तु प्रत्यक्षाभासत्वादिभ्यो व्यतिरिक्तत-

या प्रतिपत्तव्यं तस्य केन रूपेणैककोटीकरणं, न-तावत्प्रातिव्यक्ति भिन्नेन स्वरूपेण, तेषामनन्ततया बुद्धिस्थीकर्त्तुमशक्यत्वात् । नापि यद्रूपोपात्तं विशेष्यं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वेन विशेषणेन विशेषणीयं तद्रूपक्रोडीकृततयैवान्योन्याभावनिरूपणमिति युक्तं, तस्य स्वरूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसङ्ग्राहकतया कोटिद्वैतभङ्गापादकत्वेनान्योन्याभावनिरूपणविरोधित्वात् । तस्मात् स्वरूपभेदं वैधर्म्यभेदं वा कोटिद्वयं व्यवस्थापकमप्रतिसन्धाय अन्योन्याभावनिरूपणमशक्यमिति स्थिते स्वरूपभेदपक्षस्येह दूषितत्वाद्धर्म्मभेदः कश्चिद्वक्तव्यो न चासौ वक्तुं शक्यः शक्यत्वे वा तमादायैव लक्षणव्यवस्थिनिरस्तु कृतमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वकुयुक्त्या । तदनेन न्यायेनाऽन्यत्राप्यतिप्रसक्त्युदाहरणान्यत्वेन व्यावर्त्तनं लक्षणवादिनो भग्नस्य शरणमस्त्रं निरसनीयम् । अत एव भेदकान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव दुर्निरूपमित्यभिप्रायेण तत्तदन्यत्वे सतीति विशेष्यमाणं वैशेषिकहेतुं 'नैतदेवं येन येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे सति प्रमेयत्वादिति सत्प्रतिपक्षहेतूपन्यासादुपहसन्ति सन्त इति ।

इति कवितार्किकचक्रवर्ति श्रीश्रीहर्षकृते खण्डनखण्डखाद्ये

प्रमाणतदाभासखण्डनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

* अपि चेति * अन्योन्याभावभेदेनोभयकोटी-कृतान्योन्याभावनिरूपण आत्माश्रयादिप्रसङ्गात्स्व-रूपभेदेत्याद्युदितम्। स्वरूपभेदादिनोभयकोटीकृतयो-रन्योन्याभावनिरूपणनियमश्चेदत्रापि तथैवाऽस्त्वित्यत आह * अत्र त्विति * प्रत्यक्षाभासान्विताद्यनुगत-मेकं नास्ति तथाऽप्यङ्गीकारः।तर्हि प्रत्यक्षाभासादित्वेन तदेककोटिं कृत्वा रूपान्तरेण कालात्ययापदिष्टं परां कोटिं कृत्वा तयोरितरेतराभावनिरूपणं सुकरमित्यत आह * यद्यपीति * अनुगतमेकं रूपं सङ्ग्राहकं नोपल-भ्यत इत्यर्थः। मासीदनुगतं रूपं प्रतिव्यक्ति व्यावृत्त-रूपेणैव तदुपपत्तस्येतेति तत्राह * नेति * एककोटी-करणमिति शेषः। कुत इत्यत आह *तेषामिति* प्र-माणबोधितसाध्यव्यतिरेकित्वं यन्नाम विशेष्यं प्रत्य-क्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वविशेषणेन विशेषणीयं त-द्रूपकोडीकृततया तन्निरूपणमस्तीत्यत आह * ना-पीति * तत्रैव तिष्ठदेव सङ्ग्राहकं वक्तव्यमिदं तु नैव-मित्याह * तस्येति * प्रमाणेन बोधितसाध्यव्यतिरे-कत्वस्य विशेष्यरूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसाधारणतया कोटिद्वैविध्यभङ्गप्रसञ्जकतयेतरेतराभावनिरूपणविरो-धितया स्वरूपभेदादिनोभयकोटीकृतयोरेवेतरेतरा-भावनिरूपणमिति यदीरितं प्राक्तत् सिद्धमित्युपसंह-रति * तस्मादिति * स्वरूपभेदस्याननुगमेन निर-स्तत्वाद्धर्मभेदपक्षपरिशेष इत्याशयः। अस्तु तर्हि स एव व्यवस्थापक इत्यत आह *न चेति* प्रमाणाविरुद्ध-

प्रतिज्ञातार्थत्वात् शिरस्कतया प्रयुज्यमानत्वादिरूपो धर्मभेदो वक्तुं शक्यत एवेत्यत आह *शक्यत्वे चेति* लाघवादावश्यकत्वाच्चेत्याशयः । उक्तखण्डनमन्यत्राऽतिदिशति * तदिति * सामान्यवान् गुण इति गुणलक्षणकरणे द्रव्ये कर्मणि चातिप्रसक्त्या निरासे भग्नस्य लक्षणवादिनो यत् संयोगविभागहेतुजातीयेतरत्वविशेषणेन व्यावर्त्तनं शरणमस्त्रं तदप्येतेनैव व्यतिरिक्तत्वखण्डनन्यायेनैव निरसनीयमित्यभिसन्धिः । उक्तार्थं द्रढयितुं दर्शयन्नुपसंहरति * अत इति * अत एव वैशेषिकहेतुं तदन्यत्वे सतीति विशेष्यमाणमुपहसन्ति सन्त इत्यन्वयः । केनाभिप्रायेणेत्यत आह * भेदकेति * तथाऽपि काऽत्र युक्तिरित्यत आह * नैतदिति * प्रामाण्यं ज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्याश्रयं ज्ञानत्वान्यत्वे सति ज्ञानधर्मत्वादप्रामाण्यवदित्युक्ते नैतदेवं प्रामाण्यमुक्तविधसाध्यं न भवति येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे सति प्रमेयत्वादज्ञानत्ववदिति सत्प्रतिपक्षहेतूपन्यासादित्यर्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याभयानन्दशिष्यानन्दपूर्णविरचिते खण्डनफक्किकाविभजने प्रमाणतदाभासखण्डनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

---

१ अयं पाठोऽसंलग्न एव दृश्यते ।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

प्रमाणतदाभासत्वेनाद्वैतविरोधाभावेऽपि निग्रहस्थानसत्वेनाद्वैतभङ्गः स्यादेवेति चोदयति ।

१ निग्रहस्थानेषु प्रतिज्ञाहानिखण्डनारम्भः ।

ननु यदि दुर्लक्ष्या हेत्वाभासास्तर्हि निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहान्यादीनि बाधकानि भविष्यन्ति । मैवम् । का ? पुनः प्रतिज्ञाहानिः । स्वीकृतार्थपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणम् । तथाहि—झटिति संवरणे निग्रहस्थानेऽपि गतत्त्वेन परदूषिते सतीत्यपि विशेषणीयत्वात् ।

* नन्विति * हेत्वाभासरूपनिग्रहस्थानखण्डनानन्तरं प्रतिज्ञाहान्यादिनिग्रहखण्डनं प्रसक्तमिति सम्बन्धो दर्शितः । बाधकानि—परमार्थतोऽशक्तिसूचकानि भविष्यन्तीत्यर्थः । कथकाशक्तिसूचकं निग्रहस्थानमिति सामान्यलक्षणस्य दुःस्वप्नादावतिव्याप्तेः, पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानमित्यस्य च पराजयस्य पापफलतया दुरितेऽतिव्याप्तेः सामान्यानालिङ्गितविशेषाणामसिद्धेर्विशेषतोऽपि खण्डनमुपक्रमते * मैवमिति * प्रतिज्ञातं प्रतिज्ञाहान्यनिरूपणमेव निरूपयति *केति* तथा प्रदर्श्यत इतिशेषः । तदर्थं लक्षणमुपन्यस्यति *स्वीकृतेति* प्रतिज्ञाहानिरितिलक्ष्यमितरल्लक्षणम् । त्यागः प्रतिज्ञाहानिरि-

त्युक्ते हिरण्यादित्यागेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासायोक्तेति- विशेषणम्। उक्तत्याग इत्युक्ते प्रतिवाद्युक्तस्यानूद्य त्य- क्तस्य त्यागेऽतिप्रसक्तिनिवारणाय स्वीकृतेत्युक्तम्। स्वीकृतपरित्याग इत्युक्तेऽपसिद्धान्ते प्रसङ्गो माभूदि- त्युक्तमुक्तेति। कुत इत्यत आह*तथाहीति*नैयायिक- स्य घटो नित्य इति प्रमादाभिःसृतेऽनुक्त एव सिद्धसाध- ने शब्दोऽनित्य इत्युक्त्वा त्यजतस्त्यागेऽतिप्रसक्तिर्घटा- नित्यत्वस्य तेन स्वीकृतत्वादतो झटिति स्वाज्ञानसम्ब- रणे–संव्रियतेऽनेनेति संवरणं तस्मिन् निग्रहस्थाने ग- तत्वेन परदूषितस्येति विशेषणीयं विशेषणे च हेत्व- न्तरन्नाम निग्रह इत्यर्थः।

स्वीकारपदार्थस्य सम्मुग्धत्वात्तमग्रे विकल्पयति।

२ स्वीकारपदार्थस्य विकल्प्यनिरासः।

किञ्च स्वीकृतेत्यनेनाभीष्टमात्रं वाऽभिधीयते अ- स्तित्वेनेष्टं वा। आद्ये केन चिद्रूपेणेष्टस्य रूपान्तरे- ण त्यागः क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः। स्वीकार- पूर्वकोऽस्वीकारस्त्यागः न रूपान्तरेण तत्र तत्स्वीकारः ततस्त्याग एवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्ग इति चेन्न। स्वीकारस्यापि परित्यागपदार्थान्तर्भावे स्वीकृ- तेति व्यर्थं, तत्त्यागेऽपि च नाद्यद्वितीयौ अस्तित्वे- नेष्टस्य रूपान्तरेण सर्व्वत्रैवानिष्टत्वसम्भवात्। संयो- गाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे चैकस्यैव संयोगस्यास्ति-

त्त्वनास्तित्त्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्त्वात्। एवञ्च काल-देशादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युपगमेऽपि प्रसङ्गो द्रष्टव्यः।

* किञ्चेति * इच्छामात्रविषयत्त्वं सद्रूपतया वे-च्छाविषयत्त्वमिति विकल्पार्थः। इच्छामात्रविषयत्वं स्वीकार इति प्रथमं दूषयति *आद्य इति* शब्दोऽनित्य इत्युक्ते भ्रमान्नित्यत्वमुक्तमिति सिद्धसाधनत्वे उद्भा-विते निरनुयोज्यानुयोगोद्भावनया शब्दोऽनित्य इति वदतो नैयायिकस्य प्रतिज्ञाहानिः स्यान्नित्यत्वस्याऽऽत्मा-दिनिष्ठतयेष्टस्य परित्यागात्प्रतिवादिनोक्तत्वाच्च त-स्येत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। उक्तातिव्याप्तिं परिहर्तुं त्या-गपदार्थं दर्शयति पूर्ववादी * स्वीकारेति * नित्यत्वस्य वियदादिनिष्ठतया स्वीकृतस्य शब्दनिष्ठतया प-रित्यागो विद्यत एवेति कथं तत्परिहार इत्यत आह * नचेति * येन रूपेण शब्दनिष्ठत्वेन त्यागस्ते-न रूपेण स्वीकार एव नास्ति स एवाऽत्र विवक्षि-त इत्यर्थः। ततोऽस्य त्यागत्त्वाभावादुक्तातिव्याप्तिप-रिहारः सिद्ध इत्याह * तत इति * श्लेष्मचिकि-त्सायां पित्तोद्रेकवदतिव्याप्तिपरिहारे व्यर्थविशेषण-त्वं लक्षणस्येति परिहरति *नेति* स्वीकारपूर्वकास्वी-कारस्य त्यागपदेनाभिधानादुक्तत्याग इत्येतावन्मात्रं लक्षणमास्तां स्वीकृतेतिविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः। त्य-जतां तर्हि स्वीकृतेति पदमित्यत आह * तदिति * इष्टमात्रं वाऽस्तित्त्वेनेष्टत्वं वेति प्रागुक्तं पक्षद्वयम-पि न सम्भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह * अस्तित्वेने-

ति * प्रथमकल्पे प्रागुक्तैवातिव्याप्तिः द्वितीये च शब्द-निष्ठतयाऽनित्यत्वस्येष्टस्य व्याप्तिरूपेण परित्यागस-म्भवात्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । येनैव रूपेणेष्टत्वं तेनै-व तस्य त्यागो विवक्षित इत्यत आह * संयोगादी-ति * घटाकाशसंयोग आकाशे वर्तते न वर्त्तते चा-व्याप्यवृत्तित्वोपगमान्नैयायिकैस्तत्राकाशघटौ संयो-गिनाविति वदतो नैयायिकस्य प्रतिज्ञाहानिः स्यात्सं-योगाभावाधिकरणताया अपि स्वीकारादादिपदेन च-णिकविशेषगुणेष्वव्याप्यवृत्तिषु दर्शितातिव्याप्तिर्द्रष्ट-व्या । उक्तातिव्याप्तिमन्यत्राऽतिदिशति * एवमिति * एकस्मिन् देश एकस्मिन् काले च स्वीकृतस्य शब्दा-देर्धर्मिण उक्तस्य देशान्तरे कालान्तरेवाऽनिष्टत्वा-च्छब्दो नित्य इतिवदतः प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः ।

उक्तातिव्याप्तिपरिजिहीर्षया लक्षणं विशिष्य शङ्कते ।

१ देशकालपुरुषाद्यभेदेन स्वीकारपरित्यागयो दोषः ।

तस्यैव तदैव तत्रैव तेनैव तथैवेष्टत्वानिष्टत्वे विव-क्षिते अत्रेति चेत् । एवं तर्हि कालमभ्युपगम्यानभ्युपग-च्छतः प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात् । तत्र तदेत्युक्तविशेषणांशस्या-सम्भवात् । न हि कालः कालान्तरं स्वात्मानमेव वाऽ-ध्यास्ते, काले तदेति विशेषणस्य प्रतिक्षेपेऽन्यत्र च प्रक्षेपे लक्षणैकताक्षतिः । कालं प्रति च प्रतिज्ञाहानेरदोषत्वे तद्वदन्यत्राप्यदोषत्वापातः । यदैव स्वीकार स्तदैवास्वी-

कारासिद्धेश्च । तदेति तत्कथाकालो विवक्षित इति-चेन्न । तच्छब्दस्यैकव्यक्तिपरत्वे लक्षणाननुगमः वादादि-त्वेन साम्ये कदाचिदपि तद्विपरीतवादान्तराकरणप्रसङ्गः। एवं तथैव तस्यैवेत्यादिपदस्य द्रष्टव्यम् । उक्तेतिपद स्य चापसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य विरुद्धन्यायेनासमर्थविशे-षणत्वम् । एवं सर्व्वनिग्रहस्थानेषु द्रष्टव्यमिति सङ्क्षेपः ।

* तस्येति * तस्य च पुनस्तस्मिन्नेव देशे तेनैव वादिना तेनैव रूपेणेष्टत्वानिष्टत्वं प्रतिज्ञाहानिलक्ष-णविशेषणत्वेनेष्टं संयोगादाववच्छेदमादाय देशभेदो-ऽस्त्येवेति तार्किकरीतिरतो न पूर्वोक्ताव्याप्तिरि-त्यर्थः । घटमभ्युपगम्य पटं परित्यजतस्तथात्वनि-वारणाय तस्यैवेत्युक्तम् । तस्यैव कालान्तरे त्यागे प्रस-क्तिवारणाय तदैवेति । देशान्तरत्यागे वारणाय तत्रै-वेति । कर्तृभेदेन त्यागे प्रसक्तिवारणाय तेनैवेति । रूपा-न्तरेण त्यागे वारणाय तथैवेति विशेषणं क्रमेण द्रष्ट-व्यम् । अव्याप्त्या दूषयति * एवमिति * कालस्स-न् ज्ञेयत्वाद्घटवदित्युक्ते प्रागभावादौ व्यभिचा रेण लोकायतेन प्रत्युक्ते तं त्यजतो नैयायिकस्य प्र-तिज्ञाहानिर्न स्यादित्यर्थः । कुत इत्यत आह * तत्रे-ति * कालोऽपि कालवृत्तिर्वस्तुत्वाद्घटवदित्याशङ्क्या-ह * न हीति * कालस्य कालवृत्तित्वे स्वात्मनि वृत्ति-र्नोपपद्यते स्वाश्रयत्वप्रसङ्गान्नापि कालान्तरवृत्तित्व-मेकत्वादौपाधिकभेदे चानवस्थानादित्यर्थः । काल-

विषयप्रतिज्ञाहानिलक्षणे तदेति विशेषणं परित्यज्यते ततोऽन्यविषये तदुपादीयत इत्यत आह। * काल इति * कालविषयतल्लक्षणे त्यागपदनिरुक्तौ यदि तदेति विशेषणं न गृह्यते ततोऽन्यत्र च त्यागपदार्थतया तदुपादीयते तदा सामान्यलक्षणासिद्धिरननुगमात्तत्सिद्धिपूर्वकत्वाच्च विशेषलक्षणं न सिद्ध्यतीत्यर्थः। कालमभ्युपगम्यानभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिरशक्तिसूचिका नेत्यनिग्रहस्थानत्वान्नाव्याप्तिरित्यत आह * कालमिति * तुल्यलक्षणत्वादित्यर्थः। न केवलमव्याप्तिरसम्भवोऽपीत्याह * यदेति * स्वीकारास्वीकारयोर्विरोधाद्युगपद्भावाभाव इत्यर्थः। तच्छब्देन परामृष्टं कालस्वरूपं दर्शयत्यसिद्धिपरिहाराय पूर्ववादी * तदेति * तस्यां कथायामभ्युपगम्य तस्यामेव परित्यागो विवक्षितोऽतो नासम्भव इत्यर्थः। तच्छब्देन कथाव्यक्तिर्विवक्ष्यते किम्वा वादादित्वसामान्यमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * वादत्वं जल्पत्वं वितण्डात्वं चेति तिस्रो जातयस्तदधिकरणमात्रं विवक्षितमतो नाननुगम इति द्वितीयमाशङ्क्याह * वादेति * कदाचित्प्राभाकरमतमवलम्ब्य नियोगः पदार्थ इति वादं कृत्वा पुनः कालान्तरेण भाट्टमतावलम्बनेन तस्य पदार्थत्वनिराकरणे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः। एवं जल्पवितण्डयोरपि द्रष्टव्यम्। उक्तन्यायं विशेषणान्तरेऽप्यतिदिशति * एवमिति * तच्छब्देन शब्दादिव्यक्तिविशेष उच्यते किं वा वस्तुमात्रं, आद्ये-

ऽननुगमो द्वितीये घटमभ्युपगम्य पटमनभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिः स्यादेवं तत्रैवेतिदेशवाचकतच्छब्दस्य देशविशेषपरत्वे तत्सङ्कटितस्याननुगमो देशमात्रवाचकत्वे शब्दे नित्यत्वमभ्युपगम्याकाशे तदनभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिः स्यादेवं तेनैवेति वादिविशेषपरत्वे तद्विशिष्टलक्षणाननुगमो वादिमात्रपरत्वे वाद्यन्तरोक्तस्वीकृतस्य वाद्यन्तरपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिः स्यादेवं तथेतिप्रकारवाचिन्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः। दोषान्तरमाह * उक्तेति * स्वीकृतपरित्यागःप्रतिज्ञाहानिरित्युक्तेऽपसिद्धान्ते प्रसङ्गो माभूदिति तदवयवच्छेदकमुक्तपदमुपात्तन्तच्च व्यर्थं विशेष्यस्वीकृतपरित्यागस्यैव दूषणसमर्थत्वाद्यथा विरुद्धविपक्षसम्बन्धमात्रस्य दोषत्वसामर्थ्ये विपक्ष एवेति विशेषणं व्यर्थं तद्वदित्यर्थः। विशेष्यमात्रस्यैव दूषणसमर्थत्वे यद्विशेषणमुपादीयते प्रतिज्ञान्तरादिनिग्रहे तत्राप्येतद्दूष्यमित्याह * एवमिति *

इति प्रतिज्ञाहानिखण्डनम्।

प्रतिज्ञान्तरखण्डनाय प्रस्तावनिकां करोति।

४ प्रतिज्ञान्तरखण्डनम्।

प्रतिज्ञाहान्यादीत्यादिपदेन च किं सङ्गृह्यते। प्रतिज्ञान्तरादीति चेन्न। प्रतिज्ञान्तरमेव न निरूपयितुं शक्यते। तद्यथा—स्वोक्तस्य परदूषितस्य साध्यभागस्य

पूर्व्वानुक्तविशेषणवतोऽभिधानं प्रतिज्ञान्तरमित्यलक्षणम् । तथा हि यत्र वादिना प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभागोऽभिहितः परेण च निर्व्विशेषणोक्तभ्रमात् दूषितः ततो वादी प्रथमाभिहितं सविशेषणमेवोपन्यस्येदृशं मयोक्तं न तु निर्व्विशेषणमतो निरनुयोज्यानुयोगो भवत इति सदुत्तरमेव ब्रूते तत्रापि गतत्वादतिव्यापकमेतत् ।

प्रतीति आदिपदार्थस्तावदास्तां प्रतिज्ञान्तरमेव तावन्निर्वचनायोग्यमित्याह *नेति* निर्वचनाशक्यत्वमेव कथमित्यतस्तल्लक्षणद्वारा दर्शयति * तादिति * अभिधानमित्युक्ते यत्किञ्चिदभिधाने प्रसक्तिस्तदर्थं साध्यभागस्येति । तथाऽपि पूर्वोक्तविशेषणपरित्यागेन निर्विशेषणसाध्यभागाभिधाने प्रतिज्ञाहानिभेदेऽतिव्याप्तिरत उक्तं विशेषणवत इति । तथाऽपि पूर्वोक्तविशेषणवत एवाभिधाने प्रसक्तिवारणाय * अनुक्तेति * झटिति सम्वरणेऽतिप्रसक्तिवारणाय परदूषितेत्युक्तम् । तथाऽप्यनुक्तस्य परोक्तस्यप्रसक्तिं वारयितुं स्वेत्यादि । कुतोऽलच्चणमेतदित्यत आह * तथाहीति * वर्णात्मकः शब्दोऽनित्य इति नैयायिकेनोक्ते निर्विशेषणत्वेनोक्तत्वभ्रान्त्या बादरायणीयेन ध्वनिभागे सिद्धसाधनतया प्रत्युक्ते स यदा पूर्वोक्तविशेषणमेव साध्यमुपन्यस्य परस्य निरनुयोज्यानुयोगनिग्रहमुद्भावयति तत्र सदुत्तरेऽपि गतत्वेनातिव्यापकमित्यर्थः ।

पूर्वानुक्तत्वविशिष्टं लक्षणं पूर्वोक्तस्यैव विशेषण-

स्याभिधाने कथमतिव्यापकं स्यादिति शङ्कते ।

५ अतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः ।

पूर्व्वानुक्तविशेषणवत्त्वं तत्र नास्ति तत्कथमतिव्याप्तिरिति चेन्न । प्रथमोक्तेः प्रागभावस्य पूर्व्वं स्थितत्वात् । विशेष्योक्तिरपि तदा नासीदिति चेत् । किमायातं तावता विशेषणानुक्त्यतिप्रसङ्गस्य ।

* पूर्वेति* विशेषणं सम्भावयन्परिहरति *नेति* अनुक्तिरनुक्तेः प्रागभावः स च प्रथमविशेषणोक्तेरपि विद्यत एव नहि प्रागभावाप्रतियोगिन्या एव प्रथममप्युत्पादस्तस्य च प्रागभावस्यानादित्वात्पूर्वमपि सम्भव इति प्रथमविशेषणोक्तेरपि पूर्वानुक्तत्वमस्तीत्युक्तातिप्रसङ्गे प्रागभावसमये विशेष्योक्तिर्नैव विद्यत इति गूढाभिसन्धिः शङ्कते * विशेष्येति * विशेष्योक्तेरपि प्रागभावस्तदाऽऽसीदित्यर्थः । गूढाभिसन्धिरेव परिहरति * किमिति * प्रथमत उक्ते विशेषणे पूर्वानुक्तत्वमस्तीत्युक्तातिप्रसङ्गे कः परिहारस्तावता विशेष्यस्य पूर्वानुक्तत्वमित्येतावन्मात्रं स्या त्तच्चानुपयुक्तमित्यर्थः ।

स्वाभिप्रायं प्रकटयन्पुनः शङ्कते ।

६ विशेष्योक्तिसमये विशेषणानुक्तिविवक्षानिरासः ।

विशेष्योक्तिकाले विशेषणानुक्तिर्विवक्षितेति चेन्न । एककर्तृकाया वाचो युगपदसम्भवेन सर्वत्र तथाभावस्यैव भावात् । विशेष्योक्तेरनन्तरकाल इति चेन्न । नीलो-

त्पलमित्यादौ पूर्व्वनिपातिविशेषणे तदभावात् । विशेष्योक्तेरव्यवहितपूर्व्वकाल इति चेन्न । उत्पलं नीलमित्यादौ तदभावात् । अव्यवहित इति चेन्न । बहुविशेषणके विशेष्ये तदभावात् । विशेषणाभिधानोचितकाल इति चेन्न । नानाविशेषणके विशेष्ये क्रमवृत्तित्वाद्वाचः क्रमेणाभिधीयमाने य एकविशेषणाभिधानकालः सोऽपरेषामपि विशेषणाभिधानानां योग्यो भवत्येवेति तदाऽन्येषां क्रमभाविनामभावात्सैवातिव्याप्तिः ।

* विशेष्येति * विशेष्योक्तिकाल इति किमेकक्षणत्वं विवक्षितमुत विशेष्योक्त्युत्तरक्षणत्वमुत तदव्यवहितपूर्वक्षणत्वमुत तदव्यवहितक्षणत्वमात्रमाहोस्विद्विशेषणाभिधानोचितक्षणत्वमुताहो सर्व एव तद्योग्यः कालो विवक्षित, इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * उदाहृतस्थलेऽपि विशेष्योक्तिकाले विशेषणानुक्तिर्विद्यते क्रमभावित्वाद्वाचोऽत उक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * विशेष्येति * विशेष्योक्त्यनन्तरकालीनविशेषणानुक्तिर्लक्षणमतो न तत्रातिव्याप्तिरित्याशयः । परिहरति * नेति * नीलमुत्पलमिति सविशेषणे प्रतिज्ञाते निर्विशेषणभ्रान्त्या परेण दूषिते पुनर्वादी तदेव पूर्वोपन्यस्तविशेषणविशिष्टं साध्यमुपन्यस्य निरनुयोज्यानुयोगमुद्भावयति तत्रैतल्लक्षणमतिव्यापकमनन्तरानुक्तिभावादित्यर्थः । तृतीयं शङ्कते * विशेष्येति * आदौ दर्शितातिव्या-

प्तिपरिहारायाऽव्यवहितेति विशेषणम् । अतिव्याप्त्यैव दूषयति *नेति* यत्र विशेष्यं पूर्वं निपतति विशेषणं पश्चात्तत्र निर्विशेषणत्वभ्रान्त्या परेण दूषणानन्तरं पुनस्तस्य तथोपन्यासे लक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः । चतुर्थं शङ्कते * अव्यवहित इति * अतिव्याप्त्यन्तरं दर्शयन्परिहरति * नेति * चित्रगुरित्यत्र विशेष्यस्यार्थसिद्धतयाऽनभिधानात्तदव्यवहितकालेऽनभिधानं विशेषणपदस्यास्तीति कृत्वा तत्रैव निर्विशेषणत्वभ्रान्त्या परदूषणानन्तरमुपन्यस्तेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । सर्वापकारपरिहाराय कल्पान्तरं शङ्कते * विशेषणेति * दूषयति * नेति * नीलमुत्पलं सुगन्धि महदित्यादावनेकविशेषणविशिष्टे य एकविशेषणस्य उपन्यासयोग्यकालस्सोऽपरेषामपि योग्य एव विशेषणानां पूर्वापरनियमाभावादन्यथा प्रयोगान्तरे विशेषणानां व्यत्यासो न दृश्येत तस्मादनेकविशिष्टे पुनरुपन्यस्यमाने कथितलक्षणमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

अन्तिमं कल्पं शङ्कते ।

७ अन्तिमकल्पनिरासः ।

सर्वस्मिन् योग्यकाल इति चेन्न । दूषणानन्तरकालस्य योग्यकालत्वाभ्युपगमेऽव्याप्तिः दूषणपूर्वकालस्य तथाऽभिमतत्वे च दूषणानन्तरभाविन्या विशेषणोक्तिव्यक्ते स्तदानीमभावात् पूर्ववदतिव्याप्तिः । सर्वस्या स्तज्जातीयाया विशेषणस्योक्तेरभावो विवक्षित इति चे-

त् । न । व्यक्तीनामभावप्रतियोगिभूतानां सर्वासां पृथक् पृथक् प्रमाणेन केनापि अस्मादृशा प्रत्येतुमशक्यतयाऽभावानिरूपणेन लक्षणस्याज्ञानादसिद्धिप्रसङ्गात् । सामान्यप्रत्यासत्त्या व्यक्तयः प्रतिभान्तीति निरस्तमनुमानावसरे ।

* सर्वस्मिन्निति * विशेषणाभिधानयोग्यकालानुक्तत्वं न विवक्षितं किन्तु तदभिधानोचितकालोक्तत्वानधिकरणत्वं तच्चैकस्मिन्नपि योग्यकाल उक्तत्वादेव नास्तीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः । दूषणोत्तरकालो योग्यकालो विवक्षित उत प्राक्काल इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *नेति* शब्दोऽनित्य इति प्रथमं निर्विशेषणोक्ते ध्वनिभागे सिद्धसाधनतया प्रत्युक्तेऽस्तु तर्हि वर्णात्मक इति पश्चात्सविशेषणवचने प्रतिज्ञान्तरत्वात्तत्रेदं लक्षणं नास्ति दूषणानन्तरकालस्य योग्यत्वं तत्र चोक्तेः सत्त्वादित्यव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयमपवदति *दूषणेति* प्रथमं सविशेषणोक्ते निर्विशेषणभ्रान्त्या दूषिते पुनर्वादी पूर्वोक्तविशेषणमेव वदति तत्र पूर्वकालप्रागभावप्रतियोगित्वं दूषणानन्तरकालविशेषणोक्तिव्यक्तेरपि विद्यते इति तत्र सदुत्तरेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । दूषणपूर्वकालेऽनुक्तविशेषणजातीयत्वं विवक्षितं तेन नातिव्याप्तिः उत्तरकालविशेषणोक्तिव्यक्तेरभावेऽपि तज्जातीयायास्तत्र भूतत्वादिति शङ्कते *सर्वस्या इति*अप्रमितप्रतियोगिकप्रतिषे-

धायोगात्सर्वव्यक्तीनां प्रमितत्वं वक्तव्यं ततश्च विशेषणव्यक्तीनां भिन्नभिन्नाकारेण प्रमितत्व, मुत सामान्यप्रत्यासत्तिद्वारेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * सर्वव्यक्तिविषयप्रमाणासम्भवश्च स्मृतिव्यतिरिक्तत्वखण्डन इव द्रष्टव्यः। द्वितीयमपवदति *सामान्येति * एकां विशेषणव्यक्तिं श्रोत्रद्वारा प्रत्यक्षयता समवेतविशेषणतया सर्वव्यक्तयः प्रत्यक्षीक्रियन्त इत्यङ्गीकारे एकं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः सार्वज्ञं स्यादिति व्याप्तिखण्डने उक्तमित्यर्थः।

पूर्वानुक्तविशेषणवत इति विशेषणस्थाने पूर्वमविशिष्टोक्तस्येति विशेषणं प्रक्षिप्य लक्षणं विरचिते को दोष इत्यत आह।

८ विशेषणस्थाने विशिष्टोक्तिविवक्षाया भङ्गः।

एतेन पूर्व्वमविशिष्टोक्तस्येति विशेषणं प्रक्षेप्तव्यमिति निरस्तम्। उत्तरकालवाच्यविशेषणकविशेष्यस्य प्रथममविशिष्टोक्तत्वसम्भवस्य दर्शितत्वात्।

एतेनेति कथमतिव्याप्त्यैव निरस्तमित्यत आह * उत्तरेति * उत्तरकालं वाच्यं विशेषणं यस्य उत्पलं नीलमित्यादेस्तस्य प्रथमविशेषणोक्तावपि केवलस्य विशेष्यस्य प्रथममुपादानमनन्तरं विशेषणस्येति सैवातिव्याप्तिरित्यर्थः।

प्रतिज्ञान्तरलक्षणे विशेषणप्रक्षेपपरम्परामुररीकृत्य दूषणमभाणि सम्प्रति सैवानुपपन्नेत्याह।

९ प्रतिज्ञान्तरलक्षणे विशेषणपरम्परया अनुपपत्तिः ।

किञ्च प्रथममविशिष्टमुक्त्वा भवता यदि विशेषणमिदं प्रक्षिप्यते तदा हेत्वन्तरं भवतोऽपि स्यात्तथापि तदभावे वा ममापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम् । अथ प्रथममेवेदं विशेषणमुपादाय ब्रवीषि, तथाप्यव्याप्तिः । प्रथमं सविशेषणमुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्यभ्रमेण झटिति सम्वरणान्निर्विशेषणेऽभिहिते परेण च दूषिते पुनः सविशेषणमभिदधतो नैवं प्रतिज्ञान्तरं स्यादित्यव्याप्तिः । स्वपरसाध्यपूर्वपदानां विवेचने व्यक्तौ पतनादव्याप्तिश्च । प्रकरणादिलभ्यतया प्रागनुक्तस्य विशेषणस्य भ्रान्तपरदूषितस्य प्रकरणलभ्यविशेषणवत्तयाऽनुवदतोऽपि सद्भावे प्रसङ्गः । अनुक्तस्थाने चाऽप्रतिपादितकरणेऽपि दोषः परस्मिन्नजातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयम् ।

* किञ्चेति * प्रथमं स्वोक्तस्येत्यादिप्रतिज्ञान्तरलक्षणमविशिष्टमुक्त्वा मया चातिव्याप्त्या दूषिते तत्परिहाराय पूर्वमविशिष्टस्येत्यादिविशेषणं प्रक्षिपतो हेत्वन्तरं निग्रहः स्याल्लक्षणस्य केवलव्यतिरेकिहेतुत्वादित्यर्थः । प्रथमलक्षणनिर्वाहार्थत्वेन विशेषणप्रक्षेपस्य प्रकृतोपयोगितया न हेत्वन्तरत्वमित्याशङ्क्य तर्हि प्रतिज्ञातनिर्वाहार्थत्वेनैव विशेषणप्रक्षेपान्ममापि न प्रतिज्ञान्तरमित्याह *तथापीति* प्रथममविशिष्टं लक्षणं

तर्हि न ब्रूमोऽपितु प्रथममेव विशिष्टलक्षणं ब्रूम इति शङ्कते * अथेति * स्वोक्तस्य परदूषितस्य साध्यभागस्य प्रथममविशिष्टोक्तस्य विशेषणवतोऽभिधानमिति प्रथमत उच्यत इत्यर्थः। हेत्वन्तरानिग्रहपरिहारेऽपि दोषान्तरं स्यादिति परिहरति * तथाऽपीति * तामेवोपपादयति * प्रथममिति * पार्थिवपरमाणुरूपरसगन्धस्पर्शा नित्या इति प्रथमं सविशेषणमुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्यभ्रमाद्यत्र वादिना संन्नियते ततो निर्विशेषणमेव कथ्यते तदा प्रतिवादिना ज्ञाते बाधेन प्रत्युक्ते पुनः सविशेषणमेव पार्थिवपरमाणुरूपादिरिति ब्रूते तत्र प्रतिज्ञान्तरमिष्टं तत्रैवाव्याप्तिः प्रथममविशिष्टोक्तस्येति विशेषणाभावादितिभावः। प्रथमत एव विशिष्टलक्षणोक्तावविशिष्टमुक्त्वा पश्चाद्विशेषणोपादाने च साधारणखण्डनान्तरमाह * स्वेति * स्वोक्तस्येत्यत्र स्वपदस्य परदूषितेत्यत्र परपदस्य साध्यभागस्येत्यत्र साध्यपदस्य पूर्वमनुक्तेत्यत्र पूर्वपदस्य च स्वत्वाद्यनुगतार्थाभावः स्वात्मनि वृत्यवृत्तिभ्यामनुपपत्ते रतश्च व्यक्तिपरत्वे प्रत्येकव्यक्त्युपादानेऽव्याप्तिः सर्वव्यक्त्युपादानेऽसिद्धिरित्यर्थः। भङ्गान्तरं भणति * प्रकरणेति * विवादपदं सकर्तृकमित्यादौ प्रकरणोपपदाभ्यां धर्मिविशेषासक्तौ सत्यामपि परेण प्रकरणादिलभ्यत्वमनालोचयता निर्विशेषणत्वभ्रान्त्या दूषिते वादिना प्रकरणादिपर्यालोचनया लभ्यमेव विशेषणमुपन्यस्यते निरनुयोज्यानुयोगोद्भावनाय तत्र सदुत्तर एतल्लक्षणमतिव्या-

पक्रमनुक्तस्यविशेषणभावादिति भावः । अप्रतिपादितविशेषणस्येतिलक्षणविशेषणं न त्वनुक्तस्येति तत्र च प्रकरणादिना प्रतिपादितत्वमस्त्येवेति नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * अनुक्तेति * कुत इत्यत आह * परस्मिन्निति * प्रकरणादिलभ्यमुक्तमप्युक्तलक्षणविशिष्टतया यत्र प्रतिवादिनो बुध्यारूढं न भवति तत्र प्रतिपादितत्वमेव नास्ति परप्रतीतिजनकत्वस्यैव प्रतिपादितत्वादित्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । तर्हि स्वोक्तस्य परदूषितस्य साध्यभागस्य पूर्वानुक्तस्य प्रकरणाद्यलभ्यविशेषणवतोऽभिधानं प्रतिज्ञान्तरमिति विशेष्यत इत्याशङ्क्याह * इत्यादीति * विशेषणोपादाने हेत्वन्तरमनुपादाने पूर्वोदितावस्थामित्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

इति प्रतिज्ञान्तर खण्डनम् ।

प्रतिज्ञाविरोधखण्डनायोपक्रमते ।

१७ प्रतिज्ञाविरोधखण्डनारम्भः ।

प्रतिज्ञान्तरादीत्यादिपदेन किमिष्टम् । प्रतिज्ञाविरोधादीति चेन्न। यत एकवक्तृकैकवाक्यांशयोर्मिथो व्याघातः साध्यविपरीतव्याप्तत्वोद्भावनानपेक्षोद्भावनः प्रतिज्ञाविरोधः, तदनदलक्षणम् । तथा हि—इह भूतले घटो नास्तीत्यादावपि गतत्वेनातिव्यापकमिदम् । वचनयोर्हि व्याघातोऽन्योन्यविरुद्धार्थत्वं तच्चेहास्ति, घटोऽस्ती-

त्यंशस्य घटसत्त्वबोधकत्वात् नकारस्य च तन्निषे-धकत्वात् ।

* प्रतीति * आदिपदार्थं परः शङ्कते *प्रतिज्ञेति* आदिपदार्थस्तावदास्तां प्रतिज्ञाविरोधस्यापि दुर्निरूपत्वं यत इत्यभिप्रेत्य दूषयति *नेति* विरुद्धहेत्वाभासेऽतिव्याप्तिपरिहाराय साध्यविपरीतत्यादिविशेषणम् । अन्यवाक्येन विरोधेऽतिव्याप्तिपरिहाराय मिथइति । तथापि कालभेदेन मतभेदमवलम्ब्य नित्यः शब्दोऽनित्यः शब्द इति वदति तद्विरोधेऽतिव्याप्तिपरिहारायैकवाक्येति । तथाऽपि भिन्नकर्तृकवाक्यांशे विरोधेऽतिव्याप्तिपरिहारायैककर्तृकेति । अस्त्वयं प्रतिज्ञाविरोधस्ततः किमित्यत आह * तदिति * अलक्षणत्वमेवोपपादयति * तथाहीति* भूतले घटोनास्तीति वाक्यांशयोः सहावस्थानादप्रतिपक्षरूपत्वाच्च विरोध एव नास्ति कुतोऽतिव्याप्तिरित्यत आह *वचनेति* शब्दयोः स्वरूपेण विरोधो न कर्तेश्वर इत्यादित्वदुदाहरणेऽपि नास्ति, अर्थद्वारको विरोधोऽत्रापि विद्यत इत्यर्थः । उदीरितं हेतूपन्यासपुरस्कारेण स्पष्टयति * तच्चेति *

भावाभावयोरपि न भावाभावत्वमेव विरोधः किंतु सहानवस्थानमेवान एकस्मिन् देशे काले तदुभयबोधकत्वाभावान्नेह भूतले घट इति वाक्यांशयोरर्थद्वाराऽपि विरोधो नेति चोदयति ।

११ व्याघातविचारः ।

नन्वयुक्तमिदमुच्यते, न हि घटो नास्तीत्यत्र घटोऽ-

पि विधीयते घटनिषेधोऽपिच, येन मिथो व्याघातः स्यात् किन्तु घटो निषिध्यते घटनिषेध एव तु विधीयत इति यावत् तत्कृता व्याहतिरिति चेत् । मैवम् । घट इत्यस्य तावदंशस्य घटविधिबोधकत्वं, नास्तीत्यस्यापि तत्प्रतिषेधार्थत्वं भवताऽपि मन्तव्यम् । यदित्वेवं नाभ्युपैषि तदा तयोरविरुद्धार्थतया घटश्चाऽपेक्षितनिषेधास्तित्वं च भूतलाश्रितं द्वयमस्य वाक्यस्य बोधनीयं स्यादिति, तस्माद्विधिरूप एव घट इति तत्प्रतिक्षेप एव च नेति किमेतावेककर्तृकवाक्यांशौ न भवतः? परस्परविरोधार्थाभिधायकौ वा न भवतो ? येन लक्षणमिदं भवतस्तत्र न गच्छेत् । न मिथो विरुद्धत्वमात्रं मिथो व्याघातकत्वं किन्त्वेकदेशकालादौ परस्परविरुद्धार्थयोरस्तित्वं, न च नास्तीत्यनेनैकदेशकालादौ विधिनिषेधौ वर्त्तमानौ बोध्येते इति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् देशकालाद्यनन्तर्भावे विरोधस्यैवानुपपत्तेः ।

* नन्विति * अयुक्तत्वे हेतुमाह * नहीति * घटो नास्तीति घटतदभावावुभावपि अभिधेयौ न भवतो येन भावाभावयोरेकोपाधिसम्बन्धबोधकतया वाक्यं विरुद्धं स्यादित्यर्थः । तर्हीदं वाक्यमनर्थकमेव कस्याऽप्यबोधकत्वादित्यत आह * किन्त्विति * किमनया वाग्भङ्ग्याऽभिहितं भवतीत्यत आह *घटेति*

इह भूतले घटो नास्तीत्यत्र घटनिषेधस्यैव प्रतिपाद्यत्वात् घटस्याप्रतिपाद्यत्वाद्धट इति न इति चाऽभिधानयोर्विरोधो नास्तीत्युपसंहरति * तदिति * विदितसङ्गतीनां पदानां स्वार्थवेदनोत्पादकत्वनियमात् घटपदस्य स्वार्थबोधकत्वं नञ्पदस्य च तदभावबोधकत्वमवश्यं स्वीकार्यमिति परिहरति * मैवमिति * विधिः सत्त्वम् । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति * यदीति * घटतदभावविषयत्वाभावे वाक्यांशयोरविरुद्धार्थत्वं ततश्च भूतलाधिकरणतया घटास्तित्वं निषेधास्तित्वं चेत्युभयं बोधनीयं स्याद्यथा भाति तत्तथैवेत्युत्सर्गादित्यर्थः । तस्माद्विरुद्धार्थत्वमस्त्येवेत्युपसंहरति * तस्मादिति * न केवलं तत्प्रतिक्षेप एव नापि विधिरूप एव किन्तु भावोऽभावश्चेति विरुद्धरूप एव बोध्यत इत्यर्थः । तथाच प्रागुक्तप्रसङ्गस्तदवस्थ इति फलितमाह * किमेतावितिं * इह भूतले घटो नास्तीति वाक्यस्य घटतदभावविषयत्वमापादितमङ्गीकृत्य तयोरेकदेशकालसत्वाभावोऽविरोधस्तत्सत्वं च विरुद्धमिति यदुक्तं मया तत्तदवस्थमेवेति चोदयति * नेति * तादृशमपि व्याघातकत्वं किमत्र न स्यादित्यत आह * नचेति * उक्तं संस्मर्त्तुमर्हसीति परिहरति *नेति* कथमुक्तोत्तरत्वमित्यत आह * देशेति * इह भूतले घटो नास्तीत्यस्य वाक्यस्याविरुद्धत्वे घटतदभावयोर्युगपदेव भूतले प्रसक्ताद्विरुद्धार्थाभिधायकत्वं त्वया तावत्स्वीकृतं विरोधश्च देशाद्यन्तर्भावेणैव भवतीति स्यादेवोक्तदो-

च इत्यर्थः ।

विरुद्धयोरेकदेशकालास्तित्वं व्याघात इत्युपगम्य दूषणमुक्त मिदानीं तदपि नेत्याह ।

१२ एकत्र विरुद्धास्तित्वस्य प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वयोर्दोषः ।

किञ्च यद्येकदेशादौ विरुद्धास्तित्वं प्रामाणिकमभ्युपैषि तदा विरुद्धशब्दस्तत्रायमन्य एव सामयिकार्थः कश्चित्, प्रमाणेन तथाभूतस्य ग्रहणादेव विरुद्धत्वाभ्युपगमशान्तेः । अथ प्रामाणिकं तन्नाभ्युपैषि तदा ऽप्रामाणिकं मिथो व्याघातकत्वं क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः ।

किञ्चेति विरुद्धयोरेकदेशाद्यस्तित्वं प्रमितं न वेति विकल्प्य प्रथममनुवदति *यदीति* असम्भवेन दूषयति *तदेति* सहावस्थानस्यैव प्रमितत्वे तयोरविरुद्धत्वेन विरुद्धशब्दः सहावस्थायिन एव वाचकः सामयिकः स्यात्तथाच सहावस्थितयोः सहावस्थानं न स्यादितिव्याघातार्थः स्यादेवं च नानिष्टं किञ्चिदित्यर्थः । कुत इत्यत आह *प्रमाणेनेति* रूपरसयोरिवेत्यर्थः । द्वितीयमनुभाषते *अथेति* अतिव्याप्त्या दूषयति *तदेति* तत्–एकदेशाद्यवस्थानं । व्याघातोऽप्रामाणिक इति यत्र व्याघातोद्भावनं तत्र अप्रामाणिकव्याघातोऽस्तीत्युक्तं स्यादेवञ्च न नः किञ्चिच्छिन्नमविरुद्धेऽप्यप्रामाणिकव्याघातसम्भवादतिव्याप्तिश्चेत्यर्थः ।

स्वरूपेणाप्रामाणिकस्यापि परपक्षस्य निषेध-

प्रमाणविषयत्ववत् व्याघातस्य स्वरूपेणाप्रामाणिकत्वेऽपि परोपन्यासोपाधौ प्रामाणिकत्वसम्भव इति शङ्कते ।

१३ स्वतोऽप्रमाणस्यापि परतः प्रामाणिकत्वमितिशङ्कानिरासः ।

अथ मन्यसे यथा परेणाभिधीयेते अर्थौ तथा मिथो व्याघातकाविति ब्रूमः तत्र च प्रमाणं प्रसरत्येवेति । न । कथमपि तत्र प्रमाणप्रसृतौ विरोधभाषापरिभाषामात्रत्वापत्तेः । यथा परेणोक्तोऽर्थः तथा मिथो व्याघातक इत्यपि क्वचिन्मिथोव्याघातकमर्थमप्रमाय न वक्तुं शक्यम् । प्रसज्यते मिथोव्याघातो न प्रसाध्यत इति चेन्न । क्वचिदप्यप्रमितस्य प्रसञ्जयितुमपि भवताऽशक्यत्वात् । मा प्रमायि अप्रमायैव तद्व्यवहार इति चेन्न । क्वचिदप्यप्रमितमाभासमात्रोपस्थितं क नाम नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तैवातिव्याप्तिरावर्त्तते । अनेकत्र नियतयोरेकत्र प्रसञ्जनमिति चेत् । न । प्रसञ्जकस्य तदद्वयस्यैकत्र स्थितिनियतताप्रमितावविरोधस्यानेवम्भावे चाऽनापादकत्वस्यापत्तेः ।

* अथेति * अनेन हि वाक्येनैकदेशकालानवस्थितयोरेकदेशादौ सत्त्वमुपनीतमिति विरुद्धार्थ इत्यर्थः । विरुद्धत्वस्यैवंरूपत्वेऽपि कथं तत्र प्रमाणप्रवृत्तिरित्यत आह *तत्रेति* तत्र च तयोः सहावस्थानाप्रमित्याऽपि तयोः सहावस्थानोपनायकत्वं वाक्यस्य

प्रतीयत एव तेन विरुद्धयोरेकदेशादावुपनयादित्यर्थः। परिहरति * नेति * यथा त्वयोपनीताविमौ विरोधिनौ तथैकत्र स्थिताविति तेनाकारेणापि तयोरेकत्र प्रमाणेन ग्रहणाद्विरोधभाषायाः सङ्केतमात्रत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। परेणाभिधीयमानाकारेण व्याघातः साध्यते त्वया किं वा प्रसज्यत इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह। * यथेति * साधनस्य व्याप्तिग्रहणमूलत्वाद्यथा धूमाग्न्योरविनाभावमप्रमाय गिरिशिखरे कृशानुः साधयितुमशक्य एवं व्याघातकत्वमप्यन्यत्र स्वव्याघातवाक्येन सहभावमप्रमाय साधयितुमशक्यमिति प्रामाणिकत्वोपगमे न विरोधोपशान्तिरित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते * प्रसज्यते इति * प्रसङ्गस्यापि तद्विशेषस्य व्याप्तिमूलत्वादाप्याद्यापादकयोरेकत्र प्रमितत्वाभावे न प्रसञ्जनमपि शक्यमिति परिहरति * नेति * व्याप्तिप्रमा न प्रसङ्गमूलं व्यतिरेकाभावात् किन्तु तज्ज्ञानमतोऽप्रमायापि प्रसङ्गव्यवहार इति शङ्कते * * मा प्रमायीति * प्रमितं मा भूदित्यर्थः। अप्रमितं प्रसज्येतेत्यनुपलम्भस्य प्रसञ्जयितुमशक्यत्वादाभासोपस्थापितं प्रसज्यत इति वक्तव्यमतश्च तादृशं सर्वं प्रसञ्जयितुं शक्यत इत्यतिव्याप्तिरिति परिहरति * क्वचिदपीति * शङ्कते * अनेकेति * अत्र—धर्मिणि प्रतिपादितकुम्भभावाभावयोरेकत्रावस्थानेऽपि विरोधोऽन्यत्राप्रमितः परवाक्ये उपपद्यत इति न, येन तदप्रामाणिदोषाय, किन्तु तद्वाक्यार्थयोर्विरोधिनोरन्यत्र प्रत्येकं प्रमितयोरेकत्रावस्थानमात्रमापाद्यत इ-

स्यर्थः। विरुद्धयोरेकत्र परवाक्ये प्रसञ्जनं केन चिदापादकेन विना न सम्भवतीति तदापादकस्यापाद्यद्वये-नाविनाभूतत्वं प्रमितं नवेति विकल्प्य दूषयति * नेति * अविरोधस्यापत्तेरितिसम्बन्धः। व्याप्तिग्राहक-प्रमाणेनैव विरोधिनोरेकत्र प्रमिततया विरोधशान्तिर-नेवम्भावे—प्रमितत्वाभावे व्याप्तिहीनतया प्रशिथिलमू-लत्वेनाभासत्वादनापादकत्वापत्तिरित्यर्थः।

अनेवम्भावे चानापादकमिति यदुक्तं तदयुक्तमिति शङ्कते।

१४ द्वयापादनशङ्कानिरासः।

एकैकव्याप्याभ्यां पृथक् पृथक् तद्द्वयापादनमिति चेन्न। एकैकमव्याघातात्। अर्थात् द्वयं स्यादिति चेन्न। अर्थापत्त्यर्थत्वेनैवाव्याघातात्। अर्थादापादनं न साधनमिति चेन्न। मिथो विरोधित्वेन तर्काभासत्वापत्तेः। इष्टापादनाच्च। मिथो व्याघातात् कथं तथा स्यादिति चेन्न। तद्द्वयधर्म्मिकत्वात् व्याघातापत्तेर्धर्म्मिणि प्रमापेक्षाया-मव्याघातात्।

* एकैकेति * द्वयोरेकत्रावस्थानं प्रमितमन्यत्रा-पाद्यत इति नेष्यते किन्तु द्वयोः प्रसञ्जकयोर्द्वाभ्यां प्रसञ्ज्याभ्यां प्रत्येकं व्याप्तेरवधारणमस्ति घटतदभा-वादेरुभयस्य स्वतन्त्रस्य प्रमितत्वादत उभयमुभाभ्यां प्रसञ्जकाभ्यामेकत्र प्रसज्यत इत्यर्थः। विरोधिनोरेकदे-शादिसंसर्गो व्याघात एवं सति न सिद्ध्यत् द्वयोरेकत्र

साधकाभावादिति परिहरति * नेति * उभयव्या-प्यादेकैकावस्थाने सामर्थ्यात्तद्व्यापकद्वयमेकत्र स्या-दिति व्याघातापत्तिरस्त्येवेति शङ्कते * अर्थादिति * प्रत्येकं द्वयस्यैकत्रापादनानुपपत्त्या तद्द्वयस्यैकत्राव-स्थानं साध्यत उत प्रसज्यत इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * अनुपपत्तेरपि प्रमाणविशेषत्वा-त्प्रमितस्य च सहावस्थानस्य रूपरसयोरिवाव्याघा-तत्वमित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते * अर्थादिति * अर्था-त्सहावस्थानमुभयोरापाद्यते न तु साध्यते नचापाद-नरूपं ज्ञानं प्रमा तस्याऽऽरोपरूपत्वादतो नोक्तदोष इत्यर्थः। यथा व्यापकद्वयस्यैकधर्मिसम्बन्धो व्याघातो मिथोविरोधात्तथा तद्व्याप्ययोरपि विरुद्धधर्माविना-भूतयोरेकधर्मिनिष्ठत्वेन व्याघातादेव न साधकत्व-माभासत्वादिति परिहरति * नेति * भूतले घटो-नास्तीत्यत्र भावाभावयोरेकैकापादनस्येष्टत्वात् त-र्काभासतेत्याह * इष्टेति * भावाभावयोरेकधार्मि-सम्बन्धस्याऽऽर्थिकस्य व्याघातत्वात्कथमिष्टत्वमिति शङ्कते *व्याघातादिति* विरोधिनोरेकसंसर्गरूपो व्या-घात एकधर्मिक अनेकधर्मिको वा, आद्ये परस्परासंस्प-र्शाद्विरोधो न स्यादित्येकं बहिरेव दूषयित्वा द्वितीयं प्र-त्याह *नेति* व्याघाताश्रयत्वेन भावाभावरूपद्वयस्यैक-त्रावस्थानस्येष्टत्वादित्यर्थः।अनेकाश्रयत्वेऽपि व्याघातस्य विरोधः सिद्ध इत्यत आह * धर्मिणीति * विरो-धाधिकरणे धर्मिणि प्रमाणं नास्ति चेदप्रामाणिकधर्मि-निष्ठव्याघातासिद्धिर,स्ति चेत्प्रमितत्वेन धर्मिद्वयस्यै-

कत्र सकृत् प्रमितस्य प्रमितत्वमेवेष्टमित्यर्थः ।

उक्तदोषैस्त्वयाऽपि व्याघातखण्डनं क्रियते खण्डनं च प्रतिषेधः स च विरोधासिद्धौ न सिध्येत् विरोधश्चोदीरितरीत्या दुःस्थ इति तवाऽपि तुल्यमिति प्रतिबन्दीग्रहेण शङ्कते ।

१५ प्रतिबन्द्या विकल्पस्य निरासः ।

एवमादीनां दोषाणां परं प्रत्यभिधाने तवापि सर्वमिदं सुवचमिति चेन्न । तत्राप्यन्यत्र दोषो मयाऽऽपाद्यत इति[1] प्रतिबन्दीं गृह्णतः किं परपक्षे दोषापादनमात्रं विवक्षितं, उत यस्त्वया तत्र समाधिरभिधेयः स मयापीत्यभिप्रायात् स्वपक्षे समाधिः ?। न तावदाद्यः अप्रस्तुतत्वात् । परोक्तदोषानुद्धारे तावतैव कथायास्तदर्द्धस्य वा पर्य्यवसानात् निग्रहापरिहारावधित्वात्तयोः ।

* एवमिति * प्रतिबन्दीमेव खण्डयितुं तत्कर्तुरभिप्रायं पृच्छति * न तवेत्यादिना * दोषसामान्यं विवक्षितमुत परिहारसाम्यमिति विकल्पार्थः । कस्मिन् सति किं स्यादित्यत आह * नेति * कुत इत्यत आह * अप्रस्तुतेति * अर्थान्तरं निग्रह इत्यर्थः । उक्तार्थनिर्वाहार्थत्वान्नार्थान्तरतेत्यत आह * परेति * जल्पस्य वितण्डाद्वयशरीरत्वात्तथात्वं वितण्डायास्तदर्द्धत्वं तयोः परोक्तदोषानुद्धारे पर्यवसानं, वादस्यापि तत्त्वनिर्णयप्रतिबन्धकनिग्रहोद्भावने तदपरि-

(१) दोषोऽयमापद्यते इति का० मु० पु० पा० ।

हृस्य प्रतिबन्दिग्रहे पर्यवसानमित्यपि द्रष्टव्यम् । कुत इत्यत आह * निग्रहेति * तयोः—कथातदर्द्धयोरित्यर्थः ।

परिहारसाम्यं विवक्षितमिति द्वितीयकल्पं दूषयति ।

१६ द्वितीयकल्पनिरासः ।

द्वितीये तु स एवाभिधीयतां का नो हानिः । भवाँस्तावदभिधत्तां कस्तत्र समाधिः ततो मयाप्यभिधेय इति चेन्न । मया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वात् । नहि मया स्वपक्षसाधनं त्वया च तद्दूषणं प्रकृते वक्तुमारब्धमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षो निर्वाह्यः तद्दूषणञ्च मयाऽभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्त्तते । ईदृशि च कथाविभागे मत्पक्षसमाधानाय मां पर्य्यनुयोक्तुं भवतः कुतोऽधिकारः ।

* द्वितीय इति * स एव—परिहार एव । परिहाराभिधाने मम निग्रहविमोक इत्यत आह * केति * स्वपक्षे उद्भावितानां दोषाणां त्वया यः समाधिरभिधेयः स एव मयाऽपीति प्रथमं भवाँस्तं समभिधत्तां ततोऽहमभिदध इति शङ्कते * भवाँस्तावदिति * परिहाराभिधानकालोऽयं न भवति ममातो नाभिधीयते इति परिहरति * नेति * मया दूषणेऽभिधीयमाने

१ भवतातावदभिधीयतामिति पु० पा० ।

तथाऽपि परिहारोचितकालोऽयमेवेत्यत आह * न हीति * किं तर्हि प्रकृतं वर्तेत इत्यत आह * किन्त्विति * वितण्डायाः स्वपक्षस्थापनाहीनत्वात्तत्र प्रतिबन्द्युद्भावनाऽसम्भव इतरत्रापि स्वपक्षसाधनं मया कार्यं त्वया च तद्दूष्यमिति नियमेन कथानारम्भणादन्यथा कथान्तरं स्यादित्यर्थः । अत एव तदभिप्रायेण प्रतिबन्दीं गृह्णतो निरनुयोज्यानुयोगनिग्रहः स्यादिति फलितमाह * ईदृशीति *

त्वया मत्पक्षे ये दोषा उद्भावितास्तेषां परिहारोऽस्त्येव, नच नायमसाविति विशेषतो वक्तव्यस्तत्र प्रयोजनाभावादिति शङ्कते ।

१७ दोषाणां सत्त्वेऽपि परिहार इति शङ्कानिरासः ।

अथ विशेषत स्तन्निष्टङ्कने किं प्रयोजन,मस्ति तावदेतादृशि चोद्ये परिहारो यतस्त्वयाऽपि स्वपक्षेऽसौ स्वीकार्य्य इत्याशयस्ते, सोऽपि न युक्तः न हि मत्पक्षे चेत्समाधिरस्ति तावता त्वत्पक्षेऽपि तेन भवितव्यमित्यत्र किञ्चिदपि प्रमाणमस्ति । साम्यादेवमिति चेन्न । वैषम्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । यदि तद्गतमसाधारणं स्वरूपमादाय मद्दर्शनं प्रतितन्त्रसिद्धान्तं वा तत्र समाधिः स्यात् अत्र च त्वत्पक्षे तदभावान्न स्यात्, तथा सति साम्यमात्रात्कथं समाधिरसावत्रापीति निश्चेतुं शक्यते । कोऽसौ तत्र विशेष इति चेन्न । मया साम्प्रतं त-

दभिधानस्याप्रस्तुतत्वमित्युक्तत्वात् ।

* अथेति * निष्टङ्कने–निर्णय इति यावत् । विशेषतो निर्णयाभावे स परिहार एव न स्यादित्यत आह * अस्तीति * तदस्तित्वे लिङ्गमाह * यत इति * मत्पक्षे परिहारसत्त्वे त्वत्पक्षेऽपि भविष्यतीत्येतत् प्रमाणाभावादयुक्तमिति परिहरति * सोऽपीति * प्रमाणाभावोऽसिद्धोऽनुमानस्यैव भावादिति शङ्कते * साम्यादिति * मत्पक्षदोषाः परिहारवन्त एतद्दोषत्वात् त्वत्पक्षदोषवदित्यर्थः । पक्षानुकूलविपक्षप्रतिकूलतर्काभावादप्रयोजकं इति परिहरति * नेति * दोषसामान्यमेव विपक्षे न स्यादित्यत आह * यदीति * समाधेयव्यक्तिगतविशेषरूपाश्रयेण मद्दर्शनप्रतितन्त्रसिद्धान्ताश्रयेण वा परिहारवैषम्यं सम्भवति यथा सत्तायोगितया सद्व्यवहारगोचरता पृथिव्यादीनां सत्तायाः स्वभावभेदादेव तथात्वं तथा निरवयवस्य जगदारम्भकत्वे प्रचयानुपपत्तिरिति निगदितमवश्यं तार्किकैरपरिहार्यमपि मायावादावष्टम्भेनौपनिषदैः स्वसिद्धान्तप्रतितन्त्रसिद्धान्ताश्रयेण परिह्रियते तद्वदित्यर्थः । फलितमाह * तथासतीति * त्वत्पक्षेपि परिहारोपयोगिनः सतो विशेषस्य निर्वचनापत्तिरिति शङ्कते * कोसाविति * अर्थान्तरनिग्रहप्रसञ्जनेन परिहरति * नेति * ।

त्वत्पक्षे यः समाधिः स एवाऽत्रापीति न मया साध्यते किन्तु तत्समान इति ततः स्वरूपाविशेषादिसम्भवेऽपि न कश्चित् विरोध इति शङ्कते ।

१८ समाधिसाम्यशङ्कानिरासः ।

चोद्यसाम्यात् समाधिसाम्यमिति चेन्न । दूष्यगतविशेषभावाभावविशेषितत्वादिनापि तद्वैषम्यसम्भवात् । यथा सद्व्यवहारस्य सत्तास्वीकारत्वे तुल्येऽपि सत्तायां तदभ्युपगमेऽनवस्थया तदाश्रये च तदभावेन, एवमन्यत्रापि बहुलं दर्शनादिति ।

* चोद्येति * दोषस्यैकजातीयत्वेऽपि दूष्यगतविशेषमादाय समाधेर्विजातीयत्वसम्भव इति परिहरति * नेति * दूष्यवस्तुगतविशेषस्य भावाभावाभ्यां समाधेर्विशेषितत्वेन वैषम्यसम्भवादिति योजना । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति * यथेति * सद्व्यवहारः सत्ताजातिस्वीकारमूलं तस्य सत्तायां द्रव्यादौ च तुल्यत्वेन सत्तायामपि सत्तान्तरप्रसञ्जने सत्तायां तदभ्युपगमेऽपरिहारोऽनवस्थापातस्तदाश्रये द्रव्यादौ चाऽनवस्थाभावेन सत्तास्वीकार इति परिहारवैषम्यं चोद्यसाम्येऽपीत्यर्थः । समवायातिरिक्ता भावाः समवायिन इति तार्किकपक्षे भावत्वसाम्येऽपि समवायस्य न समवायान्तरमनवस्थानादित्याद्युदाहरणीयमित्याह * एवमिति *

प्रकारान्तरेणाऽपि प्रतिबन्दीखण्डनाय प्रक्रमते ।

१९ प्रकारान्तरेण प्रतिबन्दीखण्डनम् ।

किञ्च परोद्भावितमसिद्ध्यादिकमपरिहृत्य प्रतिबन्द्या

---

१ स्वीकारकत्वे इति का० मु० पु० पा० ।

प्रत्यवतिष्ठमानस्य कोऽभिप्रायः । किं यदिदं दोषतया परेणोद्भावितं तददूषणम् अदूष्येऽपि गतत्वात्, उत दूषणमपि सन्नोद्भावनीयं तुल्ययोगक्षेमत्वात् । यथाऽऽहुः- "यत्रोभयोरित्यादि" । नाद्यः यद्यत्राऽसिद्ध्यादिलक्षणमस्ति उद्भाविते दूषणे तदा दोषत्वस्याशक्यपरिहारत्वात् परिहारेपि वा तस्यालक्षणत्वप्रसङ्गात् । यद्येत दूषणं कथं तर्ह्यदूष्यत्वेन वादिनाङ्गीकृतेऽपि प्रतिबन्दीस्थाने गतमिति चेत् । यद्येतददूषणं कथं दोषलक्षणोपपन्नमित्यत्रापि दीयतां दृष्टिः । नियामकाभावे तर्ह्येतदीयदूषणत्वे सन्देहः पर्य्यवसित इति चेत् अस्तु दोषत्वसन्देहेऽपि भवदीयसाधनस्यासाधकत्वात्[1] सन्दिग्धासिद्धवत् । किञ्च यल्लक्षणवतोऽस्य दोषत्वसन्देहस्तल्लक्षणक एवायमन्यत्रापीति तत्राप्यसिद्ध्यादेरदूषणत्वमेव स्यादितीयं प्रतीबन्दी दुरुत्तरा प्रतिबन्दीवादिनेति[2] ।

* किञ्चेति * अभिप्रायमेव प्रकटयति * किमिति * मत्पक्षे यत् त्वयोद्भावितं दूषणत्वेन, तत् दूषणमेव न भवति दोषहीनेऽपि त्वत्पक्षे गतत्वादिति प्रथमकल्पार्थः । दूषणमपि नोद्भावनीयं वादिप्रतिवादिनोः समानयोगक्षेमत्वादिति द्वितीयार्थः । उत्त-

१ असाधकत्वं सन्दिग्धेति का० मु० पु० पा० ।
२ प्रतिबन्दीवादिनोऽपीति का० मु० पु० पा० ।

रपक्षेऽभियुक्तवचनं प्रमाणमाह * यथेति *

"यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे"

इति पक्षद्वयसाधारणस्य दोषस्यानुद्भावनत्वं भट्टपादैर्दर्शितमित्यर्थः। प्रथमकल्पं पराकरोति * नेति * यन्मयोद्भावितं दूषणं तत्रासिद्ध्यादिलक्षणं किमास्त्युतास्ति, नास्ति चेत्तल्लक्षणहीनतयैव परिह्रियतां किं प्रतिबन्दीग्रहणेन, द्वितीये न दोषत्वपरिहारस्तल्लक्षणलक्षितत्वादित्यर्थः। विपर्यये बाधमभिधत्ते * परिहार इति * अलक्ष्यगतत्वेन लक्षणमतिव्यापकं स्यादित्यर्थः। दोषलक्षणलक्षितत्वेऽपि न तस्य दोषत्वमदूष्यत्वेनाऽङ्गीकृतप्रतिबन्दीस्थानेऽपि गतत्वादिति शङ्कते * यदीति * यथाऽदुष्टपक्षगमनानुपपत्त्या दोषत्वाभावस्तथा दोषलक्षणवत्त्वाऽनुपपत्त्या दोषत्वेन किं न रूपणं क्रियत इति परिहरति * यदीति * तर्हि विरुद्धधर्मिधियाऽविनाभूतया तद्दोषत्वस्याऽप्यनिश्चितत्वाद्दोषत्वेन तदुद्भावनं तवाप्यशक्यमिति शङ्कते * नियामकेति * दोषत्वसन्देहं आपादितमङ्गीकृत्याऽपि परिहरति * अस्त्विति * सन्दिग्धदोषत्वेनाप्युद्भाव्यमानं प्रकृतसाधनं निरुणद्धीत्यत्रोदाहरणमाह * सन्दिग्धेति * प्रतिबन्दी प्रतिबन्द्यैव खण्डयितुं शक्यत इत्यभिप्रेत्याह * किञ्चेति * अक्षरं स्पष्टम्।

दूषणमपि सत्रोद्भावनीयं तुल्ययोगक्षेमत्वादिति द्वितीयं दूषयति।

२० समानत्वात् दूषणमपि नोद्भावनीयमिति शङ्कानिरासः।

नापि द्वितीयः तथा ह्युभयवादिसम्मतादूष्यत्वं धूमानुमानादिकं यदि प्रतिबन्दीकरोति परस्तदा तद्दर्शनेऽन्यत्र क्वचिदप्येतदसिद्ध्यादिकं नोद्भावनीयं परसाधनेषु तस्यैव धूमानुमानादेः प्रतिबन्द्या भयादित्येषा मयापि सुग्रहैव तं प्रति प्रतिबन्दी अत्रापि शक्यत एव पठितुं "यत्रोभयोः समो दोष" इत्यादि ।

* नापीति * तदेवोपपादयति * तथाहीति * उभयवादिनोः संमतमदूष्यत्वं यत्र तत्तथोक्तं वर्णा अनित्याः श्रावणत्वात् ध्वनिवदित्युक्त उपान्त्यादिभागेऽसिद्धिः सामान्ये ऽवा नैकान्तिक इति मीमांसकेनोक्ते यदि परो ब्रूयाद्धूमानुमानेऽपि तुल्यमेतदाकाशेऽनैकान्त्याद्धूमयोगित्वस्य काष्ठप्रयुक्तप्रदेशमात्र एव भावाचेति तदा तद्दर्शनेनान्यत्रापि शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वादित्यादावपि तत्रोद्भावनीयं स्यादितीयमपि प्रतिबन्दी मयापि प्रतिबन्दीवादिनं प्रति सुग्रहैवेत्यर्थः । कथं श्लोकोक्तन्यायसाम्याऽभावे तद्ग्रह इत्यत आह * अत्रापीति * एवंविधासिद्ध्यादि नोद्भावनीयं स्वपक्षेऽपि गतत्वादिति ।

यमासिद्ध्यादेः प्रकारविशेषमादाय प्रतिबन्दीप्रवृत्तिस्तद्दोषविशेषविशिष्टस्यैवानुद्भावनं न तु दोषमात्रस्येति शङ्कते ।

२१ विशिष्टस्यैवोद्भावनेऽपि दोषः ।

अथ यं विशेषमादाय प्रतिबन्दी स्यात् तन्मात्र-

स्यानुद्भावनं न तु सामान्यत एवेति चेन्न। तत्र विशेषे प्रतिबन्द्या त्याजितदुष्टत्वे गतत्वात्तल्लक्षणमत्र नेति स्यात् विशिष्य तद्विशेषत्याजनेच तादृशस्य लक्षणस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिबन्द्या। अथ मद्दर्शनमात्राभ्युपगतादृष्यत्वं किञ्चित्पदार्थे प्रतिबन्दीकरोति तदैतदुक्तं तेन स्यात् इह नेदं दूषणं वक्तव्यमित्यभिधानेऽनयैव युक्त्या तवेष्टभङ्गप्रसङ्गादिति। तन्न। इदमिह दूषणं वक्तव्यमनभिधानेऽस्यैवानिष्टस्य परसिषाधयिषितस्य सिद्धिप्रसङ्गादित्यभिधानानुकूलाया अपि प्रतिबन्द्याः सम्भवात्।

* अथेति * एवं तर्हि लक्षणमसिद्ध्यादेरतिव्यापकं स्यादिति दूषयति * नेति * यो विशेषः प्रतिबन्द्या त्याजितदोषस्तस्मिन्विशेष इदं लक्षणमस्ति न वा, यदि न, तदाऽस्य दोषत्वेन क्वचिदप्युद्भावनन्नास्ति-चेददोषेपि गतत्वादतिव्यापकमित्यर्थः। दुष्टत्वं दोषत्वमसिद्ध्यादेः सामान्यलक्षणे प्रथमत एव तादृशं विशेषणमादेयं यथा प्रतिबन्द्या त्याजितदुष्टत्वे विशेषेऽसिद्ध्यादिलक्षणं न गच्छेदित्याशङ्क्याह * विशिष्येति * प्रतिबन्द्या त्याजितदुष्टत्वाद्यन्यत्वेसतीति लक्षणं विशेष्यं तद्विशेषातिव्याप्तिपरिहारे चाक्षुषहेतावसिद्ध्यादिलक्षणाभाव एव वक्तव्यः कुतः प्रतिबन्द्या अवसर इत्यर्थः। उभयसम्मतादूष्यत्वं धूमानानुमानादिप्रतिबन्दीकरणे दूषणमुक्त्वा प्रकारान्तरेण प्रतिबन्दीग्रह-

स्य सार्थकत्वमाशङ्कते * अथेति * विमतं मिथ्या दृश्यत्वादित्यत्र विषयविषयिभावसम्बन्धानङ्गीकारे दृश्यत्वासिद्धिः दृग्विषयस्य दृश्यत्वादित्येवंरूपेणेत्यर्थः । किं वाऽत इत्यत आह * तदेति * तदा ते—तव कृतं प्रतिबन्द्येत्येतदुक्तं स्यादित्यर्थः । तामेव प्रतिबन्दीमभिनयेन दर्शयति * इहेति * विषयविषयिभावस्य व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रयुक्तदूषणं न वक्तव्यं तदभिधाने तथैव नीत्या त्वदभिप्रेतदृश्यत्वभङ्गप्रसङ्गादितियावत् । विषयविषयभावान्तर्भावनिमित्तं दूषणमभिधानीयं तदनभिधाने परसिषाधयिषितस्य ममानिष्टस्य विषयविषयिभावस्य सिद्धिप्रसङ्गादिति दूषणाभिधानानुकूला प्रतिबन्द्यपि सम्भवेदिति परिहरति * तत्रेति *

प्रतिबन्दीं कुर्वतः प्रतिबन्दी सदुत्तरं न भवतीति प्रतिज्ञाहानिः स्यादिति चोदयति ।

२२ प्रतिज्ञाहान्यापत्तिनिरासः ।

नन्वेवमेवास्तु तथाचाभिधानेऽनभिधाने चोभयतः पाशा प्रतिबन्दीरज्जुर्भवत एव दुर्निवारा स्यात् । मैवम् । मिथोविरुद्धायाः प्रतिबन्द्या स्तर्काभासत्वात् मिथोविरुद्धत्वस्य तर्कदूषणत्वात् । सत्प्रतिपक्षानुमानवत् द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपेणैवोपक्षीणत्वादिति । न्यायद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निकसूत्रे च "प्रमेयता च तुलाप्रामाण्य-

१ सूत्र १६ ।

वत्” इत्यत्राऽऽपादितदृष्टान्ताभावलक्षणदोषसाम्येन प्रत्यवस्थितं पूर्वपक्षवादिनं निराकर्त्तुमाचार्य्यः “समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात् अभ्युपगतं तावद्भवता नास्मत्पक्षे दृष्टान्तोऽस्ती”ति ब्रुवन्नुद्योतकरो यतोभयोरित्यादि वदतो भट्टस्य प्रतिभटीकर्तव्यः ।

* नन्विति * किमितो यद्येवमित्यत आह * तथा चेति * दूषणाभिधाने प्रतिबन्दीस्थाने इष्टस्य भङ्गः स्यादनभिधाने च परसिषाधयिषितस्यानिष्टस्य प्रसङ्गः स्यादत उभयतः पाशेत्यर्थः । यद्वा प्रतिबन्द्या अभिधाने प्रतिज्ञाहानिरनभिधाने प्रतिबन्द्या असदुत्तरत्वमित्युभयतः पाशेत्यर्थः । सदुत्तरत्वान्न प्रतिज्ञाहानिरिति परिहरति * नैवमिति * भवत्सिद्धान्ते प्रतिबन्द्यास्तर्कविशेषत्वेन मिथो विरोधादाभासत्वमिति यावत् । तदेव कुत इत्यत आह * मिथ इति * व्याप्त्यभावादिवत् मिथो विरोधोऽपि तर्कदूषणमित्यर्थः । मिथो विरुद्धस्य दूषणत्वे दृष्टान्तमाह * सादिति * तदेव कुत इत्यत आह *द्वयोरपीति* इतरेतरसाध्यप्रमितिप्रतिबन्धकतया स्वसाध्यप्रमितिहेतुत्वाभावादिति भावः । यत्रोभयोः समो दोष इत्यादिकस्य प्रतिबन्दीदूषणत्वप्रतिपादकस्य भट्टवचनस्य तददूषणत्वे विरोध इत्याशङ्क्य प्रतिबन्द्या अदूषणत्वप्रतिपादकोद्द्योतकरवचनविरोधान्न तत्राऽऽस्माकमादर इत्याह * द्वि-

१ न्यायवार्तिके १९७ पृष्ठे १८ पङ्क्तौ ।

तीयेति * पञ्चाध्याये न्यायशास्त्रे एकैकोऽध्यायः द्व्याह्निको भवति तत्र द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकसूत्र आपादितदृष्टान्ताभावलक्षणदोषसाम्येन प्रत्यवस्थितं पूर्वपक्षवादिनं निराकर्तुमिति ब्रुवन्नुद्योतकरो भट्टस्य प्रतिकूलोभटः कर्त्तव्यः-प्रतिभटीकर्त्तव्य इत्यन्वयः। चक्षुरादेः प्रमेयस्य कथं प्रामाण्यं प्रमाकरणत्वप्रमाविषयत्वयोरेकस्मिन् विरोधादिति चोदयित्वा सूत्रितं "प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यव"दिति। चशब्दोऽप्यर्थे। यथा प्रमेयाऽपि तुला प्रामाण्यमश्नुते तथैकस्याप्यनेकलक्षणोपपन्नत्वादनेकव्यवहारालम्बनत्वं भवत्येव मेकस्यैवाऽनेककारकशब्दवाच्यत्वमनेककाल योगित्वं च तत्रोदाहृतं पूर्वा ऽपरकालसम्बन्धे च प्रमाणं कारणस्य कार्यानुगततया तत्कालेऽनुभवः तत्र चाननुगतमेव कारणमनन्वितमेव कार्यं क्षणिकयोरेव कार्यकारणभावादिति सुगतेन प्रत्यवस्थिते कार्यस्यानन्वितत्त्वे नास्ति दृष्टान्त इति दृष्टान्ताभावदोष आपादिते तत्साम्येन साध्यस्य स्थिरतया ऽन्वितत्वेऽपि दृष्टान्तो नास्तीति समानमिति पुनः सुगतेन प्रत्यवस्थिते समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमादिति सूत्रं तदर्थविवरणपरमभ्युपगतमित्याद्युद्योतकरवचनं स्वपक्षे दृष्टान्ताभावदोषमभ्युपगम्य परपक्षे तमापादयतो मतानुज्ञानामनिग्रहस्थानमापततीति ब्रुवन्नित्यर्थः।

इति प्रतिज्ञाविरोधखण्डनम्।

---

२ चतुराह्निक इति पुस्तकद्वयपाठः।

. प्रतिबन्ध्यादेरदूषणत्वमापादितमनुवदति निग्रहान्तरखण्डनं प्रसञ्जयितुम्।

२३ अपसिद्धान्तखण्डनारम्भः।

तत् किं प्रतिबन्ध्यादि दूषणन्न भवत्येव, नन्वेवं भवतोऽपसिद्धान्तः स्यादिति चेत् तर्हि दर्शयापसिद्धान्तस्य लक्षणं प्रकृतसम्बद्धतया, वाङ्मात्रेणापसिद्धान्ते भवतः किमिति नापसिद्धान्तः स्यात्। सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्तः प्रतिबन्ध्यादि च भवता सिद्धान्तत्वेनाभ्युपेतं मयेदं[1] दर्शनमाश्रित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेषस्याभ्युपेतत्वात् दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारात्मकत्वात् तेषु च पदार्थेषु प्रतिबन्दीदूषणादेः प्रविष्टत्वादिति चेन्न। लक्षणमेव तावदपसिद्धान्तस्य नोपपद्यते मत्सिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतो भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात्।

तदिति तल्लक्षणहीनत्वान्न दूषणतेत्यत आह *नन्विति* तच्छास्त्रे दूषणत्वेनेष्टाया अदूषणत्वेन स्वीकारादित्यर्थः। लक्षणाधीनत्वाल्लक्ष्यसिद्धेः प्रतिबन्ध्यस्वीकारस्यापसिद्धान्तत्वसिद्धये तदनुगतं लक्षणं दर्शनीयमित्याह *तर्हीति* न चैवमर्थान्तरत्वं प्रकृतोपयोगित्वादित्यभिप्रेत्य प्रकृतेत्युक्तम्। विपक्ष-

1 ममेदमिति पु० पा०।

दण्डप्रदर्शनेनोक्तं दृढीकरोति *वागिति* तत्रानुगतम पसिद्धान्तलक्षणमनुक्त्वा तदुद्भावने स्वच्छास्त्रे यत्स्वीकृतं तल्लक्षणमस्ति तदेव परं प्रति दूषणत्वेनोद्भावनीयमन्यथा लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थितिरितित्यागादपसिद्धान्तस्तवेत्यर्थः। अपसिद्धान्तलक्षणं शङ्कते *सिद्धान्तेति* अभ्युपगमोऽपसिद्धान्त इत्युक्ते स्वसिद्धान्त एवातिव्याप्तिस्तत्परिहाराय सिद्धान्तविपरीतेत्याह। कथमेतावता ममापसिद्धान्तप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य प्रतिबन्द्यादेः सिद्धान्तत्वेनेष्टस्य विपरीततया स्वीकारादित्याह *प्रतीति* प्रतिबन्द्यादेः सिद्धान्तत्वेनाश्रयणमेवासिद्धमित्यत आह * मयेति * दर्शनविशेषाङ्गीकारेऽपि कथं प्रतिबन्द्यादेः स्वीकार इत्याशङ्क्य तदुपपादनार्थं दर्शनविशेषस्वरूपं दर्शयति * दर्शनेति * तथासति प्रतिबन्द्यादेरपि दूषणत्वेन मध्यपतितत्वेन स्वीकार इत्याह * तेष्विति * तत्तत्पदार्थनियमस्वीकारात्मकदर्शनविशेषाश्रयणे स्वीकृतनियतपदार्थव्याघातस्य प्रतिबन्द्यादेः स्वव्याघातकत्वादिना दूषणत्वमिष्टमर्थादित्यर्थः। एतल्लक्षणाधीना ममापसिद्धान्तापत्तिर्लक्षणमेवानुपपन्नं कथं तदापादकमित्यभिप्रेत्य परिहरति * नेति * अतिव्यापकत्वादिति हेतुमाह * मादिति * आत्मनः स्वयम्प्रकाशत्वमस्मत्सिद्धान्तस्तद्विपरीतजाड्यस्वीकारादपसिद्धान्तस्तवेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः।

स्वेति विशेषणस्य विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते।

२४ स्वेतिविशेषणेन दोषवारणशङ्कानिरासः।

स्वसिद्धान्तस्तथाऽपेक्षित इति चेन्न । विशेषणपूरणमन्तरेण तदलाभात् अन्यथा सर्वत्र विशेषणोपादानप्रयासवैयर्थ्यं स्यात् । एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तकृत्या निवृत्त्योऽऽपतेत् । त्वत्सिद्धान्ते शनशो हेत्वादौ विशेषणोपादानदर्शनात् । परसिद्धान्तहेतूनाञ्चानुपात्तविशेषणानामनैकान्तिकीकृत्य त्वच्छास्त्रे बहुशो दूषितत्वात् । प्रथमं स्वशब्दं विशेषणमनुपादाय दूषणभयेनेदानीं तत्करणे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवतः हेत्वन्तरं हि प्रथममविशेषणं साधकभागमभिधाय पश्चाद्विशेषणवत्तद्वचनम् ।

* स्वेति * विशेषणान्तरं लक्षणे न क्षिप्यते प्रक्षिप्यते वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * पौरुषेयप्रयोगे विवक्षाया अप्यर्थविशेषज्ञापकत्वाद्विशेषणमन्तरेण विवक्षितार्थसिद्धिरिति आशङ्क्याह * अन्यथेति * सामान्यवत्वे सत्यस्मदादिबहिरिन्द्रियग्रहणार्हत्वादित्यादावपि तदुपादानमनर्थकं विवक्षात एव विशिष्टसिद्धेरित्यर्थः । तर्हि विशेषणं परित्यज्य विवक्षाबलादेव विशिष्टहेत्वाद्यभिधानं क्रियतां को दोष इत्यत आह *एवमिति* प्रयुक्तापसिद्धान्तकृत्या निवृत्त्य-व्यावृत्त्य-भवत एवाऽऽपतेदित्यर्थः। कुत इत्यत आह *

२ निवृत्त्यापत्तेः इति का० मु० पु० पा० ।

स्यादिति * विवक्षासिद्धार्थविशेषप्रकटनार्थमेव तत्र सर्वत्र विशेषणोपादानं नत्वपूर्वार्थप्रतिपादनार्थमित्यत आह * परेति * वेदोऽपौरुषेयोऽस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यादिपरहेतूनामनुपात्तविशेषणानां जीर्णकूपादौ व्यभिचारेण दूषणं दृश्यते तदपि तव न सिद्ध्येद्व्यभिचारस्थलान्यत्वस्य विवक्षितत्वादतो विशेषणमन्तरेण न विशिष्टसिद्धिरित्यर्थः । स्वेतिविशेषणं तर्हि लक्षणवाक्ये निधीयत इति द्वितीयविकल्पे दूषणमाह * प्रथममिति * लक्षणस्य हेतुविशेषत्वादविशिष्टमुक्का पश्चात् विशिष्टाभिधाने हेत्वन्तरं निग्रह इत्यर्थः । तदुपपादनार्थं पराभिमतहेत्वन्तरनिग्रहलक्षणं दर्शयति *हेत्वन्तरं हीति * सद्धेतुप्रतिज्ञान्तरव्यावृत्त्यर्थं क्रमेण विशेषणम् ।

सिद्धान्तविपरीताभ्युपगम इति प्रथमं लक्षणं निर्दिश्य पश्चादपसिद्धान्त इति लक्ष्यनिर्देशतो निग्रहान्तरं स्यादिति भङ्गान्तरमाह ।

२५ अप्राप्तकालत्वनिग्रहापत्तिः ।

किञ्चैवं लक्षणमभिदधानस्य भवतोऽप्राप्तकालतापातः अप्राप्तकालोऽवयवविपर्य्यास इति, लक्ष्यमभिधाय हि लक्षणाभिधानं युक्तं तस्य च भवता विपर्य्यासः कृतः एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तापातात् ।

किञ्चेति तदर्थं लक्षणमाह *अप्राप्तेति* येन क्रमेणाऽवयवाः पर्यस्यन्ते ततो विपरीततयाऽवयवपर्यासोऽप्राप्तकाल इत्यर्थः । अस्तु कथमेतावता ममाप्राप्त-

कालत्वमित्यत आह * लक्ष्यमिति * लक्षणस्य धूमादिवद्धेतुत्वाल्लक्ष्यस्य पर्वतादिवद्धर्मित्वाद्धर्मिवचनस्य च प्रतिज्ञात्वात्प्रथमन्तदुपन्यासो युक्त इत्यर्थः। एतावता वा किमित्यत आह * तस्येति * हेत्वभिधानं पूर्वं पश्चात्प्रतिज्ञावचनमित्येवमेवोपन्यासक्रमस्थाप्नोक्तदोष इत्यत आह * एवमिति * प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः क्रमेणोपन्यसनीया इति भवच्छास्त्रेऽङ्गीकारादित्यर्थः।

निर्विशेषणलक्षणे दूषिते पश्चाद्विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरं निग्रहः स्यादित्युक्तं भवतु तत्र, यस्तु प्रथममेव सविशेषणं लक्षणमभिधत्ते तस्य किं दूषणमित्याकाङ्क्षायामाह।

२६ प्रथमं सविशेषणोक्तेऽपि लक्षणे दोषः।

यस्तु प्रथमत एव स्वेतिविशेषणमुपादत्ते तं प्रत्यनुपात्तविशेषणपक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः। मदीयो हि सिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव मम।

यस्त्विति तस्मिन्नपि पक्षेऽनुपात्तस्वेतिविशेषणे योऽतिव्याप्तिदोषः स स्यादित्यर्थः। अविशिष्टोक्तदोषः कथं विशिष्टे स्यादित्यत आह *मदीति* स्वशब्दस्य सर्वनामत्वादहमपि स्वशब्दवाच्य इति मदभ्युपगमविपरीताभ्युपगमादपसिद्धान्तस्तवेत्यर्थः।

वाक्छलमित्येतदभिप्रायेण लक्षणवाक्यं परो व्याकरोति।

२७ पुनर्लक्षणनिर्वचनेऽपि दोषः।

अत्र वाक्येऽभ्युपगमपदश्रवणात् अभ्युपगन्ता लभ्यते तस्य यः स्वकीयः स स्वशब्दार्थः पर्य्यवस्यतीति चेन्न। ममाभ्युपगन्तृत्वात् मयापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यत एव। विपरीताभ्युपगन्ताऽपेक्षित इति चेन्न। अविशेषात्। सिद्धान्तविपरीताऽभ्युपगन्ता विपरीताभ्युपगन्तेति चेन्न। तथाप्यविशेषात्, ममापि त्वत्सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तृत्वात्। स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता तथाऽपेक्षित इति चेन्न। नूनमतिप्राज्ञोऽसि यत्, स्वपदमभ्युपगन्त्रा विशेषयितुं प्रवृत्तोऽभ्युपगन्तारमेव स्वपदद्वारा विशेषयसि, परस्पराश्रयादपि न बिभेषि, स्वपदेऽपि साधारण्यप्रत्यवस्थानं परोक्तं पुनस्तदवस्थमेवेति च न प्रतिसन्धत्से।

अत्रेति अभ्युपगमस्य क्रियात्वेन कर्त्राक्षेपादित्यर्थः। अभ्युपगमपदाक्षिप्ताभ्युपगन्तुर्यः स्वकीयः स स्वशब्दार्थ इति फलितं दर्शयति *तस्येति* तथाऽपि तदवस्थमिति परिहरति *नेति* ममाभ्युपगन्तृत्वेन मम स्वकीयोपि सिद्धान्तः स्वशब्दार्थ इति तद्विपरीताभ्युपगमादपसिद्धान्तापत्तिस्तदवस्थेति यावत्। शब्दानित्यत्वादि त्वया नाभ्युपगम्यत इति कथं तवाभ्युपगन्तृत्वमित्याशङ्क्य तदनङ्गीकारेऽपि प्रपञ्चानिर्वचनीयत्वाद्यभ्युपगम्यत इत्याह *मयेति* अभ्युपगन्तृमात्रन्न विवक्षितं किन्तु विपरीताभ्युपगन्तृत्वमि

ति नोक्तदोषो मम विपरीताभ्युपगन्तृत्वाभावादिति शङ्कते *विपरीतेति* स्वसिद्धान्तविपरीतानिर्वचनीयत्वाभ्युपगतत्वान्ममापि सैवातिव्याप्तिरिति परिहरति *नेति* विपरीताभ्युपगन्तृत्वेऽपि सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तृत्वं नास्ति तथैव तव सिद्धान्तत्वात्तादृश एवाभ्युपगन्ता विवक्षित इति शङ्कते *सिद्धान्तेति* सिद्धान्तमात्रविपरीताभ्युपगन्ता विवक्षितः स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *तथापीति* अविशेषमेवोपपादयति *ममेति* द्वितीयं शङ्कते *स्वेति* सोपहासं परिहरति *नेति* प्रज्ञामतीत्य वर्त्तस इति यावत्। तस्य यः स्वकीयः स स्वशब्दार्थ इत्यभ्युपगन्त्रा स्वशब्दस्य विशेष्यमाणत्वादभ्युपगन्तृनियमसिद्धौ स्वपदार्थनियमसिद्धिः स्वपदार्थनियमसिद्धावभ्युपगन्तृनियमसिद्धिरिति परस्पराश्रयान्न विभेषि यद्यस्मादिति हेतुमाह *यदिति* स्वाभ्युपगन्तृपदयोर्वादिप्रतिवादिसाधारणत्वाद्विशेषणान्तरमन्तरेण न नियामकत्वमिति पूर्वोक्तदूषणं न परामृशसीति हेत्वन्तरमाह * स्वेति *

स्वपदं हित्वा यच्छब्दविशेषणप्रक्षेपेणापसिद्धान्तलक्षणं शङ्कते।

२८ यच्छब्दप्रक्षेपेणापसिद्धान्तलक्षणनिरासः।

यस्य यः सिद्धान्तस्तेन तत्परित्यागोऽपसिद्धान्तस्तदीयइति चेत्। मैवम्। यस्य यः सिद्धान्त इति पुरुषव्यक्तिविशेषसिद्धान्तव्यक्तिविशेषपरत्वेऽसाधारण्याद-

व्यापकत्वं लक्षणदोषः । यस्येति सिद्धान्तसम्बन्धिन इत्यर्थे तेनेति सिद्धान्तसम्बन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् । तथा हि—सिद्धान्तसम्बन्धिनो मम यः सिद्धान्तः तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धिना भवता त्यागोऽस्त्येव ।

यस्येति कर्तृभेदसिद्धान्तभेदोदासीनेषु प्रसक्तिनिवारणाय विशेषणानि । तस्य यद्यपि त्यागोऽसौ तथापि न तत्सिद्धान्तस्य, तत्सिद्धान्तत्यागोऽपसिद्धान्त इति न पूर्वोक्तातिप्रसक्तिरित्यर्थः । यस्य य इत्यनयोः शब्दयोरसाधारणार्थत्व मुत साधारणार्थत्वमिति विकल्प्य प्रथमे लक्षणमव्यापकमित्याह * मैवमिति * यस्य यः शब्दयोः पुरुषसिद्धान्तविशेषवचनत्वेऽपसिद्धान्तान्तराव्याप्तिरित्यर्थः । यस्य यस्तेनेति शब्दानां साधारणार्थत्वमिति द्वितीयकल्पे लक्षणमतिव्यापकमित्याह * यस्येति * यस्य मम यः सिद्धान्तस्तेन मया तत्परित्यागाभावे कथमपसिद्धान्त इत्यतस्तदुपपादयति * तथाहीति * मम मदीयसिद्धान्तस्य च यच्छब्दार्थत्वात्तच्छब्दार्थत्वाच्च तत्रेत्यर्थः ।

त्यागशब्दबलेनातिप्रसक्तिपरिहारं शङ्कते ।

२९ त्यागशब्दबलेनातिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः ।

त्याग एव तस्य नास्ति मया परिगृहीतविषयत्वात् त्यागस्येति चेन्न । यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिगृहीतविषयतानियमः । अथ स्वीकृतस्यास्वीकारस्तदा

मया स्वीकृतस्य भवता ऽस्वीकारो भवत्येव तथेति विशेषो नास्ति । अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः सोऽपि न, तेनेति स्वीकर्त्रेत्यर्थे, ममापि स्वीकर्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य भवताऽस्वीकारे तत्राऽपसिद्धान्तापातः ।

त्याग एवेति त्वया परिगृहीतस्य मयाऽस्वीकारात्याग एव न भवति कुत इत्यत आह *मयेति* स्वीकारपूर्वकास्वीकारस्त्यागः स्वसिद्धान्तस्य चाऽस्वीकारादित्यर्थः । त्यागोऽस्वीकारमात्रमुत स्वीकृतस्यास्वीकार उत तेन स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकार इति विकल्प्य पराचष्टे *नेति* स्वीकृतविषयत्वात्त्यागस्येत्युक्तत्वाद्यद्यपि प्रथमविकल्पावकाशो नास्ति तथापि त्यागपदेनैव स्वीकृतास्वीकाराभिधाने सिद्धान्तपदवैयर्थ्यमिति प्रथमकल्पोऽकारीति द्रष्टव्यम् । दैवपरित्यक्ते कः परित्याग इति न्यायेनास्वीकृतपरित्यागायोगात्स्वीकारपुरःसरोऽस्वीकार एव त्यागपदार्थ इति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * तथाऽपि लक्षणातिव्यापकत्वं तदवस्थमिति परिहरति * तदेति * येन मया स्वीकृतस्य यस्य मम यः सिद्धान्तस्तस्य भवता परित्यागः स्वीकृतास्वीकारो भवत्येवेति तवैवापसिद्धान्ततापत्तिरित्याशयः । तत्स्वीकारपुरःसरोऽस्वीकारस्तस्य त्याग इति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरिति तृतीयं शङ्कते *अथेति* तच्छब्दस्य विशेषार्थत्वमुत स्वीकर्तृमात्रार्थत्वमिति विकल्प्य प्रथमे पुरुषस्य व्यावृत्ततया तत्सङ्कुटिततल्लक्षणस्यापि व्यावृ-

त्तिरिति प्रथमं प्रत्याह *सोऽपीति* स्वीकर्तृमात्रवच-
नोऽयं तच्छब्द इति द्वितीय आस्तां निरवद्यत्वादित्यत
आह *तेनेति* तच्छब्दस्य स्वीकर्तृमात्रवचनत्वे स्वी-
कर्त्रा स्वीकृतस्य स्वीकर्त्रा परित्यागोऽपसिद्धान्त इत्युक्तं
स्यात्तथाच स्वीकर्त्रा मया स्वीकृतस्य प्रपञ्चानिर्वचनी-
यत्वादेस्तत्सत्तावत्वस्वीकर्त्रा त्वया परित्यागात्तवैवाप-
सिद्धान्त इत्यर्थः ।

यच्छब्दविशेषणं हित्वैकशब्दविशेषणोपादाने-
नापसिद्धान्तलक्षणं शङ्कते ।

३० एकशब्दं प्रक्षिप्य लक्षणशङ्कानिरासः ।

एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्त इति चेन्न । एकेनेति यद्येकसङ्ख्यायोगिनेति तदा मम यथैकसङ्ख्यायोगित्वं तथा तत्रापीति स एवापसिद्धान्तापातः । अथैकेनेत्यभिन्नेनेति तथापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव च मम च समानम् । अन्यस्मादभिन्नत्वं न मम न वा तवेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः । अथ स्वीकर्त्तुरस्वीकर्तृतो न भिन्नत्वं तदाऽयमर्थः स्यात् स्वीकर्तृतो न भिन्नेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्तः तथा च स एव भवतोऽपसिद्धान्तः मया यदीयाङ्गीकारः किञ्चित्स्वीकर्त्तुरभिन्नस्य भवतस्तदीयास्वीकर्तृत्वात् ।

एकेनेति स्वीकारास्वीकारयोर्विषयैक्यं तत्क-
र्त्रैक्यं चापसिद्धान्त इति नोक्त दोष इत्यर्थः । एकत्वं

किमेकसङ्ख्यायोगित्वमुत अभिन्नत्वमिति विकल्प्य प्रथममनुवदति *एकेनेति* अर्थ इति शेषः। तथापि दोषतादवस्थ्यमित्याह *तदेति* एकत्वसङ्ख्यायोगिना मया स्वीकृतस्यैकस्यानिर्वचनीयत्वस्य त्वयैकेनास्वीकारादपसिद्धान्तापत्तिस्तवेत्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते *अथेति* स्वस्मादभिन्नत्वं विवक्षितमुतान्यस्मादुत स्वीकर्तुरस्वीकर्तृत इति विकल्प्य प्रथमेऽतिव्याप्तिमाह *तथेति* अन्यस्मादभिन्नत्वं विवक्षितमिति द्वितीयकल्पे लक्षणाऽसम्भव इत्याह *अन्यस्मादिति* तृतीयं शङ्कते *अथेति* अस्मिन्पक्षे दूषणं स्पष्टीकर्तुं वाक्यार्थं दर्शयन्परिहरति * तदेति * यद्येवं ततः किमित्यत आह *तथाचेति* कथमित्यत आह * मयेति * योऽर्थो मया स्वीक्रियते भवांस्तन्न स्वीकुरुते भवांश्च स्वीकर्तुर्न भिद्यते किञ्चित्स्वीकर्तृत्वाद्भवत इत्यर्थः।

उक्तखण्डनं लक्षणान्तरेऽप्यतिदिशति ।

३१ लक्षणान्तरउक्तदूषणातिदेशः ।

एतेनैकस्यैकेन स्वीकारास्वीकारावपसिद्धान्त इत्यपास्तम् । मिलितयोरेवावयोरपसिद्धान्तापातात् ।

* एतेनेति * एकशब्दार्थानिर्वचनेनेत्यर्थः। यद्यप्ययमर्थ एव समाशङ्क्य निरस्तस्तथाऽपि सिद्धान्तविपरीताभ्युपगम इतिनिर्वचनप्रसङ्गादिदं तु स्वतन्त्रमेव लक्षणं कैश्चिदुक्तमतिदेशेन निरस्यत इति न पौनरुक्त्यम्। परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * मिलितयोरिति *आ-

१ मिलितयो रावयोरिति का० मु० पु० पा०।

वयोः– उभयोरेकसङ्ख्यायोगित्वेनैकत्वात् मत्स्वीकृतस्य त्वयाऽस्वीकारे स्वीकारयोरेकानिष्ठत्वात् मिलितयोरपसिद्धान्तनिग्रहापत्तिरित्यर्थः।

मिलितयोरपसिद्धान्तप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते।

३२ दोषपरिहारशङ्कानिरासः।

अथ तत्स्वीकर्त्तुरेव तदस्वीकर्त्तुरभिन्नत्वमेकशब्देनाभिमतं तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यते अस्वीकारविषयस्य, तदा स्वीकर्त्रन्तरस्वीकारविषयस्य भवता किञ्चित्स्वीकर्त्रभिन्नेनास्वीकारविषयतया स्वीकारकर्तृविषयाभिन्नत्वस्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। एकेन स्वीकर्त्रा न तु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षिताविति चेन्न। एकेन स्वीकर्त्रेत्येतदेव विवेचयन् भूयस्तदेवाकर्षन्नभिहिततद्दूषणगणाव्यावृत्तयापत्त्या कथय कथं न घनघनाघनसमयसमागमादीयमानतरलतरतरङ्गिणीवेणिजलविवर्त्तनिर्व्वर्त्तितावर्त्तचक्रचङ्क्रम्यमाणतृणकदम्बविडम्बनामनुभविष्यसि। स्वीकृत्यास्वीकारः स इति चेन्न। त्क्त्वार्थविवेचनेनोक्तबाधापातात् अस्वीकृत्य स्वीकारे च तदभावापत्तेः।

* अथेति * तस्यानिर्वचनीयत्वादेः स्वीकर्तुरेव तदस्वीकर्तृतोऽभिन्नत्वं एकशब्देन विवक्षितं मिलितयोश्चावयोर्भिन्नत्वमपीति तथाभूतमभिन्नत्वं नास्ति तेन नापसिद्धान्तप्रसङ्ग इत्यर्थः। एकस्यैकेनेत्यत्र वि-

षयवाचकैकशब्दप्रयोगात्स्वीकारास्वीकारविषयैक्य-
मपि विवक्षितश्चेत्तत्राह *तदाऽपीति* यदीत्यनूद्याति-
व्याप्त्या दूषयति * तदेति * स्वीकर्त्तृन्तरस्वीकारवि-
षयस्या ऽनिर्वचनीयत्वादेरस्वीकारकर्तृविषयाभिन्नत्वे-
न स्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्न्निवा-
रत्वमेवेति सम्बन्धः। तदुपपादयति * भवतेत्यादिना *
कर्त्रैक्यविशिष्टं स्वीकारास्वीकारविषयैक्यमपि सि-
द्धान्तलक्षणमिष्टं तदिह कर्त्रैक्याभावे कथमुक्तातिव्या-
प्तिरिति शङ्कते * एकेनेति * सोपहासं परिहरति *ने-
ति *एकेन स्वीकर्त्रेत्येतदेव विवेचयंस्त्वं भूयस्तदेके-
नेतिविशेषणमाकर्षन्नभिहितदूषणगणस्याऽव्यावृत्त्या-
पत्त्या हेतुना कथन्नानुभविष्यसि कथयेति सम्बन्धः।
किमित्यत आह * घनेति * घनमतिशयेन घनाघने-
न प्रवर्षणशीलमेघेन समयस्य वर्षाकालस्य समा-
गमे-प्रावृट्कालप्रादुर्भावे उदीयमान-मतिशयेन जा-
यमानं तरो-वेगो यस्यास्तरङ्गिण्या-नद्यास्तस्या वे-
णी-स्रोतोग्रभागस्तस्या- जलान्तर्विवर्त्तः- प्रतीपगम-
नं तेन निर्वर्त्तित-आवर्तो जलभ्रमणविशेषः चक्रं-तत्स-
मूहस्तस्मिन् चङ्क्रम्यमाणं-भ्रममाणं तृणकदम्बं तस्य
विडम्बनामनुकारम्। एतदुक्तम्भवति एकेन स्वीकर्त्रे-
त्यत्र किमिदमेकत्वमङ्ख्यायोगित्वं तद्विवचनार्थं प्र-
वृत्तेन तन्निर्वचनमन्तरेणैकेनेति पुनर्विशेषयितुमशक्यं
एकशब्दनिर्वचनसिद्धौ विशिष्टलक्षणसिद्धिस्ततसिद्धा-
वुक्तातिप्रसङ्गपरिहारासिद्धिस्ततसिद्धावेकवचननिर्वच-
नसिद्धिरिति चक्रकापत्तेरिति। उक्तदोषपरिजिहीर्ष-

येकशब्दपरित्यागेनापसिद्धान्तलक्षणं शङ्कते * स्वीकृत्येति * एककर्तृकयोः पौर्वापर्ये क्त्वाप्रत्ययस्याभिधानात्तदर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । क्रिययोः पूर्वकालत्वमात्रं न प्रत्ययार्थः किंत्वेककर्तृकयोः तत्रैक्यनिरूपणद्वारा कथितबाधापत्तेर्नेदं युक्तमिति परिहरति * नेति * अव्याप्तिमाह * अस्वीकृत्येति * यत्र शब्दनित्यत्ववादी तदनित्यत्वमनङ्गीकृत्य पश्चादङ्गीकरोति तत्र भवत्यपसिद्धान्ते नेदं लक्षणमस्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः ।

एवमपसिद्धान्तलक्षणं निरस्य तस्य दूषणत्वोपन्यासप्रकारमपि निरसितुमुपक्रमते ।

३३ अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वोपन्यासनिरासः ।

किञ्च सिद्धान्तपरित्यक्तरि यदपसिद्धान्तोद्भावनं तत् किं स्वीकृतदर्शनानुमतापसिद्धान्तदूषणभावे वादिनि उतानेवम्भूते । आद्ये पूर्व्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तेऽप्यनेन व्युथातुं शक्यते तत्र किं वक्तव्यं, न तावन्न वक्तव्यमेव किञ्चित् पूर्वसिद्धान्तत्यागादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादिति युक्तम्, अपसिद्धान्ते तत्परिहारस्य तद्दूषणत्वान्यतरासिद्धेस्तेनाभिहितत्वात् । अन्यथा स्वाभिप्रायेणासिद्धिमुद्भाव्यैव कथां विच्छिन्दानो विजयेत परासिद्धिपरिहारं नापेक्षेतेत्यनसिद्धावप्यसिद्धिमुद्भाव्य परं पराजित्याप्रत्यूहं गृहान् प्रतिष्ठेत ।

* किञ्चेति * अनुमतोऽपसिद्धान्तस्य दूषणभावो दूषणत्वं यस्मिन् तत्तादृक् दर्शनं च तच्चेति तथोक्तं स्वीकृतं तादृक् दर्शनं येन स तथा । दूषणस्यैवाभिधानयोग्यत्वात् प्रथमकल्प एवास्त्वित्यत आह *आद्य इति *कश्चित्कुटिलमतिरपसिद्धान्तं स्वीकृत्यापि पश्चात्तन्न स्वीकरोति यथा पूर्वं स्वीकृतशब्दानित्यत्वादिं तं प्रति किन्नु वक्तव्यं स्यादपसिद्धान्तदूषणभावस्य तेन त्यक्तत्वात्तदुद्भावनमेव तं प्रति न युज्यत इत्यर्थः । पूर्वस्वीकृतपरित्यागरूपापसिद्धान्तनिग्रहेण निगृहीतत्वादपसिद्धान्ते परित्यक्तेऽपि न किञ्चिद्वक्तव्यमित्यत आह *न तावदिति* मृतस्य पुनर्मारणाभाववन्निगृहीतस्य पुनर्निग्रहाभावात्कुतो न युक्तमित्यत आह*अपसिद्धान्त इति *अमृतसेकेन पूर्वमृतिपरिहारवदपसिद्धान्तदूषणपरित्यागेन पूर्वापसिद्धान्तप्रसङ्गस्यान्यतरासिद्धिलक्षणपरिहारस्य तेनाभिधीयमानत्वादित्यर्थः । यद्यपि प्रतिवादी विषदतेऽपसिद्धान्ते तथापि मदभिप्रायेण तस्य निगृहीतत्वान्न वक्तव्यमित्यत आह * अन्यथेति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यादौ स्वाभिप्रायेणासिद्धिमुक्त्वा परं निगृह्य विजयी स्यादित्यर्थः। तत्र परेणाऽसिद्धेः परिह्रियमाणत्वान्न विजयी स्यादित्यत आह* परेति * यथा परेणाऽपसिद्धान्तस्यान्यतरासिद्धिपरिहारो नापेक्ष्यते तथा परोऽप्यसिद्धिपरिहारं नापेक्षेतेत्यर्थः । अस्तु तथा वा को दोष इत्यत आह *अनसिद्धाविति * सम्यग्घेतावप्यसिद्ध्यादिकमुद्भाव्य परान्निगृह्य विजयप्र-

सङ्ग इत्यर्थः ।

इममेवार्थं स्पष्टीकर्तुं पुनश्चोद्यमुद्भावयति ।

३४ उक्तार्थानुवादः ।

निगृहीतस्य तस्यापरमभिधानमनादरणीयमेवेति चेन्न । अन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरिहारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात् । तथाऽप्यनादरणेऽनसिद्धान्तसिद्धिमुद्भाव्य पराभिधीयमानमसिद्धिपरिहारमनादृत्य विजयतैवेत्युक्तम् । अथ मन्यसे मध्यस्थेनैतद्विचारणीयं किमनसिद्धान्तेनासिद्धिरुक्ता अनपसिद्धान्ते वाऽपसिद्धान्तः, एतद्विचार्य्य तेनैव जयपराजयाववधारणीयौ, तदर्थमेव मध्यस्थोपस्थापनमिति । न । तर्हि वादिना साधनेऽभिहिते दुष्टमतदित्यभिधायैव प्रतिवादिना निवर्त्तनीयं, मध्यस्थस्तु परमार्थतो दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य विचार्य्य जयपराजयाववधारयिष्यति, सोऽयं प्रसूय निर्वृत्तीभूतपिकदाम्पत्यापत्यपोषणकृतमहायासवायसव्यसनं समासादयिष्यति मध्यस्थो वराकस्तावकदुष्परामर्शप्रकर्षेण ।

* निगृहीतेति * अपसिद्धान्तोद्भावनेन पूर्वमेव तस्य निगृहीतत्वात्तस्य न मयाऽपसिद्धान्तोऽङ्गीक्रियत इति यद्वचनं तन्नादरणीयं निगृहीतवचनत्वादित्यर्थः । अपसिद्धान्तनिग्रहस्यान्यतरासिद्ध्या परिह्रियमाणत्वादनिग्रहत्वमेवेति परिहरति * नेति * अन्यतरा-

सिद्धस्यापि निग्रहत्वादेव न तद्वचन आदर इत्यत आह * तथापीति * स्वीकृत्यापसिद्धान्तं पश्चाद्यो विप्रतिपद्यते तं प्रति न किञ्चिद्वक्तव्यं कथकेन, मध्यस्थस्यैव तत्र व्यवस्थाहेतुत्वादिति शङ्कते *अथेति* कचिदसिद्धावुद्भावितायां किमसिद्धेऽसिद्धोद्भावनमुतानसिद्धे तथाऽपसिद्धान्त उद्भावितेऽपि किमपसिद्धान्तेऽपसिद्धान्त उद्भावित उतानपसिद्धान्त इत्येतद्विचार्य यद्यसिद्धादावसिद्ध्याद्युद्भावनं तर्हि तदुपदर्शकस्य जय इतरस्य पराजयोऽन्यथा वैपरीत्येन जयपराजयाविति मध्यस्थो निर्णेष्यतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह * एतदिति * विचार्य जयपराजयनिर्णयार्थत्वान्मध्यस्थवरणस्येत्यर्थः । अतिप्रसङ्गेन परिहरति * तर्हीति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्तेऽसिद्ध्युद्भावनेन वादिनं निगृह्य प्रतिवादी तस्यासिद्धिपरिहारवचनेऽनादरं कुर्यादित्यर्थः । तर्हि विजयासिद्धिरतोऽन्यतरासिद्धिपरिहारवचने आदर इत्यत आह * मध्यस्थेति * एवमर्थमुपपाद्योपहसति * सोऽयमिति * प्रसूय–जनयित्वा निर्वृत्तीभूतश्चरितार्थो यः पिकस्तदपत्यपोषणार्थं कृतो महानायासो येन वायसेन तद्व्यसनमिव व्यसनं प्राप्तवान्कोकिलापत्यपोषणवत् वायसस्य मध्यस्थस्य निष्प्रयोजनप्रयास इत्यर्थः ।

यद्यप्यसावधुना विप्रतिपद्यतेऽपसिद्धान्तेऽपि तथापि न तावता तस्य किञ्चित्प्रयोजनमिति शङ्कते ।

३५ पूर्वानुमत्यैवाऽपसिद्धान्तोपन्यास इति शङ्कानिरासः ।

अथोच्यते सम्प्रति विप्रतिपद्यतां नामापसिद्धा-

न्तेऽप्यसौ किमेतावता पूर्व्वं स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावस्य दर्शनस्य तावत्तेन स्वीकरणमकारि तदेवादायापसिद्धान्तस्योपन्यासो युक्त इति । मैवम् । यदीदानीन्तन्यननुमतिरस्य नादियते अस्यामुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव च दूषणप्रवृत्ति स्तदाऽपसिद्धान्तस्यापि कुतोऽवकाशः स हि पूर्व्वानुमतस्येदानीमननुमतिमाश्रित्यैव प्रवर्त्तते नान्यथा । तस्मात् स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावमपि वादिनं प्रति विप्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्वमिति द्वितीयानवकाशः । यस्य तु सौगतादेर्मतेऽपसिद्धान्तो न दूषणं तं प्रत्यवश्यं साधनीयमेवास्य दूषणत्वम् ।

* अथेति * अन्यतरासिद्ध्या परोद्भावितापसिद्धान्तनिग्रहपरिहारप्रयोजनमस्तीत्यत आह * पूर्वमिति * स्वीकृतोऽपसिद्धान्तदूषणभावो येन दर्शनेन तस्येति विग्रहः । अपसिद्धान्तदूषणभावदर्शनास्वीकारबलादेव कथं तदुपन्यास इत्यत आह * तदिति * पूर्वतनानुमतिरेव कारणं निग्रहोद्भावने नाधुनातनीत्यर्थः । पूर्वानुमतिवदिदानींतनानुमतिरप्यादरणीयेति परिहरति * मैवमिति * इदानींतनानुमतिमनङ्गीकृत्यापसिद्धान्तदूषणमुद्भाव्यते चेत्पूर्वं शब्दानित्यत्वमङ्गीकृत्येदानीं तदनङ्गीकारेऽप्यपसिद्धान्तोद्भावनं न स्यादिदानींतनानङ्गीकारस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः । इ-

दानीन्तनानुमतेरप्रयोजकत्वे कुतोऽपसिद्धान्तनाव-काश इत्यत आह * स हीति * एककर्तृकैकविषय-स्वीकारास्वीकारसमुच्चयात्मकत्वात्तस्येत्यर्थः। इदा-नींतनापसिद्धान्तानुमत्यभावे तदुद्भावनमशक्यं त-स्मादसावापादनीयेति प्रथमकल्पमुपसंहरति * त-स्मादिति * अनङ्गीकृतापसिद्धान्तदूषणभाववा-दिनं प्रति तदुद्भावनमिति द्वितीयविकल्पोऽस्त्वित्यत आह *द्वितीय इति* अङ्गीकृतदूषणभावं प्रत्यपि तद्वि-प्रतिपत्तिकाले यदा नावकाशस्तदाऽनङ्गीकृततत्त्वं प्रति तदनवकाश इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। तर्ह्यनङ्गीकृता-पसिद्धान्तस्य दूषणत्वे स्वीकृतपरित्यागे किमु वक्तव्य-मित्यत आह * यस्येति * अपसिद्धान्तो दूषणत्वेना-पाद्य वक्तव्य इत्यर्थः।

योऽपसिद्धान्ते विप्रतिपद्यते तं प्रत्यपसिद्धान्तस्य दूषणत्वमापादनीयमिति यदुक्तं तदयुक्तमेकैकस्य स्वीकारास्वीकारसमुच्चयव्याघातस्यैवापसिद्धान्तमुपे-क्ष्य वक्तव्यत्वादित्याशङ्क्याह।

३६ अनङ्गीकृतापसिद्धान्तदोषं प्रति व्याघात उद्भाव्य इति शङ्का-निरासः।

नच वाच्यं योऽपसिद्धान्ते विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघात एवाभिधेयः, दर्शनविशेषं स्वीकुर्वता प्रथमं तद्द-र्शनान्तर्निवेशिनः प्रतिबन्दीदूषणत्वादेस्तेन स्वीकारात् पश्चात्तस्यैवास्वीकार स्तावेतौ स्वीकारास्वीकारावेकैक-स्य व्याहताविति। यद्ययमपसिद्धान्तात्मैव व्याघातः

तदाऽपसिद्धान्तदूषणत्वेऽपि विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्ति-मव्युदस्य नाभिधातुं युक्तः । अथ दूषणान्तरमयं व्याघातोऽपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्भाव्यमानोद्भावन स्तदा सार्व्वत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणेऽयमेवास्तु किमपसिद्धान्तस्य दूषणत्वाङ्गीकारेण ।

* नचेति * दर्शनविशेषं स्वीकुर्वता तदन्तःपातितया प्रतिबन्ध्यादेः स्वव्याघातकत्वादिना दूषणत्वमङ्गीकृतं पश्चात्तत्याग एकोपाधावेकस्य भावाभावसंसर्गव्याघात इत्यर्थः । कुतो न वाच्यमित्याशङ्क्यायं व्याघातोऽपसिद्धान्तात्मा ततो दूषणान्तरं वेति विकल्प्य प्रथममनूद्य दूषयति * यदीति * द्वितीयं शङ्कते * अथेति * अर्थान्तरत्वेऽपि तदुपजीव्यत्वेऽपसिद्धान्तोऽवश्यमापादनीय इत्याशङ्क्याह * अपसिद्धान्तमिति * तर्हि सर्वानुगतैकदूषणसम्भवे क्वचित्स्वीकृतास्वीकारेऽपसिद्धान्तोद्भावनं क्वचित् व्याघातोद्भावनमिति द्वैरूप्यं गौरवादनुपपन्नमिति परिहरति * तदेति *

प्रथममुद्भावितस्यापसिद्धान्तस्य परदूषितस्य परित्यागे व्याघातोद्भावने प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहः स्यादिति दूषणान्तरमाह ।

३७ व्याघातोद्भावने प्रतिज्ञाहान्यापत्तिः ।

किञ्चैवमपसिद्धान्त उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तावुपजातायामपसिद्धान्तमुपेक्ष्य व्याघातलक्षण-

स्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्तत्याग इति। एवं प्रथमं किञ्चिद्दूषणमुक्त्वा तत्परिहारिणि दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानिरिति गतं प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः।

* किञ्चेति *: तदुपपादनाय तल्लक्षणमाह * मतीति * स्वीकृतोक्तपरित्यागेपि प्रतिज्ञाहान्यनङ्गीकारे को दोष इत्यत आह * एवमिति * एवंसति तत्र किञ्चित् दूषणं साधनं चाऽभिधाय पश्चात्तत्परित्यागेन दूषणसाधनान्तराभिधाने प्रतिज्ञाहानिरित्येतल्लयमियादविशेषादेवं च निग्रहान्तराण्यपि न सिद्ध्येरन्नित्यर्थः।

स्वीकृतोक्तपरित्याग एवात्र न पूर्व,मपासिद्धान्तनिग्रहमुद्भाव्य तत्साधनार्थमेव व्याघातलक्षणनिग्रहान्तरस्योद्भाव्यमानत्वान्नहि साध्यं प्रतिज्ञाय हेतूपन्यासे साध्यपरित्याग इति शङ्कते।

३८ प्रतिज्ञाहान्यापत्तिर्नेतिशङ्कानिरासः।

प्राक् प्रतिज्ञातदोषनिर्व्वाहार्थमेव निग्रहान्तरकथनान्नैष दोष इति चेन्न। पूर्व्वनिग्रहपरिहारमकृतवति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरोपन्यासस्यायुक्तत्वादिति। नचानेन भयेन भवता व्याघात एवाभिधेयः प्रथमं नापसिद्धान्त इति वाच्यम्। अपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् सर्व्वत्रापसिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभिधानस्यैवमङ्गीकर्त्तव्य-

स्यात् । न हि कश्चिच्छक्यतेऽत्रधारयितुं मयाऽपसिद्धान्त उद्भाविते नायं विप्रतिपत्स्यत इति ।

*प्रागिति*पूर्वोद्भाविते निग्रहे परिहृते व्याघातनिग्रहोद्भावनमुनापरिहृत एवाद्ये प्रतिज्ञाहानिरेव, यदि द्वितीयस्तत्राह * नेति * अकृतपरिहारे पूर्वनिग्रहे निग्रहान्तरोद्भावनेऽधिकं नाम निग्रहस्थानं स्यादित्यर्थः । यद्यपसिद्धान्तमभिधाय तद्विप्रतिपत्तौ सत्यां व्याघात उद्भाव्येत तदा स्यात्प्रतिज्ञाहानिः प्रथमत एवापसिद्धान्तमुपेक्ष्य व्याघात एवोद्भाव्यत इत्याशङ्क्याह *नचेति* कुतो नैव वाच्यमित्यत आह *अपसिद्धान्तेति * स्वीकृतपरित्यागोऽपसिद्धान्त इति लक्षणात्तस्य निग्रहत्वप्रतिपादनवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । न वैयर्थ्यमपसिद्धान्तदूषणत्वमङ्गीकृत्य यः स्वोक्तं परित्यजति स्वीकृतमपि तं प्रति तदुद्भावनस्यार्थवत्त्वादित्यत आह *सर्वत्रेति* अपसिद्धान्तदोषमनङ्गीकृतवतः सुगतादेर्नये यथा व्याघात एवं तद्दूषणत्वमङ्गीकुर्वतो नैयायिकादेर्मतेऽपि व्याघात एव दूषणत्वेनोपन्यसनीय एकरूपप्रयोजनस्यैव युक्तत्वादित्यर्थः । यत्र मयाऽपसिद्धान्त उद्भाविते वादी विप्रतिपत्स्यत इति निश्चयस्तत्र व्याघातोद्भावनमितरत्रापसिद्धान्तस्येति विभागोऽप्यनुपपन्न इत्याह * नहीति * तदुद्भावनात्प्राक् प्रमाणाभावेन विप्रतिपत्त्यभावं निश्चेतुमशक्य इत्यर्थः ।

विप्रतिपन्नम्प्रत्यपसिद्धान्तस्य दूषणत्वमापादनी-

यमित्युक्तमङ्गीकरोति ।

३९. विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तदूषणत्वप्रसाधननिरासः ।

नन्वस्त्वेवं विप्रतिपन्नं प्रति अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वं प्रसाधनीयमिति । मैवम् । येनाप्यस्वीकारदण्डेन दूषणेन तत्स्वीकारयिष्यसि तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात् । उक्तञ्च सौगतैः—

"न हि शास्त्राश्रया वादा भवन्ती ति
नापसिद्धान्तो निग्रहाधिकरणमिति"
रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यतः ।
विलब्धा बत केनामी सिद्धान्तविषयग्रहा"इति च ।

* नन्विति * दूषणत्वेन तदङ्गीकृतव्याघातादिदण्डेनापसिद्धान्तस्य दूषणत्वं साधनीयं तदपि न सम्भवति पूर्वसिद्धान्तवदेव व्याघातदण्डदूषणत्वादपि व्युत्थानसम्भवादिति परिहरति * मैवमिति * एवम्भूत एव नास्ति यः स्वशास्त्रस्वीकृतमपि न स्वीकरिष्यतीत्यत आह * उक्तं चेति * रिक्तस्य–ज्ञानलवेनापि हीनस्य जन्तो–र्जननमरणादिधर्मिणः संसारिणो जातस्य–केवलं जन्ममात्रप्रयोजनस्यातएव गुणदोषमपश्यतः–गुणदोषविवेकहीनस्य सिद्धान्तविषयग्रहाः-क्षणिकत्वस्थिरत्वादिसिद्धान्तस्वीकाराः केन–पापिष्ठेन

१ मूलानुसारेण प्रथमं नहीत्यादिग्रन्थव्याख्यानमेवोचितं परं पुस्तकत्रयेऽपि तथैवोपलम्भात्तथैव स्थापितम् ।

विलब्धा—अन्यथाऽर्थं जानतैवाऽऽहार्यभ्रान्तिमूलवाक्येन प्रतिपादिता इत्यर्थः । बतेति खेदे । कथायां प्रवृत्तत्वात्कथायाश्च शास्त्राश्रयत्वात्तस्य च सिद्धान्तविषयत्वात्सिद्धान्तः स्वीकार्य इत्यत आह * न हीति * आहत्यापसिद्धान्तस्यानिग्रहत्वे वचनमाह * नेति * निग्रहत्वाधिकरणमिति भावपरो निर्देशः ।

इदानीं तात्पर्यपरिशुद्धौ तदूदूषणत्वसमर्थनमुदयनोक्तं दूषयितुमुपन्यस्यति ।

४० उदयनमतारम्भः ।

तत्र कश्चिदाह—शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुपपत्तिः यदा हि क्षणभङ्गसाधनप्रयोक्ता अस्फूर्त्तिमता स्थिरत्वादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निगृह्यते तदा किं कुर्यात् । प्रथमात्विप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेदिति चेत् एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रममप्युद्भावयेदेव, अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्युपेक्षेत, न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रमयो र्विरोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः । न चैकपुरुषार्थानुगुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पादनादन्यच्छास्त्रं नाम, तस्मात् क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणापोहादिसमस्तस्वीकारः तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरिहार इति सर्व्वज्ञोऽपि नान्यथा प्रमातुं क्षमः । न च समस्ततदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भे वर-

शब्देनाभिधातुमुचितं तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् परिषदनपेक्षितत्वाच्च । नच तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनुगुणोहः परस्परस्य शास्त्रमनाश्रित्य शक्यः । नच तत्तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा तत्त्वप्रतिपत्तिजयाविति अकामेनापि तदधिकारप्रवृत्तं शास्त्रमेवाश्रयणीयमिति ।

* तत्रेति * कथारम्भानुपपत्त्या शास्त्रमाश्रयणीयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहरूपत्वात्कथाया इत्यर्थः । अस्तु शास्त्राश्रयणं तावताऽपसिद्धान्तस्य दूषणत्वे किमायातमित्यत आह * यदा हीति * यत्सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्चामी भावा इति क्षणभङ्गसाधनानुमानप्रयोक्ता यदा सद्दूषणापरिस्फूर्तिमता सिद्धसाधनेन निगृह्येत तदा किंकुर्यात् तम्प्रति तदनुद्धारवचनं तस्यैवाप्रतिभानिग्रहेण पराजयप्रसङ्गस्तदुद्धारे वाऽपसिद्धान्तादन्यो निग्रहो नास्तीत्यर्थः । प्रथमोक्तविप्रतिपत्तिप्रतिपादकवाक्यार्थविरोधस्वीकारद्योतकवाक्ययोद्भावनात्तयोर्वाक्यांशयोः परस्परविरुद्धार्थत्वा दस्त्येव व्याघातो निग्रहान्तरं ततः पूर्वापरव्याघातलक्षणं निग्रहान्तरं किमिति नोद्भावयेदित्याशङ्कने * प्रथमेति * परिहरति *एवमिति* यत्र स्थिरवादी स्थैर्यलक्षणाविप्रतिपत्तिविषयाविपरीतं क्षणिकत्वं स्वीकृत्य केवलं दूषणं न वदति किन्तु विप्रतिपत्तिं परिहरति प्रतिपत्त्यनुगुणं यत्प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यं तत्र तद्विपरीतं स्वीकृत्य तत्रापि न्यायेन विरोधोऽवश्यं वाच्योऽवचने पूर्ववत्तस्य पराजयप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रथम-

विप्रतिपत्तिव्यतिक्रमोद्भावनेपि तदनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रमः कस्मादुद्भाव्यत इत्यत आह *न खल्विति* तत्तदभावोपनायकयोर्यथा विरोधस्तथा तदनुगुणभावाभावोपनायकयोर्विरोधोऽविशिष्ट इत्यर्थः। तथाप्यपसिद्धान्तसमाश्रयणस्य किमायातमित्याशङ्क्य तदर्थं शास्त्रस्वरूपमाह * नचेति * एकपुरुषार्थसम्बन्धोपकार्योपकारकभावव्यवस्थितस्य पदार्थजातस्य कार्त्स्न्येन प्रतिपादको ग्रंथः शास्त्रं शास्त्रद्वये निष्प्रयोजने प्रकरणादौ चातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणानि। इदमत्रोदाहरणं स्थिरार्थज्ञानं निःश्रेयसाधिगमः स्थैर्यं च प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तन्मानत्वं च मानलक्षणयोगात्तल्लक्षणं च तर्कतोऽतिव्याप्त्यादिपरिहारेणेत्यादि स्थिरवादिना स्वीकार्यं तथा लक्षणपक्षादावपि द्रष्टव्यम्। यस्मादेव लक्षणं शास्त्रं तस्मादिति फलितमुपसंहरति * तस्मादिति * क्षणिकत्वं प्रतिजानता प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यं खण्डनीयं तदप्रामाण्यं चानुगतभावे न सिध्येत् अनुगतसामान्यं शब्दार्थो नास्ति किन्तु तदपोहस्तच्छब्दार्थ इत्यादि स्वीकार्यमित्यर्थः। तेषां हेतुहेतुमद्भावादेकपरित्याग इतरपरित्याग इत्याह *तदेकेति* तदनुगुणपरित्यागे तत्परित्यागे वाऽनुगतस्वीकृतपरित्यागादपसिद्धान्तसिद्धिरित्याशयः। स्यादेतत्सर्वं कथारम्भस्य शास्त्राश्रयणापेक्षित्वे, तदेव कुतः। शास्त्रापेक्षाव्यतिरेकेण तत्तदनुगुणपदार्थप्रतिपादनासम्भवादिति चेन्न। कथारम्भ एव तेषां स्वशब्देनाभिधानसम्भवादित्याशङ्क्याह * नचेति *

कुत इत्यत आह * तदेति * तत्तदनुगुणपदार्थजातप्रतिपादने तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्ग इत्यर्थः। पूर्वप्रणीतशास्त्राभावे तत्परिज्ञातृपरिषदोऽभावेन तदनपेक्षत्वं च स्यादित्याह * परिषदिति * पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेऽपि नान्योन्यशास्त्रापेक्षा स्वीकृततदनुगुणव्यतिक्रमोद्भावनस्य तदैव तत्तदनुगुणप्रमेयोहेनापि सम्भवादित्याशङ्क्याह * नचेति * तर्हि तदनुगुण उत्क्रम्यतां तद्नुक्रमो वाऽपेक्ष्यतां परेण को दोष इत्यत आह *नचेति* स्वीकृतपरित्यागोपेक्षायामन्यस्यापि दूषितस्य परित्यागेनान्यस्योपन्यासस‍म्भवान्न कथापर्यवसितिरित्यर्थः। तत्वनिर्णयो वादफलं विजयो जल्पादेः। पूर्वपक्षमुपसंहरति *इत्यकामेनेति* एकपुरुषार्थप्रतिबद्धाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातप्रतिपादनमधिकृत्य शास्त्रं कथामाकाङ्क्षमाणैरनिच्छद्भिरप्यच्छमतिभिराश्रयणीयमित्यर्थः।

यदनङ्गीकारे तदनुगुणपदार्थविरोधमुद्भाव्यं मन्यसे स एव निरूपयितुमशक्य इत्यभिप्रेत्य परिहरति।

४१ उदयनमतखण्डनारम्भः।

तदेतदपेशलम्। किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं यदनभ्युपगमे विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते। द्वयमभ्युपगम्यं सम्भवति। एकं तावद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्त्तयितुमशक्या यथा प्रमाणादि सर्व्वकथकसिद्धम्। इतरत्तु प्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चित् यथा क्षणभङ्गेश्वरादि। तत्र यदि

प्रथममभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चात्तदनङ्गीकारोऽपसिद्धान्तः। तन्न। स्वव्याघातकत्वेन तस्य भवद्भिरेव जातित्वाङ्गीकारात्। जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात्।

तदिति तदुपपादनीयाभ्युपगम्यं यत्तदाह *द्वयमिति* तदेव द्वयमपि विविच्य दर्शयति *एकमिति* तदेवोदाहरणेन दर्शयति *यथेति* इदमेकमस्तु किं तदपरमभ्युपगम्यमित्यत आह *इतरदिति *तदप्युदाहरणेन दर्शयति *यथेति* क्षणभङ्गो बौद्धस्य, नैयायिकादेरीश्वरो, नियोगः प्राभाकरादेः, स्वतन्त्रसिद्धत्वादित्यर्थः। एवमभ्युपगम्यद्वयं विविच्य दर्शयित्वा ऽपसिद्धान्तस्वरूपमनुवदति दूषणाय *तत्रेति* कथाप्रवृत्त्यनुपपत्त्या प्रमाणाद्यङ्गीकृत्य पश्चात्तदनङ्गीकारोऽपसिद्धान्तो मतो यदि इत्यर्थः। निग्रहान्तरत्वान्नासावपसिद्धान्त इति दूषयति *तन्नेति * कथामूलतया स्वीकृतस्य परित्यागः स्वीकृतकथाविरोधितया स्वव्याघातकत्वेन जातिरिति भवद्भिरेव स्वीक्रियते इत्यर्थः। जातिरप्यपसिद्धान्तान्तर्भूतैवेति नेत्याह *जातेश्चेति*

प्रतिदर्शनसिद्धक्षणभङ्गाद्यभ्युगम्य पश्चात्त्यागोऽपसिद्धान्त इति द्वितीयं दूषयति।

४२ द्वितीयपक्षनिरासः।

नापि द्वितीयः दर्शनभेदनियतं हि क्षणभङ्गादि यत्कथारम्भेऽप्युपगन्तव्यं तत् किं तदभ्युपगमस्य प्रकृ-

तत्साध्यापोहाभ्युपायतयो,त तन्नान्तरीयकतया । न प्रथमः क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावे अपोहादि परित्यजतः सौगतस्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः तदभ्युपगमस्य तदनुपायत्वात् । अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे चान्योन्यविचारस्य निष्पत्तिरेव न स्यात् विचारे सति प्रामाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमः तदनभ्युपगमे च विचार इति । अभ्युपगतोपायत्यागविषय एवायमपसिद्धान्तो नान्यत्रेति चेन्न । यो हि यदुपायः तमभ्युपगम्य विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव कुतः, तस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव युक्तं न तु तदभ्युपगमोऽपि तावता तदुपायः स्यात् तस्य च तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणत्वाभ्युपगमे प्रमाणस्योपदर्शयितुमशक्यत्वात् शक्यत्वेऽपि वा तत्रापि स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेयो वैयर्थ्यात् उपायत्वादेव परस्य तथा प्रतीत्युपपत्तेः ।

नापीति तदुपपादनार्थैव विकल्पयति *दर्शनेति* तदभ्युपगमस्तस्य प्रकृतसाध्यहेतुत्वादुत व्यापकत्वादिति विकल्पार्थः । प्रथमं दूषयति * नेति * उपायतया स्वीकृतस्य परित्यागोऽपसिद्धान्तश्चेत् क्षणिकत्वसाधनकालेऽपोहादित्यागोऽपसिद्धान्तो न स्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः । कुत इत्यत आह * तदिति * क्षणिकत्वस्यैवापोहादिहेतुत्वेनापोहादेः क्षणिकत्वोपा-

यत्वाभावादित्यर्थः । क्षणिकत्वाभ्युपगमो यथाऽपोह्याद्यभ्युपगमोपायस्तथाऽपोह्याद्यभ्युपगमोपि क्षणिकत्वोपगमस्येत्यत आह *अन्योन्येति* अन्योन्योपायत्वेऽन्योन्यविचारानिष्पत्तिरेव कस्मादित्यत आह * विचारे सतीति * एकस्य विचारेण प्रामाणिकत्वप्रतीतावन्यस्य तदुपायतया प्रामाणिकत्वमेवमितरत्रापीति परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः । अस्तु तर्हि क्षणिकत्वस्यैवापोह्योपायत्वादपोह्यप्रस्तावे क्षणिकत्वप्रस्तावे तत्त्याग एवापसिद्धान्त इति शङ्कते * अभ्युपगतेति* अपोह्यादि विचारयता क्षणिकत्वस्यैवाभ्युपगन्तव्यत्वे मानाभावादिति परिहरति *नेति* कथं तर्हि युक्तमित्यत आह *तस्येति* स चेद्धेतुस्तदभ्युपगमोपि हेतुः स्यादित्यत आह *नत्विति* उभयोःकारणत्वे प्रमाणाभावाद्गौरवाच्चेति हेतुमाह *तस्येति* अनन्यथासिद्धसन्निधित्वमेव प्रमाणमित्याशङ्क्याङ्गीकरोति *शक्यत्व इति* अङ्गीकृतमनेनेदमिति परस्य तत्प्रतीतिरेव प्रयोजनमित्यत आह * उपायेति *

शास्त्राधिगताभ्युपगमवैयर्थ्येपि प्रमाणोपनीताभ्युपगममाश्रित्यापसिद्धान्तप्रवृत्तिर्भवतीति शङ्कते ।

४३ पुनः शङ्कानिरासः ।

अथोच्यते उपेयमुपायेन साधयता उपेयवदुपायस्यापि सत्त्वमुपगन्तव्यमिति पश्चात्तदनुपगमेऽपसिद्धान्तोपन्यासः सावकाशः असत उपायत्वानुपपत्तेः । तद्धुपायत्वेनोपन्यसनात्तत्सत्त्वाभ्युपगमस्तस्य साक्षादश्रुतोऽप्य-

सत्त्वेनाभ्युपगन्यमानस्योपायत्वस्वीकारानुपपत्त्या क-ल्पनीयः कल्पितेन तेन श्रूयमाणतत्सत्त्वानभ्युपग-मविरोधादपसिद्धान्तोऽभिधेयः। एवञ्च सति सत्त्वान-भ्युपगम एवोपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुच्यतामु-पजीव्यत्वात् तदुपन्यासमन्तरेणाश्रूयमाणतदीयाभ्युपग-मस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् कृतं तदुपजीविना पश्चात्त-नेनापसिद्धान्तेन।

अथेति उपेयमिच्छतोपायस्वरूपं तावदाश्रयणीयं न तत्सत्त्वमपि प्रमाणाभावादित्यत आह *अत इति* सम्भाव्य लघूपायतयाऽपसिद्धान्तोद्भावनस्य वैयर्थ्यमभि-प्रेत्य परिहरति *तर्हीति* नियतप्राक्सत्त्वकारणत्वा-न्यथानुपपत्त्या साधनस्य सत्त्वं कल्प्यतां किमेतावतेत्य-त आह *कल्पितेति* कारणत्वानुपपत्त्या कल्पिता-श्रूयमाणसत्त्वाभ्युपगमविरोधेनाऽपसिद्धान्तोपन्यास इत्युक्तं स्यादित्यर्थः। अस्त्वेवमेव को दोष इत्यत आह *एवञ्चेति* सत्त्वाभ्युपगमे कारणत्वानुपपत्ति-रेवानिष्टं दूषणमुच्यतां वृथाऽपसिद्धान्त इत्यर्थः। हे-तुमाह *उपजीव्येति* तदुपजीव्यत्वमेवासिद्धं सत्त्वा-भ्युपगमस्येत्यत आह *तादिति* एवं चोपजीव्यत-याऽवश्यप्रथमप्रत्येतव्यस्य लघूपायस्यान्यस्य सम्भ-वे पश्चात्प्रतीतिकापसिद्धान्तोपन्यासो गौरवात्प्रयोज-नाभावाच्चानुपपन्न इत्याह *कृतमिति*

तन्नान्तरीयकतया तदभ्युपगम इति द्वितीय क-

त्वेऽप्युक्तखण्डनमतिदिशति ।

४७ दूषणातिदेशः ।

अतएव न द्वितीयः तन्नान्तरीयकाभ्युपगमोऽपि हि तत्सत्तानभ्युपगमे साध्यस्याभावापत्त्याऽनुमन्तव्यः तथा च सैव दूषणमस्त्वनभ्युपगमे कृतं तयाऽभ्युपगमं परिकल्प्यतेनानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति । एवं निग्रहान्तरखण्डनमूहनीयम् ।

इति कवितार्किकचक्रवर्ति—श्रीश्रीहर्ष—कृते

खण्डनखण्डखाद्ये निग्रहनिरुक्तिर्नाम

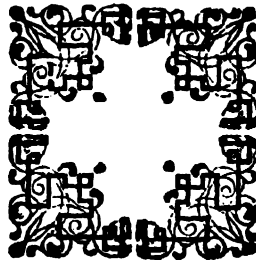
द्वितीयः परिच्छेदः ।

* अत इति * अतिदिश्यमानं खण्डनमेव दर्शयति * तदिति * किम्वायातमिति चेदिदमत्रायातमित्याह * तथा चेति * सत्तानभ्युपगमे साध्यानुपपत्तिमुपजीव्य तत्सत्ताभ्युपगमं परिकल्प्य पश्चात्त्यागेनापसिद्धान्तोपन्यासाद्वरं प्रथमत एव स्वसाध्यानभ्युपन्यास इत्यर्थः । इति शब्दः समाप्तौ । अनुक्तनिग्रहान्तरेष्वपि यथासम्भवं खण्डनमूहनीयमित्याह * एवमिति * सामान्यलक्षणमेव तावत्कथकाशक्तिसूचकं निग्रहस्थानमिति न सम्भवति ज्योतिःशास्त्रादावतिव्याप्तेः । कथकपराजयनिमित्तमित्यपि न । तद्दीरितेऽतिव्याप्तेरवंशब्दतोऽर्थतश्च पुनर्वचनं पुनरुक्त-

१ मनभ्युपगमं इति मू० पु० नास्ति ।

मित्यपि न । वादान्तरे शब्दानित्यत्वसाधनमुपन्यस्य कालान्तरे तदुपन्यासे गतत्वात्तदेत्यादिविशेषणोपादाने हेत्वन्तरं तच्छब्दार्थानिर्वचनं च । एवमेव सर्वनिग्रहविशेषलक्षणेषु तच्छब्दादिविशेषणानुपादानेऽननुगमादित्येषादिगिति ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याभयानन्द-
पूज्यपादशिष्यस्य भगवदानन्दपूर्णस्य कृतौ
खण्डनफक्किकाविभजने निग्रहानिरुक्ति
नाम द्वितीयः परिच्छेदः

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

एवं तावत्प्रमाणतदाभासनिग्रहस्थानानिर्वचनीयत्वप्रपञ्चेनाद्वैतविरोधं परिहृत्य प्रश्नसत्त्वेनाद्वैतविरोधमाशङ्क्य तत्परिहारायोपक्रमते ।

१ किंशब्दार्थविचारारम्भः ।

अथ यान्यत्रलम्ब्य बहुलं वाग्व्यवहारास्तेषां सर्वनाम्नामर्थाः कथं निर्वाच्याः । तथाहीश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः किं शब्दोऽयमाक्षेपार्थो वा, कुत्सितार्थो वा, वितर्कार्थो वा, प्रश्नार्थो वा, स्यात् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं वाच्यं भवति तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः । अत एव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात् ।

* अथेति * अथशब्दोऽधिकारार्थः । सर्वनामनिर्वचनानर्हता प्रस्तुता वेदितव्या । बहुलग्रहणं तत्खण्डनानां सार्वत्रिकत्वप्रकटनाय । सर्वनामार्थनिर्वचने काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्यानुपपत्तिं दर्शयितुं प्रश्नमुत्थापयति * तथाहीति * किंशब्दस्यानेकार्थसाधारणत्वात् विकल्पयति * किमित्यादिना * आक्षेपार्थत्वमभावप्रतिपादनार्थत्वं, कुत्सितार्थत्वं दुष्टत्वप्रतिपा-

दनार्थत्वं, वितर्कार्थत्वं सन्देहार्थत्वं, प्रश्नार्थत्वं जिज्ञासाविषयत्वापादनार्थत्वं, तत्र प्रथमकल्पानुवादेन वाक्यस्य परिनिष्पन्नमर्थं दर्शयति * तत्रेति * भवत्वयमर्थस्तथाऽपि को दोष इत्यत आह * तथाचेति * प्रतिज्ञामात्रान्नार्थसिद्धिर्विपरीतप्रतिज्ञाया अपि सुलभत्वादिति हेतुदृष्टान्तादिकं वक्तव्यमापद्यते इत्यर्थः । हेत्वादिकमपि कथितमेवार्थादित्याशङ्क्य तद्द्योतकपदाभावान्नेत्याह * तच्चेति * तथापि किमनिष्टमापन्नमित्यत आह * तस्मादिति * उक्तन्यायं द्वितीयकल्पेऽप्यतिदिशति * अत इति * परामृष्टमेव हेतुं स्पष्टयति * ईश्वरेति *

खण्डनान्तरमाह ।

२ द्वितीयविकल्पस्यैव प्रकारान्तरेणनिरासः ।

अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा तत् कुत्स्यते भवता, अन्यथा वा । अन्यथा चेदलं तदुद्भावनया साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । नापि प्रथमः प्रमाणञ्च साध्यासाधकञ्चेति व्याघातात् । गौणोऽयं प्रमाणशब्द इति चेन्न । प्रमाणत्वयोगिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगस्तदा गौणत्वव्याघातः मुख्यत्वात् अथ प्रमाणाभासे, तदा अलन्तदुद्भावनया । ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सित इत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात् । ईश्वरसद्भाव इति च विशेषोपादानं

व्यर्थं स्यात् अन्यत्रापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सित एव साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः तथा सति हि वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि वचनीयं भवति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति तच्च भवता नाभ्यधायि ततो न्यूनत्वं दोषः ।

* अपि चेति * साध्यासाधकत्वं प्रमाणस्य कुत्सितत्वमुतान्यादिति विकल्पार्थः । अन्तिमकल्पमल्पत्वात् प्रथममनूद्य दूषयति * अन्यथेति * कुत इत्यत आह * साध्येति * अन्यप्रकारनिमित्तप्रमाणकुत्सनेऽपि साध्यसाधकत्वात्प्रमाणात्साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धेनोत्पन्नत्वादित्यर्थः । साध्यासाधकत्वमेव कुत्सितत्वमिति प्रथमं प्रत्याह * नापीति * कुत इत्यत आह * प्रमाणं चेति * प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणत्वात्तदसाधकमिति वाक्यांशयोः परस्परव्याघात इत्यर्थः । उपचरिताग्निभावस्य माणवकस्यादाहकत्ववदुपचरितप्रमाणभावस्यासाधकत्वप्रतिपादनान्न कश्चिद्व्याघात इति शङ्कते * गौण इति * प्रमाणत्वसामान्यवति प्रमाणशब्दोपचार उत प्रमाणवदवभासमाने तल्लक्षणरहित इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * मुख्यार्थगुणयोगादर्थान्तरवृत्तेर्गौणत्वान्मुख्ये च तदभावाद्विरोध इत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते * अथेति * प्रमाणाभासस्य कुत्सितत्वोद्भावना न कार्येति परिहरति * अलमिति * इष्टापादनत्वेन त-

र्काभासत्वादिति हेतुमाह * ईश्वरेति * प्रमाणाभासस्य कुत्सितत्वापादनपक्षे व्यर्थविशेषणताऽऽपादनवाक्यस्येत्याह * ईश्वरेति * तदेव वैयर्थ्यमुपपादयति * अन्यत्रेति *

"सम्भवे व्यभिचारे च स्यात् विशेषणमर्थव"

दितिन्यायेनान्यत्राऽकुत्सितप्रमाणाभासव्यावृत्त्यर्थमीश्वरेति विशेषणं वाच्यं तच्च व्यावर्त्यं नास्तीत्यर्थः। वितर्कार्थः किंशब्द इति तृतीयं परास्यति * नापीति * कुत इत्यत आह *तथेति* अनेककोट्यवलम्बिप्रत्ययस्य संशयत्वात्प्रमाणकोट्यतिरिक्तकोट्यन्तरमपि दर्शनीयमित्यर्थः। अभिनयेन पक्षान्तरविवेचनं दर्शयति * ईश्वरेति * अन्यदप्रमाणमितियावत्। ततः किमित्यत आह * तच्चेति * तथाऽपि किं दूषणमित्यत आह * तत इति *

किंशब्दः प्रश्नार्थ इति चतुर्थं प्रतिक्षिपति।

३ किं शब्दस्य प्रश्नार्थकत्वनिरासः।

नापि चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किं शब्दात्कस्याचित् पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाऽभिधेयं तत् अयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाऽभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यद्विषयोहि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिधीयत एव। अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे

प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दो विशेषपरस्तथोत्तरवाक्येऽपि ।

* नापीति * काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तां दर्शयितुं प्रश्नवाक्ये प्रतीयमानं दर्शयति * प्रश्नेति * प्रश्नस्य जिज्ञासाविनाभूतत्वात्तस्याश्चेष्यमाणज्ञानविषयत्वात्प्रश्नप्रतिपादकेन किंशब्देन कश्चिदर्थो ज्ञातुमिष्यत इति प्रतीयत इत्यर्थः । जिज्ञास्यमानता च प्रमाणस्यैव प्रतीयत इत्याह * सा चेति * प्रमाणपदसमभिव्याहारबलात्प्रमाणस्यैव जिज्ञास्यमानता प्रतीयतां नाम तावता प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह * यदिति * यत्पृष्टं तदेव वक्तव्यमन्यथाऽऽम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्ट इति वदनवधेयवचनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ततो वा किमित्याशङ्क्य प्रतिवचनप्रकारं दर्शयितुं प्रश्नविषयं विकल्पयति * इत्येति * सामान्यव्यतिरेकेण विशेषासिद्ध्यभावात्सामान्यविषय एवायं प्रश्न इति प्रथमसनूद्योत्तरमाह * आद्यश्चेदिति * कुत इत्यपेक्षायां प्रागुक्तमेव हेतुं स्मारयति * यदीति * किंशब्दप्रतिपादितस्य प्रश्नस्य प्रमाणसामान्यमेव विषय इत्याह * प्रमेति * प्रमाणसामान्यविषयत्वे प्रश्नस्य प्रमाणमित्युत्तरं कथं सङ्गच्छते तद्वाचकपदाभावेन तत्प्रतीत्यसम्भवादित्यत आह * तच्चेति * प्रश्नवाक्यगतप्रमाणशब्देन तत्सामान्याभिधानवदुत्तरवाक्येऽपि प्रमाणशब्देन तत्सामान्यमभिधीयत एवेत्यर्थः । प्रमाणविशेषविषयः प्रश्न इति द्वितीयकल्पेऽपि प्रतिवचनं

तादृगेव भवतीत्याह * अथेति * प्रतिवचनगतप्रमाणशब्दस्य तद्विशेषवाचकत्वं दृष्टान्तेनाह * यथेति *

ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणविशेषः प्रमितिहेतुतया विवक्षितःकोऽसाविति प्रश्नार्थ इति शङ्कते।

४ विशेषपरः प्रश्न इति शङ्कानिरासः।

कोसौ विशेष इति चेन्न। पूर्व्ववदुत्तरत्वात्। किञ्च अस्यापि प्रश्नस्य विशेषो विषयः किंशब्दस्य विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात् तथाच सति विशेष इत्येवोत्तरं स्यात्। स्यादेतत् विशेषशब्देन न विशेषमात्रमनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिस्तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्य्यं तस्मात्काऽसावसाधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवम्विधाः प्रलापाइति। नैतदेवं, यतोऽत्रापि विशेष इत्येवोत्तरं यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्व्वतोव्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्य्यं तथोत्तरवाक्यस्थितस्यापि, एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्य्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम्।

* क इति * कोऽसावित्यत्रापि किंशब्दस्याऽऽक्षेपाद्यर्थानां कतमोऽर्थ इति विकल्पस्य तद्दूषणस्य च तुल्यत्वमिति परिहरति * नेति * खण्डनान्तरमाह *

किञ्चेति * ईश्वरसद्भावे कः प्रमाणविशेष इत्यत्र किंशब्दस्य प्रश्नवाक्यस्थविशेषपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविशेषो विषयतया प्रतीयत इत्यर्थः । अस्तु विशेषविषयत्वं प्रश्नस्य तथापि किमत्रोत्तरं वक्तव्यमित्यत आह * तथा चेति * विशेषपदसमभिव्याहृतकिंशब्दस्य विशेषणमात्रगोचरत्वे विशेष इत्युत्तरं सङ्गच्छेत न च तन्मात्रगोचरत्वं तस्येति शङ्कते * स्यादेतदिति * किं तर्हि विवक्षितमित्यत आह * किमिति * सजातीयप्रमाणव्यक्त्यन्तरेभ्यो व्यावृत्ता प्रमाणव्यक्तिर्विवक्षितेत्यर्थः । विशेषपदस्य तद्वाचकसामर्थ्याभावे कथं तद्विवक्षेत्याशङ्क्य तात्पर्येण इत्याह * तत्रेति * निगमनव्याजेन प्रश्नवाक्यार्थं दर्शयति * तस्मादिति * असाधारणप्रमाणव्यक्तिगोचरप्रश्नस्येयमसौ प्रमाणव्यक्तिरित्येवोत्तरं वाच्यमन्यथा प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैरूप्यप्रसङ्गादिति फलितमाह * तवेति * प्रतिवचनगतविशेषपदेनापि सर्वतोव्यावृत्तप्रमाणव्यक्तेरेव तात्पर्यतः प्रतिपादनात् विशेष इत्युत्तरं सङ्गच्छत इति परिहरति * नैतदिति * प्रतिवचनगतविशेषपदस्यासाधारणव्यक्तौ तात्पर्यं दृष्टान्तेनोपपादयति * यथेति * प्रश्नप्रतिवचनगतविशेषपदस्यैकार्थविषयतात्पर्यमुपपाद्य फलितं निगमयति *एवञ्चेति*

ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति प्रश्नस्य प्रकारान्तरेणाऽभिप्रायं शङ्कते ।

५ प्रश्नस्य प्रकारान्तरेणाभिप्रायनिरासः ।

अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभिप्रायः

अत्रार्थेऽनुमानं प्रमाणमितरद्वेति। अत्राप्यनुमानमित्युत्तरमस्माकम्। किं तदनुमानमिति चेत्। अयमपि प्रश्नोऽनुमानमात्रविषय, उत तद्विशेषविषयइति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति। अत्र च सङ्ग्रहश्लोकौ—

"यथाविधं यं विषयं निजस्य
प्रश्नस्य निर्व्वक्ति परो यथोक्तया।
वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि
तथैव वाचा स तथाविधोऽर्थः॥ १॥
प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो
वाचा तया चैष भवन्निरुक्तः।
इदं त्वयाप्यास्थितमेतथैव
गिरा स्वपृच्छाविषयस्य वक्रा" ॥ २॥

अत्रेति कोऽसावभिप्राय इत्यत आह *अत्रेति* ईश्वरेऽनुमानं प्रमाणमुताऽऽगमादिरिति विकल्पोऽभिप्रेत इत्यर्थः। यद्येवं प्रष्टुरभिप्रायस्तर्ह्यनुमानमित्येव परिहर्तव्यमित्याह सिद्धान्ती *अत्रेति* यदीश्वरसद्भावेऽनुमानं प्रमाणतयोपन्यस्यते किं तदिति पृच्छयत इति शङ्कते *किमिति* किं तदनुमानमिति प्रश्नस्यानुमानसामान्यं विषय उत तद्विशेष इति विकल्प्यानुमानमित्येवोत्तरं प्रश्नवाक्यगतानुमानशब्देन सामान्यं विशेषो वा यथोच्यते तथा प्रतिवचनगतानुमानशब्देनाऽप्यभिधानादिति परिहरति* अयमपीति *

उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां सङ्गृह्णाति*अत्रेति* परः-पृच्छको निजस्य प्रश्नस्य यं विषयं यथाविधं-यादृशं यथोक्त्या निर्वक्ति उत्तरवादिना स विषयस्तथाविधः एकयैव वाचा वाच्य इत्यर्थः। पृच्छकेन यद्यादृशं पृष्टमुत्तरवादिनाऽपि तत्तादृशमेव वक्तव्यमिति नियमः कुतस्तत्राह * प्रश्नस्येति * यत्पृष्टं तदेव वक्तव्यमिति लौकिको न्याय इत्यर्थः। सत्यं तथापि तेनैव वाक्येन कथं तदुपस्थापनमित्यत आह * वाचेति * तस्यैव शब्दस्य पृच्छकेनापि विशेषविषयतया निर्वक्तव्यत्वादुत्तरवादिनापि स एव शब्दस्तद्विषयो भवतीति हेतुमाह* इदमिति* स्वप्रश्नविषयवक्त्रा त्वयाप्येतया गिरा-तच्छब्देन तन्निर्वचनं स्वीकृतमित्यर्थः।

दूषणान्तरं वक्तुं पीठिकां करोति।

६ दूषणान्तरकथनम्।

प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविषयताऽर्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा, इच्छा च नाज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात्, तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातुमिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदयथार्थं यथार्थं वा स्यात्। यथार्थञ्चेत् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तेनापि प्रमाणेन स्वगोचर ईश्वरसद्भाव उपस्थाप्यत इत्यनायासेनैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः। अथाऽयथार्थं तन्ना-

स्मिन्नयथार्थज्ञानविषये यद्यस्माभिरयथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः पृच्छतो वाञ्छितं तदा केयं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलो यथैकं तत्र मिथ्याज्ञानमजीजनत्तथा परमप्युत्पादयतु । वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारो मिथ्याज्ञाने सर्व्वथैवाकृतिनः किमिह नियुज्येमहीति । अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य यो विषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयो भवता क्रियतामिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यर्थे भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना, शुक्तिका रजतत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयो भवत्वित्येतदर्थे प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत । येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् ।

* प्रश्नेति * प्रश्नस्य जिज्ञासाऽविनाभूतत्वादिष्यमाणज्ञानस्य सविषयत्वात्प्रश्नप्रतिपादककिंशब्दसामर्थ्यात्कस्य चिदर्थस्य जिज्ञास्यमानत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह * जिज्ञासेति * ईश्वरप्रमाणरूपविषयाज्ञाने भवतीच्छा तज्ज्ञाने वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * इच्छेति * रमणीयविषयज्ञानमन्तरेणेच्छाङ्गीकारेऽपि सर्वदा सर्वस्य सर्वविषयेच्छाप्रसङ्ग इत्यर्थः । अतो द्वितीयकल्पः परिशिष्यत इत्याह * तस्मादिति * ततो वा किमित्याशङ्क्य तद्दर्शयितुं विकल्पयति * तदिति * कस्मिन् सति किं स्यादित्यत

आह *यथार्थ इति* तदेव कुत इत्यत आह *विषयेति* ईश्वरविषये प्रमाणमन्तरेण तद्गोचरज्ञानस्य यथार्थत्वमेव न स्यादित्यर्थः। तज्ज्ञानेन प्रमाणमुपस्थाप्यतामिष्टेश्वरसद्भावः केनोपस्थाप्यत इत्यत आह * तेनेति* द्वितीयं शङ्कते * अथेति* अयथार्थे यथार्थज्ञानोत्पादनाऽसम्भवादयथार्थमेव ज्ञानमुत्तरवादिनाप्युत्पादनीयमिति प्रश्नार्थः स्यादित्याह *तस्मिन्निति* यदीत्यसन्देहे। अस्तु को दोष इत्यत आह * तदेति * अयथार्थज्ञानोत्पादनस्य स्वाधीनत्वे हेतुमाह * भवानिति* ज्ञानोत्पादयितृत्वाविशेषात् द्वितीयमप्ययथार्थज्ञानमुत्पादयन्तु भवन्त इत्यत आह * वयमिति * अकृतिनो–न पण्डिता इत्यर्थः। प्रष्टुरभिप्रायान्तरं शङ्कते *अथेति* यदयथार्थज्ञानं मम तस्य यो विषयः स यथा मदीययथार्थज्ञानविषयो भवति तथा भवता क्रियतामित्यर्थः। येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेन रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वं व्याहतमिति परिहरति *तदेति* उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति *शुक्तीति* प्रेक्षावतस्तथाप्रवृत्तिर्वा कस्मादनुपपन्नेत्यत आह *येनेति*

यद्यपीश्वरसद्भावविषयज्ञानमयथार्थं तथापि स्वत्सिद्धान्ते यथार्थमेव तदिति भवता तत्र यथार्थज्ञानस्योत्पादनीयत्वात्तदर्थं भवान्पृच्छयत इति शङ्कते।

७ परमतेऽयथार्थत्वेऽपि स्वसिद्धान्तेन सत्यज्ञानमुत्पाद्यामिति निरासः।

अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुरुन्धानेन भवता यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यत

इति नैवम्। य ईश्वरसद्भावविषयो भवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्वमस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सिद्धान्तः प्रत्युतेश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणनीयमिति। स्यान्मतमीश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं नतु प्रमाणेनाऽप्रमाणेन वेति विशेषोऽप्यभिमत इति। न। ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणज्ञानमादायाऽप्युपपत्तेः। तत्र स्वाधीने केयं परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषञ्जनीयम्।

* अथेति * यत्प्रमाणाभासं प्रमाणत्वेन भ्रान्तिगृहीतं तत्प्रमाणमापादनीयं मयेत्युक्तं स्यान्नायं मत्सिद्धान्त इति परिहरति * नैवमिति * त्वत्सिद्धान्तविपरीतत्वान्मत्सिद्धान्तस्येति हेतुमाह * प्रतीति * त्वया यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमिति यदुक्तं मया तदुपेक्ष्य ज्ञापनमेव प्रार्थ्यत इति शङ्कते * स्यादिति * मात्रचो व्यावर्त्यमाह * नन्विति * ज्ञापनमात्रं चेद्विवक्षितं तस्याप्रमाणेनापि कर्तुं शक्यत्वात्तत्र च भवतः स्वातन्त्र्यात्परापेक्षा नास्तीत्युक्तमिति परिहरति * नेति *

ईश्वरसद्भावप्रमाणविषयं यत् मदीयज्ञानं तस्य यथार्थत्वमयथार्थत्वं वेत्यस्याप्यनिश्चितमिति शङ्कते।

८ ज्ञानस्य यथार्थायथार्थत्वयोः सन्देह एवे तिशङ्कानिरासः।

स्यादेतत् येयमीश्वरसद्भावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्मा कमुत्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽत्रा- स्माकं तन्नैकपक्षनिर्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमत्रादि भ- वता तन्निरवकाशमिति। नैतदस्ति। एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशयेन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्र- माणं तस्यापि योऽसौ विषय ईश्वरसद्भावस्तत्र सर्व्वत्रैव संशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं नतु विप्रतिपन्नस्येति स्यात् तथाच स्वीकुरु शिष्यभावं, प्रसादय चिरं चर- णशुश्रूषाभिरस्मान्, च्छेत्स्यामस्ते संशयमिति। विप्रतिप- न्ना एव वयमाहार्य्यः संशयोऽस्माकमिति चेत् तर्ह्यवधृ तैककोटय एव वयं कार्य्यानुरोधात्तु संशयमालम्बामह इत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोट्यवधारणं भवतां यथार्थमयथार्थं वेति विकल्पोक्तयुक्त्या दूषणीयम्।

* स्यादिति * यथार्थत्वायथार्थत्वसन्देहेन को लाभ इत्यत आह * नेनेति * अयथार्थपक्षप्रयुक्तदूषणं त्वदुक्तं निरवकाशमित्यर्थः। ईश्वराभावेऽवधृते तत्स- द्भावप्रमाणप्रतीतियथार्थत्वसन्देहानुपपत्तेः सद्भावं प्र- ति सन्दिहानस्य प्रश्नोऽयं स्यादिति परिहरति * नैतदिति * भवतु वक्तृसन्देहनिमित्तोऽयं प्रश्नस्त- थापि किमित्यत आह * तथाचेति * "नासम्वत्सर- वासिने प्रब्रूयात्" "न चाशुश्रूषवे वाच्य"मित्यादिश्रु-

तिस्मृतिभ्यश्चरणशुश्रूषाभिर्वयं प्रसादनीयाः प्रसन्नाश्च यूयं संशयं छेत्स्याम इत्यर्थः। सन्देहनिमित्तश्चेत् प्रश्नस्तर्हि शिष्यभावं व्रजेमहि विप्रतिपन्ना एव तु वयं प्रश्नोऽप्याहार्यसंशयमूल इति शङ्कते *विप्रतीति* प्रश्नतात्पर्यं दर्शयन् परिहरति * तर्हीति * कार्यानुरोधादिति—जयादिफलानुरोधादिति यावत्। भवत्वेकस्कोऽप्यवधारणं तथापि को दोष इत्यत आह * एवं तर्हीति *

अनध्यवसायज्ञानेन प्रश्नविषयं प्रतीत्य पृच्छयत इत्यस्मिन्नपि पक्षे दूषणमतिदिशति।

९ कल्पान्तरेऽपि दूषणातिदेशः।

एतेनानध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यम्। व्यभिचारिविषयमव्यभिचारिविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात्—

"परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति"

रिति न्यायात्। एवमीश्वराभिसन्ध्यादावपि तत्तत्स्थाने तिष्ठत्सर्व्वनामान्तरखण्डनमत्र द्रष्टव्यम्।

इति कवितार्किकचक्रवर्ति—श्रीश्रीहर्षमिश्रकृते
खण्डनखण्डखाद्ये सर्व्वनामार्थनिरुक्तिर्नाम
तृतीयः परिच्छेदः।

एतेनेति परामृष्टमेव खण्डनं स्पष्टयति * व्यभिचारीति* अनध्यवसायज्ञानं व्यभिचारित्वाव्यभिचारित्वकोटिद्वयबहिर्भूतमेव किन्न स्यादित्यत आह * परस्परेति * यत्तदादिशब्दानामनुगतार्थत्वविकल्पखण्डनं तत्र तत्र यदुक्तं तदस्मिन्परिच्छेदे सर्वनामान्तर ऊहनीयमित्युपसंहरति * अत्रेति *

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याभयानन्दपूज्यपादशिष्यस्यानन्दपूर्णस्य कृतौ खण्डनफक्किकाविभजने सर्वनामार्थनिरुक्तिर्नाम तृतीयः परिच्छेदः

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

नैयायिकादिपरिकल्पितप्रमाणादिपदार्थानिर्वचनीयताप्रपञ्चेनाद्वैतविरोधं परिहर्तुं तदनिर्वचनीयतां प्रपञ्चयितुमुपक्रमते । तत्र पदार्थशब्दो भावत्वान्विते रूढ इति तैरङ्गीकाराद्भावत्वखण्डनाय तत्र द्रव्यादयः षट् पदार्था इति वदतां भावत्वान्वितषट्लक्षणान्यतमलक्षणयोगो विवक्षित इति प्रथमं भावत्वं खण्डयितुं प्रकृतव्याजेन शङ्कते ।

१ भावत्वखण्डनारम्भः ।

ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत् । किं पुनर्भावत्वम् । विधित्वमिति चेन्न । पर्य्यायाप्रश्नात् । स्वरूपसत्त्वमिति चेत् । अभावस्यापि तथाभावात् । प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च । अस्तीति प्रतीतिविषयत्वमितिचेन्न । अभावो घटस्यास्तीतिप्रत्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः ।

* नन्विति * तथापीति पूर्वपरिच्छेदोक्तप्रकारेण किं प्रमाणमित्यादिप्रश्नस्यासम्भवेऽपीत्यर्थः । भावस्यापि तथाभावादिति यद्यपीश्वरसद्भावे प्रमाणं वक्तुं न पार्यते तथापि भावत्वात्तस्य विधायकप्रमाणान्य-

तिरेकेणासिद्धेर्विधायकं प्रमाणं वाच्यमित्यर्थः। एवं परमुखेन चोदयित्वा भावत्वखण्डनं प्रस्तौति * किमिति * भावत्वस्यैवानिर्वक्तव्यतया विधायकं प्रमाणन्न वक्तव्यमिति आक्षेपाभिप्रायमपि प्रश्नं मत्वोत्तरमाह * विधित्वमिति * न मया पर्यायः पृष्ट इति परिहरति * नेति * भावत्वलक्षणं शङ्कते * स्वेति * सत्वमित्युक्ते पर्यायत्वप्रसङ्गपरिहाराय स्वरूपेति विशेषणम्। स्वरूपस्य सत्त्वमुत स्वरूपमेव सत्वमाद्ये स्वरूपसत्वयोर्भेदेन स्वरूपमसत् स्यात् द्वितीयेऽतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * नह्यसन् घटादिर्न घटादिरित्यभावस्यापि स्वरूपसद्भावाद्भावत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। न केवलमतिव्याप्तिः अव्याप्तिरपीत्याह * प्रतीति * लक्षणान्तरं शङ्कते * अस्तीति * नास्तीतिशब्दप्रत्ययाविषयाऽभावव्यवच्छेदार्थं अस्तीतिविशेषणं द्रष्टव्यम्। यथाश्रुतमिदमलक्षणमतिव्याप्तेरिति परिहरति * नेति * तर्हि नास्तिप्रत्ययाविषयत्वे सत्यस्तिप्रत्ययविषयत्वं भावत्वमस्तु नचैवमतिव्याप्तिरभावस्य नास्तिप्रत्ययस्यापि विषयत्वादित्यत आह *नास्तीति* देशान्तरे कालान्तरे च घट इहेदानीं नास्तीति नास्तिप्रत्ययाविषयोपि न सत्वं जहातीत्यव्याप्तिरसम्भवो वेत्यर्थः।

खण्डनान्तरं वक्तुं विकल्पयति।

२ अस्तिशब्दार्थविकल्पनिरासः।

अस्तीति चास्त्यर्थो वा शब्दो वा विवक्षितः। नाद्यः तस्यानिरुक्तेः। सत्ता तदर्थ इति चेन्न। सामान्यादीनां तद-

भावादभावत्वापत्तेः। स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम्। नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेरुक्तत्वात्। वर्त्तत इत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात्। सोऽप्यस्तिपर्य्याय इति चेन्न। उभयसाधारणैकार्थनिर्व्वचनमन्तरेण पर्य्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। यत्रैकस्यास्तिपदप्रयोगः तत्रैवापरस्य वर्त्ततइति प्रयोगात् सामान्येन तावत् पर्य्यायत्वं शक्याधिगममिति चेन्न। प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्य्यायत्वात्। यत्रैत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्व्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः स एवार्थो भावत्वमुच्यतां।किं शब्दोल्लेखगवेषणया।

अस्तीति प्रतीतिविशेषणत्वेनोच्यमानोऽस्त्यर्थ उत तच्छब्द इति विकल्पार्थः। भावत्वस्यैवार्थत्वात्तस्याप्यनिरूपितत्वात् न प्रथम इति परिहरति *नेति* अस्त्यर्थस्यानिरूपितत्वमसिद्धं सत्तायास्तदर्थत्वेन निरुक्तेरिति शङ्कते *सत्तेति* अव्याप्त्या दूषयति *नेति* सामान्यविशेषसमवाया निःसामान्या इत्यङ्गीकारात्सत्तासामान्यसंसर्गासम्भवात्तेषामभावत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। सामान्यादीनां सत्तासामान्याभावेपि स्वरूपसत्त्वमस्तीत्यत आह *स्वेति* सत्तैकार्थसमवायित्वं समवायेऽव्यापकमिति द्रष्टव्यम्। शब्दो वेति द्वितीयं कल्पं दूषयति *नापीति* अस्तिशब्दविशेषणप्रतीतिविषयत्वमभावस्यापीत्युक्तातिव्याप्तेरवेत्य-

र्थः। अव्यापकं चेदं लक्षणमित्याह * वर्तत इति * घटो वर्तते भवति भाव इत्यादिशब्दोल्लिखितप्रत्ययविषयस्यापि भावत्वस्वीकारात्तदव्याप्तिरित्यर्थः। अस्तिशब्देन तत्पर्यायस्यापि विवक्षितत्वादस्तिशब्दतत्पर्यायान्यतमशब्दोल्लिखितप्रतीतिविषयत्वस्य लक्षणत्वाभाव्याप्तिरिति शङ्कते * सोऽपीति * असम्भवेन दूषयति * नेति * पर्यायत्वं तदेकार्थप्रतिपादकत्वं तच्च तत्प्रतिपाद्यार्थैक्यावगममन्तरेण न शक्याधिगमं तदवगमे च तदेव भावत्वलक्षणमास्तामित्यर्थः। एकस्मिन्विषये तावदुभयोः शब्दयोः प्रवृत्तिरवगता तेनैक्यावधारणेन पर्यायत्वावधारणं भवतीति शङ्कते * यत्रेति * एकस्यापरस्येति पुरुषभेदो विवक्ष्यते विषयभेदो वेति द्रष्टव्यम्। व्यभिचारेण दूषयति * नेति * अस्त्यादिशब्दाः पर्याया एकस्मिन्विषये प्रयुज्यमानानेकशब्दत्वात्करादिशब्दवदिति वाच्यं तत्प्रमेयवाच्यादिशब्दैर्व्यभिचरतीत्यर्थः। किञ्च यत्रेतियच्छब्देनास्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतोऽर्थो विवक्षित उतान्यः, नान्यः प्रकृतानुपयोगात्प्रथमश्चेत्तत्राह * यत्रेति * तन्निर्वचनं चाशक्यं स्वरूपसत्त्वादेर्दूषितत्वादित्याशयः। शक्यत्वे वा तदेव भावलक्षणमुच्यतां लाघवादितरथा प्रयोजकगौरवप्रसङ्गादित्याह * स इति *

लक्षणान्तरं शङ्कते।

१ भावत्वस्य लक्षणान्तरनिरासः।

अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न। व्यव-

च्छेद्यासम्भवेन परपदवैयर्थ्यात्। भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकतास्वीकाराच्च। तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावो नास्तीति भावस्याप्रतीतिरिति चेन्न। तावतापि लक्षणानिरुक्तेः। अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न। चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात्। नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यं अभावो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च। न हीयं भावविषया, भवत्पक्षे परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात्। नाप्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात्। नैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न। शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात्। आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वं संसर्गबोधनात्।

"अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि"।

* अपरेति * परप्रतिषेधात्मको न भवतीत्यपरप्रतिषेधात्मकस्तत्त्वं विशेषणं चाभावव्यवच्छेदार्थम्। प्रतिषेधात्मकत्वविशेषणेनाभावव्यवच्छेदेन व्यावर्त्याभावात्परेतिविशेषणं व्यर्थमिति परिहरति * नेति * अभावस्य भावप्रतिषेधत्ववदभावप्रतिषेधत्वं भावस्य स्वीक्रियत इति लक्षणासम्भवमाह * भावेति * प्रतीतिमवलम्ब्य वैषम्यं शङ्कते * तथापीति * भावस्य स्वभावगत्याऽभावप्रतिषेधत्वेपि तन्निषेधमुखेन प्रतीतिर्नास्ति तेन परप्रतिषेधमुखेनाऽप्रतीयमानत्वलक्षणं नासम्भवीत्यभिप्रायः। अविदितपरा-

भिसन्धितया सिद्धान्ती परिहरति * नेति * प्रतीत्यभा-
वेऽप्यर्थस्य तथात्वाल्लक्षणाऽसम्भव इति भावः। स्वा-
भिप्रायं विवृणोति पूर्ववादी *अपरेति* अतिप्रसङ्गबा-
धितत्वेन लक्षणाऽसिद्धिरिति परिहरति *नेति* प्रती-
यमानत्वस्य भावत्वं तदचाक्षुषं स्यादित्यर्थः। तदेव
स्पष्टयति *तर्हीति* प्रतीतेः स्वयम्प्रकाशत्वं मनोवेद्यत्वं
साक्षिवेद्यत्वं वेति न चक्षुरादिविषयत्वमित्यर्थः। भूतले
कुम्भाभावो नास्तीति स्वाभावप्रतिषेधमुखेन प्रतीय-
मानकुम्भस्यापि भावत्वादव्याप्तिरित्याह * अभाव
इति* निर्विषयत्वमेवोपपादयति*नहीति* भावविषय-
त्वाभावे हेतुमाह *परेति* भावविषयत्वाभावेपि
न निर्विषयत्वमभावालम्बनेनोपपत्तेरित्यत आह *
नापीति* भावविषयत्वमभावविषयत्वं च सति धर्मि-
णि चिन्त्यतेऽभावो नास्तीति प्रतीतिरूपधर्म्येव नास्ती-
ति शङ्कते * नैवमिति * एवंविधप्रत्यक्षप्रतीतेर-
सम्भवेपि शाब्दी प्रतिपत्तिरस्त्येवेति परिहरति * ने-
ति * तत्सम्भवः कुत इत्यत आह * आकाङ्क्षेति *
कथं वा शब्दस्येदृशं सामर्थ्यमित्याशङ्क्य किंपुनर्न्या-
येनाह * अत्यन्तेति *

अपरप्रतिषेधमुखेन प्रत्यक्षप्रमितिविषयत्वं भावत्वं
विवक्षितं घटाभावोऽस्तीतिप्रतीतिसम्भवेपि न तस्य
भावत्वप्रसङ्गोऽभावप्रतीतेः पारोक्ष्यादिति भट्टमतानु-
सारेण शङ्कते।

४ भावत्वलक्षणे प्रत्यक्षप्रमितिविषयत्वनिवेशादिशङ्कानिरासः।

प्रत्यक्षप्रतीत स्तथा विवक्षितत्वादयमदोष इति चेन्न।

सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् । सेश्वरपक्षे सर्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न । तेन तेषापमपरप्रतिषेधात्मतया ग्रहणे प्रमाणाभावात् । तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न । विधिरूपत्वस्यानवधारणात् । यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावत् भावरूपमिति चेन्न । परपदवैयर्थ्यात् । तत्त्यागेऽप्यचाक्षुषादित्वापत्तेः । सुरभि चन्दनमित्यादाविवान्योपनीतभागवत् तत्र चाक्षुषत्वं भविष्यतीति चेन्न । तथाविधविषयेण विशिष्टाया बुद्धेर्विषयविशेषणताग्रहे स्वाश्रयोऽप्यंशतः स्यात् । तेनोपलक्षितायास्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याभावस्य तथात्वापत्तेः । तेन यदेवं विधं तद्भावरूपमिति च ब्रुवतैवंविधत्त्वाद्भावत्वमन्यद्वाच्यमभेदे च यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः । अस्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यस्यान्यस्य वाच्यत्वात् । अस्यैव भावार्थत्वे चाभावो नास्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात् । भिन्नञ्च भावत्वं न सम्भवति षट्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गात् । यच्च किञ्चिद्भावत्वं तत्स्वात्मन्यस्ति नोवा, अस्ति चेदात्मनि वृत्तिविरोधः नास्ति चेत्स्वस्यान्यप्रतिषेधमुखेन चाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रस-

ङ्ग इति ।

* प्रत्यक्षेति * धर्मादेः प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारादव्यापकमितिपरिहरति * नेति * सर्वस्येश्वरप्रत्यक्षत्वान्नाव्यापकमिति शङ्कते । * सेश्वरेति * प्रमाणाभावादसिद्धं लक्षणमिति परिहरति * नेति * धर्मादयोऽपरप्रतिषेधमुखेन कस्यचित्प्रत्यक्षा विधिरूपत्वात् घटवदित्यनुमानं प्रमाणं शङ्कते * तेषामिति * विधिरूपत्वस्य भावत्वात्तस्याव्याप्यनिरूपणाद्धेत्वासिद्धिरिति परिहरति * नेति* धर्मादावव्याप्तिपरिहारं शङ्कते *यदिति* अपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि प्रतीयमानत्वं तद्धर्मादावप्यस्तीत्यर्थः। पूर्वोक्तप्रसङ्गबाधेन परिहरति * नेति * अस्तु तर्ह्यपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि प्रतीयमानत्वं भावत्वमित्यत आह * तादिति * प्रतीतेश्चक्षुराद्यविषयत्वेन तद्विशिष्टोऽभावोऽप्यचाक्षुषः स्यादित्यर्थः । लक्ष्यधर्मत्वाल्लक्षणस्य लक्ष्यनिष्ठं लक्षणं वाच्यं लक्ष्यस्याव्याप्यनिरूपितत्वादसिद्धिर्लक्षणस्येत्यभिप्रेत्याह * यदिति* अभेदे दोषमाह *अभेदेति* विशेषणविशेष्यभावानियमानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा लक्ष्यलक्षणयोरैक्यं नेष्टं वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेरित्यर्थः।अप्रतिषेधात्मकतया प्रतीयमानत्वमुपलक्षणं न विशेषणमतो नाचाक्षुषादित्वापात इत्यत आह *अस्येति* लक्ष्यलक्षणयोरेकत्वे दोषान्तरमाह *अस्यैवेति* अप्रतिषेधात्मकतया प्रतीयमानत्वस्यैव भावत्वेनास्त्यभाव इति प्रतिषेधात्मकतया प्रतीयमानत्वस्य भावत्वं न स्यादित्यव्याप्ति-

रित्यर्थः । भावत्वं च षट्पदार्थानन्तर्भूतं न वेति विकल्प्य न प्रथमः सम्भवति पदार्थातिरेकप्रसङ्गात् द्वितीयेपि द्रव्याद्यन्तर्भावे सामान्यादेरभावत्वप्रसङ्गः सामान्याद्यन्तर्भावेपि समवायाद्यन्तर्भावत्वप्रसङ्गात् नच द्रव्यादिस्वरूपमेव तदिति सम्भवत्यनुगतव्यवहाराभावप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह * भिन्नं चेति * किञ्च यत्किञ्चिद्भावलक्षणमुच्यते तत्स्वात्मन्यस्ति वा न वेति विकल्पयति * यदिति * स्ववृत्तिविरोधान्नाद्य इत्याह * अस्तीति * द्वितीये भावरूपस्यात्मन्येव न वर्तते इत्यव्याप्तिरित्याह * नास्तीति *

इति भावत्वखण्डनम् ।

एवं भावत्वनिराकरणेन षट्पदार्थनियमं निरस्य योऽप्यभाव इष्यते तस्याप्यनिर्वाच्यताप्रतिपादनाय प्रकृतव्याजेन शङ्कते ।

५ अभावत्वखण्डनारम्भः ।

नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापद्यत इति चेत् अभावत्वं किमभिधीयते । निषेधात्मकत्वमिति चेत् तद्यदि प्रतिक्षेपात्मकत्वं तदा भावेऽप्यस्ति, भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वस्वीकारात् । अथाभावत्वमेव तदा न निवृत्तः पर्यनुयोगः । एतेन निषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् ।

* नन्विति * निषेधात्मकत्वमभावत्वमुत निषे-

धमुखेन प्रतीयमानत्वमुत भावविरोधित्वमिति विकल्पयन्नाह*अभावत्वमिति*प्रथममनुवदति*निषेधेति* किमिदन्निषेधत्वं प्रतिक्षेपात्मकत्वं अभावत्वं वेति विकल्प्य प्रथममनुवदति * तदिति * भावेऽतिव्याप्त्या दूषयति * भावेति * तत्रापि हेतुं दर्शयति *भावेति* अभावत्वं निषेधत्वमिति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * किमिदमभावत्वमिति पर्यनुयोगोऽपरिहृतः स्यादिति परिहरति * तदिति * निषेधात्मकत्वमभावत्वमिति प्रथमकल्पोक्तदूषणं निषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमिति द्वितीयेऽप्यतिदिशति * एतेनेति * निषेधत्वम्प्रतिक्षेपत्वमभावत्वं वेति विकल्पदूषणयोस्तुल्यत्वेनेत्यर्थः ।

तृतीयं कल्पं शङ्कते ।

६ तृतीयकल्पनिरासः ।

भावविरोधित्वमिति चेन्न । सर्व्वभावविरोधित्वं तद्विशेषविरोधित्वं वा । नाद्यः असिद्धेः नहि घटाभावो भूतलादि विरुणद्धि । नापि द्वितीयः भावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात् । अथ सहानवस्थानं विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्तीति चेन्न । गोत्वाश्वत्वादौ तस्यापि भावात् । एकविधावन्यनिषेधः स इति चेन्न । भेदे भावभेदयोरेव प्रसङ्गात् । एकविधिरेवापरनिषेधः स इति चेन्न । निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धेः । नास्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेन्न । घटाभावो नास्तीति घटस्य तथा-

प्रतीयमानतया अभावत्वापत्तेः । अस्तीति भावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च ।

* भावेति * नैतद्विकल्पासहत्वादित्याह *नेति* सर्वभावविरोधित्वस्यैव मुख्यत्वादाद्य एवास्त्वित्यत आह * नाद्य इति * तामेवासिद्धिमुपपादयति * नहीति * द्वितीयेऽपि वध्यघातकभावो विरोध उत सहानवस्थानमिति विकल्प्य प्रथममतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * आखुनकुलादीनामपि वध्यघातकभावादभावत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * अथेति * लक्षणमात्रं सहावस्थितानामेव वध्यघातकभावात् सहानवस्थानविरोधाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । गोत्वाश्वत्वादिसामान्यानां नियतव्यक्तिवृत्तीनां कदाचिदपि सहावस्थानाभावादतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * गौरयन्नास्तीतिबोधितेऽश्वस्य निषेधो न सिद्ध्यति घटाभावोऽस्तीति बोधिते घटनिषेधः सिद्ध्यति तेनैकविधावन्यनिषेधो भावाभावयोः विरोधो विवक्षित इति शङ्कते * एकेति * एकविध्यन्यनिषेधयोर्भेद उताभेद इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * गौरयमित्युक्तेऽश्वो न भवतीति तन्निषेधः सिद्ध्यत्यश्वाभावाविनाभावित्वात् गोरित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। अभेदपक्षमुत्थापयति *एकेति* तत्र निषेधशब्देन अभाव उच्यते किं वा नास्तीतिप्रतीयमानत्वमिति विकल्प्य नाद्योऽभावत्वस्याऽद्यापि अनिरूप्यमाणतयाऽसिद्धेरिति परिहरति * नेति* नास्ति-

प्रत्ययविषयत्वं तदिति द्वितीयं शङ्कते * नास्तीति * अतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * नास्तीति प्रतीयमानत्वं विरोधस्तद्यानभाव इत्युक्तं स्यात्तथा च घटाभावो नास्तीति स्वाभावनिषेधरूपतया प्रतीयमानस्यापि घटस्याभावरूपत्वं प्रसज्यत इत्यर्थः। दूषणान्तरमतिदिशति *अस्तीति* नास्तीति प्रतीतेर्नास्त्यर्थो विशेषणमुत तच्छब्द आद्ये तदर्थस्याभावत्वस्याद्याप्यसिद्धेरसम्भवो द्वितीयेऽपि न भवति न वर्तत इत्यादिशब्दोल्लिखितप्रत्ययस्याभावत्वं न स्यात् भावे नास्तिप्रत्ययाविषयत्वस्य दर्शितत्वादातिव्याप्तिश्चेत्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः।

अभावलक्षणान्तरं शङ्कते।

७ अभावस्य लक्षणान्तरनिरासः।

प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न। प्रतियोगिनः परार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे चैतदनिरुक्तेः असदर्थत्वे नञर्थस्यासिद्धेः अतीतानागतज्ञानादौ विषयादिनाऽतिप्रसङ्गात्।

प्रतीति प्रतियोगिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमभावत्वमिति यावत्। भेदोऽप्यन्योन्याभाव इति नातिव्याप्तिः। प्रतियोगीति विशेषणं भावव्युदासार्थम्। प्रतियोगिशब्देन परमुच्यते किं वा विरोध्युतासदिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * अन्यनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वमित्युक्तं स्यात्तथा चातिव्याप्तिः

संयोगसमवायादिसम्बन्धस्य सम्बन्धिनिरूपणीयत्वादित्यर्थः॥ द्वितीयं दूषयति *विरोधीति* विरोधानिरुक्तौ विरोधिनोऽप्यनिरुक्तिर्विरोधश्च सहानवस्थानादिरूपो निर्वक्तुमशक्य इत्युक्तमित्यर्थः। तृतीयं प्रत्याह *असदिति* असत्त्वमभावस्तथाचाभावेनैवाभावनिरूपणं इत्यात्माश्रयात् असम्भवः। असदर्थत्वेऽसत्त्वस्यासिद्धिरिति पाठान्तरं तत्रैवमर्थः प्रतियोगिपदस्यासदर्थत्वेऽसन्निरूपणाधीननिरूपणमित्युक्तं स्यात्तथाचासिद्धिरभावस्याव्याप्यसिद्धेर्घटाभावः पटाभाव इति भाव-([1]निरूपणत्वादभावस्येति । असन्निरूपणाधीननिरूपणत्वस्यातिव्याप्तिमाह * अतीतेति * अभूद्वृष्टिरिति ज्ञानविधाने च तत्कालमविद्यमानांविषयेण निरूपणीयेऽनुमितभाविलिङ्गे तत्कालसमानिरूपणीयेनुमितभाविलिङ्गेन तत्कालमतानिरूपणीयेति स्वप्रदेशजलपूरणाज्ञाने भाव)त्वंप्रसङ्ग इत्यर्थः। विषयादिना निरूपणीये ज्ञानादावपि प्रसङ्गादिति सम्बन्धः।

भङ्गान्तरम्भणितुं विकल्पयति।

८ लक्षणेदोषान्तरकथनाय विकल्पः।

यच्च किञ्चिदभावस्य लक्षणमुच्यते स भावोऽभावो वा स्यात् । नाद्यः भावस्याभावानाश्रितत्वात् विषयिधर्म्मेण च कथमपि तथात्वे तन्निर्वाच्यं स्यात् । अ-

---

१ एतावान् ( ) ग्रन्थः सो० पु० नास्ति।

न्यदेव तद्वदिति चेन्न । तद्वदभावस्याभावत्वे स्ववृत्तिः भावत्वे च व्याघातात् । न द्वितीयः तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः अवृत्तावव्यापकत्वप्रसङ्गादिति ।

* यच्चेति * अभावस्य लक्ष्यत्वात्तल्लक्षणं भावत्वं युक्तमित्यत आह * नाद्य इति * भावत्वे द्रव्याद्यन्यतमं स्यात् द्रव्यादि नाभावाश्रितमित्यसम्भावि लक्षणमित्यर्थः । माभूद्भावस्याभावाश्रितत्वं तथापि तद्व्यवहारः स्यात् यथा विषयानाश्रितेनैव ज्ञानेन विषयस्तद्वानुपदिश्यते ज्ञात इति तद्वद्भावस्य लक्षणस्याभावानाश्रितत्वेपि विषयिणि ज्ञाने वर्त्तमानत्वात्तद्विषयेऽप्यभावे लक्षणवत्वव्यपदेशः स्यादित्याशङ्क्याह * विषयीति * ज्ञानत्वादिषु परिगणितेषु विषयिधर्मेषु त्वदुक्तलक्षणमन्तर्भवतीति निर्वाच्यमित्यर्थः । परिगणितविषयिधर्मेषु ज्ञानत्वादिषु तन्नान्तर्भवति किन्तु ततोऽव्यतिरिक्तमेवेति शङ्कते * अन्यदिति * ज्ञानत्वादिव्यतिरिक्तमेव तद्वदिति तत्तुल्यं विषयिधर्मान्तरमभावलक्षणमित्यर्थः । भवतु यत्किञ्चिदभावलक्षणं तथापि तल्लक्षणविशिष्टाभावस्याभावत्वमेवोत भावत्वमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * लक्षणविशिष्टस्य तद्वतोऽप्यभावत्वं तल्लक्षणं तत्र न वर्त्तते वर्तते वा, यदि न वर्तते तर्हि तत्रैवाव्याप्तिर्यदि वर्तते तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरित्यंशत आत्माश्रय इत्यर्थः । स्वरूपेणाभावोऽपि लक्षणविशिष्टत्वेन भाव एव भवतीति द्वितीये दोषमाह * भावत्वेचेति * अभाव एव लक्षणवि-

शिष्टो ऽप्यभावोभाव इति वाक्यमेव व्याहतं नहि भावोऽभावो भवतीत्यर्थः। अभावलक्षणमभाव इति द्वितीयं कल्पं दूषयति * न द्वितीय इति * अभावरूपमभावलक्षणं स्वात्मनि वर्तते न वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तस्येति * द्वितीये तस्मिन्नेवाव्यापकमित्याह * अवृत्ताविति *

अभावस्य लक्षणान्तरं शङ्कते।

९ अभावस्य लक्षणान्तरनिरासः।

प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत् प्रतिभाति सोऽभाव इति चेन्न। प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षेप्यानिरुक्तेः। विशिष्टशब्दार्थश्च निर्वचनीयः स्यात्। तत्र विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा। नाद्यः दण्डपुरुषसम्बन्धमन्तरेण दण्डिनोऽन्यस्याप्रतीतेः। दण्डिनमानयेत्युक्तेऽतदानयनप्रसङ्गाच्च। तत्सम्बन्धेनोपलक्षितत्वाच्चथेति चेन्न। अतद्गत उपलक्ष्यत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तद्गतश्चान्यस्त्वात्। सम्बन्धोहेतुः स च तदधिकरण एवेति चेन्न। सम्बन्धात्तदधिकरणसम्बन्धान्यत्वापत्तेरित्येष न पन्थाः। तत्सम्बन्धिनि तत्र व्यवहार इति चेन्न। तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एवं परम्पराकल्पनायामप्यनवस्थामात्रं नतु व्यवहार्य्यगतो विशेषः कश्चित्।

प्रतीति घटाभावपटाभाव इति प्रतिक्षेप्यघटादिविशिष्ट एव यो भाति सोऽभाव इत्यर्थः । घटत्वविशिष्टावभासघटे प्रतिक्षेप्यविशिष्टावभासधर्मिणि चातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणद्वयम् । प्रतिक्षेपोऽभावः तन्निर्वचनमन्तरेण प्रतिक्षेप्यानिर्वचनात्तद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति परिहरति *नेति* प्रतिक्षेप्यानिरुक्त्या लक्षणं प्रतिक्षिप्य विशिष्टानिरुक्त्यापि लक्षणासिद्धिमाह * विशिष्टेति * विशिष्टानिर्वचनीयतां प्रपञ्चयितुं विकल्पयति * तत्रेति * विशिष्टं विशेषणादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति मीमांसकपक्षं प्रतिक्षिपति * नाद्य इति* दण्डी दण्डपुरुषतत्सम्बन्धव्यतिरिक्तश्चेत्तानन्तरेणाऽपि प्रतीयेत 'घटव्यतिरेकेणाऽपि पटवन्न प्रतीयतेऽतः प्रतीतिबाधितमित्यर्थः । दण्डपुरुषादिप्रतीतिविलक्षणप्रतीतिविषयत्वेन तानन्तरेण स्वातन्त्र्येणास्ति प्रतीतिरित्याशङ्क्याह * दण्डिनमिति * विशिष्टान्यत्वे दण्डिनमानयेत्युक्ते दण्डपुरुषतत्सम्बन्धानयनं न स्यादस्ति चानयनं तस्मादानयनव्यवहारकारणीभूतं विशिष्टज्ञानमपि विशेषणादिविषयं वाच्यं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां कार्यकारणभूतानां समानविषयत्वनियमादित्यर्थः । दण्डिनोऽन्यत्वेपि तस्य दण्डपुरुषसम्बन्धोपलक्षितत्वात् दण्डिनमानयेत्युक्ते दण्ड्यानयनवद्दण्डाद्यानयनमपि स्यादिति शङ्कते * तदिति * विशिष्टसम्बन्धितया विशिष्टवाचिना शब्देन दण्डादयोऽप्युपलक्षिता अतस्तेषामानयनमिति वा शङ्कते * तदिति * दण्डादिभिरुपलक्ष्यमाणो दण्डी दण्डा-

त्यसम्बन्धितयोपलक्ष्यते उत सम्बन्धितयेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * विशिष्टमात्रस्योपलक्ष्यत्वा-दुपलक्षणस्य तद्बहिर्भावादुपलक्षणानयनं न स्याद-न्यथाऽन्यस्मिन्नुपलक्षितेऽन्यत्र व्यवहार इत्यतिप्रस-क्तिरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति * तदिति * प्रथमवि-शिष्टवत् द्वितीयविशिष्टस्यापि तद्वतो विशेषणादि-भ्योऽन्यत्वात् दण्डाद्यानयनं तत्र स्यादन्यथाऽतिप्रस-क्तेरेवेत्यर्थः। यद्यप्येतद्वानुपलक्ष्यते तथापि तदुपल-क्षणे दण्डादिसम्बन्धो हेतुः स च विशिष्टविशेषणा-द्युभयाधिकरण इति दण्डाद्यानयनं स्यादुपलक्षणहेतु-सम्बन्धाधिकरणत्वादिति शङ्कते *सम्बन्ध इति*सम्ब-न्धमात्रमुपलक्षणहेतुरुत दण्डाद्यधिकरणमात्रे घटादेर-प्यानयनप्रसङ्गो द्वितीये दण्डाद्यधिकरणसम्बन्धो न दण्डादावस्ति स्ववृत्तिविरोधादिति तदानयनं न स्या-दिति परिहरति * नेति * सम्बन्धात्–सम्बन्धमात्रा-त्तदधिकरणसम्बन्धस्येति विशेषणविशेष्यअधिकरणं यस्य सम्बन्धस्य तस्य देवदत्तदण्डविशिष्टस्य केव-लसम्बन्धादन्यत्वाद्दण्डादेर्व्यवहाराविषयत्वापत्तिरित्य-न्वयः। उत्तरोत्तरसम्बन्धाङ्गीकारेऽप्ययमेव न्याय इ-त्याह*इतीति* उपलक्षणपक्षोक्तदोषपरिहाराय दण्ड-पुरुषतत्सम्बन्धानां दण्डिविशेषणत्वाद्दण्डिनि व्य-वह्रियमाणे तेषामपि व्यवहार इति शङ्कते *नदिति* विशिष्टवैशिष्ट्यं यत्तस्यापि विशिष्टत्वाद्विशेषणादि-भ्यश्च तत्त्वान्तरत्वान्न दण्डादिव्यवहारनियामकत्वमि-ति परिहरति * नेति * तदपि वैशिष्ट्यं देवदत्तादि-

विशिष्टतया तद्व्यवहारनियामकं स्यादित्याशङ्क्याह * एवमिति * तत्तद्वैशिष्ट्यस्यापि विशेषणादिभ्योऽन्यत्वात् व्यवहारनियमो न स्यात् किन्त्वनवस्थामात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः ।

इदानीं विशिष्टस्य विशेषणादिभ्योनन्यत्वं तार्किकमतं दूषयति ।

१० विशिष्टस्य विशेषणादिभ्योऽनन्यत्वमिति तार्किकमतनिरासः ।

द्वितीये तु प्रत्येकं दण्डिव्यवहारप्रसङ्गो विशेषाऽभावात् । न ते प्रत्येकं दण्डिपदार्थाः किन्तु मिलिता इति चेत् मिलिता इति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत तेभ्योऽन्य एव कश्चित्, आद्ये प्रत्येकं स एव प्रसङ्गः मेलकेप्यधिकः । द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्वनिरस्तः । एकज्ञानारूढो वा अविरलनानाज्ञानारूढो वाऽनेकश्च सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति चेन्न । घटपटाविति बुद्धावारूढौ घटपटौ सम्बन्धश्च घटपटरूपो विशिष्टः स्यात् । घटत्वपटत्वसम्बन्धानां तद्बुद्धावारूढानामभ्युपगमेन सम्बन्धस्यापि तद्बुद्ध्यारोहोपगमध्रौव्यात् अन्यथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः कथमभ्युपेयस्तत्र । नच घटपटावित्यपि विशिष्टमेव, स्वतन्त्रयोः घटपटयोः परस्परासम्बन्धयोस्तत्र व्यवहारात् न पुनर्यथा दण्डी पुरुषस्तथा घटी पटः पटी घ-

ट इति वा तत्र व्यवहारः । न चैकज्ञानाद्यारूढतैव तयोर्न मन्तव्या, यतो घटपटाविति द्वित्वं तयोस्तद्द्वयानवगाहिना कथं विज्ञानेनावगाह्येतेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तान् दोषानाह्वास्यामः । अत एवाविरलनानाज्ञानारूढतापि विशिष्टता निरवकाशा ।

* द्वितीय इति * दण्डादीनां प्रत्येकं विशिष्टत्वाविशेषादित्यर्थः । दण्डादीनां प्रत्येकं विशिष्टत्वाभावात् न प्रत्येकं विशिष्टव्यवहारप्रसङ्गो मिलितानामेव पदार्थानां विशिष्टपदार्थत्वस्वीकारादिति शङ्कते * न त इति * तदेव दूषयितुं विकल्पयति * मिलिता इति * मेलकमिति यावत् प्रत्येकं विशिष्टत्वाविशेषात्तद्व्यवहारप्रसङ्ग एव प्रथमकल्प इत्याह * आद्य इति * मेलके च दण्डिव्यवहारप्रसङ्गोऽतिरिच्यते इत्याह * मेलक इति * मेलकोविशेषणादिभ्योऽन्य एव मिलितपदेनोच्यत इति द्वितीयं दूषयति * द्वितीयस्त्विति * देवदत्तादिप्रतीतिं विनापि तत्प्रतीतिः स्यात्तथा तदानयनं विनापि दण्ड्यानयनं स्याद्वस्त्वन्तरत्वात् घटवदिति विरोध इत्यर्थः । एकज्ञानारूढत्वेनाविरलनानाज्ञानारूढत्वेन वा मिलितपदप्रयोगो न तत्त्वान्तरत्वाभिप्रायेणातो न प्रतीतिविरोधो नापि केवलदण्ड्यादौ प्रसङ्ग इति शङ्कते * एकेति * एकज्ञानारूढः सम्बन्धोऽनेकश्च विशिष्टपदार्थः अथवाऽविरलनानाज्ञानारूढः सम्बन्धोऽनेकश्च विशिष्टपदार्थ इत्यन्वयः । एकज्ञानारूढ इत्युक्ते घटमात्रे

ऽतिप्रसङ्गनिवारणाय सम्बन्ध इत्युक्तम्। केवलसम्बन्धनिवारणायानेकश्चेति। घटपटौ रूपं समवेतं इत्यनेकप्रतीतिविषयनिवारणायैकेति। द्वितीयलक्षणेऽपि कालाविलम्बेनोत्पाद्यमानज्ञानारूढानां विशिष्टत्वं वारयत्यविरलेति। अतिव्यापकत्वेन दूषयति * नेति * विशिष्टमेव दर्शयति * घटपटरूप इति * घटपटाविति-बुद्धौ न सम्बन्धो भात्यतो न वैशिष्ट्यप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * घटत्वेति * घटपटयोर्मिथः सम्बन्धास्फुरणेऽपि घटत्वसामान्यात्सम्बन्धप्रतीतिरस्तीत्यर्थः। विपक्षे दोषमाह * अन्यथेति * घटबुद्धौ घटत्वस्य पटबुद्धौ पटत्वस्य सम्बन्धाप्रतिभासे न घटत्वादिजातिसिद्धिः प्रमाणान्तराभावादित्यर्थः। घटपटरूपस्य विशिष्टस्य लक्ष्यत्वेन स्वीकारान्न लक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * नचेति * कुत इत्यत आह * स्वतन्त्रेति * व्यवहारस्वातन्त्र्यमेव दर्शयति * न पुनरिति * घटपटाविति द्विवचनप्रयोगात् द्वित्वमेव तयोर्भाति न पुनस्तावप्येकज्ञानेनातो न वैशिष्ट्यप्रसङ्ग इत्यत आह। * नचेति * आदिपदेनाविरलनानाज्ञानारूढत्वग्रहणम्। कुतो न मन्तव्यमित्यत आह * यत इति * तत्तदन्तार्विशिष्टाश्रयमेकत्वं तदुभयानवगाहिनाऽनुभवेन स्मरणेन वा गृह्यतेत्युक्तं तथा घटपटस्वरूपानवगाहिज्ञानेन तद्द्वित्वं नावगाह्यतेत्यर्थः। उक्तातिव्याप्तिं द्वितीयलक्षणेऽप्यतिदिशति * अत इति * घटपटरूपोर्विशिष्टः स्यादित्युक्तदोषादेवेत्यर्थः। दण्डीति प्रत्ययेन घटपटाविति प्रत्ययस्य तुल्यत्वादिति द्रष्टव्यम्।

उक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय लक्षणान्तरं शङ्कते।

११ अतिप्रसङ्गनिवारकलक्षणान्तरनिरासः।

अथाप्रकाशमानासम्बन्धोऽनेक एकबुद्ध्यारूढस्तथा नचैवं घटपटौ तत्कथमुक्तदोषापत्तिरिति चेन्न। अप्रकाशमानोऽसम्बन्धोऽययोरित्ययमप्यर्थो विशकलित इति घटत्वपटत्वव्यक्त्यादिवैशिष्ट्यमपि तत्र भज्येताविशेषात्।

* अथेति * घटपटावित्यस्य वैशिष्ट्यव्यावृत्तये विशेषणमप्रकाशेति। एकस्वरूपव्यावृत्तयेऽनेकेति। अनेकबुद्ध्यारूढव्यावृत्त्यर्थमेकबुद्धीति। तथा—विशिष्ट इत्यर्थः। घटपटयोस्तु परस्परमसम्बन्ध एव प्रकाशतेऽतोनाप्रकाशमानासम्बन्धत्वमतो न वैशिष्ट्यापत्तिरिति निगमयति * नचेति * लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयन्परिहरति * नेति * इत्युक्तं स्यादित्यध्याहारः। अस्त्वयमर्थः को दोष इत्यत आह * अयमपीति * घटपटावित्येवंरूपोऽर्थः सङ्घटितोभासमानोऽपि त्वया विशकलित इति कृत्वा घटपटावित्यस्मिन् ज्ञाने घटत्वपटत्वाभ्यां सम्बन्धप्रतीतावपि तयोः परस्परसम्बन्धाप्रतीतेः स्वजातिभ्यां वैशिष्ट्यप्रतीतिरपि न स्यादित्यर्थः।

पुनरपि घटपटावित्यस्य विशिष्टत्वप्रसङ्गपरिहाराय लक्षणान्तरं शङ्कते।

१२ अतिप्रसङ्गनिवारक लक्षणान्तरनिरासः।

अथ धर्मधर्मिसम्बन्धाः स्वतन्त्रा एवैकबुद्ध्यारूढा-

स्तथा नच घटपटौ धर्म्मधर्म्मिरूपावित्यनतिप्रसङ्ग इति चेन्न । धर्म्मत्वस्यैकस्य दण्डादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यत्वापातात् । सोऽप्येष्टव्य इति चेत् । इष्यतां परं तस्यापि वालुकावद्विशकलितस्योपगन्तव्यत्वेन धर्म्म्येव किन्न धर्म्मः स्यात् । तथाप्रतीत्यभावान्न स्यादिति चेन्न । त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहस्याविशेषे प्रतीतिरपि तथा किन्न स्यात् । मास्तु धर्म्मत्वमनुगतं तत्तद्रूपादिपदार्थस्वरूपमेव तथा विचित्रं यत्तदेव धर्म्मिणा सम्बन्धेन चसममेकबुद्ध्यारूढं विशिष्टं नान्यदिति चेन्न । तेषां स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु विशिष्टेषु अनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात् । सम्बन्धमपि तर्हि विलुप्तैवस्वभावादेव रूपादिकं तथाविधमाधत्ताम् । एतदपि किं नस्यादितिचेत्तर्हि वराकोधर्म्म्यपि विसृज्यतां यथा विना सम्बन्धं विशिष्टबुद्धी रूपादिस्वभावसामर्थ्यात्समर्थिता तथा विना धर्म्मिणमप्यास्त्विति जितं जैनैः ।

* अथेति * स्वतन्त्रा इति विशिष्टस्यानुपसर्जनीभूता इतिविशेषणं–दण्डादीनां विशिष्टस्य विशेषणत्वं कथितदूषणं परिहर्तुम् । धर्माधर्मविशेषणेन कथमुक्तप्रसङ्गनिवारणमित्यत आह * नचेति * परिहरति *नेति* दण्डी देवदत्तो रक्तः पट इति द्रव्यगुणादिभिर्द्रव्यगुणादेर्विशिष्टत्वं दृश्यते तस्य द्रव्यगुणादि प्रति

द्रव्यगुणादेर्द्धर्मत्वं वाच्यमेवञ्च तद्धर्मत्वमननुगतं चे-दव्याप्तिरनुगतं चेद्दर्शनीयं तदित्यर्थः । धर्मत्वाधि-करणं धर्म इति दण्डादौ धर्मत्वं वक्तुं श-क्यत इति शङ्कते * सोऽपीति * विशिष्टस्याद्या-प्यसिद्धेः धर्मत्वयुक्तोधर्मइति वक्तुमशक्यत्वाद्धर्मत्वं दण्डादयश्च अयःशलाकावत् विशकलिताः स्वीका-र्यास्तथाच धर्मिणोऽपि धर्मत्वं किं न स्यात् विशक-लितधर्मत्वस्य तत्रापि भावादिति परिहरति * इष्य-तामिति * धर्मिणो धर्मत्वविशिष्टत्वेन प्रतीतिव्यवहा-राभावान्न धर्मत्वमिति शङ्कते * तथेति * एकबुद्ध्या-रूढत्वं विशिष्टव्यवहारनिदानं त्वयाऽङ्गीकृतं तदत्रापि सम्भवति धर्मधर्मिसम्बन्धा एकबुद्ध्यारूढा. इत्युक्त-त्वादतो धर्मिणोपि धर्मत्वविशिष्टव्यवहारः स्यादिति दूषयति * नेति * यद्वा पूर्वोक्तघटपटस्वरूपैकविशि-ष्टप्रसङ्गे तथाप्रतीत्यभावादित्याशङ्कापरिहार इति योज्यम् । अनुगतं धर्मत्वं निरूपणन्न सहते चेन्माभूत् का क्षतिरिति शङ्कते * माऽस्त्विति * तर्हि द्रव्यादिषु अनुगतधर्मबुद्धिर्न स्यान्निमित्ताभावादित्याशङ्क्याह * तदिति * रूपादीनां स्वरूपमेव तादृशबुद्धिनिमित्तमि-त्यर्थः । किं तद्विचित्रस्वरूपमिति दर्शयति * यदिति * रूपादेः स्वरूपमेव धर्मिणा सम्बन्धेन च सहितमेक-बुद्ध्यारूढं विशिष्टं न तत्वान्तरमित्यर्थः । स्वानुगतो-पाध्यभावे क्षतिमाह * नेति * स्वरूपाणां व्यावृत्त-त्वेनानुगतबुद्धिनिदानत्वाभावात् अनुगतविशिष्टबु-द्धिरनुगतधर्मबुद्धिश्च न स्यादित्यर्थः । धर्मिणा

सम्बन्धेन च साहित्यं यदुक्तं तदपि न सिध्यति स्वभाववैचित्र्यं वदत इत्याह *सम्बन्धमिति* यथाऽनुगतमुपाधिं लुम्पसि तथा सम्बन्धमपि लुम्प एकज्ञानारूढं विशेषणं विशेष्यं च विशिष्टप्रत्ययमाधास्यति स्वभावादेवेत्यर्थः। सम्बन्धोऽपि लुप्यतामधर्मिष्ठ एव प्रसङ्ग इत्याह *एवमिति* प्रतीयमानसम्बन्धत्यागे धर्मिणोऽपि त्यागप्रसङ्ग इति परिहरन्ति *तर्हीति* कथं धर्मिविसर्जने धर्मिविशिष्टप्रत्यय इत्यत आह *यथेति* सम्बन्धाभावेऽपि रूपादिस्वरूपसामर्थ्यादेव विशिष्टप्रत्ययवत् धर्म्यभावेऽपि तत एव विशिष्टप्रत्ययः स्यादिति न रूपादिमद्घटादि धर्मिभूतमस्ति किन्तु रूपादिभिरेव रूपवान् घट इत्यादिव्यवहारो निर्वर्त्यते स्वलक्षणत्वात् सर्वस्येति स्वीकुर्वद्भिर्बौद्धैर्जितमित्यर्थः।

शुक्लः शङ्ख इत्यादिसंसृष्टप्रत्यये धर्मातिरिक्तधर्मिप्रतीतेस्तदपलापोऽशक्योऽनुभवविरोधादिति प्रतीतिबलेन चोदयति।

१३ प्रतीतिबलेनातिरिक्तधर्मिसिद्धिनिरासः।

स्यादप्येवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्रमेव प्रतीयेत, किन्तु शुक्लः शङ्ख इत्यादिना प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यमुल्लिखता धर्म्यप्यानीय दीयत इति चेन्न। शङ्खत्वजातेरुपाधेर्वा रूपादेरविरलतादृगवस्थितस्य वा स्वरूपवैलक्षण्यमेव तत्पदेऽभिधित्सता येन विनाऽप्यधिकरणं सामानाधिकरण्यव्य-

वहारः स्यात्। किञ्च नैतावन्मात्रं, बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेव स्वकारणसामर्थ्यात्तथोत्थिता तत्तद्व्यवहारप्रसवित्री स्वीक्रियतां कृतमर्थव्यसनेन।

तस्मात्—

"प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसाक्षिकम्।
धियं निवेश्य लुम्पद्भ्यो भङ्गं साक्ष्येव यच्छति" ॥ १॥

अनुभवोऽन्यथासिद्ध इति परिहरति * नेति * शङ्खत्वस्य जातेः स्वरूपवैलक्षण्यमेव वा नैरन्तर्येणैकबुद्ध्यारूढतयाऽवस्थितस्य रूपादेः स्वरूपवैलक्षण्यमेव वा धर्मिपदेऽभिधीयतां किमन्येन धर्मिणेत्यर्थः। अतिप्रसङ्गान्तरमाह * किञ्चेति * नैतावन्मात्रं दूषणमविरलनानाज्ञानमादाय विशेषणाव्यतिरिक्तविशिष्टखण्डने वैशेषिकेण क्रियमाणे न तस्य स्वरूपादिरपि सिध्येत् पूर्वपूर्ववासनासमुत्थितसंवित्तेरेव तत्तद्व्यवहारजनकत्वसम्भवादिति बाह्यार्थापलाप एव सर्वत्र स्यादित्यर्थः। यस्माद्दण्डादिप्रत्ययविलक्षणे दण्डीतिप्रत्यये सति तदपलापोऽशक्यस्तस्मादिति फलितं श्लोकेन सङ्गृह्णाति। एकैकस्मिन्यादृशः प्रत्ययः शब्दो वा ततो विलक्षण एव दण्डीतिप्रत्ययः शब्दश्चातो ज्ञातव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसाक्षिकं तन्न लुप्यते वैशेषिकादिभिर्विशिष्टं वस्त्वन्तरं नास्ति विलक्षणबुद्धिरेव तद्व्यवहारं जनयतीतिवदद्भिस्तेभ्यो

भङ्ग मनुभव एव प्रयच्छतीत्यर्थः ।

अर्थवैचित्र्यस्थाने धियं निवेश्यार्थं खण्डयतोपि नानुभवविरोधो यतोऽदृश्ये प्रतियोगिनि धर्मिमात्रधियमभावस्थानेऽभिषिक्तवानितिशङ्काव्याजेन तस्याप्यंशतोऽनुभवविरोधमाह ।

१४ विशिष्टनिरासे युक्त्यन्तरम् ।

यत्तु केन चिदभावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता तत्तस्य परमुचितम् ।

गुरुर्धियमभावस्य स्थाने स्थानेऽभिषिक्तवान् ।
प्रसिद्धएव लोकेऽस्मिन् बुद्धबन्धुः प्रभाकरः ॥२॥

अपि चैकबुद्ध्यारूढोऽनेकश्च सम्बन्धश्च विशिष्टइति पक्षे योप्येवंरूपवैलक्षण्यभाग्विशिष्ट इति कथ्यते सोऽप्ययं विशिष्टोऽविशिष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्यमानो ज्ञानमन्तर्भाव्यैव स्यादिति तत्र तत्रापि ज्ञानान्तरनिवेशनेऽनवस्था क्वचिदनिवेशे तदभावादविशिष्टत्वे शेषस्याऽऽमूलमविशिष्टत्वापातः । तद्योग्यस्तथेति चेत् । न तर्हि योग्यतापि तद्विशेषणं वालुकावदसंलग्नाऽतिप्रसञ्जिकैवेत्युक्तमावर्त्तते ।

यत्त्विति यत्तु परं तत्तस्यैवेतियावत् । उक्तमर्थं श्लोके नोपनिबध्नाति * गुरुरिति * गुरुरभावस्य स्थाने धियमभिषिक्तवानितियत् तत् स्थाने स्थानेशब्दो निपातत्वात् युक्तमित्यस्मिन्नर्थे । बुद्धो बन्धुर्यस्य स बुद्धबन्धः क्ष-

णिकप्रमाणसम्बन्धिसत्त्वमङ्गीकुर्वताऽभावक्षणिकत्वा-
द्युपगमादिति भावः। विशिष्टखण्डने युक्त्यन्तरं वक्तुं
पूर्वोक्तलक्षणमनुवदति * अपि चेति * एवंरूपवैल-
क्षण्यहीनेभ्यो वैलक्षण्यगुणो विशिष्टोऽस्तु को दोष
इत्यत आह *सोऽपीति * स तावद्विशिष्टः अविशि-
ष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्यते नवा नचेदविशिष्टाद्विशिष्टस्य
वैलक्षण्यज्ञानाभावात् विशिष्टस्याविशिष्टाद्वैलक्षण्यप्र-
सिद्ध्येत् बुध्यते चेत् तद्विशिष्टाद्वैलक्षण्येन बुद्धादविशि-
ष्टाद्विशिष्टवैलक्षण्यं बुध्यत उताबुद्धाद्यद्यबुद्धात्तदा स्व-
तो वैलक्षण्येनाबुद्धात् स्वस्य वैलक्षण्यज्ञानाभाववत्त-
तोपि तन्न स्याद्बुद्धाच्चेत्तदास्माद्वैलक्षण्येन स्वस्य वै-
लक्षण्यज्ञानाभावात् सोपि न स्यात्तदर्थं तत्र तत्र
ज्ञानान्तरनिवेशनेऽनवस्थेत्यर्थः। यद्यनवस्थापरिहा-
राय क्वचिद्वैलक्षण्यज्ञानन्नेष्यते तत्राह * क्वचिदिति *
यत्र वैलक्षण्यशृङ्खलाविच्छेदस्तत्र वैलक्षण्यज्ञानाभावेन
विशिष्टत्वासिद्धेरामूलमविशिष्टत्वापात इत्यर्थः। वि-
लक्षणज्ञानविषयत्वाभावेऽप्यविशिष्टाद्वैलक्षण्यज्ञान-
योग्यस्य विशिष्टत्वेन विवक्षितत्वान्नानवस्थेति शङ्के
तदिति दूषयति *तर्हीति* योग्यतापि विशेषणं
भवन्ती विशिष्टे विशिष्टाऽविशिष्टा वा यदि विशिष्टा
तर्हि तत्तज्ज्ञानापेक्षयाऽनवस्था यद्यविशिष्टा सर्वत्रैव
तन्निमित्तप्रतीतिप्रसङ्गोऽविशेषादित्यर्थः।

एकज्ञानारूढत्वमित्युक्तं तदपि दुर्निरूपमित्याह।

१५ विशिष्टस्यैव प्रकारान्तरेण निरासः।

एवमेकमिति ज्ञानमित्यारूढमित्यादिद्वारे द्रष्टव्य-

म् । तथाहि—

"अविशिष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीर्विशेत् ।
तद्बुद्धिधाराविश्रान्तिः स्याद्वा मूलाविशिष्टतेति ॥३॥

विशिष्टनिरासेन च सर्वाणि लक्षणानि निरस्तानीति मन्तव्यं यथा गुणाश्रयो द्रव्यमित्यादि ।

* एवमिति * एकत्वविशिष्टमेकमुच्यते ज्ञानत्वविशिष्टं ज्ञानमारूढत्वविशिष्टं आरूढं सम्बन्धत्वविशिष्टः सम्बन्धस्तस्य विशिष्टानभ्युपगमेऽसिद्धेर्न विशिष्टव्यवहारसिद्धिरित्याशयः । उक्तेऽर्थे श्लोकमवतारयति * तथाहीति * विशिष्टस्याऽविशिष्टाद्वैशिष्ट्ये वैलक्षण्ये धीप्रवेशमन्तरेण वैलक्षण्याऽसिद्धेर्यदि वैलक्षण्यधीर्विशेत् तर्हि तद्बुद्धिधारानवधित्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् क्वचिद्विश्रान्तौ तत्र विशिष्टत्वाऽसिद्धेस्तत्प्रभृत्यामूलमविशिष्टताऽऽपद्यत इत्यर्थः । विशिष्टनिरासेन न केवलमभावनिरासः सिद्धः किन्तु सर्वलक्षणनिरासः स्यात्पक्षधर्मतादिविशिष्टत्वाल्लक्षणस्येति विशिष्टखण्डनस्य महत्प्रयोजनम् । विशिष्टदृष्टान्तव्याजेन द्रव्यादिखण्डनं प्रस्तौति * यथेति *

इति अभावखण्डनं विशिष्टखण्डनञ्च ।

द्रव्यलक्षणखण्डनेऽधिकं दूषणमाह ।

१६ द्रव्यलक्षणखण्डनारम्भः ।

इतोऽपि गुणाश्रयो द्रव्यमित्यसङ्गतं तथाहि—कथमेत-

लक्षणमत्रधारणीयं सङ्ख्यारूपगुणवत्तया रूपादेरपि प्रतीतेः। भ्रान्तिरसाविति चेत् । पृथिव्यादौ कथमभ्रान्तिरिति वक्तव्यम् । तत्र बाधकाभावादिति चेत् । तुल्यम् । गुणस्य गुणवत्तायां बाधकमस्माभिरवश्यं वक्तव्यं निर्गुणा गुणा इति सिद्धान्तादिति चेन्न। रूपादेर्गुणत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

* इतोऽपीति * गुणत्वाद्याश्रयगुणादिव्यावृत्यर्थं गुणाश्रयत्वविशेषणम् । अतिव्याप्त्याद्यभावे कथमसङ्गतं लक्षणमित्यतस्तदुपपादयति * तथाहीति * सितासितहरितपीतरक्ततया पञ्च रूपाणि मधुरादयः षड्रसा इति सङ्ख्यालक्षणत्वाद्रूपादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । पञ्चाद्याकारबुद्धिविषयतया द्रव्यसारूप्यात् रूपादौ सङ्ख्याप्रतीतिस्तत्र भ्रान्तेति तत्र नातिव्याप्तिरिति शङ्कते *भ्रान्तिरिति* भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वत्वात्पृथिव्यादौ तत्र अभ्रान्तिरिति वाच्यन्न तन्निश्चयो मानाभावादिति परिहरति * पृथिवीति * इयं प्रतीतिर्न भ्रान्तिरबाध्यप्रतीतित्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति मानं शङ्कते * तत्रेति* समसमाधिरित्याह *तुल्यमिति * प्रत्यक्षबाधाभावेपि यौक्तिकबाधाद्भ्रान्तत्वं शङ्कते *गुणस्येति* स्ववृत्त्यनवस्थादिरूपबाधकमित्यर्थः । कुत इत्यत आह * निरिति * रूपादेर्गुणत्वस्यासिद्धेर्नानवस्थादीति परिहरति * नेति *

सामान्यवान् गुणः संयोगविभागयोरनपेक्षो न

कारणं गुण इति तल्लक्षणयोगाद्गुणत्वं रूपादेरिति शङ्कते ।

१७ गुणलक्षणनिरासः ।

सामान्यवान् गुण इत्यादिगुणलक्षणयोगात्तन्निश्चय-इति चेन्न । अगुण इति गुणलक्षणांशस्यासिद्धेः सङ्ख्या-वत्तया प्रतीतेर्विद्यमानत्वात् । भ्रान्तिरिति चेन्न । पर-स्पराश्रयप्रसङ्गात् । सङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे गुण-लक्षणसिद्धिः तत्सिद्धौ च बाधेन भ्रान्तित्वस्थापनम् । नच हेत्वन्तराद्रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ बाधकसिद्धिः दृष्टा-न्तस्यापि सङ्ख्यायोगिप्रत्ययाक्रान्तत्वेन प्रसक्तद्रव्यको-टिप्रवेशतया गुणत्वेनासिद्धेः । सङ्ख्यायाः सङ्ख्यावत्त्वे-नानवस्थाप्रसङ्गान्निःसङ्ख्यत्वव्यवस्थितौ दृष्टान्तत्वं सम्भविष्यतीति चेन्न । पृथक्त्वेनापि तस्याः सम्भावि-तद्रव्यकोटिप्रवेशत्वात् । एवं पृथक्त्वस्यापि सङ्ख्या-वत्तयेति ।

* सामान्येति * उत्तरत्रिकद्रव्यकर्मव्यावृत्त्यर्था-नि विशेषणानि । गुणनिश्चयमन्तरेण तत्प्रतियोगिक-स्यास्य गुणत्वस्य गुणशून्यत्वस्य लक्षणांशस्यासिद्धे-र्विशेषणासिद्धिर्लक्षणस्यान्यथाऽन्योन्याश्रय इति परि-हरति *नेति* असिद्धौ हेतुमाह* सङ्ख्येति * सङ्-ख्यावत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वादगुण इति विशेषणसिद्धि-

१ प्रसङ्गापत्तिः । सङ्ख्यावत्त्वेति मु० पु० पा० ।

रिति शङ्कते * भ्रान्तिरिति * परस्पराश्रयान्नैकस्यापि सिद्धिरिति तदेवोपपादयति * सङ्ख्येति * रूपादयो गुणाः सामान्यवत्वास्पर्शवत्वाक्रियत्वेसति बाह्येंद्रियग्राह्यत्वात्सङ्ख्यावदित्यनुमानतो रूपादेर्गुणत्वसिद्धेर्न परस्पराश्रय इत्यनवस्थाप्रसङ्गस्य बाधकत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह *नचेति* कुत इत्यत आह *दृष्टान्तेति* एका सङ्ख्याऽनेका सङ्ख्येतिसङ्ख्यावत्वप्रतीत्या गुणत्वासिद्धौ साध्यवैकल्यात् दृष्टान्तस्येत्यर्थः। सङ्ख्यायाः सङ्ख्यावत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गाद्गुणेत्यादिलक्षणात् गुणत्वसिद्धौ सैव दृष्टान्तोभवतीति शङ्कते *सङ्ख्येति* पृथक्त्वगुणयोगित्वसम्भवात्तथापि साध्यशून्यं निदर्शनमिति परिहरति * नेति* तर्हि पृथक्त्वस्य पृथक्त्वान्तरयोगेऽनवस्थानाद्गुणत्वसिद्धौ पृथक्त्वमेव दृष्टान्त इत्यत आह * एवमिति * पृथक्त्वान्तरायोगित्वेपि द्विपृथक्त्वस्य पृथक्त्वमिति सङ्ख्यावत्वप्रतीतेः साध्यवैकल्यमित्यर्थः।

गुणलक्षणान्तरमाशङ्क्य निराचष्टे।

१८ गुणस्य लक्षणान्तरनिरासः।

जातीतरानाश्रयोऽकर्म्मरूपो गुण इत्यपि न, जातिव्यापकत्वात्। जातिमात्राश्रय इत्येवार्थ इति चेन्न। अभावाश्रयतया सर्वव्यापनात्। जातिमात्रभावाश्रयइति चेन्न। उपाधीनामपि तदाश्रितत्वात्। नोपाधीनामाश्रयो रूपादिः किन्तु कथमपि सम्बन्धी तावतैवानुमादिप्रवृत्तिरिति चेन्न। उपाधिसम्बन्धं प्रत्यप्याश्रयत्वस्य मन्त-

व्यत्वात् । अन्यथा यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषानुमानं तत्र न स्यात् । व्यधिकरणयोर्गम्यगमकभावानभ्युपगमात् । तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तत्तावन्न जातिरूपं तदिदं रूपं यदि रूपादौ नास्ति तदानीमस्ति, यद्यस्ति तदा नास्तीति विचित्रेण लगेत्युक्ते न लगति मालगेत्युक्ते च लगतीति प्रवह्लिकामनुकरोति ।

* जतीति * द्रव्यव्यावृत्त्यर्थं जातीतरानाश्रयत्वविशेषणं तस्य गुणाद्याश्रयत्वात् । तदन्याश्रयत्वनिषेधेऽर्थात् जातिमात्राश्रयत्वादिकर्मरूपसिद्धेः सामान्यादिव्यवच्छेदः । कर्मव्यवच्छेदार्थमकर्मेतिविशेषणम् । यथाश्रुतस्यातिव्याप्तिरित्याह *जातीति* जातीतरानाश्रयत्वादकर्मरूपत्वाच्च गुणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु जातेर्जातीतरानाश्रयत्वमसिद्धं समवायाश्रयत्वादितिचेन्नैवम् । समवायकटाक्षेण गुणस्यापि तदसिद्धिप्रसङ्गादिति । विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् जातिमात्राश्रयत्वं विवक्षितन्तदभावाच्च जातेर्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * जातीति * असम्भवेन तं दूषयति *नेति* गुणानां जात्याश्रयत्वेपि गुणाद्यनन्ताभावाधिकरणत्वेन मात्रार्थाभावादसिद्धिर्लक्षणस्येत्यर्थः । मात्रशब्देन जातिव्यतिरिक्तभावानाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वान्नासिद्धिरिति शङ्कते*जातीति*
जातिव्यतिरिक्तलक्षणप्रमेयत्वादिभावोपाधीनां गुणा-

श्रयत्वादसिद्धिर्लक्षणस्येति परिहरति * नेति * उपाधिं प्रत्याश्रयत्वन्नास्ति रूपादेरिति शङ्कते *नेति* उपाध्यनाश्रयत्वे रूपादेरुपाधिभिः सम्बन्धो न स्यादित्यत आह * किन्त्विति * कार्योत्पादनशक्तेः कार्यगतत्वाभावेऽपि कार्यसम्बन्धवदनाश्रितोऽप्युपाधिस्तन्निष्ठताव्यवहारं स्वभावभेदादेव जनयतीत्यर्थः। कथं तर्हि लक्षणस्य केवलव्यतिरेक्यनुमानस्य पक्षधर्मतेत्यत आह *तावतेति* परिहरति *नेति* भावस्वरूपमेव सम्बन्धोऽन्य एव वा, उभयथापि सम्बन्धस्य रूपाद्याश्रयत्वमाश्रयणीयमन्यथा पक्षधर्म्मत्वाभावात्तद्गतवैधर्म्यास्यसाधनत्वप्रसङ्गात्तन्निष्ठत्वे जातिमात्राश्रयत्वासिद्धिरित्यर्थः। उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति *अन्यथेति* यदि किञ्चिद्भावरूपं गुणेषु नेष्यते तदाऽयं सामान्यगुणोऽयं च विशेषगुण इत्यनुमानस्य व्यधिकरणसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः। व्याघातान्नैवमभ्युपेयमित्युपसंहरन् लक्षणस्याजातिरूपत्वं दर्शयति *तस्मादिति* व्याघातमेव दर्शयति *तदिति* अत्यर्थं विचित्रेण प्रकारेण त्वदीयमिदं लक्षणं प्रहेलिकाक्रीडामनुकरोतीति सम्बन्धः। जातिमात्रभावाश्रयोऽकर्मरूप इति लक्षणं यदि लक्ष्ये नास्ति तदा हेतोः पक्षधर्मत्वं यद्यस्ति तर्ह्यपक्षधर्मत्वं यथा बालोन्मत्तादि लगेत्युक्ते न लगति मालगेत्युक्ते लगतीति विज्ञातं वैचित्र्यं तत्तुल्यमित्यर्थः। यद्वा लगेत्युक्ते न लगति मालगेत्युक्ते लगतीति।

एवं गुणलक्षणानिरूपणेन रूपादेर्गुणत्वासिद्धि-

मुक्त्वा द्रव्यलक्षणे दूषणान्तरमाह।

१९ द्रव्यलक्षणे दूषणान्तरम्।

अपि च गुणाश्रय इत्यत्र कश्चाश्रयार्थः? समवायीति चेन्न। गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गात् गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेऽपि विश्रान्तत्वात्। गुणः समवेतो यत्र स गुणसमवायीति विवक्षितमिति चेन्न। यत्रेत्यस्याधिकरणार्थस्याद्याप्यनिरूपणेन तेनैव तद्व्याकारानुपपत्तेः। इहेति प्रत्ययहेतुराधार इति चेन्न। इह शङ्खे पीतिमेति प्रत्ययाच्छङ्खस्य पीतगुणाधिकरणत्वप्रसङ्गात्। भ्रान्तिरसौ यथार्थश्च प्रत्ययोऽत्र विवक्षित इति चेन्न। तदर्थासत्त्वानिरूपणव्यतिरेकेण तदप्रामाण्यस्य बोद्धुमशक्यत्वात्। न चाद्यापीहेति प्रत्ययस्यार्थः प्रतीतो यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तत्र निरूप्यते। पीतत्वं प्रतियोगि तच्च क्वचित्सिद्धमेवेति चेन्न। तस्य प्रमितत्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः। तत्र न तस्य प्रमितत्वमिति चेन्न। तत्रेत्याधारत्वानिरूपणादिति।

अपिचेति न कोपीत्याक्षिप्तमपि पृष्टं मत्वा तन्निरुक्तिं शङ्कते * समवायीति* अतिव्यापकमिति दूषयति *नेति* प्रसङ्गमेव स्पष्टयति *गुणेति* सम्बन्धस्य ह्याश्रयत्वादित्यर्थः।गुणः समवेतो यत्र स गुणसमवायी विवक्षितो नच गुणत्वादौ गुणत्त्वस्य समवेतत्वमित्यतिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते * गुण इति * यत्रेतिनिर्दिष्ट-

स्याधिकरणत्वस्याऽसिद्धतया तेनैव तन्निरूपणमयुक्त-मात्माश्रयादिति परिहरति *नेति* इहेत्येवंरूपायाः प्रतीतेर्यत्कर्मतया कारणं तदाश्रयपदार्थ इति शङ्कते * इहेति* प्रत्ययमात्रहेतुत्वमधिकरणत्वमुताभ्रान्तस्येति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *नेति* द्वितीयं शङ्कते *भ्रान्ति-रिति*भ्रान्तित्वमेवासिद्धमिति परिहरति *नेति*कि-मिहेतिपदार्थस्यासत्त्वप्रतियोगित्वमुत पीतत्वस्येति विकल्प्याद्यं दूषयति *नचेति* इह पीतिमा नास्तीति इह पदार्थावच्छिन्नं पीतत्वं निषेध्यतया निरूपणीयं त-दाश्रयार्थानिरूपणान्न शक्यनिरूपणमित्याशयः। पीत-त्वमात्रं प्रतियोगीति द्वितीयं शङ्कते * पीतत्वमि-ति * तथाप्यप्रमितप्रतियोगिकनिषेधानुपपत्तिरित्यत आह * तच्चेति * पीतत्वस्य येन रूपेण प्रमितत्वं तेनैव रूपेण प्रतियोगित्वमुताप्रमितरूपेणेति वि-कल्प्य प्रथममसम्भवेन दूषयति * नेति * द्वितीय-मुत्थापयति * तत्रेति * आधारपदार्थघटितरूपेण तस्याप्रमितत्वं वाच्यं तस्याद्याप्यसिद्धेरप्रसिद्धप्रति-योगिकनिषेधाऽनुपपत्तिरेवेति परिहरति * नेति *

अस्तु तर्हि समवायिकारणं द्रव्यमित्यत आह।

२० द्रव्यस्य लक्षणान्तरदूषणम्।

एतेन समवायिकारणं द्रव्यमित्यपि लक्षणं निरस्त-म्। कथं निर्णेतव्यमिदं समवायिकारणमिदं नेति रू-पादौ घटादौ च सङ्ख्यासमवायिकारणत्वयुक्तेस्तुल्यत्वा-त्। सङ्ख्यैव रूपादौ नास्तीति चेत् घटादौ कथमस्ति

प्रत्ययस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्युक्तमनुषञ्जनीयम् । द्रव्य एव सङ्ख्यास्वीकारे तत्सम्बन्धात् गुणेऽपि तद्व्यवहारोपपत्तौ कल्पनालाघवात् गुणे सङ्ख्याद्यस्वीकार इति चेत् विपरीतमेव कुतो न स्यात् सत्तासामान्याद्यपि गुणादौ किमर्थमङ्गीक्रियते द्रव्यद्वारैव तत्र व्यवहारोपपत्तेः ।

* एतेनेति * आश्रयानिरूपणेन कार्यसमवायो यत्र तत्समवायीति तत्समवायित्वानिरुक्तेः इत्यर्थः । रूपादौ चास्य लक्षणस्य भावात् द्रव्यत्वं प्रसज्यते इत्याह * कथमिति * कथं च तन्निर्णतव्यमित्यत आह *रूपेति* एको घट इतिवदेकं रूपमितितदाधिकरणप्रत्ययस्य समवायित्वप्रयोजकस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । एकं रूपमित्यादिप्रतीतिर्भ्रान्तीरूपादौ गुणाभावात् गुणादीनां निर्गुणत्वादिति शङ्कते *सङ्ख्येति* घटादौ यादृशी सङ्ख्याप्रतीतिस्तादृश्येव रूपादौ तत्प्रतीतिर्न वैलक्षण्यलेशोपीत्युक्तयुक्तिरनुसन्धेयेति परिहरते * घटेति * लाघवतर्कावष्टम्भेन शङ्कते * द्रव्य इति * द्रव्यस्य तावत्सङ्ख्याधिकरणत्वमुभयानुमतं तदेकार्थसमवायादेव गुणादौ सङ्ख्याव्यवहारोपपत्तौ न सङ्ख्यान्तरमूरीकार्यं गौरवादित्यर्थः । गुण एव सङ्ख्यास्वीकारो द्रव्ये पुनः तत्समवायिनिबन्धन एव सङ्ख्याप्रत्यय इति विपरीतं किं न स्यादिति परिहरति * नेति * रूपादौ सङ्ख्याप्रतीतौ सत्यामपि

लाघवतर्कतस्तन्निराकरणे सत्ताद्यपलापोपि स्याद्-विशेषादित्याह * सत्तेति * आदिपदेन समवायसङ्ग्रहः। गुणः सन् कर्म सदिति सदनुगतव्यवहारस्तत्प्रयोजनमित्यत आह * द्रव्येति * द्रव्य एव सत्तादिस्वीकारे तदेकार्थसमवायाद् गुणादौ तद्व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः।

इति द्रव्यगुणयोर्लक्षणखण्डनम्।

एवं द्रव्यादिलक्षणं खण्डयित्वा सामान्यलक्षणखण्डनमारभते।

२१ सामान्यलक्षणखण्डनारम्भः।

ननु सामान्यार्थ एव कः? तथाहि—अनुवृत्तप्रत्ययकारणं सामान्यमिति न लक्षणं सामग्र्या सर्वकार्योत्पत्तेः तया तदेकदेशान्तरैश्च व्यभिचारात्। असाधारणविशेषणादनन्यजातीयप्रयोजकत्वञ्च तदिति चेन्न। स्वसामग्र्यामपि प्रसङ्गतादवस्थात्। भेदप्रतिपत्त्यादावपि प्रयोजकत्वाच्च। एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वमिति चेन्न। स्वसामग्र्यामप्यस्याः प्रमाणत्वात्। एतदेकप्रमाणकत्वमिति चेन्न। अर्थक्रियाभेदादेरपि तत्र प्रमाणत्वात्। एतत्प्रतिपत्तिप्रमापकत्वमिति चेन्न। तद्विशिष्टस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात्। तदवच्छिन्नप्रमांशप्रमापकत्वमिति चेन्न। तदसिद्धयैवासिद्धेः। इयं प्रतीतिर्येन विना नोपपद्यते

तत्सामान्यमिति चेन्न। कारकान्तराणामपि तथात्वादिति।

नन्विति क इत्याक्षेपे। सामान्यलक्षणमनूद्य दूषयति *तथाहीति* घटादिकारणविशेषव्यावृत्त्यर्थं विशेषणद्वयम्। कारणशब्दोऽत्र हेतुवाचक उत प्रमाणवचन इति विकल्प्य प्रथमेऽतिव्याप्तिमाह *सामग्र्या इति* अनुवृत्तप्रत्ययस्य जनकं सामान्यमित्युक्तं स्यादेवं च विषयमात्रात्तदनुत्पत्तेः सामग्रीतश्च तदुत्पत्तेस्तस्यास्तदेकदेशेषु चक्षुरादिषु चातिव्याप्तिरित्यर्थः। अनुवृत्तप्रत्ययस्यासाधारणं कारणं सामान्यन्नचैवमतिव्याप्तिः सामग्र्यादेः सर्वकार्यसाधारणत्वादिति शङ्कते *असाधारणेति* असाधारणत्वमेव विवेचयति *अनन्येति* अनुवृत्तप्रत्ययमात्रजनकमित्यर्थः। अनुवृत्तप्रत्ययसामग्र्यास्तदेकदेशानां च कार्यान्तराजनकत्वादसाधारण्यादुक्तप्रसङ्गतादवस्थ्यमिति मन्वानः परिहरति *नेति* नन्वसाधारणगिराऽनुवृत्तप्रत्ययस्य कर्मतया जनकं विवक्षितमिति न सामग्र्यादावतिव्याप्तिरिति। मैवम्। अतीन्द्रियगुरुत्वादिसामान्ये तदव्यापनात्। ज्ञानस्यापि कर्मजत्वे प्रत्यक्षत्वापातात्। तदपि योगिप्रत्यक्षमितिचेन्न। तस्यैव विगानात्, योगीन्द्रियन्न गुरुत्वादिविषयमिन्द्रियत्वादस्मदादीन्द्रियवदिति प्रयोगविरोधाच्च। नचादृष्टादि कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वात् घटवदिति सप्रतिसाधनता कस्यचिच्छब्देनास्मदाद्यन्यतमाविवक्षायां बाधादस्मदादिविलक्षणाविवक्षायामप्रसिद्धविशेषणत्वात्साध्यवैकल्याच्च दृष्टान्तस्य, नचा-

न्यः साधारणः प्रामाणिकोऽस्तीत्यलम् । एवमतिव्याप्तिमुक्ताऽसम्भावि चेदं लक्षणमित्याह *भेदेति* गोत्वात् माहिषादिर्न भवतीति भेदप्रत्यये तदभिधाने च सामान्यस्य प्रयोजकत्वान्नानुवृत्तप्रत्यय एवासाधारणमित्यर्थः । कारणशब्दः प्रमाणवचन इति द्वितीयं शङ्कते * एतदिति* एषा प्रतिपत्तिः प्रमाणं यत्र तत्त्वमिति तत्समासः। यद्यपि सामग्री कारणं तथापि न तस्यामनुवृत्तप्रत्ययः प्रमाणमिति तद्व्यवच्छेदः। एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वमात्रं लक्षणमुतैतदेकप्रमाणत्वमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *नेति* सामग्र्यनुमापकत्वात् तत्राप्यस्याः प्रतिपत्तेः प्रमाणत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । एषा प्रतिपत्तिरेकैव प्रमाणं यत्र तत्त्वमिति द्वितीयं शङ्कते *एतदिति* सामग्र्या नानाकारणमेलनापररूपाया न तदेकप्रमाणत्वं चक्षुरादेरूपादिज्ञानानुमेयत्वादालोकादेः प्रत्यक्षत्वादिति तद्व्युदास इत्यभिसन्धिः । स्मारकतया तावदर्थक्रियाविशेषोपि मानं ब्राह्मणत्वजातौ विशिष्टमातापितृजत्वज्ञानमतो ऽनुवृत्तप्रत्ययैकप्रमाणत्वमसिद्धमित्याह * नेति * कारणशब्दस्यार्थान्तरं शङ्कते * एतदिति * एषा प्रतिपत्तिः प्रमा यस्मिन् तत्वं सामान्यं नच सामग्र्यामेषा प्रमा तदनुमापकत्वेन प्रमाणत्वादितितन्निवृत्तिः । अतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * नहि निष्कृष्टं सामान्यं प्रतीय इति व्यक्तिविशिष्टेऽनुवृत्तप्रतीतिः प्रमा भवतीति विशेषमवगाहितवतीति तस्यापि सामान्यरूपता स्यादित्यर्थः । अतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषं शङ्कते *तदिति*

तत्र विषयेंऽशद्वयमस्ति व्यक्त्यंशः सामान्यांशश्चेति तत्र विषयतया सामान्यांशेनावच्छिन्नः प्रमांशः प्रमा यस्मिन् तत्त्वं विवक्षितन्नचासौ व्यक्त्यंशे, तदवच्छिन्नप्रमांशस्यैव तत्र प्रमात्त्वादिति नातिव्याप्तिरित्याशयः। सामान्यज्ञाने तदवच्छिन्नप्रमांशज्ञानन्तज्ज्ञाने च तद्विषयसामान्यज्ञानमितीतरेतराश्रय इति परिहरति * नेति * सामान्यासिद्धैव तद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्यर्थः। लक्षणान्तरं शङ्कते *इयमिति* अनुगतप्रतीतिर्येन विना नोपपद्यते तत्सामान्यमित्यर्थः। नोत्पद्यत इत्यपपाठः पुनरुक्तत्वात्। नोपपद्यत इत्यत्राप्यसत्त्वा नानुपपत्तिस्तथाच तदभावे तदभाव इति व्याप्यत्वाभिधानात्तस्य च तत्प्रमाणकत्वेन पुनरुक्तत्वात्तस्मादुपपत्तिः ज्ञानं विषयनिरूप्यत्वात् ज्ञानस्यैत्यत्रेवार्थः। अनुवृत्तप्रत्ययज्ञापकमनःसंयोगादावतिव्याप्तिरिति परिहरति * नेति *

लक्षणान्तरं दूषयति।

२२ सामान्यस्य लक्षणान्तरदूषणम्।

अनुवृत्तं सामान्यमित्यप्यलक्षणम्। किमिदमनुवृत्तत्वं नाम?। अनेकाश्रितत्वमिति चेन्न। अवयविना संयोगादिभिश्च व्यभिचारात्। नित्यत्वे सतीति चेन्न। समवायेन व्यभिचारात्। अत एव न बहुवृत्तित्वमित्यपि। असम्बन्धत्वे सतीति चेन्न। अणुभिर्व्यभिचारादिति। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं सामान्यमिति चेन्न। त्रिकल्पासहत्वात्।

एतल्लक्षणं नित्यमनित्यं वा स्यात् । नाद्यः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् विशिष्टप्रविष्टमपि हि नित्यत्वं नित्यमेव ।

* अनुवृत्तेति * कुत इत्यपेक्षयामनुवृत्तपदार्था-निरुक्तेरित्याह *किमिति* न किमपीत्यर्थः । अनुवृत्तप-दार्थं शङ्कते *अनेकेति* रूपादिव्यवच्छेदाय विशेषणम् । वृत्तिशब्देन संयोगः समवायो वा विवक्षित उभय-थाऽप्यतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * अवयव्यवयवेषु स-मवेतः संयोगश्च सम्बन्धिनोरादिशब्देनानेकसंयुक्तश-रीरादि गृह्यत इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । नित्यमनेकवृत्ति सामान्यन्न च संयोगादिव्याप्तिस्तस्यानित्यत्वादिति शङ्कते *नित्येति* समवायस्य नित्यत्वादनेकाश्रितत्वा-च्चातिव्याप्तिरित्याह *नेति* लक्षणान्तरेप्येतदतिदि-शति * अत इति * समवायव्यापनादेवेत्यर्थः । उक्ता-तिव्याप्तिं परिहर्तुमसम्बन्धत्वे सति नित्यमनेकवृत्ति सामान्यमिति शङ्कते * सम्बन्धेति* परमाणूनां संयोग-वृत्त्यानित्यत्ववतामनेकाश्रितत्वमस्तीति तत्रातिव्याप्ति-रित्याह * नेति * वृत्तिशब्देन समवायस्य विवक्षित-त्वान्नित्यमनेकवृत्तीति लक्षणस्य न समवायेऽणवादौ वा व्यभिचार इति शङ्कते *नित्येति* विकल्पासहत्वाद-सिद्धमिदं लक्षणमित्याह * नेति * तदुपपादनाय विकल्पयति *एतदिति* किञ्चात इत्यत आह *नाद्य इति* स्वात्मनि वृत्तिविरोधं स्पष्टयति * विशिष्टेति * नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं हि लक्षणं तत्रापि चेन्नि-

---

१ वृत्त्यातपाद्धर्मात सो० पु० पा० ।

त्यत्वं वर्त्ततात्माश्रयोऽशत इत्यर्थः ।

अनित्यमिदं लक्षणमिति द्वितीयं दूषयति ।

२३ द्वितीयविकल्पदूषणम् ।

नापि द्वितीयः सामान्यस्य समवायस्य च नित्यत्वाभावप्रसङ्गात् । आत्मत्वादौ व्यक्त्यभावायत्तस्यापि विशिष्टाभावस्यासम्भवात्तस्य च कदाचिदसत्त्वानङ्गीकारे तदनित्यत्वस्यैव वक्तुमशक्यत्वात् । तद्ग्राहिणश्च प्रत्ययस्यैककालिकस्य च मिथ्यात्वेऽविशेषात् सार्वकालिकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्वथा तदसत्त्वापत्तेः । एकस्य च सत्यत्वेऽविशेषात् । सर्वसत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं नास्तीति । एकदा तत्सम्बन्धेनोपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वात् तथात्वमिति चेन्न । तादृशोपलक्ष्यासम्भवात् व्यक्तीनां भेदादनित्यत्वानुपपत्तिरेवेति । एतेन नित्यत्वमन्यत्रापि प्रतिवचनीयमिति ।

* नापीति * नित्यमनेकसमवेतरूपं विशिष्टलक्षणं तच्चेदनित्यं तर्हि विशेषणादिनाशात्तन्नाशो वक्तव्यः स्वप्रामित्युपलक्षितसत्तायोगित्वस्यानित्यत्वरूपत्वादेवं नित्यत्वस्य लक्षणान्तर्गतस्य नाशे व्यक्तमनित्यत्वं सामान्यस्य तद्धर्मस्यैव लक्षणत्वात्समवेतांशनाशेपि विशेष्यसामान्यनाशे तस्यानित्यत्वप्रसङ्गः समवायस्य नाशे तस्यानित्यत्वप्राप्तिरित्यर्थः । अनेकेति विशेषणीभूततद्व्यक्तिनाशादऽपि सा-

मान्यस्य समवेतत्त्वनाशोपपत्तेर्न्न सामान्यादेरनित्यत्वप्रसक्तिरित्यत आह *आत्मेति* आत्मत्वतत्समवायतद्व्यक्तीनां नित्यत्वान्न व्यक्त्यनित्यत्वनिमित्तमपि तत्समवेतानित्यत्वं सम्भवतीत्यर्थः । तथापि लक्षणानित्यत्वे किमायातमित्यत आह * तस्येति * सामान्यलक्षणानित्यत्वाभाव आत्मत्वादेरनित्यत्वव्यक्तिर्वेत्यर्थः । यद्यप्यात्मत्वसामान्यस्य तद्व्यक्तिषु समवेतत्वलक्षणग्राहिप्रत्ययः सदाकार एव जायते तथापि तस्य कदाचिन्मिथ्यात्वादनित्यत्वसिद्धिर्लक्षणस्येत्याशङ्क्याह * तदिति * यदि लक्षणमनित्यं तदा जातौ कदाचित्तल्लक्षणग्राहिप्रत्ययो मिथ्येति वाच्यमतश्च तन्न्यायेन सदैवासौ प्रत्ययो मिथ्येति न कदाचिल्लक्षणासिद्धिरित्यर्थः । यद्यात्मत्वसमवेतत्वानुसन्धानकालिकस्य लक्षणानित्यत्वप्रत्ययस्य मिथ्यात्वान्नात्मादेरनित्यत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह * तदिति * तदसत्तापत्तेर्लक्षणानित्यत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । घटत्वादेः समवेतत्वानुसन्धानकालिकस्य लक्षणानित्यत्वप्रत्ययस्य बाधकाभावेन प्रमाणत्वात् कथं सर्वथैव लक्षणानित्यत्वस्य मिथ्यात्वमुच्यत इत्याशङ्क्याह *एकस्येति* अविशेषादिति * लक्षणस्य सर्वत्रैकरूप्यादेकत्र तदनित्यत्वप्रत्ययस्य सत्यत्वे सर्वत्र सत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं लक्षणानित्यत्वस्यामिथ्यात्वं नास्तीति प्रसज्यत इत्यर्थः । एकदा नित्यत्वसम्बन्धेनान्यदाप्यनित्यत्वं लक्षणस्य व्यवह्रियते नित्यत्वोपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वादिति समवेत-

त्वस्यानित्यत्वव्यवहारेऽपि नात्मत्वादेरनित्यत्वमर्थ इति शङ्कते * एकदेति * एकदा घटत्वादे र्यदि समवेतत्वानुसन्धानकाले तदनित्यत्वसम्बन्धेन तस्य समवेतत्वस्य लक्षितस्यान्यदात्मत्वादिसमवेतत्वानुसन्धानेऽपि समवायस्यैकतया विद्यमानत्वात्तथात्वमनित्यत्वेन व्यवह्रियमाणत्वमित्यर्थः । अनित्यासु घटादिव्यक्तिषु घटत्वादेः समवेतत्वं तावदनित्यं ततोऽन्यदेव नित्यासु व्यक्तिषु समवेतत्वमात्मत्वादेर्व्यक्तीनां भेदात्तद्विशिष्टसमवेतत्वस्यापि भिन्नत्वादकिञ्चिदपेक्षस्य समवेतत्वमात्रस्य चानुपलक्ष्यत्वादेकमनुगतं वाच्यं तत्सिद्धौ तस्यैव लक्षणत्वोपपत्तेर्व्यर्थं लक्षणान्तरकरणमिति परिहरति * नेति *

इति सामान्यखण्डनम् ।

आगामिखण्डनं सामान्येन सङ्गमयति ।

२४ विशेषलक्षणखण्डनारम्भः ।

के चानेन लक्षणेन व्यवच्छिद्यन्ते । विशेषादय इति चेत् विशेषा एव के ऽभिधीयन्ते । तत्र नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्त्तन्त एव ये ते विशेषाइत्यलक्षणम् । आत्मत्वादिना व्यभिचारात् नित्यान्तरेऽसत्त्वाच्च न तत्सर्व्वत्र नित्ये वर्त्तते विशेषास्तु नैवं, वर्त्तन्तएवेति नियमादितिचेन्न । प्रतिविशेषमव्याप्त्याऽलक्षणत्वात् । यज्जातीय एवमिति लक्षणार्थ इति चेन्न । जातेरनङ्गीकारात् । जा-

तीयेत्यस्यापदत्त्वात् । उपाधिरेव तथा विवक्षित इति चेन्न । तस्येतरव्यावृत्तस्यावगतौ व्यर्थमिदं तदुपजीविलक्षणं अत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः इतरव्यावृत्तस्य वाऽनधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्तेः इतरव्यावृत्ततया तज्जातीयत्वत्वस्याप्रतीतेः ।

* के चेति * विशेषा इति * विशेषलक्षणमाशङ्क्य निरस्यति * तत्रेति * द्रव्येषु वर्तन्ते ये ते विशेषा इत्युक्ते सत्तासामान्ये समवाये च प्रसङ्गस्तदर्थमाह * द्रव्येष्वेवेति * तथापि गुणेषु क्रियायां च प्रसङ्गः तदर्थमाह * नित्येष्वेवेति * नित्येष्वेव वर्तन्ते ये ते विशेषा इत्युक्ते परमाणुत्वशब्दबुद्ध्यादौ प्रसङ्गः तदर्थं वर्तत एवेति सर्वनित्यद्रव्यवृत्तित्वमेवेति विवक्षितमतोणुत्वादिधर्मव्यवच्छेदः । यथाश्रुतं तावदतिव्यापकमितिहेतुमाह * आत्मेति * आत्माण्वादीनान्नित्यद्रव्यत्वात्तथैव वर्त्तमानत्वादेवात्मत्वाणुत्वादीनां विशेषत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । वर्तत एवेति विशेषणेनेदं परिहृतमिति शङ्कते * नित्यान्तर इति * नित्यद्रव्यानिष्ठात्यन्ताभावमात्राप्रतियोगित्वमेवेति विवक्षितत्वाद्विशेषव्यक्तिषु नास्ति सर्वविशेषाणामेकैकद्रव्यवृत्तितया सर्वनित्यद्रव्यवृत्तित्वाभावादित्यसम्भवेन परिहरति * नेति * सर्वनित्यद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिजातीयत्वं विवक्षितमतो न प्रत्येकमभावेपि लक्षणासिद्धिः सर्वविशेषाणान्तज्जातीयत्वादिति शङ्कते * यदिति * जा-

तिशब्दो मुख्यार्थः उतानुगतधर्ममात्रवचन इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति*नेति* सामान्यादित्रयस्य निःसामान्यत्वस्वीकारात् जातीयेत्यस्यापदत्वादमुख्यार्थत्वादित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते *उपाधिरिति * जात्यभाव उपाधिरेवैकजातीयत्वव्यवहारप्रवर्त्तक इत्यर्थः। अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिजनकत्वलक्षणो य उपाधिरुच्यते सकिन्द्रव्यादिभ्यो व्यावृत्तो विशेषमात्रनिष्ठतयाऽधिगत उत नेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *तस्येति* एकेनोपाधिना लक्षणप्रयोजनविशेषव्यवहारस्य सिद्धेर्व्यर्थं लक्षणमित्यर्थः। इतरव्यावृततयाऽधिगतोद्वितीयं प्रत्याह * अत इति * उपाधिनिरूपणाधीनलक्षणासिद्धिरित्यर्थः। कुत इत्यत आह *इतरेति* तस्यद्रव्यादिसाधारण्येनोपाधिविशेषपदप्रवृत्तौ निमितत्वायोगान्नहि साधारणेन निमित्तेन नैमित्तिकमसाधारणं भवति ततो विशेषणासिद्धिरित्यर्थः।

इतरव्यावृत्ततयाऽधिगतोपाधिरेव विशेषलक्षणमस्त्विति शङ्कते।

२५ विशेषलक्षणनिरासः।

भवतु स एवोपाधिर्लक्षणमिति चेन्न। तस्यानिरुक्तेः। यतोऽनित्यद्रव्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्योगिनां स विशेष-इति चेन्न। स्वरूपधर्म्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात्। अन्यथा कार्य्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु सा तेषां कुतः स्यात् तास्विव वैधर्म्यान्तरस्य नित्येष्वपि सम्भवात् विशेषवत्

विशेषाऽसम्भवेन लक्ष्यासिद्धिरिति ।

भवत्विति उपाधेस्त्वयाऽव्याप्यनिर्वचनात् कथं लक्षणं स्यादिति परिहरति * नेति * उपाधेर्निरुक्तिं पूर्ववादी शङ्कते * यत इति * समानलक्षणासु नित्य-द्रव्यव्यक्तिषु व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वमुपाधिरित्यर्थः । विमता व्यक्तिधीर्व्यावर्तकधर्मग्रहणनिबन्धना व्यावृत्तबुद्धित्वादस्मदादिव्यावृत्तबुद्धिवदित्यनुमानं मानमित्युक्तं भवति तत्सिद्धसाधनदूषितमिति परिहरति * नेति * स्वरूपभेदात् सुखादिलक्षणवैधर्म्याद्वाऽर्थ-क्रियासामर्थ्यभेदाद्वा पृथक्त्वगुणाद्वा व्यावृत्तबुद्धिसम्भवात् स्वरूपभेदादीनां विशेषत्वप्रसङ्गान्नायमुपाधिरित्यर्थः । स्वरूपभेदादीनां व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वमेव नास्ति कुतोऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह * अन्यथेति * कार्यद्रव्यगुणादिपदार्थानामन्त्यविशेषानङ्गीकारात्तेषां व्यावृत्तबुद्धिः स्वरूपभेदादिनिबन्धनैव सा कुतः स्यादित्यर्थः । नित्यद्रव्येषु विशेषातिरिक्तवैधर्म्याभावाद्विशेषनिबन्धनैव व्यावृत्तबुद्धिस्तत्रेत्यत आह * तास्विति * विपक्षबाधकानुकूलतर्कविरहाच्चाप्रयोजकत्वमभिप्रेत्याह * विशेषवदिति * यथा तव विशेषेषु विशेषान्तरमन्तरेणैव स्वरूपमात्रात् व्यावृत्तबुद्धिस्तथा नित्यद्रव्येष्वपि स्वरूपमात्रनिबन्धनतया व्यावृत्तबुद्ध्युपपत्तेर्लक्ष्यविशेषासिद्धिरित्यर्थः ।

सर्वलक्षणसाधारणभङ्गान्तरमाह ।

२६ विशेषस्य सर्वलक्षणसाधारणं दूषणम् ।

अपि च विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणादेर्भेदात्कथं तत्र

तत्रैव तैर्विशेषादिव्यवहारः क्रियतां नान्यत्र। सम्बन्धो नियामकइति चेन्न। सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरेण नियामकत्वेऽनवस्थापातात्। अन्यथा त्वनियमात्। तदनिरुक्तेश्च।

* अपि चेति * विशेषादिलक्षणन्ततो भिन्नमभिन्नं वा, यद्यभिन्नं तदा व्यवस्थापकत्वानुपपत्तिरात्माश्रयाद्भेदे च विशेषलक्षणेन विशेष एव व्यवहारः क्रियते न द्रव्यादौ द्रव्यलक्षणेनापि द्रव्य एव व्यवहारो नान्यत्रेति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः। विशेषलक्षणस्य विशेषेण द्रव्यादिभिश्च भिन्नत्वे विशेषाभावेऽपि विशेषेणैव सम्बन्धात्तद्व्यवहारस्यैव कारणत्वमिति शङ्कते * सम्बन्ध इति * सम्बन्धोपि विशेषव्यवहारं नियमयन् विशेषसम्बद्धो नियमयत्यसम्बद्धो वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *नेति* द्वितीयं प्रत्याह * अन्यथेति * तदसम्बद्धत्वतद्भिन्नत्वयोर विशेषान्नियामकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। सम्बन्धखण्डनं प्रस्तौति * तदिति * तदनिरुक्तेः-सम्बन्धानिरुक्तेरित्यर्थः।

इति विशेषखण्डनम्।

तदनिरुक्तिमेव व्यनक्ति।

२७ सम्बन्धखण्डनम्।

तथाहि कः सम्बन्धशब्दार्थः? समवायादय इति चेत्।

सत्यं किन्तु केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्यं प्रतिस्वं व्यावृत्तेन संयोगत्वादिनाऽन्येन वा । आद्येऽनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः अस्ति चासाविन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नादिप्रत्यक्षं नित्यप्राप्तिः समवाय इत्यादि । नद्वितीयः तस्यैकस्यासम्भवात् ।

* तथाहीति * सम्बन्धशब्दार्थं शङ्कते * समवायादीति * सम्बन्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पृच्छाम इत्याह * सत्यमिति * प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयितुं प्रश्नस्वरूपं दर्शयति * प्रतीति * स्वं स्वं प्रति व्यावृत्तं संयोगत्वसमवायत्वादि तेन सम्बन्धशब्दवाच्यत्वं संयोगादेरुतान्येनानुगतेनेत्यर्थः । प्रथममाक्षिपति *आद्य इति*संयोगत्वादेर्व्यावृत्तस्य प्रत्येकं मिलितस्य वाऽनुगतव्यवहारहेतुत्वानुपपत्तेर्व्यवहारानुगतिर्नस्यादित्यर्थः । माभूत्तर्ह्यनुगतिर्व्यवहारस्येत्यत आह *अस्तीति*षोढा सन्निकर्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्षं नित्यसन्निकर्षः समवाय इत्यादौ सर्वत्र विद्यत इत्यर्थः । द्वितीयमपवदति * नेति * संयोगादौ सर्वत्रानुगतैकरूपासम्भवादित्यर्थः ।

संयोगसमवाययोरतिप्रसक्तिनिवारकत्वं साधारणं रूपमिति शङ्कते ।

२८ नियामकत्वस्य सम्बन्धत्वखण्डनम् ।

नियामकत्वं तदिति चेन्न । स्वभावस्यापि भवता नियामकत्वाङ्गीकारात् । तथाविधः सोऽपि सम्बन्ध एव-

ति चेन्न । त्वया सर्वस्वभावनियन्तृताया अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वेन नियामकनिरुक्तिलभ्यसत्त्वादधिकांशासामर्थ्यापत्तेः । नियम्यस्य च स्वस्यानतिप्रसङ्गेन नियामकत्वत्राचोयुक्त्यनुपपत्तेः अतिप्रसक्तत्वेच तस्यैव नियामकत्त्वादतिप्रसक्तेन नियमायोगात् भूत्त्वा नियमकरणे च प्रागनियतत्त्वापत्तेः एवमन्येनापि जन्यनियमे, अन्यदपि हि यदि पूर्वं घटादिरूपेणानियतमेव घटादि करोति तदा पटाद्यपि तथा कुर्यात् ।

* नियामकत्वमिति * अन्यत्र सद्व्यवहारनियामकसत्तायाः स्वात्मनि सद्व्यवहारः स्वभावादित्यङ्गीकारादतिव्याप्तिरिति दूषयति *नेति* नियामकस्वभावोऽपि सम्बन्ध एव ततो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * तथाविध इति * परिहरति * नेति * स्वभावादेवैवमितिवदता त्वया सर्वभावस्वभावानां नियन्तृत्वमेष्टव्यं स्वभावत्वाविशेषादेवञ्च नियन्तृत्वं नियम्यापेक्षमिति तदपेक्षायां न स्वयमेव नियम्यन्तथा च स्वनियतिक्रियां प्रति स्वस्य नियामकत्वेन प्राक्सत्वं वाच्यं तच्च नियामकनिरुक्तिलभ्यं तथाच नियम्यनिरुक्तिलभ्यं नियतोत्तरसत्वमशक्यदर्शनं स्वयमेव स्वापेक्षया पूर्वमुत्तरं चेति व्याघातान्न चान्यस्य नियम्यत्वं नियमनमूलसम्बन्धस्याव्याप्यनिरुक्तेरित्यर्थः । नियम्यनियामकयोरभेदपक्षेऽनतिप्रसक्तं नियम्यतेऽतिप्रसक्तं वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *नि-

यम्यस्येति* अतिप्रसक्तिनिषेधकत्वं नियामकत्वं तदेव निषिद्धे कः प्रतिषेध इति न्यायेनानतिप्रसक्तनियामकत्वमनुपपन्नमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति *अतीति* नियामकत्ववाचोयुक्त्यनुपपत्तेरित्यनुषङ्गः। तत्र हेतुमाह *अतीति* स्वयमनतिप्रसक्तोऽन्यातिप्रसक्तिं वारयति स्वयमव्यवस्थितस्य कथं व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः। नियम्याकारस्य कार्यत्वात्तद्भिन्नश्चेन्नियामकः सोऽपि कार्य इत्युक्तं स्यादेवंच स उत्पद्य नियमयति उतानुत्पद्येति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *भूत्वेति* भूत्वा नियमनपक्षे नियामकोत्पत्तेः प्राङ्नियम्यरूपमनियतमेव स्यादनियतनियामकत्वे घटमपि पटीकुर्यादित्यर्थः। नियम्यान्नियामकस्य भिन्नत्वान्नायं दोष इत्यत आह *एवमिति* अन्यदपि नियामकं स्वनियमनात्प्राग्घटादिरूपेणानियतं तथा नियमयति किंवा नियतमात्रे पटमपि घटीकुर्यान्नियतानियमनस्य वैयर्थ्यात् द्वितीयोपि नानवद्य इत्यर्थः।

कार्यं तु घटाद्यात्मना सदा नियतमेव तस्य तु कालविशेषसम्बन्धोऽनियतस्तस्मिन्नियामकस्य व्यापारो न घटादित्व इति शङ्कते।

२९ कारणस्य कालयोगं प्रतिनियामकत्वमितिशङ्कानिरासः।

न घटादित्वे नियन्तृत्वमन्यस्य किन्तु घटादेःकालविशेषयोग इति चेन्न। यदि नासौ घटादिकालविशेषयोगिता नियतमिष्यते तदा पटादिकालविशेषयोगमपि तथा कुर्य्यात्। तस्मात्—

यदि कुर्यादसत्कालानियतं नियतं परः ।
तत्स्यादतिप्रसक्तत्वमन्यथा चानियन्तृतेति ॥४॥

* नेति * तत्रापि वाच्यमसौ कालविशेषयोगो-नियतोऽनियतो वेति, न प्रथमो वैयर्थ्यात् द्वितीये चातिप्रसक्तिरिति दूषयति * नेति * अनियताऽसौ कालविशेषयोगिता यदीष्यते तदा पटादिकालविशेषयोगमपि घटादिगतं कुर्यादविशेषादित्यर्थः। उक्तार्थे श्लोकं रचयति * तस्मादिति * परोऽन्यो हेतुरसत्कार्यं कालानियतं नसत्कालनियतं च कुर्याद्यदि तर्हि स्यादतिप्रसक्तत्वं पटमपि घटं कुर्यात्पटकालयोगिनमपि घटं कुर्यादन्यथा कार्यस्य पूर्वमेव सत्वे कालनियतत्वे च कारणस्यानियामकत्वं तस्मात्कारणाधीनः कार्यलाभ इत्ययुक्तमित्यर्थः ।

खण्डनान्तरमाह ।

३० खण्डनान्तरम् ।

कार्य्यकारणयोः कालभेदान्नियम्यानियामकत्वोपगमे उत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वनियमः किन्नस्यादित्यत्रिनिगम्यत्वापत्तिः ।

प्राचोत्तरस्य नियमे प्राच एव न तेन किम् ।
अनाद्यनन्तयोर्नैवं विनिगन्ता प्रवाहयोरिति ॥५॥

भूत्वा च करणे व्याघातात् । सम्बन्धिनश्चाधारत्वात् सम्बन्धस्याधेयत्वात् तस्यैव तदाधारत्वानुप-

पत्तेः । नहि सुशिक्षितोऽपि नटबटुः स्वस्कन्धमारुह्य नृत्यति । नाप्यन्यस्यासौ सम्बन्धस्त्वयैव तथाऽनभ्युपगमात् । स्वभावादेवायमीदृश इति हि स्वभाववादः तत्र परस्य नियमनाभावात् कथं परः सम्बन्धी सङ्गच्छते ।

कार्येति कार्यकारणयोरेककालत्वे नियतप्राक्सत्त्वलक्षणकारणत्वायोगात्कालभेदोऽभ्युपेयस्तथाच पूर्वः पूर्व एव उत्तरोत्तरस्य नियामक इति कस्मादुत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वस्य नियम्यत्वमेव स्याद्भिन्नकालत्वाविशेषात्प्रमाणाभावस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यनिश्चयादसिद्धिरित्यर्थः। उक्तमर्थं श्लोकेनाह*प्राचेति*प्राचा पूर्वेण कारणेनोत्तरस्य नियमः क्रियते चेदुत्तरेण कार्येण च कारणस्यैव नियम इति कुतो नाभ्युपेयं कालभेदेपि यद्यदपेक्षया पूर्वभावि तत्तस्य नियामकमित्यत आह *अनादीति* कार्यकारणप्रवाहयोराद्यन्तरहितत्वेन कालभेदाभावेन पूर्वोत्तरत्वेनापि नियम्यनियामकभावे निश्चायकानुपपत्तिरित्यर्थः । अनुत्पद्य नियामकत्वपक्षं दूषयति * अभूत्वेति * क्रियां प्रति कारणत्वेन सत्वाङ्गीकारादभूत्वेत्युक्तत्वेनासत्वाङ्गीकारादेकस्मिन् धर्मिणि सत्वासत्वसमुच्चयाद्व्याघात इत्यर्थः । स्वभाव एव सर्व इति पक्षे सम्बन्धिं स्वयमेव उतान्यादिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *सम्बन्धीति*सम्बन्धाश्रयः सम्बन्धीत्येतदस्तु सम्बन्धोपि तादृग्रूप एव किं नेत्यत आह * सम्बन्धेति * सम्बन्धिसम्बन्धयोराधाराधेयभावेपि तयोरेकत्वं किं न स्यादित्यत आह *तस्येति*आश्रयाश्र-

यिभावस्य भेदगर्भत्वादन्यथा स्ववृत्त्यापातादित्यर्थः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *नहीति* अन्यदेव सम्बन्धीति द्वितीयमपवदति * नापीति * कुत इत्यत आह *त्वयेति* अनभ्युपगममेव दर्शयितुं स्वभाववादस्वरूपं दर्शयति * स्वेति * स्वभाववादस्य स्वव्यतिरिक्तकारणनैरपेक्ष्यस्य कारणमात्रनैरपेक्ष्यस्य वा स्वीकारान्न सम्बन्धि कारणान्तरमस्तीत्यर्थः। किं च स्वभावः स्वनियामकतया सम्बन्धश्चेत्यतः परस्य नियमनासम्भवात् स्वनियमनेनैव सर्वस्योपक्षयात्कथं पर इति सम्बन्धी घटेतातोऽस्यानेन सम्बन्ध इति व्यवहारोऽपि तव न स्यात्स्वभाववादिन इत्याह * तत्रेति *

खण्डनान्तरं दर्शयितुं स्थलशुद्धिं विधत्ते।

३१ सम्बन्धत्वस्य भावरूपत्वेऽभावरूपत्वेचानुपपत्तिः।

यच्च किञ्चित्सम्बन्धत्वमभिधीयते तत्समवायेऽपि स्वीकार्य्यं, नच समवायाधारत्वं द्रव्यादिषट्कस्य सम्भवति। नचोपाधिभावात् स्यात्। संयोगसमवायासम्भवात्। स्वभावसम्बन्धस्य च निरस्तत्वात्। नचासावभावोऽपि प्रतिषेध्यप्रतियोगिभावभेदाभिधानप्रसङ्गात्। सप्तपदार्थीपरिसमाप्तञ्च जगत् परस्परविरोधेन तल्लक्षणव्यवस्थापनादिति। यदपि नियम्यात् भिन्नं नियामकं तदपि कथं तदेव नियमयति नान्यदिति। तदाधारत्वादितिचेत्।

यद्येति सम्बन्धत्वाधिकरणस्यैव सम्बन्धत्वात् समवायस्य सम्बन्धत्वसिद्धये तदधिकरणत्वं स्वीकार्यमितिभावः । स्वीक्रियतां तर्हि समवायेपि तदित्याशङ्क्य तद्भावरूपमभावरूपं वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नचेति * भावरूपस्य तस्य द्रव्याद्यनन्तर्भावे पदार्थातिरेकः अन्तर्भावे समवायवृत्तित्वानुपपत्तिः । समवायस्य स्वयं द्रव्याश्रितत्वेन द्रव्यादेस्तदाश्रयत्वाभावादित्यर्थः । नित्यः सम्बन्धः समवाय इति लक्षणोपाधिवत्सम्बन्धिपारतन्त्र्यं नामोपाधिःसम्बन्धत्वं समवायेपि सम्भवति उपाधिर्धर्म्मएव द्रव्यादिभ्योनार्थान्तरामित्याशङ्क्याह * न चेति * कुत इत्यत आह *तदिति* असम्बद्धस्योपाधित्वेऽतिप्रसङ्गादुपाधिसम्बन्धः समवायेऽपि वाच्यो नच संयोगः सम्भवति द्रव्यमात्रवृत्तित्वात्तस्य नापि समवाय एव स्ववृत्तित्वापाताद्भेदेऽनवस्थानादित्यर्थः । संयोगादिसम्बन्धाभावेपि समवायस्य स्वभाव एव सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह * स्वेति * सम्बन्धत्वमभावरूपं इति द्वितीयमाक्षिपति * नचेति * हेतुमाह * प्रतीति * सम्बन्धत्वस्याभावत्वे तत्प्रतियोगी धर्म्मी च भावरूपो वक्तव्यः । नच द्रव्यादिपञ्चकप्रतियोगिकाभावः सम्बन्धत्वं, भूतलादौ तदभावेपि सम्बन्धत्वव्यवहाराभावादतः प्रतिषेधमर्हतीति प्रतिषेध्यो धर्मी तस्य प्रतियोगिनश्चानिरूपणादित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्रव्यादिपदार्थषट्कात् व्यतिरिक्तमेव सम्बन्धत्वं तथाभावाच्च को दोष इत्यत आह * सप्तेति *

भावपदार्थाः षडेकोऽभाव इति सप्तपदार्थात्मकं जगत्त्वयोपगम्यत इत्यर्थः । तदेव कुत इत्यत आह * परस्परेति * परस्परविरुद्धयोरेकनिषेधेऽन्यतरविधिध्रौव्यन्यायेनेत्यर्थः । पूर्वं सम्बन्धो नियामक इति शङ्किते सम्बन्धत्वं दुर्निरूपमित्युक्तं भवतु वा संबन्धत्वं सुनिरूपं तथाऽपि नियम्यात् लक्षणात् भिन्नं कथं नियामकं स्यादित्याह * यदिति * नियम्यादन्यस्माच्च भेदाविशेषेपि तदाधारः सम्बन्धः तदेव नियमयति नान्यदिति शङ्कते * तदिति *

इति सम्बन्धखण्डनम् ।

किमिदमाधारत्वं यत्रेति प्रत्ययविषयत्वमुत, इहेतिप्रत्ययविषयत्वमुत, समवायित्वमिति विकल्पयन्नाह।

३२ आधारत्वखण्डनम् ।

कः पुनराधारार्थः । यत्र स्थीयते तदिति चेन्न । यत्रेति सप्तम्यर्थस्यापि विवेचनीयत्वात् । इहेति प्रत्ययविषय इति चेन्न । तत्रेति प्रत्ययविषयस्यानाधारत्वप्रसङ्गात् । किञ्च प्रत्ययविशेषावगमो विषयविशेषावगमात् । विषयविशेषावगमश्च प्रत्ययविशेषावगमादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः । समवायीति चेत् । शशे शृङ्गाभावः कुण्डे बदरमित्याद्यव्याप्तेः । गौणस्तत्र प्रयोग इति चेत् । नैतावन्मात्रं प्रत्ययश्च भ्रान्त इत्यपि वक्तव्यमवशिष्यते भवतः । ओमितिचेत् । अथ विपरीतमेव कुतो न-

स्यात् । शशे विषाणं नास्तीति च यदि विशेषाणाभावा-धिकरणत्वप्रतीतिर्भ्रान्ता शृङ्गस्य तर्हि शशोऽधिकरणं स्यात् । भावाभावयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यवसायित्वेनाभ्युपगमात् ।

* क इति * प्रथमकल्पं शङ्कते * यत्रेति * सप्तमीप्रयोगात्सप्तम्या आधारार्थत्वादाधारस्याव्याप्यनिरूपणादसिद्धिर्लक्षणस्येति परिहरति * नेति * द्वितीयं शङ्कते *इहेति* यत्र घटे शौक्ल्यमित्यत्र घटस्यानाधारत्वप्रसङ्ग इहेति प्रत्ययाविषयत्वादिति परिहरति * नेति * विषयेणाधारेण प्रत्ययनिरूपणात्प्रत्ययेन च विषयनिरूपणादन्योन्याश्रय · इत्याह * किञ्चेति* तृतीयं शङ्कते *समेति* अव्याप्त्या दूषयति * नेति * कुण्डबदरयोः संयोगादभावस्य धर्मिविशेषणत्वात्समवायाभावात्समवायिलक्षणन्तदधिकरणेऽव्याप्तमित्यर्थः । शशादौ सप्तम्यन्तशब्दस्य गौणत्वेनालक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिरिति शङ्कते * गौण इति * आधारप्रत्ययस्य तदालम्बनस्य यथार्थत्वे तत्प्रयोगस्य गौणत्वायोगात्प्रत्ययस्यापि भ्रान्तत्वं वक्तव्यं तदपि नोक्तमिति न्यूनत्वमिति परिहरति * नेति * प्रत्ययोपि भ्रान्त· एवेति शङ्कते *अमिति* शशादावाधारप्रत्ययः प्रमा तत्प्रयोगश्च मुख्य एव पटे शौक्ल्यमित्यादौ तत्प्रत्ययो भ्रान्तस्तत्प्रयोगोपि गौण इति विपरीतं किं न स्यान्न्यायसाम्यादिति परिहरति * अथेति * अथशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । शृङ्गाभावं

प्रत्यधिकरणत्वं शशस्यावास्तवं चेत् शृङ्गाधिकरणत्वं तर्हि वस्तु स्याद्भावाभावयोरेकतरविरहे अन्यतरस्वीकारनियमादिति दूषणान्तरमाह * शश इति *

द्विविधं प्रतिबन्धकत्वं कार्योत्पादविरोधित्वं पतननिवारकत्वं चेति तत्र यत्पतनप्रतिबन्धकत्वं तदधिकरणत्वमिति शङ्कते ।

३३ आधारत्वस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

पतनप्रतिबन्धकमधिकरणमिति चेन्न । अवयविनं गुणादिकञ्च प्रति तदभावात् । अव्यवहिताधःस्थितमिति चेन्न । गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधःस्थितत्वे प्रमाणाभावात् । अविशेषेण वाऽवयविगुणादीनामवयवाधारत्वप्रसङ्गात् । ऊर्द्धस्थितस्य संयोगिनः संयोगं प्रति च तदभावात् । सूत्रालम्बितद्रव्यादौ बहुलं व्यभिचारात् ।

* पतनेति * घटादयोऽवयविन आरम्भकावयवाश्रितास्तथापि पतमाना दृश्यन्तेऽतः सहैव पततामवयवानां तदाश्रयत्वं न स्याद्गुणकर्मादीनां पतनक्रियाभावादेव तत्प्रतिबन्धकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति गुणाद्याश्रयत्वं द्रव्यस्य न स्यादिति दूषयति * नेति * प्रकारान्तरेणाधिकरणलक्षणं शङ्कते *अव्यवहितेति* घटरूपादीनां भूतलाधिकरणत्वं निवारयत्यव्यवहितेति। उपरिस्थितपटाद्याश्रयत्वमधोविशेषणान्निवारयति।गुणापेक्षया गुणवतो द्रव्यस्य गुणत्वकर्मत्वापेक्षया गुणादेश्चाधः स्थितत्वे प्रमाणाभावःप्रत्युत सहप्रवृत्तित्वात्

गुणादेः सहवृत्तिरेवातो द्रव्यादेर्गुणाद्यधिकरणत्वं न स्यादिति दूषयति * नेति * न केवलमव्याप्तिरतिव्याप्तिरपीत्याह *अविशेषेणेति* अवयविघटाश्रया ये गुणादयस्तान्प्रत्यवयविवदवयवस्याव्यवहिताधःस्थितत्वादधिकरणत्वप्रसङ्गः । नचावयविव्यवहिता इति वाच्यम् । तस्योपरिभावे नीरूपत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरमाह *ऊर्ध्वेति* घटभूतलयोः संयोगे घटस्यानाधारत्वप्रसङ्गस्तस्याधःस्थित्यभावादित्यर्थः । यस्मिन्दण्डादौ द्रव्यं सूत्रेणालम्बते तदालम्बितद्रव्याद्यपि सूत्रादेरूर्द्धत्वात्तदधिकरणं न स्यादिति लक्ष्यव्यभिचारो लक्षणस्य दृश्यत इत्याह * सूत्रेति *

यद्युदीरितरीत्याऽधिकरणपदार्थ एको न लभ्यते तर्ह्यन्य एवास्तु यथैकस्यैवाक्षशब्दस्य विभीतकविदेवनेन्द्रियाण्यनेके ऽर्थास्तद्वदिति शङ्कते ।

३४ अधिकरणशब्दस्य नानार्थत्वेऽपि दोषः ।

यद्येकोऽधिकरणार्थो नोपपद्यते तर्ह्यक्षशब्दार्थवद्भिन्न एवास्त्विति चेत् । आश्रयासिद्ध्यादेर्भेदप्रसङ्गात् । सोऽपि स्वीकार्य्य इति चेन्न । असिद्ध्यादित्रिधापरिगणनस्य व्यवहारतोऽन्यथाभावप्रसङ्गात् । क्वचिदाश्रयस्य समवायित्वात् क्वचिच्चाभावं समवायञ्च हेतुं प्रति तदसम्भवात् । एकस्य च तेषामुपसङ्ग्राहकस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।

* यदीति * आश्रयासिद्धेरधिकरणासिद्धेश्चैकत्वेनेष्टाया भेदप्रसङ्गो विशेषणाश्रयपदार्थभेदाद्वि-

शेषणभेदे च दण्डिकुण्डल्यादिविशिष्टभेददर्शनादिति परिहरति * नेति * इष्ट एवायं प्रसङ्गोऽश्वादिवदधिकरणासिध्यादेर्भेदस्वीकारादिति शङ्कते *सोऽपीति* असिद्धो द्वादशविध इत्यसिद्धभेदपरिगणनप्रकारो न्यायशास्त्रसिद्धान्तस्तद्व्यवहाराऽन्यथाभावप्रसङ्गादिति दूषयति * नेति * विधा—प्रकारः। सिद्ध्यभावरूपाया असिद्धेः प्रतियोगिभेदेन भेदं दर्शयितुमधिकरणभेदमाह * क्वचिदिति * विमतं द्रव्यं गुणाश्रयत्वादित्यत्र हेतुं प्रति समवायित्वमाश्रयत्वं शब्दो नित्यः अकृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वाभावं प्रति पृथिव्यबादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वसमवायित्वादित्यत्र समवायहेतुं प्रति चाश्रयत्वं समवायित्वं न सम्भवति अभावसमवाययोः समवायाभावादतो विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध आश्रयार्थस्तत्रेत्यर्थः। सर्वएते भावाः केन चिदुपाधिनैकीकृत्य परिगण्यन्ते तदानुगुण्येन व्यवहार इत्याशङ्क्य न तेष्वनुगतोपसङ्ग्राहकाऽदर्शनादित्याह * एकस्य चेति *

आश्रयार्थभेदेनासिद्धिभेदः स्यादिति यदुक्तं तदस्त्वेवेति शङ्कते।

३५ अधिकरणशब्दस्य नानार्थत्व इष्टापत्ति निरासः।

बहव एवाश्रयशब्दार्थाः आश्रयासिद्ध्यादयोऽपि पृथक्पृथगेवबहवः असिद्धभेदपरिगणनग्रन्थोऽप्यन्यथाकारं बोद्धव्यो बाधदर्शनादिति चेन्न। तथापीह कुण्डे बदरमित्यत्र क आधारार्थ इति वक्तव्यं न तावत्पतनप्रतिबन्धकत्वं

सहैव कुण्डेन पतति बदरे तदसम्भवात् । नापि संयोगित्वं वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । संयोगित्वे सत्यधःस्थितत्वं तत्राधिकरणार्थ इति चेन्न । तस्मिन् सत्यप्यन्यत्र चरणतलमिलितधूलीपटलादावधिकरणप्रतीत्यनुपपत्त्या प्रत्युत चरणतले धूलीत्येव प्रतीत्याऽऽधारत्त्वप्रतीतौ व्यभिचारित्त्वेन प्रकृतेऽपि तथास्वीकाराऽनुपपत्तेः । न सार्वत्रिकोऽयमाधारार्थः किन्तु क्वाचित्को नानारूपाधारत्त्ववादिपक्ष इति चेन्न । भवत्वन्यत्रान्यस्याधारार्थत्त्वं तस्य त्वाधारार्थत्त्वं नोपपद्यतेऽनाधारप्रतीतिविषयेऽपि सत्त्वादित्युक्तेः। आधेयापेक्षया महत्परिमाणत्त्वे सतीति चेन्न। करतलस्थिततूलराश्यादौ तदसम्भवात् अन्यस्य च वक्तुं तत्राधारार्थस्याशक्यत्त्वात् ।

* बहव इति * तर्ह्यसिद्धेयत्तापरिगणनग्रन्थो विरुध्यत इत्यत आह * असिद्धीति * अन्यथाकारमन्यथाकृत्त्वा। सति मुख्यार्थाविरोधेऽनुपचारग्रहणस्य न्याय्यत्त्वादिति हेतुमाह * बाधेति * अक्षादिशब्दानामनन्यथासिद्धशिष्टप्रयोगादगतिका गतिरनेकार्थताऽऽश्रीयते न तथाऽऽश्रयशब्दस्यानेकार्थत्त्वे किञ्चिन्मानमस्ति येन शक्तिगौरवमङ्गीकृत्यापि बह्वर्थत्त्वं स्वीकार्यमिति परिहरति * नेति * किञ्च यद्यनेकार्थत्त्वं तर्ह्येकं प्रसिद्धलौकिकोदाहरणं किं चित् लक्षणेन योजयित्वाऽन्यदप्येवमिति ; वाच्यमन्यथै-

कासिद्ध्याऽनेकार्थत्वासिद्धेरित्यभिप्रेत्याह * तथाऽपीति * पतनप्रतिबन्धकत्वमेव तत्राधारार्थ इत्यत आह * नेति * यत्र कुण्डं बदरं च सहपतति तदव्याप्तिरिति हेतुमाह * सहेति * संयोगित्वं तत्राधारत्वमस्त्वित्यत आह * नापीति * संयोगित्वाविशेषाद्बदरस्यैवाधिकरणत्वं किं न स्यादित्यर्थः। अधःस्थितत्वविशेषितसंयोगित्वमधिकरणत्वं न तद्बदरस्यास्तीति शङ्कते * संयोगीति * एकत्र शाबलेये गोत्वव्यवहारनिदानं यद्गोत्वं तदेवान्यत्रापि दृष्टं तथेहापि संयोगित्वे सत्यधःस्थितत्वं अन्यत्र यादृशव्यवहारप्रयोजकं दृष्टं तादृशस्यैवात्र प्रयोजकत्वं वाच्यमिति परिहरति * नेति * आर्द्रपादे यथा धूलिपटलस्याधःस्थितसंयोगिनोऽपि पादं प्रत्यधिकरणप्रमित्यभावः प्रत्युत पादाश्रितो धूलिपटल इति विपरीतनिश्चयः तत्सामान्यादिहापि तथात्वं स्वीकर्तुं युक्तमित्याशयः। मत्पक्ष आधारत्वस्यानेकार्थत्वादन्यत्रान्य एवाधारोऽस्तु तथा प्रकृते चाऽयमेमाधारो भवति क्वाचित्कस्याधारस्यैवाभिधानादिति शङ्कते * नेति * अनतिप्रसक्तस्यैव प्रयोजकत्वादतिप्रसक्तं न तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्यादिति परिहरति * नेति * आधेयापेक्षया महत्त्वे संयोगित्वे च सत्यधःस्थितमधिकरणं विवक्षितं बदरस्य कुण्डापेक्षयाऽल्पत्वान्नाधारत्वप्रसङ्ग इति शङ्कते * आधेयेति * अव्याप्त्यैवैतद्दूषयति * नेति * करतले यदा तूलराशिः छत्रं वा तिष्ठति तदा तदपेक्षया

महत्त्वं करस्य नास्तीति तदव्याप्तिरित्यर्थः । तत्राऽन्य एवाधारार्थः प्रतिवस्त्वधिकरणार्थभेदस्वीकारादित्यत आह * अन्यथेति *

संयोगित्वे सत्यधःस्थितत्वमाधारत्वमिति लक्षणमव्याप्त्या निरस्य सम्प्रत्यधःशब्दार्थानिरूपणाद्विशेषणासिद्धं लक्षणमित्याह ।

३६ अधःशब्दार्थानिरूपणाल्लक्षणासिद्धिः।

अधःशब्दार्थस्य च वक्तुमशक्यत्वात् । पतनाभिमुखदिग्स्थितत्वमिति चेन्न । पतनार्थस्य गमनाधिकस्याधःशब्दार्थव्यतिरेकेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अत एवाधःशब्दार्थस्य दुर्वचत्वमधिगम्याद्वैतवादिना गुरुणा शिष्याय खण्डनमुपाचक्षाणेन भगवता पराशरेणाभिहितम्—"अधः शब्दनिगद्यं किं किञ्चोर्ध्वमभिधीयते" ।

* अध इति * अधःशब्दार्थनिर्वचनं शङ्कते * पतनेति * यन्मुखं पतत्यतति तदभिमुखी या दिक्साऽधःशब्दार्थः तस्यामवस्थितत्वमधःस्थितत्वमित्यर्थः । अधोगमनं हि पतनं ततोऽधःशब्दार्थसिद्धौ पतनसिद्धिः सजातीयगमनान्तरव्यावृत्त्या पतनसिद्धौ तदभिमुखदिग्रूपाधःशब्दार्थसिद्धिरिति इतरेतराश्रय इति परिहरति * नेति * गमनाधिकस्येति गमनविशेषस्येत्यर्थः । अधःशब्दार्थानिर्वक्तव्यत्वं पराशरेणाप्युक्तमित्याह * अतइति * ऋभुणाऽद्वैतवादिना शिष्याय निदाघाय यत्खण्डनमुपदिष्टं तदाचक्षाणे-

नेति सम्बन्धः । वर्त्तनप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं प्रणेतृविशेषणं द्रष्टव्यम् ।

प्रकारान्तरेणाधः शब्दार्थं शङ्कते ।

३७ अधःशब्दार्थनिरुक्तिः प्रकारान्तरेण ।

पृथिव्यभिमुखी दिगधःशब्दार्थ इति चेन्न । ऊर्ध्वशब्दार्थस्यापि पृथिव्यभिमुखत्वसम्भवात् । यदपेक्षया पृथिव्यभिमुखी या दिक् तदपेक्षया साऽध इति चेन्न । यदपेक्षयेति किं यमवधीकृत्येति विवक्षितम्, उत यदीयाभिमुख्यव्यवस्थितेति । आद्ये पृथिव्यूर्ध्वस्थितं पदार्थमवधीकृत्य योर्ध्वा दिगिति भवद्भिर्व्यवह्रियते सापि पृथिव्यभिमुखी भवतीति साप्यधः स्यात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । यस्यां दिशि क्रियया पृथ्वी सन्निहिता भवति सा दिगध इति चेन्न । कूपादौ मध्यगतस्य तिर्यग्दाल्यमानस्य क्रिया पतनं स्यात् तद्व्याक्रान्ता च तिर्यग्दिगधः स्यात् । पृथिवीमवधीकृत्य यं चान्यं पदार्थं अवधीकृत्य यो मध्य इति देशो व्यवह्रियते स पृथिव्यतिरिक्तदवध्यपेक्षया ऽध इति चेन्न । पृथिव्यामेव तद्व्यवहारापत्तेः । पृथिवीं, पदार्थान्तरञ्चापेक्ष्य मध्यत्वस्य विवक्षितस्याधःशब्दार्थप्रदर्शनमन्तरेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् । पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वं परापेक्षया चाधः तत्त-

योर्मध्यमित्येवं निरुच्यते मध्यत्वम् अन्यथा तिर्य्यगपि प्रसङ्गात् । तद्यथा-पृथिव्यपेक्षया पूर्वमपरापेक्षया च पश्चिमं तयोर्म्मध्यमुच्यते प्रतीपादिगवस्थितयोः परस्परापेक्षया प्रतीपदिक्सङ्करे मध्यव्यवहारात् ।

* पृथिवीति * पृथिव्युपरिस्थितघटादेरधो या दिक् भवति सा पृथिव्यभिमुख्यधःशब्दार्थ इत्यर्थः । एकैकस्मादूर्ध्वदेशात्परः परः ऊर्द्धदेशो भवतीति कृत्वोर्द्धदेशोऽप्यूर्ध्वदेशान्तरापेक्षया पृथिव्यभिमुखो भवतीत्यतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते * यदिति * यदुपाधिमपेक्ष्य या दिक् पृथिव्यभिमुखी भवति सा दिक्तदपेक्षयाऽधःशब्दार्थोनचैवमतिव्याप्तिः पूर्वपूर्वदिश उत्तरोत्तरापेक्षयाऽधोरूपत्वस्वीकारादित्यर्थः । दूषणोक्तिविभागप्रज्ञानाय विकल्पयति * नेति * यत्सम्बन्धाभिमुख्यं यदीयाभिमुख्यं तस्मिन्व्यवस्थितत्वं यदपेक्षेत्यर्थः । अपेक्षाबुद्धिजन्यपदार्थे सर्वत्र प्रायेणापेक्ष्यमाणस्यावधित्वदर्शनादिहापि यदपेक्षेति यमवधिं कृत्वेति प्रथमकल्प एवास्त्वित्यत आह * आद्य इति * पृथिव्या उपरि यो घटादिस्तिष्ठति तमपेक्ष्य यापि दिगूर्ध्वमिति भवद्भिः सङ्केत्यते सापि तदुपरितनान्तरापेक्षया पृथिव्यभिमुखी भवतीत्यतिप्रसक्तिरेवेत्यर्थः । प्रथमकल्पोक्तातिव्याप्तिं द्वितीयेऽप्यतिदिशति *अत इति* सूर्यचन्द्रध्रुवादिमण्डलानां पूर्व-

पूर्वापेक्षयोर्ध्वस्थितत्वव्यवहारगोचराणामपि परस्प-राभिमुख्यावस्थितत्वादधस्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्यव-हिताया दिशो व्यवच्छेदार्थं सन्निहितेतिविशेषणं श-ङ्कते *यस्यामिति* क्रियावत्पदार्थं प्रति यस्यां दिशि पृथिवी सन्निहिता भवति सा दिगधः शब्दार्थ इत्य-र्थः । अनिष्टापादनेन दूषयति *नेति* कूपादौ दंडा-ग्रे पाषाणं सूत्रेणावलम्ब्यावस्थाप्यते तदाऽसौ पाषा-णो डोलायमानो भवति तदाश्रिता या तिर्यग्गमनरूपा क्रिया क्रियावन्तं प्रति क्रिया वा पृथिवीसन्नि-धिहेतुत्वात्पतनं स्यादित्यर्थः । एवमनिष्टमुक्त्वा लक्ष-णस्य दूषणमाह *तदिति* तिर्यग्गत्याक्रान्ता या तिर्यक् दिगधः स्यादित्यतिव्याप्तिरितियावत् । पृथिवी-मेकमवधिं स्वीकृत्यापरं चोपरि पतत् पक्षिणमव-धीकृत्य तदुभयापेक्षया यो देशो मध्यो भवति स पृ-थिव्यतिरिक्तावध्यपेक्षतयाऽधः शब्दार्थ इति शङ्कते *पृ-थिवीमिति* भूमौ निखातनिध्यादेः पृथिव्यपेक्षयाऽधः स्थितत्वात्तद्भागस्याधस्त्वमस्ति नच तत्र पृथिव्यतिरि-क्तावध्यपेक्षास्तीत्यव्याप्तिरिति परिहरति *नेति* मध्य-त्वविशेषणासिध्या लक्षणस्यासम्भवमाह *पृथि-वीमिति* उपरि पतत्पक्षिणोऽधः पृथिव्या यदूर्ध्वं त-न्मध्यं वक्तव्यमिति अधस्त्वेन मध्यत्वनिरूपणं म-ध्येन चाधोनिरूपणमितीतरेतराश्रय इत्यर्थः । इतरे-तराश्रयप्रकटनाय मध्यस्वरूपं दर्शयति *पृथिवीति* विपक्षे बाधमभिधत्ते *अन्यथेति* ऊर्ध्वत्वाधस्त्वाभ्यां निरूपणव्यतिरेकेण केवलद्वयापेक्षया मध्यत्वनिरूपणे

सति पृथिवीतरापेक्षया तिर्यग्दिश्यपि सम्भवादति-प्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रसङ्गमेव स्पष्टयति * तदिति * उर्द्ध्वं पृथिवीभागावस्थितप्राङ्मुखपुरुषपेक्षया पूर्वं ततः किञ्चित् दूरे वृक्षमूलावष्टब्धपुरुषापेक्षया च पश्चिमं तदेव पुनस्तत्पुरुषद्वयापेक्षया मध्यमुच्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह * प्रतीपेति * प्रतीपयोर्विरुद्धयो-र्दिशोरवस्थितौ यौ पदार्थौ तयोः परस्परापेक्षया परस्परयोर्दिशोः सङ्करे मध्यव्यवहारदर्शनात्तिर्यगप्यधः स्यादित्यर्थः । यत्रैकस्य पूर्वबुद्धिस्तत्राप्यपरस्य पश्चिमा बुद्धिरिति सङ्कर इत्यर्थः ।

एवमधस्त्वानिरूपणेनाधःस्थितत्वे सति संयोगि-त्वमाधारत्वं न भवति चेदन्य एवाधारार्थो भवत्विति शङ्कते ।

३८ आधारार्थस्यान्यस्यानिरुक्तिः ।

अथान्यः कश्चिदाधारार्थोऽस्तु प्रतीतिसिद्धत्वात्प्रतीते-श्चैवमनन्योपपाद्यत्वात् । मैवम् । तदनित्यं वा स्यात् नित्यं वा । नाद्यः तदभावे आधारप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् गोत्वादिनि-त्यत्वन्यायसाम्येऽपि अस्यानित्यत्वे तेषामप्यनित्यत्वापा-ताच्च । नापि द्वितीयः तादृशमप्यनुगतमननुगतं वा स्यात् । द्वितीयेऽनुगताधारप्रतीत्यसम्भवः सङ्केतग्रहाशक्यत्वञ्च । प्रथमे सामान्यवदाश्रयापरित्यागि वा स्यात् तत्त्यागि वा । आद्ये यदेव तदाधारतया प्रतीतं तत्तदाधेयं न स्यात् । द्वि-

तीयेऽपि च यदि नियामकमन्तरेण तदस्त्राश्रयं भजति त्य-
जति च तदा नियमानुपपत्त्या सर्वदा तद्भजनत्यजनोचि-
तप्रत्ययव्यवहारप्रसङ्गः ।

* अथेति * हेतुमाह * प्रतीति * कुण्डाधारं बदरमित्यादिप्रतीतिसिद्धत्वात्तदपलापोऽनुभवविरुद्ध इत्यर्थः । एवंविधप्रतीतिरेव नास्तीत्याशङ्क्य तदपलापोऽप्यनुभवविरुद्धः स्वानुभवसिद्धेरित्याह * प्रतीति * आधारस्य युक्तिबाधितत्वात्तत्प्रतीतेर्भ्रान्तित्वं गतिरिति परिहरति * मैवमिति * युक्तिबाधितत्वं दर्शयितुं विकल्पयति * तद्धीति * आधारपदार्थोऽनित्य इत्याद्यं दूषयति * नेति * एकरूपप्रतीतिगोचरतयाऽऽधारत्वस्यैक्यात्तस्यानित्यत्वेन विनाशे जगति क्वाप्याधारबुद्धिर्न स्यादित्यर्थः । पक्षश्चायमनुपपन्न इत्याह * गोत्वेति * जातिनित्यत्वेऽनुगतप्रत्ययविषयत्वमनौपाधिकं सर्वदा प्रतीयमानत्वं वा न्यायः सोऽत्रापि समानस्तथाप्यनित्यत्वे गोत्वादीनामप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नित्यत्वपक्षोऽपि न सम्भवतीत्याह *नापीति* असम्भवं दर्शयितुं विकल्पयति *तादृशमिति* अननुगतपक्षं दूषयति *द्वितीय इति* इह कुण्डे बदरमिह घटे शौक्ल्यमित्यनुवृत्तप्रत्ययव्यवहारौ न भवेतामित्यर्थः । दोषान्तरमाह *सङ्केतेति* व्यक्तीनामानन्त्यव्यभिचाराभ्यामाधारशब्दशक्तिग्रहो न स्यादित्यर्थः । अनुगतं तदिति प्रथमकल्पं दूषयितुं विकल्पयति *प्रथम इति* आधारत्वमाश्रयन्न परित्य-

जति सामान्यवदित्याद्यमनूद्य दूषयति *आद्य इति* देवदत्तस्य य आधारो दृष्टः पीठः स एव कदाचिद् देवदत्तशिरोगततया तदाश्रितो दृश्यते तन्न स्याद्देवदत्तं प्रत्याधारत्वस्य पीठे नित्यं सत्त्वादित्यर्थः । आश्रयपरित्यागीति द्वितीयकल्पेपि तस्याधारत्वस्य आश्रयभजनत्यजनयोर्नियामकान्तरं नास्ति किं स्विदस्तीति विकल्प्य प्रथममतिप्रसङ्गेनापाकरोति *द्वितीय इति*

द्वितीयं शङ्कते ।

३९. द्वितीयकल्पनिरासः ।

अथ तस्याश्रयभजनत्यजनयोर्नियामकोऽस्ति तर्हि स वक्तव्यः । सोऽपि कल्पयिष्यतेऽन्यथाऽऽधारप्रतीत्यनुपपत्तिरिति चेन्न । तत्परिकल्पने यदेव भजने नियामकं स एवाधारार्थोऽस्तु कृतं पूर्वपरिकल्पितेनेति । अस्त्वेवमेवेति चेन्न । तस्याऽपि स्वाश्रयभजनत्यजननियामकस्याऽवश्यवाच्यत्वे तस्यापि चैवं वैयर्थ्यमित्यधिकापरिकल्पने नियमानुपपत्तिः । अधिकपरिकल्पने च पूर्वपूर्ववैयर्थ्यप्रसङ्ग इति गुरुतरं व्यसनमापद्येत । परस्परेण परस्परस्य नियामकत्वमिति चेत् । अन्योन्याश्रयिणावर्थावपि परस्पराकर्षकभावव्यवस्थया सुस्थीकुरु ततो दास्यामस्तत्रोत्तरम् । जात्यादयोऽपि तर्ह्येवमनुपपन्ना इति चेन्नोच्चैर्वक्तव्यं यदि कोऽपि शृणोति तदा महदनिष्टमस्माकं प्रकाशीकृतं स्यात् ।

* अथेति * तादृशनियामकानुपलम्भान्न वक्तुं शक्यते इति परिहरति * तर्हीति * प्रत्यक्षानुपलम्भेऽप्याश्रयत्वानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्त्या कल्प्यत इति शङ्कते * सापीति * कल्पितेन नियामकेनावश्यकतया प्रथमप्रतीतिकेनाधारप्रतीतिव्यवहारोपपत्तौ नाधारार्थान्तरं कल्पनीयं वैयर्थ्यादिति परिहरति * तदिति * तर्ह्याधारत्वनियामकं यत्परिकल्पितं तदेवाधारव्यवहारगोचरोऽस्त्विति शङ्कते * अस्त्विति * तदपि नित्यमनित्यं वा द्वितीये तन्नाशेऽधिकरणव्यवहारो न स्यान्नित्यत्वे वाऽऽश्रया ऽपरित्यागे कदाचिदाश्रितस्य पुनस्तदाश्रितत्वानुपपत्तिस्त्यागे च नियामकानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गोनियामकस्वीकारे वैयर्थ्यमिति परिहरति *नेति* उपपादितं सोपहासमुपसंहरति *अधिकेति* पूर्वेण नियामकेनोत्तरस्याश्रयभजननियमोस्तूत्तरेण पूर्वस्याश्रयभजननियम इति कुतो वैयर्थ्यमिति शङ्कते * परस्परेति * अन्योन्याश्रयत्वं तर्हि क्वापि दोषो न स्यादिति परिहरति * अन्योन्येति * पूर्वमुत्तरं नियच्छत्तेनाश्रये नियतं सदुत्तरं नियच्छति उत्तरं च पूर्वं नियच्छत्तेनाश्रये नियतं सत्पूर्वन्नियच्छतीति वाच्यं तथाच परस्पराश्रयिणावर्थावित्येकस्मिन्नाकृष्यमाणे परोप्याकृष्टोभवत्येवमन्यदपीत्यन्योन्याकर्षकभावव्यवस्थिताविति प्राप्तं तच्चेत्परिहर्त्तुं शक्नोषि परिहारान्तरं ब्रूम इत्यर्थः। जातिगुणादीनामाश्रयभजनत्यजने नियामकाभावेऽतिप्रसङ्गान्नियामकस्य वक्तव्यत्वे तेनैव तद्व्यवहारोपपत्तौ जात्याद्यपलापः स्यादिति प्रतिबन्दी-

ग्रहेण शङ्कते * जातीति * सर्वानिर्वचनवादिनं प्रती-
दमनिष्टत्वेन कथमुद्भाव्यत इति सोपहासं परिहरति
* नेति * ।

खण्डनान्तरं दर्शयितुं विकल्पयति ।

४० खण्डनान्तरम् ।

किञ्च यत्तदाधारत्वं तत् साधारमनाधारं वा । अन्त्ये क्व स्वविशिष्टप्रत्ययं कुर्य्यात् विशेषाभावात् । आद्ये तदाधारत्वं वाच्यं । स्वरूपमेव तादृशं तस्य येन स्वयं सत्ता स्वात्मनि सत्ताप्रत्ययकारिणी सत्तान्तरमन्तरेण यथा तथेदमपि विनैवाधारान्तरं आधारप्रत्ययकारीति चेन्न । भ्रान्तित्वप्रसङ्गात् । यथा विना रजतत्वं तत्प्रत्ययो भ्रान्तिस्तथैव स्यात् उपपाद्यश्चायमर्थो भेदखण्डनप्रस्ताव इत्युपरम्यते । विनाऽप्याधाराधेयभावं स्वभावसम्बन्धेन नियामकत्वं भविष्यति यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोरिति चेन्न । स्वभावसम्बन्धस्य निरस्तत्वात् । यमुदाहरसि च विषयविषयिभावं सोऽपि वक्तुं न शक्यते ।

किञ्चेति आधारत्वं स्वयमनन्याश्रयमिति विकल्पे दोषमाह * अन्त्यं इति* आधारत्वस्य च क्वाप्यनाश्रितत्वेनाविशेषात्तद्विशिष्टाधारप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । साधारमिति पक्षे आधारत्वस्याप्याधारान्तरं वाच्यं तद्वदन्यान्यस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात्स्वयमेवेति वाच्यं तथा च स्ववृत्तिरित्यभिप्रेत्याह *आद्य इति* यथा सत्तासं-

सर्गादन्यत्र सद्व्यवहारेपि सत्तान्तरमन्तरेण सत्ता- याः सत्त्वव्यवहारवदाधारत्वान्तरमन्तरेणाप्याधारत्वे तथा प्रत्यय इति शङ्कते * स्वरूपमिति * येन स्वरू- पेणाधारान्तरं विनैव स्वाधारप्रत्ययकारीति सम्ब- न्धः । आधारत्वं साधारमिति प्रत्ययो बदरं साधार- मित्यनेन सरूपो जायते ततोऽर्थवैलक्षण्ये भ्रान्तित्व- मेव स्यादिति परिहरति * नेति * उचितालम्बना- भावे जायमानप्रतीतिर्भ्रान्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह * य- थेति* स्वरूपभेदवादेऽतिरिक्तभेदाभावेपि भिन्नो घट- इति प्रतीतिः प्रमा तद्वदिहापि किं न स्यादित्यत आ- ह * उपपाद्य इति * नियामकं नियम्यादन्यत् भिन्नम- पि तदेव नियच्छति तदाधारत्वादिति न वक्तुं शक्य- माधारार्थानिरूपणादित्युक्तमिदानीं स्वभावसम्बन्ध- खण्डनप्रसङ्गं दर्शयितुं प्रकृतव्याजेन चोद्यमुद्भावयति * विनेति * ज्ञानज्ञेययोः स्वभावातिरिक्तसंयोगादि- संसर्गासत्वेप्ययमेव विषयोऽस्येदमेव विषयीति नियमः स्वभादेवेति दृष्टान्तमाह * यथेति * सम्बन्धस्य सम्बन्ध्याश्रयत्वात्स्वस्य स्वाधारत्वायोगात्स्वभावस- म्बन्धो निरस्त इति परिहरति * नेति * ज्ञानज्ञेय- योर्विषयविषयिभावसम्बन्धो यः स्वभाव उक्तः सो- पि साध्यसम एव निर्वचनाशक्तेरित्याह * यमिति *

तदनिर्वचनीयत्वं प्रकटयितुं विषयविषयिभाव- माक्षिपति पृच्छति वा ।

४१ विषयविषयिभावखण्डनम् ।

तथाहि कः पुन ज्ञानादेर्घटादिना विषयविषयिभावः ।

प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेष इति चेन्न। इच्छादिविषयाव्यापनात्। विषयिण इति चेन्न। तत्त्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्।

तथाहीति ज्ञानादेरितीच्छाक्रियादयो गृह्यन्ते। विषयविषयिभावलक्षणं शङ्कते *प्रकाशेति* तदीयत्वं समवायादेरप्यस्तीतितद्व्यावृत्त्यर्थं प्रकाशस्येति विशेषणम्। मात्रशब्दार्थः स्वभावविशेष इत्यनेनोच्यते। विषयविषयिभाव इत्यनुषङ्गः। इच्छाक्रियादेरिष्यमाणादिना विषयविषयिभावोऽस्ति नच प्रकाशस्येतिविशेषणं तत्रैवाव्याप्त्या दूषयति *नेति* तर्हि प्रकाशस्येति विशेषणं परित्यज्य विषयिणः सतस्तदीयतामात्रं विषयविषयिभावलक्षणं ब्रूमोऽव्याप्तिपरिहारायेति शङ्कते *विषयीति* विषयित्वं लक्षणविशेषणं सिद्धं चेल्लक्षणवैयर्थ्यमसिद्धं चेद्विशिष्टलक्षणासिद्धिर्लक्षणविशेषणत्वे स्ववृत्तितेति परिहरति *नेति*

स्वशब्दस्यात्मात्मीयवाचकत्वादत्र स्वस्य भाव इति व्युत्पत्त्याऽऽत्मीय उच्यते किंवा स्वश्चासौ भावश्चेति स्वरूपमुच्यते इति विकल्पयति।

४२ स्वभावशब्दार्थखण्डनम्।

किञ्च स्वभावः स्वधर्मो वा स्वात्मा वा तस्य विवक्षितः। आद्ये ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ तत्तद्घटज्ञाननियतो वा कश्चित्। आद्ये साधारण्या न विशेषतस्तदीयतामात्ररूपत्वसम्भवः। द्वितीये तु प्रतिविषयं

व्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारे वचनभङ्गिभेदेन साकारवादस्वीकारः । किञ्च नाऽसौ धर्म उपधेयान्तराधीनो विषयभूतघटाद्यतिरिक्तोपाधिप्रतीत्यपेक्षाप्रसङ्गात् ।

किञ्चेति प्रथमकल्पमुपादाय पुनर्द्वेधा विकल्पयति *आद्य इति* असौ स्वभावो ज्ञानत्वगुणत्वादिकं साधारण इति प्रथमकल्पार्थः । घटतज्ज्ञानयोर्नियतः कश्चित्पटतज्ज्ञानयोर्नियतः कश्चिद्धर्म्म इति द्वितीयकल्पार्थः । प्रथममसम्भवेन पराकरोति *आद्यइति* ज्ञानत्वादेः सर्वज्ञानसाधारण्यात् घटविषयीदं ज्ञानमितिविशेषतस्तदात्मत्वन्न सम्भवत्यन्यथा घटज्ञानस्य तद्विषयित्वप्रसङ्गादित्यर्थः । घटज्ञानस्य घटं प्रत्येव नियतत्वं घटाकारत्वा ऽव्यतिरेकेणान्यस्य दर्शयितुमशक्यत्वेन वचनप्रकारभेदेन ज्ञेयाकारं ज्ञानमिति विज्ञानवाद आश्रितः स्यादिति द्वितीयं दूषयति * द्वितीये त्विति * ज्ञानगतासाधारणधर्मस्य बाह्यार्थनिमितत्वान्न विज्ञानवादप्रसङ्गः इत्याशङ्क्याह * किञ्चेति * ज्ञानगतो यो विषयित्वाख्यो धर्मः स किमौपाधिको जातिरूपो वा यद्यौपाधिकस्तदा घटादिव्यतिरिक्तोपाधिनिमित्त उत घटादिलक्षणोपाधिनिमित्त एव न तावद्व्यतिरिक्तोपाधिनिमित्तत्वं सम्भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह *विषयेति* घटतज्ज्ञानव्यतिरिक्तोपाधेरपि तत्र प्रतीतिप्रसङ्गात्सत्तामात्रेणातिप्रसञ्जकत्वादित्यर्थः ।

घटादिरेव तज्ज्ञानगतासाधारणधर्मोपाधिरिति

द्वितीयश्चानुपपन्न इत्याह ।

४३ घटादेर्ज्ञानासाधारणधर्मत्वनिरासः ।

नच घटादिरेव तथा । असम्बन्धात् । तथापि तथात्वे चातिप्रसङ्गात् । नापि जातिरूपः क्वचिद्घटमात्रपटमात्रज्ञानगततया पृथग्व्यवस्थितौ सत्यां घटपटविषयैकज्ञाने सहावस्थित्या जातिसङ्करप्रसङ्गात् । प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमे विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः एवम्भूतविचित्रजात्यभ्युपगमे प्रत्येकोचितव्यवहारस्याप्यभावप्रसङ्गात् । अथ जातिसङ्करोऽपीष्यते तथापि स एव विशेषो घटज्ञानत्वादिरस्त्विति विषयासिद्धिः ।

* नचेति * तथा–उपाधिरित्यर्थः । हेतुमाह * असम्बन्धेति * ज्ञानगतासाधारणधर्मव्यतिरेकेण घटतज्ज्ञानयोरन्यसम्बन्धानिरूपणादित्यर्थः । असम्बन्ध एव घटादिर्ज्ञानगतासाधारणधर्मनिमित्तं किं न स्यादित्याशङ्क्य यत्किंचिद्यत्किञ्चिज्ज्ञाने तथा स्यादित्याह * तथापीति * जातिरिति द्वितीयं दूषयति *नापीति* अन्योन्यपरिहारेण व्यवस्थितयोः क्वचित्सहस्थिततामाह * क्वचिदिति * कदाचित् घटमात्रज्ञानं जायते तन्निष्ठोयं धर्मः क्वचित्पटमात्रविषयमपि ज्ञानं जायते तदा तन्मात्रनिष्ठोपि यदा पुनर्घटपटद्वयविषयं ज्ञानं जायते तत्र घटनियतत्वादिधर्मद्वयस्य साङ्कर्यप्रसङ्गान्न जातिरूपत्वमित्यर्थः । प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमाद्घटादिद्वयविषयमेकं ज्ञानमेव नास्ति यत्र सहस्थितिः क॰

रूप्येतेत्याशङ्क्याह * प्रतीति * मृगत्वपुरुषत्वजाति-भ्यामन्यैव पुरुषमृगत्वजातिर्यथैवं घटज्ञानत्वपटज्ञान-त्वव्यतिरिक्तैव घटपटज्ञानत्वजातिरिति न साङ्कर्यमि-त्याशङ्क्याह *एवमिति* पुरुषमृगे पुरुषादिप्रातिनियत-व्यवहाराभाववदिहापि घटादिप्रातिनियतजलाहरणा-दिव्यवहारो न स्यात्प्रवृत्तिज्ञानयोरेकगोचरत्वनियमा-दित्यर्थः । येषां पक्षे जातिसङ्करो दोषत्वेनेष्टस्तेषामयं दोषो भवेद्यैस्तु सङ्करो न बाधक इष्यते तेषामयं कथं दोष इतिशङ्कते * अथेति * त्वन्मतेऽपि ज्ञानगतविशेषस्य तत्ज्ञानत्वव्यतिरेकेणान्यस्यानिरूपणात् घटाकारत्व-रूप एव घटज्ञानस्य विशेषस्तेनैव बाह्यार्थप्रयुक्त-व्यवहारोपपत्तेर्ज्ञानव्यतिरिक्तज्ञेयासिद्धिरिति दूषयति * तथापीति *

घटज्ञानं पटज्ञानमिति स्वातिरिक्तसम्बन्धस्याबा-धितानुभवविषयत्वात्सोपि सिध्यतीति शङ्कते ।

४४ प्रतीत्याज्ञानज्ञेययोः सम्बन्धकल्पनानिरासः ।

अथ विषयेणापि सम्बन्धप्रतिभासनात् सोऽपीष्यते । न। तस्यैव सम्बन्धस्य विचार्य्यमाणत्वात् । स एवासाविति चेन्न । तदैक्यात् ज्ञानार्थसाधारणविषयप्रतीत्यापत्तेः । संयोगप्रतिपत्तिवत् विषयित्वं तत्र अर्थे तु विषयत्वमन्य-दिति चेन्न । सैव हि ज्ञातता स्यात् सा च निराकरिष्य-ते । द्वितीये च स्वात्मा घटपटव्यक्तीनामिव घटपटज्ञान-व्यक्तीनां व्यावृत्त इति तच्चद्विषयविषयितागोचरानुगत-

बुद्धिव्यवहारभङ्गप्रसङ्गः।

* अथेति * यौक्तिकबाधात्सम्बन्धावभासस्य भ्रान्तित्वान्न तद्बलेन विषयसिद्धिरिति परिहरति * नेति * सम्बन्धो विषयादभिन्नो भिन्नो वेति विचार्यमाणत्वादद्यापि तदसिद्धिरित्यर्थः। घटज्ञानयोर्यः सम्बन्धो विचार्यते सोयं विषय एव तत्कथं तस्य दुर्निरूपत्वं कथं वा विषयासिद्धिः सम्बन्धस्योभयाधारतया प्रतीतेरिति शङ्कते *स इति* तर्ह्यसौ विषयविषयिभाव एकोऽनेको वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * विषयविषयिभावस्यैकत्वात्तस्य च ज्ञानज्ञेयस्वरूपत्वात् ज्ञानज्ञेययोर्द्वयोरपि प्रत्येकं विषयत्वं विषयित्वं च प्रतीयेत संयोगस्यैकत्वे संयोगिद्वयेपि संयुक्तप्रतिभासवदित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते * विषयित्वमिति * अर्थे विषयत्वमेव ज्ञाने विषयित्वं प्रतीयते तथापि द्वयोः सम्बन्धस्योपचारस्तद्द्वयनिरूप्यत्वादित्यर्थः।तद्विषयभावस्य न द्रव्यान्तर्भावः सामान्यादिवृत्तित्वाभावेपि अभावस्यापि विषयत्वादनन्तर्भावोपि सिद्धान्तविरोधीति विषयता ज्ञाततैवेति परिशिष्यते तदनुपपत्तिर्वक्ष्यत इत्याह * सेति * स्वस्य भावः स्वभावइति प्रथमकल्पान्निरस्य स्वमेव भावः स्वभाव इति द्वितीयं दूषयति * द्वितीये चेति * ज्ञानज्ञेयस्वरूपाणां व्यावृत्तत्वाद्घटपटज्ञानादौ सर्वत्र विषयविषयिभावानुगतबुद्धिव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः।

विषयिताया ज्ञानस्वभावत्वेपि विज्ञानवादिनि-

राकरणन्ते न घटत इत्यभिप्रेत्याह ।

४५ विषयिताया ज्ञानस्वरूपत्वेपि विज्ञानवादानिराकरणम् ।

किञ्च तदीयता ज्ञानस्य स्वभाव इति वचनं विचारमर्हति । तदिति तावद्विषयपरामर्शः सम्बन्धिता छप्रत्ययस्यार्थः तदेतदन्योन्यविशिष्टं उभयं ज्ञानस्य स्वभाव इति ब्रुवाणेन विषयो विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भवतीति साधु विज्ञानवादिनिराकरणप्रकरणोपसंहरणमकारि । सम्बन्धमात्रं ज्ञानस्य स्वभावो न तु विषय इत्याशय इति चेन्न । विशेषानुपादाने सम्बन्धमात्रमिदं सर्वस्यैव स्यात् । यतो न तावन्न कस्यचित्, सम्बन्धस्वरूपतात्यागप्रसङ्गात् । नापि नियतस्य तादात्म्यापत्तेरुक्तत्वात् नियामकासम्भवाच्च । कारणं नियामकमितिचेत् तेन नियामकेन किं भवति । तदीयत्वं तस्य सम्बन्धस्येति चेत् । तदेव तदीयत्वं ज्ञानस्वभावभूतसम्बन्धस्वरूपप्रविष्ट मुत बहिर्भूतं धर्मान्तरम् ।

किञ्चेति विचारमेव दर्शयति *तदिति* आयनादिसूत्रेणैव ईयप्रत्ययस्य सम्बन्धार्थछप्रत्ययस्थाने विधानात्तदादेशस्तद्वद्भवतीतिन्यायात् छप्रत्ययस्येत्युक्तम् । ततः किमित्यतआह*तदिति*तद् छप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोर्मिलितं रूपमुक्त्वा तस्य ज्ञानात्मत्वविधानेऽर्थोपि ज्ञाने प्रवेशित इति भवच्छास्त्रे यद्विज्ञानवा-

द्वनिराकरणोपसंहारप्रकरणं तद्विरुद्धं स्यादित्यर्थः । तदीयेत्यत्र छप्रत्ययेनापि प्रतीयमानं सम्बन्धमात्रं ज्ञानरूपं न तच्छब्दार्थो विषयोपि तेन न विज्ञानवादप्रसङ्ग उपलक्षणत्वेन विषयस्य बहिर्भावादिति शङ्कते *सम्बन्धेति* सम्बन्धस्य नियमेन सम्बन्धिपारतन्त्र्यात्सम्बन्धिविशेषानुपादाने सर्वस्यैवार्थस्य सम्बन्धो ज्ञानस्वभाव इति ज्ञानस्य सर्वाभेदप्रसङ्गान्न विज्ञानवादापत्तिपरिहार इति दूषयति * नेति * सम्बन्धस्य स्वतन्त्रत्वात् विशेषानुपादानेपि सर्वस्य सम्बन्धितया न ज्ञानाऽभेदापत्तिरित्यत आह *यत इति* सम्बन्धः कस्य चिदपि न भवति स्वतन्त्र एवेति तावन्नेति सम्बन्धस्तत्रहेतुः * सम्बन्धेति * घटादिनियत एव सम्बन्धस्तर्हि घटादिज्ञानस्वभावो भवत्वित्यत आह * नापीति * विषयविशेषेण सम्बन्धस्य नियतत्वमपि न सिध्यति नियामकाभावादित्याह * नेति * प्रतिनियतज्ञानकारणमेव नियामकमतो नियामकाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते * कारणमिति * अकिञ्चित्करस्य नियामकत्वायोगात्तज्जन्यातिशयः कश्चित्सम्बन्धो वक्तव्यो नचायं वक्तुं शक्य इति परिहरति * नेति * विषयविशेषनियतत्वं सम्बन्धस्य नियामकेन क्रियते इति शङ्कते * तदीति * नियामकेन यत्तदीयत्वं सम्बन्धस्य भवति तत् ज्ञानस्वरूपे विषयविषयिभावसम्बन्धेऽन्तर्भूतमुतानन्तर्भूतमिति विकल्पयति * तदिति *

प्रथममनूद्यापवदति ।

४६ तदीयत्वस्य विषयविषयिभावेऽन्तर्भावानन्तर्भावनिरासः ।

यदि प्रथमः, तच्छब्दार्थोऽपि तर्हि स्वरूपप्रविष्ट इति विषयज्ञानयोः स एवाभेदप्रसङ्गः । द्वितीये च तस्य धर्मान्तरस्य विषयेणाभेदः, तच्छब्दार्थस्य विषयस्य विशेषणस्य तदीयशब्दार्थे विशिष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वीकृतधर्मान्तरस्वभावतया निरुक्तत्वात् ।

* यदीति * तदीयत्वमित्यत्र तच्छब्देनोच्यमानो घटादिविषयोऽपि छप्रत्ययार्थः सम्बन्धिविशेषणतया ज्ञानस्वरूपे प्रविष्ट इति ज्ञानज्ञेययोरभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदीयत्वं ज्ञानस्वभावसम्बन्धाद्बहिर्भूतमिति द्वितीयं दूषयति * द्वितीये चेति * तस्य छप्रत्ययेनोच्यमानस्य तदीयत्वाख्यधर्मान्तरस्य स्वविशेषणीभूततच्छब्दार्थविषयेणाभेदः स्यादित्यर्थः । कुत इत्यत आह * तदिति * तच्छब्दार्थस्य घटादेस्तदीयत्वलक्षणविशिष्टरूपे विशेषणतया प्रविष्टस्य स्वघटिततदीयत्वरूपप्रविष्टस्य स्वीकृतधर्मान्तरस्वरूपतया त्वयैव निरुक्तत्वादित्यर्थः ।

ज्ञाने ज्ञेयसम्बन्धस्य सम्बन्धिभ्यां स्वभावसम्बन्धव्यतिरेकेण सम्बन्धान्तरासम्भवेन स्वभावसम्बन्धताङ्गीकारेण ,निरुक्तत्वादित्युक्तनियामकनिमित्तस्य विषयाभेदः स्यात् को दोष इति शङ्कते ।

४७ अभेदेऽपि दोषः ।

अस्तु असौ धर्मो विषयाभिन्न इति चेत् । तथापि

किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसम्बन्धेन सम्बद्धो नवा, नचे-त् तद्विज्ञानं न कस्य चित्सम्बन्धि स्यात् । सम्बद्धश्चेत्किं सम्बन्धान्तरेणाऽऽहो स्वभावसम्बन्धेनैवासौ ज्ञानात्मक-सम्बन्धसम्बधीयः । आद्ये तत्राप्येवं प्रसङ्गो यस्या भयेन स्वभावसम्बन्धः स्वीकृतः सा तदवस्थैवानवस्था। द्वितीयश्चेत् ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धीय इत्यत्र विशिष्टस्व-रूपे ज्ञानरूपमपि विशेषणं प्रविष्टमिति पूर्वोक्तन्याये-नाधुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव द्वयमपि स्वात्मेति वाग्भङ्गिभेदमात्रेण ज्ञानगोचरयोरभेदस्वीकार इति । एतेनान्यत्रापि स्वभावसम्बन्धः प्रत्याख्यातव्यः ।

* अस्त्विति * विषयाभिन्नधर्मान्तरस्य विष-यविषयिभावसम्बन्धेन सम्बन्धोस्ति न वेति विक-ल्पयति *तथापीति * सबन्धस्य तदीयत्वधर्मेण स-ह सम्बन्धान्तरस्वीकारेऽनवस्थानादसम्बन्ध एवा-स्त्वित्यत आह * नचेदिति * विज्ञानस्यैव विषयवि-षयिभावसम्बन्धात्मत्वस्वीकाराद्विज्ञानमित्युक्ततदीय-त्वधर्मसम्बन्धाद्विज्ञानस्वभावसम्बन्धस्य न विज्ञानं घटादिविषयं स्यादित्यर्थः । प्रथमपक्षमनूद्य पुनर्द्वे-धा विकल्पयति * सम्बन्धश्चेदिति * सम्बन्धीयः स-म्बद्ध इत्यर्थः । सम्बन्धान्तरानङ्गीकारे तद्व्यवहार-स्य निरालम्बनत्वापातात्प्रथमकल्प एवास्त्वित्यत आह * आद्य इति * तत्रापि तदीयान्तरत्वस्य स्वी-

कर्त्तव्यतया सैवानवस्था स्यादस्या भयेन पूर्वं स्वभाव-सम्बन्धस्वीकार इत्यर्थः । स्वभावसम्बन्धेन तदीयत्वं धर्मान्तरं स्वभावसम्बन्धेनैव सम्बद्धमिति द्वितीयक-ल्पमनूद्यापवदति *द्वितीय इति* ज्ञानात्मकसम्बन्धेन स्वभावसम्बन्धीत्यत्र विशिष्टरूपे ज्ञानमपि विशेषण-तया प्रविष्टं स्यादित्यर्थः । ज्ञानस्य विशेषणतया विशिष्टरूपे प्रवेशस्वीकारमात्रेण कथं ज्ञानज्ञेया-भेदप्रसक्तिरित्यत आह * इति पूर्वेति * तदेतद-न्योन्यविशिष्टमुभयं ज्ञानस्वभाव इति पूर्वोक्तन्याय-स्तच्छब्दार्थस्य तदीयत्वविशिष्टे विशेषणतया प्रवेश इत्येवंरूपः अधुनोक्तन्यायः *वाग्भङ्गिभेदेति * धर्मा-न्तरमपि तत्स्वभाव इति वचनेनेत्यर्थः । समवाया-दावपि स्वभावसम्बन्धस्तेनैव न्यायेन निराकरणीय इत्याह * एतेनेति *

विषयविषयिभावलक्षणान्तरं समाशङ्क्य निराचष्टे।

४८ विषयविषयिभावलक्षणान्तरनिरासः ।

ज्ञानीयफलाधारत्वं विषयत्वं तद्वत्त्वं च विषयि-त्वमित्यपि दुष्टम्। तथाहि— ज्ञानीयं फलं ज्ञातता वा व्य-वहारो वा स्यात् । आद्येऽतीतानागतधीभ्रमाद्यर्थाव्या-प्तिः। न च तत्रैव फलजनने किं नियामकमिति प्रयोजकम-नुगतं शक्यनिर्वचनं, तथात्वे वा तदेव विषयत्वमस्तु । व्यवहारश्च यदि कराकर्षणादिः स न सार्वत्रिकः नान्त-रीयकश्चान्यत्रापीत्यतिव्यापकं, यदीच्छादि स्तदाधारत्व-

भात्मन इति घटाद्यव्याप्तिः तद्विषयत्त्वं च तद्विषयत्व-मेवापेक्षते । यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमनुते कथं नोपेक्षाप्रेक्षामुपेक्षते । हानादिव्यवहारज्ञानानामेव च कथं न निर्विषयत्त्वं प्रसज्यते । अथ सर्वत्र हानादिव्य-वहारोपगमः तदा व्यवहारज्ञानयोरनुपरम एव स्यात् ।

ज्ञानीयेति ज्ञानजन्यं फलं ज्ञानीयं प्राप्तिफलवत् भ्रामव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तद्वत्त्वमिति।तज्जनकत्वमि-ति यावत् । दुष्टत्वं प्रकटयितुं विकल्पयति *तथाहीति* आद्यमव्याप्त्या दूषयति * आद्य इति* अभूद्वृष्टिर्भवि-ष्यति वृष्टिरिदं रजतं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिज्ञानकाले विशिष्टाभावादेव न तदाश्रितं स्फुरणफलञ्जायते न ह्यस्ति सम्भवोऽप्रत्युत्पन्नो धर्मी धर्मश्च प्रत्युत्पन्न इति तेन तद्विषयविषयिभावाव्याप्तिरित्यर्थः । दूषणान्तरमाह * न चेति * बहुसन्निधौ जायमानज्ञानेन तत्रैव फ-लजनने किं नियामकमिति वीक्षायान्न तावत्संयोगज-त्वं नियामकं चक्षुरादेरपि रूपादिज्ञानेन ज्ञाततादर्श-नान्नापि तद्विशेषितत्वमतीतादेरसतो विशेषकत्वायो-गान्नापि तदाकारत्वं विज्ञानवादप्रसङ्गादजडस्य ज-डाकारत्वायोगाच्चातो नियामकाभावादसिद्धिर्लक्षण-स्येत्यर्थः । कुठारजन्यक्रियाया कुठारविषये फलजन-कत्ववत् ज्ञानमपि स्वकरणविषये फलञ्जनयतीति क-रणद्वारकसम्बन्धो नियामक इत्यत आह * तथास्त्व इति* उपजीव्यत्वाल्लाघवात्तदेव विषयविषयिभावल-क्षणमास्तामित्यर्थः । यदि ज्ञानफलं व्यवहारस्तर्ह्यसा-

वुपादानादिरूप उतेच्छारूप इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *व्यवहार इति* आत्माकाशादौ कराकर्षणादेरभावेनाव्याप्तिस्तथा घटज्ञानेन घटादाने तन्निष्ठरूपादेरपरिहार्यतयाऽऽदानं भवतीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः॥द्वितीयेऽसिद्धिमाह *यदीति* इच्छोपेक्षादि ज्ञानफलं तदाधारत्वं नच घटादेरात्मगुणस्यात्मसमवायादित्यसिद्धिरित्यर्थः। इच्छाद्याधारत्वन्न विषयत्वं किं तु तद्विषयत्वमेव तच्च घटपटादेरप्यस्तीति नाव्याप्तिरित्यत आह * तदिति * विषयत्वस्याद्याप्यसिद्धतया तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरित्यात्माश्रय इत्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरमाह * यश्चेति * उपेक्षाया इच्छाभावमात्रतया व्यवहारत्वं नास्तीति चिरंतनतार्किकरीतिः तन्मते तृणादिविषयोपेक्षाजनकप्रेक्षां कथन्नोपेक्षेत उपेक्षेतैवेति तृणाद्यविषयत्वापत्तिरित्यर्थः । हानादिव्यवहारे हानाद्यन्तरन्नास्त्युताऽस्तीति विकल्प्य प्रथमे तत्रैवाव्याप्तिरित्याह * हानादीति * हानादिरपि हानाद्यन्तरवान् ज्ञेयत्वादिति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * तत्तद्व्यवहारासिद्ध्यर्थं तत्तज्ज्ञानं तत्तद्विषयसिद्ध्यर्थं तत्तद्व्यवहारान्तरं स्वीकार्यमित्यनवस्था क्वचिदुपरमे तत्रैवाव्याप्तिरिति परिहरति * तदिति *

यत्सम्बद्धो यो व्यवहारस्तदनुकूलस्वभावज्ञानं विषयि अर्थश्च स विषय इति मतान्तरन्तत्राप्युक्तं खण्डन मतिदिशति ।

४९. अन्यत्र दूषणातिदेशः ।

एतेन तत्सम्बन्धत्वं यदुच्यते यत्प्रतिबद्धव्यवहा-

रानुकूलस्वभावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः तद्वत्त्वं विषयित्त्वमिति, तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्तते ।

एतेनेति तत्सम्बद्धत्वं च यदुच्यते तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्त्तेत इति सम्बन्धः । तत्सम्बन्धप्रकारमेव दर्शयति * यदित्यादिना * स्वभावशब्दार्थव्यवहारशब्दार्थविकल्पदूषणेनैव निरस्तमित्याशयः ।

शालिकनाथेनोक्तं विषयलक्षणमनुवदति ।

५० शालिकनाथीयविषयलक्षणनिरासः ।

अथोच्यते य एवार्थो यस्यां संविदि भासते तद्वेद्यः स पृथक् नेति वेद्यावेद्यस्य लक्षणमिति । तदपि नविघ्नः। यस्यां संविदीति किं संविदधिकरणं अथ तद्विषयः अथ सम्बन्धिमात्रम् । नाद्यः घटादेस्तदधिकरणत्त्वानुपगमेनाऽव्यापनात् यथातथा निर्वचनीयज्ञानत्वाद्यातिव्याप्तेश्च । द्वितीयश्चाद्याप्यनिरूपितः कथं निरूपकः स्यात् वैपरीत्यापाताच्च । तृतीयश्चातिव्यापकः कारणादेरपि तत्सम्बन्धित्त्वात् ज्ञानान्तरेणावभासमानत्त्वात् । तयैव संविदा भासमानत्त्वमिति चेन्न । भासमानत्त्वस्यैव निरूप्यमाणत्त्वात् तन्निरूप्यत्त्वात्तद्वत्त्वस्य । यस्यां संविदि प्रकाशमानायां यः प्रकाशत एवेति चेन्न। प्रकाशमानताया एव निरूप्यमाणत्वात् । सामान्यतो विषयत्त्वे सिद्धे विशेषतो विषयाभिधानमिति चेन्न । सर्वथा विशे-

षानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ तद्विषयप्रमात्त्वस्या-
पि सन्दिग्धत्त्वात् ।

* अथेति * योऽर्थो यस्यां संविदि भासते सोर्थ-स्तद्वेद्यस्तस्याः संविदो विषयः पृथक्वेति पृथगन्योऽनव भासमानो न विषय इति भासमानत्वमभासमानत्वं च विषयाविषयलक्षणमित्यादि यदुच्यत इत्यर्थः। भासमानत्वं भानकर्तृत्वं चेत् घटाद्यव्याप्तिर्भावकर्मत्वं चेदनुमेयाऽव्याप्तिस्तद्विषयत्वं चेदत्रापि तदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य दूषयति *तदिति* यस्यामिति सप्तम्या अधिकरणमर्थ उत विषयो यद्वा सम्बन्धिमात्रमिति त्रिधा विकल्पयति * यस्यामिति * भूतलाद्यधिकरणघटादीनां ज्ञानानाश्रितानां अविषयत्त्वापत्तिरिति प्रथमं निराकरोति * नाद्य इति * शुक्लो घट इति वदत्र घटोविदित इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययात्संवेदननिष्ठत्वं घटादेरप्युपचारत इत्यत आह * यथेति * घटज्ञाननिष्ठत्वं ज्ञानत्वगुणत्वादेरस्तीति तं प्रति विषयत्वापत्तिरित्यर्थः । विषयसप्तमीति द्वितीयं दूषयति *द्वितीय इति* तद्विषयज्ञाने योऽर्थो भाति तस्य लक्षणमुक्तं स्यादेवंच सति विषयपदार्थानिरुक्तौ न तेन लक्षणनिरूपणमात्माश्रयादिप्रसङ्गादित्यर्थः। अनिष्टान्तरमाह * वैपरीत्येति * यत्प्रातिपदिकोपरि सप्तमी भवति तया तदर्थस्यैव विषयत्वप्रतिपादनात् ज्ञानस्य विषयत्वं घटादेर्विषयित्वमपि वैपरीत्यमित्यर्थः। सम्बन्धिमात्रं सप्तम्यर्थ इति तृतीयं दूषयति * तृतीये-

ति * ज्ञानकारणानां तत्सम्बन्धितया तद्विषयत्वप्रसङ्ग इति यावत्। ज्ञानसम्बन्धित्वे सति भासमानत्वं विषयत्वं तत्कथमभासमानचक्षुरादेर्विषयत्वप्रसक्तिरित्यत आह * ज्ञानेति * तत्ज्ञानभास्यत्वं तद्विषयलक्षणन्न भास्यत्वमात्रमतो न चक्षुरादिष्वाप्तिरिति शङ्कते * तयेति * तच्छब्दस्य सामान्यविशेषार्थत्वानुपपत्तिमभिप्रेत्य परिहरति * नेति * भासमानत्वस्यैवाव्याप्यसिद्धत्वाद्भासमानत्वसिद्धौ तद्वत्वस्य भासमानसम्बन्धित्वं संविदि सिद्ध्येदेवं च संवित्सम्बन्धसिद्धौ भासमानत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च संवित्सम्बन्धित्वसिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्यर्थः। शङ्कते * यस्यामिति * सप्तम्या अधिकरणत्वं विषयत्वं वा तत्सम्बन्धित्वं वा नोच्यते किन्तु यस्यां प्रकाशमानायां सत्यामिति सतिसप्तमीयमित्यर्थः। समूहालम्बनज्ञाने कारणानामपि ज्ञानेन सह भासमानत्वमस्तीति तद्व्युदासाय भाननियमग्रहणं। प्रकाशमानत्वविशेषणासिद्ध्या लक्षणासिद्धिरेवेति परिहरति * नेति * प्रकाशविषयता हि प्रकाशमानता विषयस्याव्याप्यनिरूपणात्प्रकाशमानत्वासिद्धिरित्यभिप्रायः। सामान्यतस्तावद्विषयत्वं सिद्धमिदं च विशेषणतो विषयत्वाभिधानमतः सामान्यतः सिद्धं विषयत्वमुपजीव्य विशेषतो विषयत्वाभिधानं स्यादिति शङ्कते * सामान्येति * सामान्यस्य येन केन चिद्विशेषेण व्याप्तत्वात् विशेषमात्रासिद्धौ निष्कृष्टसामान्यप्रसिद्धिरप्रमैवेति परि-

हरति * नेति *

ज्ञाने य आकारो नास्ति तमाकारमर्पयितुं समर्थो यो हेतुः स विषय इति सुगतमतं शङ्कते ।

५१ सौगतविषयलक्षणनिरासः ।

ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय इति चेन्न । आकार एव केनार्पित इति विनिगन्तुमशक्यत्वात् । न ह्याकारस्ततो ज्ञानस्वरूपादन्यः तत्र च तथोत्पन्नानि कारणानि प्रत्येकमेव समर्थानीति कथं तेषु विशेषं विनिगमयिष्यसि । यद्यपि सकलसमर्थहेत्वनुविधानमस्ति तथापि स्फुटन्तावच्छटस्यानुविधानमिति तदेव तदाकारप्रयोजकमिष्यते इति चेन्न । समस्तकारणान्तरानुविधानवच्छटानुविधानस्य प्रामाणिकत्वाविशेषेण किं स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां स्यात् । स्फुटानुविधानमादायैव विषयनिरुक्तिं कुर्म्म इति चेन्न । सर्वहेत्वनुविधानस्य न्यायतः स्फुटत्वात् । दृश्यमानमनुविधानं यस्येति चेन्न । दत्तोत्तरत्वात् । दृश्यमानतैव च विषयताऽनिर्वचनान्न शक्योपदर्शना ।

* ज्ञानेति * चक्षुरादिव्युदासायाकारसमर्पकत्वविशेषणम् । परिहरति * नेति * ज्ञानाकारो ज्ञानस्वरूपं उत धर्म आद्ये ज्ञानजनकमात्रस्यैव तदर्पकत्वेनातिव्याप्तिर्द्वितीये तस्य व्यावृत्तौ लक्षणाव्याप्तिरनुगतत्वे तस्य भावरूपत्वे सिद्धान्तविरोधोऽभावरूपत्वे तज्जनकत्वमेव न कारणस्येत्यासिद्धिरित्यर्थः । स्वामि-

प्रायमेव प्रकटयति * न हीति * अस्तु ततः किमि- त्यत आह * तत्र चेति * तथोत्पन्नानि मिलितानीति यावत्। चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकत्वेन सर्वहेतुसापेक्षत्वं यद्यप्यस्ति घटज्ञानस्य तथापि स्फुटमसङ्कीर्णमसाधारण्येनान्वयव्यतिरेकवत्वं घटस्य तत्रास्ति तेन घटाकारज्ञाने घटस्यैव क्षमत्वमिति विनिगम्यते इति शङ्कते *यद्यीति* घटज्ञानमिति घटेन विशेषितत्वं स्फुटत्वमिति यावत्। कारणभावेऽन्वयव्यतिरेकवत्वस्यैव प्रयोजकत्वादाकारसमर्पको हेतुर्विषय इति लक्षणं कारणान्तरेष्वप्यस्ति स्फुटत्वमप्रयोजकमिति परिहरति *नेति* स्फुटानुविधानत्वे सत्याकारसमर्पको हेतुर्विषय इति लक्षणं ब्रूमोऽतो न हेत्वन्तरव्याप्तिस्तत्र स्फुटानुविधानत्वाभावादिति शङ्कते *स्फुटेति* स्फुटमात्रं विवक्षितमुत प्रत्यक्षानुविधानमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * चक्षुरादिषु सत्स्वपि घटाभावापराधेन घटज्ञानं न जायत इति केवलव्यतिरेकात् घटानुविधानस्य स्पष्टत्ववत् सत्यपि घटे चक्षुराद्येकैकाभावेपि घटज्ञानं न भवतीति व्यतिरेकस्य तुल्यतयाऽनुविधानं स्पष्टमेवेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। प्रामाणिकत्वमात्रं नानुविधानस्पष्टत्वं किन्तु प्रत्यक्षतो दृश्यमानत्वं तच्च न चक्षुरादावस्तीति द्वितीयं शङ्कते *दृश्येति* आलोकाद्यनेककारणसन्निधौ जायमानं ज्ञानं प्रति दृश्यमानस्य कस्याकारसमर्पकत्वमिति निश्चेतुमशक्यमित्युक्तमपि परिहरति *नेति* दर्शनविषयता हि दृश्यमानता विषयत्वानिरुक्तौ तदपि निर्वक्तुमशक्यमिति दोषा-

न्तरमाह * दृश्येति *

ज्ञानकर्मत्वं विषयत्वं केचित् ब्रुवते तन्निराकरोति।

५२ केषांचिद्विषयलक्षणनिरासः।

ज्ञानकर्म्मत्वमित्यपि न। ज्ञानेन कर्म्मणः सम्बन्धस्य निर्वक्तव्यत्वात्। तन्निरुक्तिभङ्गश्चेश्वराभिसन्धौ ज्ञाततावादे द्रष्टव्यः।

ज्ञानेति गमनकर्मग्रामादिव्यवच्छेदार्थं विशेषणम्। कुत इत्यत आह *ज्ञानेनेति* ज्ञानेनार्थस्य सम्बन्धोऽस्ति नवा, नचेत्सर्वः सर्वस्य कर्म स्यादस्ति चेत्तन्निर्वचनं कार्यं तदशक्यमित्यर्थः। कथं सम्बन्धो निर्वक्तुमशक्य इत्यत आह * तदिति * ज्ञानतत्कर्मणोर्न्न तावत् संयोगो ज्ञानस्याद्रव्यतयाऽसंयोगान्नापि समवायः ज्ञानस्यात्मगुणस्य घटादौ तदयोगात्तादात्म्यं तु विरुद्धयोर्दूरोत्सारितमेव नच शक्तिलक्षणः सम्बन्धस्तस्य द्रव्यादिव्यतिरेकाव्यतिरेकयोरनुपपत्तेर्न्निरूप्यनिरूपकभावोऽपि मूलसम्बन्धाभावेऽतिप्रसङ्गी, विषयभावस्त्वद्याप्यसिद्धो जन्यजनकभावोऽपि न सम्बन्ध ईश्वरज्ञानस्याविषयत्वप्रसङ्गादिति तदनिर्वचनं प्रकरणान्तरे न्यरूपमित्यर्थः।

लक्षणान्तरं शङ्कते।

५३ विषयत्वस्य लक्षणान्तरनिरासः।

विना सम्बन्धान्तरं यद्विशेषणज्ञानं स विषयः तेन विना सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यं विषयः विशेष्यं चेदं

यद्विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं यद्गतं धर्मं गृह्णातीति । अत्रोच्यते । यद्गतं धर्मं गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितं गृह्णातीत्येवेति वा, आद्ये दण्डस्यापि विशेष्यत्वापातः तद्गतस्यापि सत्त्वादेर्धर्मस्य ग्रहणात् । नापरः भवति हि व्यभिचारिणो धूमस्याविच्छिन्नमूलकत्वादि विशेषणं तद्विशिष्टं च तत्वान्तरम् । नच विशेष्यस्य धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति ।

* विनेति * मूलसम्बन्धमनपेक्ष्य यस्य विशेषणं ज्ञानं स विषय इत्यर्थः । अहं ज्ञानीति समवायसम्बन्धादात्मविशेषणं ज्ञानमिति तन्निवृत्त्यर्थं विनेतिविशेषणम् । ज्ञाननिष्ठो धर्मः कथंविषयलक्षणमपक्षधर्मत्वादित्यत आह * तेनेति * ज्ञातो घट इति ज्ञानेन विशेष्यो यः स विषय इति यावत् । संमवायविशेष्यघटव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानेतिविशेषणम् । किन्तद्विशेष्यमित्याकाङ्क्षायामाह *विशेष्येति* विशिष्टनामकन्तत्वान्तरं यद्गतं धर्मं गृह्णाति तद्विशेष्यं यथा दण्डी देवदत्तत्वं दण्डीदेवदत्त इति सामानाधिकरण्यादतोविशेष्यो देवदत्तस्तथा ज्ञातो घट इति विशिष्टं घटत्वं गृह्णातीति घटो विशेष्य इत्यर्थः । विशेष्यानिरुक्तौ लक्षणानिरुक्तिं मन्वानः परिहरति * नेति * तदुपपादनाय विकल्पयति *तादिति*किञ्चिद्धर्मग्राहकत्वमुत सर्वधर्मग्राहकत्वमिति विकल्पार्थः । प्रथमकल्पेऽतिव्याप्तिरित्याह *आद्य इति* सत्वज्ञेयत्वादिधर्मस्य दण्डधर्मस्य दण्डनिष्ठस्या-

पि दण्डिना ग्रहणादिति हेतुमाह * तदिति * द्विती-योपि नानवद्य इत्याह * नेति * कुत इत्यत आह *भवतीति* धूममात्रस्य गोपालघटिकादिषु वर्तमान-स्याग्निव्यभिचारिणोऽविच्छिन्नमूलत्व बहुलत्वादि वि-शेषणं भवति विशेष्यधूममात्रस्य सर्वत्रैक्यादित्यर्थः। यद्यपि धूममात्रस्याविच्छिन्नमूलत्वादिविशिष्टविशे-षणं तथापि विशेष्यातिरिक्तं विशिष्टं न तत्रास्ति ततो नाव्याप्तिरित्यत आह * तदिति * तत्गतधर्म-मात्रग्राहित्वे धूममात्रव्यभिचारित्वधर्मस्यापि ग्राह-कत्वेन व्यभिचारित्वं स्यादतो यद्गतधर्मं गृह्णात्येव विशिष्टं स विशेष्य इति लक्षणं धूमाव्यापकमित्यर्थः।

अच्छिन्नमूलत्वादि न धूममात्रस्य विशेषणं किन्त्व-विरतगत्यूर्द्ध्वत्वविशिष्टस्यैवेति नाव्यापकतेति शङ्कते।

५४ विशेषणं विशिष्टस्यैव न धूममात्रस्येतिशङ्कानिरासः।

अथोर्ध्वाविरतगतिविशिष्टस्याविच्छिन्नमूलता विशेष-णं नच तथाभूतस्य व्यभिचारिता धर्म इत्युच्यते। मैवम्। प्रथमविशिष्टः किं व्यभिचारी नवा, आद्ये स एव दोषः द्वितीये विशेषणान्तरान्तर्भाववैयर्थ्यं प्रथमविशि-ष्ट एव च तद्दोषावसरः। अथ यद्धर्मविशिष्टस्य तद्विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्वं नच व्यभिचा-रिताविशिष्टस्य तानि विशेषणानीति चेन्न। तर्हि धू-ममात्रं न व्यभिचारि। ततश्च व्यभिचारिताविशिष्टस्यैव तस्य तानि तथा भवतु व्यभिचारिता तद्विशेषणं

परं सा न विशेष्यकोटिरिति चेन्न । अद्यापि विशेष्याज्ञानात् ।

* अथेति * अस्तु तथापि कथमव्याप्तिपरिहार इत्यत आह * नचेति * यस्य च तद्विशेषणं तस्य व्यभिचारित्वमेव नास्तीति नोक्तदोष इत्यर्थः । विकल्पासहत्वेन दूषयति * मैवमिति * अविरतोर्द्धगतिविशेषणविशिष्टो योधूमस्तत्र व्यभिचारित्वमस्ति नवेति विकल्पार्थः । किम्वाऽत इत्यत आह * आद्य इति * व्यभिचारित्वधर्माग्रहणाविशेषाल्लक्षणस्य धूमाव्यापकतैव दोष इति यावत् । द्वितीयं प्रत्याह * द्वितीयेति * अविरतोर्द्धगतिविशिष्टे धूमेऽविच्छिन्नमूलत्वादिविशेषणान्तरस्य यदन्तर्भावस्तत्किमर्थं व्यभिचारनिवारकत्वाद्विशेषणस्य प्रथमविशिष्टस्यैव वह्न्यव्यभिचारित्वादतोऽविरतोर्द्धगतिविशिष्टोऽविच्छिन्नमूलश्च धूमो वह्निव्याप्त इति व्याप्तिग्रहणोपयोगिविशेषणान्तरं न स्यादित्याशयः । माभूत्तर्हि विशेषणान्तरं को दोष इत्यत आह * प्रथमेति * धूममात्रस्योर्द्धाविरतगत्या विशेष्यत्वात्तत्र च व्यभिचारित्वाख्यधर्मस्य विद्यमानत्वाद्विशिष्टेन च तदग्रहणादव्याप्तिर्दोष इत्यर्थः । यदूगतं धर्मं गृह्णात्येवेत्यस्याभिप्रायान्तरं शङ्कते * अथेति * व्यभिचारित्वधर्मविशिष्टस्य न विशेष्यत्वं किन्तु धूमत्ववतस्तच्च गृह्णात्येवेति नोक्तदोष इत्यर्थः *तानीति* अविरतगत्यविच्छिन्नमूलत्वादीनीतियावत् । यस्य धूममात्रस्य त-

द्विशेषणं तद्व्यभिचारि किन्न भवति भवत्येवान्यथा वि-
शेषणवैयर्थ्यादिति परिहरति * तदिति * अस्तु ततः
किं तत्राह * ततश्चेति * ततो व्यभिचारिताविशिष्टस्यैव तान्यूर्द्धगमनादीनि तथा— विशेषणानीति विशेषणान्तरविशिष्टस्यापि व्यभिचारित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। व्यभिचारिता विशेष्यसम्बन्धिन्येव केवलं न विशेष्यकोटिनिविष्टेति शङ्कते*भवत्विति*अद्यापि विशेष्यस्यानिर्णीतत्वेन नेदं सुवचमित्याह * नेति *

भङ्गातरम्भणाति।

५५ दोषान्तरोद्घाटनम्।

किञ्च तद्विशेषणमिति तत्सम्बन्धिमात्रं वा विशेषणतया वा सम्बन्धि। आद्येऽतिप्रसङ्गः। द्वितीये तु तथैवान्योन्याश्रयादि। किञ्च विशेष्यत्वलक्षणो यस्तद्गतो धर्म्मस्तं गृह्णाति न वा, आद्ये ऽतिव्याप्तिः द्वितीये गृह्णात्येवेति नियमोऽसिद्धः।

*किञ्चेति*तस्य विशेषणमिति षष्ठ्यर्थः सम्बन्धमात्रं विशेषणतया वा सम्बन्ध इत्यर्थः। यदाकदाचित्सम्बन्धत्वमुपलक्षणस्यापीत्यतिव्याप्तिरित्याह *आद्य इति* द्वितीयमपवदति *द्वितीति *तथैवेति * विशेषणान्तरस्वीकारेऽनवस्था भेदानङ्गीकारे स्वाश्रय इत्यर्थः। एवं विशेष्यलक्षणस्य दुर्निरूपत्वाभिधानेन विषयलक्षणासिद्धिमुक्त्वा दोषान्तरं दातुं विकल्पयति *किञ्चेति* विशेष्यत्वाक्रान्तोविशिष्टो भवति वा न-

वेति विकल्पार्थः। आद्ये गृह्णाति चेद्विशेष्येपि विशिष्टे विशेष्यत्वस्य गमनादतिव्याप्तिर्लक्षणस्येत्याह *आद्य- इति * विशेष्यगतसर्वधर्मग्राहकत्वनियमासिद्ध्या ल- क्षणासिद्धिरिति द्वितीयं दूषयति * द्वीति *

विना सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यो विषय इति लक्षणस्यातिव्याप्त्यन्तरमाह ।

५६ पूर्वोक्तलक्षणेऽतिव्याप्त्यन्तरकथनम् ।

किञ्च मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र भवति मत्समवाय- स्य ज्ञानं विशेषणं सम्बन्धान्तरमन्तरेणैव, नच विषयः । नच गुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावे यः सम्बन्धान्त- रमन्तरेणेत्युक्त्या व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवायं समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रतिपत्स्यते, यतोऽत्र तस्यैव विशेषणविशेष्यभावत्वादन्तरस्यासिद्धिरिति । तस्मात् स- म्बन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं यस्येत्युक्तं तत्र ज्ञानं सम्ब- न्धमनपेक्ष्य स्वभावत एव यथाऽर्थस्य विशेषणं तथा समवा- यस्यापीति न कश्चिद्विशेष इति साधूक्तं मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानविषयता समवायस्य स्यादिति । ज्ञानाभावे च प्रसङ्गात् । नच तत्र स एव स- मवायः सम्बन्धः अत्रापि विशेषणविशेष्यभावस्यैव स- म्बन्धत्वात् । नासौ सम्बन्धिनोऽन्यस्तादृशश्च व्य- वच्छेद्य इति चेन्न । समवायेऽपितुल्यत्त्वात् । सं-

योगसमवायौ व्यवच्छिद्येत इति चेन्न । ज्ञानाभावे तथाऽपि प्रसङ्गात् । न तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तूपलक्षणमिति चेन्न । अतीतानागतयोरविषयत्वापत्तेः । भावे चिन्तेयमिति चेन्न । अभावस्याविषयत्वापातात् । ज्ञानादन्यत् ज्ञानीयञ्च यत्कारणादि तत्रापि प्रसङ्गादिति किं विस्तरेण । नच ज्ञानाकारतायां गोचरस्य नास्त्येव ज्ञानगोचरयोर्भेदः । प्रतीतिविरोधात् । भेदमानिच्छता च स प्रतिषेद्धुमप्यनर्ह इति ।

* किञ्चेति * मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानस्यात्मनि समवायं प्रति मूलसम्बन्धान्तरमन्तरेणैव ज्ञानं विशेषणं भवति तस्यापि विषयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्यापि विषयत्वादेव तत्र लक्षणगमनान्नातिव्याप्तिरित्यत आह * नचेति * ज्ञानान्तरविषयत्वेऽपि तज्ज्ञानाविषयत्वन्नेत्यर्थः । गुणगुणिनोः क्रियाकारकयोर्वा विशेषणविशेष्यभावे मूलभूतो यः सम्बन्धः समवायः स एवायं सम्बन्धः सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति विशेषणोक्त्या व्यवच्छिन्न इति कथं तत्र लक्षणगमनमित्याशङ्क्याह *नचेति* कुतो न वाच्यमित्यत आह *यत इति * विशेषणविशेष्यभावादतिरिक्तः सम्बन्धः सम्बन्धान्तरमुच्यते मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र समवायस्य विशेष्यत्वादन्तरशब्दवाच्यत्वाभावान्न व्यवच्छेद्यत्वमन्यथा घटज्ञानमित्यत्रापि घटज्ञानयोः विशेषणविशेष्यसम्बन्धभावान्न घटविषयत्वं स्यादित्यर्थः ।

उक्तमर्थं सङ्क्षिप्य दर्शयति * तथाचेति * ज्ञातो घट इत्यर्थेन सह ज्ञानं सम्बन्धान्तरमनपेक्ष्य स्वभावसम्बन्धेनैव विशेषणमिष्यते यथा तद्वन्मतःसमवायो ज्ञानस्येत्यत्रापि सम्बन्धान्तरमन्तरेणैव ज्ञानं समवायविशेषणमिति समवायार्थयोर्न्न विशेष इत्यर्थः। विना सम्बन्धं यद्विशेषणं ज्ञानमिति लक्षणस्यातिप्रसङ्गान्तरमाह * ज्ञानेति * ज्ञानस्याभाव इत्यत्र ज्ञानं स्वाभावविशेषणं भवतीत्यर्थः। सम्बन्धान्तरशब्दव्यवच्छेद्यो विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तसमवायो ज्ञानाभावेऽस्तीति कथमतिव्याप्तिरित्यत आह *नच तत्रेति* (समवायाभावे हेतुमाह *अत्रेति* भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तान्तरशब्दावाच्यः सम्बन्ध इत्यर्थः। अर्थसमवाय)योः साम्यात्समवायाविषयत्वेर्थस्याप्यविषयत्वं स्यादित्यभिप्रेत्य साम्यमुक्तं तत्र वैषम्यं शङ्कते * नासाविति * विशेषणाविशेष्यभावस्य सम्बन्धिनोऽन्यत्वञ्चास्ति सम्बन्धिनोन्यश्च व्यवच्छिद्यते नातोऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। एवमसम्भवपरिहारे नातिव्याप्तिपरिहारो ज्ञानसमवाययोर्व्यवच्छेद्यरूपाभावादिति परिहरति * नेति * संयोगसमवायातिरिक्तो विना सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यो विषय इति लक्षणाभिप्रायं शङ्कते * संयोगेति * क्वचिद्विशेषणविशेष्ययोः संयोगोप्यस्तीति संयोगेतिग्रहणं नतु ज्ञानविशेष्ये तत्सम्बन्धेनेति द्रष्टव्यम्। संयोगादिज्ञानस्यैवं निर्विषयत्वप्रसङ्गाभेत्याह *

() एतदन्तर्गतो ग्रन्थः सो० पु० नास्ति।

नेति * अङ्गीकृत्यापि दूषयति * ज्ञानेति * ज्ञानाभावः संयोगाद्यतिरिक्तत्वे सति स्वभावेनैव ज्ञानविशेष्य इति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । एककालीनस्यैव विशेषणत्वनियमात् ज्ञानस्य च स्वाभावेनापृथक्समयत्वाभावादविशेषणत्वेन विशेषणोत्तस्यैव तदभावव्यवच्छेद इति शङ्कते * नेति * कथं तर्हि ज्ञानस्य स्वाभावव्यावर्त्तकत्वमित्यत आह * किन्त्विति * असतोविशेषणत्वाभाववद्विशेष्यत्वस्यानुपपत्तेरभूद्वृष्टिर्भविष्यति वृष्टिरित्यद्यर्थज्ञानानां विशेष्यस्य विषयत्वं नस्यादिति दूषयति * नेति * न विषयमात्रलक्षणमिदं किन्तु भावविषयस्यातो नाव्याप्तिरिति शङ्कते *. भाव इति * विषयमात्रासिद्धौ तद्विशेषासिद्धेर्विषयमात्रलक्षणमूह्यन्तथाचातिव्याप्तिस्तदवस्थेति दूषयति * नेति * संयोगाद्यतिरिक्तत्वे सति विना सम्बन्धान्तरं यत् ज्ञानविशेष्यमिति लक्षणं ज्ञानकारणचक्षुरादौ तत्फले चास्तीत्यतिव्याप्त्यन्तरमाह * ज्ञानादिति * किञ्च सुगतसमये ज्ञानाकारो ज्ञेयमभ्युपेयते तयोर्ज्ञानज्ञेययोर्भेद उताभेद आद्ये तदाकारत्वं न स्यात्सन्तानान्तरवत् । द्वितीये भेदप्रतीतिविरोध इत्यभिप्रेत्याह *न चेति* एवं ज्ञानतद्गोचरयोर्भेदं खण्डयतो भेदमात्रमनिष्टमुत तयोरेव, नाद्योऽप्रमितप्रतियोगिप्रतिषेधासम्भवात् । द्वितीये चाद्वैतविरोध इत्याभिप्रेत्याह * भेदमिति *

इति सम्बन्धाधारत्वाधःशब्दार्थविषयविषयिभावानां खण्डनम् ।

भेदप्रतीतिमात्रेण तन्निषेधोपपत्तावपि प्रमितप्रतियोगिकत्वमेव निषेधस्येति यदि कश्चिदभिनिविशते तेन भेदस्वरूपं वक्तव्यमित्याह ।

५७ भेदखण्डनारम्भः ।

वक्तव्यस्तर्हि कोसौ भेदो नाम ? सहि स्वरूपं वा स्यात् इतरेतराभावो वा धर्मान्तरं वा, नाद्यः भिन्नेऽभिन्नभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात् । भ्रान्त्याऽपि धर्मिस्वरूपावगाहनात् अन्यथा कस्याभेदं सा भ्रान्तिरुल्लिखेत् ।

वक्तव्य इति धर्मान्तरमिति *पृथक्त्वं वैधर्म्यं चेत्यर्थः । लाघवात्स्वरूपभेदवाद एवास्त्वित्यत आह *नाद्य इति* भेदाग्रहमूलातादात्म्यभ्रान्तिस्वरूपस्यैव भेदत्वे धर्मिस्वरूपप्रतीतौ भेदोपि प्रतीत इति दूरस्थवनस्पत्यादावभेदभ्रमो न स्यादित्यर्थः । भ्रान्तिरभेदमेवावगाहते न धर्मिस्वरूपमतो भ्रमोपपत्तिरित्यत आह *भ्रान्त्येति* भ्रान्तेरुभयविषयत्वकल्पने गौरवात्तादात्म्याख्यधर्मविषयत्वमेवास्त्वित्यत आह * अन्यथेति * अयमभिन्न इति न भासेताभेद इत्येव भासेतेत्यर्थः ।

भिन्नेष्वभेदप्रकाश इति नोच्यते किन्तु ये भिन्नास्तेष्वनारब्धावयवित्वमारोप्यते न चारोपानुपपत्तिरारब्धावयव्यपेक्षया भेदग्रहस्य विशेषग्रहरूपतया विरोधित्वाभावादिति शङ्कते ।

५८ स्वरूपभेदखण्डनम् ।

ननु निःसम्बन्धित्वेन व्यवस्थिते तरुदारुप्रभृतिषु

नानाधारोऽवयव्यन्य एवाऽऽरोप्यते येषु त्वारोप्यते तेऽभेदे नैव भान्ति किन्त्वनारब्धावयविषु तेष्वारब्धावयवितया विभ्रम्यते । मैवम् । तेषामनुदाहरणीयत्वात् । अतस्मिन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभासार्थानां दृष्टान्तत्वेनेष्टत्वात् तत्रापि धर्मान्तरारोपाभ्युपगमे तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः । नचैवमप्येष्टव्यमेव तथापि स्वरूपभेदग्रहे तत्राभेदस्य धर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात् ।

*नन्विति*निरन्तरावस्थिते तर्वादावनेकाधारस्ततोऽन्य एवावयव्यारोप्यत इति यावत् । प्रासरूचितया तार्विस्युक्तम् । अभेद इति विषयसप्तमी । अनेकेष्वेकस्मिन्नवयविन्यारोप्यमाणे ऽनेकेषु कुसुमेष्वारोप्यमाणसूत्रे यथा न भ्रान्तिस्तद्वदत्रापि न स्यादित्यत आह *किन्त्विति* तत्रानेकेषु संयोगितया सूत्रस्य प्रतीतेरभ्रान्तिविषयत्वमिह त्वनेकेषु वनस्पतिष्ववयव्यन्तरं संयोगितया न प्रतीयतेऽतोनारब्धावयविष्वारब्धावयवित्वभ्रम इत्यर्थः । अवयव्यापारोपो नोदाह्रियतेमया ऽतस्तु खण्डनमिदमिति परिहरति *मैवमिति* किं तर्ह्युदाहरणीकृतमित्याह*अतस्मिन्निति* यत्र भिन्नयोर्भ्रमैक्ययोः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभ्रमो जायते तदेवोदाहरणीयमित्यर्थः । आदिशब्देनाभेदसंशयो गृह्यते अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्यत्र तत्रापि नैक्याध्यासः किन्तूभयनिष्ठतादात्म्याख्यधर्मान्तरमारोप्यतेऽतोधिष्ठानस्वरूपप्रतीतावपि विरोधित्वाभावाद्धर्मान्तरारोपो भवेदित्यत आह

* तत्रेति * तर्हि घटः पटो न भवतीत्यत्रापि घटस्य पटत्वं धर्मान्तरमारोप्य निषिध्यते इति वक्तुं शक्यत्वात्तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावैक्यापत्तिरित्यर्थः । तत्रापि बाधकप्रत्ययेन संसर्गाभाव एवावेद्यत इत्यत आह * न चेति * संसर्गाभावतादात्म्याभावयोरभेदाङ्गीकारेऽपसिद्धान्त इत्यर्थः । अङ्गीकृत्यापि दूषयति * तथापीति * तयोर्भेदाङ्गीकारे भेदाभेदयोर्विरोधात्स्वरूपभेदग्रहे भेदारोपो न स्यात् घटपटयोरिवेत्यर्थः ।

इदानीमन्योन्याभावो भेद इति पक्षं दूषयति ।

५९ अन्योन्याभावखण्डनम् ।

नापि द्वितीयः प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्ग्रहणकारणमतः केतरेतराश्रय इति चेत् । नैवम् । एवं हि सति कुम्भः पटो न भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य प्रतियोगितया पटो निषिध्यते तथा कुम्भोऽपीति सोऽपि कुम्भात्मतया निषिद्धः प्रसज्ज्येत ।

नापीति धर्मित्वंप्रतियोगित्वव्यवस्थाप्रतीतावन्योन्याभावः प्रत्येतुं शक्यते नेत्येवतदप्रतीतेरन्योन्याभावप्रतीतौ च व्यवस्था प्रत्येतव्या न स्वरूपमात्राश्रया व्यवस्था तस्यावधित्वे तथैव समानत्वादधिकरणे च तथैवेति परस्पराश्रयप्रसङ्गः प्रतीतावित्यर्थः । विनैवान्योन्या-

भावप्रतीतिं धर्म्यादिप्रतीतिसम्भवान्नेतरेतराश्रय इति शङ्कते * प्रतीति * प्रतियोगिप्रतीतिः प्रतियोगित्व-धर्ममनुल्लिखन्ती धर्मिप्रतीतिरपि धर्मित्वाकारमनुल्लिखन्त्येव भेदप्रतीतिकारणमतो नेतरेतराश्रय इत्याशयः। ज्ञाततामात्रेण प्रतियोगितया निषेध्यत्वस्वीकारे कुम्भः पटो भवतीत्यत्र ज्ञानमात्रं पटस्य प्रतियोगितया निषेध्यत्ववत् कुम्भस्यापि स्वरूपेण ज्ञानतया प्रतियोगित्वसम्भवान्निषिद्धत्वं प्रसज्येतेति दूषयति * नैवमिति *

इदानीं भेदवादी स्वमतमुपपादयति ।

६० भेदवादिशङ्का ।

वस्तुतोऽन्योन्याभावस्य कुम्भप्रतियोगित्वेऽपि कुम्भस्यापटत्वनिरूपणकाले कुम्भस्य प्रतियोगिता नापेक्ष्यते किन्त्वाश्रयतैवेति कुम्भाप्रतिक्षेपः । पटस्य तु प्रतियोगितैवापेक्ष्यते नत्वाश्रयतेति कुम्भवत् पटस्यापि न सङ्ग्रहापत्तिः। यद्यप्यन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिता तथाप्यन्या कुम्भाश्रयता अन्या पटाश्रयता अन्या कुम्भप्रतियोगिता अन्या पटप्रतियोगिता तेनान्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वे चोभयाश्रियतत्वे च नोभयोरपि सङ्ग्रहप्रतिक्षेपविरोधापत्तिः। नापि च प्रतियोगित्वस्यानुयोगिनो भेदोपजीवनेऽन्योन्याश्रयोऽनुपजीवने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तिः प्रसज्येत । यतः स्म-

र्थमाणस्य प्रतियोगिता अनुभूयमानस्य चाश्रयतेत्ये तावन्मात्र एवोक्ते स्वस्मादपि भेदग्रहानापत्तिः । नचैवं स एवायमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसङ्गः, वास्तवतरसत्त्वास-त्त्वाभ्यां विशेषात् ।

* वस्तुत * इत्यारभ्य विशेषादित्यन्तेन ग्रन्थेन । कुम्भः पटो न भवतीति प्रतिषेधावसरे कुम्भस्य प्रति-योगितायां अविवक्षितत्वान्न निषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः । कु-म्भपटाश्रयान्योन्याभावाभेदात् पटवत् कुम्भप्रतियोगि-त्वमप्यन्योन्याभावस्येत्यत उक्तं *अन्योन्याभावस्य कुम्भ प्रतियोगिकत्वेपीति* तर्ह्यनिषिध्यमानकुम्भेन सह भिन्न-त्वेनागृहीतत्वात्पटस्यापि निषेधो न स्यादित्यत आह * पटस्येति * पटस्यासत्त्वनिरूपणावसरे पटस्य प्र-तियोगित्वेनापेक्ष्यमाणत्वादाश्रयत्वेन चानपेक्षितत्वान्न कुम्भवत्सङ्ग्रह इत्यर्थः । अन्योन्याभावस्योभयाश्रय-त्वादुभयप्रतियोगित्वाच्चाश्रयप्रतियोगिभेदाभावादुभ-यनिषेधसङ्ग्रहौ विरुद्धावेकदा स्यातामित्यत आह * य-द्यपीति* याऽपीत्यर्थः । उभयोरपि प्रतियोगित्वाधिकर-णत्वस्वरूपसाधारण्येपि घटेन विशेषिता पटेन विशे-षिता वाऽऽश्रयता प्रतियोगिता च भिन्नैवेति नोक्तदोष इत्यर्थः । यद्यपीति पाठे ततोपीत्यत्र तथापीत्यर्थः । ते-नेत्यादिना फलितनिगमनम् । प्रतियोगी प्रति-योगित्वसिद्ध्यर्थमनुयोगिनः सकाशाद्भेदमुपजीवति नवा, उपजीवति चेदन्योन्याश्रयत्वं नोपजीवति चे-त्तर्हि स्वाभिन्नात्प्रतियोगिनो भिन्नत्ववत्स्वस्मादपि स्व-

स्य भेदः स्यादित्यत आह *नापीति* कुत इत्यत आह *यत इति* धर्मिग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं च भेदज्ञानसामग्री प्रतियोगिता च स्मर्यमाणता अनुभूयमानता च धर्मिता तेन स्मरणादिना नियमोपपत्तेर्नेतरेतराश्रयादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । सोऽयं देवदत्त इत्यत्रायमंशस्य गृह्यमाणतया धर्मित्वात्स इत्यंशस्य स्मर्यमाणतया प्रतियोगित्वात्तत्रापि भेदः प्रकाशेतेत्यत आह *न चेति* किमत्र नियामकमित्यत आह * वास्तवेति * भेदसत्तासहितप्रतियोगिस्मरणादि भेदग्रहणकारणं तच्चैकत्वान्नात्र तथेति नियम इत्यर्थः ।

एवं काणादहार्दं विशदयित्वा सिद्धान्तमुपक्रमते ।

६१ भेदवादिमताभिप्रायखण्डनम् ।

मैवम् । तथाहि किमधिकरणप्रतीतिरधिकरणतया प्रतीतिः उत वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरूपेण विवक्षिता । आद्ये किमीयाऽधिकरणतया घटादेः प्रतीतिस्तस्य कारणं स्यात् । न तावदन्योन्याभावाधिकरणतया दण्डाद्यप्रतीतौ दण्डाधिकरणताया इव तदप्रतीतौ तदधिकरणतायाः प्रत्येतुं पूर्वमशक्यत्वात् विशिष्टप्रतीत्या विशेषणस्यावश्योल्लेख्यत्वात् विशिष्टस्य च विशेषणघटितमूर्तित्वात् । नापि यस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत्कारणं यत्र भिन्नेऽभेदभ्रमस्तत्र धर्मिणः सत्त्वाद्याधारतया प्रतीतावपि तदनुत्पत्तेः ।

* नैवमिति * भेदप्रतीतिकारणतयेष्यमाणाधिकरणप्रतीतिरधिकरणत्वाकारमुल्लिखत्युत,वस्तुतोऽधिकरणस्वरूपमुल्लिखतीति विकल्पार्थः। प्रथमकल्पेपि घटादौ किमन्योन्याभावमपेक्ष्याधिकरणतया प्रतीतिर्भेदप्रतीतिकारणमुत यत्किञ्चिदपेक्षयेति विकल्पयन्नाह * आद्य इति * किमीया-किंसम्बन्धिनीतियावत्। अन्योन्याभावलक्षणभेदस्य प्रतीयमानत्वात्तदधिकरणत्वाच्च घटादेरन्योन्याभावापेक्षयाऽधिकरणत्वमित्याद्यमपवदति *नतावदिति* दण्डप्रतीतिव्यतिरेकेण देवदत्तस्य तदधिकरणत्वप्रतीतिव्यतिरेकवदन्योन्याभावाप्रतीतौ तद्विशिष्टाधिकरणत्वमपि घटादिनिष्ठं न निष्टङ्कनामियादित्यर्थः। अन्याप्रतीतौ किमन्यन्न प्रतीयतेतथाच किञ्चित्कदाचित्प्रतीतमिति सर्वज्ञं जगदापन्नमित्यत आह * विशिष्टेति * विशिष्टविशेषणयोरन्यत्वेपि विशेषणप्रतीतिजन्या विशिष्टप्रतीतिरित्येके। विशेषणविशेष्ययोरेकप्रतीतिविषयत्वमेवेत्येपरे। सर्वथा विशिष्टप्रतीत्या विशेषणप्रतीतिरपेक्षितेत्यर्थः। यथोपलक्षणं व्यावर्तकमपि अनियतप्राक्प्रतीतिकं व्यावर्त्यप्रतीतिव्यवहारजनकं तथा विशेषणमपि किन्न स्याद्व्यावर्त्तकत्वाऽविशेषादित्यत आह * विशिष्टेति * कदाचित्ज्ञाततामात्रेणाऽसतोऽप्युपलक्षणत्वाद्विशेषणस्य तु कार्यान्वयित्वेनैव व्यावर्त्तकत्वमन्यथा विशेषणोपलक्षणोपाधीनां भेदो न भवेदित्यर्थः। यत्किञ्चिदपेक्षयाऽधिकरणत्वप्रतीतिर्भेदप्रतीतिकारणमिति द्वितीय एव मपवदति * नापीति * कु-

तो न कारणमित्यत आह * यत्रेति * भिन्नयोर्देवद त्तयज्ञदत्तयोः स एवायमित्यभेदभ्रमो यदा जायते तदा देवदत्तस्य सत्वद्रव्यत्वाधिकरणतया प्रतीतेर्भेदग्रहस्यैव सम्भवात्तदनुत्पत्तिरभेदग्रहासम्भव इत्यर्थः।

न कारणमात्रात्कार्यनिष्पत्तिरपितु कारणपौष्कल्यादिह च नाधिकरणप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिसामग्री प्रतियोगिस्मृत्यादिसाहिताया एव भेदप्रत्याकत्वादिह च तदभावाद्भेदाग्रह इति शङ्कते ।

६२ प्रतियोगिस्मृत्यादिसाहिताधिकरणप्रतीतेर्भेदग्रहहेतुत्वनिरासः ।

न तन्मात्रात्तदुत्पत्तिः अपि तु प्रतियोगिस्मृतिसहितात् सा च तदा नास्तीति तदनुत्पत्तिरिति चेन्न । प्रतियोगिस्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः उत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विकल्प्यत्वात् । आद्ये किमन्योन्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्यचित् प्रतियोगितया वा । नाद्यः अन्योन्याभावाप्रतीतौ तदनुपपत्तेः पूर्ववत् । नापि द्वितीयः तस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमविषयीकृतस्य स्वदेशेतरदेशादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभावप्रतियोगितया प्रतीतावन्योन्याभावप्रतीत्यनुपपत्तेः ।

* न तदिति * प्रतियोगित्वाकारमुल्लिखन्ती प्रतियोगित्वस्मृतिर्भेदप्रतीतिहेतुरुत वस्तुतः प्रतियोगिनः सतः स्वरूपेण तथेति पूर्ववद्विकल्पयन्परिहरति

नेति प्रथमकल्पेऽपि किमन्योन्याभावप्रतियोगित्वप्रतीतिस्तत्प्रतीतिकारणं किंस्विद्यत्किञ्चिदपेक्षप्रतियोगित्वप्रतीतिरित्यपि विकल्पनीयमित्याह *आद्य इति* अन्योन्याभावाप्रतीतौ तद्विशिष्टाधिकरणत्वाप्रतीतिवद्विशेषणान्योन्याभावाप्रतीतौ तद्विशिष्टप्रतियोगित्वस्मृतिरनुपपन्नेति प्रथमं पराचष्टे *नाद्य इति* यत्किञ्चिदपेक्षप्रतियोगित्वस्मृतिः कारणमिति द्वितीयं दूषयति * नापीति * कुत इत्यत आह * वस्त्विति * देवदत्तयज्ञदत्तौ वस्तुगत्या भिन्नौ तथाप्यभिन्नतया भ्रमविषयौ भवतः प्रतियोगित्वस्मृतेश्च देशेतरदेशादावविद्यमानत्वेन स्वाभावप्रतियोगितया प्रतीतिरस्ति यत्किञ्चिदपेक्षयाऽऽश्रयत्वप्रतीतिरपि ततः कारणपौष्कल्यात् भेदप्रतीतिरेव स्यान्न चासौ जायत इत्यर्थः।

स्वदेशेतरदेशादौ विद्यमानाभावप्रतियोगित्वप्रतीतिरनुभूतित्वान्न स्मृतिः स्मृतिश्च भेदज्ञानकारणमतो नोक्तोदोष इति शङ्कते ।

६३ स्मृतित्वस्य भेदप्रतीतौ प्रयोजकत्वानिरासः ।

प्रतियोग्यनुभूतिः सा न स्मृतिरिति चेन्न। स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽनुभूयमानयोरन्योन्याभावाप्रतीतिप्रसङ्गात्। अत्रान्तराले स्मृतिकल्पनया नान्योन्यात्मानाविमावित्यनुभवबाधितया प्रयोजकत्वेऽपि वा स्मृतित्वस्य योऽसौ तत्र नासीत् सोऽयमिति स्मर्यमाणाभावप्रतियोगिकत्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभि-

न्नतया भ्रमेणोल्लिख्यमानस्यान्योन्याभावप्रतीत्यनुदयात् । दोषाभावोऽपि हेतुः स भ्रमोदाहरणे नास्तीति चेन्न । पूर्वदृष्टे स्मृतिमतो वस्तुगत्याऽन्यस्यैवानन्तरदृष्टस्य पूर्वदृष्टात् भिन्नमभिन्नं वेत्यनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतरेतराभावबुद्ध्यापत्तेः । बुध्यत एवेति चेन्न । पश्चात्तत्संशयदर्शनात् । विशेषधीरपि तत्र हेतुरिति चेन्न । विशेषत्वस्यान्योन्याभावानिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात् । एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिः सहकारिणीत्येतदपि व्युदस्तम् । वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिः सहकारिणीत्यपि, भिन्नस्याभिन्नतया वृक्षादेः प्रतीयमानस्योन्यान्याभाववत्तया ग्रहणप्रसङ्गात् ।

*प्रतीति*योगिप्रतियोगिप्रतीतौ स्मृतित्वाभावेन भेदज्ञानाभावाभावेन व्यतिरेकाभावात् स्मृतित्वमप्रयोजकमिति परिहरति * नेति * न केवलं व्यतिरेकाभावोऽन्वयोपि नास्तीति विपक्षबाधकव्याजेनाह *अन्यथेति* इमौ घटपटौ भिन्नावित्यत्रोभयोरपि गृह्यमाणत्वाद्भेदग्रहो न स्यादित्यर्थः। पुरोदेशेऽनुभूयमानान्योन्याभावप्रतीतावपि इतरान्योन्याभावप्रतीतिवदन्योन्याभावप्रतीत्योर्मध्ये प्रतियोगिस्मृतिः कल्प्यते भेदप्रतीतिसिद्धत्वादित्यत आह * अत्रेति * अन्तरा स्मृतित्वकल्पनया स्मृतित्वस्य प्रयोजकत्वं न कल्प्यमिति शेषः। इमौ नान्योन्यात्मानाविव्यननुभवादूबाधि-

ततयेति हेतूपन्यासः । बाधिताया अपि कल्पनाया बलात्स्मृतित्वस्य प्रयोजकत्वस्वीकारे दोषमाह*प्रयोजकत्वेपीति*योसौ गृहे नासीत् देवदत्तः सोऽयमिति इदृशप्रत्यभिज्ञाभ्रमस्थले स्मर्यमाणाभावप्रतियोगित्वेन स्मर्यमाणत्वं प्रतियोगिनोस्ति ततोधर्म्यनुभवः प्रतियोगिस्मृतिश्चेत्येतस्य भेदप्रतीतिप्रयोजकत्वे तत्र भेदप्रत्यय एव स्यान्न चोत्पद्यते ततोऽप्रयोजकमित्यर्थः। प्रतियोगिस्मृतिसहितधर्मिग्रहणं दोषाभावसहकृतं भेदप्रतीतिप्रयोजकन्न तन्मात्रमिति नोक्तदोष इतिशङ्कते *दोषेति * दोषाभावे सत्यपि भेदाग्रहान्न तत्प्रयोजकत्वमिति परिहरति * नेति * इदमाकूतं दोषाभावस्य किमिति सहकारित्वं कल्पनीयं । सति दोषे तददर्शनादिति चेन्न।तस्मिन्सत्यपि निद्रादोषेऽन्योन्याभावप्रतीतिदर्शनात्।प्रमात्वादितिचेन्न।तस्याद्याप्यसिद्धत्वादतो न दोषाभावस्य सहकारित्वं तथापि भवच्छ्रद्धानुरोधेनोदाहरणान्तरमभिधीयते यदा पूर्वदृष्टघटादि स्मरति पश्यति च घटान्तरं स्वरूपेण पूर्वदृष्टाच्च भेदमभेदं वा नावधारयति तत्राप्यन्योन्याभावग्रहप्रसङ्गो भ्रमाभावेन दोषाभावात्प्रतियोगिस्मरणादिभावाच्चेति। कारणसद्भावात्कार्यमपि विद्यते इति शङ्कते *बुध्यत इति* पूर्वदृष्टोऽयमन्योवेति पुनः संशयदर्शनान्नान्योभावो बुध्यत इति परिहरति * नेति * विशेषज्ञानेन दोषाभावेन प्रतियोगिस्मृत्या च सहिता धर्मिप्रतीतिरियमन्योन्याभावज्ञानकारणं तदभावादत्र नान्योन्याभावज्ञानं स्यादिति शङ्कते *विशेषेति*

अन्योन्याभावस्य भेदत्वाद्भेदज्ञाननिरूपणीयत्वाद्वि-शेषस्य नान्योन्याभावज्ञानात्पूर्वं विशेषसिद्धिरिति परिहरति * नेति * भ्रमस्थलेऽनध्यवसायस्थले चा-न्योन्याभावप्रतीतिप्रसङ्गाभिधानेन परिशिष्टकल्पा-न्तरमपि निरस्तमित्याह * एतेनेति * वस्तुगत्या प्र-तियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिर्वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरू-पेण प्रतीतिश्च भेदकारणमिति द्वितीयकल्पोपि नि-रस्त इत्यर्थः। परामृष्टमेव स्वयं स्पष्टयति *भिन्नस्येति*

वैधर्म्यं भेद इति तृतीयं पक्षमाक्षिपति ।

६४ तृतीयकल्पनिरासः ।

नापि तृतीयः अभावस्य निर्धर्मकतापक्षे तस्य वि-श्वाभिन्नत्वप्रसक्तौ विश्वस्याप्यभावरूपत्वेन निर्धर्मकतया धर्मलक्षणान्योन्याभावविरहिण ऐकरूप्यापत्तेः अभावे धर्माभावात् । स्वरूपमेव भेद इति चेत् । योऽसौ भे-दस्तस्य स्वात्मा स किं कस्मादपि भेद उतनिष्प्रतियो-गिक एव न तावन्निष्प्रतियोगिक एव प्रमाणाभावेना-सत्त्वप्रसङ्गात् । योऽसौ भेदव्यवहारोऽस्ति स कस्मा-दपि न तु नीलव्यवहारवत् निष्प्रतियोगिकः स च नि-ष्प्रतियोगिको नोपपद्यते निष्प्रतियोगिकोऽपि वा यद्ययं सप्रतियोगिकव्यवहारं करोति प्रतियोगिनियमो न स्यादि-ति स्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्य्यात् । स्वस्माद्भेदः कथं स-म्भवतीति चेत् तत् किं भिन्नाद्भेदः नन्वेवमनवस्था स्यात् ।

* नापीति * अभावो निर्द्धर्मकः सधर्मको वा निर्द्धर्मकत्वपक्षे घटे घटत्वस्य विशेषरूपवैधर्म्यस्य सत्ववदभावे धर्मान्तरलक्षणभेदाभावाद्विश्वाभिन्नत्वं स्यात्ततश्च विश्वस्याभावरूपतया निर्द्धर्मकस्य धर्मलक्षणभेदहीनतयैकरूपापत्तिरित्यर्थः । भावपदार्थानां वैधर्म्यं भेदो नाभावस्याभावे तु स्वरूपमेव भेदः अतो नाभावस्य विश्वात्मकत्वप्रसङ्ग इति शङ्कते *अभाव इति* प्रयोगिसापेक्षत्वात् भेदस्य निष्प्रतियोगिवस्तुस्वरूपत्वासम्भवं वक्तुं भेदः सप्रतियोगिको निष्प्रतियोगिको वेति विकल्पयति * योऽसाविति * अन्त्यं कल्पं बुद्धिस्थत्वादादौ दूषयति *न तावदिति* हेतुमाह * प्रमाणेति * असम्भवमुपपादयति* य इति * प्रमाणेन यदस्ति तत् मेयमिति वदता भेदे प्रमाणं वाच्यं न च निष्प्रतियोगिभेदमुल्लिखत् ज्ञानं जायते तथा यथा नीलज्ञानमित्यर्थः' । वस्तुतो निष्प्रतियोगिकोपि सत्प्रतियोगिभेदव्यवहारं करोतीत्यत आह * स चेति * ज्ञानव्यवहारयोरैकरूप्यादित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकदण्डेन द्रढयति * निष्प्रतीति * बह्वर्थसंनिधावेतद्व्यवहारे किं नियामकमिति वीक्षायां तन्मूलज्ञानं नियामकं वाच्यमिह तु प्रतियोगिनोऽभावादेव' तज्ज्ञानाभावोऽतः प्रतियोगिविशेषघटितभेदव्यवहारे नियामकाभावेन सर्वस्य प्रतियोगित्वापत्तौ तद्वृन्दान्तर्भूतस्वात्मनोपि प्रतियोगित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । धर्मित्वप्रतियोगित्वयोर्भेदैकार्थसमवायिनोरेकत्रासम्भवात्स्वनिष्ठभेदानुपपत्तिरेक-

त्वानेकत्वयोर्विरोधादिति शङ्कते * स्वस्मादिति * अभिन्ने भेदो न सम्भवतीत्युक्त्या भिन्ने भेद इत्युक्तं स्यात्तत् किमभ्युपेयत इति पृच्छति *तदिति* ओमिति चेत् तत्राह *नन्विति* ननु प्रसिद्धौ। स्वेन भिन्ने स्ववृत्तावात्माश्रयाद्भेदान्तरेण भिन्न इति वाच्यमेवमनवस्था स्यादित्याशयः।

सप्रतियोगिस्वरूपं भेद इति पक्षमाक्षिपति।

६५ सप्रतियोगिस्वरूपभेदखण्डनम्।

नापि प्रथमः वक्तव्यं हि तद्यस्मादसौ भेदः, न तावत् सर्वस्मात्, स्वात्मनोऽपि भेदप्रसङ्गात्। नापि घटादेः, घटादिना सह तस्यावध्यवधिमद्भावो योऽसौ स ह्यर्थान्तरं वा स्यात् स्वरूपमेव वा। आद्ये तस्यापि भेदावधित्वेन तत्राप्येवमनुयोगे यद्येतदेवोत्तरमनवस्था स्यात्। अथ तत्र स्वरूपमेव, तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किन्निबन्धन इति प्रथमत एव स्वरूपं वाच्यं तदपि न, तथा हि—यदि घटादिभिः सार्द्धमवध्यवधिमद्भावसम्बन्धोऽस्य स्वरूपं प्रतियोगिना सार्द्धं तद्यभावस्वरूपस्यास्य निषेध्यनिषेधभावलक्षणः सम्बन्धः स्वरूपं न स्यात्। स्वरूपस्यैकत्वात्। अनयोश्च सम्बन्धयोर्भिन्नत्वात्। न हि यदेव प्रतियोगिनः सकाशाद्भिन्नत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति सम्भवति ततो व्यतिरिक्तत्वस्यानिषेध्य-

साधारणत्वात्। निषेध्यनिषेधभावस्य नियतत्वस्वपेक्षत्वादिति। एवं कार्यकारणभावादौ स्वभावसम्बन्धान्तरेऽपि वाच्यमूहनीयश्चाऽन्यत्रापि स्वरूपभेदे दोष एषः ।

नापीति हेतुमाह *वक्तव्यामिति* प्रतियोग्यनिरूपणात सप्रतियोगिस्वरूपं भेद इत्यपि न सम्भवतीति भावः। किं सर्वमेव प्रतियोगि घटादि वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * सर्वान्तर्भूततया भेदाश्रयस्यापि प्रतियोगित्वप्रसङ्गेनैकाभावप्रसङ्ग इति यावत्। द्वितीयमपवदति * नापीति * तदुपपादनाय सप्रतियोगित्वस्वरूपं दर्शयति *घटेति* घटादिरवधिस्तद्व्येतरदित्येवं रूपं इत्यर्थः। स्वरूपविशेषाभिधानेन किमनिष्टमुक्तं भवतीत्यतो विकल्पयति *सहीति* अवध्यवधिमद्भावोऽर्थान्तरमभावादिति प्रथमपक्षं दूषयति * आद्य इति * अभावाप्रतियोगी अवधिमानवध्यवधिमद्भावः एवं चावध्यादिभावस्याभावेन योसाववध्यादिभावः स तस्मादर्थान्तरं स्वरूपं वेति विकल्पे यद्यर्थान्तरमुच्यते तत्र तत्राप्येवमित्यनवस्थाप्रसक्तिरित्याशयः। द्वितीयमपवदत्यनूद्याथेत्यादिना। प्राथमिकावध्यवधिमद्भावस्य स्वरूपमेवास्त्वित्यत आह *तादिति *तदुपपादयति * तथाहीति * घटादिना सार्द्धमभावस्याप्यवध्यवधिमद्भावलक्षणसम्बन्धो योऽसौ सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वाद्धर्मिप्रतियोगिस्वरूपं चेत्प्रतियोगिना घटादिना सहाभावस्य निषेध्यनिषेधलक्षणो यः सम्बन्धोऽसावभावस्य स्व-

रूपन्न स्यादभावस्यैकरूप्यादेकं द्विरूपमिति विरोधादित्यर्थः। एकस्योभयस्वरूपत्वासम्भवान्निषेध्यनिषेधभावसम्बन्धोऽभावरूपो न स्यादित्युक्तं तदेवोपपादयति * नहीति * प्रतियोगिनः सकाशाद्भिन्नत्वं प्रतियोगिनिषेधत्वं चैकन्न भवतीति विलक्षणाकारप्रतीतिविषयत्वमेव। कुत इत्यत आह * तत इति * घटादन्यः पट इत्यत्र निषेध्यनिषेधभावं विनापि व्यतिरिक्तत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः। निषेध्यनिषेधभावस्तु नैवमित्याह * निषेध्येति * प्रतियोग्यभावमात्रापेक्षोऽसौ तेन न्यूनाधिकवृत्त्योरेकत्वासम्भव इत्यर्थः। एतदत्रोक्तं निषेध्यनिषेधभावस्य स्वरूपत्वासम्भवे निषेधात्मत्वमभावस्य न स्यादिति भावाद्वैतप्रसङ्ग इति। उक्तन्यायं प्रसारयति*एवमिति*मृद्घटादेः कार्यकारणभावसम्बन्धः स्वभावः चेद्विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धः स्वभावो न स्यात्स्वरूपस्यैकरूप्यादनयोश्च सम्बन्धयोर्भिन्नत्वादकार्यकार्यकारणसाधारण्याद्विशेषणविशेष्यभावस्येत्यर्थः। अभावस्य स्वरूपभेद इवान्यत्रापि स्वरूपदपक्षे यो दोष उक्तः सोऽयं द्रष्टव्य इत्याह * ऊहनीय इति * भिन्नेऽभिन्नप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गाद्भ्रान्त्यापि स्वरूपावगाहनादित्यादिश्चाभिन्नेऽभावोनाभेदभ्रम इति च न वाच्यं धर्मिमात्रमभाव इति केषांचिद्भ्रमदर्शनादित्याशयः।

खण्डनान्तरावतरणाय विकल्पयति।

६६ धर्मान्तरभेदखण्डनान्तरम्।

किञ्च धर्मान्तरं भेद इति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः

किं घटत्वादय एव भेद उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्मः । आद्ये घटत्वादीनां स प्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात् । न च घटत्वादयस्तथा पटाद्यनपेक्षतयैव प्रतीतेः ।

किं चेति घटत्वादय एव भेद इति पक्षे भेदस्य सप्रतियोगितया भेदत्वेन निरूप्यमानघटत्वादीनामपि सप्रतियोगित्वप्रसङ्ग इत्याह *आद्य इति* सापेक्षतया पितृत्वादिवत् सन्तु घटत्वादयोपि सत्प्रतियोगिका इत्याशङ्क्य नैवमनुभवविरोधादित्याह *न चेति* देवदत्तस्य स्वरूपेण प्रतीतावनन्यापेक्षत्वेपि प्रतियोगिसापेक्षतया पितृत्वव्यवहारं जनयति यथा तद्वत् घटत्वादीनां स्वरूपप्रतीतावनन्यापेक्षत्वेपि व्यवहारजनकत्वं प्रतियोगिसापेक्षतयेति शङ्कते ।

६७ घटत्वादीनां पटाद्यपेक्षया भेदव्यवहारजनकत्वानिरसनम् ।

यदा पटाद्यपेक्षया प्रतीयन्ते तदा भेदव्यवहारं कुर्वन्तीति चेन्न । प्रतीतौ कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्यम् । किं घटत्वादेरुत धर्मस्य कस्य चित् । आद्ये पटापेक्षामन्तरेण घटत्वप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गः । नहि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणकं नाम ? वन्ह्यावित्वावान्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थयितुमशक्यत्वात् । साक्षात्कारित्वादिना सह परापरभावानुपपत्तेः । जात्योः परापरत्वसङ्करमिच्छतामपि मते पञ्चम्याऽवधिभावः प्रतिपाद्य

मानः केन सममन्वियात् । घटत्वस्यात्रधिघटितत्वे त-थैव परं प्रतीत्यापत्तेः । तद्धर्मस्य तथात्वमिति चेन्न । तथा हि न द्वितीयः स एव सापेक्षप्रतिपत्तिर्भेदो न तु घटत्वादिः । घटत्वादेश्च स भेदः स्यात् तद्धर्मकत्वा-त् । घटादेस्तु भेदपर्य्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतम् । कथ-ञ्च भिन्नैरनुगतव्यवहारः स्यात् । तथापि तथा सति वा किन्न तैरेव तदादिव्यवहारोऽपि स्यात् ।

* यदेति * विकल्पासहत्वान्नैवमिति परिहरति * नेति * पटाद्यपेक्षा घटप्रतीतिकारणमिति प्रथमकल्पे दोषमाह *आद्य इति * केवलव्यतिरेकावसेयत्वात्का-रणभावस्य व्यतिरेकश्च तन्मात्राभावे कार्याभावस्तस्य दुर्लभत्वात्पटाद्यनपेक्षा घटत्वप्रतीताविति हेतुमाह * नहीति*अरणिसूर्यकान्ततृणादीनामन्योन्यव्यभिचारि-णामपि सकाशात् वन्हिजन्माङ्गीकारे तत्तदवान्तरजा-तीयं प्रति एकैकस्य कारणत्ववत्प्रकृते केवलव्यति-रेकाभावान्न स्यादेव कारणता जातिभेदाभावादित्यर्थः। कुतो घटत्वप्रतीतेरवान्तरजातिभेदो नेष्यते तत्राह * साक्षादिति * साचात्कारित्वं प्रमात्वं च घटत्वप्रतीतौ तावज्जातिरस्ति यश्चापरो जातिभेदस्सप्रतियोगिकप्र-तीतित्वन्नाम कल्प्यते सा यदि साक्षात्वाद्यपेच्चया न परस्तदा स्मरणादौ सप्रतियोगिघटत्वप्रतीतिर्न स्यात्पर-जात्यभावेऽपरजातिसमवायायोगाद्यदि परस्तदा निष्प्र-तियोगिघटत्वप्रतीतौ साचात्त्वादि नस्याद परजातिमत

एवापरजातिमत्वनियमादतः परस्परव्यभिचारात्सा-त्तात्वादिना कल्प्यमानजातिविशेषस्य परापरभावो नोपपद्यते परापरभावशून्ययोश्च जात्योर्घटत्वप्रतीतौ समवाये वैशेषिकानिष्टजातिसङ्करप्रसङ्ग इत्यर्थः । येतु जातिसङ्करमिच्छन्ति तन्मते दोषमाह *जात्योरिति* पटात् घटो भिन्न इत्यत्र पञ्चम्या अवधिभावः प्रतिपाद्यते न स तावत्प्रतीतिमात्रेण संबध्यते विषयविशेषकृतत्वात्प्रतीतिगतविशेषस्यातः केन संबध्यत इति वाच्यं किं घटत्वादिनोत तद्धर्मेणेति यावत् । घटत्वादिसम्बन्ध्यवधिभाव इति प्रथमे दोषमाह *घट इति* कदाचिदपि घटत्वादेः प्रतियोग्यपेक्षाव्यतिरेकेण प्रतिपत्तिर्न स्यात्तस्यावधिघटितस्वभावादित्यर्थः । घटत्वादिनिष्ठधर्मस्यावधिघटितत्वमिति द्वितीयं शङ्कते *तदिति* तथा प्रतीत्यभावात्परिहरति *नेति* एतेन प्रसङ्गागतेन द्वितीयकल्प एव निरस्यत इत्याह *न द्वितीय इति कुत इत्यत आह * स इति * धर्मस्यावधिघटितत्वे स एव सापेक्षप्रतिपत्तिको भेदः स्यान्न त्वदिष्टो घटत्वादिभेदः सिध्येदित्यर्थः । स धर्मलक्षणो भेदो घटत्वादिधर्मत्वात् घटत्वादेरेव धर्मः स्यादित्याह* घटत्वेति * तथापि किमनिष्टमित्यत आह *घटादेरिति* घटादेः को भेद इति पर्यनुयोगे घटत्वादिधर्मस्य घटादिभेदतयाऽभिधानादसाङ्गत्यमतन्निष्ठत्वादित्यर्थः । तर्हि घटादेर्भेदवत्त्वसिद्धये घटत्वादय एव भेदा इष्यन्त इत्यत आह*कथमिति* घटत्वपटत्वादिभिरन्योन्यव्यभिचारात्सर्वत्रानुगतभेदव्यवहारो न सिध्येदित्यर्थः । अन-

नुगतानामेव स्वरूपवैचित्र्याच्छक्तिवैचित्र्याद्वाऽनुगतबुद्धिव्यवहारहेतुता स्यादित्याशङ्क्य व्यावृत्तत्वेऽप्यनुगतव्यवहारजनकत्वे तत्तत्पदार्थस्वभावभेदादेवानुगतबुद्ध्यादिसम्भवेन सामान्यापलापः स्यादित्यभिप्रेत्याह * तथापीति *

किं घटत्वादय एव भेद उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्म इति विकल्प्य प्रथमे दोषमुक्त्वा द्वितीयमपवदति ।

६८ द्वितीयकल्पनिरासः ।

नापि द्वितीयः अनभ्युपगमात् । सप्तपदार्थानामनन्तर्भावप्रसङ्गात् स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेश्च । ईदृशाञ्चोपाध्यालीढवैचित्र्याणां जात्या समर्थने सर्वोपाध्युपधानानां जात्यैव समर्थनं स्यात् ।

नापीति अभावस्य सधर्मत्वकल्पोऽपि तन्त्रेण निराक्रियत इति द्रष्टव्यमभावगतधर्मस्य घटत्वाद्यतिरिक्तभेदस्य वाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । अनभ्युपगमे युक्तिमाह * सप्तेति * तस्य द्रव्याद्यन्तर्भावे सामान्यादेरभिन्नत्वप्रसङ्गात्सामान्यान्तर्भावश्च न सम्भवति घटाद्यतिरेकाङ्गीकाराद्विशेषान्तर्भावे नित्यव्यतिरिक्तानामभिन्नत्वप्रसङ्गः समवायान्तर्भावे भावाभावयोरभेदप्रसङ्गोऽभावे समवायाभावादभावान्तर्भावोऽप्यत एव न इतरेतराभावभेदपक्षानङ्गीकारात्सप्तपदार्थानन्तर्भाव आपाद्यते स च वैशेषिकसमयप्रतिकूल इत्यर्थः । अपिच योऽसौ भेद इष्यते स स्वा-

त्मनि वर्त्तते न वा न चे द्भेदस्य कुतोपि भेदहीनतया विश्वात्मतायां सत्यां विश्वमपि निर्भेद्यभेदाभिन्नतया भेदहीनं स्याद्यदि वर्त्तते स्वयमेव चेदात्माश्रयो भेदान्तराभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयः स्यादित्यभिप्रेत्याह * स्वेति * घटत्वादिव्यतिरिक्तो भेदाख्यो जातिविशेषः कश्चित् द्रव्यादिषु भविष्यति किमिति सप्तपदार्थ्यामनन्तर्भाव इत्यत आह *ईदृशां चेति* अन्यापेक्षप्रतिपत्तीनां द्रव्यादिभेदानां प्रतियोग्याद्युपाध्यधीनवैचित्र्याणां जातिरूपेण समर्थने सर्वेषां दण्डित्वपाचकत्वादीनामपि जात्यैव समर्थनं ते स्यादत औपाधिकपदार्थः कोपि न स्यादित्यर्थः। उपधानमुपबृंहणम्। उपाधिव्यावृत्तधर्माणामिति यावत्।

घटत्वादिजातिरेव भेद इति मतं निराकृतमपि दूषणान्तरं वक्तुं पुनः शङ्कते।

६९ घटत्वादिरेवभेदइत्यस्य खण्डनान्तरम्।

ननु घटत्वादय एव भेदा घटत्वादिज्ञानाविशेषेऽपि च प्रतियोगिज्ञानसहकारिवशाद्विचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति चेन्न। व्यवहारसत्यत्वार्थं वास्तवानुगतविशेषस्यावश्यं स्वीकर्त्तव्यत्वे तथैव पर्य्यनुयोगानुवृत्तेः। अनन्तभेदपरम्पराभ्युपगमे च तत्क्रमज्ञेयतायां प्रतीत्यपर्य्यवसानात्। तद्युगपज्ज्ञेयतायामत्यन्तसदृशतया कस्यचिदन्यभेदस्यान्यदीयतयापि ग्रहणसम्भवादिना सर्वत्र

१ मनन्तत्वेति का० मु० पु० पा०।

प्रामाण्यानाश्वासप्रसङ्गात् । सर्वप्रतीतिनियमानङ्गीकारे चाप्रतीतसत्त्वे प्रमाणाभावात् । जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वे तद्बुद्धीनां भेदबुद्धित्वात्तदर्थेष्वनुगतत्वस्याप्यनुपपत्त्या तेष्वेकजात्याद्यभ्युपगमे तद्भेदेऽपि तदङ्गीकारे परस्पराश्रयाश्रयिभावप्रसङ्गात् । एवं सत्तादीनामानन्त्यस्वीकारे द्रष्टव्यम् ।

नन्विति घटत्वादीनामेव भेदत्वे घटत्वादिज्ञानं यदा यदोदेति तदातदा टत्वादिज्ञानाविशेषाद्भेदव्यवहारः स्यादित्यत आह *घटत्वेति* प्रतियोगिज्ञानसहितघटत्वादिज्ञानं भेदव्यवहारसामग्री न तन्निरपेक्षमिति नियम इत्यर्थः । परिहरति *नेति* घट इति यो व्यवहारो यश्च घटो भिन्नः पटादितिव्यवहारस्तयोरुभयोः सत्यत्वसिद्ध्यर्थं व्यवह्रियमाणपदार्थगतः कश्चिदतिशय एष्टव्योऽन्यथाऽन्यतरव्यवहारस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गादेवञ्च स एवातिशयो भेदः स्यान्नतु घटत्वादिः स च कुतश्चिद्भिन्नो न वाऽऽद्येऽनवस्था द्वितीये सर्वाभेदापत्तिरिति पर्यनुयोगानिवृत्तिरित्याशयः । एवं भेदस्य भेदान्तराभिन्नत्वे तत्सत्तानवस्थामुक्त्वा तज्ज्ञप्त्यनवस्थामिदानीमाह *अनन्तेति* भेदाः क्रमेण ज्ञेया उत युगपदाद्ये भेदज्ञानप्रवाहाविच्छित्तिरतश्च स्वापमोक्षाद्यसम्भव इति भावः । द्वितीयम्प्रत्याह * तदिति * तेषां भेदानामत्यन्तसदृशतयाऽस्यायं भेद इति निर्णेतुमशक्यतयाऽन्यदीयस्यापि भेदस्यान्य-

दीयतया ग्रहणव्यवहारसम्भवेन सर्वभेदग्रहेष्वतस्मिंस्तद्बुद्धित्वसम्भावनया प्रामाण्यनिश्चयो न स्यादित्यर्थः । भेदाकारस्य धर्मिणः प्रतियोगिनश्चैक्यात्सदृशत्वामिति यावत् । न सर्वभेदस्य प्रतीतिनियमोऽङ्गीक्रियत एकभेदज्ञानमात्रेण घटादेर्भिन्नत्वप्रतीतिसम्भवादतो न क्रमज्ञेयत्वादिविकल्पावसर इत्यत आह * सर्वेति * यन्न कदाचिदुपलभ्यते तदसदनन्तो भेदस्तु न नियमेन नोपलभ्यते किन्तु यदा यद्विषया जिज्ञासा तदा स भेदः प्रतीयते नान्य इति नियमाङ्गीकारादित्याशङ्क्याह *जिज्ञासायामिति* जात्यादीत्यत्रादिशब्देनोपाधिरुच्यते तस्योपाधिरूपस्य जातिरूपस्य वाऽनुगतभेदव्यवहारनिर्वाहार्थतयेष्टस्य स्वाश्रयाद्भिन्नमेवेति भेदाश्रयरूपं वक्तव्यमेवं च स्वाश्रिते भेदे स्वयं वर्त्तत इति परस्पराश्रय इत्याशयः । उक्तमन्यत्राप्यतिदिशति*एवमिति*सत्तायाः समवायस्य चैकत्वे सत्ता सती तयोः समवाय इति व्यवहारो न स्यात्तद्भेदे युगपत्क्रमज्ञेयत्वादिविकल्पदूषणमित्यर्थः ।

अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादपि धर्मभेदपक्षोऽनुपपन्न इत्याह ।

७० धर्मभेदेऽन्योन्याश्रयकथनम् ।

किञ्च घटत्वादेर्भेदत्वेऽवधिभूतपटत्वादिसापेक्षप्रतिपत्तिकतायां घटत्ववत् पटत्वस्याऽपि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयाऽवधेश्च घटत्वादित्वेन घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षायामन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गः । भेदस्वरूपत्वे घटत्वादेरवध्यपेक्षा न तु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ

स्वरूपमात्रेण चावधित्वं तत्कृत एवमिति चेन्न। भेदरूपता यदि तस्य स्वात्मैव तदा स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ नावध्यपेक्षेति शून्यं वचनम्। अथ धर्मान्तरं तदा स एव भेदोऽस्तु कृतं तद्वत्तया घटत्वादेर्भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया। अस्तु स एव धर्मान्तरं भेद इति चेन्न। दूष्यत्वात्। अथाऽपि स्वरूपादित्रयमिदं भेद इति कथं सङ्गच्छते तद्व्यवहारस्यैकाकारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तत्वसिद्धौ प्रामाण्यं व्यभिचारात्। सामान्यविशेषैरेव परसामान्यबुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पनानुपपत्तेः।

* किञ्चेति * घटत्वपटत्वयोरन्योन्यप्रतियोगिकत्वात्प्रतीतावितरेतराश्रय इति यावत्। अन्योन्याश्रयपरिहारं शङ्कते *भेदरूपेति* यदा घटत्वादिर्भेदरूपो भवति तदा पटाद्यपेक्षा यदा स्वरूपेणावधीरितभेदाकारं घटत्वादि प्रतीयते तदा न प्रतियोग्यपेक्षा प्रतियोगित्वं च स्वरूपमात्रेण प्रतिपन्नतया नतु भिन्नतया तत्कृत इतरेतराश्रय इत्यर्थः। भेदरूपत्वे घटत्वादेरवध्यपेक्षेति ब्रुवता भेदरूपत्वं घटत्वादेः स्वरूपं विवक्षित मुत तद्धर्म इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * शून्यवचनं निरर्थकवचनमित्यर्थः। यदि द्वितीय स्तत्राह * अथेति * तत् धर्मान्तर-

१ स्वावधिप्रतीत्यपेक्षेति का० मु० पु० पा०।

मेव भेदो भवतु प्राप्ताप्राप्तविवेकित्वाद्यर्थं घटत्वादेस्तद्वत्तया भेदत्वकल्पनमित्यर्थः । धर्मान्तरस्य भेदत्वमापादितमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते * अस्त्विति * सप्तपदार्थान्तर्भावानन्तर्भावेन परस्पराश्रयभावेन च खण्डनीयं तदित्याह * नेति * स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्याणामन्यतमद्यथासम्भवं भेदत्वमिति मतं दूषयति*अथेति*यद्वा घटत्वादौ तद्धर्मान्तरं भेदस्तद्धर्मान्तरेऽभावे च स्वरूपं घटादौ घटत्वादीतियथासम्भवमित्याशङ्क्याह *अथेति*स्वरूपादित्रितयेऽनुगतभेदबुद्धिव्यवहारनिदानैकाकारादर्शनान्न तत्त्रितयं भेद इत्यर्थः। कथं च न सङ्गच्छते व्यावृत्तत्रितयस्वरूपालम्बनत्वात्तद्बुद्ध्यादेरित्यत आह *तदिति* अनुगतव्यवहारस्य विभिन्ननिमित्तत्वाङ्गीकारे गवादेर्व्यवहारस्य तथा सम्भवाद्गोत्वादिजातिकल्पना निष्प्रमाणिका स्यादित्यर्थः । भङ्गान्तरं भणति * सामान्येति * खण्डादिविशेषैरेव गोत्वादिव्यवहारोपपत्तौ गोत्वाद्यकल्पनवद्गोत्वघटत्वादिभिरेव द्रव्यव्यवहारोपपत्तौ न द्रव्यत्वकल्पना तथा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वैरेव सद्व्यवहारोपपत्तौ सत्ताकल्पनं न स्यादित्यर्थः ।

योवा को वा भेदोऽङ्गीक्रियते तास्मिन् भेदान्तरमस्ति न वेति विकल्पयति ।

७१ भेदे भेदान्तरसत्त्वेऽसत्त्वे च दूषणम् ।

किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा, आद्येऽनवस्था द्वितीये तदभाव एव स्यात् धर्मिण्येव तत्प्रवेशात् । भे-

दस्वभावत्वात् स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सत्त्वेव सद्व्यवहारमिति चेन्न । यदि स्वस्मादभिन्नः स्वभेद इति च स्वस्मादित्यत्रंधेयावधिभावस्वरूपः स्वयं भेदोऽन्यस्माच्च स्वस्य तदाऽस्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगिकत्वेन स्वाश्रयत्वेन चाङ्गीकारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किं नाङ्गीक्रियते विरोधाभावात् । स्वीक्रियेताप्येवं यदि तथा प्रतीतिर्व्यवहारो वा स्यादिति चेन्न । अस्त्यपि शब्दाभासादेस्तथा प्रतीतिराभासशब्दव्यवहारश्च । सत्यौ प्रतीतिव्यवहारौ स्वीकारकारणं न च तौ स्वात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयौ स्त इति चेन्न । स्वात्मा स्वस्यैवाधिकरणमवधिश्चेत्यपि तर्हि न सत्या प्रतीतिः सम्भवति न वा व्यवहारस्तत्कथमित्थमङ्गीकुरुषे ।

किञ्चेति प्रथममपवदति*आद्य इति*न तावद्भेद इत्येव बुद्धिरुदेति किन्त्वयमस्माद्भिन्न इति विशेषणाविष्यभावेन, विशिष्टबुद्धिर्दण्डादौ भेदग्रहणपूर्विका दृष्टा दूरस्थतरुगिर्यादेः स्वरूपेण दर्शने विशिष्टबुद्ध्यनुदयादतो विशिष्टप्रतिभासात्प्रागेव भेदान्तरङ्गाह्यं तदपि तथेत्यनवस्थेत्यर्थः।द्वितीयमपवदति *द्वितीयेति* तदभावो भेदाभावस्तस्य धर्मिणो भेदविकलतया तन्मात्रत्वादित्यर्थः । भेदः स्वसंसर्गादन्यत्र भेदव्यवहारं कुर्वन् स्वात्मन्यपि तद्व्यवहारं करोति इदमेव काणादाः स्व-

१ यदि स्वस्मादपि स्वयं भिन्नो न स भेद इति स्वस्मादिति का० मु० पु० पा० ।

परनिर्वाहकत्वं निगदन्तीति शङ्कते * भेदेति * भेदस्वभावत्वादिति वदतः कोऽभिसन्धिः किं भेदस्य भेदः स्वस्मादभिन्न[1] इति किं वा भेदान्तरमन्तरेण भिन्नत्वमिति[2], यद्यात्यस्तत्राह * नेति * किमुक्तं स्यादित्यत आह *स्वस्मादिति * पञ्चम्यन्तशब्दाभिधेयोवधिभावोऽवधित्वं यस्य तत् स्वरूपः स्वयमन्यस्माच्च धर्मिणः सकाशात्स्वस्य भेदः स्वयमिति पूर्वेण सम्बन्धः। अत्र दूषणमाह * तदिति * अस्य भेदस्य भेदाभिन्नस्य स्वात्मैव प्रतिगी चाऽश्रयश्चेत्यङ्गीकारे परस्मादिव स्वस्मादपि भेदस्वीकारे विरोधाभावात् स्वीकार्यः स इत्यर्थः । न विरोधाभावमात्रेण स्वीकारः किंत्वनन्यथासिद्धप्रतीतिव्यवहाराभ्यां तयोरत्रासत्वेन कल्पकाभावान्नैवमिति शङ्कते * स्वीति * प्रतीतिव्यवहारमात्रात् स्वीकार उत सत्याभ्यामिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * प्रतिवाद्युच्चरितात् स्वस्मात्स्वयं भिन्न इति शब्दाभासात्प्रतीत्याभासस्तद्व्यवहाराभासश्च विद्यत इत्यर्थः। आदिशब्देनानुप्रेक्षादिकारणान्तरग्रहः।द्वितीयं शङ्कते *सत्याविति*तवाप्येतत् तुल्यमिति परिहरति * नेति * स्वयमेव स्वस्याधिकरणमवधिश्चेति सत्ययोः प्रतीतिव्यवहारयोरसत्वान्न तथात्वं स्वीकुर्वित्यर्थः ।

भेदस्वभावत्वादिति स्वभेदः स्वस्मादभिन्न इति प्रथमकल्पे निरस्ते भेदान्तरमन्तरेण भिन्नत्वमिति द्वि-

१ दभेद इति पु० पा० ।
२ भेदत्वमिति पु० पा० ।

तीयमवलम्बते ।

७२ द्वितीयकल्पनिराकरणम् ।

ननु न वयं स्वात्मा स्वाधिकरणं स्वावधिर्वेत्यभ्युपगच्छामः किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके तदाधारे वा स्वीकृते यौ बुद्धिव्यवहारावुपपद्येते तावनवस्थाभयाद्धर्मान्तरमन्तरेणैव स्वभावाद्भेदः करोतीति ब्रूम इति चेत् । तर्ह्यन्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्मान्तरविषया तादृश्येवात्र विना धर्मान्तरमुत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात् । यस्य च स्वभावस्य बलेनेदृशी सा जायते स दोषः स्यात् यथा सत्यरजते रजतप्रतीती रजतत्वादुत्पन्ना ऽन्यत्र विना रजतत्वं जायमाना भ्रान्ता सा भवति । यस्य च सामर्थ्यात् सा तादृशी जायते स दोष इत्युच्यते । तत्र रजतत्त्वं नास्ति अत्र धर्मिरूपोऽपि भेद एव सन्नवलम्बनमिति चेत् । मैवम् । भिन्नप्रतीतिर्विशिष्टविषया भेदतदाश्रयरूपोभयवस्तुविषयाऽन्यत्र यादृशी सत्याऽङ्गीकृता ततो मात्रयाऽप्यन्यूनार्थाया इह जायमानाया यदि द्वयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा शक्रेणापि भ्रान्तत्वं दुर्वारम् । अथाङ्गीकुरुषे तदाऽनवस्थाप्रसङ्गः । अथ तदुभयविषयव्यतिरेकेणैव साऽत्र सत्याऽन्यत्र तर्हि इतोऽन्यादृशाविषया मिथ्या स्या दित्यलं पल्लवेन ।

न वयमिति तर्हि वस्तुशून्यत्वेन बाधितविषय-

स्वादसौ प्रतीतिर्भ्रान्तिः स्यादिति परिहरति * तर्ही- ति * भ्रान्तिः कारणदोषव्याप्ता दोषरहितकारणज- न्यत्वान्नेयं भ्रान्तिरित्यत आह * यस्येति * येन स्व- भावविशेषेणेदृशी प्रतीतिरुत्पद्यते स स्वभावविशेषो दोषः स्यादित्यर्थः । अन्यत्र निश्चितविषयाभावेप्य- न्यत्र जायमानप्रतीतिर्भ्रान्तेत्यत्र दृष्टान्तमाह * य- थेति * स्वभावविशेषासामर्थ्यात्तज्जनकत्वे तस्य दो- षत्वं स्यादित्यत्रापि दृष्टान्तमाह * यस्येति * दृष्टान्तं विघटयन्परः शङ्कते *तत्रेति* शुक्तौ रजतत्वं धर्मिस्वरू- पाभिन्नं भिन्नं वा नास्तीति तत्र तज्ज्ञानं भ्रान्तिरिह तु धर्मिस्वरूपस्य भेदस्य सत्वात्तदालम्बनज्ञानं कथं भ्रा- न्तिरित्यर्थः । घटात्पटो भिन्न इत्यत्र विशिष्टभेदबु- द्धिर्धर्मिभेदोभयगोचरा स्वीकृता तद्भेदो भिन्न इत्यपि बुद्धिरुभयगोचराङ्गीक्रियते नाङ्गीक्रियते वेति विकल्प्य प्रथमे भ्रान्तित्वं वज्रलेपायितमिति परिहरति * मैव- मिति* द्वितीयेपि प्रागुक्तानवस्थेत्याह *अथेति* उक्त- मर्थं विपर्ययबाधाभिधानेन द्रढयति * अथेति * प्रती- तेरैकरूप्ये सति विषयवैरूप्यमन्यतरमिथ्यात्वमानये- देवेत्यर्थः ।

एवं भेदस्य स्वनिर्वाहकत्वं खण्डयित्वा सत्तेवेत्यु- क्तमुदाहरणं दूषयति ।

७३ उदाहरणविघटनम् ।

यत्तु सत्तेवेत्युक्तं तत् कटकगत्रोदाहरणमनुहरति यतः सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्डनीया ।

यस्त्विति कटकं राजधानी तत्र नानाजनसङ्कीर्णे वणिक्पथमध्ये नीयमानो दुष्टोगौरेकामिषलुब्धो यत्र धावँस्तत्र ताडितोऽन्यत्र प्रविशंस्तत्रापि ताड्यते तथेदमपीत्यर्थः।

यत्तूदयनेन बौद्धाधिकारे भेदसमर्थनं कृतं तदनुवदति दूषणाय।

७४ उदयनमतानुवादः।

यत्पुनरभिधीयते किमेतैर्भेदखण्डनवादिभिरभिहितं भवति किं भेदज्ञानमेव नास्ति, सदपि नित्यमनित्यं, अनित्यमपि वा निर्हेतुकं, सहेतुकमपि वा निर्विषयं, सविषयमपि वा बाध्यमानविषयम्। तत्र प्रथमः सर्वतोविरोधादनुत्तरः। द्वितीयः सुषुप्त्यवस्थानुरोधादुपेक्षणीयः। तृतीयोऽपि विरोधाद्धेयः। चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेव त्याज्यः। पञ्चमश्चिन्त्यते किमेतेष्वन्यतमो विषयः तदन्यो वा। द्वितीये किमेताभिर्व्यधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते एवं हि चौरापराधेन व्यक्तमयं माण्डव्यनिग्रहः। अथान्यतमात्मा, तत्रापि यदि धर्मान्तरमेवेति तत्त्वं तदाऽनवस्थाभिया तदधिकः प्रवाहस्त्यज्यतां तस्य कुतस्त्यागः, नह्यनवस्था प्रतिभासमानमर्थं निवर्त्तयति किन्तु प्रवाहं परिहारयति गन्धे गन्धान्तरवत्। अथेतरेतराभावमेव भेदज्ञानमालम्बते तदाऽपि कात्माश्रयः तेन

हि भेदज्ञानमेव न स्यात्। अस्ति च तत्ततो हेत्वन्तरमाक्षिपेत् न तु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव निवर्तेत।

* यत्पुनरिति * नायं खण्डनन्यायो भेदापबाधनायालमित्यभिसन्धिः। तदेव प्रतिपादयितुं विकल्पयति * किमित्यादिना * एकैकपरित्यागेन कल्पान्तरस्वीकारे तत्र वक्ष्यमाणदूषणं द्रष्टव्यम्। विकल्पक्रमेण दूषयति * तत्रेति * तत्र लोकानुभवविरोधात्तदनङ्गीकुर्वतोऽप्रमितप्रतियोगिकनिषेधविरोधादङ्गीकारे सुतरां तद्विरोधात्प्रथमः स्वरूपमेव न लभते कुतस्तत्रोत्तराभिधानमित्यर्थः। सामग्र्यनिरूपणाद्भेदज्ञानं सदपि नित्यमित्यङ्गीकारे सर्वज्ञानोपरमरूपसुषुप्तिविरोधात् द्वितीयोऽपि हेय इत्याह *द्वितीय इति* कादाचित्कसतो निर्हेतुत्वे नियामकाभावात् स्यादेव वा नस्यादेव वेति तृतीयं दूषयति *तृतीय इति* निर्विषयत्वं प्रतीतिविरुद्धं इत्याह *चतुर्थ इति* बाध्यार्थत्वं विचारमन्तरेण दुरवधारणमिति तत् विचार्यमित्याह *पञ्चेति* विचारमेव दर्शयति *किमिति* भेदज्ञानस्य स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्येष्वन्यतमो विषय उत तेभ्योऽन्य इति विकल्पार्थः। द्वितीयमपवदति *द्वीति* प्रागुक्ताभिरनुपपत्तिभिःस्वरूपादिभेदविषयाभि स्त्रिविधएव भेदोबाध्यः प्रकारान्तरस्य तु व्याधिकरणत्वान्न ताभिर्बाधसम्भव इति भावः। विपर्यये बाधमभिधत्ते *एवमिति* स्वरूपादिभेदानां बाध्यत्वे ततोऽन्यभेदस्यापि बाध्यत्वस्वीकारे चोरापराधेन निरपराधमाण्डव्यमहामुनिनिग्रहः स्मर्यते।

"तस्करस्यापराधेन शूलमारोपितो यति"

रिति तत्साम्यं स्यादित्यर्थः । बाध्यभेदविषयस्य ज्ञानस्य स्वरूपादिभेदेषु मध्येऽन्यतमो विषय इति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * व्युत्क्रमेण प्रागुक्तदोषानुद्धरति * तत्रापीति * तत्त्वमिति धर्मान्तरं भेद इति पक्षपरामर्षक इति यावत् । अत्र दूषणमाह * तदेति * तस्मिन्पक्षेऽनवस्थैव दोष उच्यते सा च द्वितीयतृतीयादिभेदप्रवाहस्वीकारं परिहारयति न पुराद्यमपि भेदं इत्यर्थः । कुत इत्यत आह * नहीति * अनवस्थायाः प्रतिभासमानाकारापन्हवे सामर्थ्याभावादिति यावत् । दृष्टान्तेनैतत्स्फुटयति * गन्धेति * यदङ्गीकारनिमित्ता साऽनवस्था तमेव द्वितीयादिभेदं स्वदोषत्वसिद्ध्यर्थं निवर्तयति द्वितीयादिगन्धवदित्यर्थः । अन्योन्याभावो भेदस्तद्विषयं च भेदज्ञानमिति पक्षान्तरमाह * अथेति * अन्योन्याभावं प्रत्यधिकरणतया प्रतियोगितया च ज्ञायमानमन्योन्याभावज्ञानस्य कारणं चेत्तर्ह्यन्योन्याभावज्ञानसिद्धौ तत्सिद्धिरित्यात्माश्रय उच्यते न सोपीत्याह *तत्रापीति* अन्योन्याभावविशेषिताधिकरणज्ञानस्य तद्धेतुत्वे स दोषः स्याद्धेत्वन्तराङ्गीकारे तु नात्माश्रयःतच्चावश्यवाच्यमन्यथा भेदज्ञानमेव न स्यादिति हेतुमाह *तेनेति* मम इष्टमेवेदमित्यत आह * अस्तीति * फलितमाह *तत इति* दृश्यमानकार्यानुसारेण कारणं कल्प्यं न तु कारणादृष्ट्या दृष्टकार्यस्वरूपमपलपनीयमित्यर्थः ।

औपनिषदानां मतमाशङ्कते ।

७५ वेदान्तिमतनिरसनम्।

अविद्यावशादिति चेत् किञ्चातः न ह्यविद्येत्येवात्माश्रयनिवृत्तिः तथा सति घटादयोऽपि कुलालादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः। अथात्माश्रयादिदोषोपहततया तन्न तस्यैव कारणं ततो यतः कुतश्चित्तस्य जन्म तच्च दुर्निरूपमतोऽविद्येत्युच्यते इति विचारार्थः? नास्ति तर्हि विवादः। न च तदपि दुर्निरूपं, प्रतियोगित्वेन प्रतीतावधिकरणस्वभावत्वेनाधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्चेतरेतराभावग्रहणकारणमिति निरूपणात्।

* अविद्येति * दृश्यमानकार्यस्य कारणतया हेत्वन्तरं न कल्प्यमात्माश्रयत्वेपि तस्याविद्यावशादुपपत्तेरनुपपन्नविधानपटीयसीत्वात्तस्या इत्यर्थः। नाविद्याऽनुपपन्नं विधातुमुत्सहतेऽन्यथा मुक्तानपि बध्नीयादतो माविद्याङ्गीकारेण किञ्चित्प्रयोजनमिति परिहरति * किञ्चेति * दुर्घटत्वमविद्याया भूषणमिति स्वीकारादविद्यात्वमेवात्माश्रयादिदोषं परिहरतीत्यत आह * नहीति * कुत इत्यत आह * तथासतीति * अविद्यास्वीकार इत्यात्माश्रयपरिहारश्चेत् घटादीनामपि कुलालादिनिरपेणां स्वत एवोत्पत्तेर्मृदाद्युपादानं मुधा स्यादित्यर्थः। मायावादिनोऽभिसन्धिमुद्धाटयति * अथेति * प्राक्कालावच्छिन्नसत् कारणमुत्तरकालावच्छिन्न सत्कार्यं तवैकस्य न सम्भवति स्वासिद्धौ स्वसिद्धिरि-

त्यात्माश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः। स्वव्यतिरेकिकारणादेव कस्मादपि कार्यं जायत इत्याह *तत इति* तर्ह्यात्माश्रयपरिहारेण सिद्धं भेदज्ञानमित्यत आह * तच्चेति * भिन्नत्वादिप्रकारैः सदादिप्रकारैश्च दुर्निरूपमित्यर्थः। तर्ह्यविद्याकार्यत्वपक्षक्षतिरित्यत आह * अत इति * न्यायविचारासहत्वस्याविद्यालक्षणत्वात्तदेवाविद्येत्यर्थः। अन्योन्याभावज्ञानस्य सहेतुकत्वे नास्ति विवादस्तदन्योन्याभावज्ञानं कार्यमेव स्वानुरूपं कारणं कल्पयतीति त्वया मया च स्वीकारादिति परिहरति * नास्तीति* तच्च दुर्निरूपमिति यदुक्तं तत्राह *न चेति* तदुपपादयति *प्रतीति*घटस्य प्रतियोगित्वप्रतीतिमपेक्ष्य पटस्य प्रतियोगित्वप्रतीतिरितरेतराभावज्ञानकारणं चेत्स्वांश्रयादिदोषः स्याद्यदा तु प्रतियोगित्वनिरपेक्षाधिकरणत्वप्रतीतिस्तन्निरपेक्षा च प्रतियोगिस्मृतिर्भेदज्ञानकारणमङ्गीक्रियते तदाऽऽत्माश्रयाद्यभावात्सुनिरूपणमेव कारणान्तरमित्यर्थः।

स्वरूपादिमध्ये भेदज्ञानं स्वरूपमवलम्बत इति मतं शङ्कते।

७७ स्वरूपस्य भेदज्ञानविषयत्वनिरासः।

अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं, तथापि सह प्रयोग एवानुपपन्नः परिह्रीयतां भेदेन तु किमपराद्धम्। सोऽपि दृश्यते इति चेत् सत्यं, नैमित्तिकस्तु स्यात् न स्वरूपतः नहि घटमानय पटमवलोकयेत्यादौ भेदपदमपि प्रेक्षावानुपादत्ते व्याख्यायान्तु मूढप्र-

बोधनार्थे घटः कुम्भ इति वत् सह प्रयोगेऽपि न दोषः।

* अथेति * तत्र मण्डनोदीरितं दोषं परिहरति * तथापीति * घटव्यतिरिक्तभेदानङ्गीकारे घटो भिन्न इति सह प्रयोगो न स्यात्पर्यायाणां हस्तकरादिशब्दानां सहप्रयोगानुपलम्भाद्व्यर्थत्वाच्चेति सहप्रयोग एवान्याय्यो न पुनर्भेद इत्यर्थः। प्रतीयते यत्तदभ्युपगम्यत इति नियमवशात्तत्परित्याग इति शङ्कते * सोपीति * घटो भिन्नः पटो भिन्न इति सह प्रयोगो दृश्यत इत्यर्थः। दर्शनस्य गत्यन्तरं दर्शयन्परिहरति * सत्यमिति * शुकः कीर इतिवत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिनिमित्तं पर्यायपदान्तरोपादानं इति नैमित्तिक इत्यर्थः। शुक्लो घट इति सहप्रयोगे भिन्नार्थत्वादिहापि भिन्नार्थत्वमुत पिकः कोकिल इत्यादिवदभिन्नार्थत्वमिति सन्देहे किमत्र विनिगमकमित्यत आह * नहीति * घटादिव्यतिरेकेण शौक्ल्यादिवद्भेददर्शनव्यवहाराभाव एव नियामक इत्यर्थः। पर्यायत्वेऽपि प्रसिद्धपदान्तरेण सहप्रयोगः सम्बन्धबोधनार्थमविरुद्धो व्याख्यातॄणामिति सदृष्टान्तमाह * व्याख्येति *

यद्यप्यनेकप्रकारेण वेदान्तिभिरुक्तो न्यायः सर्वथा भेदबाधक्षमो न भवति तथाप्यनेकभेदकल्पनायां गौरवादेको भेदशब्दार्थो वक्तव्यः कोऽसाविति पृच्छति।

७८ भेदशब्दार्थनिरूपणम्।

तथापि कः परमार्थः? यथायथं त्रयमपि, घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रतीतिः अपटाद्यात्मना च प्रतीतिस्ततो

वैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धम् । तत्राभावस्य प्रथममात्रं, अभावान्तरधर्मान्तराभावात् । सामान्यादिषु त्रिषु द्वयं धर्मान्तराभावात् । द्रव्यादित्रिषु त्रयं त्रयस्यापि सम्भवात् । भवति हि पटोऽयं न घटः तन्तुमयश्चेति, गन्धोऽयं न रूपं सुरभिश्चेति, गतिरियं नोत्क्षेपणं तितिर्य्यक् चेति । लक्षणन्तु स्वरूपभेदस्य ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः, इतरेतराभावस्य त्वबाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययः, वैधर्म्यस्य तु विरोधः सचैकधर्म समावेश इत्येषा दिगिति ।

तथाऽपीति क्वचित्त्रयं क्वचित् द्वयं क्वचिदेकमिति यथायथं यथायोगं त्रयमपि तत्त्वमित्याह *यथेति* यथासम्भवत्वमेव त्रितयस्य घटादावनुभवेन दर्शयति *घटस्येति । घटाद्यात्मनेति स्वरूपभेदोऽपटाद्यात्मनेत्यन्योन्याभावभेदो वैशिष्ट्येतिवैधर्म्यभेद उक्तः । घटादीति मृत्कार्यत्वादिग्रहः । क्व पुनरेकमात्रमित्यत आह *तत्रेति* अभावस्य स्वरूपमात्रं भेदोऽन्योन्याभावगुणजात्याद्यभावादित्यर्थः। विभागान्तरमाह *सामान्येति* सामान्यविशेषसमवायेषु स्वरूपेतरेतराभावद्वयं भेदो गुणजात्यादिधर्माभावादितियावत् । द्रव्यगुणकर्मसु स्वरूपेतरेतराभाववैधर्म्यत्रितयमपि भेद इत्याह *द्रव्येति* सम्भवमेवाह *भवतीति* पट इति स्वरूपभेदः न घट इतीतरेतराभावस्तन्तुमयश्चेति वैधर्म्यम्। गुणेषूदाहरति *गन्ध इति* तत्रापि क्रमेण त्रितयं

द्रष्टव्यम्। कर्मण्युदाहरणमाह *गतिरिति* उत्क्षेपण-मिति नियतोर्ध्वदेशक्षेपणमुच्यते तिर्यगितिविष्वग्गमनमुच्यते। अथस्य लक्षणत इतरेतरवैलक्षण्यं कथयति *लक्षणमिति* ताद्रूप्येणात्मनाऽप्रतीतौ प्रतीतिः प्रतीतिरिति प्रतीतिविषयत्वं विवक्षितन्ताद्रूप्येणेति विशेषणं वैधर्म्येतरेतराभावव्यावृत्त्यर्थं तयोस्तादात्म्यरूपप्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षत्वादितिद्रष्टव्यम्। प्रतियोग्यैक्याप्रतीतौ स्वरूपेण प्रतीतेः स्वरूपभेदलक्षणत्वात्स्वरूपाभेदग्रहेऽपि स्वभेदारोपो न स्यादित्युक्तं परिहृतं द्रष्टव्यम्। इतरेतराभावलक्षणमाह *इतरेति* प्रत्ययशब्देन प्रतीयत इति प्रत्येतव्यमुच्यते स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभावोऽबाधितोऽन्योन्याभाव इत्यर्थः। नीलमुत्पलमिति विधिसामानाधिकरण्यव्यावृत्त्यर्थं निषेधग्रहणम्। संसर्गाभावव्यावृत्त्यर्थं स्वप्रतियोगिग्रहणम्। एकस्मिन्नारोपितभेदे सोऽयन्न भवतीति भ्रान्तिव्यावृत्त्यर्थमबाधितेति। वैधर्म्यं विरोधेन विरुद्धस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। असङ्करो भेद इति सामान्यलक्षणं द्रष्टव्यमित्याह * दिगिति *

यत्पुनरुक्तं भेदज्ञानस्य बाध्यविषयत्वं वदता कीदृशो भेदोऽभिमत इति यदुक्तं तदयुक्तं पराभिमतभेदानुवादेन तस्य बाध्यतामात्राभिधानादित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति।

७९ उदयनमतखण्डनारम्भः।

अत्रोच्यते तथा हि यत्तावत् पृष्टं किमेतेष्वन्यतमात्माऽस्य विषयः तदन्यो वेति तन्निर्वचनवादिनि शोभते

नास्मासु, प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादिपक्षान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां वा सदसत्त्वाभ्यां वा अन्येनापि धर्मेण येन केनाचिन्निरुच्यमानोऽन्वयेन च व्यतिरेकेण वा बाध्यतामिति तेन सर्वेणानिर्वचनीय इति ब्रूमः। एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि जगत एव, अनिर्वचनीयत्वादश्चायं यथा तथोदितं प्राक्।

* अत्रोच्यत इति * कुतो न शोभत इत्यत आह * प्रतिभासेति * प्रतिभासमानत्वात्तुच्छविलक्षणोऽप्ययं भेदः स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्येष्वन्तर्भूतत्वानन्तर्भूतत्वाभ्यां सत्वासत्वाभ्यां वा अन्येनापि सावयवत्वादिरूपेण तथा येन येन कार्यत्वप्रमेयत्वादिना निरूप्यते तेन सर्वेणापि त्वन्वये कार्यत्वादिभावे व्यतिरेके कार्यत्वाद्यभावरूपे च बाधमेति न्यायासहिष्णुत्वात्तेन सर्वेणाप्यनिर्वचनीय इत्यर्थः। भेदधर्मिणः सत्यत्वात्तदाश्रितो भेदः किं न सत्यस्तत्राह * एतदिति * अपरोक्षतया भासमानस्य प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वं कथमित्यत आह * अनिर्वचनीयेति * बाध्यत्वान्न सदपि, नासद्भवितुमर्हति तथासति लौकिकपरीक्षकाणां प्रतिभासभेदव्यवहारविशेषव्याघातापत्तेरित्युक्तं सप्तशत्यामित्यर्थः।

उक्तं चोद्यान्तरमनुवदति।

८० चोद्यान्तरमनूद्यनिराकरणम्।

यदप्युक्तमथान्यतमत्वादि गन्धे गन्धान्तरत्वादित्यन्तम्।

---

१ असंलग्नमिव।

तदपि न साधु। यथा युक्त्यैकस्वीकारस्तथैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्वारत्वात् । तत्र यदि प्रवाहस्वीकारे तस्या असाधकत्वं स्वीक्रियते एकस्वीकारेऽपि स्यात् अविशिष्टलक्षणत्वात् । अत एव प्रतिभासमानत्वादेकस्वीकार इत्यप्ययुक्तम्। एकप्रतिभासिकाया युक्तेः सर्वसाधारण्यात्। नहि प्रत्यक्षादेव जायमानः प्रतिभासः प्रमाणं नानुमानादेरित्यत्र युक्तिरभ्युपगमो वा, नचानवस्थाप्रसञ्जिका युक्तिरनुमानादेरन्या नाम, तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वं सर्वश्चानुमानच्छायामापद्य दुषणमपि प्रवर्तत इति भवतैव व्युत्पादनात् अतोऽनवस्थाप्रसञ्जिकाया युक्तेर्दोषो वा वक्तव्यः त्यक्तव्यो वा स्वपक्षः ।

* यदिति * दूषयति * तदिति * हेतुमाह * * यथेति * घटो भिन्न इति व्यवहारानुपपत्त्या यथा घटस्य भेदस्त्वयाऽङ्गीक्रियते तथा भेदो भिन्न इति व्यवहारानुपपत्त्या द्वितीयोपि स्वीकार्य इत्यर्थः । ननु भेदो भिन्न इति प्रत्ययः परेण बलादापाद्यते न प्रसिद्धो लौकिकानां घटो भिन्न इति प्रत्ययस्य लोकसिद्धत्वादेको भेदः स्वीक्रियत इत्यस्ति विशेष इत्यत आह *अत इति* परामृष्टहेतुं स्पष्टयति * एकेति * प्रतिभासमात्रेण स्वीकारे देहात्मभावस्वीकारप्रसङ्गादवश्यं वास्तवभेदवादिना युक्तिरनुसरणीया तस्या एकरूपत्वात्प्रवाहः स्वीकार्य इत्यर्थः । युक्तिसहकृतप्रत्य-

च्चादाद्यो भेदो भासते द्वितीयादिस्तु भेदप्रवाहो न तथेति विशेष इत्यत आह * नहीति * तर्कोपेतप्रत्यक्षजनितज्ञानमेव प्रमाणं तदनुगृहीतलिङ्गजन्यज्ञानं प्रमाणं नेत्यत्र न कश्चिन्न्यायः तत्स्वीकारोवा तथेत्यर्थः। अनुमानं च भेदो भेदवान् भिन्नइतिप्रतीयमानत्वात् घटवत् भेदो भिन्न इति प्रत्ययो विशेषणप्रतिभासपूर्वको विशिष्टप्रत्ययत्वाद्दण्डीति प्रत्ययवदित्यादिरूपं द्रष्टव्यम्। भेदप्रवाहस्यानुमानिकत्वमेव नास्ति तत्प्रतीतेर्यौक्तिकत्वादित्यत आह * नचेति * कथं प्रसङ्गकस्यानुमानत्वमित्यत आह * तर्कस्येति * यद्ययं भेदाधिकरणं न स्यात्तथा न प्रतीयेतेत्यस्य प्रसङ्गस्य प्रतीयते चायं तस्माद्भेदाधिकरणमित्यनुमाने पर्यवसायित्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः। व्याप्तिमूलत्वेपि सपक्षसत्वाद्यनपेक्षत्वान्नानुमानत्वमित्यत आह * सर्वमिति * अनुमानछायामापाद्यमानस्तमर्थं साधयति तच्छाया च व्याप्तिमूलत्वं तर्कस्यानुमानस्य च साधारण्यं तथा तर्के मूलशैथिल्यदोषस्यानुमानेऽसिद्धे च तुल्यत्वमिति भवत्स्वीकार इति यावत्। एवमाद्यभेदेन द्वितीयादिभेदस्य साम्यमुक्त्वा फलितमाह * अत इति *

अबाधितयुक्तिबलादेको भेदः स्वीक्रियते न प्रवाह इति शङ्कते।

८१ प्रवाहवदेकस्वीकारेऽपि दोषः।

प्रवाहस्वीकारवदेकस्वीकारे नानवस्थेति चेत् तत्किमनवस्थाभावविशिष्टायास्तस्याः युक्तेः साधकत्वं

मन्यसे एवं तर्हि द्वितीयमात्रस्वीकारे नानवस्थेति द्वितीयस्वीकारप्रसङ्गः। ओमिति चेत् परार्द्धपर्य्यन्तं प्रवाहस्वीकारं को वारयिता । नैतावन्मात्रेण तुष्यति भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्युपगम्यत इत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथा च सैवानवस्थेति चेत् सत्यं तस्यास्तु भयात् कीदृशमभ्युपगम्यतामिति निपुणं मन्त्रयामहे । द्व्यादिकं परित्यज्यतामिति चेत् एकस्मिन्नाम कीदृशोऽनुग्रहः येनानवस्थाप्रवाहनिवेशाविशेषेऽपि द्व्यादिकमुपेक्षितमेकन्तु रक्षितम् । द्वितीयमादायानवस्थेति चेत् द्वितीयेऽपि यदि भवतोऽनुग्रहः स्यात् तृतीयमादायानवस्थेत्यभिधाय सोऽपि रक्षितः स्यात् तावेतौ भवतोरागद्वेषौ निःश्रेयसाय यतमानस्य मानसमास्कन्दमानौ न कल्याणोदर्कौ तर्कयामि । गन्धे गन्धान्तरप्रसाञ्जिका न च युक्तिरस्ति, तदस्तित्वे वा का नोहानिः तस्या अप्यस्माभिः खण्डनीयत्वात् ।

* प्रवाहेति * तर्ह्यनवस्थाविरहविशिष्टयुक्तोर्विशिष्टप्रतीतिः विशेषणप्रतीतिपूर्विकेत्यादिरूपाया आद्यभेदसाधकत्वमित्युक्तं स्यात्तत्किमङ्गीकरोषीति पृच्छति *तदिति* ओमिति चेत्तत्राह *एवमिति* परिगणितभेदस्वीकारे नानवस्थेति शङ्कते * ओमिति * परिहरति * परार्द्धेति *. परार्द्धं नाम ब्र-

ब्रण आयुष एको भागः तच्च काललवमारभ्य सू- क्ष्मदर्शिभिः परिगण्यत इति यावत् । परार्द्धपर्यन्त- भेदस्वीकारोऽतिप्रसङ्गादेवानुपपन्न इति पूर्ववादी श- ङ्कते * नैतावदिति * कुतो नैतावन्मात्रेण दोष इ- त्यत आह * परार्द्धादिति * एकां सङ्ख्याम्परार्द्धं प्राप्य पुनरपि एकं द्वयमित्यारभ्य परार्द्धपर्यन्तग- णनसम्भवात्तदपि स्वीकर्त्तव्यमिति वक्तव्यं भवतीति न्यूनत्वमित्यर्थः । उच्यते एवं तर्हि को दोष इत्यत आह *तथाचेति* गूढाभिसन्धिः सिद्धान्त्याह *सत्य- मिति* मन्त्रणे क्रियमाणे प्रथमभेदस्वीकरणमेव युक्तन्न पुनर्द्व्यादिस्वीकार इति पूर्ववादी शङ्कते * द्व्यादीति* प्रथमस्वीकारे द्वितीयस्वीकारे च गुणदोषसाम्ये प्रथम- स्वीकारे स्वपक्षश्रद्धैव कारणं तवेत्युपहसन्नाह *एकस्मि- न्निति* साम्यमसिद्धमनवस्थाभावाभावयोरेव विशेष- त्वादिति शङ्कते *द्वितीयमिति* अयमपि विशेषो द्वि- तीयादावपि तुल्य इत्याह *द्वितीयेपीति* एवं साम्ये सति प्रथमे रागो द्वितीये च द्वेषः स्फुरति तावेतौ रागद्वेषौ मोक्षार्थं शास्त्रं प्रवर्त्तयतां न युक्तौ रागद्वेष- योर्मोक्षपरिपन्थित्वादित्युपसंहरति *ताविति* कल्या- णं पुरुषार्थरूपतया रमणीयं कैवल्यं उदर्के उत्तरकाले ययोस्तथाभूतौ न तर्कयामीति न विचारयामीतिया- वत् । प्रवाहपरित्यागे यदुक्तं दृष्टान्तेन गन्धे गन्धा- न्तरवदिति तद्विघटयति *गन्धइति* (अयं गन्धो गन्ध- वदूवृत्तित्वरहितगन्धवन्मात्रवृत्त्यधिकरणं प्रमेयत्वात् घटवदित्यस्ति युक्तिरित्यत आह * तदिति *)

पुनश्चोद्यान्तरमनुवदति।

८२ चोद्यान्तरनिरासः।

यदप्यथेतरेत्यादि निरूपणादित्यन्तं तदप्ययुक्तम्। तथाहि—इतरेतराभावज्ञानं भेदव्यवहारहेतुं मन्यते यस्तस्य पक्षो नोपपन्न आत्माश्रयप्रसङ्गादित्येवं ब्रुवाणस्य न किञ्चिद्बाधकमुक्तं स्यात्प्रतियोगिरूपत्त्वेनेत्यादिसमाधानं च प्रागेव दूषितम्। अथ स्वरूपमेवेत्यादि न दोष इत्यन्तं यदुक्तं तदप्यस्मदनुक्तदोषदूषणमित्युपेक्षितम्। यदपि तथाऽपि क इत्यादि तिर्यक् चेत्यन्तं तदपि गर्तवर्तिगोधामांसविभजनन्यायमनुहरति पक्षत्रयस्याऽप्युक्तयुक्त्याऽऽच्छादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वेन तद्विभागव्यवस्थितेरवसरनिरस्तत्त्वात्।

* यदिति * इतरेतराभावविशिष्टधर्म्यादिज्ञानस्येतरेतराभावज्ञानकारणत्वादात्माश्रयत्वमित्युक्तंदोषापरिहारादयुक्तमिति दूषयति * तदिति * प्रतियोगिज्ञानमन्तराऽधिकरणमितिकारणनिरूपणेन परिहार उक्तस्तत्राह * प्रतीति * यत्किञ्चित्प्रत्यधिकरणत्वं वक्तव्यमेवं चात्माश्रयत्वं रुद्रेणापि दुर्निवारमित्यर्थः। एवं वैधर्म्यान्योन्याभावभेदबाध्यत्वमुपपाद्य स्वरूपभेदस्यापि तदुपपादनाय तदुक्तमनुवदति। * अथेति * स्वरूपपक्षोक्तदोषो नोद्धृत इत्याह * तच्चेति * व्याख्यानमपि पर्यायशब्देन चेत्पटो-

भिन्न इति सामानाधिकरण्यं न स्यादपर्यायेण चेद्- धिकार्थत्वमित्यनेनापि दुष्टत्वादुपेक्षितमित्याशयः । पुनः परोक्तमनुभाषते * यदिति * सोपहासं दूषयति * तदिति * गर्त्तः श्वभ्रं तद्वार्त्तिगोधाया मांसविभजनं यथा न सम्भवत्यप्राप्तविषयत्वात्तद्वदिदमपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह * पञ्चत्रयेति *

परोक्तं लक्षणमनूद्य दूषयति ।

८३ परोक्तलक्षणखण्डनम् ।

यच्च स्वरूपभेदस्य लक्षणमुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरिति तदप्यवद्यम् । यदेकमेव वस्तु भ्रान्त्या भिन्नमिति प्रतीयते तत्र ताद्रूप्येणैकस्यैकरूपतया प्रतीतिर्नास्ति अस्ति च प्रतीतिर्न च स्वरूपभेद इत्यतिव्याप्तिः । ताद्रूप्येणेत्यस्य धर्मान्तररूपभेदासङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात् प्रतीतिरभ्रान्ता विवक्षितेति चेत् स्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रान्तत्वात् । यच्च स्वरूपमात्रेण प्रतीयते वस्तु न तत्ताद्रूप्येणैकरूप्येण[1] नच नानात्मतया वस्तुगत्या चैकमेव तत् तत्रापि स्वरूपलक्षणो भेदः स्यात् ।

* यच्चेति * कुत इत्यत आह * यदेति * ताद्रुप्यमेकरूपत्वमुत एवं रूपत्व माद्ये एकस्तावच्चन्द्रः स यदा भ्रान्त्या द्वौ चन्द्रमसाविति प्रतीयते तदा तस्य चन्द्रस्यैकस्यैकत्वं ताद्रूप्यं तेन प्रतीतिर्नास्तीति

१ ताद्रूप्येणैकरूप्येणेति सो० पु० नास्ति ।

भिन्नतया प्रतीयमानत्वात्स्वरूपप्रतीतिर्नास्ति कल्पितभेदाधिष्ठानत्वेन भेदप्रतीतेश्च भ्रमत्वान्न स्वरूपभेदसिद्धिरित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। नास्त्यतिव्याप्तिस्तस्यापि स्वरूपत्वेन कुतश्चिद्भेदत्वादित्यत आह * तादृूप्येणेति * वैधर्म्यान्योन्याभावलक्षणभेदासङ्कीर्णतया स्वरूपभेदज्ञापनार्थं तादृूप्येणेति विशेषणमुपात्तमतश्च यत्किञ्चिदपेक्षया भेदत्वे व्यर्थविशेषणत्वमित्यतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यर्थः। अतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणं शङ्कते *प्रतीतिरिति* तादृूप्येणाप्रतीतावभ्रान्ता प्रतीतिः स्वरूपभेदसिद्धिर्नेष्यते भ्रमाभावप्रसङ्गादतो नास्त्यतिव्याप्तिपरिहार इत्याह * नेति * उदासीनेपि वस्तुन्यतिव्याप्तिमाह * यच्चेति * यद्वस्तु प्रतीयते तस्मिन्प्रतीयमाने वस्तुनि तादृूप्यमेकरूपत्वन्न प्रतीयते न भेदोपि प्रतीयते वस्तुगत्या तत्र न विद्यते भेदोपित्वैक्यमेव तत्रापि स्वरूपभेदलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः।

अवधीरितभेदाभेदरूपं वस्तु प्रतीयमानमेव नास्ति विरुद्धयोरेकतररूपेण प्रतीतेरावश्यकत्वादतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते।

८४ विरुद्धयोरेकतररूपेण प्रतीत्यावश्यकत्वभङ्गः।

नास्त्येवेदृशमुदाहरणं तादृूप्यातादृूप्याभ्यामेकस्यावश्यं प्रतीतेरिति चेन्न। प्रतीतिकलहानवकाशात्। भवति हि यत्त्वया तत्र दृष्टं तत् किमेकमनेकं वेत्यनुयुक्तो नायं विशेषो मया शङ्कितो जिज्ञासितो वा स्वरूपमात्रन्तु

प्रतीत्याहमुदासीनोऽभूवमित्यभिधत्त इति।

* नास्तीति * प्रतीतिकलहे घटाद्यपलापोऽपि स्यात्तत्रापि संविदमन्तरेण तत्साधकाभावादिति परिहरति * नेति * एवंविधलौकिकानुभवाभावे कथमनुभवविरोध उद्भाव्यत इत्यत आह *भवति हीति* दूरे गिरिशिखरे पुरतस्तरुरमणीयो मया प्रतीतो न पुनस्तदेकत्वन्नानात्वमिति लौकिकः कथयति परेण पृष्ट इति यावत्। सन्देहाभाव एकतरविशेषनिर्णयादपि स्यादित्यत आह * जिज्ञासितोवेति * जिज्ञासाभावात्तन्निर्णयोत्पादशङ्कापि नास्तीत्यर्थः। स्वरूपमात्रं प्रतीत्य–ज्ञात्वेतियावत्।

तस्य लक्ष्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति चोदयति।

८५ उदासीनत्वेन दृष्टस्वरूपस्य भेदत्त्वमेवेतिशङ्कानिरासः।

ननु तदपि स्वरूपं भेद एव कस्मादपि, तत् कथमुक्तदोषावतार इति। मैवम्। एवं हि ताद्रूप्येणाप्रतीताविति व्यर्थं स्यात्। प्रतीतिमात्रं लक्षणं वक्तव्यम्। यत्प्रमेयं तत् कस्मादप्यवश्यं भिन्नमिति एकस्यैव स्वस्माद्भेदप्रसङ्गनिराकरणार्थमपि ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्युक्तं तच्च खण्डितमिति। ताद्रूप्यमन्यरूपत्वं विवक्षितमिति चेन्न। तदा हि तदाऽनुपस्थापितपरामर्शवत् अन्यत्त्वस्य स्वरूपभेदत्वे आत्माश्रयः सर्व्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात् अन्योन्याभावत्वे चान्योन्याश्रयः वैधर्म्ये च चक्रकम्।

* नन्विति * कस्मादप्यन्यस्मात् घटादितस्तस्य भेदत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । स्वरूपं सर्वं यतः कुतश्चिद्भेद एव निःस्वरूपं च व्यवच्छेद्यन्नास्त्यतो व्यर्थविशेषणत्वमिति परिहरति * नैवमिति * कुतो विशेषणवैयर्थ्यमित्यतः प्रतीतिमात्रलक्षणस्यैव समर्थत्वादित्याह * प्रतीति * यद्वा किं तर्हि लक्षणं वाच्यमित्याकाङ्क्षायामाह * प्रतीति * नैवमतिव्याप्तिः प्रमेयमात्रस्य कुतोपि भेदस्येष्टत्वाद्भेदवादिभिरिति हेतुमाह * यदिति * प्रतीतिमात्रं चेत्स्वरूपभेदलक्षणं तर्ह्येकस्यैव स्वस्मात् भेदः प्रसज्येत तन्निवारणे तु विशेषणं सार्थकमेकत्वेनाप्रतीतावित्येकत्वेनप्रतीतित्वादेव तन्निवारणमित्याशङ्क्याह * एकस्येति * एकत्वानेकत्वसन्देहाभावस्य- लस्य यच्च स्वरूपमात्रेणेत्यत्र दर्शितत्वादित्यर्थः । ताद्रूप्यमेकरूपत्वं न विवक्षितमपि त्वन्यरूपत्वं विवक्षितमतो नोक्तदोष इति शङ्कते * ताद्रूप्यमिति * ताद्रूप्यमित्यन्यरूपत्वस्य विवक्षितत्वे स्वरूपस्यैव लक्षिततया प्रस्तुतत्वेनान्यरूपस्याप्रस्तुतत्वादप्रकृतान्यपरामर्शित्वं तच्छब्दस्य स्यादिति परिहरति * नेति * तदा-तच्छब्देनेत्यर्थः । यथेदमेकं दूषणं तथा दोषान्तरमप्यस्तीत्याह * अन्यत्वेति * अन्यशब्देन स्वरूपभेदो विवक्षित उतान्योन्याभाव उत वैधर्म्यमाद्ये स्वरूपस्याद्याप्यनिरूपितत्वात्तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरिति आत्माश्रयत्वमित्यर्थः । घटस्वरूपभेदो यदा लक्ष्यते तदाऽन्यस्वरूपभेदानामलक्ष्यत्वात्कथमात्माश्रय इत्यत आह *सर्वेति * अन्यथाऽव्यापकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । यदि मध्यमः तत्राह *

अन्योन्येति * स्वरूपभेदसिद्धौ अन्योन्याभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदप्रतीतिवैशिष्ट्येन स्वरूपभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रय इत्यर्थः। अन्तिममपवदति * वैधर्म्यइति * स्वरूपभेदज्ञानं विनाऽन्योन्याभावज्ञानायोगात्तेन च विना विरोधासिद्धेस्तद्व्यतिरेकेण च वैधर्म्यासिद्धिस्तत्सिद्धौ स्वरूपभेदज्ञानसिद्धिरिति चक्रकमित्यर्थः॥

स्वरूपभेदलक्षणान्निरस्यान्योन्याभावलक्षणं निरसितुमुपक्रमते।

८६ अन्योन्याभावलक्षणखण्डनम्।

यदपीतरेतराभावस्य लक्षणमबाधितः समानाधिकरणोनिषेधप्रत्ययः। एतदप्यशोभनम्। समानाधिकरण इत्यादि भाषायाः कथं कथमपि तात्पर्यगवेषणेऽपि समानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययविषयोऽन्योन्याभाव इति पर्य्यवसाने[1] समानाधिकरण इति किं तुल्याश्रय, उतैकाश्रय, उत तादात्म्यप्रतियोगिक, उताधिकरणभूतपदार्थवाचिशब्दविशेषणाविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेय उतान्यदेव।

यदपीति प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं किं प्रत्ययस्य किं वा निषेधस्याऽऽद्ये प्रत्ययस्यात्माश्रयस्य घटाद्यधिकरणत्वायोग इत्यभिप्रेत्य दूषयति * एतदपीति * नोपसर्जनमुपसर्जनान्तरान्वयमर्हतीति न्यायेन यद्यपि साक्षात्सम्बन्धो नास्ति तथापि

१ तात्पर्य पर्य्यवसाने इति का० मु० पु० पा०।

विवक्षाबलान्न इत्याह * कथमपीति * द्वितीयापि-शब्देन नानुपपत्तिसमुच्चयः । सतीदं वक्तव्यमिति शेषः । किं वक्तव्यमित्यत आह * समानेति * स-मानशब्दस्य समानो देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति सदृश-पर्यायतया प्रयोगदर्शनात्तुल्याश्रयत्वमिति प्रथमक-ल्पार्थः । तादात्म्यस्योभयनिष्ठत्वादन्योन्याभावोपि तन्निष्ठस्तत् प्रतियोगिक एवेति तृतीयार्थः। अधिकरण-पदार्थस्य वाचको घटोयमिति शब्दस्तेन सह विशे-षणविशेष्यभावव्यवस्थितः पटो न भवतीति पदं तदभिधेयत्वमधिकरणसाम्येनौपचारिकमिति चतु-र्थार्थः । न्यूनताप्रतिहाराय कल्पान्तरम् ।

सदृशाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यमिति प्रथमं दूषयति ।

८७ प्रथम द्वितीयविकल्पनिरासः ।

तत्र न प्रथमः तुहिनमयूखे प्रियामुखे च न दू-षणकणस्यापि सम्भव इति प्रत्ययस्यापि दर्शनात् । तत्र मुखचन्द्रयोरन्योन्याभावोऽस्तीति चेन्न। तस्य सत्त्वे-ऽप्युक्तप्रत्ययस्य तदविषयत्वात् । मास्तु तद्विषयो ल-क्षणं त्वस्यैत्ततच्च तदविषयत्वेऽप्यदुष्टमिति चेत् कीदृशं तर्हीदं लक्षणं न तावत्समानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययो यस्तस्य यो विषयः सोऽन्योन्याभाव इति, नापि स ए-एवान्योन्याभाव इति, नापि यत्र समानाधिकरणो नि-

१ भेदप्रत्यय इति का० पु० पा० ।

षेधप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव इत्यस्तु तद्ध-र्मस्य सर्वस्याऽन्योन्याभावत्त्वापातात् समानाधिकरणवै-यर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेनैकमुदाहरणमादाय द्वितीयोऽपि निरस्तः ।

* तत्रेति * कुत इत्यत आह * तुहिनेति * तुहिनमयूखे शीतरश्मौ चन्द्रे प्रियामुखे च तुल्ये दू-षणसंसर्गनिषेधस्तुल्याश्रयो भवतीत्यतिव्याप्तिरित्य-र्थः । लक्ष्यान्योन्याभावस्यापि तत्र विद्यमानत्वात् लक्ष्यमतीत्य वर्त्तनं तत्र नास्तीति शङ्कते * तत्रेति * सत्यमस्ति तथाप्युक्तप्रत्ययस्तद्विषयो न भवत्यन्य-विषय एवेति लक्ष्यमतीत्य वर्त्तनमस्त्येवेति परि-हरति * नेति * अयं प्रत्ययोऽन्योन्याभावविषयो माभूदित्युक्तमङ्गीकृत्यातिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते * मा-स्त्विति * चन्द्रप्रियावदनयोर्दोषकणो नास्तीति प्रत्ययोऽन्योन्याभावविषयो माभून्नहि मयैतत्प्रत्यवि-षयत्वं लक्षणमिष्टं येनान्योन्याभावमतीत्य तत्प्रत्य-यविषयस्य वर्त्तनादतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । किं त-र्हि लक्षणमित्यत आह * लक्षणमिति * अस्मदभि-मतनिषेधप्रत्ययाविषय इत्यर्थः । तर्ह्यतिव्याप्तिरित्यत आह * तच्चेति * तस्य चात्यन्ताभावविषयत्वेपि नलक्षणत्वक्षतिरत्यन्ताभावस्थलेऽन्योन्याभावस्यापि विद्यमानत्वेनातिव्याप्त्यभावादित्यर्थः । स्वाभिप्रेतम-पि लक्षणं न त्वन्मनसि विपरिवर्त्तमानमात्रेण विप्र-तिपन्नबोधकमिति शब्दैरभिधातव्यन्तच्च न शक्यमिति

परिहरति * कीदृशमिति * समानाधिकरणनिषेधप्रत्ययविषयत्वं लक्षणमुत स एव प्रत्यय उत स एव प्रत्ययो यत्र तदाश्रितधर्मत्वमिति विकल्पाभिप्रायः। प्रथमं दूषयति * नेति * तत्प्रत्ययो बाधस्तद्विषय इति तुहिनदीधितिप्रेयसीमुखयोर्दोषकणोपि नास्तीत्यत्र संसर्गाभावेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। असम्भवादतिव्याप्तेश्च न द्वितीय इत्याह * नापीति * तृतीयमपवदति। * नापीति * मुखे चन्द्रेचाश्रितस्य धर्ममात्रस्यैवान्योन्याभावप्रसङ्गेनातिव्याप्तेरिति हेतुमाह * तदिति * अस्मिन्पक्षे संसर्गाभावस्यापि तद्धर्मिणि वर्त्तमानत्वेन व्यवच्छेदानुपपत्तेर्व्यर्थविशेषणत्वं चेत्याह * समानेति * एकाश्रयत्वं सामानाधिकरण्यमिति द्वितीयं दूषयति * एतेनेति * प्रियामुखे दोषलेशो नास्तीति निषेधप्रत्यय एकाश्रयो भवति तेनाबाधितैकाश्रयनिषेधप्रत्ययोऽन्योन्याभाव इति लक्षणं संसर्गाभावेऽतिव्यापकमित्यर्थः।

तादात्म्यप्रतियोगिकत्त्वं सामानाधिकरण्यमिति तृतीयं दूषयति।

८८ तृतीयविकल्पनिरासः।

नापि तृतीयः तादात्म्यप्रतिसन्धानव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगिकत्त्वस्य प्रत्येतुमशक्यतया तन्निर्वचनप्रसङ्गात् तच्चाशक्यं तथा हि तदेकत्वं वा भेदाभावो वा, स्वरूपन्त्वसम्भावितं तस्य भेदत्वोपगमात् तस्मिन् दृष्टेऽपि तन्न वेति तादात्म्यसंशयानवकाशापत्तेः। आद्ये-

ऽपि संख्याविशेषो वा धर्मान्तरं वा।

नापीति कुत इत्यत आह *तादात्म्येति* तादात्म्यप्रतियोगिकत्वं इति ब्रुवता तत्प्रतियोगितादात्म्यान्निर्वनीयमित्यर्थः। निरूप्यतां तर्हि तादात्म्यं को दोषस्तत्राह * तच्चेति * तदुपपादनार्थन्तादात्म्यमेकत्व मुत भेदाभाव इति विकल्पयति *तथाहीति* घटादीनां स्वरूपं तादात्म्यमिति कल्पनीयमित्याशङ्क्य तन्न भवति भेदत्वेन तस्य स्वीकारादित्याह *स्वरूपं त्विति* असम्भवे हेत्वन्तरमाह * तस्मिन्निति * दूरे गिरितर्वादौ दृष्टेऽपि तादात्म्यसंशयो जायते तन्न स्यात्तादात्म्यस्य स्वरूपत्वं इत्यर्थः। कल्पान्तरासम्भवेऽपि कृतविकल्पे किं दूषणमित्याशङ्क्य तद्दर्शनाय विकल्पयति * आद्येति *

प्रथमं दूषयति।

८९ तृतीयविकल्पस्य प्रथमद्वितीयविकल्पखण्डनम्।

नाद्यः गुणादौ तदभावप्रसङ्गात्। प्रथमे क्षणे कार्यद्रव्यस्यैकस्यापि स्वातादात्म्यप्रसङ्गात्। वैशेषिकमते व्युत्थाने चैकत्वे तदभावप्रसङ्गात्। उपाधिभिन्नावलम्बिच तादात्म्यं कथं स्वरूपमात्रावलम्बेनैकत्वीकर्त्तुं शक्यं विचित्रप्रतिपत्तिकत्वात्। नापि द्वितीयः तस्यापि धर्मान्तरापेक्षयानवस्थापातात् अनपेक्षायां स्वातादात्म्यप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः स हि भेदस्याभावो भवन्नप्यन्योन्याभावस्यैव स्यात् अन्योन्याभावस्य च तत्प्रतिक्षेपात्मक-

त्वात् तेनाप्यन्योन्याभावप्रतिक्षेपात्मना भवितव्यं परस्परप्रतिक्षेपात्मत्वान्निषेध्यनिषेधयोः तथा च सत्यन्योन्याभावप्रतीतिमन्तरेण तन्निरूपणमशक्यं निषेध्यप्रतीतिसापेक्षत्वान्निषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रयः ।

* नेति * गुणादिषु विद्यमानान्योन्याभावप्रतियोगित्वेन गुणा निर्गुणा इति न्यायेन तद्भावप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्रव्येपि कालभेदेनाव्यापकत्वमाह * प्रथम इति * गुणारम्भे द्रव्यस्य समवायिकारणत्वानियमात् क्षणमात्रमुत्पन्नं द्रव्यमगुणं तिष्ठतीति वैशेषिकाभ्युपगमस्तत्र एकत्वसङ्ख्योत्पत्तेः प्राक्कार्यं द्रव्यात्मकन्न स्यादित्यर्थः । असम्भवी चायं पक्ष इत्याह *उपाधीति* कस्य केनेति सप्रतियोगिकेन तादात्म्येन निष्प्रतियोगिकत्वं कथमभिन्नं स्याद्विरुद्धप्रतिपत्तिकयोरेकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । धर्मान्तरं तादात्म्यमिति पक्षं दूषयति *नापीति* तादात्म्यं यद्धर्मान्तरं तत्रापि धर्मान्तरमस्ति नवेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *तस्यापीति * द्वितीयमपवदति * अनपेक्षेति * भेदाभावस्तादात्म्यमिति द्वितीयं दूषयति * नापीति * अन्नेतरेतराश्रयत्वोपपादनायोपोद्घातं करोति * स हीति * स तादात्म्यरूपो भावस्तस्य भेदस्याभावो भवन्नन्योन्याभावस्यैवाभावाद्भेदान्योभावोऽस्तुतः किंमष्टमित्यत आह * अन्योन्येति * तत्प्रतिक्षेपात्मत्वात्तादात्म्याभावरूपत्वादन्योन्याभावस्य तेन तादात्म्येनापि स्वाभावप्रतिक्षेपात्मकेन भवितव्यमित्युक्तं

तत्र हेतुमाह * परस्परेति * एवं च तादात्म्यप्रती तत्प्रतिक्षेपान्योन्याभावप्रतीतिस्तत्प्रतीतौ च तादात्म्यप्रतीतिरिति वक्तव्यमितरेतराश्रयणमित्याह * तथाचेति *

अधिकरणभूतपदार्थवाचिशब्दविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेयत्वं सामानाधिकरण्यमिति । चतुर्थं दूषयति ।

९० चतुर्थपञ्चमविकल्पनिरासः ।

नापि तुरीयः निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रसङ्गात् । नापि पञ्चमः समानाधिकरण इति प्रतियोगिसमानाधिकरणो विवक्षितस्तादृशश्च निषेधोऽन्योन्याभावः तत्प्रत्ययश्च तल्लक्षणमित्यस्याप्ययुक्तत्वात् । भावसमानाधिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुम्भः पटत्वं न भवतीत्यादेरव्यापनात् । तज्जातीये तथात्वञ्च यं विशेषमन्योन्याभावगतमादाय स्यात्तदेव लक्षणीभवनसमर्थमुपजीव्यमानमस्य लक्षणस्योपन्यासं प्रत्यादिशति । नच तदपि सम्भवत्यन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदखण्डनप्रस्तावे निरस्तत्वात् । प्रकारान्तरस्य चाऽसम्भवात् ।

* नापीति * कुत इत्यत आह * निरिति * अधिकरणवाचकशब्देन विशेषणादिभावस्थितपदवाच्यं समानाधिकरणं तन्निष्ठनिषेधप्रत्ययविषयत्वमन्योन्याभावलक्षणमुक्तं स्यात्तथाच निर्घमित्यादिसं-

सर्गाभावेऽतिव्याप्तमित्यर्थः । अन्यदेवेत्युक्तं प्रतिक्षिपति * नापीति * दोषप्रकटनाय पञ्चमकल्पार्थं प्रकटयति *समानेति* अयुक्तत्वे हेतुमाह *भावेति* स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणो निषेधोऽबाधितोऽन्योन्याभाव इति लक्षणमुक्तं स्यात्तत्र च प्रमाणं तत्प्रत्यय इति तथाच कुम्भः पटत्वन्न भवतीत्यत्र पटत्वप्रतियोगिको निषेधो घटो वर्त्तते पटत्वं प्रतियोगिनि पटे वर्त्तत इत्यव्यापकत्वात् । न च पटत्वं तदन्योन्याभावश्च पटे वर्त्तत इति स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणमिति वाच्यम् । धर्मिप्रतियोगिभेदाद्भावभेदे कुम्भधर्मिकाभावाव्यापनात्प्रतियोगिभेदादेवाभावभेदो न धर्मिभेदादिति शपथसाध्यत्वात् धर्म्यादिभेदेऽप्यभावस्यैकत्वेऽभावचातुर्विध्यकल्पनाया अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गादिति भावः । आदिपदेन सुखं घटो न भवतीत्यादिसङ्ग्रहः । घटः शौक्ल्यन्न भवतीत्यत्र स्वप्रतियोगिकसमानाधिकरणो निषेधो भवति तेन स्वप्रतियोगिकसमानाधिकरणनिषेधजातीय इति लक्षणं सर्वान्योन्याभावव्यापि भविष्यति इत्याह *तज्जातीयेति* अन्योन्याभावानुगतविशेषानङ्गीकारे तज्जातीयशब्दप्रत्ययानुपपत्तेर्यं विशेषमन्योन्याभावानुगतमादाय तज्जातीयत्वप्रतीतिस्तस्य तत्रैव वर्तनादेव लक्षणीभवनसम्भवादुपजीव्यत्वेनावश्यप्रथमप्रतीतिसाधनत्वेन लाघवात्तर्कसाहाय्याल्लक्षणत्वमस्ति व्यर्थस्तदुपजीवकलक्षणोपन्यास इत्याशयः । अस्तु तर्हि तदेव लक्षणमित्यत आह * तदेति * रूपान्तरेण किं

निर्दिश्य तच्चैनदभिधीयत इत्यादावन्योन्याभावमात्रगतविशेषणस्य निरस्तत्वादित्यर्थः । अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदः खण्डनोक्तप्रकारादन्य एवासौ विशेष इत्यत आह * प्रकारेति *

यदुक्तं घटः पटत्वं न भवतीत्यादावव्याप्तिरिति तदसद्यतोऽत्र तावत्पटत्वं प्रतियोगि पटः पटत्वन्न भवतीत्यत्रापि तदेव प्रतियोग्यैकेन घटे वर्त्तमानोयमेवैष एषोप्ययमेवेति परस्परैक्यान्नास्त्यव्याप्तिस्थलमित्याशङ्क्याह ।

९१ लक्षणेऽव्याप्तिकथनम् ।

नंच पटत्वं न भवतीत्ययमेत्राभावः घटः पटत्वं न भवतीत्येक एव एवं प्रतियोग्यैक्येन मयात्र तथाभ्युपगमादिति क्वचित् प्रतियोगिसमानदेशत्वादपि लक्षणासिद्धिरिति वाच्यम् । तथापि प्रतियोग्यैक्येन तदत्यन्ताभावस्यैक्यापत्तेः तादात्म्यवत्संयोगस्यापि द्विष्ठत्वाविशेषादतिव्याप्तेः कालभेदेन च प्रागभावादेरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तेः कालैक्येन च विशेषणे च तदन्योन्यव्यतिरेकाव्याप्तेरिति ।

न चेति कुत इत्यत आह * तथापीति * संसर्गाभावान्योन्याभावयोरपि तथा सति भेदो न स्यादित्यर्थः । घटः पटत्वन्न भवतीत्यत्र पटत्वं प्रतियोगि न भवति किन्तु तादात्म्यं तस्योभयाधिकरणत्वात्तन्निषेधस्यापि द्वयनिष्ठतया प्रतियोगिद्वयसामाना-

धिकरण्यमस्तीत्यत आह * तादात्म्यवदिति * योगः संयोगस्तस्य द्विष्ठत्वात्तदभावोपि द्विष्ठ एवेति प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं संसर्गाभावेप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वमात्रं विवक्षितमुताभिन्नकालिकमिति विकल्प्य प्रथमेऽतिव्याप्तिमाह *कालेति * यस्यां मृदि घट उत्पत्तेः प्राङ्नासीत्स एव घटः कालान्तरे तत्रैवासीदिति प्रागभावस्यापि स्वप्रतियोगिघटसामानाधिकरण्यमस्ति तथा तत्रैव पुनर्न भविष्यतीति प्रध्वंसस्यापि तथात्वेनातिव्याप्तिरिर्थः । द्वितीयं प्रत्याह *कालेति* यदा प्रतियोग्यस्ति तदा तत्समानधिकृतो निषेधोन्योऽन्याभाव इत्युक्तं स्यात्तथाच तस्मिन्नेव लक्ष्ये ऽन्योन्याभावेऽव्याप्तिर्नहि घटयोस्तादात्म्ये सत्येव तदन्योन्याभाव इत्यर्थः ।

वैधर्म्यभेदलक्षणमनुभाषते दूषयितुम् ।

९२ वैधर्म्यभेदलक्षणखण्डनम् ।

यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणमत्रादि वैधर्म्यस्य विरोधः स चैकधर्म्यसमावेश इति तदप्युद्भ्रान्तमनसो भाषितम् । तथा हि प्रमाणप्रेमययोर्भेदोस्ति न वा, नचेत्तदभिधानस्य पर्य्यायत्वप्रसङ्गः किंप्रमाणिका बुद्धिरित्युक्ते बुद्धिविषयेणोत्तरप्रसङ्गश्च । नापि प्रथमः स हि न तावत्स्वरूपलक्षणः एकस्याप्युभयभावदर्शनात् । अत एव ना-

---

१ तुलादिद्रव्यस्येत्यधिकं का० मु० पु० पा० ।

न्योन्याभावोऽपि धर्मान्तरन्तु तयोर्भेदः परिशिष्यते यतोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणमन्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते तथा च सत्येकधर्म्यसमावेशो लक्षणमव्यापकम् । सोऽयं प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदिति पारमर्षमपि परामर्शव्यस्मादित्यास्तां विस्तरः ।

* यदपीति * तदपि भ्रान्तप्रलपितमित्युपेक्ष्यमिति दूषयति * तदिति * लक्षणाव्याप्तिप्रदर्शनार्थमुपोद्घातं करोति * तथाहीति * प्रमाणप्रमेयमिति पदयोरभिन्नार्थतया पर्यायत्वप्रसङ्गो हस्तकरादिशब्दानामभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां तथात्वादिति द्वितीयं दूषयति * नचेदिति * प्रमाणप्रमेययोरैक्यवादिनां तदभिधानपर्यायत्वमपि नानिष्टमित्यत आह * किमिति * बुद्धौ किं प्रमाणं घटे वा किं प्रमाणमिति प्रमाणप्रश्नेषु बुद्धौ बुद्धिः प्रमाणं घटे घटः प्रमाणमित्युत्तरं दातव्यं स्यात्तयोरभेदे मेयस्यैव मानत्वादित्यर्थः । प्रमाणप्रमेययोर्भेदः स किं स्वरूपलक्षण उतान्योन्याभाव उत वैधर्म्यमिति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे * सहीति * कुत इत्यत आह * एकस्येति * एकस्यैव वस्तुनस्तुलादिलक्षणस्य प्रमाणप्रमेयभावदर्शनादित्यर्थः । प्रमाणप्रमेययोरन्योन्याभावो न सम्भवति इत्याह *अत इति* तस्मात् तृतीयः कल्पः परिशिष्यत इत्याह * धर्मेति * अत्र हेतुर्यत इति अन्येन प्रमाकरणत्वरूपेण प्रमाणमन्येन प्रमाविषयत्वरूपेण प्रमेयमित्युच्यते यत स्ततोस्वरूपभेदमात्रो-

पगमाद्वैधर्म्यभेदः परिशेष इत्यर्थः । अस्तु तर्हि स एव पक्षः को दोषस्तत्राह * तथाचेति एकस्यैव प्रमाणत्वप्रमेयत्वोपगमात्तत्रैवैकधर्म्यसमावेशो नाम लक्षणमव्यापकमित्याशयः । एकधर्म्यसमावेशो वैधर्म्यमिति ब्रुवन्नुदयनो न न्यायशास्त्रं श्रुतवान् श्रुतमपि विस्मृतवानित्युपहसन्नुपसंहरति * सोयमिति * सूत्रं तु प्रागेव विवृतम् । प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः प्रमाप्रमेयभेदकयोरेकस्मिन् समावेशः सूत्रकारेण दर्शितो विस्मृत इत्यर्थः ।

अपरोक्षभेदप्रतिपत्तेः प्रातिस्विकेन्द्रियसंनिकर्षानुविधायित्वात्तज्जन्यत्वं वक्तव्यं घटप्रतीतिवदिति चोदयति ।

९३

ननु भेदप्रतिपत्तेस्तावत्प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसान्निकर्षः कारणमसाधारणं वक्तव्यं तत्र य एवेन्द्रियसान्निकर्षस्य भेदप्रतिपत्तिहेतोर्द्वितीयः सम्बन्धः स एव भेदोऽस्तु । न । उक्तबाधकैर्बाधितायाः प्रतीतेरर्थसन्निकर्षकारणत्वाभावादिति ।

* नन्विति * तथापि किं भेदलक्षणमित्यत आह * तवेति * इन्द्रियातिरिक्तो भेदप्रमाजनकत्वसन्निकर्षाधिकरणजातीयो भेद इति लक्षणं जातीयग्रहणं परोक्षभेदावरोधायेत्यर्थः । प्रागुक्तान्योन्याश्रयादिबाधकैर्बाधिताया भेदप्रतीतेर्भ्रान्तेरिन्द्रियस-

न्निकर्षजत्वमेव नास्ति तदनुविधानं त्वधिष्ठानग्रहण-कारणतयाऽन्यथासिद्धं रजतादिप्रतीतावितेति परिह-रति * नेति *

इति भेदखण्डनम् ।

कारणत्वानिरुक्तेश्च सन्निकर्षकारणत्वं भेदप्र-तिपत्तेर्दुरभिधानमिति मन्वानः कारणत्वखण्डनं प्रक्रमते ।

९४ कारणत्वखण्डनारम्भः ।

किं पुनस्तत्कारणत्त्वम् । पूर्वभावित्वमिति चेन्न । चिरापध्वस्तानामपि कारणत्वप्रसङ्गात् । अव्यवहित पूर्वभावित्त्वमिति चेन्न। व्यापारस्यैव कारणत्त्वप्रसङ्गात्। व्यापारेण न व्यवधानमिति चेन्न । कारणकारणस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । कारणस्यातद्व्यापारत्वात् नैवमिति चेन्न । विनाविशेषोक्तिं दुर्विवेकत्वात्।यद्विना यद्यन्न ज-नयति तत् तस्यावान्तरव्यापार इति चेन्न । सहकारि-णामपि तथात्त्वप्रसङ्गात् । तज्जन्यमिति चेन्न । तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ विशेषोक्तेरतिप्रसक्तेः कथमपि विशेषोक्तौ गगनादेः सर्वत्र कार्ये हेतुत्वप्रसङ्गात् ।

* किमिति * पूर्वभावित्वमात्रं कारणत्वमुता-व्यवहितत्वविशिष्टमिति विकल्पाभिप्रायः । पूर्वकल्पं शङ्कते *पूर्वेति* भावित्वं कारणत्वमित्युक्ते कार्येऽति-

व्याप्तिस्तत्परिहाराय पूर्वेत्युक्तम् । तावत्युक्ते पूर्वमसतोऽपि कारणत्वं स्यात्तद्वारयति * भावित्वामिति * अतिव्यापकत्वान्नेदं लक्षणमित्याह * नेति * चिरमनन्वयेन निर्लेपमेव प्रध्वस्तानां जलबुद्बुदादीनामिदानीन्तनघटकारणत्वप्रसङ्गः । चिरप्रध्वस्तयागादेः कारणत्वमिति तद्व्यावृत्तये विशेषणमनन्वयेनेति । अन्वयो व्यापारः । द्वितीयं शङ्कते * अव्यवहितेति * यागादेर्व्यापारव्यवधानात् कारणत्वन्न स्यात् व्यापारस्य च कार्यम्प्रत्यव्यवधानात्कारणत्वं स्यादित्यव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां दूषयति * नेति * स्वाङ्गमव्यवधायकमितिन्यायेन व्यापारवतः कारणत्वं स्यादिति शङ्कते *व्यापारेणेति *तर्हि कुलालादेरपि जलाहरणादिकार्यं प्रति कारणत्वं स्यात् घटादेस्तद्व्यापारत्वेनाव्यवधानादिति दूषयति * नेति * जलाहरणादिकारणस्य घटादेः कुलालादेर्व्यापारत्वाभावात्तेन व्यवहितकुलालादेर्न कारणत्वमिति शङ्कते *कारणस्येति* तज्जन्यः कारणमिति लक्षणे सम्भवति व्यापारत्वाभाव एव वक्तुमशक्य इत्याह *नेति* स्पन्दः प्रयत्नो वा संयोगादिर्वा व्यापारो न द्रव्यमिति विवेक्तुमशक्यमित्यर्थः । विशेषोक्तिं शङ्कते * यदिति * यदुद्यमनादि यत् कुठारादि विना छिदादिकार्यं न जनयति तदुद्यमनादि तत्र छिदादौ कुठारादेरवान्तरव्यापारः घटादिस्तु कुलालानधिष्ठितोऽपि यज्ञदत्ताधिष्ठितः सलिलानयनं करोति तेन न तद्व्यापारत्वमित्यर्थः । दण्डादयोऽपि विना मृदं न घटं

१ इदं मूलेऽपेक्षितम् ।

जनयन्तीति तेषामप्यवान्तरव्यापारत्वप्रसङ्ग इति दूषयति *नेति* शङ्कते *तज्जन्यमिति* यद्विना यद्यन्न जनयति तज्जन्यं तत्रावान्तरव्यापारः दण्डादयः पुनर्न मृज्जन्या इति तद्व्युदासः। अजन्यस्यापि समवायस्य श्रोत्रव्यापारत्वदर्शनादनुचितिस्तामङ्गीकृत्यापि दूषयति *तथापीति* येन विना यद्वस्तु यन्न जनयति तत्तज्जन्यं तत्र कार्ये तदवान्तरव्यापार इति विशेषोक्तिरशक्या कारणत्वानिश्चितौ तज्जन्यत्वविशेषणासिद्धेरित्यर्थः। तर्हि तज्जन्यपदस्थाने तत्समवेतत्वपदं निदधे इत्याशङ्काङ्गीकरोति *कथमपीति* भवतु वा व्यापारस्य कारणत्वानिश्चितौ तज्जन्याविशेषोक्तिस्तेन च व्यवधानं माभूत्तथाप्यव्यवहितपूर्वभावित्वं कारणत्वलक्षणं दुष्टं गगनादावतिव्यापकत्वादित्यर्थः।

उक्तप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते।

९५ गगनेऽतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिराकरणम्।

अनन्यथासिद्धपूर्वभावित्वमिति चेन्न। वक्तव्यं हि कस्मादन्येन प्रकारेण विना, का च सिद्धिरिति, यदि हि कार्यादन्येन प्रकारेण न निष्पत्ति स्तदाऽसिद्धिः नहि कार्येण कारणस्योत्पादनं नापि कार्यादन्येन प्रकारेण न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि कारणत्वज्ञप्तेः नखलु सर्वा कार्यलिङ्गजा कारणस्य ज्ञप्तिः। नापि कारणत्वात् व्यतिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा ज्ञप्ता-

२ कारणं जन्यमिति पु० पा०।

वात्माश्रयात्। प्रकारान्तरवत्तया[३]पि च तदुपगमात्।

अनन्यथेति गगनादेर्व्यापकतया नित्यस्याऽन्यथासिद्धं पूर्वभावित्वमतो न सर्वकार्यहेतुत्वप्रसङ्गः कारणं त्वनन्यथासिद्धपूर्वभावि तेन नातिव्याप्तिर्नच प्रसङ्गबाध इत्याकूतम्। अन्यथेत्यन्येन प्रकारेण अनन्यथेति च तेन विनेत्युक्तं भवति तथा च किमन्यत्वप्रतियोगि का च सिद्धिरुत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वेति वक्तव्यमित्याह * नेति * अन्यत्वेनापेक्ष्यमाणं प्रतियोगि कार्यमुच्यते सिद्धिश्चोत्पत्तिस्ततश्च सिद्धमित्यनेन सम्बन्ध इति शङ्कते * यद्येति * अनन्यथासिद्धमिति कार्यप्रकारादन्येन प्रकारेण न निष्पन्नमित्युक्तं भवति तत्रार्थात्कार्येण जन्यत्वमेवाभिहितं भवति तेनासम्भवत्वं लक्षणस्येति दूषयति *तदेति* तदुपपादयति * नहीति * कार्यस्य प्रागसत्वेन न कारणनिष्पादकत्वसम्भव इति भावः। तर्हि अन्यत्वप्रतियोगि कार्यमेव सिद्धिश्च ज्ञप्तिर्विवक्षितेत्यत आह * नापीति * कुत इत्यत आह * प्रतीति * तदेवमुक्तं भवति कार्यादन्येन वस्तुना न ज्ञातं कारणमिति तदयुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वात्कारणस्य त्वत्पक्षेऽसम्भव इत्यर्थः। कारणं चेत्कार्यलिङ्गेनैव ज्ञायत इत्यत आह * नेति * आप्तोपदेशादेरपि तदवगमादिति यावत्। अन्यत्वप्रतियोगिनोः कार्याकार्ययोः कार्यस्य प्रतिक्षेपे परिशेषात्कारणत्वमन्यत्वप्रतियोगि सिद्धिश्चोत्पत्तिज्ञप्त्योरन्यत-

३ अन्यथापि तदुपगमादिति का० मु० पु० पा०।

रा भवतीत्याशङ्क्याह * नापीति * कुत इत्यत आह * ज्ञप्ताविति * अनन्यथासिद्धमिति कारणत्वादन्येन प्रकारेण न निष्पन्नं न ज्ञातं वेत्युक्तं स्याज्जनिमतो-ऽडस्य कारणत्वप्रकारेणैव जन्मादि कथितं स्यादेवं च स्वज्ञाने स्वज्ञानं स्वोत्पत्तौ स्वोत्पत्तिरित्यात्मा-श्रयः ज्ञप्तावित्युत्पत्तेरुपलक्षणम् । ज्ञप्तिपक्षे कारणत्व प्रकाराद्द्रव्यसत्त्वादिप्रकारान्तरवत्तया ज्ञायमानत्वाद-सिद्धिरुत्पत्तावपि स्वावयवादिभ्यो निष्पत्तेरसिद्धिः स्यादित्याह * प्रकारेति *

अनन्यथासिद्धत्वमिति कारणत्वादन्येन प्रकारे-णाकारणत्वमित्येवं रूपेणासिद्धत्वं विवक्षितमिति शङ्कते ।

९६ अनन्यथासिद्धत्वस्यार्थान्तरनिरासः ।

व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिष्टमिति चेन्न। उक्तदोषानि-वृत्तेः कारणत्वात् पूर्वं चोत्पत्तिज्ञप्त्योरक्षणिकत्वादिभिर-भ्युपगमात् । अव्यवहितपूर्वतया कदाचित्तदपि कारण-मेवं तत्पूर्वतरमपि, कस्याश्चित् व्यक्तेरनेवम्भावेऽपि त-ज्जातीयतया तथाभावित्वविवक्षिततया व्यक्तिव्यभिचारा-प्रयोजकत्वादिति चेन्न। कार्यान्तरेऽपि गगनादेरतथाभा-वस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात् । कालदेशव्यापकतयाऽन्य-थासिद्धस्थिति तदिति चेन्न । तथा सति शब्दादौ गग-नादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । एतेनानन्यथासिद्धान्वयव्य-

तिरेकानुविधायित्वमपि व्युदस्तम् । गगनादेर्व्यति-
रेकाभावात् अकारणत्वप्रसङ्गश्चाधिकः ।

* व्यतिरिक्तेति * अन्यथेति शब्दवाच्यं व्यति-
रिक्तत्वमकारणत्वं तद्रूपेणासिद्धिरितियोजना। कारण-
त्वज्ञानव्यतिरेकेणाकारणत्वज्ञानायोगात्कारणत्वज्ञा-
नेऽनन्यथासिद्धकारणत्वज्ञानमित्यात्माश्रय इति परि-
हरति * नेति * दूषणान्तरमाह * कारणत्वादिति *
स्थायित्वादिभिः कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्तित्वं सह-
कारिसमवधानं वा कारणत्वं व्यवस्थिते वस्तुनि प-
श्चान्निष्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते तेन प्रकारान्तरेणापि
सत्वज्ञप्त्योरभ्युपगमादव्याप्तिरित्यर्थः । यस्येदानीं का-
रणता ज्ञायते तत्पूर्वतरमपि कारणमेव कदाचिद-
व्यहितपूर्वतया, कार्याऽव्यवहितपूर्वक्षणासम्बन्धान-
धिकरणत्वस्य कारणत्वेन विवक्षितत्वादतोऽकारण-
त्वमसिद्धमिति शङ्कते * अव्यवहितेति * काचि-
त्तन्तुव्यक्तिः कार्यमजनित्वैव नश्यति तत्र का वार्त्ते-
त्यत आह *कस्याश्चिदिति* कार्याव्यवहितपूर्वक्षणा-
सम्बन्धानधिकरणजातीयस्य तथात्वेन विवक्षितत्वाद्य-
क्तिव्यभिचारोऽप्रयोजकः तस्यापि तज्जातीयत्वादि-
त्यर्थः। अतिव्याप्त्या दूषयति *नेति* यतः कार्यजन्म
कदाचिदपि न दृष्टन्तस्यापि तज्जातीयतया कारण-
त्वकल्पनेऽनन्यथासिद्धत्वकल्पने च गगनादेर्नित्यविभु-
द्रव्यस्य स्वकार्यशब्दादिव्यतिरिक्तकार्येण समतया पू-
र्वकालसम्बन्धित्वात्कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नच गग-

नादेः कारणत्वमिष्टमेव जनिमान्निमित्तत्वोपगमादिति वाच्यम् । व्यतिरेकाभावादन्वयमात्रस्य चातिप्रसङ्गित्वादिति। अन्यथासिद्धेः स्फुटत्वाद्गगनादेरनन्यथासिद्ध-पूर्वभावित्वं नास्तीति शङ्कते *कालेति* देशकालव्यापितयाऽऽकाशादेरन्यथासिद्धसन्निधित्वादकारणत्वे शब्दादावप्यकारणत्वप्रसङ्ग इति परिहरति * नेति * तदनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं कारणत्व-मिति पक्षे कथितं खण्डनमतिदिशति *एतेनेति* मृदादिगतप्रमेयत्वादिव्युदासार्थमनन्यथेतिविशेषणम् । त-दनुविधायित्वं तद्वत्त्वमितियावत् । एतेनेति गगनादेरन्यथासिद्धिसम्भवाच्छब्दाद्यकारणत्वेनेत्यर्थः । अ न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य कारणत्वोपगमे व्यतिरेकहीनगगनादेः कारणत्वं न स्यादिति दोषान्तरमप्यस्तीत्याह * गगनेति *

कार्यान्तरे गगनादेर्व्यापाराभावान्न कारणत्वप्रसङ्गो यतो व्यापारवत्त्वं कारणत्वमिति शङ्कते ।

९७ कारणत्वलक्षणद्वयनिरासः ।

व्यापारवत्त्वं कारणत्वमिति चेन्न । तद्धि व्यापारसमवायित्वं वा व्यापारजनकत्वं वा । नाद्यः यागादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । नोत्तरस्तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । नित्यसत्वासत्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वमिति चेन्न । निवारकपदावयवस्य प्रत्ययस्य कारणत्वनिर्वचनं विनाऽनिरूप्यमाणार्थत्वात् । अन्यतरार्थस्यैकस्य च निरु-

र्केत्यशक्तेः ।

* व्यापारेति * तत्र वत्प्रत्ययेन समवाय उच्यते किंवा जन्यजनकसम्बन्ध इति कथनीयमिति परिहरति * नेति * यागादिव्यापारापूर्वस्य चेतनसमवायित्वाद्यागादेः स्वर्गाकारणत्वप्रसङ्गेन प्रथमं दूषयति * नेति * जनकत्वं कारणत्वं तद्व्याप्यसिद्धमिति लक्षणासिद्धिरिति द्वितीयं दूषयति * नेति * लक्षणान्तरं शङ्कते *नित्येति* कार्यस्य नित्यं सत्वमसत्वं वा प्रसज्यमानं येन निवार्यते तत्कारणं तद्भावस्तत्त्वं जन्मनाशकारणद्वयावरोधाय विशेषणमिति यावत् । निवारकपदावयवो ल्युट्प्रत्ययः तस्यार्थः कर्त्ता स च कारणविशेषस्ततः कारणनिर्वचनं विना तदसिद्धिरिति दूषयति * नेति * अन्यतरशब्देन सत्त्वोपगमे नाशकारणेऽव्याप्तिरसत्त्वोपगमे जन्मकारणाव्याप्तिरुभयानुगतं चाऽन्यतरत्वं जातिरुपाधिर्वा नास्ति स्वात्मवृत्त्यनुपपत्तेरिति । जन्मनाशान्यान्यत्वं तत्रानुगतमितिचेन्न । जन्मनाशविशिष्टान्यान्यत्वस्य तत्र वृत्तावात्माश्रयादन्यान्यत्वमात्रस्योक्तदोषानिस्तारात् । दोषान्तरमाह * अन्येति *

लक्षणान्तरं शङ्कते ।

९८ कारणत्वस्यैव लक्षणान्तरनिरासः ।

यदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्वसत्त्वप्रसङ्गः तत्तस्य कारणं तद्भावश्च कारणत्वमिति चेन्न । भावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तथा प्रसङ्गेनातिव्यापकत्वात् । तत्पूर्वस्थित-

त्वेन च विशेषणे सहभावनियतस्याभावेऽपि प्रसङ्गः तथात्वोपगमे सामग्र्यामपि प्रसङ्गः । तस्या अपि च तथात्वोपगमे कार्यद्वयैक्यप्रसङ्गोऽसाधारण्यश्च । विशेषापेक्षित्वेऽतिव्याप्तिरविशेषे भाविपूर्वार्थविकल्पावकाशश्च ।

* यदिति * यस्य मृदादेरनभ्युपगमे यस्य घटादेर्यस्मिन्काले सत्त्वं दृश्यते ततः पूर्वस्मिन्नपि काले सत्त्वप्रसङ्गस्तस्य घटादेस्तन्मृदादि कारणं तद्भावश्च कारणत्वमित्यर्थः । प्रध्वंसेऽतिव्याप्त्या दूषयति *नेति* घटस्य प्रध्वंसप्रतियोगित्वानङ्गीकारे यस्मिन् क्षणे सहकारिसमवधानात्सत्त्वं दृश्यते ततः पूर्वक्षणेऽपि सत्त्वं प्रसज्येताविनाशिभावस्यानादित्वात्तथाच तत्प्रध्वंसस्तत्कारणं स्यात्तदुक्तलक्षणस्य तत्र भावादित्यर्थः । यस्य पूर्वभाविनोऽनभ्युपगम इति विशेषणं विवक्षितमतो नातिव्याप्तिः घटप्रध्वंसस्य तस्मात्पूर्वत्वाभावादित्याशङ्क्याह * पूर्वेति * अग्निसम्पर्काद्रूपरसगन्धस्पर्शा घटे सह भवन्ति तेषां प्रागभावानभ्युपगमेऽविशेषेणैव सत्वप्रसङ्गः एककालनियमात्ततश्च रूपप्रागभावो रसस्य तत्प्रागभावो गन्धादेः कारणं स्यादित्यतिप्रसक्तिरित्यर्थः । सहभावनियतस्याभावोऽन्योन्यकारणमिष्यतेऽतो नायमनिष्टप्रसङ्ग इत्यत आह * तथात्वेति * सहभाविनां रूपादीनां सामग्र्यामितरेतरकारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । सहभावनियतस्य सामग्र्या अपि इतरकारणत्वमभ्युपगम्यत एवेत्याशङ्क्याह * तस्या इति * रूपसामग्रीजन्यत्वे रसस्यापि रूपत्वं

रससामग्रीजन्यत्वे रूपस्यापि रसत्वमिति जातिभेदो-व्यक्तिभेदोपि न भवेदित्यर्थः । यदनभ्युपगम इत्यत्र य-च्छब्देन मृदादिकारणविशेषपरामर्शे तन्त्वाद्यव्याप्तिर्व-स्तुमात्रपरामर्शेऽतिव्याप्तिः मृदनङ्गीकारे घटातिप्रसक्तेः घटं प्रति तन्त्वादिवस्तूनां कारणत्वप्रसङ्गादित्याह*अ-साधारण्यमिति* दूषणान्तरमाह *भावीति* उत्तरपूर्व-शब्दार्थे विकल्पो भविष्यति तेन पूर्वार्थानिर्वचनादपि लक्षणासिद्धिरित्यर्थः ।

यस्य पूर्वभाविन इत्यविशेषाभिधानेऽव्याप्तिरुक्ता तत्परिहाराय विशेषं शङ्कते ।

९९ नियतत्वविशेषणे विकल्पस्य दोषकथनम् ।

नियतप्राग्भावित्वमिति चेन्न । अवश्यम्भावस्य नियमार्थत्वे गगनादेः सर्वकार्यहेतुत्वप्रसङ्गस्य तदव-स्थत्वात् । अन्वयवरूपादेश्चान्वयवितद्रसादिषु कारण-त्वप्रसङ्गात् । अनौपाधिकत्वं नियमार्थ इति चेत् । एवं ह्यनौपाधिकपूर्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति तथा च पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्ट्यादौ जनकत्वप्रसङ्गः सहभा-विसामग्र्या वा । न तत्र प्राचि पूर्वभावो नियतः किन्तु वृष्टेः परं भाव इति चेन्न । प्राग्रूपाणामेव नियतत्वात् । तानि कारणमेवेति चेन्न । निदानप्राग्रूपसाङ्कर्यप्रसङ्गात् ।

नियतेति किमिदं नियतत्वमावश्यकत्वमुतानौ-पाधिकत्वं, यद्याद्यस्तर्हि गगनादिव्यतिरेकेण तत्तत्का-र्यानुत्पत्तेर्गगनादेः सर्वकारणत्वप्रसङ्ग इत्याह * नेति*

अतिव्याप्त्यन्तरमाह * अवयवेति * अवयविनि तद्गतरूपादौ चोत्पद्यमानेऽवयवादेरवश्यम्भावादवयविनं तद्गतरूपादिकं च प्रति व्यत्यासेन कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते*अनौपाधिकेति* लक्षणातिव्यापकत्वं दर्शयितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयति *नेत्यादिना* निरुपाधिपूर्वसत्त्वस्य हेतुत्वाभिधाने लक्षणस्य किं क्षुण्णमित्यत आह * तथाचेति * वृष्ट्यपेक्षया पूर्वभावित्वादनौपाधिकत्वाच्च वृष्टिसत्तां प्रति कारणता स्यादित्यर्थः। आदिपदेन पुरोवातादिसङ्ग्रहः। अतिव्याप्त्यन्तरमाह * सहेति * सह भाविनौ यौ रूपरसौ पाकजौ तयोः सामग्र्या वाऽन्योन्यकार्यं प्रति हेतुत्वप्रसङ्ग इति यावत्। वाशब्दश्चार्थे। यदुक्तं पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्ट्यादिषु जनकत्वप्रसङ्ग इति तदयुक्तं पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्टिज्ञानं प्रति पूर्वभावनियमेऽपि न वृष्टिं प्रति प्राक्सत्त्वप्रसङ्गस्तेन विनापि वृष्टिदर्शनादिति शङ्कते * न तत्रेति * कस्य तर्हि नियम इत्यतः पिपीलिकोत्थानादिसत्त्वे वृष्टिर्भवत्येवेति नियम इत्याह * किन्त्विति * यानि रोगाणां पूर्वरूपाणि तेषां पूर्वमपि नियतत्वात्कारणत्वं स्यादिति परिहरति * नेति * इष्ट एवायं प्रसङ्ग इति शङ्कते * तानीति * निदानानामिव कारणत्वं पूर्वरूपाणामपि चेत्।

"निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथे"ति

वैद्यशास्त्रप्रसिद्धनिदानपूर्वरूपयोर्भेदो न स्यादिति दूषयति * नेति *

नियतप्राग्भावि कारणं वदता पूर्वपदार्थो निर्वक्तव्यः प्राक्पूर्वपदयोः पर्यायत्वात्तच्चाशक्यमिति मत्वाह ।

१०० पूर्वशब्दार्थनिर्वचने दोषकथनम् ।

पूर्वार्थश्च वक्तव्यः । पूर्वकालसम्बन्धित्वं पूर्वत्वमिति चेन्न । कालस्याकारणत्वप्रसङ्गात् । तस्यापि किं पूर्वत्वमिति विवेचनीयत्वात् । अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य पूर्वत्वमिति चेन्न । अतीत इति निष्ठान्तस्य पूर्वकालवाचिनो विवेचनीयत्वात् । परत्वापरत्वयोर्गुणयोर्मध्ये यत्परत्वं तत्पूर्वत्वमुच्यत इति चेन्न । कालादौ गुणादौ च तदनङ्गीकारात् तेषामकारणत्वप्रसङ्गात् । तस्मिन्नेव च तदभावात् साक्षात्कारिज्ञानादावपि तस्याकारणत्वप्रसङ्गात् ।

पूर्वेति पूर्वकालेन सम्बन्धित्वं पूर्वभावित्वमिति शङ्कते *पूर्वेति* अव्यापकमिति दूषयति *नेति* नियतपूर्वकालसम्बन्धित्वमित्युक्तं स्यात्तथाच काल एव लक्षणाव्याप्तिस्तस्य स्ववृत्तिप्रसङ्गेन कालसम्बन्धाभावात्कालान्तरस्य चाभावादभ्युपगमे चान्योन्याश्रयादिरित्याशयः । किञ्च पूर्वकालेत्यत्र किमिदं कालस्य पूर्वत्वमिति विवेचनीयं न तच्छक्यमद्यापि परीक्षाकालत्वादतो लक्षणासम्भव इत्याह * तस्येति * कालस्य पूर्वत्वं नामातीतेनाऽऽदित्यादिगतिलक्षणेनोपाधिनाऽवच्छिन्नत्वमिति शङ्कते * अतीतेति * स्मरणे निष्ठासंज्ञाविषयस्यातीत इति क्तप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचि-

त्वात् पूर्वकालविवेचनं विना विवेचयितुमशक्यत्वादात्माश्रयतापातात्पूर्वकालावच्छिन्नत्वं कालस्य पूर्वत्वं निरूपयितुमशक्यमतः पूर्वकालावच्छिन्नत्वानिरुक्तौ कालस्य पूर्वत्वमित्यसङ्गतमिति परिहरति * नेति * प्रकारान्तरेण पूर्वपदार्थं शङ्कते * परत्वेति * परत्वमपरत्वं च परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तं दिक्कृतं कालकृतं चैकदिगवस्थितपिण्डयोर्मध्ये द्रष्टुः सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा यत्र विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तत्र तां बुद्धिमपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात्परत्वमुत्पद्यते विप्रकृष्टं चोपाधिं कृत्वा यत्र सन्निकृष्टबुद्धिरुत्पद्यते तत्र तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन संयोगादपरत्वमुत्पद्यते तथैव युवस्थविरयोर्युवानमवधिं कृत्वा यत्र स्थविरे परबुद्धिस्तामपेक्ष्य तत्र परेण कालप्रदेशेन संयोगात्परत्वमुत्पद्यते स्थविरमवधिं कृत्वा यून्यपरबुद्धिमपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वमुत्पद्यते तत्र तयोर्मध्ये यत्परत्वं तत्पूर्वत्वमित्यर्थः । मूर्त्तानामेव परत्वापरत्वयोरङ्गीकारात्कालस्य चामूर्तत्वात् गुणादौ चागुणे तदनङ्गीकारान्न तेषां कारणत्वं स्यादिति परिहरति * नेति * दोषान्तरमाह * तस्मिन्निति * परत्वाख्यो यो गुणस्तस्मिंस्तावदन्यत्र सर्वत्र परत्वसम्भवेऽप्यनवस्थानात्परत्वं नास्त्यस्ति च स्वविषयसाक्षात्कारिज्ञाने व्यवहारे च कारणत्वं तन्न स्यादित्यर्थः ।

कारणत्वलक्षणान्तरं शङ्कते ।

१०१ कारणत्वस्यैव लक्षणान्तरनिरासः ।

सामग्र्येकदेशत्वं कारणत्वमिति चेन्न । एकदेश-

त्वस्यानिर्वचनीयत्वात् । अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामसम्भवात् । सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च मेलकार्थत्वात् तेनैव तन्निर्वचनीयत्वात्[1] । यदनन्तरं कार्यं भवत्येव सा सामग्रीति चेन्न । विभागानन्तरं संयोगनाशस्यावश्योत्पत्तेर्विभागस्यापि सामग्रीत्वप्रसङ्गात् । एवं कर्मणो विभागेऽन्त्यतन्तुसंयोगस्य पट इत्यादि । कार्यकारणभावो नाम सम्बन्धः कोऽपीति चेत् न तदाऽविशेषेण कार्यकारणसाङ्कर्यापत्तेः । कार्यकारणविशेषितत्वाद्भेदे तयोः पृथक् निर्वाच्यत्वापत्तेः ।

सामग्रीति यत्किञ्चिदेकदेशव्यावृत्त्यर्थं सामग्रीति विशेषणम् । सामग्र्येकदेशस्य निरूप्यमाणेऽसम्भवेन लक्षणासम्भव इति परिहरति * नेति * घटाद्येकदेशवत्सामग्र्यामप्येकदेशः किं न स्यादित्यत आह * अवयवेति * एकदेशशब्दस्यावयवप्रदेशयोरन्यतरार्थत्वात्सामग्र्याश्च निरवयवत्वाद्देशत्वाच्चासम्भव इत्यर्थः । अवयव आरम्भकद्रव्यम् । प्रदेश उपाध्यवच्छिन्नो विभागो भवति । आदिपदेन भेदादिसङ्ग्रहः । किञ्च कारणमेलनं सामग्री तदेकदेशः कारणमित्यन्योन्याधीननिरूपणत्वादप्यसम्भव इत्याह * सकलेति * तेनैवेति-मेलकेन कारणनिर्वचनादन्योन्याश्रय इति शेषः । कारणत्वनिरूपणनिरपेक्षं सामग्रीलक्षणं शङ्कते * यदिति * अतिव्याप्त्या दू-

१ निर्वचनात् इति टीकाऽनुसारेणाऽपेक्षितःपाठः ।

षयति * नेति * विभागानन्तरमव्यवहितक्षणे संयोगनाशस्यावश्योत्पादो न च तन्मात्रमेव सामग्र्यदृष्टादेरपि कारणत्वादतस्तत्कारणमात्रं तत्र च सामग्रीलक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः । प्रसङ्गान्तरमाह *एवमिति * अविनश्यद्द्रव्यस्थकर्म हि तत्कारणमात्रमनन्तरक्षणे विभागं जनयतीति तत्रातिव्याप्तिरेवमन्त्यतन्तुसंयोगोऽपि कारणं तदनन्तरं च पटकार्यमुत्पद्यते तथाऽन्त्यतुरीवेमादिसंयोगे ऽप्यतिव्याप्तिरित्याशयः । कार्यकारणसम्बन्धाधिकरणत्वं कारणत्वमिति शङ्कते * कार्येति * कोऽपीतीतरसम्बन्धविलक्षण इति यावत् । तस्यैकत्वेनोभयत्रापि संयोगवदविशेषात्तदधिकरणत्वेन कारणवत्कार्यस्यापि कारणत्वं स्यादिति दूषयति * नेति * कार्यकारणयोः साङ्कर्यं च दर्शयति * कार्येति * अविशेषेण—कार्यकारणभावसम्बन्धस्येति शेषः । कारणेन विशेषितः सम्बन्धोऽन्य एव, कार्येण च विशेषितः सम्बन्धोऽन्यस्ततश्चाविशेषितत्वं नास्तीत्यत आह * भेद इति * कार्यकारणयोरन्योन्यनिरूपितत्वादितरेतराश्रयादसिद्धिरित्यभिसन्धिः ।

इदानीं नवीनां रीतिमाशङ्कते ।

१०२ विलक्षणधर्मरूपकारणत्वस्याऽप्रामाणिकत्वम् ।

कारणत्वं धर्मः कोऽपीति चेन्न । तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात् । क्वचित्प्रत्यक्षः सः, क्वचित् दृष्टानुमेय इति चेन्न । किं हि प्रति कारणतां प्रत्यक्षमुल्लिखेत् । न

तावदनिर्लुठितकार्यमप्रतीतेः अन्वयव्यतिरेकादेर्व्यञ्जकस्य च विशेषं प्रत्येव सम्भवात् । नापि सामान्यतो घटादिं प्रत्येवं विशेषतो घटाद्यनुत्पत्त्यापत्तेः । तावन्मात्रात् विशेषोत्पत्तेर्विशेषेषु विनिगमना न स्यात् प्रतिविशेषं चोत्पत्तेः प्राग्वर्तमानत्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयतानुपपत्तेः । कार्य्यसत्त्वकालश्च सामग्र्यभावात् न तज्जननकाल इति तदानीं तज्जननविशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात् प्राक्तदग्रहणेन संस्कारसाचिव्यस्याप्यसम्भवात् । एवं क्वचिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारासम्भवेन किंमूलव्याप्तिग्रहात्त्वाऽनुमाऽपि स्यात् । प्रतिबन्दी चानिर्वचनत्वादिनि न स्थाने । कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तद्ग्रह इति चेन्न । वैयधिकरण्यात् । कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुपपादकस्योपपाद्यवदनुपपत्तावविशेषादविश्रान्तिर्नानादित्वेनाऽपि शक्योपपादना । वैयधिकरणेऽप्युपपाद्यासम्बन्धश्चेदनियमः सम्बन्धश्चेदविश्रान्तिरिति । एतेन शक्तिः कारणत्वमित्यपि निरस्तम् ।

* कारणत्वमिति * कारणत्वं नामात्यन्ताभावविशेषरूपो धर्मविशेषस्तद्वत्कारणमित्यर्थः । कार्यत्वं धर्मः कार्येऽपीत्थमितिशेषः । कार्यत्वकारणत्वलक्षणधर्मयोः प्रमाणाभावादसिद्धिरिति परिहरति *

---

१ मिति गतार्थमिति पु०पा० ।

नेति * प्रमाणाभावोऽसिद्धः प्रत्यक्षादेर्यथायथं प्रमाणत्वादिति शङ्कते * क चिदिति * कचित्तत्र व्याप्तिं दृष्ट्वा पश्चादनुमेय इत्यर्थः। प्रत्यक्षं कारणतामुल्लिखत् निष्प्रतियोगिनीमुल्लिखेदुत किञ्चित्प्रतियोगिनीं, न तावदाद्यो लोके कारणतायाः सप्रतियोगिकत्वेन प्रसिद्धेर्नापि द्वितीयोऽपेक्ष्यस्य निरूपणाशक्तेरिति दूषयति * नेति * अनिर्द्धारितविशेषं कार्यमात्रं प्रतियोगि तेन प्रतियोग्यनिरूपणमसिद्धमित्यत आह * नेति * घटकारणं पटकारणमिति विशेषविषयकारणतोल्लेखान्नानिर्लुठितविशेषं कार्यमात्रं प्रति कारणतामुल्लिखेदित्यनुषङ्गः। हेत्वन्तरमाह * अन्वयेति * सत्सु तन्त्वादिषु पटो जायते नासत्स्वित्यन्वयव्यतिरेकयोः केवलव्यतिरेकस्य कार्यविशेषोपरक्तं कारणविशेषं प्रत्येव सम्भवात्तन्न केवलकारणता प्रत्यक्षग्राह्या सम्भवतीत्यर्थः। असम्भवादितिपाठ अन्वयव्यतिरेकसहकृतस्येन्द्रियस्यैव तत्ग्राहकत्वात्तस्य च घटादिविशेषनिष्ठतया दृष्टत्वात्सामान्ये तदसिद्धिरित्यर्थः। तर्हि सामान्यतो घटादि प्रति कारणत्वं प्रत्यक्षोल्लेख्यं भविष्यतीत्यत आह * नापीति * कुतो नेत्यत आह * एवमिति * घटव्यक्तिविशेषं प्रति किमपि कारणं प्रामाणिकं न सिध्येदित्यर्थः। सामान्यसिद्धिनान्तरीयकतया विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याह * तावदिति * सामान्यस्य विशेषमात्राकाङ्क्षत्वाद्- तद्दण्डव्यक्तिरेव तत् घटव्यक्तेः कारणमिति विनिगमनन्न स्यादित्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकादेः सम्भवाद्विशे-

षविनिगमनं स्यादित्याशङ्क्याह * प्रतीति * अन्वयादिसहकृतमिन्द्रियं प्रतिविशेषं प्रागुत्पत्तेर्ग्राहकमुत कार्यसत्त्वकाले, नाद्यः प्रागुत्पत्तेरनेककार्यविशेषितकारणत्वस्याभावादेवाक्षसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * कार्येति * कार्यकाले पूर्वकालाभावात्पूर्वकालस्य च कारणविशेषणत्वात्पुनरपि विशेषणस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वात्कथं तद्विशिष्टस्येन्द्रियग्राह्यतेत्यर्थः।तस्य कालस्य सामग्र्या अभावेन न जननकालः स इति तदानीं तज्जननविशिष्टकारणता कथमध्यक्षा स्यादिति योजना । वस्तुनः संस्कारोपनीतस्य कार्यकाले प्रत्यभिज्ञायामिव प्रागवस्थाया ग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रागिति * कार्यविशेषघटितस्य कार्यात्प्राक्क्षणेऽसत्त्वात्प्रत्यक्षेण तद्ग्रहायोगात् तत्संस्कारासम्भव इत्यर्थः । अनुमेयमेव तत्कारणत्वं तर्हीत्याशङ्क्याह * एवमिति * व्याप्तिग्रहणासम्भवेनानुमानप्रवृत्तेरसम्भवादनुमानेनैव व्याप्तिग्रहणेऽनवस्थाप्रसङ्गादित्यर्थः । त्वयाऽपि जगत्कारणं ब्रह्मेष्यते तद्धि कथं प्रतीयत इत्याशङ्क्याह * प्रतीति * न स्थाने–न युक्ता । प्रतीयते हि शब्दात् ब्रह्मणः कारणता या च न्यायबाध्येत्यनिर्वचनीयेत्यर्थः । माभूदनुमानेन तद्ग्रहः कार्यगतकादाचित्कत्वानुपपत्त्याऽर्थापत्त्या कारणत्वग्रह इति शङ्कते * कादाचिदिति * कादाचित्कत्वं कार्यधर्मः कारणत्वं कारणस्यातो वैयधिकरण्यान्न तत्सिद्धिरिति दूषयति

१ कार्यस्येति पु० पा० ।

* नेति * कार्यस्य कारणतादात्म्याङ्गीकारात् कारणत्वं कादाचित्कत्वं चैकाधिकरणमित्याशङ्क्याह * कथमिति * उपपादकस्याप्युपपाद्यवत् कादाचित्कत्वानुपपत्तेस्तत्रापि कादाचित्कत्वादिकमुपन्यसनीयमेवञ्च घटस्य कादाचित्कत्वमुपपादकं विनाऽनुपपद्यमानं स्वोपपादकमृदादेः कारणत्वं कल्पयति तदप्यनुपपद्यमानमुपपादकान्तरं कल्पयिष्यतीत्यनवस्थाऽऽश्रयणीयेत्यर्थः। बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणपरम्पराया अनादित्वान्नानवस्था दोष इत्याशङ्क्याह * नेति * क्वचित्कार्यकारणभावं पूर्वं दृष्टवतोऽदृष्टेऽप्येवमिति भवेद्विश्वासः प्रथमत एव तु विप्रतिपन्नस्य नैकमपि सिद्ध्येत्कुतोऽनादिपरम्परावसर इत्याशयः। माहाभिप्रायेण सामानाधिकरण्यमङ्गीकृत्य दूषणमभाणि वैशेषिकाभिप्रायेण दूषणान्तरं भणति *वैयधिकरण्येपीति * उपपाद्येनोपपादकस्य सम्बन्धो नास्त्युतास्ति न चेत्सर्वं सर्वस्मादुत्पद्येताविशेषादस्ति चेत्सोऽपि सम्बन्धस्तेन सम्बद्धो नवा, नचेदसम्बन्धाविशेषः सम्बद्धश्चेदेवं सोऽपि सम्बन्धान्तरेणेत्येव[illegible]वस्थेत्यर्थः। अर्थापत्तिगम्यं कारणत्वं न सम्भवतीत्यनेन शक्तिः कारणत्वमित्यपि निरस्तं शक्तेरर्थापत्तिगम्यत्वादर्थापत्तेः खण्डितत्वादित्याह * एतेनेति * शक्तिरिति।

कारणत्वं प्रत्यक्षमित्यत्र दोषान्तरमाह।

१०३ कारणत्वस्य प्रत्यक्षत्वे दोषान्तरकथनम्।

---

१ तादात्म्याभिप्रायेणेति युक्तः पाठः परं सर्वेषु पुस्तकेषु महाभिप्रायेणेत्येवसत्त्वात्तथैवस्थापित इत्यवधेयम्।

किञ्च प्रत्यक्षप्रमितौ विषयस्यापि सन्निकर्षव्यापारकस्य कारणतया स्ववृत्त्यापत्तेः अन्यथाऽक्षस्यापि तत्र कारणत्वं न स्यात् अनुविधानाविशेषात्। विषयाविशेषिताक्षसन्निकर्षस्य तथात्वेऽत्यापत्तेः। क्वचित् कारणत्वाकारणत्वविवादस्य चानुच्छेद्यत्वापत्तेः। एकेन तस्य दृष्टेरपरेण चादृष्टेः। तल्लक्षणस्य नियतपूर्वभावित्वादेः कथने कथितदोषापत्तेः। विना च तच्चिह्नाद्भ्रमसन्देहौ तत्र किं दर्शनादुच्छेद्यौ अक्षेण हेतुत्वधर्मिणि दृष्टेऽपि तददृष्ट्या[2] यदेवगमोऽक्षसहकारी[1] वाच्यस्तदर्थेन सिद्धेन हेतुधियोऽर्थवत्वे सम्भवति तदन्यार्थकल्पनागौरवं कुतो बलात् सिध्येत्।

* किञ्चेति * कारणत्वं धर्मस्तच्चेत्प्रत्यक्षेण गृह्यते प्रत्यक्षप्रमितौ विषयस्य कारणत्वात्कारणत्वस्य विषयत्वात्तत्र कारणत्वं वर्त्तत इति वक्तव्यं तच्चेत्तदेवात्माश्रयोऽन्यच्चेदननुगतं कारणत्वमिति परस्पराश्रयाप्तिरनवस्था चेत्याशयः। विषयस्य सन्निकर्षं प्रत्येव कारणत्वं न प्रत्यक्षं प्रतीत्याशङ्क्याह * अन्यथेति * व्यापारिणः कारणत्वाद्व्यापारं प्रति तदभावात्तथापि सन्निकर्षव्यापारवतो विषयस्य कारणत्वाभावेऽक्षस्यापि प्रत्यक्षप्रमितौ कारणत्वन्न स्यादन्वयव्यतिरेकानुविधानाविशेषादक्षं चेत्कारणं विषयोपीति कारण-

१ यदभ्युपगमोऽक्षेति का० मु० पु० पा०।

२ तददृष्ट्येति टीकानुसारेणापेक्षितः पाठः।

त्वस्य प्रत्यक्षत्वे कारणत्वान्तरं प्रसज्येतेत्यर्थः। विषये-णाविशेषितस्याक्षसन्निकर्षस्य कारणत्वान्न विषयस्य सन्निकर्षव्यापारत्वमित्याशङ्क्याह * विषयेति * यत्र क्वापि विषये सन्निकर्षः प्रमामुत्पादयेदित्यविशेषितपक्षानुपपत्त्या यथा सन्निकर्षविशेषणतया ऽक्षस्यान्वयव्यतिरेकित्वात्कारणत्वं तथा ऽस्यापीत्यर्थः। किञ्चाक्षसन्निकर्षस्याभावे विषये केचन कारणत्वं मन्यन्ते केचिन्नानुमन्यन्ते स विवादः कारणत्वस्य प्रत्यक्षत्वे न स्यादिति दोषान्तरमाह * क्वचिदिति * किमित्युच्छेद्यता न स्यादित्याशङ्क्य कस्य चित्तद्विषयप्रत्यक्षज्ञानसिद्धेः कस्य चित्तद्विषयप्रत्यक्षज्ञानासिद्धेरित्याह * एकेनेति * यः प्रत्यक्षेण कारणत्वं पश्यति स एव विवादं कुरुत इति तन्निवृत्तिरशक्येत्युक्तम्। ननु यः प्रत्यक्षेण पश्यति कारणत्वं तेनेन्द्रियसहकारिभूतचिह्नान्तरं प्रत्याय्य विवाद उच्छेद्य इत्याशङ्क्याह * तदिति * तच्चिह्नमशक्यनिर्वचनं शक्यनिर्वचनत्वे तदेव कारणत्वमस्त्वित्यर्थः। कथितदोषापत्त्या लक्षणज्ञानासम्भवे किं फलितमित्यत आह * विना चेति * अकारणे पिण्डे कारणत्वभ्रमः सुगतादेर्विवादमूलं च संशयस्तस्योच्छेदो न स्या(त्प्रत्यक्षमात्रा)त्तत्प्रत्यक्षत्वे विवादसम्भवादित्यर्थः। किंदर्शनात्किंविषयविशेषदर्शनादिति यावत्। यत्र कारणत्वं वर्त्तते तस्य प्रत्यक्षत्वे दृष्टत्वात्तस्मिन् धर्मिणि वर्त्तमानकारणत्वविषयभ्रमसंशययोः शक्योच्छेदत्वमित्याशङ्क्याह * अक्षेणेति * कारण-

त्वधर्मिणः साधारणत्वात्तन्नियतचिह्नानामप्यभावेन दर्शनात्कारणत्वस्य चानिर्णीतत्वान्न तावुच्छेद्यौ स्याताभिति भावः। तदहृष्ट्वा—विशेषमदृष्ट्वा कारणरूपसंशयभ्रमावनुच्छेद्याविति शेषः। कारणत्वस्य केवलाक्षागम्यत्वेपि चिह्नान्तरसहकृताक्षगम्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह *तदिति * यस्य विषयस्यान्वयव्यतिरेकादेश्चिह्नस्यापि अवगमो ज्ञानमक्षस्य सहकारि कारणं वाच्यं तस्यैवार्थस्य कारणत्वविषयत्वे सम्भवति तद्व्यतिरिक्तकारणत्वविषयत्वन्न कल्पनीयं गौरवादित्यर्थः। केचिदेकमेवेदं ग्रन्थमिच्छति तस्मिन् पक्षे दूषणान्तरमाहेति सम्बन्धः।

हेतुत्वधियः प्रत्यक्षदृष्टः सहकारिविषयो न सम्भवति व्योमादौ यत्र हेतुत्वमनुमेयं तत्र व्यभिचारादिति शङ्कते।

१०४ व्यञ्जकाननुगमेऽपि व्यङ्ग्यकारणत्वमनुगतमितिशङ्कानिरासः

तस्यान्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्वे व्योमादावनुपपत्तेरतदन्यत्वसिद्धिरिति चेन्न। अन्योन्याश्रयापत्तेः। प्रत्यक्षस्यान्यस्मिन्विषये सिद्धेऽन्यत्र दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षस्यान्यविषयतासिद्धिः तस्य चानागन्तुकत्वे प्रागपि 'तत्सत्त्वादस्तीतिमतिवत्करोतीतिप्रमापातः। आगन्तुकत्वे च तदुत्पत्तेः प्राक् कारणत्वं क्वापि न स्यात्। तथाऽप्यजातत्वे घटाद्यपि किं न तथा स्यात्। व्यावृत्तेषु तेष्वनुगतौ च सर्वं प्रति सर्वकारणत्वापातात्।

प्रतिकार्यव्यक्ति तत् पृथगिति चेन्न। साधारणस्यापि तद्गतस्य स्वरूपस्य घटादिकारणात्मतयाऽनुवृत्तौ घटकारणत्वस्यापि तन्तुकारणत्वापत्तेः। कारणत्वमात्रेण तदनुगतं रूपं न घटकारणत्वादिनेति चेन्न। घटादिविशेषानुपहितकारणत्वमात्रस्य किंप्रतीत्यनिर्देश्यस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् अन्यथा यदि किञ्चित्प्रतिकारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्मः स्यात् तदा तस्या एव व्यक्तेः किञ्चित्प्रत्यकारणत्वादकारणत्वमपि रूपं तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणत्वाध्यासाद्भेदेनैकमात्रमेवोच्छिद्येत।

* तस्येति * अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्ग इति परिहरति * नेति * अन्योन्याश्रयमेव विशदयति * प्रत्यक्षेति * तद्धि गगनादावनुमेयं क्वचित् दृष्ट्वाऽनुमीयते ततश्च घटादिरेव प्रत्यक्षदृष्टो हेतुत्वधर्मिदृष्टान्तश्चेत् घटादौ प्रत्यक्षेण हेतुत्वाख्यं धर्मान्तरं गृह्यत इति सिद्धे तेन दृष्टान्तेन गगनादौ तत्सिद्धिः तत्सिद्धौ च घटादौ प्रत्यक्षस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानादिना व्यतिरिक्तकारणत्वविषयत्वमिति परस्पराश्रय इत्याशयः। तत्कारणं नित्यमनित्यं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति * तस्येति * दण्डादौ यथा सदिति मतिरस्ति तथा घटोत्पादात्प्रागपि कारणत्वस्य सत्त्वात्करोतीति मतिप्रसङ्ग इति यावत्। द्वितीयं प्र-

१ स्तम्भेति का० मु०पु० पा०।

त्याह * आगन्त्विति * उत्पत्तिमत्वे कारणत्वस्य कारणत्वोत्पत्तेः प्राक्किमपि कारणं न स्यात्कारणत्वस्यैकत्वात्तथाच कारणत्वोत्पत्तिरपि कारणाभावादेव न भवेदिति भावः । यद्यपि कारणस्याऽकारणत्वं नास्ति तथापि तदकारणादेव जायत इत्याशङ्क्य घटादिरेव तर्हि कारणव्यतिरेकेण किं न जायेतेत्याह * तथापीति * प्रतिकार्यव्यक्ति कारणत्वमनुगतं व्यावृत्तं वेति विकल्प्याद्ये दोषमाह * व्यावृत्तेष्विति * व्यावृत्तेषु घटपटकारणेषु दण्डवेमादिषु सर्वत्रानुगतं कार्यमात्रं प्रति कारणत्वं यद्यस्ति तर्हि पटकारणवेमादेः घटादौ घटकारणदण्डादेश्च पटादौ कारणत्वं स्यादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते* प्रतीति* घटकारणं पटकारणमिति व्यावृत्तेषु घटपटाकारेणषु कार्यमात्रं प्रत्यनुगतं कारणत्वं नास्ति तेन घटकारणे पटकारणत्वधर्माभावान्न पटकारणत्वप्रसङ्ग एवमितरत्रापीत्याशयः । पृथिवीत्वाप्त्वादेरपरसामान्यरूपत्वेपि पृथिव्यादिषु द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रत्ययबलात् द्रव्यत्वाङ्गीकारात्कारणं कारणमित्यनुगतबुद्धिबलात् घटपटकारणानुगतस्य कारणत्वस्य सामान्यस्याभ्युपेयतया घटकारणसाधारणस्य घटकारणात्मतयानुत्पत्तौ घटकारणत्वस्य पटादिसाधारणकारणैक्यात् पटादिकारणत्वापत्तेरिति परिहरति * नेति * कारणं कारणमित्यनुगतबुद्ध्या कारणत्वमात्रमनुगतं गृह्यते नतु घटकारणत्वमनुगतं तेन गृह्यते कारणत्वस्यानुगतमेव कारणतामात्रं घटादिकारणस्य भवति

ननु घटकारणत्वमिति कथमतिप्रसङ्ग इति शङ्कते *कारणेति* घटाद्याकारेणाविशेषितस्य कारणत्वमात्रस्य निष्प्रतियोगिकस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् घटकारणत्वानुगम एव वाच्य इति प्रसङ्गतादवस्थ्येन परिहरति *घटादीति* निर्देशो न विद्यते यस्य तदनिर्देशम्। एतदेवानिष्टद्वारेण व्युत्पादयति *अन्यथेति* घटकारणे किञ्चित्प्रतियोगिविशेषानुपाधौ कारणत्वमात्रम यदि स्यात्तदा तेनैव न्यायेन प्रतियोगिविशेषानुपहितमकारणत्वं धर्म्मः स्यादित्यनपेक्षितविशेषयोर्विशेषानुपहितयोः सामान्यतः कारणत्वाकारणत्वयोरेकधर्मिसंसर्गाद्विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदहेतुत्वादेका कारणव्यक्तिः का चिदपि न सिद्ध्येदित्यर्थः ।

विकल्पान्तरमुखेन कारणस्यानिर्वाच्यतामाह ।

१०५ विकल्पेन कारणस्यानिर्वाच्यत्वम् ।

किञ्च कार्यव्यक्तेः कारणमस्ति नवा, नचेन्नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गः । अस्तिचेत् किं तत् कारणं। व्यक्तिविशेष इति चेन्न । पूर्वभावस्य रासभादिसाधारणत्वात् तां कार्यव्यक्तिं प्रति तस्याः किं तत्कारणत्वम् । स्वरूपमेवेतिचेन्न । तस्य व्यावृत्तत्वात् । तस्यास्तत्कारणात्मत्वे चातदात्मनां तत्कारणत्वविरोधात् तत्कारणत्वस्य च समवाय्यसमवायिनिमित्तभूतानेकव्याक्तिसाधारणत्वात् अनेकस्य चैकानुगतव्यवहारबुद्धिनिदानत्वे गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् ।

* किञ्चेति * एका या घटरूपा कार्यव्यक्तिस्तस्याः कारणमस्ति नवेति विकल्पार्थः । अन्वयव्यतिरेकयोः सामान्याकारेण सम्भवाद्विशेषस्य कारणं नास्तीति द्वितीयमनूद्य दूषयति * नेति * आकाशविषाणयोरिव कारणशून्ययोर्नित्यसत्वासत्वयोरन्यतरप्रसङ्गो न कादाचित्कत्वसम्भव इत्यर्थः । कादाचित्कत्वनियामकं कारणमस्तीति प्रथमकल्पं शङ्कते *अस्तीति* तर्हि तस्य कारणं सामान्यरूपं विशेषरूपं वेति विकल्पयति * किमिति * कारणसामान्यस्य कार्यसामान्यप्रयोजकत्वात्कार्यविशेषे कारणविशेषः प्रयोजक इति शङ्कते * व्यक्तीति * कार्यव्यक्तिं प्रति कारणव्यक्तेः कारणत्वाङ्गीकारे किन्तत्कारणत्वमित्याकाङ्क्षायां पूर्वभावस्य कारणत्वेनाभिधाने घटव्यक्तिं प्रति मृद्व्यक्तेरिव गर्दभव्यक्तेरपि कारणत्वप्रसङ्गात्कार्यव्यक्तिं प्रति कारणव्यक्तेः पूर्वभावमात्रं कारणत्वन्न भवतीत्यन्यदेव तद्वक्तव्यमापद्यत इति परिहरति *पूर्वेति * घटव्यक्तेः पूर्वमवास्थितमदः स्वरूपमेव कारणं नच तद्रासभेऽस्तीति शङ्कते * स्वेति * स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वाद्बहुकारणव्यक्तिष्वनुगतप्रत्ययवेद्यकारणत्वं न स्यादिति दूषयति * नेति * दोषान्तरमाह *तस्या इति* (एकस्याइति) एकस्याः कारणव्यक्तेरेकां कार्यव्यक्तिं प्रति. कारणत्वस्य स्वभावत्वे तदात्मताशून्यानामन्यासां कारणव्यक्तीनां कार्यव्यक्तिं प्रति कारणत्वं विरुध्येत नहि य एकस्या व्यक्तेः स्वभावः स एवान्यस्याःसम्भवतीति भावः ।एकां कार्यव्यक्तिं प्रति

नास्त्येवानेकस्याः कारणव्यक्तेः कारणत्वमित्याशङ्क्याह *तदिति* समवाय्यादीनां परस्परव्यावृत्तान्येव स्वरूपाणि कारणत्वानि तैरेव बहुष्वनुगतकारणत्वप्रत्ययव्यवहारौ भविष्यत इत्याशङ्क्याह*अनेकेति* परस्परव्यावृत्तस्य स्वरूपत्रितयस्य त्रितयानुगतव्यवहारजनकत्वे गोत्वाद्यनङ्गीकारेऽपि खण्डादिभिरेव तद्व्यवहारोपपत्तेर्गोत्वाद्युच्छेदः स्यादिति पूर्वं दर्शितमित्यर्थः।

तर्हि सर्वेष्वनुगतं नियतपूर्वभावित्वन्तत्कारणत्वमस्तु तथासति नातिव्याप्तिरपि रासभादौ नियतत्वाभावादिति शङ्कते ।

१०६ रासभादिव्यावृत्तकारणलक्षणखण्डनम् ।

नियतपूर्वभावित्वमिति चेन्न । व्याप्त्यर्थस्य नियमस्यैकस्य सर्वत्र व्यक्तावसम्भवात् पूर्वमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् । तज्जातीयं प्रति नियततज्जातीयत्वमिति चेन्न । तस्य तज्जातीयव्यक्त्यन्तरसाधारण्यात् । नियततज्जातीयत्वे सति तत्पूर्वत्वमिति चेन्न । तत्समानकालोत्पत्तिककार्यव्यक्तिशतजनकव्यक्तिशतसाधारण्यात् । तथाऽभ्युपगमे चैकसमवाय्यादिनाशे सर्वतत्कार्यनाशप्रसङ्गः । तत्कालतज्जातीयसर्वसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जातीयोत्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुतया प्रत्येकमिलितसामग्रीत्वविकल्पेन कार्यव्यक्त्यभेदप्रति-

व्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसङ्गश्च ।

नियतेति असम्भवेन दूषयति *नेति* नियतशब्देनावश्यम्भावो विवक्षित उत व्याप्तिर्व्याद्यस्तदा सर्वेषु कार्येष्वाकाशादीनां कारणत्वप्रसङ्गो, यदि व्याप्तिस्तदैकस्यां व्यक्तावुत सर्वासु, यद्येकस्यां तदा गोर्योनेर्जायमानगोः पोतस्य च व्याप्तिवत्तत्पूर्वभाविनां वालादीनां कारणत्वप्रसङ्गो, यदि सर्वासु तदाऽसिद्धिः सर्वव्यक्तिग्रहणायोगादित्यर्थः । असम्भवपरिहारार्थं यदि नियतेतिविशेषणं नोपादीयते तर्हि रासभेऽतिप्रसङ्ग इत्याह* पूर्वेति * जात्यालिङ्गितत्वेन व्यक्तीनां नियतत्वसिद्धौ कारणत्वसिद्धिरिति शङ्कते *तदिति* घटत्वजात्यालिङ्गितव्यक्त्युत्पत्तौ याऽनुगता मृत्त्वजातिस्तदालिङ्गितत्वङ्कारणत्वमित्यर्थः।अतिप्रसङ्गेन दूषयति * नेति * एकस्मिन् घटे जायमानेऽतीतानागतवर्त्तमानमृदां मृज्जातीयत्वनियतत्वात्कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। उक्तातिव्याप्तिपरिहृत्यै च लक्षणं विशेष्यत इति शङ्कते *नियतेति* नियतजातीयत्वे सति तद्व्यक्तिपूर्वभावित्वं तत्कारणत्वं नचैतन्मृदाद्यन्तरेऽस्ति तज्जातीयेऽपि तत्पूर्वत्वाभावादित्यर्थः । एकस्मिन्नेव क्षणे जायमानानेकजातीयकार्यव्यक्तीः प्रति तत्पूर्वभाविमृद्व्यक्तीनां सर्वासामपि कारणत्वं स्यान्नियतजातीयत्वात्पूर्वभावाच्चेति परिहरति * नेति * तेनैककार्येण समानकाले उत्पत्तिर्यस्य कार्यव्यक्तिशतस्य तज्जनककारणव्यक्तिशतस्य साधारण्यात्सर्वेकार्यं प्रतीतियोजना । अस्तु तथेत्यपि

न वाच्यमित्याह *तथेति* समवायिनाशादसमवायिनाशाच्च कार्यनाश इति तार्किकैरङ्गीकारादेकसमवाय्यादिनाशे सर्वस्यैककालीनकार्यस्य नाशः स्यात्सर्वपूर्वभाविनः कारणत्वाविशेषादित्यर्थः। किञ्च समानजातीयायाः सर्वस्या अपि सामग्रीतः सकाशात्सर्वस्य समानकालीनैकजातीयकार्यस्योत्पत्तिस्वीकारे त्वया वाच्यं किं मिलितसर्वसामग्र्या जनकत्वं प्रत्येकं वाऽऽद्ये कार्यव्यक्तीनामभेदप्रसङ्गो द्वितीये त्वेककार्यस्वरूपेऽपि भेदप्रसङ्गः सामग्रीभेदस्य प्रयोजकत्वादिति। स एव कालो यस्याः सामग्र्याः सा तत्काला सैव जातिर्यस्याः सर्वसामग्र्या सा तज्जातीयसर्वसामग्री तत्काला चासौ तज्जातीया चेति विग्रहः। सर्वं च तत्कालं च तज्जातीयं चेति तथोक्तं तस्योत्पत्ताविति यावत्। तत्कालतज्जातीयसर्वसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जातीयोत्पत्ताविष्टायां कार्यव्यक्त्यभेदप्रतिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसङ्ग इति सम्बन्धः। तदुपपादनं सामग्रीत्यादि।

एवं कारणत्वं सामान्येन निरस्य वैशेषिकाभिमतं समवायित्वं कारणगतविशेषं निरस्यति।

१०७ समवायिकारणत्वनिरासः।

समवायित्वं प्रत्यपि साधर्म्यानुविधायिनि नियमेऽत्यापत्तेः। व्यावृत्तत्वे चाऽनियमात्। नियततज्जातीयत्वे सति तत्सादेश्यमिति चेन्न। समवायिदेशापेक्षया कार्य्यकारणयोः सादेश्यनियमानभ्युपगमात् संयोगिदेशापेक्षया

गुणादावसम्भवात्। यथा कथञ्चित्सादेश्यमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। अदृष्टादेर्भिन्नदेशस्यापि कारणत्वोपगमे सर्वं प्रति सर्वकार्य्यसामग्र्याः कारणत्वापातात् पूर्वभावनियमादेस्तुल्यत्वात्। अनुगते च रूपेऽन्वयव्यतिरेकसम्भवात् व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्य्यकारणत्वापत्तेः। तद्गतसामान्ययोरेवान्वयव्यतिरेकादिनियमः[1] व्यक्त्योश्च कार्यकारणतेति लक्ष्यलक्षणभाववैयधिकरण्यात्। सामान्याकारेप्रविष्टां[2] व्यक्तिमादायान्वयव्यतिरेके विशेषस्याकारणत्वं स्यात् सामान्याकारेण च पूर्वसतः कार्य्यत्वं, द्रव्यसामग्र्या वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्रया च पृथग्व्यक्तिजननापत्तेः पृथगेव तासां सामग्रीत्वात् सर्वासाञ्च व्यक्तिं प्रत्येव जनकत्वात् द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात्। शिंशपासामग्र्या वृक्षसामग्रीसहिताया एव सामग्रीभावान्न पृथक् शिंशपाव्यक्तिरिति चेन्न। वृक्षसामग्र्याः शिंशपासामग्रीमतीत्यापि शालतमालादेर्वृक्षस्य[3] जननात्पृथक्तया वृक्षव्यक्तिजननापत्तेः। सापि शिंशपासामग्री तन्मिलिता जनिकेति न व्यक्तिभेद इति चेन्न। शिंशपार्थातिरिक्तवृक्षार्थाभावापत्तेः। वृक्षशिंशपासामग्र्योरेकीभूतयोर्जननाद्वि-

1 नियमे व्यक्तेश्चेति पु० पा० ।
2 सामान्याकारेण प्राविष्टामिति का० मु० पु० पा० ।
3 तालादेरिति का० मु० पु० पा० ।

शेषाद्वृक्षसामग्री च वृक्षजनन एव कथं कचिच्छिंशपा-
सामग्री कचित्तमालसामग्रीमपेक्षत इति स्यात् । एकस्य वृक्षलक्षणस्य कार्यस्य सामग्रीभेदे स्वरूपभेदापातात् । अननुगतायाश्च वृक्षसामग्रीत्वे पृथग्वृक्षव्यक्तेः पृथक्-शिंशपाव्यक्तेरुत्पत्त्यापत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयम् ।

*** समवायित्वमिति * यत्र समवैति कार्यं तत्समवायिकारणमित्याहुस्तत्र कार्यात्सर्वेषामन्यत्वभेदाविशेषे कथं कुत्र चिदेव कार्यं समवैति। यत्सालक्षण्यं कार्यस्य तत्र समवायो यथा पार्थिवस्य पार्थिवेष्विति, तर्हि घटस्य दण्डादिषु समवायः किं न स्यात्पार्थिवत्वेन साधर्म्यात् व्याप्त्यविशेषादनिष्टप्रसङ्गनातिव्याप्तिरिति ***

---

*१ समवायित्वं प्रत्यापि साधर्म्यानुविधायिनि नियमे व्यापत्तेरित्यारभ्य–इति चेन्न वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्रीमपीत्येतदन्तमूलग्रन्थव्याख्यानं विद्यासागर्यां नोपलभ्यते मन्ये तत्त्रुटितमेव स्यात् । सो साइटीपुस्तके अत्र गुण्डा— ग्रन्थपूरणपात्रं पठित्वा त्रुटितविद्यासागरीव्याख्यानं व्याख्येयमित्यनुसन्धेयम् इति लिखितं परं तत्पूरणपत्रमस्माभिरन्विष्यापि न लब्धमिति तावदंशस्य शङ्करमिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यते—

इदानीं समवायिकारणं विशिष्य खण्डयति * समवायित्वमिति * पटं प्रति तन्तुत्वेन समवायिकारणत्वे सर्वेषां तन्तूनामेकपट समवायित्वापत्तिः तथा च किञ्चित्तन्तुनाशे सर्वपटनाशः स्यादित्यर्थः । तत्तन्तुत्वेन तु कारणत्वं दुर्ग्रहमित्याह * व्यावृत्तत्वे इति * अनियमान्नियमग्रहाभावात्सामान्यावच्छेदेनैव तद्ग्रहादितिभावः । ननु यत्पटसमानदेशो यः तन्तुः स तत्पटसमवायिकारणमिति शङ्कते * नियतेति * तन्तुपटयोरेकत्रांशे वृत्तौ सादेश्यं स्यान्नचैवं त्वयाऽभ्युपगम्यत इति परिहरति * समवायीति * ननु समवायेन

सम्बन्धेनावयवावयविनोः सादेश्यं न ब्रूमः किन्तु संयोगेन तथाच तन्तुपटयोर्भूतले सादेश्यं सम्भवत्येवेत्याशङ्क्याह * संयोगीति * एवं सति गुणकर्मणोः समवायिकारणासङ्ग्रहः तयोः संयोगाभावादित्यर्थः । नन्ववयवावयविनोरिव गुणगुणिनोरपि कथञ्चित्सादेश्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह * यथा कथञ्चिदिति * किञ्च त्वयाऽदृष्टादीनां भिन्नदेशानामपि नियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वेन कारणत्वमभ्युपगम्यते इति सर्वं सर्वत्र कारणं स्यादित्याह * अदृष्टादेरिति * पूर्वभावेति* वाराणसीवर्तिदण्डस्य पाटलीपुत्रीयपटजातीयपूर्ववर्तित्वेन कारणत्वं स्यात्सादेश्यत्वस्य त्वयैव तिरस्कृतत्वादित्यर्थः । किञ्च दण्डव्यक्तिघटव्यक्त्योः कार्यकारणभावो न स्यादेव पूर्ववर्त्तितानियमस्य सामान्यद्वयमात्रविश्रान्तत्वादित्याह * अनुगत इति * ननु निर्विशेषं न सामान्यमिति सामान्यावच्छेदेनापि व्यक्तीनामेव कारणत्वं पर्यवसन्नमित्याशङ्क्याह * तद्गतेति * सामान्ययोर्नियतपौर्वापर्यलक्षणं कार्यकारणभावलक्षणं दण्डघटादौ लक्ष्ये नास्तीति वैयधिकरण्यमित्यर्थः । ननु तथापि घटजातीयनियतपूर्ववर्तित्वमेव कारणत्वं प्रमाणेन सामान्यस्य परिच्छेद्यमिति विशेषयोरपि कार्यकारणभावः स्यादेव विशेषगर्भत्वात्सामान्यस्येत्याशङ्क्याह * सामान्याकारेणेति * एवं सति विशेषः कारणं न स्यादेव कारणताग्राहकप्रमाणस्य विशिष्ट एव प्रवृत्तेः सामान्यविशिष्टं वस्त्वन्तरमेव कारणं स्यान्न दण्डादिरित्यर्थः * सामान्याकारेणेति * पूर्वसत एव कार्यत्वं स्यादिति सत्कार्यवादापत्तिरथवा पूर्वं सत एव घटस्य भाविदण्डकार्यत्वं स्यादित्यर्थः । किञ्च द्रव्यं वृक्षः शिंशपेति सामानाधिकरण्यप्रत्ययो न स्यात्सामग्रीत्रयेण कार्यत्रयजननासम्भवादित्याह * द्रव्यसामग्र्येति * अत्र हेतुमाह * पृथगेवेति * ननु सामग्रीत्रयेण वृक्षत्वशिंशपात्वादिधर्मत्रयं पृथगेव क्रियते व्यक्तिस्त्वभिन्नेत्याशङ्क्याह * सर्वासामिति * सामान्यत्रयमजन्यमेव तेन तद्भेदो नापाद्यते किन्तु व्यक्तिभेद एव सामग्रीभेदादापाद्यत इत्यर्थः । ननु शिंशपासामग्री वृक्षसामग्रीमिलितैव जनिकेति शिंशपा कथं वृक्षभिन्ना स्यादित्याशङ्कते * शिंशपेति * शिंशपा वृक्षभिन्ना मास्तु वृक्षस्तत्र शिंशपाभिन्ना भवतु नहि वृक्षसामग्र्या अपि शिंशपासामग्रीसाहित्यनियम इति परिहरति * वृक्षसामग्र्येति *

शिंशपासामग्री वृक्षसामग्री च मिलिते सामग्र्यैक्यं भजमाने चेत्कार्यं जनयतस्तदा शिंशपासामग्रीं विहाय वृक्षसामग्र्या तमालतालादिवृक्षस्य जनिर्न स्यात्तथा च दर्शनविरोध इत्याशयः । सालो महावृक्षः । यद्यपि वृक्षसामग्री शिंशपासामग्रीमतीत्यापि वर्त्तते तथापि शिंशपासामग्री वृक्षसामग्री मिलितैव कार्यं जनयतीति सामग्रीभेदाभावान्न वृक्षव्यक्तेः शिंशपाव्यक्तिभेद इति शङ्कते * सापीति * शिंशपासामग्री वृक्षसामग्रीमिलितैका सामग्री भूत्वा शिंशपाव्यक्तिं जनयति चेत्तदा तस्याः सामग्र्याः शिंशपाव्यक्तिसामग्रीत्वात्तया जातायाः शिंशपाव्यक्तित्वादेव वृक्षव्यक्तिसामग्र्या अभावेन वृक्षव्यक्तेरभावाच्छिंशपातिरिक्तवृक्षार्थाभावः स्यादिति दूषयति * नेति * वृक्षसामग्र्या अपि तत्सामग्रीमध्यपतितायाः प्रयोजकत्वात् वृक्षाक्षेपोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह * वृक्षेति * शिंशपासामग्र्या वृक्षसामग्रीसहिताया एव जनकत्वनियमात् यथा वृक्षः शिंशपैवं वृक्षसामग्र्या अपि शिंशपासामग्र्याः वृक्षसामग्रीसहिताया एव जनकत्वमेकत्र दृष्टमिति तत्रापि तथा नियमप्रसङ्गेनाशिंशपारूपो वृक्षो न स्यादित्यर्थः । यत्र वृक्षसामग्र्यासमानादिसामग्रीसहिताया वृक्षजनकत्वं न तत्राशिंशपासामग्रीसाहित्यमिति शिंशपासामग्र्यपेक्षा नास्तीति नोक्तदोष इत्यत आह * वृक्षसामग्रीति * काऽनुपपत्तिरित्यत आह * एकेति * शिंशपातमालादिसामग्रीसाहित्येन वृक्षसामग्र्या वृक्षसाम-

ग्रीत्वे शिंशपातत्सामग्रीत्वभेदेन तद्विशिष्टवृक्षसामग्र्या अपि भेदेन वृक्षलक्षणं कार्यमेकं न स्यात्सामग्रीभेदस्य कार्यभेदप्रयोजकत्वादित्यर्थः । सर्वत्राऽव्यभिचारिण्या वृक्षसामग्र्या वृक्षजनकत्वं नतु शिंशपादिसामग्र्यास्ततो न कार्यभेद इत्यत आह *अनुगतेति* शिंशपादिसामग्रीनिरपेक्षाया एव वृक्षसामग्र्या वृक्षजनकत्वाच्छिंशपावृक्षव्यतिरिक्तवृक्षकार्योत्पादः स्यादित्याशयः । किञ्च सामग्री जनिकेति कोऽर्थः किं जनेर्हेतुः कर्त्ता वा। नाद्योजनेर्जन्यत्वेऽनवस्थापातादेकस्योभयहेतुत्वे भेदापातादजन्यत्वे हेतुसम्बन्धायोगात् । न द्वितीयश्चेतनत्वापातात् । क्रियाश्रयत्वमात्रं कर्त्तृत्वं चेत्तदपि प्राधान्येन प्रयोजकत्वेन वा। नाद्योघटे जायमाने कुलालादि जायत इति प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयोघटस्यजन्यैश्रयात्प्रागेव सिद्धिप्रसङ्गादितिद्रष्टव्यम् ।

इति कारणत्वखण्डनम् ।

एवं कारणलक्षणं निरस्य तद्विशेषणीभूतकालखण्डनमुपक्रमते ।

१०८ कालखण्डनारम्भः ।

नियमे च प्राक्कालीनतयाऽभिधीयमाने प्रागित्यस्य व्यवच्छेद्यौ वर्तमानभविष्यत्कालौ प्राक्कालश्च व्यवच्छेदको विवेचनीयः नच तद्विवेचनं शक्यम् । वर्तमानादिबुद्धय एव स्वविषयवैचित्र्ये प्रमाणमिति चेन्न । तथाहि

---

१ प्राक्कालतयेति का० मु० पु० पा० ।

वर्तमानादिबुद्धेरत्र कोविषयः। कालविशेष इति चेन्न। कालस्य विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वा। नाद्यः कालस्य भवद्भिरेकत्वाभ्युपगमात् य एव कालो वर्तमानः प्रतीयते स एव पूर्वं भावीति पश्चात् भूत इति च न प्रतीयेत। त्रिविधस्वभाव एवासाविति चेन्न। भेदप्रसङ्गात् व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च। यदैव वर्तत इति प्रत्ययस्तदैव वृत्तो वर्तिष्यत इति प्रत्ययप्रसङ्गात्।

* नियमे चेति * नियतप्राग्भावित्वं कारणत्वमित्यत्र कारणनियमे प्राक्कालीनतयाऽभिधीयमाने प्रागित्येतत्पदस्य व्यवच्छेद्यौ वर्त्तमानभविष्यत्कालौ विवेचनीयौ। तयोर्व्यवच्छेदकः प्राक्कालोपि विवेचनीयस्तदज्ञाने व्यवच्छेदप्रतिपत्तेरयोगादित्यर्थः। प्राक्कालतानियमे कारणेऽभिधीयमान इति योज्यतां तर्हि इत्यत आह * नचेति * किमत्राशक्यं वर्त्तते वर्त्तिष्यति अवर्त्तिष्टेत्येवंरूपा बुद्धय एव विषयान्विचित्रान्समर्पयन्तीति तत्प्रमाणेन तद्विषयविवेचनं शक्यमिति शङ्कते * वर्त्तमानेति * अतीतानागतबुद्धिभ्यां व्यावृत्ता तया सिद्धा बुद्धिः स्वविषयवर्त्तमानं व्यवस्थापयति बुद्धिव्यावृत्तिश्चार्थव्यावृत्त्यधीनेति परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति *नेति* को विषय इति यत्पृष्टं तद्दर्शयति पूर्ववादी*कालेति*अतीतानागतकालविशेषादन्यः कालोवर्त्तमानबुद्धिविषय इत्यर्थः।कालविशेष एव दुर्निरूप इतिपरिहरति*नेति*स्वाभावि-

को वास्तवो वा विवक्षित उतोपाध्यवच्छेदेनेत्यर्थः। अपसिद्धान्तप्रसङ्गेन प्रथममपाकरोति * नाद्य इति * तर्हि प्रमाणप्राप्तत्वादङ्गीक्रियते कालभेदः प्रामाणिकस्यैव सिद्धान्तत्वादित्यत आह *य एवेति* यदि स्वाभाविको भेदस्तदा वर्त्तमानात्कालादन्य एवातीतोऽनागतो वेति वर्त्तमानः कालः कालान्तरेऽप्यतीत इत्यनागत इति वा न प्रतीयेतेत्यर्थः। अतीतानागतवर्तमानस्वभावोऽपि ततो नाऽतीतानागतवर्तमानगतत्वेन प्रतीतिविरोध इति शङ्कते * त्रीति * एकस्वभावमेकमुच्यते नानास्वभावं च नानोच्यते कालस्य त्रिविधस्वभावत्वे भेदस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्ग इति परिहरति * नेति * दोषान्तरमाह * व्यवस्थेति * त्रिविधस्वभावत्वे यदैव वर्त्तत इति प्रतीयते तदैवातीतादि न प्रतीयते कालान्तर एव तु तथा प्रतीयत इति या व्यवस्था सा न सिद्ध्येदित्यर्थः। तामेव स्पष्टयति * यदेति *

उपाध्यनिरूपणे द्वितीयकल्पोऽनुपपन्न इत्याह।

१०९ औपाधिकस्य कालनिष्ठविशेषस्य खण्डनम्।

द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीयताम्। सूर्य्यादिक्रियासम्बन्धभेदः स इति चेन्न। भूतभविष्यतोरपि क्रियासम्बन्धप्रत्ययस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्। य एव दिवसः सूर्य्यगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीतः स एव हि तदवच्छिन्नो वृत्त इत्यवगम्यते वर्त्स्यतीति च, न हि निर्वि-

शेषस्य कालस्य तदतीतत्वं प्रतीयतेऽनागतत्वं वा किन्तूपाधिविशेषेणैवावच्छिन्नस्य येनैवासौ पूर्वं दिनान्तरात् व्यवच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीतः तेनैवोपाधिना तत एव व्यवच्छिन्नो वृत्त इति वर्त्तिष्यत इति च कदाचित् ज्ञायते । ननु सत्यमेतत् परं यदा तदुपाधिसम्बन्धस्तस्य[1] स्वरूपेणावतिष्ठमानस्तदा वर्त्तमानप्रत्ययः यदा स एव विनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययो यदाऽनागतस्तदा भविष्यत्प्रत्यय इति । नैतदस्ति। यद्यत्र लटोविवक्षितोऽर्थस्तदा तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानोपायत्वमित्यात्माश्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः । विनष्टादिशब्दाश्चातीतादिपर्यायास्तेषां सर्वेषामेवार्थे निरूप्यमाणे तन्मध्यपतितमेकं शब्दं प्रयुज्य तन्निरुक्तिं कुर्वाणः श्लाघनीयप्रज्ञो मातापितृमानासि ।

द्वितीय इति उपाध्यनिरूपणमसिद्धं सूर्यादिक्रियासम्बन्धस्यैवोपाधित्वादिति शङ्कते * सूर्यादीति * आदिग्रहणेन चन्द्रादिग्रहः । अतीतानागतक्रियाव्यतिरिक्तक्रियासम्बन्धो वर्त्तमानत्वे कालस्योपाधिरित्यर्थः। अतिप्रसङ्गेन दूषयति * नेति * यथा वर्त्तमानकालस्य सूर्यगत्यादिसम्बन्धविशेषोपाधिना वर्त्तत इति प्रत्ययविषयाविषत्वं तथा भूतभाविष्यत्कालयोर

१ सम्बन्धोऽस्येति का० मु० पु० पा० ।

पि तस्यावश्यवक्तव्यतया नासावुपाधिरित्यर्थः। उपाधेर्वोपहितस्य वा भेदेनैकरूपप्रत्ययविषयत्वप्रसङ्गो नास्तीति चेन्मैवम्। योऽयं वर्त्तमानो दिवसः सूर्यादिगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीयते स एव दिवसस्तेनैव सूर्यादिगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्स्यन्ववर्त्तिष्यमाण इति प्रतीयते यत इत्याह *य इति* अत्रैवोपपत्तिमाह *नहीति* कालमात्रविषयत्वेऽतीतानागतप्रतीत्योरेकरूपत्वप्रसङ्गादुपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव तथा प्रतीतिरित्यर्थः। तथापि किमित्यत आह *येनेति* सूर्यादिगतिसम्बन्धस्योपाधेरपि त्रिविधप्रत्ययहेतुत्वं न सम्भवतीत्युक्तं तत्रोपाधिविशेषं शङ्कते *नन्विति* उपाधिसम्बन्धत्रैविध्यात् त्रिविधप्रत्ययविषयत्वं भवतीत्यर्थः। अवतिष्ठमान इति लडादेशस्य शानचो रूपं। तत्र यदि लटोऽर्थो वर्त्तमानता यद्यविवक्षितस्तदोपाधिसम्बन्धमात्रं वर्त्तमानप्रत्ययहेतुरिति कालान्तरेऽपि वर्त्तमानप्रत्ययप्रसङ्गाद्व्यवस्था न स्याद्यदि विवक्षितस्तदोपाधिसत्त्वस्य वर्त्तमानत्वज्ञानात्कालस्य वर्त्तमानत्वं ज्ञातव्यं तच्च यद्येकमेव वर्त्तमानत्वं तर्हि तज्ज्ञानात्तज्ज्ञानमित्यात्माश्रयो यद्युपाध्यन्तरकृतं वर्त्तमानत्वमन्यत्तदाऽनवस्था स्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति *नेति* यदुक्तमुपाधौ विनष्टे भूतप्रत्ययोऽनागते भविष्यत्प्रत्यय इति तत्राह *विनष्टादीति* तेन तात्पर्यवत्त्वेन तदर्थस्यैव निरूप्यमाणत्वात्तदर्थस्यैवाज्ञानात्तद्विशेषणविशिष्टलक्षणस्याज्ञानादसिद्धिरित्याशयः।

लक्षणान्तरं शङ्कते।

११० अतीतानागतवर्तमानानां लक्षणान्तरनिरासः।

क्रियावच्छिन्नः कालो वर्तमानः तत्प्रागभावावच्छिन्नो भूतः तत्प्रध्वंसावच्छिन्नो भविष्यन्निति चेन्न। अतीतानागतप्रतीतिकालोऽपि क्रियावच्छिन्नः प्रतीयत इति वर्तमानप्रत्ययप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात् क्रियानवच्छिन्नस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसभावावच्छेदानुपपत्तेः।

* क्रियेति * नावतिष्ठमानत्वादिकं लक्षणविशेषणं किन्तु क्रियावच्छेदमात्रं, अतीतादिलक्षणे तु न विनष्टादिपदोपादानं किन्तु तदुपाधिप्रागभावावच्छिन्नो भूतस्तत्प्रध्वंसावच्छिन्नोऽनागत इति नोक्तदोष इत्यर्थः। अतिप्रसङ्गेन निराकरोति * नेति * अतीतानागतप्रत्यया यस्मिन्काले जायन्ते तदानीमपि तस्य कालस्य क्रियाप्रतीतेर्वर्त्तत इति प्रत्ययप्रसङ्गतादवस्थ्यमित्यर्थः। अतीतादिप्रतीतिकाले क्रियाप्रागभावाद्यवच्छेदान्न वर्त्तमानप्रत्ययप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * क्रियेति * यस्यैव क्रियावच्छेदो गृह्यते न तस्यैव प्रागभावाद्यवच्छेदोपि विरोधान्निर्विशेषणक्रियावच्छेदप्रत्ययहेतुत्वेऽतीतादिप्रतीतिकालेपि प्रसज्यतैव वर्त्तमानप्रत्यय इत्यर्थः। तस्य कालस्य क्रियानवच्छिन्नस्यैव निर्विशेषणस्यैव तत्प्रागभावाद्यवच्छिन्नत्वमिति योजनीयम्।

यदुक्तं प्रागभावाद्यवच्छिन्नो भूत इति तद्दूषयति॥

१११ प्रागभावप्रध्वंसलक्षणखण्डनम्।

प्रागभावश्च प्रागर्थानिरुक्तौ कथं न दुरधिगमः।

प्रध्वंसस्याऽपि प्रागभावात्कथं विशेषो वक्तव्यः । अभावो विनाशी प्रागभाव उत्पत्तिमान् प्रध्वंस इत्यनयोर्विशेष इति चेन्न । कोहि प्रागभावस्य विनाशो येन विनाशीत्युच्यते । यदि प्रतियोगिभूतो घटादिः प्रध्वंसस्यापि प्रागभाववत्प्रतियोगीति सोपि विनाशी प्राप्तः । उत्पत्तिमांश्च प्रध्वंस इत्युत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः यद्यसावसतः सत्त्वं तच्च सामान्यं तदाऽभावेऽसम्भव एव । अथ स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसङ्गः । तस्यापि कदाचिदसत्त्वात् । पूर्वमसतः पश्चात्सत्त्वं विवक्षितमिति चेन्न । पूर्वेदानींपश्चादर्थस्यैवानिरूपणात् । एतेन कारणावच्छिन्नं सत्त्वमुत्पत्तिरित्यपि निरस्तम् । पूर्वापरनिर्वचनमन्तरेण कारणार्थानिर्वचनात् ।

* प्रागिति * आत्माश्रय इत्याशयः । पूर्वमविद्यमानोऽभावः प्रध्वंस इति प्रध्वंसस्य प्रागभावो वाच्यः सच न सम्भवति प्रागर्थानिरुक्तेरतः प्रध्वंसावच्छिन्नोभविष्यन्नित्यपि लक्षणमसिद्धमित्याह *प्रेति* लक्षणभेदात्तयोर्विशेषाधिगम इति शङ्कते*अभाव इति* उत्पत्तिमानभाव इत्यनुषङ्गः।कृत्यं स्पष्टम्। प्रागभावस्य विनाशानिरुक्त्या लक्षणासिद्धिरिति परिहरति * नेति * विनाशद्वयं हि प्रागभावस्य भवद्भिरिष्यते घटश्च ध्वंसश्चेति अतो येन घटेन प्रध्वंसेन च विनाशीत्युच्यते तयोर्मध्ये कोत्रेष्ट इत्यर्थः । प्रतियोगिपक्ष-

मनुवदति *यदीति* तर्हि घटप्रतियोगित्वं प्रध्वंसस्याप्यस्तीति सोपि विनाशी प्राप्त इति दूषयति *प्रध्वंसेति* नच प्रागभावस्य विनाशो नाम स्वध्वंस एवेति कल्प्यम् । प्रागभाववानभावो ध्वंस इत्यङ्गीकारादन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । एवं प्रागभावलक्षणं निरस्य प्रध्वंसलक्षणं निराचष्टे *उत्पत्तीति* उत्पत्तेर्ध्वंसलक्षणे विशेषणत्वात्तन्निर्वचनं कार्यं तच्चाशक्यमित्यर्थः । तथाहि असतः सत्त्वमुत्पत्ति, रुत कारणावच्छिन्नसत्वमिति विकल्प्याद्यमनुवदति *यदीति* तदपि सत्वं सामान्यरूपमुत स्वरूपसत्वमिति विकल्प्य प्रथममनूद्यासम्भवमाह *तदेति* अभावस्य निःसामान्यत्वादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते *अथेति* असतः सत्वमात्रं जन्म प्रागसतः सत्वं वेति विकल्प्य, प्रथमे प्रागभावस्यापि जन्मप्रसङ्गस्तस्य प्रतियोग्युत्पत्तेरूर्ध्वमसत्वात्पूर्वं स्वरूपसत्वाच्चेत्याह *तदेति* प्रागसतः सत्तासमवायो जनिरिति लक्षणात् द्वितीयः कल्पोऽभिमतइति शङ्कते *पूर्वमिति* पूर्वशब्दार्थानिरुक्त्या विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति दूषयति *नेति* कारणसमवेतसत्वं जन्मेति द्वितीयकल्पेप्युक्तं खण्डनमतिदिशति *एतेनेति* कथं तन्निरास इत्यत आह*पूर्वेति* नियतपूर्वभावित्वस्यैव कारणत्वादितियावत् ।

वर्त्तमानत्वे दोषान्तराभिधित्सया शङ्कते ।

११२ वर्तमानकाललक्षणखण्डनम् ।

अस्तु तावदतीतानागतयोर्यथातथा निरुक्तिः यत्

क्रियावच्छिन्नो यः कालः स तत्क्रियापेक्षया वर्त्तमानो नत्वन्यापेक्षयेति चेत् तदपेक्षयेति कोऽर्थः। किं तदुपधानेन, उत तदवधिकतया, उत तत्प्रतियोगिकतया, उत तेन प्रकारेणेत्येव । नाद्यः उपाध्यवच्छिन्नस्यातीतानागतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि तस्येत्यसकृदुक्तत्वात् । नापि द्वितीयः अस्मादयं दीर्घ इतिवदस्मादयं वर्त्तत इत्यवध्यपेक्षामन्तरेण प्रतीयमानत्वात् सर्वदैव च त्रिविधावध्यपेक्षया आसीदस्ति भविष्यतीति प्रत्ययाव्यवस्थाप्रसङ्गात् । अतएव न तृतीयः । नापि चतुर्थः अतीतानागतप्रतीतिकाले क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्त्तमानप्रत्ययविषयत्वप्रसङ्गात् । नासौ क्रियावच्छेदलक्षणः प्रकारोऽतीतानागतकाले वर्तत इति चेन्न। वर्तमानताया अद्याप्यनिरूपणेन वर्तत इत्युक्त्वा विशेषस्य दर्शयितुमशक्यत्त्वात् । तत्क्रियाकाले तत्क्रियावच्छिन्नः कालो वर्तमान इति चेन्न । कालस्य कालाश्रयतया निरूपणासम्भवात्कालान्तरस्यानभ्युपगमात्तस्यैव कालस्य तदाश्रयत्त्वे व्यक्तमात्माश्रयत्त्वापत्तेः ।

अस्त्विति अतीतानागतयोः कालयोर्यादृक्तादृङ्निरुक्तिः स्यान्नास्माकमादरो यथाऽऽदित्यादिगतिलक्षणया क्रिययाऽवच्छिन्नो यः कालः स तां क्रियामपेक्ष्य वर्त्तमानो भवति। क्रियावच्छिन्नो वर्त्तमान इत्युक्ते च-

वर्त्तमानादिक्रियावच्छिन्नः कालो वर्त्तमानः स्यात्तथा-सत्यविशेषितकालस्यैव तदुपाध्यवच्छिन्नत्वात्तस्याती-तानागतप्रतीतिविषयत्वमपि स्यादिति तन्निरासार्थं तामपेक्ष्येत्युक्तमिति वर्त्तमाननिरुक्तौ पश्चादितरनि-रुक्तिरपि स्यादित्यर्थः । दूषणोक्तिविभागविज्ञत्यै विकल्पयति *तदिति * किं क्रियाया उपाधित्वादपे-क्षा किमवधितया किं प्रतियोगितया प्रकारमात्रे-ण वेति क्रमेण विकल्पार्थः । घटात्पटो भिन्न इति वद्घटः पटो न भवतीत्यत्र पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टावधित्वम-न्तरेणापि प्रतियोगित्वं दृष्टमिति पृथग्विकल्पो द्रष्टव्यः। आद्यमप्रवदति * नेति * तदुपाध्यवच्छिन्नस्यैवाती-तानागतप्रत्ययविषयत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । अवधि-रपेक्षाशब्दार्थ इति द्वितीयं दूषयति * नेति * कुत इत्यतआह * अस्मादिति * अस्मादयं ह्रस्वोऽ-स्मादयं दीर्घ इति, ह्रस्वादि पदार्थावधिमपेक्ष्य प्रती-यते न तथा वर्त्तमानपदार्थः प्रतीयमानोऽस्मादयं व-र्त्तत इति प्रतीयतेऽपितु तन्निरपेक्षोऽतोदर्शनविरोध इत्याशयः। भङ्गान्तरं भणति *सर्वेति* यदैव वर्त्तमान-ताप्रत्ययस्तदैवातीतानागतप्रत्ययापेक्षया आसीदस्ति भविष्यतीति त्रिविधव्यवहारप्रसङ्गोऽविशेषादेवञ्च का-लान्तर एवातीतानागतप्रत्यय इति व्यवस्था न स्यादि-त्यर्थः। उक्तन्यायं कल्पान्तरेऽप्यतिदिशति*अत इति* सर्वदैवातीतानागतवर्त्तमानसूर्यादिगतिक्रियाप्रतियो-गेन त्रिविधप्रत्ययप्रसङ्गेनाव्यवस्थानात् तृतीयकल्पो न घटत इत्यर्थः। अतीतोऽनागत इति प्रतीतिर्यदा काल-

विषया जायते तदा यस्य कस्य चित्क्रियावच्छेदप्रकारस्य विद्यमानत्वाद्वर्त्तत इति प्रतीतिविषयत्वप्रसङ्गान्न तुरीयोपीत्याह * नापीति * क्रियावच्छेदप्रकारस्य यदा वर्त्तमानता तदैव तेन प्रकारेण तत्र वर्त्तमानप्रत्ययोऽतीतानागतसमये तस्यावर्त्तमानत्वान्न तेनापि प्रकारेण वर्त्तमानप्रत्यय इति शङ्कते*नासाविति * वर्त्तमानार्थस्याद्याप्यनिरूपितत्वान्नासौ प्रकारो वर्त्तमान इत्यनया वाक्भङ्ग्या विशेषस्य दर्शयितुमशक्यत्वमात्माश्रयादिति परिहरति *नेति* तत्क्रियावच्छिन्नकालस्तत्क्रियासत्वकाले वर्त्तमानो न तत्क्रियाया असत्वकालेऽतोऽनागतप्रतीतिसमयेपि नासौ वर्त्तमान इति शङ्कते *तदिति* काले काल इत्यत्र हि कालस्य कालाधारत्वमुच्यते तन्न सम्भवतीति परिहरति * नेति * कालस्य कालान्तराश्रयत्वमुत तस्यैवाश्रयत्वमाश्रयित्वं चेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * कालेति * द्वितीयमपवदति * तस्येति *

सूर्यादिक्रियावच्छेदस्योपाधित्वे खण्डिते उपाध्यन्तरं शङ्कते।

११३ काले वर्तमानत्वादिप्रयोजकोपाध्यन्तरखण्डनम्।

स्यादेतत् ग्राहकविज्ञानविषयो ग्राहकविज्ञानाश्रयश्च कालो वर्तमानः वर्तमानोपाधिप्रागभावावच्छिन्नश्च पूर्वस्तत्प्रध्वंसाभावावच्छिन्नश्चानागतः, प्रागभावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यवस्था, प्राग्व्यवस्थाहेतुरभावः प्रागभाव इति स्वभावभूतस्यैव विशेषस्य कार्य-

मादाय लक्षणमनागतव्यवस्थानिदानमभावः प्रध्वंस इति च प्रध्वंसस्येति नैवम् । ज्ञानाऽस्वप्रकाशतापक्षे स्वोपहितस्य स्वयं ग्रहणानुपपत्तेः कथं वर्तमानताग्रहः, ज्ञानान्तरेण च तथाग्रहे वर्तमानतावभासाङ्गीकारे तदाऽसौ दृष्टोमयेति प्रत्ययस्य तदाऽसौ मया दृश्यत इत्याकारतापत्तिः।अत एव स्वप्रकाशपक्षेऽप्यनिस्तारः ।यावानर्थः स्वप्रकाशे वर्तमानतयोक्तस्तावत एव परेण ग्रहणे व्यभिचारात् स्वप्रकाशतायाश्चाधिक्येऽपि विषये विशेषाभावात् । स्वरूपमेव विशेष इति चेन्न । तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः प्राक्प्रध्वंसाभावयोश्च स्वरूपतोऽविशेषेऽपि कतरो भूतव्यवहारस्य कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्ते कार्यभेदजनकतया च तन्निरुक्तावुत्तरे पूर्वप्रत्युक्तां पूर्वतापरतानिरुक्तिं विना जन्यजनकत्वाज्ञानमिति । उपाधिभेदाच्च कालभेदे योऽप्येकतयाऽभिमतः कालः सोऽपि चन्द्रसूर्यक्रियाद्यसङ्ख्योपाधिभेदसम्भवेन नाना स्यात्तत्राऽयमेवोपाधिर्नायमितिच्चाऽविनिगम्यत्वात् प्रतिक्षणस्वभावभेदवादिपक्षे च नानाक्षणेषु वर्तमानत्वादिव्यवहारार्थमुपाध्यनुसरणावश्यम्भावेनोक्तोपाधिदोषग्रासस्यैवापातादिति ।

* स्यादिति * ग्राहकविज्ञानविषयत्वमिदानीम-

तीतकालस्यापि सम्भवति तदर्थमुक्तं ग्राहकविज्ञाना-
श्रय इति । कालान्तरग्राहकविज्ञानाश्रयत्वमतीतका-
लस्याप्यस्तीति तदर्थं ग्राहकविज्ञानविषय इत्युक्तम् ।
वर्त्तत इति कालग्राहिविज्ञानं यस्मिन्काले जायते
तस्य कालस्य तज्ज्ञानविषयत्वं वर्तमानत्वमित्यर्थः ।
वर्त्तमानकाललक्षणमुक्त्वाऽतीतकाललक्षणमाह * व-
र्त्तमानेति * एतद्वर्त्तमानकालोपाधिभूतज्ञानप्रागभावा-
वच्छिन्नः कालोऽतीत इत्यर्थः । एतत्प्रध्वंसावच्छिन्नश्च
कालोऽनागत इत्याह *तदिति*इदानीं प्रागभावप्रध्वं-
सनिरुक्तौ पूर्वोक्तं दूषणं परिहरन्नाह * प्रागिति *
प्रागभावप्रध्वंसयोः स्वाभाविकभेदसद्भावे मानमाह
प्रागिति स्वभावभूतस्यैव प्रागभावादिगतविशेष-
स्य कार्ये प्रागवस्थामनागतव्यवस्थां चाऽऽदा-
य लक्षणे तेनेतरत्कार्यद्वयकारणत्वमभावलक्षणमि-
त्यर्थः । यदि हि वर्त्तमान इति प्रत्ययाधारत्वं तद्विष-
यत्वं च वर्त्तमानता तर्हि तेन ज्ञानेन स्वरूपमपि ग्रा-
ह्यं स्यादुपाधिग्रहणं विनोपहितग्रहणादर्शनात्तच्च वै-
शेषिकपक्षे नास्तीति वर्त्तमानज्ञानं न स्यादित्याह * मै-
वमिति * अस्वप्रकाशवादिमते ज्ञानान्तरवेद्यत्वमिष्ट-
मतो ज्ञानान्तरेणोपाधिभूतज्ञानग्रहे वर्त्तमानताव-
भास इत्यत आह *ज्ञानेति* असौ वर्त्तमानः कालो
मया दृष्ट इति तत्ज्ञानविषयत्वं तदाधारत्वं च
तस्य कालस्य गृह्यते तदा तेनापि वर्त्तमानता गृही-
तेति दृष्ट इत्यतीतप्रत्ययस्य वर्त्तमानार्थग्राहितया
दृश्यत इति वर्त्तमानाकारतापत्तिरित्यर्थः । दृष्ट इति

ज्ञानस्य वर्त्तमानाकारतापत्तौ च स्वप्रकाशपक्षेऽपि न निस्तार इत्याह *अत इति* कथमित्याकाङ्क्षायामाह* यावानिति* वर्त्तमानाकारज्ञानविषयज्ञानकालस्य ज्ञानसम्बन्धः स दृष्ट इति ज्ञानस्याप्यविशिष्ट इत्यर्थः। ज्ञानान्तरेण ज्ञानावच्छिन्नवर्त्तमानत्वग्राहकदृष्टइत्याकारस्य दृश्यतइत्यकारापत्तिरित्युक्तमयुक्तं ग्राहकज्ञाने स्वप्रकाशत्वाविशेषादित्यत आह*स्वेति*ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन स्फुरणेऽपि पूर्वोक्तज्ञानविषये नास्ति विशेष इत्यर्थः । कथं विशेषाभावः कालविशेषणज्ञानस्य स्वग्राहकज्ञानादभेदाख्यविशेषस्य भावादिति शङ्कते * स्वेति * स्वशब्देन सर्वनाम्ना ज्ञानमात्राभिधाने ज्ञानान्तरमपि स्वयमेवेति स एव व्यभिचारस्तद्विशेषाभिधाने नान्यस्मिन्वर्त्तमानंकाले तद्व्यक्तिघटितं लक्षणमित्यव्याप्तिरिति परिहरति * नेति * यदुक्तं प्रागभावप्रध्वंसयोः स्वाभाविकभेदमादाय व्यवस्थेति तत्राह * प्रागिति * अन्नुयुक्ते कार्यभेद'जनकतया या निरुक्तिः सैवासदुत्तरं तस्मिन्नुत्तरे या पूर्वनिरस्ता पूर्वापरता तन्निरुक्तिं विना जन्यजनकत्वाज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्याशयः। इतश्चोपाधिभेदात्कालभेद इत्ययुक्तमित्याह*उपाधीति* योऽप्येकतयाऽभिमतो वर्त्तमानः कालः सोऽप्यनेकसूर्यक्रियाद्यनन्तोपाधिसम्भिन्न इत्येकोपाधिविशिष्टोऽप्युपाधिभेदादनेकः स्यादित्यर्थः । तत्र सूर्यपरिस्पन्दस्यैवोपाधित्वन्न चन्द्रादिपरिस्पन्दानामवर्जनीयतया सन्निधानात्तेषामित्यत आह *तत्रेति * तास्वनन्तक्रियासु

मध्य एकस्या एव क्रियायाः कालोपाधित्वमित्यत्र मानाभावेन निर्णयाभाव इति यावत् । वैशेषिकपकपक्षोक्तदोषं सर्वक्षणेषु कालस्वभाव एव भिद्यत इति सुगतमतेऽप्यतिदिशति *प्रतीति* येन स्वाभाविककालभेदोऽङ्गीक्रियते तेनापि वर्त्तमानोऽनेककालेष्वनुगतवर्त्तमानबुद्ध्यादिसिद्धये वर्त्तमानत्वं कश्चिदुपाधिरुपन्यसनीय एवमतीतेष्वतीतत्वमनागतेषु चानागतत्वमित्यनुगतोपाधिनिरुक्तौ पूर्वोक्तानामेव दूषणानां तत्र सत्त्वं क्रियावच्छेदमन्तरेण वर्त्तमानत्वाद्यसिद्धेरित्यर्थः ।

इति कालखण्डनम् ।

संशयखण्डनोपक्रमाय सङ्गतिं करोति ।

११४ संशयखण्डनारम्भः ।

ननु तथाऽपि तावद्विषयभेदेनाऽवश्यं भवितव्यं प्रतीतिभेदस्य दुरपन्हवत्वादतः सामान्यतः सिद्धौ विशेषतो विवेचनाशक्तौ भेदे संशय एवास्तामितिचेन्न । संशयस्याऽपि निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि—संशयस्य निश्चयात्किमुपाधिकृतो विशेष, उत जातिकृतः । आद्ये किं विषयविशेषणोपाधिना उत कारणविशेषेण उतान्येनैव केन चित्सम्बन्धिना कृतः । न प्रथमः तस्याऽनिर्वचनात् । उयभकोटिविषयः संशय इति चेन्न । कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्याऽपि संशयत्वप्रसङ्गात् । प्र-

तीतिरेव नैवमितिचेन्न । भेदाभेदप्रतीतिनां शाङ्खत्वप्रा-दिप्रतीतीनां च तादृशां सम्भवात् । समुच्चयप्रकाशे कोट्योरविरोधः प्रकाशते संशयेतु विरोध इतिचेन्न । पीतः शङ्ख इत्यादिषु पीतत्वशङ्खत्वादे भिन्नाश्रयता-नियमं विरोधं जानतोऽपि प्रत्ययात् । तथाऽपि तस्यां बुद्धौ न भासते विरोध इतिचेन्न । कथमेवमिति प्रका-शेऽपि तत्प्रकाशात् । तयोरेकाश्रययोर्विरोधप्रतीतिरव-श्योपेयत्वात् । मिथ्याधियस्ता इति चेन्न । संशयस्यापि भवद्भिरतत्त्वबुद्धितयाऽङ्गीकारात् । तत्त्वातत्त्वबुद्ध्योश्च तद्विषयत्वेन विशेषाभावात् नहि मिथ्यारजतबुद्धीरजत-बुद्धिरेव न भवति ।

* नन्विति * वर्त्तते वत्स्यर्त्यवर्त्तिष्टेति प्रतीति-भेदस्यानुभवसिद्धतया ऽपलपितुमशक्यत्वात्प्रतीतेश्च निर्विषयतयाऽसम्भवाद्भवितव्यं तेनापि तस्य चा-ऽयमसाविति विशेषदर्शनासम्भवे सामान्यग्रहणं विशेषाग्रहणसहितं कालविषयसंशयं जनयति तेन संशयैककोटिनिविष्टतया कालसिद्धिरित्यर्थः । सं-शयस्यैव निर्वचनानर्हतया कथं कोटितया कालसि-द्धिरिति परिहरति * नेति * तदनिर्वचनं दर्शयितुं विकल्पयति * तथाहीति * उपाधिकल्पं त्रिधा-विकल्पयति * आद्य इति * विषयाविशेषितः क-श्चिद्धर्म एवंविधविषयमवगाहमानरूपवत्तत्कारया-

विशेषितः कश्चिद्धर्मः तन्निष्ठः साधारणधर्म्मदर्शनजन्यत्वादिरूप उत विषयकारणव्यतिरिक्तेनान्येन सम्बन्धिना विशेषितस्तन्निष्ठो धर्म्म इति विकल्पानामर्थः । सम्बन्धिनेति विशेषणं अतिप्रसङ्गपरिहाराय । विषयविशेषकृतं संशयस्य निश्चयात् भेदं दूषयति * नेति * संशयस्य विषयनिर्वचनं शङ्कते * उभयेति * अनेककोट्यवलम्बिज्ञानं संशय इत्यर्थः । अनेककोटिसमुच्चयमात्रज्ञानं संशय उत विरोध्यनेककोटिज्ञानमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयज्ञानं यत्र जायते तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । एकस्यानेककोटिसमुच्चयमुल्लिखन् निश्चय एव नास्ति तत्कुतोऽतिव्याप्तिरिति शङ्कते * प्रतीतिरिति * अनेकान्तवादिमते भिन्नोऽभिन्नश्च घटः सन्नसंश्चेत्यादिप्रत्ययस्य स्थाणुश्च पुरुषश्चेति शाब्दनिश्चयस्य च स्वप्नेन्द्रजालादिप्रत्ययस्य च सम्भवान्मैवमिति परिहरति * नेति * द्वितीयं शङ्कते *समुच्चयेति* विरोधप्रकाशे सति समुच्चयज्ञानं संशयस्तदप्रकाशे तु निश्चय इति विशेष इत्यर्थः । अतिव्यापकमिति परिहरति * नेति * पीतः शङ्ख इति पीतत्वशङ्खयोर्विरोधज्ञानात्तस्यैव पित्तदुष्टेन्द्रियस्य पीतत्वशङ्खत्वयोर्मिथोविरुद्धयोरेकस्मिन् धर्मिणि ग्रहदर्शनाद्विरुद्धानेककोटिज्ञानं संशय इत्येतदतिव्याप्तं पीतत्वशङ्खत्वयोर्भिन्नाधिकरणत्वेन विरोधादित्यर्थः । आदिपदेन पयस्तिक्तमित्यादिसङ्ग्रहः । यद्यपि सहानवस्थानलक्षणो विरोधो ज्ञानान्तरेण गृह्यते तथापि

न तेनैव गृह्यतेऽतोऽविरोधग्राहकत्वे सत्यनेककोट्यवलम्बित्वं संशयलक्षणं त्वदुक्तस्थले नास्तीति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते *तथापीति* कथमयं शङ्खः पीतः स्यादित्यत्र कथमित्यंशस्य विरोधग्राहकत्वाच्छेषस्य च कोटिद्वयग्राहकत्वाद्विमर्शरूपप्रत्यये ऽतिव्याप्तिरिति परिहरति * नेति * यद्यपि विमर्शे विरोधः स्फुरति तथापि पीतः शङ्ख इत्याश्रयतया प्रतीयमानयोर्विरोधो न स्फुरतीत्यत आह * तयोरिति * तत्र ग्रहणव्यतिरेकेण तद्गतविरोधादित्यर्थः । पीतः शङ्ख इत्यादिषु समुच्चयविषयासु यद्यविरोधो भाति तथापि मिथ्यात्वेनामिथ्यात्वेन च विशिष्टं संशयलक्षणं विवक्षितमतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * मिथ्येति * संशयस्यापि मिथ्याबुद्धित्वेन स्वीकाराद्विशेषणासिद्धिरिति परिहरति * नेति * संशयस्य तत्त्वबुद्धित्वमतत्त्वबुद्धित्वं च विभ्रमस्येत्युपगम्यापि विशेषणं दूषयति * तत्त्वेति * तयोस्तत्त्वातत्त्वबुद्धित्वेन सत्यपि विशेषे विरुद्धानेकप्रकारावगाहित्वऽविशेषस्तावन्मात्रस्यैवाऽऽभासत्वप्रयोजकत्वेन तथेत्यादिविशेषणमुपादेयं वैयर्थ्यादविशेषणमुक्त्वा विशेषणान्तरोपगमे हेत्वन्तरापाताच्चेत्यर्थः । तत्त्वातत्त्वबुद्ध्योरेकविषयत्वसम्भवे दृष्टान्तमाह * नहीति *

लक्षणान्तरं शङ्कते ।

११५ संशयस्य लक्षणान्तरखण्डनम्

अव्यवस्थितकोटिद्वयविषयः संशय इति चेत् । के-

यमव्यवस्थितता । पाक्षिकतेति चेत् । न पर्यायं पृच्छामोऽपि तु किं कोटिद्वयस्वरूपमेवोत कोटिद्वयस्य धर्मः कश्चित् । आद्ये कोटिद्वयनिश्चयेन सहाविशेषस्तदवस्थः । द्वितीये यद्यसौ केन चित्प्रमाणेन सिद्धः तदा तस्यैव कोटिद्वयाश्रिततद्धर्मविषयस्य संशयत्वप्रसङ्गेन प्रमाणत्वव्याघातः । अथ कस्य चित्प्रमाणस्य नासौ विषयः, नास्ति तर्हि विषयकृतो विशेषः । एतेनान्योऽपि यः कश्चिद्विषयविशेषः स्थाणुतदभावपुरुषतदभावादिरूपोऽभिधीयते सोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । अत्यन्तासत एव च तस्य प्रतिभासे जितं जिनैरसत्ख्यातिवादिभिः । क्वचित्सतश्चेत्तत्रैव प्रसङ्गः ।

* अव्यवस्थेति * समुच्चयग्राहकनिश्चयस्य स्थाणुः पुरुषश्चेतिरूपस्य व्यवस्थितविषयत्वादव्यवस्थितानेककोटिविषयत्वं च संशयलक्षणमतो नातिव्याप्तिरित्यर्थः । ज्ञानस्यैव लक्षणाविशेषणत्वादव्यवस्थितत्वशब्दार्थः त्वया कथनीय इति मत्वा पृच्छति *केति* पर्यायेणोत्तरमाह * पाक्षिकेति * तदर्थप्रश्ने शब्दपर्यायकथनं कथम कथं घटतां प्राश्नीत्याह *नेति* किं तर्हि पृच्छ्यते इत्यत आह * अपि त्विति * अव्यवस्थितत्वं कोटिद्वयस्वरूपं तद्धर्मो वेति विकल्पार्थः । अनेककोटिनिश्चयस्य पूर्ववत्संशयत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति प्रथमं प्रत्याह *आद्यइति* द्वितीयेऽपि तस्मि-

ऽधर्मे किञ्चित्प्रमाणमस्ति नवेति विकल्पस्य प्रथममनु-
पपत्ति *द्वीति* धर्मिग्रहणमन्तरेण तदाश्रितधर्मग्रहणा-
योगात्तत्प्रमाणं पाक्षिकत्वधर्मविशिष्टकोटिद्वयग्राहक-
मिति संशयलक्षणं तद्वातिव्यापकमिति परिहरति * ने-
ति * द्वितीयं शङ्कते * अथेति * यन्न केन चित्प्रमीयते त-
न्नास्ति शशशृङ्गवदिति भवदभ्युपगमात्पाक्षिकत्वस्या-
सिद्ध्या तद्विशिष्टसंशयलक्षणासिद्धिरिति दूषयति * ने-
ति * उक्तन्यायं पक्षान्तरेऽप्यतिदिशति * एतेनेति *
वस्तुनिष्ठस्तदभावनिष्ठो वा पुरुषनिष्ठस्तदभावनिष्ठो
वाऽन्यो वा कश्चिद्विशेषोऽस्ति तद्विशिष्टानेककोटिविष-
यत्वं संशयत्वमित्यत्रापि विशेषस्य प्रमितत्वाप्रमित-
त्वविकल्पोक्तदूषणं तुल्यमित्यर्थः । किञ्चाप्रमितं चे-
त्प्रतीयते किमसदेव उत क्वचित्सदितिविकल्पस्य प्रथमे
शून्यख्यातिप्रसङ्ग इत्याह * अत्यन्तेति * द्वितीयं
दूषयति * क्वचिदिति * यत्र सत्वं तत्र प्रमितत्वेन
तत्प्रमाणामतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

विषयविशेषोपाधिं निराकृत्य कारणविशेषोपा-
धिं निराकरोति ।

११६ संशयस्य निश्चयात्कारणविशेषप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य खण्डनम् ।

नापि द्वितीयः कारणविशेषोहि विशिष्य सामग्री
स्यात्तदेकदेशो वा । नाद्यः तस्या अप्रत्यक्षत्वेन तदु-
पहितस्य प्रत्यक्षतोऽवगमानुपपत्तेः । नच तस्या अनुमे-
यत्वं लिङ्गासम्भवात् । कार्यविशेष एव लिङ्गमितिचे-
न्न । कार्यगतस्यैव विशेषस्य चिन्त्यमानस्याद्याप्य-

प्राप्तेः जातिभेदस्य दूषणीयत्त्वात् । नापि द्वितीयः दृश्यस्य तदेकदेशस्य साधारणधर्मदर्शनादेर्विशेषद्वयस्मरणादेश्च साधारणधर्मविशेषद्वयज्ञानप्रत्यक्षादावपि हेतुत्त्वेन साधारण्यात् । अदृश्ये च तस्मिँल्लिङ्गाभावात् । तेन कार्ये विशेषजात्याधानस्य निरस्यत्त्वात् । तस्या अविषयत्त्वेनानुव्यवसायसाक्षिककार्यगतविशेषभिवनाऽसामर्थ्यात् ।

नापीति तदुपपादनाय विकल्पयति *कारणेनेति *अनिष्टप्रसङ्गेन प्रथमं निराकरोति * नेति * उपाधिप्रत्यक्षत्वे सत्येवोपाहितप्रत्यक्षत्वं दृष्टं दण्ड्यादौ सामग्र्याश्चाप्रत्यक्षत्वात्तदुपहितस्य संशयत्वस्य प्रत्यक्षत्वन्न स्यात्प्रत्यक्षं च तत् दृश्यते मानसवेद्यत्वादित्यर्थः । सामग्र्या अनुमेयत्वात्तदुपाधिकं संशयत्वमप्यनुमेयमस्तु तत्राह * नचेति * लिङ्गाभावोऽसिद्धः सामग्रीजन्यकार्यगतविशेषस्यैव लिङ्गत्वादिति शङ्कते *कार्येति* ज्ञानगतपाक्षिकत्वलक्षणविशेषसिद्धौ तद्बलेन सामग्रीविशेषसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदुपाधिकविशेषसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयान्न कार्यगतविशेषोऽप्यपि लभ्यत इत्यर्थः । तर्हि संशयत्वजातिरेव सामग्रीलिङ्गमास्तामित्यत आह * जातीति * नाप्यर्थापत्तितस्तत्सिद्धिरुक्तन्यायेनानुपपद्यमानार्थाभावान्नाप्यागमतः कृतकस्याकृतकस्य वा तद्विषयस्यादर्शनान्नाप्युपमानतस्तस्य सादृश्यमात्रविषय-

त्वा(द्वावेवो धनोप्युपधा अभिप्रायः भावा)न्नाप्यभावत इति द्रष्टव्यम् । सामग्र्येकदेशः संशयत्वोपाधिरिति द्वितीयं दूषयति * नापीति * दृश्योऽसावदृश्यो वा त विकल्प्य दृश्यपक्षे दोषमाह *दृश्यस्येति * साधारणधर्मज्ञानं कोटिद्वयरूपविशेषस्मरणं च यदा मनसा गृह्यते विधीयते वा तदा तत्र साधारणधर्मविशेषद्वयस्मरणप्रत्यक्षादावपि विषयतया हेतुत्वेन साधारणधर्मदर्शनादौ संशयोपाधित्वन्न सम्भवति तत्प्रत्यक्षादावप्यन्यथासंशयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। आदिपदेनानेकधर्मादिसङ्ग्रहः।स्मरणादेरित्यत्रादिपदेन तदभिधानसङ्ग्रहः।अदृश्यपक्षे दोषमाह *अदृश्ये चेति* लिङ्गाभावमेव स्पष्टयति *तेनेति* तेनादृश्यसामग्र्यैकदेशेन कार्ये संशये विशेषणज्ञानस्य संशयत्वसामान्यसम्बन्धलक्षणस्य चानिरसनीयत्वात् लिङ्गाभाव इत्यर्थः । अदृश्यत्वे च संशयग्राहकानुव्यवसायप्रत्यक्षे स्फुरणमपि तस्य न स्यादतश्चोपाधिघटितरूपस्यानिर्णयाद्भेदोपि न सिध्येदित्याह * तस्येति * उपाधेरप्रत्यक्षतया तदुपहितविशेषस्याविषयत्वेनानुव्यवसायज्ञानं यन्मम संशयो जात इति तद्विषयस्तत्कार्ये संशयज्ञानं तद्गतविशेषीभवितुन्नास्य सामर्थ्यं संशयविषयप्रत्यक्षे तदग्रहणादिति योजना ।

अन्येन केन चित्सम्बन्धिना संशयस्य निश्चयाद्विशेषः कृत इति पक्षं दूषयति ।

---

(१) एतदन्तर्गतोग्रन्थः पुस्तकानुरोधाद्यथाश्रुत एव स्थापित इति बोध्यम् ।

११७ सम्बन्धिकृतोनिश्चयाद्विशेषः संशयस्येतिपक्षखण्डनम् ।

नापि तृतीयः तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । नच द्वितीयः धर्मिस्वरूपादेरपि तद्विषयतया संशयितत्वप्रसङ्गात् । नचैवं, नह्ययं स्थाणुर्वा पुरुषोवेति संशये सतीदमा परामृष्यमाणस्योर्द्धत्वशालिनो धर्मिणः स्वरूपसत्त्वेऽपि स्वरूपमेव भवति नवेति तद्द्रष्टुरभिमानो व्यवहारोवा, किं नाम? तत्र स्वरूपसत्त्वमात्रांशावलम्बिनस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव । ततः किमिति चेत् एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वसंशयत्वजातिसङ्करः । स प्रामाण्याप्रामाण्यवद्भविष्यतीति चेन्न । अत एव हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः, किंनाम ? तथाभूताऽतथाभूतार्थतालक्षणोपाधिद्वयरूपतास्वीकारएव तयोः । यदाच संशयत्वनिश्चयत्वलक्षणजातिद्वयसम्भिन्नं तद्विज्ञानमास्थीयते तदा कञ्चिद्विषयमपेक्ष्य संशयत्वं कञ्चिदपेक्ष्य निश्चयत्वमित्यापेक्षिकी जातिव्यवस्थितिरित्यपूर्वः पन्थाः । ईदृशस्य पथः पान्थेनापि भवता किंनियामकमभिधेयं येन धर्मिणि तस्य निश्चयत्वं व्यवतिष्ठते । विशेषद्वये च संशयत्वं विशेषदर्शनादर्शने इतिचेत् । तर्हि भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं पुरुषस्य विशेषः प्रतीयते चासाविति विशेषदर्शनात्तत्राऽपि निश्चयप्रसङ्गः ।

* नापीति * कुत इत्यत आह * तस्येति * विषयकरणातिरिक्तस्योपाधेर्दर्शयितुमशक्यत्वादिति यावत्। संशयस्य निश्चयात्किमुपाधिकृतो विशेष उत जातिकृत इति विकल्प्य प्रथममपाकृत्य सम्प्रति द्वितीयं दूषयति * नेति * संशयत्वजात्यधिकरणज्ञानस्य संशयत्वे तद्विषयजातस्य संशयितत्त्वादयं स्थाणुर्वा पुरुषोवेत्यत्रेदमा निर्दिश्यमानधर्म्यादिस्वरूपस्यापि तद्विषयतया संशयितत्वं प्रसज्येत निश्चयविषयस्य निश्चितत्ववदिति हेतुमाह * धर्मीति * अस्तु को दोष इत्यत आह * नचेति * कुत इत्यत आह * नहीति * स्थाणुर्वा पुरुषोवेति संशयसमये इदमा परामृश्यमान ऊर्द्धतार्वांशश्लिष्टो धर्मी तस्य स्वरूपसमयेऽपि किं तत्स्वरूपं भवति नवेति द्रष्टुः संशयाभिमानव्यवहारौ न स्त इत्यर्थः। किं तर्हि तत्र स्यादित्यत आह * किमिति * तत्र संशयविषये स्वरूपसत्तांशमात्रज्ञानस्य निश्चयत्वमेव,

"सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः"

इति भवता स्वीकारादित्यर्थः। स्वाभिप्रायमेव प्रश्नपूर्वकं व्यक्तीकरोति *नत इति* धर्मिज्ञाने निर्णयत्वं विशेषांशे संशयत्वमिति निर्णयत्वसंशयत्वजातिद्वयस्यैकस्मिन्संशयज्ञाने सङ्करप्रसङ्ग इति यावत्। यथा प्रमात्वाप्रमात्वयोरस्मिन् ज्ञाने धर्मिप्रकारभेदमादायाङ्गीकारस्तथा संशयत्वनिर्णयत्वयोरपि सङ्करः धर्मिप्रकारभेदादविरुद्ध इति शङ्कते *स इति* प्रमात्वाप्रमात्वयोरपि जातित्वं नाङ्गीक्रियते साङ्कर्यबाधात्किन्तू-

पाधित्वमिति परिहरति * नेति * यद्यजातित्वं किन्तर्हि, उपाधिता उपाधित्वे वा क उपाधिरित्यत आह * किमिति * अबाध्यार्थत्वं बाध्यार्थत्वं च प्रमात्वाप्रमात्वयोरुपाधिरित्यर्थः । एकस्यामपि ज्ञानव्यक्तौ विषयांशकृतभेदेन जातिद्वयस्य व्यवस्थितिरविरुद्धेत्युक्तमनुवदति दूषयितुं *यदेति* ज्ञानव्यक्तेः स्वतो निरंशत्वाद्विषयभेदकृतभेदानुपपत्तेर्जातेश्च कृत्स्नव्यक्तिगतत्वादापेक्षिकी व्यवस्थितिः कल्पयितुमशक्येत्यर्थः। एवम्भूतव्यवस्थानिर्णायकं किञ्चिन्न पश्याम इत्याह * ईदृशस्येति * यदाऽऽपेक्षिकीं जातिमङ्गीकृत्यापि धर्म्यंशे विशेषद्वये संशयत्वं जातिरङ्गीक्रियते तदा व्यवस्थापकं वाच्यमन्यथा नियमस्याऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गस्तच्च न शक्याभिधानमित्यर्थः । विशेषालम्बनत्वं यत्र तत्र निर्णयत्वं विशेषानालम्बने तु संशयत्वमिति विशेषालम्बनत्वानालम्बनत्वे विशेष इति शङ्कते * विशेषेति * तर्हिस्थाणुपुरुषयोः स्थाणुत्वस्य पुरुषत्वस्य च विशेषस्य दर्शनं निर्णयत्वनियामकमस्तीति विशेषद्वयांशेपि निर्णयत्वप्रसङ्ग इति परिहरति * तर्हीति *

स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषस्य पुरुषत्वं यद्यपि विशेषस्तथापि युक्तः संशयो यतः संशयात्पूर्वन्नास्ति विशेषदर्शनमिति शङ्कते ।

११८ संशयात्पूर्वं विशेषदर्शनासत्त्वेन संशयेऽप्यनुपपत्तिः ।

संशयात्पूर्वं नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तस्तत्रापि संशय इति चेन्न । धर्मिभियः पूर्वं तर्हि कथं तद्गतविशेषदर्शनं स्यात् ।

संशयकाले चाऽस्ति विशेषदर्शनमित्यनन्तरं तर्हि संशयाऽननुवृत्तिप्रसङ्गोऽपि युक्त एव। तदीयविषयाद्विशेषादृव्यतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितमिति चेन्न। स्थाणुर्वा पुरुषोवेति संशयानन्तरं दारुमयो मांसमयो वाऽयमिति संशयो नोपपद्येत तदुभयमयत्वातिरिक्तयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विशेषयोः पूर्वज्ञानेनोल्लिखितत्वात्। अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रतिरोधकं संशयेन तूभयोरुपदर्शनमतो नोक्तदोषप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि स्थाणुः पुरुषश्चेति कुतोऽपि विभ्रमे जाते दारुमयोवा मांसमयो वेति संशयप्रतिरोधोन स्यात् पूर्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात्। विशेषदर्शनं हि विशेषनिश्चयो विवक्षितो नतु विशेषज्ञानमात्रं येन संशयोपनीतादपि विशेषात्संशयप्रतिरोधः प्रसज्येतेति चेत्। मैवम्। संशयेन यावुपदर्शितौ विशेषौ तत्र न संशयस्य निश्चयत्वमिति व्यवस्थायां सिद्धायामुपदर्शितनियामकसिद्धिर्भवति सिद्धे चाऽस्मिन्नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति निश्चयत्वं नास्तीति सिद्ध्येदित्यन्योन्याश्रयापत्तेः को वारयिता।

* संशयादिति * अतिप्रसङ्गेन निराकरोति * नेति * धर्मिज्ञानात्पूर्वं धर्मिनिष्ठतया विशेषदर्शनासम्भवाद्विशेषादर्शनानन्तरभावित्वं संशयनियामकं धर्म्यंशज्ञानेऽस्तीति तत्रापि संशयत्वप्रसङ्ग

इत्यर्थः । यद्यपि संशयोत्पत्तेः प्राग्विशेषदर्शनं नास्ति तथापि संशयकाले तत्र विशेषस्य दर्शनान्न तत्र संशय इत्यत आह * संशयेति * तदानीन्तनविशेषदर्शनमादाय यदि निर्णयो युक्तस्तर्हि धारावाहिकतया संशयज्ञानं जायते इति स्थितिः तत्र प्रथमस्य विशेषदर्शनानन्तरभावित्वाभावेपि द्वितीयप्रभृतीनां तदस्तीति संशयाननुवृत्तिप्रसङ्गो युक्त इत्यर्थः। संशयज्ञाने योऽसौ विशेषः प्रकाशते तस्माद्व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य पूर्वक्षणे दर्शनं निर्णयत्वानियामकं तच्च प्रथमसंशयेन स्थाणुत्वपुरुषत्वग्राहकं तत्र नास्त्येव स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्द्वितीयादिसंशयेऽपि विषयत्वादतो युक्ता संशयानुवृत्तिरिति शङ्कते * तदिति * स्थाणुर्वा पुरुषोवेति प्रथमसंशय उत्पद्यतेऽनन्तरं दारुमयो मांसमयोवेति संशयो यत्र तत्र द्वितीयसंशयो न स्यादिति दूषयति * नेति * कुत इत्यत आह * तादिति तदुभयं यद्दारुमयत्वं मांसमयत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य स्थाणुत्वादिविशेषस्य पूर्वज्ञानेनावगाहनादिति यावत् । एकस्यैव विशेषस्य पूर्वक्षणे दर्शनं निर्णयनियामकं तत्संशयविरोधि संशये तु स्थाणुत्वपुरुषत्वविशेषद्वयदर्शनमतः पूर्वसंशयेन विशेषावगाहनेप्युत्तरसंशयोत्पत्तिरिति शङ्कते * अन्येति * अनाप्तवचनादितः कुतोपि भ्रमकारणात् स्थाणुश्च पुरुषश्चेत्येकस्मिन् धर्मिणि कोटिद्वयसमुच्चयभ्रमानन्तरसंशयानुत्पत्तिस्तत्पक्षे न स्यादित्युक्तं तत्र हेतुमाह * पूर्वेति * निश्चयरूपज्ञानं विशेषद-

र्शनपदेन विवक्षितं सन्देहानुवृत्तिस्थले प्रथमस्य सन्देहरूपत्वान्न विशेषदर्शनत्वमिति भवत्येव सन्देहानुवृत्तिरिति स्वाभिप्रेतं नियामकं शङ्कते * विशेषेति * स्थाणुर्वा पुरुषोवेति. ज्ञानस्य स्थाणुत्वपुरुषत्वविशेषद्वये संशयत्वमेव नतु निर्णयत्वमिति व्यवस्थासिद्धावुक्तनियामकसिद्धिस्तत्सिद्धौ तत्रैतस्य संशयत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रय इति परिहरति * मैवमिति *

शङ्कते ।

११९ एकधर्मिनिष्ठत्वेनैव विरोधेऽङ्गीकृते दोषपरम्परा ।

स्यादेतत् संशयज्ञानस्य धर्मिविषयत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽद्वैतैशसमापद्येत तच्च तदनभ्युपगम एव निवर्तते तेन धर्मिज्ञानं निश्चयात्मकमन्यदेव स्थाणुर्वा पुरुषोवेति चान्यदेव संशयज्ञानमित्यभ्युपैष्याम इति चेत् । मैवम् । एकधर्मिसम्बन्धोपनयनव्यतिरेकेण स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विरोध एव नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येतदेव न स्यान्नहि यस्य कस्य चित्स्थाणुत्वेन यस्य कस्य चित्पुरुषत्वं विरुद्धयते । एकधर्मिसम्बन्धमनन्तर्भाव्य विरोधे जगति तयोरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतोरसत्त्वमेव प्रसज्येत । तस्य धर्मिणो वा पुरुषत्वनिश्चयाद्यथा संशयो निवर्तेत नोत्पद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात्संशयो निवर्तेत नोत्पद्येत वा, विशेषाभावा यथाऽयं द्रष्टुर्न स्वशरीरविषयः

संशयः तथैव पुरोवर्त्तिविषयोऽपि नासौ । कथं चेदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानः योऽयमूर्ध्वताधर्मा स किं स्थाणुरुत पुरुष इति । कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञानादयोऽप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छिन्ना विशिष्टविज्ञानसङ्कथा । सञ्जातश्च गौरश्वः पुरुष इतिवद्विशकलितो विज्ञानसंसार इत्यास्तां विस्तराभिनिवेशः ।

* स्यादेतदिति * संशयज्ञानस्य धर्मिविषयत्वाङ्गीकारे धर्म्यंशे निर्णयत्वं प्रकारांशे संशयत्वमिति निर्णयत्वसंशयत्वजातिसङ्कर आपद्येत यदा तु धर्मिज्ञानं व्यवहितक्षणोत्पन्नमन्यत्तदा धर्मिज्ञाने निर्णयत्वमन्यस्मिन्प्रकारज्ञाने संशयत्वमिति एकस्यार्द्धे संशयत्वमर्द्धे निर्णयत्वमिति नार्द्धवैशसमित्यर्थः । स्थाणुत्व पुरुषत्वलक्षणकोटिद्वयस्यैकधर्मिसम्बन्धास्फुरणे विरोधास्फुरणात्स्थाणुर्वा पुरुषोवेति वाकारार्थसामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यादिति दूषयति * मैवमिति * एकधर्मिसम्बन्धव्यतिरेकेण तयोरविरोधमेव स्फोरयति * नहीति * दोषान्तरमाह * एकधर्मीति * एकधर्मिसम्बन्धव्यतिरेकेण यदि तयोः स्वरूपादेस्तत्वमेव विरुद्धं तदा भिन्नाधिकरणयोरपि तयोः स्वरूपन्न स्यादित्यर्थः । किञ्च विशेषद्वयस्य पुरोवर्त्तिसामानाधिकरण्यानङ्गीकारे पुरोवर्त्तिनः पुरुषत्वनिर्णय एव संशयविरोधीति तस्य द्रष्टुः स्वशरीरे पुरुषत्वनिर्णयः संशयविरोधीति किं न स्यादेकविषयत्वं विना

विरोधित्वेऽविशेषादित्याह * तस्येति * सदृष्टान्तं स्पष्टयति * यथेति * ज्ञानभेदवादिनः सामानाधिकरण्यानुभवविरोधोपि भवति इत्याह * कथमिति * अभिमानमेव विशदयति * य इति * अयं घट इति विशिष्टज्ञानवदिदमर्थेन सामानाधिकरण्यादेकज्ञानत्वमित्यर्थः । स्थाणुपुरुषयोरिदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानो नास्ति किन्त्विदमर्थाविवेकनिमित्तः सामानाधिकरण्यव्यवहार इत्यत आह । * कस्मादिति * आदिपदेनायं घट इत्यादिसङ्ग्रहः । प्रत्यभिज्ञानस्थले स इत्यंशस्य भिन्नज्ञानत्वमिति वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । विशिष्टज्ञानं निराकुर्वता सर्वं स्वलक्षणमिति सुगतमतमाश्रितं स्यादित्याह *सञ्जात इति* असंसर्गाग्रहस्य विशिष्टव्यवहारजनकत्वे सुषुप्त्यादौ प्रसङ्गादभावे वाऽविशेषादौपाधिकाविषयेऽपि प्रतीयमानविवेकाग्रहस्य तदभावादिति भावः।

अनुभवावष्टम्भेन संशयस्य निश्चयविषयाद्विलक्षणविषयत्वं भवतीति शङ्कते ।

१२० अनुभवबलाद्वैलक्षण्यनिरासः ।

नन्वस्ति तावदयं स्थाणुर्वा पुरुषोवेति परस्परविरुद्धार्थावगाही प्रत्ययः स स्वविषयं तथाभूतमुपस्थापयिष्यति। न । उक्तबाधकैः सर्वप्रकारखण्डने परिशेषासम्भवात् ।

*नन्विति*संशयस्तावदनुभवसिद्धः सच स्वानुगुणं विषयमुपस्थापयतीत्यर्थः । असंभवेन निराकरोति *नेति* जातिनिमित्तस्योपाधिनिमित्तस्य वा खण्डनात्प्रकारान्त-

रासम्भवात्कल्पितत्वं सविषयस्य संशयस्येत्यर्थः ।

इति संशयखण्डनम् ।

भावाभावयोः साक्षाद्विरोधस्तदनुषङ्गादन्यत्रेति यत्कल्पनं तद्दूतासिध्यनुगतमिति विरोधखण्डनं प्रक्रमते ।

१२१ विरोधखण्डनारम्भः ।

यच्च स्वरूपमादाय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते तदपि निर्वक्तुं न शक्यते । तथाहि । भावतदभावयोः को विरोधः । सहानवस्थानमिति चेन्न । देशभेदेन सहाप्यवस्थानात् । देशाभेदेनेति चेन्न । संयोगाद्यव्यापकत्वं यद्यभ्युपैषि तथाऽप्यनुपपत्तिः प्रकारभेदेन तथाभावस्याभ्युपगमात् । तस्य पक्षे एकेन प्रकारेणैकस्मिन् सहानवस्थानं विरोधः, संयोगाद्यव्यापकत्वानभ्युपगन्तृपक्षेच. देशाभेदेन सहानवस्थानं स इति चेन्न । तद्धि तदुभयावस्थानसाहित्यनिषेधोवा तदुभयावस्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यादाद्येऽप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वं, तदुभयावस्थानसाहित्यस्य क्वचिदप्यप्रमितेः शशविषाणनिषेधादेश्च शशके विषाणनिषेधादिरूपत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वाभ्युपगमात् ।

यदाहैको "वस्तुनः प्रतियोगिते"ति ।

अन्यश्च—

"लब्धरूपं क्वचित्किञ्चित्तादृगेव निषिद्ध्यते" इति ।

यच्चेति भावाभावयोरसहावस्थानं विरोध उत परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमिति विकल्पयति *तथाहीति* परोविरोधं शङ्कते *सहेति* एककालत्वं सहार्थ उत देशैक्यमुत तदुभयैक्यमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *नेति* देशभेदेनैकस्मिन् काले घटतदभावयोरवस्थानाद्विरोधासिद्धिरित्यर्थः। तृतीयं शङ्कते * देशेति * कालभेदेनैकस्मिन् देशे भावाभावावस्थानाद्विरोधासिद्धिरिति द्वितीयोबहिरेव दूषितो मन्तव्यः। संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वमुत व्याप्यवृत्तित्वमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * देशाभेदेनापि सहानवस्थानानुपपत्तिः संयोगादेरेकस्मिन्द्रव्ये भावाभावोपगमात्तदव्यापकत्वमित्यर्थः। द्वितीयकल्पं कटाक्षेण शङ्कते * प्रकारेति * योऽपि च वैशेषिकः संयोगादिरव्याप्यवृत्तित्वमिच्छति तस्य पक्षे संयोगादेर्भावाभावयोऽसहानवस्थानस्याकाशादौ कल्पितप्रदेशेनाभ्युपगमादेकस्मिन्देशे सहानवस्थानं भावाभावयोर्विरोध इत्यर्थः। आधुनिकस्याभिप्रायमाह * संयोगादीति * अव्याप्यवृत्तिपक्ष एकेन प्रकारेणेति विशेषणमुपादेयं न व्याप्यवृत्तिपक्ष इत्याशयः। मतद्वयेऽपि सहानवस्थानशब्दार्थो निरूपयितुं न शक्यत इति परिहरति * नेति * सहपदस्य किमसमस्तेनानवस्थानपदेन सम्बन्ध उत समस्तेनानवस्थानपदेनेति विकल्पार्थः। भावाभावयोरेकदेशकालसंसर्गोऽवस्थानं निषेधप्रतियोगीत्युक्तं स्यात्तच्च संभवत्यप्रमितप्रतियोगित्वप्रसक्तेरित्याह *आद्यइति * कुत इत्यत आह * तत्तदिति *

अप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वं निषेधस्य न दूषणमप्रमितस्य शशविषाणादेर्निषेधदर्शनादित्यत आह * शशेति * शशस्य के–शिरसि प्रमिते धर्मिणि गवि प्रमितं विषाणमारोप्य निषिध्यत इत्यर्थः । अत्राभियुक्तवचनमाह * यदेति * धर्मिप्रतियोगिनौ वस्तुनी एवास्मिन्मत इत्यर्थः । वचनान्तरमाह * अन्य इति *

सहपदस्य निषेधान्वय इति द्वितीयं दूषयति ।

१२२ सहपदस्य निषेधान्वय इति द्वितीयकल्पदूषणम् ।

द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहित्यस्वीकार एव स्यात्तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतयैवाङ्गीकारात् । परस्परप्रतिक्षेपकत्वं विरोध इति चेन्न । तद्धि परस्परप्रतिक्षेपं प्रति कारणत्वं वा तादात्म्यं वा, न प्रथमः प्रमाणाभावेन तथाविधतत्कार्यानङ्गीकारात् । न द्वितीयः प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगतस्यानिर्वचनात् । यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वं नियमेन यत्स विरोधस्तयोरिति चेन्न । सत्त्वासत्त्वयोरेकापराश्रयत्वे वैयधिकरण्यात् । सम्बन्धस्य तद्व्यतिरिक्तत्वे एकसत्त्वस्यैव चापरासत्त्वात्मकतया स्वीकारेण यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्य सत्त्वमितिवचनार्थप्रसङ्गेन पौनरुक्त्याद्यापातात् । यत्र घटाभाव इत्यत्र खल्वयमर्थो यन्नाम ? यस्याऽधेयतया सम्बन्धी घटाभावस्तत्र घटो नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी

घटाभाव इति, यत्र घट इत्यस्य कोऽर्थः यस्याधेयतया सम्बन्धी घटः तत्र घटाभावो नास्तीति कोऽर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावसम्बन्धनिषेधः घटाभावसम्बन्धस्य घटाभावात्मकतया घटाभावनिषेधस्यापि घटात्मकतेति। तस्मात्तस्याधेयतया सम्बन्धी घट इत्येवार्थ अतो घटतदभावयोर्भेदं मनसिकृत्यापि न विप्रतिपत्तव्यमिति ।

* द्वितीय इति * तावेव भावाभावावुभयं तदुभयम्। तत्र हेतुमाह *तदिति* भावावस्थाननिषेधस्याभावत्वादभावावस्थाननिषेधस्य च भावत्वान्निषेधसाहित्ये भावाभावसाहित्यं स्यात्तच्च न भवतीत्यर्थः। सहानवस्थानं भावाभावयोर्विरोध इति कल्पं निराकृत्य परस्परं निषेधत्वं स इति द्वितीयकल्पमुत्थापयति *परस्परेति* दूषयितुं विकल्पयति* तदिति * परस्परप्रतिक्षेपं करोतीति परस्परप्रतिक्षेपक उत परस्परप्रतिक्षेप एव परस्परप्रतिक्षेपकः स्वार्थे कप्रत्ययाङ्गीकारादिति विकल्पार्थः । प्रथममपवदति * नेति * भावाभावव्यतिरिक्तप्रतिक्षेपशब्दार्थो नोपपद्यते तार्किकैर्बैराश्याश्रयणात् कुतस्तत्कारणत्वं कारणत्वखण्डनाच्चातोलक्षणासम्भव इत्यर्थः । भावप्रतिक्षेपत्वमभावस्य रूपमभावप्रतिषेधत्वं च भावस्येत्यनुगतस्य तस्याऽनिर्वचनादन्योन्याश्रयाच्चासिद्धिरित्याह *न द्वितीय इति * लक्षणान्तरं शङ्कते *

यत्रेति * एकस्य सत्वेऽन्यतरस्य काकतालीयासत्वस्य भावधर्मत्वादसत्वस्य चाभावधर्मत्वात्तयोरेकनिष्ठत्वाभावेन वैयधिकरण्यं त्वया तु यत्र सत्वं तत्रासत्वमिति वदता तयोरैकाधिकरण्यं विरोध इष्टः स न सिद्ध्यतीत्यर्थः। एकश्चापरश्च एकापरौ भावाभावौ तदाश्रयत्व इति यावत्। सत्वासत्वयोर्भावाभावाश्रयत्वेनासामानाधिकरण्यमित्युक्तमत्रैव दोषान्तरमाह * सम्बन्धेति * यत्रैकस्य सत्वमित्यनेन सम्बन्ध उच्यते तत्रापरस्यासत्वमित्यनेन सम्बन्धाभाव इत्येवं सत्वासत्वयोः सम्बन्धस्य तद्व्यतिरेकरूपत्वे विरोधस्य परस्परप्रतिक्षेपकत्वात्तयोर्यत्र भावस्य सत्वं तत्राभावस्यासत्वमितिवदतोक्तमेव पुनरुक्तं स्याद्विरोधे लक्ष्ये लक्षणस्य वृत्तिरपि नोक्ता· स्यादितरेतरस्वरूपव्यावृत्त्याऽव्याप्तिश्चेत्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति * यत्रेति * यत्र घटो· नास्तीत्याभ्यां यत्र घटाभाव इत्यस्यार्थमभिधाय तत्र घटो नास्तीत्यस्यार्थमाह * तत्रेति * एतदुक्तं भवति यत्र घटाभावोऽस्ति तत्र घटोनास्तीत्याभ्यां यत्र घटाभावोस्ति तत्र घटाभावोस्तीत्युक्तं स्यादिति। यत्र घटस्तत्र घटाभावो नास्तीति द्वितीयवाक्यस्यार्थं विमृशति *यत्र घट इति* यत्र घटः तत्र घटाभावो नास्तीति वचनस्य घटाभावसम्बन्धनिषेधश्चेदर्थस्तर्हि न पौनरुक्त्यं सम्बन्धनिषेधस्य घटात्मत्वाभावादित्याशङ्क्याह *घटाभावसम्बन्धस्येति* अभावस्य संयोगसमवायानङ्गीकारात्स्वभाव एष

सम्बन्धः सम्बन्धनिषेधो नाम घटाभावनिषेध एव तस्य घटात्मतया स्यादेव पौनरुक्त्यमित्यर्थः । एवं व्युत्पाद्योपसंहरति *तस्मादिति* घटपटयोरिव घटतदभावयोरपि भिन्नत्वात्कथमेकनिषेधेऽन्यस्य विधिरित्याशङ्क्याह * अतइति * घटतदभावयोर्भेदेपि घटतदभावसम्बन्धनिषेधयोरभेद इत्यर्थः ।

उक्तदोषपरिहारायाभिप्रायं शङ्कते ।

१२३ दोषपरिहारशङ्कानिरासः ।

यत्रैकस्यावस्थानं तत्रैकस्यैवेति नियमाभिप्रायेण न पौनरुक्त्यादिरिति चेन्न । नियमस्य यत्किञ्चिदन्यव्यवच्छेदकत्वेऽसिद्धत्वापातात् । विरोधिव्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्वचनेऽनिर्वचनात् । अभावपक्षे भावव्यवच्छेदो भावपक्षे चाभावव्यवच्छेदो नियमार्थ इति चेन्न। एकरूपानभिधानेऽनुगतविरोधानिर्वचनात् । किं च भावाभावव्यवच्छेदयोरभावभावविधानातिरिक्तयो रनभ्युपगमे पुनरपि च यत्र भावस्तत्र भावोयत्राभावस्तत्राभाव इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरभेदादिति पौनरुक्त्याधिकफलाभाव एव ।

* यत्रेति * यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वमित्यनेन यत्रैकस्य सत्वं तत्रैकस्यैव सत्वमिति नियमस्य विवक्षितत्वान्न पौनरुक्त्यादिरित्यर्थः। एकस्यैवेत्येवकारेण यत्किञ्चिद्व्यवच्छेद्यमुत विरोधीति विकल्प्य प्रथमं

दूषयति *नेति* घटाश्रयनिष्ठतया यावत्किञ्चिदन्यद्व्यवच्छिद्यते चेदसम्भवित्वं तत्र रूपादेरपि भावादिति-यावत् । द्वितीयं दूषयति *विरोधेति* विरोधासिद्धौ विरोधिनोऽप्यसिद्धेस्तद्व्यवच्छेदो न सिध्यतीत्यर्थः। प्रकारान्तरेण नियमार्थं शङ्कते *अभावेति* यत्रैकस्यासत्वं तत्रैकस्यैवासत्त्वमित्यभावपक्षे भावो व्यवच्छेद्यः यत्रैकस्य सत्वं तत्रैकस्यैव सत्वमिति भावपक्षे भावो व्यवच्छेद्य इति यावत् । क्वचिद्भावव्यवच्छेदो विरोधः क्वचिदभावस्येत्युक्तं तत्रानुगतविरोधनिरुक्तिर्न स्यादिति दूषयति * नेति * एवमपि पूर्वोक्तमेव पौनरुक्त्यं फलति नाधिकं फलं सिध्यतीत्याह * किञ्चेति * भावव्यवच्छेदोऽप्यभावोऽभावव्यवच्छेदश्च भाव एवातो नान्यत् उद्देश्यविधेयभावस्य भेदसापेक्षस्यानुपपत्तेः पौनरुक्त्यमित्यर्थः ।

एवं भावाभावस्वरूपातिरिक्ते विरोधे ध्वस्ते स्वरूपपक्षं शङ्कते ।

१२४ भावाभावयोः स्वरूपत एव विरोध इति शङ्का ।

स्यादेतत् भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधः, नचैवं सत्यविरुद्धतापत्तिः यथा सत्ता भावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति भवितृव्यवहारं करोति तथा भावाभावौ विरोधात्मानावेव स्वात्मनि विरुद्धरूपं भवितृव्यवहारं कुर्वाते, कस्यैतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाश्रयस्येत्युत्तरं, किं तत विरोधफलमिति प्रश्ने भेदव्यवस्थानमित्यभिधेयम् । यदाह—

"अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति"।

स्यादिति तर्हि भावाभावौ विरोधाविति व्यवहारः स्यान्नतु भावं विरुणद्धीतिकर्तृव्यवहारो न स्यात्तदा च सहावस्थानमपि प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * नचेति*भावस्य स्वात्मनि भवितृव्यवहारप्रवर्त्तकत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *यथेति* विरोधो नाम धर्मः स च कस्य चित् धर्मिणो भवति नतु भावाभावयोरेव धर्मित्वं स्वनिष्ठत्वापत्तेरित्याशङ्क्याह * कस्येति * यत्र भूतलादावाश्रितौ तस्यैव तौ विरोधावित्यर्थः। स एव विरोधो भवति यः स्वाश्रये विरोधफलं प्रसूते ऽतो न भावाभावयोर्विरोधत्वमाश्रये फलाऽजनकत्वादित्याशङ्क्याह * किमिति * भावाभावाधिकरणयोर्नियमेन भेद एव फलमित्यर्थः। अत्राभियुक्तवचनमुदाहरति *यदेति * भावाभावयोः स्वात्मनि भवितृव्यवहारे हेतुत्वाद्विरोधयोरपि विरुद्धं विरुद्धधर्माध्यासस्य चाश्रयभेदहेतुत्वमनेन दर्शितं तच्च भावाभावयोरस्तीत्यर्थः। हेतुफलयोरभेदोपचारादयमभेद इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्।

विकल्पासहत्वेनैतद्दूषयति।

१२५ विकल्पस्य स्वरूपपक्षखण्डनम्

तदेतदनुपपन्नम्। एतयोर्विरोधत्वं प्रत्येकं वा स्यान्मिलितयोर्वा। नाद्यः प्रत्येकमेवाश्रयैकत्वभङ्गप्रसङ्गात्। नैकत्वाभावोभेदोऽभिमतः किन्त्वन्योन्याश्रया-

पेक्षभेदरूपधर्मवत्त्वमिति चेन्न । तस्याभावात् । कालभेदेनैकस्य भावाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात्तदभेद इति चेन्न । तदभेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वे विशेषणवैयर्थ्यात् । एकोपाध्यवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वे कालभेदाभिमतेऽपि सम्भवात् । भिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वेऽसम्भवात् । असहावस्थितभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य वाञ्छितत्वे सहत्वस्यैककालरूपत्वेन तत्रापि कालाभेदविकल्पानुवृत्त्यापत्तेः ।

* तदिति * आद्यमपवदति * नेति * भावत्वस्याऽभावत्वस्य वाऽन्यानपेक्षस्य विरोधत्वात्प्रत्येकं तदधिकरणस्य विरुद्धधर्माध्यासात्स्वस्मादपि भेदप्रसङ्गः । विशेषं शङ्कते *नैकत्वेति* नैकत्वाभावो विरोधफलमपि तु भेदः स च नैकत्वाभावो भावाश्रययोरन्योन्यापेक्षया भेदरूपधर्मवत्वं विरोधफलमित्यङ्गीकारादतो नोक्तदोष इत्यर्थः । क्रमेण भावाभावाश्रयत्वेऽप्येकस्य तथाभूतधर्मवत्वाभावान्नैवमिति परिहरति * नेति * कालाभेदे भावाभावाश्रययोर्भेदधर्मवत्वं विरोधफलमिति विशेषं शङ्कते * तदिति * कालस्य स्वाभाविकोभेदो विवक्षित उतौपाधिक इति विकल्प्याद्यं दूषयति * नेति * क्रमेणैकस्य भूभागस्य भावाभावाश्रयत्वं भवत एकस्मिन् कालेऽस्तीति विशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति * एकेति * मुहूर्त्तयामादिभेदेऽप्येकोपाध्यवच्छि-

नादिवस एकस्मिन् मुहूर्त्ते घटसंसर्गिभूतलस्य मुहूर्त्तान्तरे घटाभावसंसर्गिणो भेद एव स्यादेकोपाध्यवच्छिन्ने काले भावाश्रयत्वादित्यर्थः । भेदेनोपाध्यनवच्छिन्नत्वं कालस्यैक्यं विवक्षितं नचैवमतिप्रसङ्गस्तत्र मुहूर्त्तादिकालावच्छेदकोपाधीनां भेदादित्याशङ्क्याह * भिन्नेति * सहावस्थितैरनेकैश्चन्द्रसूर्यादिपरिस्पन्दैरेकस्यापि क्षणस्यावच्छिन्नत्वादसम्भव इत्यर्थः । सूर्यादिगतिभेदः सहावस्थायी ततोऽन्येनासहावस्थिताभिन्नोपाधिनाऽनवच्छिन्नकालस्यैकत्वं विवक्षितं चेत् तत्राह * सहेति * असहत्वं नाम सहत्वनिषेधस्तच्च सहत्वनिरूपकं कालैक्यमेव तदपि स्वाभाविकमौपाधिकं वाऽऽद्ये विशेषणवैयर्थ्यमौपाधिकत्वे च केन चिदुपाधिनाऽवच्छिन्ने कालविशेषे संवत्सरादिलक्षणे वर्त्तमानानेकोपाधिभिरवच्छिन्नत्वसम्भवेनासम्भवो यत्र सहावस्थिताभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वं तदाऽनवस्थेत्यर्थः ।

मिलितयोर्भावाभावयोर्विशेषमिति द्वितीयं पक्षमादाय विकल्पयति ।

१२६ द्वितीयविकल्पस्य विकल्पेन खण्डनम् ।

मिलितत्त्वं चानयोरेकदेशत्वं वाऽभिमत,मेककालत्वं वा, एकप्रकारेण वृत्तिर्वा, वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदो वा । नाद्यः भावात्यन्ताभावयोस्तदभावात् । न द्वितीयः भावस्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां तदनुपपत्तेः । न तृतीयः संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे गगनादौ सं-

योगभावाभावयो स्तदभावात् । अव्याप्यवृत्तिधर्मान-भ्युपगन्तृपक्षे भावाभावयोर्वृत्तौ प्रकारान्तराभावे प्रमा-णाभावात् ।

* मिलितेति * एकप्रकारेणेति * येन प्रकारेण भावस्य वृत्तिरभावस्यापि तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । वृत्तिप्रकारातिरिक्तः कश्चिद्भावाभावयोरुपाधिर्भवि-ष्यति तदवच्छिन्नत्वमेवानयोर्मिलितत्वमित्यन्तिमक-ल्पार्थः । आद्यं दूषयति * नेति * गवि शृङ्गं तदभाव-स्तु शशमस्तके तत्संसर्गाभावोऽत्यन्ताभाव उच्यते तयोर्भावात्यन्ताभावयोरेकदेशत्वाभावादविरोधाप-त्तिरित्यर्थः । तृतीयं निराकरोति * नेति * गगनादौ संयोगादितदभावयोरेकदेशप्रकारेण वृत्तिर्नास्ति प्रदे-शभेदेन तयोरभ्युपगमात्संयोगस्य च समवेतत्वप्रका-रेण वर्त्तमानत्वात्तदभावस्य च विशेषणविशेष्यभा-वेन वर्त्तनादित्यर्थः । गगनादौ संयोगादिभाव एव न तदभावो निरवयवेषु प्रदेशभेदाभावादित्याशङ्क्याह * अव्याप्येति * अव्याप्यवृत्तय एव चेन्न सन्ति तदा भावाभावयोरेकत्र मिलितत्वेन वृत्तौ प्रकारा-न्तराभावे प्रमाणं नास्त्येवेत्यसिद्धिरित्यर्थः ।

तुरीयकल्पं निराकरोति ।

१२७ चतुर्थविकल्पनिरासः ।

नाऽपि चतुर्थः । सहि यदि निर्देष्टुं शक्यते तदाऽपि भावप्रागभावयो र्भावप्रध्वंसयोर्वैकदाऽनभ्युपगमेन त-

द्विशेषितयोरप्येकदाऽवश्यमनभ्युपगन्तव्यतया कदा विरोधस्य तदाश्रयतेति वक्तुमशक्यत्वात्। किञ्च भावप्रागभावयो र्भावप्रध्वंसयोर्वा यदि तथा भावोऽभ्युपगम्यते तदाश्रयभेदप्रसङ्गः, अभावान्तरेऽपि सावकाशत्वात् न परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं, परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं हि भावात्यन्ताभावयोरेव। अथ नाऽभ्युपगम्यते तदा भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्चाविरोधापत्तिः। तदसत्त्वमात्रयोर्विरोधो न तु तत्तदसत्त्वविशेषयोरिति चेन्न। विशेषस्य तथाऽप्यविरोधात्कदाऽपि सहावस्थितियोग्यतापत्तेः। नियमेन तथात्वे च विरोधव्याघातात्। मात्रशब्देन च यदि विशेषशून्यत्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदनभ्युपगम एव प्रमाणाभावात् नहि निर्विशेषासत्त्वमात्रसद्भावे प्रमाणमभिधातुं शक्यते। अथ मात्रशब्दोपादानं सत्यपि विशेषेऽसत्त्वस्य साधारणरूपपुरस्कारेण विरोधव्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदा भावप्रध्वंसयोस्तादृगेव दोषापत्तिः। प्रध्वंसादौ विशेषे सामान्यरूपस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात्तदादायेव विशेषे विरोधपर्यवसानात्।

*** नापीति *** तथाभूतोपाध्यनुपलम्भात्तथाप्यङ्गीकृत्य ब्रूमहे तयोरेकोपाध्यवच्छिन्नयोरप्येकदाऽवस्थानं न सम्भवति स्वस्वाभावयोस्तथाऽनुपलब्धेस्ततः कदाचिद्विरोधस्य तदाश्रयतेति वक्तुं न शक्यते

विरोधोऽप्युभयधर्मः स च धर्मिणोऽसहावस्थानमपेक्षते वर्त्तमानधर्मस्य वर्त्तमानधर्मिनिष्ठत्वनियमात्ततो भिन्नकालीनयोर्न विरोधः सिध्यतीत्यव्याप्तिरित्याशयः । भावाभावयोर्विरोधस्वरूपत्वं वदता किं विशेषरूपयोर्विरोधरूपत्वमङ्गीक्रियते नवेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह * किञ्चेति * आश्रयान्तरे घटे जातेपि प्रागभावो न निवर्त्तेत प्रध्वंसे वान्यत्रैवोत्पन्ने घटस्तत्रैवावतिष्ठेतेत्याश्रयभेदप्रसङ्गस्तथा विरुद्धयोरपि संसर्गतदभावयोः प्रसिद्धेरित्यर्थः । भावाभावयोर्भिन्नाश्रयत्वप्रसिद्धेः संसर्गाभावे सावकाशत्वान्न प्रागभावभावप्रध्वंसाभ्यां तत्प्रतियोगिनः सहाश्रयभेदेनैकदा सत्वमित्याशङ्क्याह * अभावान्तरेपीति * प्रागभावादिव्यतिरिक्तसंसर्गाभावे विरुद्धत्वस्यापि तथैव सावकाशत्वान्न प्रागभावादौ विरोध इति पुनरप्येकोपाधौ प्रागभावादेः स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमापन्नमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * अथेति * प्रागभावप्रध्वंसाभ्यां भावस्य विरोधो न स्यादित्यर्थः । भावाभावयोः साधारणरूपयोर्विरोध इष्यते ततो घटप्रागभावाद्योर्विरोधताऽङ्गीक्रियते नवेति विकल्पोऽनवसरग्रस्तस्तयोरपि तदधिकरणत्वादिति एवं तर्हि प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ताभावानां विशेषरूपतया विरोधाभावात्कदाचित् स्वप्रतियोगिना समानदेशत्वं स्यादिति दूषयति * नेति * विरुद्धसमानाधिकरणत्वान्न विशेषाणां सहावस्थानप्रसङ्गोऽनुपलब्धेश्च तथेत्याशङ्क्याह * क-

दापीति * भावाभावाश्रययोरेव विरोध इत्युक्तत्वान्न स्वतो विशेषाणां विरोधो नच विरोधिसम्बन्धितया विरोधस्तथासति स्वाभावविरुद्धघटसंसर्गितया भूभागगगनयोरपि विरुद्धत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। विशेषस्य प्रतियोग्यविरोधेपि सहस्थित्यभावनियमः किं न स्यादित्यत आह * नियमेनेति * नियमेन विशेषस्याप्यसहावस्थानान्न विशेषयोर्विरोध इति वचनं निरुक्तं स्यादित्यर्थः । किञ्च मात्रशब्देनासत्वस्य किंविशेषवत्वं व्यावर्त्यते, अथ सत्यपि विशेषे तदनपेक्षया विरोधप्रयोजकत्वं, आद्ये तदेव न स्यात् किं निर्विशेषोघटाभाव इति, विशेषघटित एव तस्मिन्प्रमाणप्रसरादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * अथेति * घटतत्प्रध्वंसयोर्भिन्नाश्रयत्वापत्तिस्तदवस्थैवेति दूषयति * तदेति * कुत इत्यत आह * प्रध्वंसेति* सामान्यद्वारेण विरोधाङ्गीकारादित्यर्थः ।

इति विरोधखण्डनम् ।

बन्धाभावं मोक्षमिच्छता बन्धतदभावयोर्विरोध इष्टः इदानीं तदनभ्युपगमेन तवानिष्टापत्तिरिति शङ्कते ।

१२८ तर्कखण्डनारम्भः ।

भावाभावयोर्विरोधानभ्युपगमे तवाऽप्यनिष्टापत्तिरिति चेत् । केयमापत्तिः । तर्कभेद इति चेत् अथ कस्तर्कः ? अभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसञ्जनं सः तत्प्रसञ्जनं

च स्वीकारार्हताबोधनमितिचेन्न । अव्याप्तेः अस्तिह्य-प्रसङ्गोऽपि सम्भावना नाम तर्कः तद्यथा—यदि जलं सहकारिभिः सम्पत्स्यते तदा मे तृषं शमयिष्यतीति । इष्टापादनेऽपि गतत्वाच्च । अनभ्युपगतव्यापकमित्यपीति चेन्न । तथाभूतमपि प्रत्यव्याप्यादव्यापकप्रसञ्जने गत-त्वात् । व्याप्येनेत्येपिकार्यमिति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । किं परमार्थतो व्याप्यव्यापकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपे-णेष्टानिष्टत्वमुत व्याप्यव्यापकयोर्भावेन तत् । नाद्यः त-थात्वाज्ञानेन वैपरीत्येनेष्टेनापि प्रसञ्जने प्रसङ्गात् । अन्य-था परैस्तथात्त्वेनानङ्गीकृतेन स्वयमपि परान्प्रति तथा-त्वेन व्युत्पादयितुमशक्तेन परमार्थतस्तथाभूतेन प्रसञ्ज-ने जयप्रसङ्गात् ।

भावेति बन्धमोक्षव्यवहारोऽपि कल्पित एवेति न मेऽनिष्टापत्तिरुक्तं हि देवकीसुतेन ज्ञानमूर्त्तिना—

"बद्धोमुक्त इति व्याख्या गुणतो नच वस्तुतः ।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनमिति"

आपत्तेरनिरूप्यत्वादिति नापत्तिरित्याह *केति* प्रश्नं मत्वोत्तरमाह * तर्केति * यदाह वैशेषिकः द्वि-विधस्तर्कः सम्भावनात्मकः प्रमित्युत्पादोपयोगीति, प्रसङ्गरूपो विपक्षविरोधी प्रतिबन्धकापनयनार्थः त-दुभयोपाहितमनुमानं श्रुतीरपि बाधत इति तत्प्रसङ्गेन

तर्कखण्डनमुपक्रमे * अथेति * आरम्भार्थोऽथशब्दः। तर्कलक्षणं शङ्कते * अभ्युपगतेति * व्यापकप्रसञ्जनं तर्क इत्युक्तेऽनभ्युपगतव्याप्यं प्रति तत्प्रसञ्जनस्याभासस्य तर्कत्वप्रसक्तिं निवारयति * अभ्युपगतेति * अव्यापकप्रसञ्जने आभासे प्रसक्तिनिवारणाय व्यापकेत्युक्तम्। स-तर्क इत्यर्थः। किमिदं प्रसञ्जनमित्यत आह * तदिति * द्विविधेपि तर्केऽनुगतं तर्कलक्षणं वाच्यं त्वया तु प्रसङ्गस्य लक्षणं क्रियते तत्सम्भावनायां न वर्त्तते इत्यर्थः। अव्याप्त्या दूषयति *नेति* अव्याप्तिभूमिरेव नास्तीत्यत आह * अस्तीति * सम्भावनातर्कस्योदाहरणमाह * तदिति * व्याप्तमस्ति चेद्व्यापकं स्यादेवेति निश्चयरूपः प्रसङ्ग इदं तु सम्भावना नैवमित्यव्याप्तिरित्यर्थः। अतिव्यापकं चेहगहेष्टेति येन गिरेरग्निमत्त्वमिष्टं तं प्रति यदोच्यते यद्ययमग्निरधूमः स्यादिति तदा तस्मिन्निष्टापादने तर्काभासेपि गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। अनभ्युपगतव्यापकं प्रति अभ्युपगतव्याप्यं व्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति लक्षणस्वीकारान्नोक्तदोष इति शङ्कते * अनेति * दूषयति * नेति * इन्धनवत्वे पर्वतस्याग्निमत्वं प्रसज्ज्येतेत्यव्याप्येनानभ्युपगतपर्वताग्निं प्रति सञ्जनेऽतिव्याप्तिः स्याद्दैवगत्या तेन व्याप्यधूमस्य स्वीकारसम्भवादित्यर्थः। अनभ्युपगतव्यापकमभ्युपगतव्याप्यं च प्रति व्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति विशेषणान्नोक्तदोष इति शङ्कते * व्याप्येनेति * विकल्पे क्रियमाणे स्वकार्यं निर्वोढुमसहत्वान्नैवमित्याह *नेति*

विकल्पमेव दर्शयति *किमित्यादिना* वस्तुगत्या व्याप्यतया व्यापकतया च व्यवस्थितयोर्व्यापकांशमपहाय स्वरूपेण धूमवत्त्वस्येष्टत्वं अनिष्टत्वं वाग्निमत्त्वस्योत तयोर्व्याप्यव्यापकाकारेणेष्टत्वानिष्टत्वामिति विकल्पार्थः । प्रथमं प्रत्याह *नेति* कोष्ठं गत्वा विद्यमानोपि धूमाग्न्योर्व्याप्यव्यापकभावो यत्र न ज्ञायते तत्र धूमेन वह्नेः प्रसञ्जनं तर्कः स्यान्न स तर्कोऽन्यतरासिद्धव्याप्तिकतया प्रशिथिलमूलत्वादुभयसिद्धव्याप्तेरिव तर्कमूलत्वादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह *वैपरीत्येति* धूमस्य व्यापकत्वमग्नेश्च व्याप्यत्वं येनेष्यते तं प्रति धूमेनैवाग्नेः प्रसञ्जनं तर्कः स्यान्नचासौ तर्को धूमस्य व्याप्यत्वस्य वह्निव्यापकत्वस्य तं प्रत्यसिद्धेरित्यर्थः । अज्ञातव्याप्यभावस्वरूपज्ञातधूमेन यद्व्यापकप्रसञ्जनं स तर्क एवेत्यत आह *तथासतीति* नैयायिकादिभिस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन मिमांसकैर्नैयायिकादीन् प्रति व्याप्यतया प्रतिपादयितुमाशङ्कितेन वस्तुगत्या व्याप्येन सह कारणत्वादिना नित्यत्वप्रसञ्जन उक्तलक्षणसम्भवे सत्तर्कत्वाज्जयप्रसङ्ग इत्यर्थः । अन्यथेति केचित्पठन्ति तदर्थ एवंविधस्यासत्तर्कत्वानङ्गीकारे तथात्वेन व्याप्यत्वेन परैरनङ्गीकृतेन सहकारणत्वेनेतियावत् तथाप्यन्यतरासिद्धं न स्यात्स्वयमेव परं प्रति साधयितुं व्याप्यं शक्नोति चेदित्यत आह * स्वयमिति * वादिप्रतिवादिनोरपरिज्ञाने व्याप्यव्यापकभावस्तर्हि न स्यादित्याह * परमार्थेति *

व्याप्यव्यापकभावेनेष्टत्वानिष्टत्वमिति द्वितीयं दूषयति ।

१२९ द्वितीयविकल्पखण्डनम् :

न द्वितीयः स्वयमपि तथेष्टानिष्टतायां सत्यां कृते तादृशि प्रसङ्गे "यत्रोभयो"रित्यादिना दोषेण सत्प्रसङ्गतयाऽनिष्टेऽपि गततयाऽतिव्यापकत्वात् । स्वयं व्याप्यतयाऽनिष्टेनेत्यपि विशेषणीयमितिचेन्न । स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन स्वमात्रेष्टव्यापके विषये प्रसङ्गस्याऽव्यापनात् । अथ स्वयमानिष्टव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यन्न भवति तत्रानभ्युपगतव्यापकं परं प्रति पराभ्युपगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः, एवं सति हि स्वानिष्टव्यापके स्वयमिष्टव्याप्येन यत्र प्रसङ्गस्तत्रगमनादतिव्याप्तिर्या या च स्वमात्रेष्टव्यापके स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिस्ते निरस्ते भवत इति चेन्न । यद्यत्र सत्तयाऽपि घटोऽभविष्यत्तदाऽद्रक्ष्यदित्याद्यव्यापना तत्र स्वयमनिष्टदर्शनरूपव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेनैवहि दर्शनयोग्येन घटसत्त्वेनाऽप्रसङ्गः । अथ तत्र सत्तयाऽपि स्वयमिष्टेनेति निषेध्यकोटौ प्रविश्य निषेधोऽभिधीयते एवं यत्र भवतीति । तदपि न । एवम्भूते एव विपर्ययापर्यवसायिनि गततयाऽतिव्यापकत्वात् । विपर्ययपर्यवसा-

यिनेत्यपि प्रक्षेप्यमिति चेन्न। केवलपरपक्षदूषणाय परमात्राभ्युपगम्यमानव्याप्यत्वेनैवं क्षमस्य परंप्रति व्यापकप्रसञ्जनस्याव्यापनात् । तत्र स्वयं व्याप्त्यनभ्युपगमेन विपर्ययपर्यवसायित्वाऽसम्भवात् ।

नेति कुत इत्यत आह*स्वयमिति*व्याप्यत्वेन स्वीकृततयाऽनिष्ठे स्वयमपि व्यापकत्वेन स्वीकृततयाऽनिष्ठे परेणापि तथैव स्वीकृतविषये यथा सत्तायां सत्तानिष्ठेत्युभयसिद्धतया यदा परं प्रति व्यवहारयोगात्तमापादयति तदाऽभ्युपगतव्याप्येन अनभ्युपगतव्यापकप्रसञ्जनं भवति तथापि नासौ तर्कः स्वयमपि तथानिष्ठतया यश्चोभयोरिति न्यायेन स्वस्यापि प्रतिकूलत्वा दतश्च प्रसङ्गाभासेपि गतत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः। अभ्युपगतव्याप्यमनभ्युपगतव्यापकं प्रति व्याप्येनं स्वयं व्याप्यतयाऽनिष्टेन व्यापकप्रसज्जनं तर्क इत्युक्ते नातिव्याप्तिरिति शङ्कते*स्वयमिति*अव्याप्त्या परिहरति*नेति* यत्र व्याप्यस्येष्टत्वं व्यापकस्य परं प्रत्यनिष्टत्वं च यथाऽदृष्टादेः प्रमेयत्वमुभयेष्टं तत्प्रत्यक्षत्वं च परानिष्टं तद्यदा प्रमेयत्वेन व्याप्येन नैयायिकोमीमांसकं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वं प्रसञ्जयति तस्मिन्सत्तर्के लक्षणमिदमव्यापकं स्वयमनिष्टेनेतिविशेषणाभावादित्यर्थः। उक्तदोषपरिहाराय विशेषं शङ्कते * स्वयमिति * स्वेनानिष्टे व्यापके स्वेन व्याप्यतयेष्टेन यत्प्रसञ्जनन्न भवति तत्रानभ्युपगतं व्यापकं येन परेण मीमांसकादिना तं प्रति तदभ्युपगतव्याप्येन व्यापकस्य प्रसञ्जनं तर्क इत्यर्थः।

फलितमाह * एवमिति * याऽतिव्याप्तिर्या चाऽव्याप्ति-स्ते निरस्ते इत्यन्वयः । स्वयमव्यापकतयेष्टे स्वयं व्या-प्यतयेष्टेन यत्रेति विशेषणेन व्याप्यतयेष्टेतिविशे-षणेन च क्रमेणातिव्याप्त्यव्याप्तिनिरास इति द्रष्टव्य-म् । अव्याप्त्यन्तरेण दूषयति * नेति * तामेवाव्याप्ति-मुपपादयति * अद्रक्ष्यदिति * दर्शनरूपं यद्व्यापकं तत्प्र-सञ्जनमनिष्टं व्याप्यं च घटसत्त्वदर्शनयोग्यत्वमिष्टं तेन स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यत्रेतिविशेषणाभावादव्याप्तिरि-त्यर्थः । सत्त्वरूपेणाऽपि स्वयमनिष्टेतिविशेषणोपादानेन शङ्कते * अथेति * स्वरूपत्वव्याप्यत्वाभ्यामिष्टेन व्याप्येन यद्व्यापकप्रसञ्जनं न भवति तत्प्रसञ्जनं तर्क इति विवक्षि-तत्वमित्यर्थः । तदपि विशेषणं न कर्त्तव्यमतिप्रसङ्गादि-त्याह * तदिति * यदा हि नैयायिको ब्रह्मविदं प्रति प्रस-ञ्जयति वेदैकगम्यं चेद्ब्रह्म तदाऽग्रहोत्रवदस्वप्रकाशं स्यादिति तस्य विपर्ययापर्यवसायित्वात्प्रसङ्गो भ-वति यत्स्वप्रकाशं तद्वेदैकगम्यं न सम्भवतीति व्या-प्त्यनङ्गीकाराल्लक्षणं चेत्तत्र गच्छति वेदैकगम्यत्वस्य व्याप्यस्य ब्रह्मणि स्वयं नैयायिकेन सत्त्वयाऽप्यनिष्ट-त्वादित्यर्थः । शङ्कते *विपर्ययेति* स्वयमनिष्टव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यत्र भवति तत्रानभ्युपगतव्यापकं परं प्रति पराभ्युपगतेन व्याप्येन स्वयं सत्त्वयाऽप्य-निष्टेन विपर्ययपर्यवसायिताप्रसञ्जनं तर्क इति विशे-षणान्नोक्तदोष इत्यर्थः । अव्याप्त्या दूषयति *नेति* यदा हि नैयायिको ब्रह्मविदं प्रति ब्रूते ब्रह्मण उपा-दानत्वे तत्र मृदादिवद्विकारित्वं स्यादिति तदाऽस्य

प्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यवसायित्वं नास्ति निर्विकारस्याप्याकाशस्य शब्दोपादानत्वाभ्युपगमेन विपरीतव्याप्त्यनभ्युपगमादित्यव्याप्तिः सत्तर्कतयेष्टत्वास्यस्येत्यर्थः ।

यस्य प्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानं नास्ति स प्रसङ्ग एव न भवति किन्तु विरोधमात्रमतो न व्याप्तिरिति शङ्कते ।

१३० विपर्ययापर्यवसायिनस्तर्कत्वाभावशङ्कानिरासः ।

स प्रसङ्ग एव न भवति विरोधमात्रं तदिति चेन्न । अनिष्टं व्याप्याभ्युपगमबलेन परं प्रत्यापाद्यत इत्येवम्भूतस्यार्थस्योभयत्राऽपि तुल्यत्वात् । तुल्यत्वेऽपि लक्षणकरणासामर्थ्याद्यदि विपर्ययपर्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं त्वया परिभाष्येत तर्हि मया परबाधमात्र एव प्रसङ्गतायाः, विपर्ययपर्यवसायिनि तु तत्र विरोधतायाः परिभाषितुं शक्यत्वादन्यथा विरोधत्वमेवोभयोरपि स्यात् । प्रत्यवस्थानवैचित्रीचेत्तत्र विरोधाद्विशेषः साऽत्रापि तुल्यैव । अतएव सम्भावनाऽपि तर्कादन्यैवेति निरस्तम् । आरोपादपि व्याप्यतानिमित्तव्यापकाभ्युपगमाविशेषात् । अतएव परप्रमितेनेति विशिष्य परानिष्टापादनमात्ररूपविपर्ययापर्यवसायितर्कता निरस्येति निरस्तम् । परमार्थतो व्याप्त्यभावेऽपि पराभ्युपगममादाय प्रसङ्गप्रवृत्तेरुपपत्तेः । कथं हि परेण व्याप्यतयाऽनुमतात्तं

प्रति व्यापकानुमत्या नापादितव्यं, नहि प्रसङ्गो वास्तवत्वं व्याप्तेरवलम्बते। किं नाम ? अभ्युपगममात्रम्। अनभ्युपगतौ वस्तुगत्या स्थितेनाऽपि तेनापादनाप्रवृत्तेः। अत एव परस्य प्रमाणेन व्याप्यानुमतिमुत्पाद्याप्यापादनं क्रियते।

स इति मैवं तर्कलक्षणस्योभयत्राविशेषादिति परिहरति * नेति * स्वयमनिष्टव्याप्याभ्युपगमेन परानिष्टव्यापकापादनं तर्क इति लक्षणे विद्यमाने विरोधमात्रं न प्रसङ्ग इत्ययुक्तमित्यर्थः। एतावन्मात्रलक्षणे विद्यमानेऽपि विपर्ययापर्यवसायित्वान्नायं प्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह *तुल्यत्वेपीति* शक्यत्वात्तदुक्तं लक्षणं नेत्यन्वयः। विपक्षदण्डेनैतद्द्रढयति * अन्यथेति * एकत्रानिष्टप्रसञ्जनमात्रेण प्रत्यवस्थानमन्यत्र विपर्यये पर्यवसायिनयेति विशेषं शङ्कते *प्रतीति* विपर्ययपर्यवसायिनि विरोधात्प्रत्यवस्थानवैचित्री तुल्येत्याह * नेति * अनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तुल्यमित्यर्थः। विपर्ययापर्यवसायिनो विरोधमात्रत्वाभिमतस्य प्रसङ्गतापादकन्यायात्सम्भावनायास्तर्कादन्यत्वं निरस्तमित्याह * अत इति * परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * आरोपादिति * व्याप्याभ्युपगमबलेन परं प्रत्यनिष्टमापाद्यत इत्येवं भूतोऽर्थः प्रसङ्गविरोधयोस्तुल्यस्तस्माद्विरोधोपि प्रसङ्ग एवेति प्रागुक्तन्यायादेव प्रमितेन व्याप्येनेति तर्कलक्षणे विशेषणं प्रक्षिप्य विपर्ययपर्यवसायिनस्तर्कत्वनिराकरणं निरस्तमित्याह * परमा-

र्थेति * तदेव वा कुत इत्यत आह * कथमिति * वास्तवव्याप्तेरेव प्रसङ्गमूलत्वात्तदभावे प्रसङ्गो न प्रवर्त्तत इत्याह * नहीति * किं तर्ह्यालम्बनं इत्यत आह * किमिति * अभ्युपगममात्रं प्रयोजकं न वस्तुत्वं गौरवादुभयस्यापि कारणत्वमित्यर्थः। विपरीतमेव तर्हि किं न स्यादित्यत आह *अनभ्युपगताविति* वास्तव्या अपि व्याप्तेरनभ्युपगतायाः प्रसङ्गानङ्गत्वे हेतुमाह * अत इति* व्याप्त्याद्यभ्युपगमाभावे प्रमाणेन व्याप्त्यादिविषयानुमतिमापाद्यापादनप्रवृत्तेर्दर्शनादित्यर्थः ।

व्याप्यतया परेणाभ्युपगतं प्रसङ्गाङ्गं न वास्तव व्याप्यत्वमित्युक्तं एतच्चोद्यमुखेन प्रपञ्चयितुं शङ्कामुत्थापयति ।

१३१ वास्तवव्याप्यत्वस्य प्रसङ्गाङ्गत्वाभावप्रपञ्चनम् ।

वस्तुगत्या व्याप्यत्वं तथात्वेनाभ्युपगतत्वं च द्वयमपि प्रसङ्गस्याङ्गमिति चेन्न । तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतया मन्तव्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वे वास्तवव्याप्तत्वस्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावात् । तस्माद्यः प्रसङ्गः स्वपक्षसिद्ध्यङ्गं तस्य विपर्ययापर्यवसायिता दोषायैव स्यात् । प्रसङ्गस्य तस्य विपर्ययपर्यवसानदार्ढ्यार्थं दण्डतयोपन्यासात् । सौगतानां सत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिसाधकविपर्ययान्यथाभावदण्डप्रसङ्गवत् तामन्तरेण तस्य स्वपक्षसाधनाक्षमत्वात्तस्य च व्याप्तिवा-

स्तवत्त्वमपि मन्तव्यमन्यथा विपर्ययेऽपि व्याप्त्यभावे-न स्वपक्षसाधनाक्षमत्वादेव । यस्तु प्रसङ्गः परपक्षबाध-नाङ्गं तत्र पराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं तावतैव परपक्ष-प्रतिक्षेपसत्त्वेन वास्तवव्याप्तिविपर्ययपर्यवसानपर्यन्ता-ननुसारित्वादिति युक्तं पश्यामः तथा च सति कथित-लक्षणासङ्गतिस्तदवस्थैव ।

* वस्त्विति * प्रमाणाभावेनैतत् दूषयति * ने-ति * विपर्ययापर्यवसायिनोपि तर्कत्वं चेत्कुतस्तर्हि विपर्ययापर्यवसायिता दोष इति तद्दर्शयन्नुपसं-हरति * तस्मादिति * तत्र तस्य दोषत्वे हेतुमाह * प्रसङ्गस्येति * तत्र दृष्टान्तव्याजेन हेतुमाह * सौगतानामिति * यत्सत्तत्क्षणिकमिति व्याप्तेः प्र-साधनार्थं यद्येतदक्षणिकं स्यात्तदार्थक्रियाकारित्व-लक्षणसत्वशून्यं स्यात् स्थिरस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ-क्रियानुपपत्तेरिति बाधकेन व्याप्तिः प्रसाध्यते ततः क्षणिकत्वात्सत्वमिति तत्र विपर्यये पर्यवसानमुप-युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षसिद्ध्यङ्गतर्कस्य विपर्ययपर्यव-सायितामन्तरेणासाधकत्वाद्विपर्ययपर्यवसानं व्याप्ते-र्वास्तवत्वं च वक्तव्यमित्याह * तामिति * तमन्त-रेणेतिपाठे विपक्षबाधकमन्तरेण सत्वाख्यसाधनस्य क्षणिकत्वलक्षणसाधनाक्षमत्वादित्यर्थः । तदुपपाद-यति * अन्यथेति * सत्वात् क्षणिकत्वमित्येवंरूप-विपर्यये व्याप्त्यभावे स्वपक्षसाधनासिद्धेरित्यर्थः ।

कुतस्तर्हि विपर्ययपर्यवसानव्याप्तिसत्वयोरनङ्गत्वमित्यत आह * यस्त्विति * फलितमाह * तथेति * विरोधोद्भावनस्यापि तर्कत्वे सति तथाऽव्याप्तिरुक्ता युक्तैवेत्यर्थः ।

समनन्तरोक्ताऽव्याप्तिपरिहारमात्रप्रयोजनकतया लक्षणान्तरं शङ्कते ।

१३२ तर्कस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

अथ व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टस्य व्यापकस्य प्रतीतिस्तर्क इति चेन्न । इष्टार्थसम्भावनायामव्याप्तेः । तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स इति चेन्न । इष्टापादनेऽपि गतत्वात् । अप्रमितस्य तथेति चेन्न । प्रथमानुमानेऽपि गतत्वात् । अनुमाने व्याप्यस्य प्रमया तथात्वान्नभ्युपगमेनेति चेन्न । वस्तुगत्या व्याप्यस्य प्रमयाऽपि प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्यापकानुमानासम्भवेन तत्राप्यभ्युपगमपर्यन्तं गन्तव्यत्वादेव । नन्वेवमन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसाध्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं तदप्रसाधनेऽन्यतरासिद्ध्या तत्प्रसाधने परस्याभ्युपगन्तुरपसिद्धान्तादपसिद्धान्तमनुद्भाव्य यादिना प्रसाधितात् व्याप्यात् व्यापकसाधने पयनुयोज्योपेक्षणादिति किं तत्र तथा न स्यादिकमत्राप्रस्तुतया तच्चिन्तया । अन्यतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं परेणाकारयित्वैव न व्यापकसाधन-

मुपेयं तस्याऽप्रमा स इति चेन्न । मिथो विरुद्धादौ तर्काभासेऽपि गतत्वात् । आश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरेके सतीति चेन्न । सन्दिग्धधूमदर्शनात् । यद्यत्र धूमस्तदाऽग्निमानिति सम्भावनायाः परमार्थतस्तथार्थावस्थानात् । प्रमात्वं त्यक्तुमपारयन्त्या अव्यापनात् । तत्कालं प्रमात्वेनाप्रमयिमाण इत्यपीति चेन्न । बहुशो दत्तोत्तरत्वात् । सर्वस्य चाऽस्य पूर्वोक्तोभयानिष्टव्यापकेष्टव्याप्योदाहरणे गतत्वेनातिव्यापकत्वात् । तद्व्यवच्छेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्युपगमेनेति करणे च सिद्धेन व्याप्येन प्रसङ्गस्याव्यापनात् । तद्यथा कार्यत्वात् यद्यदृष्टसृष्टमङ्कुरादि मीमांसकः शंसति तदानीमविशेषेणकर्तृकार्यमपि पर्यवस्येत् अस्य तदिति ।

* अथेति * स्वयमप्यभ्युपगतेन व्याप्येन तर्कत्वे परं प्रत्यनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्क एवञ्च परपक्षबाधमात्रे प्रसङ्गेनाव्याप्तिस्तत्रस्वयमभ्युपगतेनेतिविशेषणाभावादित्यर्थः । अव्याप्त्या दूषयति * नेति * यद्यत्र सलिलं स्यात् तृषं मे शमयिष्यतीत्यपेक्षितार्थसम्भावनारूपतर्के लक्षणाव्याप्तिस्तत्रानिष्टव्यापकेत्यंशाभावादित्याशयः । अनिष्टेतिविहायाव्याप्तिपरिहाराय लक्षणं शङ्कते * तेनेति * व्याप्याभ्युपगमेति यदिष्टप्रसञ्जनतर्काभासेपि गतत्वादतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * व्याप्याभ्युपगमेना-

प्रमितस्य व्यापकस्य प्रसञ्जनं तर्क इति शङ्कते * अ-प्रमितस्येति * प्रमाणान्तरप्रमितस्य प्रसञ्जनमिष्टापादनमिति तद्व्युदास इत्यर्थः। पर्वते प्रमितस्य व्यापकस्याग्नेर्व्याप्यधूमाभ्युपगमेन यत्प्रसञ्जनमनुमानरूपं तस्मिन्नप्रसङ्गरूपेऽपि गतत्वादतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * प्रथमेतिविशेषणमप्रमितत्वोपपादनाय। अग्निमान्पर्वतोधूमवत्त्वान्महानसवदित्यत्र व्याप्यप्रमया व्यापकप्रतीतिरुत्पद्यते नतु व्याप्याभ्युपगमेनातोनानुमानेऽतिव्याप्तिरिति शङ्कते * अनुमान इति * वस्तुगत्या व्याप्यस्य प्रमयापि यदि प्रतिवादिना तद्व्यापना नाभ्युपगम्यते तदा हेतोरन्यतरासिद्धेः कथं ततोमितिरिति तत्रावश्यमभ्युपगमोप्यङ्गीकर्त्तव्य इत्यतिव्याप्तिस्तदवस्थेति दूषयति * नेति * तत्रानुमाने व्याप्यस्य पराभ्युपगमाङ्गीकारे दोषं शङ्कते * नन्विति * तदेवोपपादयति *तदिति* तद्व्याप्यं न प्रसाध्यते चेदन्यतरासिद्धत्वादनुमितिकरणं न स्यात्, प्रसाधने च परस्य स्वीकृत्य विपरीताभ्युपगमादपसिद्धान्त इत्यर्थः। अपसिद्धान्तमनुद्भाव्य यदि प्रसाधितहेतुनाऽनुमानमुच्यते तत्राह *अपसिद्धान्तमिति* अन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसाध्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं चेदस्तु तावत् न वयं तत्साधनाय प्रवृत्ता इति परिहरति * किमिति * अर्थान्तरं चैतदित्याह * किमत्रेति* किन्तदनुचितामित्यत आह * अन्यतरेति * परेणाप्यभ्युपगमो व्याप्यस्य वाच्योऽनुमानेऽतोऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। व्याप्याभ्युपगमेनाप्रमितस्य व्यापक-

स्याप्रमा तर्क इति विवक्षितत्वान्नानुमानेऽतिव्याप्तिरिति शङ्कते * तस्येति * प्रतीयमानत्वं शुक्तिरूप्यादेरिष्टं चेत्सत्त्वं सत्त्वेऽपि बाध्यत्वमिष्टं चेत्तत्रासत्वं प्रसज्येतेत्यादौ मिथोविरुद्धतया प्रसङ्गाभासेऽतिव्याप्तिर्मैवमित्याह * नेति * आदिशब्देन आश्रयासिद्ध्यादयो गृह्यन्ते । अतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषं शङ्कते * आश्रयेति * आश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वे सति व्याप्याभ्युपगमेनाप्रमितस्य व्यापकस्याप्रमा तर्क इत्यर्थः । यत्रासिद्ध्यादिव्यतिरेकोनास्ति सन्दिग्धासिद्धत्वान्नच प्रमात्वाभावो दैवगत्या वह्नेः सत्वेन यथार्थानुभवत्वात्तेन तत्र लक्षणस्याव्याप्तिरिति दूषयति * नेति* सम्भावनारूपे सत्तर्केऽव्याप्तिपरिहाराय विशेषं शङ्कते * तदिति * व्याप्याभ्युपगमेनाप्रमितस्य व्यापकस्याश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरेके सति तत्कालं प्रमात्वेनाप्रमीयमाणा प्रमा तर्क इत्यर्थः । दूषयति * नेति * स्वयमिष्टस्य परेण चानिष्टस्य व्यापकस्य यत्रापादनं तत्राव्याप्तिस्तेन प्रमात्वेन प्रमीयमाणत्वात्तत्काला-निरुक्तेः स्वेन वादिना वा प्रमीयमाणत्वमित्यादिविकल्पानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । पूर्वोक्तदूषणान्तरं दर्शयति * सर्वस्येति * पूर्वोक्तमुभयानिष्टव्यापकमुभयव्याप्यं [illegible]रुदाहरणं यश्चोभयोरित्यादिना दोषेण ग्रस्तं तत्रापि गतत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । आरोपितव्याप्यस्याभ्युपगमेन कथितलक्षणा प्रमा तर्क इत्याशङ्क्य सिद्धेन व्याप्येन यः प्रसङ्गः सत्तर्कस्तत्राव्याप्तिरित्याह * तदिति * उदाहरणेन दर्शयति *

तादिति * अङ्कुरादि तावज्जायमानं दृष्ट्वा कार्यं वि-निश्चित्य तददृष्टस्रष्टामिति मीमांसको ब्रवीति घट-दृष्टान्तेन तदा तेन सिद्धेन कार्यत्वहेतुना सकर्तृक-त्वमपि स्यादितीश्वरवादी प्रसञ्जयतीदं प्रसञ्जनं सि-द्धव्याप्त्यैनैव क्रियते इति तस्मिन्नस्त्वनर्केऽव्याप्तिरित्य-र्थः। अस्य मीमांसकस्येत्यर्थः।

आत्माश्रयादयः सत्तर्कास्तेषां चाभासा इष्य-न्ते तेष्वाभासेषु लक्षणस्य गतत्वेनातिव्याप्तिं दर्श-यितुमात्माश्रयाद्यनुवदति।

१३३ आत्माश्रयादीनां स्वरूपनिरूपणम्।

अपि चात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकं व्याघातोऽनवस्था प्रतिबन्दी चेत्यापाद्यैर्भिद्यमाना षट्तर्कीष्यते। स्वरूपं चैषां स्वस्याऽव्यवहितस्वापेक्षणमात्माश्रयः[1] अन्यो-न्यस्याऽव्यवहितान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयः,[2] अन्त[3]-

---

१ स्वस्याऽव्यवहितस्वापेक्षणाभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादनमा-त्माश्रय इत्यर्थः। यद्यपि स्वापेक्षित्वमप्रसिद्धं तथाऽपि घटापेक्षित्वे परैरभ्युपगम्यमाने भवत्यात्माश्रयो दोष इति विशिष्टप्रतीतावपि खण्डशः प्रतीतिरस्त्येव। यद्वा स्वापेक्षित्वं प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धमन्य-त्राऽभ्युपगम्यमानं दोषायेति भावः।

२ अत्राऽऽत्माश्रयव्यावर्तनायान्योन्यस्येति। अन्योन्यापेक्षित्वं दीर्घत्वह्रस्वत्वज्ञानादौ कथञ्चित् द्रष्टव्यम्।

३ अन्तरितस्य व्यवहितस्य भाव्यात्माश्रयोऽन्यान्योश्रयो वा य-स्तदेव चक्रकं तेन स्वस्य द्व्यापेक्षणाभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादनं चक्रकमित्यर्थः।

रितस्य तदेव द्वयमात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकं, विरुद्धे समुच्चयो व्याघातः, उपपाद्योपपादकप्रवाहोऽनवधिरनवस्था, स्वाभ्युपगतदोषतुल्यता प्रतिबन्दी ।

* अपि चेति * आपाद्यभेदेनावान्तरभेदो न तु प्रकारान्तरेण । षण्णां तर्काणां समाहारः षट्तर्कीति यावत् । किमेतेषामसाधारणस्वरूपमित्यत आह *स्वेति * एषां लक्षणं च प्रदर्श्यत इत्यध्याहारः । प्रथमो-

---

१ विरुद्धसमुच्चयाऽभ्युपगमस्तु माता वन्ध्याऽगौर्गौरयमपीत्याकारेणेत्यर्थः । अत्रहि मातरिवन्ध्यात्वमात्राऽभ्युपगमो गवि चाश्वमात्राऽभ्युपगमः सम्भवत्येव सिद्धत्वात् एवमभ्युपगन्तु र्व्याघातआपाद्यते यदि मातुर्वन्ध्यात्वं गोश्चाश्वत्वमभ्युपैषि तदा व्याघात इति न तु विरुद्धसमुच्चय एव क्वचिदपि प्रसिद्ध इतिभावः ।

२ भेदव्यवहारउपपाद्य, उपपादकश्च तस्य भेदः नहि भेदमन्तरेण तद्व्यवहारः सम्भवति एवं सत्तायां व्यवहार उपपाद्य स्तद्वता च सत्तोपपादिकेति तथाचैतादृशव्यवहाराभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादनमननवस्थेत्यर्थः । अत्र यदि तृतीयश्चतुर्थो वा भेदः प्रथमभेदमपेक्षतइत्यभ्युपेयेत तथाऽपि प्रवाहाभ्युपगमोऽस्ति नचाऽनवस्थेत्यतआह *अनवधिरिति* प्रवाहस्याऽनादित्वात् कार्यकारणभावोऽप्यसिद्धोऽभ्युपगम्यते एकैकभेदबुद्धावापाद्यमानायां भेदमात्रंप्रसिद्धमेवेति भावः । आपत्तिप्रयोजकीभूतरूपवदापादनमनवस्थेत्येके । तत्र यदिसामान्यं सामान्यवत्स्यात् द्रव्यादित्रितयान्यतमं स्यादित्यापादनमियं चाऽनवस्थैवाऽनास्थेत्युच्यते नहि द्रव्यादित्रयान्यतमत्वेन सामान्यं व्यवतिष्ठत इत्यूह्यम् ।

३ यदि पुरुषत्वादयं चौरस्तदा एवं त्वमपि चौरः स्या इत्यापादननामकः प्रतिबन्दी । यद्वा परापादितं दोषमभ्युपेत्य परस्मै तदापादनेन यदनिष्टापादनं तत्प्रतिबन्दी भवति हि त्वं चोर इत्यभिदधानस्य प्रतिबन्दीति भावः ।

ह्रिष्टस्याऽऽत्माश्रयस्य लक्षणं प्रथमं दर्शयति *स्वेति* स्वस्येति कर्त्तरि षष्ठी । स्वापेक्षणमिति समासमध्यस्था कर्म्मणि षष्ठी । स्वस्य स्वापेक्षणमात्माश्रय इत्युक्तेऽन्योन्याश्रयादौ प्रसक्तिनिवारणायाव्यवहितेतिविशेषणम् । इदं चात्माश्रयत्वं सत्तायां प्रतीतौ व्यवहारे च, उत्पत्तौ स्वापेक्षा, सत्तायां प्रतीतौ स्वापेक्षा, एवमितरत्रापीत्यर्थः । अन्योन्याश्रयलक्षणमाह * अन्येति * अन्योन्यस्यान्योन्यापेक्षित्वमित्युक्ते चक्रकेऽतिप्रसक्तिनिवारणायाव्यवहितेतिविशेषितम् । व्याख्यानादि पूर्ववत् । चक्रकलक्षणमाह * अन्तरितस्येति * अन्तरितस्य स्वापेक्षणमन्योन्यापेक्षणं चक्रकमित्यर्थः । तदेव द्वयं दर्शयति * आत्माश्रय इति * तदेव च द्वयं चक्रकमित्युक्ते तस्मिन्नेव द्वयेऽति व्याप्तिपरिहारायान्तरितेति विशेषणं द्रष्टव्यम् । व्याघातलक्षणमाह * विरुद्धेति * विरुद्धयोः समुच्चय एकाश्रयासम्बन्धस्तत्र विरुद्धेतिविशेषणं रूपादेरेकार्थसमवायव्यावृत्त्यर्थम् । अनवस्थालक्षणमाह * उपपाद्येति * अनवधिककार्यकारणप्रवाहापत्तिरित्यर्थः । चक्रकव्यावृत्त्यर्थमनवधीतिविशेषणम् । साकाङ्क्षतापरिहारायोपपाद्योपादकेत्युक्तम् । प्रतिबंद्या लक्षणमाह * स्वेति * पार्श्वस्थाभ्युपगतदोषतुल्यतां स्वाभ्युपगतगुणतुल्यतां च निवारयितुं स्वेत्यादिविशेषणम् ।

तेषां तर्काणामाभासान्यतिव्याप्तिस्थलानि दर्शयति ।

१३४ तर्काभासप्रदर्शनम् ।

तत्राऽऽत्माश्रयस्य सम्बन्धद्वारभेदादाभासत्वं, यथा प्रमेयत्वस्यात्मनि वृत्तौ, क्वचिन्नैवमपि यथाऽऽनेकका-लस्थस्य घटस्य पूर्वकालवृत्त्यात्मन उत्तरकालवृ-त्त्यात्मानं प्रति कारणत्वे । अन्योन्याश्रयस्य व्यक्ति-भेदात्, यथा—ज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानस्य जनने । चक्रकस्यापि तस्मात्, यथा—बीजेनाङ्कुर-स्तेन स्तम्बः तेन बीजं जन्यत इत्यत्र । व्याघातस्योपा-धिभेदात्, यथा—कालभेदादिना . जननाजननादौ । अ-नवस्थायाः क्रियार्थे[1] परस्परानन्त्यानपेक्षणात्, यथा सामग्र्या कार्यजननाय स्वसामग्र्यानन्त्यानपेक्षणे । तामेतामधोधावन्तीमनवस्थामाचक्षते । क्वचिन्नैवमपि[2], यथा—स्वाश्रये भिन्नबुद्धिजननाय स्वगतभेदानुपजीवना-

---

१ क्रियार्थै—कार्यजननाय नहि कार्यं स्वसामग्र्यधीनं साऽपि सामग्री स्वसामग्र्यधीनैव कादाचित्कत्वादिति प्रवाहाभ्युपगमोऽस्ति। किन्त्वैदानीन्तनकार्यं न तावत्सामग्रीप्रवाहाधीनमेव तथाच तदु-त्पत्तिरेव न स्यात् दृश्यते च कार्योत्पत्तिरिति प्रामाणिकीयमनवस्था-नवस्थाभासेति भावः ।

२ अनाभासरूपा मनवस्थामाह * क्वचिदिति * भेदः स्वाश्रये घटे स्व यमेव भेदबुद्धिं जनयति स्वगतं भेदान्तरं नोपजीवतीति तावद्वस्तुग-तेस्तत्र भेदस्याऽऽनन्त्ये आपाद्ये याऽनवस्था साऽनाभासेत्यर्थः । ननु कथमियं दोष इत्यतआह * प्राग्लोपेति * यदि भेदे भेदान्तरमङ्गी-क्रियेत तदा प्रथमभेदो लुप्तएव स्यादित्यर्थः । आदिपदाद्विनिग-मयत्वप्रमाणापगमयोः सङ्ग्रहः । तामेतामित्यनाभासरूपामित्यर्थ इति शङ्करमिश्राः ।

दपि भेदस्यानन्त्ये प्राग्लोपादिदोषात् । तामेतामूर्ध्वं धावन्तीमनवस्थामाचक्षते । प्रतिबन्ध्या विशेषात्, यथा धूमानुमानेऽप्युपाधिशङ्काप्रतिबन्ध्यां तर्कानुकूलत्वादिति । तदेषामापादनानि तर्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन न सङ्ग्राह्याः सत्यपि व्याप्याद्यदोषे प्रसङ्गस्थानगतेन तेन विशेषणेनाभासीभूतत्वात् ।

तत्रेति सम्बन्ध आश्रयाश्रयिभा(वे)वो द्वारभेदादित्यर्थः । तदेवोदाहरणेन दर्शयति * यथेति * प्रमेयत्वं नाम कश्चिद्धर्मः स स्वात्मनि वर्त्तते स्वस्यापि प्रमेयत्वादत आत्माश्रयत्वप्रसक्तौ घटादौ प्रमेयत्ववृत्तौ घटप्रमासम्बन्धो द्वारं प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववृत्तौ प्रमेयत्वविषयप्रमान्तरमिति द्वारभेद इत्यर्थः ।[1] द्वारभेदाभावस्थलं दर्शयति * क्वचिदिति * तत्राप्युदाहरणमाह * यथेति * घटस्तावत् स्थिरत्वादनेककालं तिष्ठति ततश्च[2] तत्कालस्थघट उत्तरकालसम्बन्धिनं स्वात्मानं प्रति कारणीभवति अतो घटस्यैकत्वादात्माश्रयत्वप्रसक्तौ पूर्वोत्तरकालसम्बन्धरूपस्य भेदमादाय तत्परिहृत्तिर्भवतीत्यर्थः । अन्योन्याश्रयाभासं दर्शयति * अन्योन्येति * व्यक्तिभेदादाभासत्वमिति शेषः । एतदप्युदाहरति * यथेति * अनुभवलक्षण-

१ द्वारभेदादिना विशेषेण तेषामाभासत्वस्य त्वयाऽपि वक्तव्यत्वादन्यथा प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमनेन दोषेण न भवेदिति केवलान्वयित्वं तस्य न स्यादित्यर्थः । (२) विशेषेणेत्यर्थः ।

ज्ञानेन संस्कारो जायते तेन च स्मृतिज्ञानं जायते ततश्च ज्ञानसंस्कारयोरन्योन्यापेक्षयाऽन्योन्याश्रयप्रसक्तौ यज्ज्ञानशक्त्या यः संस्कारो जायते तेन स्वजनकव्यतिरिक्तज्ञानव्यक्तिर्जायते इति ज्ञानत्वसंस्कारत्वयोरभेदेऽपि न वस्तुतोऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः। चक्रकस्यापि व्यक्तिभेदादाभासतेत्याह * चक्रेति * तदप्युदाहरति * यथेति * बीजादङ्कुरं तावज्जायते अङ्कुरात्स्तम्बस्तेन बीजमिति चक्रकप्रसक्तौ प्रथमं शालिबीजेनाङ्कुरो जायते तेन चाङ्कुरेण स्तम्बस्तेन च बीजान्तरमिति व्यक्तिभेद इत्यर्थः। व्याघातस्य पुनरुपाधिभेदादाभासतेत्याह * व्याघातेति * किमिवेत्यपेक्षायामाह * यथेति * वस्तु कदाचित्कार्यं जनयति कदाचिन्न जनयति, क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति, व्याघाते प्रसक्त उत्पत्तौ कालदेशादिभेदादाभासत्वमित्यर्थः। अनवस्थाया आभासत्वकारणं दर्शयति * अनवस्थेति * जायमानकार्येण सामग्रीपरम्पराक्षेपादाभासत्वमनवस्थाया इत्यर्थः। तदेव दर्शयति *यथेति* यदा घट उत्पद्यते तदा घटेन तदुत्पत्तिक्रियया वा सामग्र्यपेक्ष्यते सामग्री च कादाचित्कत्वात्स्वसामग्रीमानयति सा च तथेति घटोत्पत्त्यनुपपत्त्या सामग्रीपरम्पराप्रमितेरनवस्थाया आभासत्वमित्यर्थः। प्रसङ्गादनवस्थाभेदमाह * तामेतामिति * उत्तरं कार्यं जनयितुं पूर्वसामग्र्यपेक्ष्यते तत्सिद्धये ततः पूर्वेत्यधोमुखीत्यर्थः। क्वचित्प्रकारान्तरेणानवस्थाया आभासतेत्याह * क्वचिदिति * तत्रोदा-

हरणमाह * यथेति * घटपटयोर्भेदः स्वाश्रये भेदबुद्धिं जनयन्स्वस्य स्वाश्रयाद्भेदमपेक्षते चेत्तद्भेदानामपि भेदान्तरभेद्यत्वेऽनवस्था, भेदभेदिनोर्भेदानुपजीवनेन भेदानन्त्यस्वीकारे प्राग्लोपादिदोषादाभासतेति यावत् । अनाभासाऽनवस्थोच्यते इतिकेचित् । एषोर्द्धमुख्यनवस्थेत्याह *तामिति* अनुकूलतर्कसद्भावे विशेषेणाभासत्वं प्रतिबन्ध्या इत्याह * प्रतीति * उदाहरति * यथेति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यत्रोपाधिः शङ्क्यत इति [1]प्रतिबन्दीग्रहे धूमानुमाने तर्कस्य सद्भावादाभासत्वमित्यर्थः । एतेषु तर्काभासेष्वारोपितव्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनसम्भवात्स्यालक्षणस्यातिव्याप्तिरित्युपसंहरति * तदिति * आपादनान्यापत्तिरूपज्ञानानीत्यर्थः । यद्वस्तु न तत्स्वाश्रयं न परस्परापत्तिसिद्धिकं चेत्यादिव्याप्तिसद्भावसाम्ये कथमेतेषामाभासत्वमित्याशङ्क्य द्वारभेदादिलक्षणविशेषान्तरादित्याह * सतीति *

आभासत्वप्रयोजकविशेषाणामभावे सत्यारोपितव्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति लक्षणविशेषणान्नोक्तातिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

१३५ विशेषणे दत्तेपि दोषः ।

प्रसङ्गस्थाने तावतां विशेषाणामभावेनाऽपि लक्षणं विशेषणीयमिति चेन्न । अन्योन्याश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य व्यक्तिभेदस्याभावो नानवस्थाया,मेवमात्माश्रयाभास-

---

1 इति धूमाने प्रतिबन्दीग्रहे इति योजना ।

त्त्वप्रयोजकस्य द्वारभेदस्याभावो नात्माश्रयान्तरादाविति व्यक्तमव्यापकत्वापत्तेः। अपि चापसिद्धान्तविरोधादिष्वपि तर्कलक्षणं गच्छत्कथङ्कारं वारणीयं, यत्रैवं निग्रहे तर्कान्तराणामन्तर्भावः तत्रैवानयोरपीति पृथक् निग्रहत्वानुपपत्तेः।

* प्रसङ्गेति * सर्वविशेषाभावस्यैकस्मिन्नसम्भवेना,तिव्याप्तिप्रसङ्गादेवैकैकविशेषाभावस्य विशेषणत्वे चोक्तदोषापरिहारान्मैवमिति परिहरति * नेति * आत्माश्रयान्तरादिशब्देनान्योन्याश्रयचक्रकगतावात्माश्रयान्योन्याश्रयौ लक्ष्येते। व्यक्तिभेदाद्येकैकाभावोऽनवस्थादिसत्तर्के चास्तीत्यव्याप्तिः सर्वविशेषस्याभासेपि विद्यमानत्वादतिव्याप्तिरित्यभिप्रायः। संस्कारस्थायित्वं चेत्सौगतेनाभ्युपगतं तर्हि तस्यापसिद्धान्तः, प्रामाणिकमपि मिथ्याऽभ्युपगम्यते चेद्वचनविरोध इत्यादिनिग्रहस्थानेष्वप्यारोपितव्याप्त्येन व्यापकप्रसञ्जनमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्याह * अपिचेति * तयोरपि तर्कत्वमङ्गीक्रियते तत्कथमतिव्याप्तिरित्यत आह * यत्रेति * तयोस्त-

१ अन्योन्याश्रयादीनां व्याप्त्यादिग्रहं प्रति प्रतिबन्धकतया व्याप्यत्वासिद्ध्यादिनिग्रहेऽन्तर्भाव इति तदपेक्षयाऽपसिद्धान्तस्य पृथक्त्वनिग्रहत्वं भज्यते भवति हि भेदव्यवहारविषयत्वात् घटो भेदवानिति स्थापनायां भेदेऽपि भेदव्यवहारस्तेनैव भेदेन चेदात्माश्रयोऽन्योन्यापेक्षायामन्योन्याश्रयः व्यवहितान्योन्यापेक्षायां चक्रकमनन्तप्रवाहापेक्षयामनवस्थेत्यापादनैर्भेदाभाववति भेदे भेदव्यवहारविषयत्वं गतमित्यनेन व्याप्यत्वासिद्धिनिग्रहस्थानेऽन्तर्भावितमित्यर्थः।

र्कत्वे निग्रहस्थानविभागे परिगणनं न स्यात्तर्कनिग्रहयोर्भेदादथ तर्कनिग्रहयोर्भेदो नाङ्गीक्रियते तर्हि आत्माश्रयादितर्काणां यस्मिन्निग्रहेऽन्तर्भावस्तत्रैव विरोधात्तयोरन्तर्भावइति तयोः पृथङ्निग्रहत्वेन ग्रहणन्न स्यादस्ति च तत् ततोऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यर्थः ।

एवमात्माश्रयादेः सत्तर्कत्वमुपेत्य तदाभासेषु लक्षणातिव्याप्तिरुक्ता, सम्प्रति परस्य तदपि दुर्वचनमित्याह ।

१३८ आत्माश्रयादेरनिर्वचनीयत्वम् ।

आत्माश्रयादेश्च मूलव्याप्तौ प्रमाणोपगमश्चेत्तर्हि प्रामाणिकत्वान्नदोषत्वं न चेन्मूलशैथिल्यमित्युभयतःपाशबन्धः कथं मोचनीयः । अथोच्येत यदेतदाश्रयत्त्वमाश्रयित्त्वं च तद्भेदे दृष्टं तद्यदि विवादाध्यासिते त्वयोपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारेणाऽऽपादने नोक्तदोषापत्तिरिति । नैवम् । एकत्र द्वयस्यापि दृष्टत्वात् । तदाश्रयत्वं तदाश्रितत्वं च मिथो भेदनियतमिति चेन्न । तन्मिथः—शङ्काभ्यां क्षारीकृतत्वात् ।

* आत्मेति * आत्माश्रयादेस्तर्कस्य मूलं व्याप्ति-

१ यदि स्वस्य स्वापेक्षित्वं स्यात्तदाऽऽत्माश्रयः स्यादित्यापादनप्रकारो नेह येन तस्य प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वविकल्पोऽवतरेत् अपितु यद्ययं घट एतद्घटाश्रयः स्यादेतद्घटकारणं वा स्यादेतद्घटकार्यो वा स्यात्तदैतद्घटभिन्नः स्यादित्याद्यापादनप्रकारे कथमप्रामाणिकत्वमित्याशङ्कते—यदेतदिति ।

स्तत्र प्रमाणमस्ति न वा, यद्यस्ति तर्हि व्याप्तिप्रमाणेनैव व्याप्यव्यापकयोरपि ग्रहणादविरोधेनादूषणत्वमित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * नचेदिति * प्रशिथिलमूलतया तर्काभासत्वमित्यर्थः। प्रमितत्वेऽप्येकस्यैव भेदापादकत्वात्स्यादेव दोषत्वमिति शङ्कते * अथेति * आश्रयत्वाश्रितत्वयोर्भिन्नाधिकरणत्वेऽपि प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह * तदेति * प्रतियोगिभेदेनाश्रितत्वाश्रयत्वयोरेकस्मिन्नेव दर्शनाददोषत्वमिति परिहरति * नैवमिति * घटो रूपाद्याश्रयो मृदाश्रित इति द्वयस्यैकत्र दर्शनादित्यर्थः। एकप्रतियोगिकयोराश्रयत्वाश्रितत्वयोर्भेदापादकत्वादस्त्येव दोषत्वमिति शङ्कते * तदाश्रयेति * घटो मृदपेक्षयाऽऽश्रितो घटापेक्षया च मृदाश्रय इति भेदनियम इत्यर्थः। दूषयति * नेति * तच्छब्दस्यानुगताभिधानत्वे भेदापादकत्वं तच्छब्दार्थस्यैव वस्तुन उभयत्वदर्शनाद्विशेषाभिधानत्वेऽननुगमादव्याप्त्यभाव एव, मिथःशब्दस्याऽपि परस्परमात्राभिधानत्वे इष्टापत्तिर्घटपटादिपरस्परस्य भेदस्वीकाराद्विशेषाभिधानेऽननुगम इत्यर्थः।

प्रकारान्तरेणात्माश्रयत्वस्य दोषत्वं शङ्कते।

१३७ अन्यथाऽऽत्माश्रयत्वस्य दोषत्वशङ्कानिरासः।

एतदाश्रयत्वादेतदाश्रितत्वाद्वा नैकत्वं स्यादिति वचनभङ्ग्याऽऽपाद्यमिति चेन्नैवम्। यद्येतदेतदाश्रयादि स्यात्तदैतन्न स्यादिति ह्यापाद्यं, नचैतद्युक्तं धर्म्याऽऽपाद्ययो र्व्याहतत्वात्। नच व्याप्यमापाद्यस्य प्रमाणबाध्यताऽनु

